КИЇВ

ІСТОРІЯ МІСТ
І СІЛ
УКРАЇНСЬКОЇ
РСР

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

В ДВАДЦЯТИ ШЕСТИ ТОМАХ

КИЇВ — 1968

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

КИЇВ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
АН УРСР

9[С...]
190

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА
ім. М. В. ФРУНЗЕ

ЛЕНИН
ЛЕНИН

Пам'ятник Герою Радянського Союзу генералові М. Ф. Ватутіну. Скульптор Е. В. Вучетич. Архітектор Я. Б. Білопольський. Мозаїка С. А. Кириченка. Барельєфи П. Ульянова. 1947 р.

Форсування Дніпра радянськими військами в районі Києва. 1943 р.

◀ Прапор міста-героя Києва.

ВІД ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Героїчну і славну історію має український народ. Оповиті легендами і переказами сиві віки і тисячоліття, сповнені мужньої боротьби проти ненависних гнобителів і чужинців, за утвердження нашого народу, за свободу і щастя трудящих.

Велика Жовтнева соціалістична революція визволила український народ, як і всі народи царської Росії, від соціального і національного гноблення. Здійснюючи ленінський план соціалістичного будівництва, трудящі України під керівництвом Комуністичної партії добилися всесвітньоісторичних перемог. Наша республіка пройшла великий шлях від поміщицько-капіталістичного ладу до соціалістичного, до суспільства, яке не знає експлуатації людини людиною; від політичного безправ'я трудящих до соціалістичної демократії; від національного і соціального гноблення народів до їх свободи і рівності, дружби і братерства; від техніко-економічної відсталості до сучасної індустрії і великого механізованого колективного сільського господарства; від неписьменності до небаченого зростання народної освіти, науки і культури.

Ставши господарем своєї долі, український народ за роки Радянської влади перетворив свою землю у квітучий індустріально-колгоспний край. За цей час промислове виробництво України зросло майже у 44 рази, зокрема, виробництво чавуну — в 12 раз, сталі і прокату — в 16, видобуток вугілля — в 9, залізної руди — майже в 12 раз, а випуск продукції машинобудування і металообробки збільшився в 400 раз. За виробництвом чавуну, сталі, цукру, прокату, за видобутком газу, залізної руди, випуском магістральних тепловозів Україна посідає перше місце в Європі.

Соціалістичні перетворення дали змогу сільському господарству республіки збільшити обсяг сільськогосподарської продукції порівняно з дореволюційним періодом у 2,7 раза. За виробництвом зерна Україна посідає перше місце в Європі.

Успішне здійснення завдань господарського будівництва забезпечує неухильне зростання народного добробуту і культури.

Славний шлях боротьби і перемог, який пройшов наш народ від глибокої давнини і до сьогоднішніх світлих днів, усі його величезні здобутки знайшли своє відображення в історії кожного міста і села.

Уже в далекі часи Київська Русь, яка була спільною колискою трьох братніх народів — російського, українського і білоруського,— славилася своїми багатими містами. Тогочасний Київ — центр могутньої Древньоруської держави — був одним з найбільших міст Європи.

Велику роль відіграли стародавні міста і городища в боротьбі проти грабіжницьких і руїнницьких нападів кочових тюркських орд — печенігів і полов-

ців. Пізніше, в XIII столітті, вони захистили Центральну і Західну Європу від навали монголо-татарських завойовників.

Формування української народності у XIV—XV століттях і весь дальший її розвиток йшли у нерозривному зв'язку із зростанням наших міст і сіл. У той період в українських містах у зв'язку з посиленням суспільного поділу праці швидко розвивались ремесло і торгівля, зароджувалася українська національна культура.

В часи феодально-кріпосницького ладу міста і села були ареною гострих класових суперечностей. Народні маси вели непримиренну боротьбу проти гніту феодалів, які душили міську бідноту і селян-кріпаків податками та сваволею феодальної адміністрації, проти багатіїв — купців та лихварів.

Класова боротьба проти експлуататорів поєднувалася з боротьбою народних мас проти іноземних поневолювачів. Багатьом містам і селам України належить визначна роль в національно-визвольній боротьбі українського народу проти литовських і польських загарбників, проти татарських ханів, турецьких султанів і шведських агресорів, які нападали на українську землю, намагаючись поневолити наш волелюбний народ. Багато з них були центрами антифеодальних та визвольних селянсько-козацьких повстань. У цій боротьбі вони спиралися на постійну допомогу і підтримку козацької республіки — Запорізької Січі, яка протягом трьох століть відігравала видатну роль в історії героїчного українського народу.

З Переяславом одним із найстародавніших міст України — пов'язане історичне рішення Переяславської Ради 1654 року про возз'єднання України з Росією, що мало величезне прогресивне значення для всього дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського народу, який на вічні часи закріпив свій історичний зв'язок з російським народом.

Міста України відіграли велику роль у боротьбі за збереження і розвиток української національної культури, яку намагалися знищити католицьке духівництво і польські феодали та всіляко обмежував і затискував російський царизм.

У період розкладу феодально-кріпосницької системи в соціально-економічному житті міст України відбувалися глибокі зміни, зумовлені дальшим розвитком буржуазних відносин. У той час ще нестерпнішим стало ярмо феодально-кріпосницької експлуатації. В селах лютували поміщики-кріпосники, що своїми утисками і сваволлям робили життя підневільних селян справжнім пеклом.

З розвитком капіталізму на Україні розгорнулася гостра класова боротьба проти капіталістичної експлуатації. В українських містах формувався і проходив школу революційної боротьби промисловий пролетаріат України. Тут зароджувалися перші робітничі організації, перші марксистські гуртки, виникали більшовицькі організації, поява яких нерозривно зв'язана з ім'ям В. І. Леніна, з його діяльністю по створенню в Росії пролетарської партії нового типу — партії більшовиків. В. І. Ленін і його соратники завжди приділяли велику увагу революційним подіям на Україні. Міста її були осередками згуртування прогресивних сил, вогнищами демократичної і пролетарської культури українського народу, що розвивалася в боротьбі проти самодержавства та реакційної поміщицько-буржазної націоналістичної культури.

За щастя і розквіт України боролися тисячі її синів і дочок, імена яких записані на сторінках героїчної історії українського народу. І серед них Богдан Хмельницький, Іван Гонта, Максим Залізняк, Устим Кармалюк, Олекса Довбуш, Лук'ян Кобилиця, Тарас Шевченко, Іван Франко, Павло Грабовський, Леся Українка, Михайло Коцюбинський та багато інших.

Український народ першим, слідом за російським народом, пішов по шляху соціалістичної революції, по шляху, вказаному великим Леніним. То був час великого зльоту всього народу, коли в загравах революційних пожеж народжувалася Країна Рад, постала і наша Українська держава. Трудовий народ творив свою історію, в огні суворих битв народжувались нові герої, славні лицарі, які ставали поряд з легендарними героями минулого. І серед них незабутні імена українських

більшовиків-ленінців — Г. І. Петровського, С. В. Косіора, В. Я. Чубаря, Артема (Ф. А. Сергєєва), М. О. Скрипника, А. В. Іванова, Є. І. Квірінга, В. П. Затонського, Д. З. Мануїльського, Я. Б. Гамарника, Ю. М. Коцюбинського, Л. Й. Картвелішвілі, І. Ф. Смирнова (Ласточкіна) та багатьох інших.

З ясних висот сьогодні ми знову і знову з гордістю оглядаємо пройдений нами шлях, линемо в думах на вогненні дороги революційних битв за Радянську владу.

Високо і гордо несе наш народ ленінський прапор свободи. І не злічити тих небачених у світі звершень, яких досяг наш народ за роки Радянської влади. Та найвизначніше завоювання Жовтня — це новий соціалістичний світ, нова людина, яка серцем і розумом, роботящими руками здійснює заповітну мрію людства — побудову справедливого комуністичного суспільства на основі миру, праці, братерства, рівності, свободи і щастя всіх народів.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила нову епоху всесвітньої історії, стала поворотним пунктом в історії українського народу, як і всіх народів нашої країни, знаменувала їх соціальне і національне визволення.

Революція визволила український народ від буржуазно-поміщицького гніту та експлуатації, назавжди покінчила з напівколоніальним становищем України. Встановлення Радянської влади перетворило робітників і селян на справжніх господарів своєї долі, забезпечило неухильне зростання продуктивних сил і добробуту трудящих мас, вивело їх на шлях побудови соціалізму і комунізму.

Вперше за свою історію український народ здобув національну незалежність і заснував свою суверенну державу — Українську Радянську Соціалістичну Республіку. Здійснилися пророчі заповітні слова В. І. Леніна: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови»[1].

Вірний принципам пролетарського інтернаціоналізму, український народ палко підтримав ідею В. І. Леніна і був одним з ініціаторів створення багатонаціональної Радянської держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік, заснованого на принципах добровільності, суверенності, рівності і тісного співробітництва радянських народів.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції почався новий період в розвитку міст і сіл — період їх бурхливого зростання і розквіту.

В роки перших п'ятирічок в містах виростали велетні соціалістичної індустрії, нові сучасні заводи і фабрики, електростанції.

Величні діла звершувалися і на селі. Здійснення заповітів великого Леніна про кооперування сільського господарства змінило весь уклад сільського життя, поклало початок корінному перетворенню сіл республіки. Швидкими темпами розвивалася культура, наука, відкривалися нові учбові заклади, театри, музеї, клуби, бібліотеки.

Змінився соціальний склад міського і сільського населення. Тепер у нашій країні є два дружні класи — робітники і колгоспне селянство, а також радянська інтелігенція.

Великим був вклад міст і сіл України у перемогу в історичних битвах Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр. Пліч-о-пліч з росіянами, білорусами, узбеками, казахами та іншими народами Радянського Союзу билися на фронтах Великої Вітчизняної війни сотні тисяч синів і дочок українського народу. Символом мужності і бойової слави залишиться навіки героїчна оборона Москви, Ленінграда, Сталінграда, Бреста, Києва, Одеси і Севастополя, які за цей подвиг удостоєні високого звання міст-героїв.

Вся Україна була охоплена полум'ям священної війни з гітлерівськими загарбниками. За честь, свободу і незалежність Вітчизни вели мужню збройну боротьбу

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

партизанські з'єднання, загони і групи, підпільні організації, які об'єднували 600 тисяч народних месників.

Ніколи не померкне у віках пам'ять про безстрашних учасників партійного і комсомольського підпілля у ворожому тилу. За мужність і відвагу, виявлені у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, нагороджено близько 2,5 мільйона воїнів-українців орденами і медалями Радянського Союзу, понад 2 тисячі їх удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу.

Німецько-фашистські окупанти завдали величезної шкоди нашим містам і селам. У руїнах лежали 714 міст і селищ та 28 тис. сіл, в тому числі понад 200 населених пунктів були повністю зруйновані.

Героїчною працею українського народу завдяки повсякденній допомозі ЦК КПРС і Союзного уряду, трудящих Російської Федерації, всіх союзних республік тяжкі наслідки війни були швидко ліквідовані.

Славний шлях боротьби і перемог, який український народ пройшов у єдиній сім'ї братніх народів нашої Вітчизни за роки Радянської влади, історичні здобутки, досягнуті робітничим класом, колгоспним селянством і трудовою інтелігенцією у піднесенні економіки, науки і культури, що докорінно змінили все життя народу,— все це яскраво позначилось на розвитку кожного з 1200 міст та селищ і кожного з 33 тисяч сіл Радянської України.

До революції на Україні було лише порівняно небагато міст, та переважну більшість з них становили невеликі міста з населенням від 10 до 50 тис. чоловік. Лише 4 міста налічували понад 100 тис. жителів. Тепер у нашій республіці — 382 міста, з яких 28 мають населення від 100 тис. до 500 тис. чоловік, 8 — понад 500 тис. чоловік, а два міста — Київ і Харків — понад мільйон жителів.

Знаменним є те, що поряд з розвитком старих міст та промислових і культурних центрів на Україні за роки Радянської влади побудовано 266 нових міст, з них тільки за післявоєнні роки — 121, це Сєвєродонецьк, Свердловськ, Червоноград, Молодогвардійськ, Нововолинськ, Ватутіне, Нова Каховка, Вуглегірськ, Брянка, Зоринськ, Щастя, Вільногірськ, Українськ, Новий Роздол та багато інших.

За роки Радянської влади українські міста і села невпізнанно змінилися. Порівняно з 1940 роком загальна площа житлового фонду в них збільшилася в 2,8 раза. Створюються підприємства комунального господарства. Швидко розвивається міський транспорт. Діє багато театрів, кінотеатрів, бібліотек, палаців культури і спорту, стадіонів тощо.

Радянська влада, колгоспно-радгоспний лад докорінно змінили обличчя українського села. Сучасне українське село — це нове, соціалістичне село, в якому зростають колгоспи-мільйонери, де за останні два десятиріччя споруджено понад 2,5 млн. нових житлових будинків, переважно міського типу.

Праця колгоспників все більше перетворюється на різновидність індустріальної праці. Нинішнього українського села не можна уявити собі без таких раніше тут зовсім невідомих професій, як тракторист, комбайнер, механік, радист, водій автомашини та інші. В селах проживає і працює багатотисячний загін інтелігенції, висококваліфікованих спеціалістів різних галузей народного господарства і культури: агрономів, зоотехніків, ветеринарів, лікарів, інженерів, вчителів, культосвітніх працівників, економістів і т. д. Тільки в колгоспах, радгоспах і організаціях по обслуговуванню сільського господарства зайнято 162,9 тис. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою.

Поступово зникають соціально-економічні і культурно-побутові відмінності між містом і селом, відмінності між розумовою і фізичною працею.

Злидні, голод і жебрацтво панували в дореволюційному селі.

Не випадково й села тоді мали такі назви, як Батрацьке, Безщасне, Голяки, Журбинці. Тепер розквітлі села славляться не тільки високими господарськими успіхами. Електрика, радіо, телебачення міцно увійшли в побут сучасного українського села. Тут працює 25 тис. шкіл, 22 тис. клубів, 17,5 тис. бібліотек, 23 тис. кіноустановок.

Багатий духовних зміст життя сучасного села знаходить свій вияв також в появі нових свят, традицій, обрядів, у розквіті народних талантів.

Видатних успіхів у своєму розвитку досягли міста і села західних областей, Північної Буковини, Закарпаття та Ізмаїльщини після возз'єднання цих земель з Радянською Україною.

Трудящі нашої республіки зв'язані непорушними узами дружби з жителями багатьох міст і сіл Російської Федерації, Грузії, Вірменії, Казахстану та інших братніх республік Союзу. Дружба і братерська взаємодопомога є запорукою вирішальних успіхів у розвитку економіки і культури радянських народів і сприяє їх взаємному збагаченню.

Найбільшим багатством, справжньою гордістю України є її люди, працьовиті і невтомні, допитливі і наполегливі, прославлені в труді і на полях битв. За звитяжну працю понад 500 тис. кращих синів і дочок України нагороджено орденами і медалями, близько двох з половиною тисяч з гордістю носять золоті медалі Героїв Соціалістичної Праці.

Величні подвиги трудящих Радянської України, здобуті під керівництвом КПРС та її ленінського Центрального Комітету, високо цінують всі братні народи Радянського Союзу: «Україну у нас в країні добре знають і щиро люблять,— говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв.— Та й як не любити Україну і її чудовий народ ...її робітничий клас, колгоспне селянство, її інтелігенція, всі трудящі Радянської України — мужні і стійкі, невтомні в праці, вірні в дружбі і товаришуванні, віддані великій справі комунізму»[1].

Свідченням загальнонародного визнання вкладу робітників, колгоспників та інтелігенції нашої республіки у спільну скарбницю здобутків комуністичного будівництва, є те, що на прапорі Української Радянської Соціалістичної Республіки сяють три найвищі нагороди — два ордени Леніна і орден Жовтневої революції, а всі області нагороджені орденами Леніна.

Під зорею Радянської влади небаченого розквіту досягла культура талановитого українського народу, національна за формою і соціалістична за змістом. Нового розвою набрали наша мова, література, наше розмаїте, яскраве мистецтво.

Соціалізм незмірно збагатив духовне життя народу. За часів царизму понад дві третини населення України були неписьменними. До революції на Україні не було жодної державної школи з українською мовою викладання, а зараз у містах і селах нашої республіки працюють 32 тис. загальноосвітніх шкіл, з яких 80 проц. ведуть навчання українською мовою. В школах України здобувають освіту понад 8 млн. учнів. У 850 вищих і середніх спеціальних учбових закладах вчиться 1 млн. 458 тис. молоді, тобто у 31 раз більше, ніж до революції.

Сьогодні українські робітники і колгоспники — це освічені й культурні люди, активні і свідомі борці за справу комунізму. В республіці з кожних 100 чоловік працюючих 54 мають вищу або середню освіту.

Загальне схвалення і захоплення викликають досягнення українських вчених. В республіці є близько 900 наукових закладів, у яких успішно трудяться 100 тис. наукових співробітників, серед них 223 академіки і члени-кореспонденти АН УРСР та АН СРСР, 2100 докторів і 20 тис. кандидатів наук.

Завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії Академія наук УРСР виросла в один із провідних наукових закладів країни. Імена багатьох вчених Радянської України, які працюють в галузі електрозварювання, кібернетики, літакобудування, селекції та інших напрямів сучасної науки і техніки, відомі далеко за межами нашої країни.

Завдяки невпинному піднесенню всіх галузей промисловості і сільськогосподарського виробництва швидко підвищується добробут трудящих України, поліпшуються умови їх праці і життя.

---

[1] Газ. «Радянська Україна», 24 грудня 1967 р.

Тільки за останні 10 років національний доход республіки зріс більше ніж удвічі. Понад три чверті його йде на задоволення матеріальних і культурних потреб народу.

На Україні успішно здійснюється величезна програма житлового будівництва, споруджуються сотні закладів соціально-побутового і культурного призначення. За останні 15 років кожним 6 з 10 міських жителів надано нові квартири або поліпшено житлові умови. Ростуть і квітнуть наші міста, красивішають села.

Багато зроблено в республіці для охорони здоров'я людини. В лікувальних закладах України зараз працює 114 тис. лікарів проти 8 тис. до революції і 344 тис. чоловік середнього медичного персоналу.

Незрівнянно зріс міжнародний авторитет Радянської України. Її повноправний голос пристрасно лунає з трибуни Організації Об'єднаних Націй, одним з засновників якої вона є. Представники нашої республіки послідовно відстоюють справу міжнародної безпеки, рішуче підтримують народи, що борються за своє національне визволення, проти імперіалізму і неоколоніалізму.

Українська РСР здійснює широкі економічні і культурні зв'язки з братніми країнами соціалізму, з усіма державами, які виступають за мир. Наш народ радо вітає на своїй землі зарубіжних друзів, показує їм оновлену Україну, розповідає про її видатні здобутки.

Рік у рік розширюються зв'язки міст і сіл України з містами і селами братніх соціалістичних країн. Більше як 20 міст України є містами-побратимами багатьох міст країн світу.

Багата і славна історія міст і сіл України, безмежно різноманітне життя трудящих міст і сіл. Величезний інтерес проявляють до їх минулого і сучасного широкі кола нашої громадськості і особливо молодь. Глибоке пізнання героїчного минулого нашого народу, ясне розуміння завдань сучасного надихає їх на нові патріотичні звершення в комуністичному будівництві.

Це зумовило виникнення серед широких кіл громадськості України — робітників, колгоспників, інтелігенції — задуму створити історію міст і сіл республіки.

Центральний Комітет Комуністичної партії України схвалив і підтримав пропозицію громадськості й прийняв постанову про підготовку і видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Рішення Центрального Комітету КП України є ще одним переконливим доказом великого піклування партії про дальший розвиток української радянської науки і культури, свідченням постійного піклування партії про комуністичне виховання трудящих.

Розробка історії міст і сіл — надзвичайно важлива наукова проблема, що має велике значення для розвитку радянської історичної науки, в ідейно-політичному житті нашого народу, є втіленням в життя настанов В. І. Леніна про необхідність грунтовного дослідження історії революційного руху мас, про вивчення і узагальнення досвіду боротьби комуністів за досягнення своєї великої мети, світлого ідеалу всіх трудящих. «Не може бути свідомим робітником той,— підкреслював В. І. Ленін,— хто ставиться як Іван Непомнящий до історії свого руху»[1].

Багатотомна історія міст і сіл республіки — оригінальне видання. Практика радянської та й світової науки ще не знає подібної спроби, коли б було поставлене завдання створити фундаментальну працю про історію міст і сіл великого народу.

В «Історії міст і сіл Української РСР» подаються найважливіші відомості про населені пункти України з часу їх виникнення і до наших днів, показано їх розвиток, революційний рух народних мас, героїчну боротьбу трудящих під керівництвом Комуністичної партії проти експлуататорів, за перемогу соціалістичної революції, події буремних років громадянської війни і творчі будні відбудови народного господарства, висвітлюються індустріалізація країни і колективізація сільського господарства, процес здійснення культурної революції в республіці,

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 252.

героїзм трудящих України в роки Великої Вітчизняної війни, трудова доблесть українського народу у відбудові і дальшому розвитку народного господарства, його боротьба за повну, остаточну перемогу соціалізму, за побудову комуністичного суспільства. Основна увага приділяється радянському періоду історії міст і сіл республіки, висвітленню тих величних соціальних перетворень, що сталися на Україні завдяки послідовному здійсненню ленінської політики партії.

Історія міст і сіл республіки розкривається в нерозривному зв'язку з суспільно-політичними процесами, що відбуваються у всій нашій країні. В «Історії міст і сіл Української РСР» докладно розповідається, як в процесі соціально-економічного розвитку складалася і зміцнювалася дружба українського народу з усіма народами Радянської Батьківщини і насамперед з великим російським народом.

Важливим завданням нарисів є розкриття вирішальної ролі народних мас в історії, показ визначних керівників визвольного руху, героїв громадянської війни, видатних громадсько-політичних діячів, Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, новаторів виробництва, заслужених вчителів, лікарів, агрономів, будівельників, науковців, літераторів, митців, що вийшли із самих глибин народних мас.

В жодній із праць, які виходили до цього часу, не було такої великої можливості широко і всебічно показати діяльність народних мас — справжніх творців історії.

У виданні на великому фактичному матеріалі висвітлюється керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії в боротьбі трудящих за перемогу соціалістичної революції, побудову соціалізму і комунізму, показується діяльність Комуністичної партії України та її місцевих партійних організацій в боротьбі за перетворення в життя генеральної лінії Комуністичної партії.

Методологічною основою «Історії міст і сіл Української РСР» є твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, рішення з'їздів та конференцій Комуністичної партії Радянського Союзу і Комуністичної партії України, постанови Пленумів Центрального Комітету КПРС і Центрального Комітету КП України.

«Історія міст і сіл Української РСР» спирається на сучасні надбання радянської історичної науки і грунтується на широкій джерельній базі. Це документи, які зберігаються в загальносоюзних, республіканських, обласних і районних, державних і партійних архівах, поточні матеріали партійних і радянських органів, громадських організацій, промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, наукових установ, учбових закладів.

Тільки у фондах архівів СРСР і УРСР досліджено сотні тисяч документів з історії окремих міст і сіл, зібрано велику кількість документального та ілюстративного матеріалу на місцях — в містах і селах.

Звичайно, здійснення всієї величезної роботи по виявленню та опрацюванню документів і матеріалів і написанню «Історії міст і сіл Української РСР» було б не під силу самим тільки фахівцям-історикам. До цієї справи залучені найширші кола громадськості: поряд з вченими інститутів Академії наук УРСР і насамперед Інституту історії АН УРСР, викладачами вузів, над створенням нарисів працювали вчителі, працівники культосвітніх установ, партійний і радянський, профспілковий і комсомольський актив, співробітники партійних і радянських архівів, любителі-краєзнавці, ветерани революційного руху, учасники соціалістичного будівництва, Великої Вітчизняної війни, передовики промисловості, транспорту, сільського господарства — всього близько 100 тис. чоловік. «Історія міст і сіл Української РСР» відроджує на новій основі кращі традиції радянської історичної науки щодо залучення найширших мас трудящих до розробки важливих наукових проблем, які в довоєнні роки виявились в активній участі громадськості у написанні історії фабрик і заводів, розпочатої з ініціативи О. М. Горького.

Розгортання роботи над багатотомною працею з історії міст і сіл, широка популяризація цього видання сприяли значному поширенню краєзнавчого руху, створенню

на громадських засадах музеїв та музейних кімнат. В республіці тепер активно діють тисячі самодіяльних краєзнавчих музеїв, навколо яких згуртована велика армія ентузіастів, які глибоко вивчають історію своїх міст і сіл, підприємств, колгоспів і навчальних закладів.

Народність створення цього видання є одною з характерних його особливостей, бо воно здійснюється на громадських засадах і є творінням народу. Народ не тільки творить історію, а й пише її, а це є яскравий показник духовного зростання наших людей, розквіту їх здібностей і талантів.

Все видання складається з 26 томів. Кожний том присвячується одній з 25 областей республіки, а один том — столиці Української РСР Києву — місту, яке відіграло видатну роль в історії України і всього Радянського Союзу.

Видання відкривається томом «Київ», у якому висвітлюється історія міста-героя, столиці Радянської України, широко показано його розквіт. Стародавній Київ за радянського часу виріс в один із найбільших політичних, економічних і культурних центрів Радянського Союзу. Тут працюють ЦК КП України, Верховна Рада і Рада Міністрів УРСР. Населення міста становить понад 1400 тис. чоловік. В Києві є кількасот великих промислових підприємств, 506 культурно-освітніх закладів, 17 вузів та 289 шкіл. У місті діють Академія наук Української РСР та 142 науково-дослідні інститути. Нині Київ переживає нову молодість. Тільки в післявоєнний час побудовано житлових будинків загальною площею 9,5 млн. кв. метрів, газифіковано 324 тис. квартир. Окрасою міста є його парки, сквери, чудові зелені вулиці з новими будинками, а також метрополітен, збудований в післявоєнні роки. Київ став одним з найкрасивіших міст країни і світу.

У томах «Історії міст і сіл Української РСР» вміщуються нариси майже про 2000 міст і сіл республіки, в тому числі про всі 382 міста республіканського, обласного і районного підпорядкування і вибірково — понад 1,5 тис. нарисів про селища міського типу і села, що мають особливо багату історію та найбільш значні досягнення в господарському і культурному будівництві, а про інші населені пункти — центри селищних чи сільських Рад — подані стислі відомості, довідки.

В умовах, коли в світі відбувається гостра боротьба між двома непримиренними ідеологіями — комуністичною і буржуазною,— «Історія міст і сіл Української РСР» стане одним з важливих знарядь боротьби проти ідеологічних диверсій сучасної імперіалістичної пропаганди. Матеріал «Історії міст і сіл Української РСР» переконливо викриває мерзенну, контрреволюційну суть українського буржуазного націоналізму, є засобом у боротьбі проти всіляких спроб буржуазних фальсифікаторів, ревізіоністів спотворити нашу радянську дійсність, підірвати дружбу народів СРСР, братній союз країн соціалізму, інтернаціональну солідарність трудящих світу.

Історія міст і сіл є важливим джерелом патріотичного виховання мас. Радянські люди, зокрема молодь, глибоко вивчаючи героїчну історію боротьби трудящих за своє соціальне і національне визволення, ще більше дорожитимуть нашим радянським сьогодні, ще більше цінуватимуть ті гігантські звершення, які здобув народ під керівництвом Комуністичної партії, віддаватимуть вогонь своїх сердець, всю свою енергію, знання і сили справі побудови комунізму.

Головна редакційна колегія висловлює щиру подяку всьому багатотисячному колективу авторів, членів редколегій, редакторів, рецензентів, поліграфістів, що бере участь у створенні «Історії міст і сіл Української РСР» у двадцяти шести томах.

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
«ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ТОМА

Трудящі Радянської України, як і весь радянський народ, під керівництвом Комуністичної партії спрямовують свої зусилля на боротьбу за успішне виконання завдань п'ятирічки, на гідну зустріч 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. У загальну справу радянських людей, які будують комуністичне суспільство, свій гідний внесок роблять і трудящі столиці Радянської України — двічі орденоносного міста-героя Києва.

Київ — один з найбільших промислових, наукових і культурних центрів Радянського Союзу.

Продукція київських підприємств йде в усі кінці нашої Батьківщини та в різні країни світу. Далеко за межами Києва відомі імена його кращих людей — Героїв Соціалістичної Праці — робітників, інженерів, техніків, учених, педагогів і митців.

Трудящі Києва свято бережуть і примножують славні традиції героїчних київських робітників, які одними з перших підняли червоний прапор боротьби за владу Рад, здійснили гідний вклад у справу соціалістичного будівництва в нашій країні, показали приклади відданості Вітчизні і героїзму в роки Великої Вітчизняної війни.

Сьогоднішній Київ — це місто вузів і технікумів, шкіл, в яких навчається понад 400 тис. чоловік, що майже в десять разів більше, ніж до Жовтневої революції. Понад 250 тис. спеціалістів з вищою і середньою освітою працюють у різних галузях господарства, науки й культури. Тридцятитисячний загін київських вчених робить визначний вклад у справу науково-технічного прогресу в нашій країні.

Трудовий героїзм київських трудящих гідно відзначений Радянським урядом. Десятки колективів та тисячі робітників нагороджені орденами Радянського Союзу. Колективи 17 підприємств та організацій міста Києва — переможці соціалістичного змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня — нагороджені пам'ятними прапорами Центрального Комітету КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС. 13 передових підприємств, установ і організацій удостоєні пам'ятних Червоних прапорів ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Української Республіканської Ради профспілок.

Столиця Радянської України — Київ — одне з найстародавніших міст нашої країни, має велику і славну історію. В даному томі автори прагнули розкрити історичні умови виникнення древнього Києва, показати джерела формування населення

міста у різні історичні епохи, його соціально-економічний розвиток у період феодалізму і капіталізму, майнове і соціальне розшарування населення Києва, поглиблення класових суперечностей і розвиток класової боротьби, поширення серед київських робітників революційних ідей.

У томі висвітлюються події Жовтневої соціалістичної революції у Києві, боротьба трудящих міста під керівництвом Комуністичної партії за перемогу Радянської влади.

Головну увагу приділено зростанню і бурхливому розвитку Києва у радянський період, перетворенню його за роки п'ятирічок на великий центр промисловості, вогнище передової української радянської науки й культури. Широко показано героїчну боротьбу трудящих Києва проти фашистських загарбників, славну історію київського підпілля у роки Великої Вітчизняної війни, трудові подвиги киян у післявоєнній відбудові господарства міста, його наукових і освітніх закладів.

Велику увагу приділено авторами самовідданій праці киян у роки комуністичного будівництва, дальшому індустріальному розвитку міста. Показано величезні масштаби житлового будівництва, зростання благоустрою міста, показано ту різноманітну шефську допомогу, яку подавали і подають трудящі Києва селу, розкрито різнобічні інтернаціональні зв'язки Києва.

Значне місце приділено висвітленню розвитку культури міста як в дореволюційний час, так і особливо за роки Радянської влади, розкрито духовне зростання трудящих Києва — свідомих будівників комуністичного суспільства.

У праці, присвяченій історії Києва, автори на прикладах бурхливого розвитку міста за роки Радянської влади прагнули широко показати, що ці успіхи були можливі завдяки величезним перевагам соціалістичного ладу, мудрості і правильності ленінського курсу Комуністичної партії Радянського Союзу.

Том «Київ» є частиною створюваної за постановою ЦК КП України на громадських засадах 26-томної праці «Історія міст і сіл Української РСР». Він складається з двох частин. Перша присвячена історії міста з найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції, друга — історії соціалістичного Києва.

Методологічною основою для написання тома «Київ» стали твори класиків марксизму-ленінізму, рішення з'їздів Комуністичної партії та пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, Тези ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції».

У роботі над створенням тома «Київ» було використано різноманітні джерела: історичні матеріали, що характеризують перебування і діяльність сім'ї Ульянових у Києві, листування В. І. Леніна з партійними організаціями Києва і України, твори В. І. Леніна про Україну; партійні документи та література з історії обласної і міської партійних організацій, матеріали про діяльність міських органів Радянської влади, громадських, профспілкових та комсомольських організацій міста Києва; історичні, у тому числі фундаментальна двотомна праця «Історія Києва», економічні та статистичні праці, періодичні видання, археографічні збірники; документи архіву Київських обкому і міськкому КП України, Державного архіву міста Києва, Київського обласного державного архіву, архіву Інституту історії партії ЦК КП України, Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві, матеріали

відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, матеріали Центрального історичного музею УРСР; документи поточних архівів і поточного діловодства міських установ і організацій.

Значну роботу проведено по ілюструванню тома. Історичні фотодокументи, використані в томі «Київ», були виявлені в фондах Центрального архіву кінофотофонодокументів у Києві, в фондах музеїв міста та в особистих фотозбірках трудящих.

В підготовці тома велику допомогу подали Інститут історії та Інститут мистецтвознавства, фольклору і етнографії Академії наук УРСР, співробітники центральних архівних установ міста, Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Наукове редагування і підготовку тома до друку здійснено редакцією історії міст і сіл УРСР Головної редакції Української Радянської Енциклопедії АН УРСР.

Праця написана професорами і викладачами кафедр історії СРСР Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка та науковими співробітниками інститутів Академії наук УРСР і деяких інших установ м. Києва.

Підбір ілюстративного матеріалу, вміщеного в книзі, здійснений науковим співробітником історичного факультету Київського держуніверситету А. М. Біланом.

У праці використані тексти, підготовлені професором А. О. Введенським і доцентом П. В. Шимко-Шмагою.

Редакційна колегія висловлює щиру подяку науковцям Інституту історії та Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР за критичні зауваження, пропозиції і побажання, зроблені при рецензуванні і обговоренні рукопису даної книги, а співробітникам Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР — за допомогу у виготовленні фотоілюстрацій.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМА

КИЇВ
З ОКОЛИЦЯМИ

Вишгород
Київське вдсх.
Хотянівка
Зазим'я
Дніпро
Десна
Пуща-Водиця
Погреби
ВІТРЯНІ ГОРИ
ТРОЄЩИНА
ПРІОРКА
Оболонь
Чорторий
ВИГУРІВЩИНА
НУРЕНІВНА
ім. Коцюбинського
Біличі
ПОДІЛ
ВОСКРЕСЕНСЬКА СЛОБІДКА
БИКІВН
СИРЕЦЬ
НИВКИ
о. Труханів
МИКІЛЬСЬКА СЛОБІДКА
ВОДОПАРК
СВЯТОШИНЕ
ВІДРАДНИЙ
ПЕРШОТРАВНЕВ
ПЕЧЕРСЬК
РУСАНІВКА
МИН.БОРЩАГІВКА
Петропавлівська Борщагівка
БЕРЕЗНЯКИ
ДАРНИЦ
Софіївська Борщагівка
Микільська Борщагівка
ПОЗНЯКИ
ЧЕРВОН
ХУ
ГОЛОСІЄВЕ
Вишневе
Жуляни
КОРЧУВАТЕ
ОСОКІРКИ
Крюківщина
Теремки
ВДНГ
МИШОЛОВКА
Бортничі
Гатне
Тарасівка
ФЕОФАНІЯ
ПИРОГІВ
Юрівка
Хотів
ЧАПАЄВКА
Віта-Поштова
Гнідин
Дніпро
Старик
Лісники
оз. Золоче
Конча-Заспа

КИЇВ ЗА ЧАСІВ ФЕОДАЛІЗМУ І КАПІТАЛІЗМУ

СТАРОДАВНІЙ КИЇВ (ДО XIII СТОЛІТТЯ)

Палеолітична стоянка. Місце розкопок на Кирилівській вулиці. 90-і роки XIX ст.

1. СТАРОДАВНІ ПОСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВА ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ. ВИНИКНЕННЯ МІСТА КИЄВА

Життя Києва яскраво відбиває історію всієї нашої Вітчизни. Стародавній літописець назвав Київ «матір'ю міст руських». Цим підкреслено величезне значення Києва в історії стародавньої Русі — колиски трьох братніх народів— російського, українського та білоруського.

Виникнення Києва губиться в глибокій давнині і оповите легендами. Лише археологічні пам'ятки розповідають про найдавнішу історію людей, що проживали на території, де пізніше виросло славетне місто.

Про існування тут первісних людей свідчать археологічні знахідки, виявлені в 90-х роках XIX століття українським археологом В. В. Хвойком на Подолі, у садибі № 69—61 по Кирилівській вулиці (нині вул. Фрунзе) [1]. Виявлені ним поселення давнього кам'яного віку на території Києва прийнято називати Кирилівською стоянкою. Тут знайдено знаряддя праці первісної людини з грубого каменю та кісток (різці, скребки тощо), залишки вугілля від вогнищ, а також кістки мамонтів, шерстистих носорогів та інших тварин періоду палеоліту. Це свідчить про те, що поселенці Кирилівської стоянки займались мисливством.

Місце стоянки первісних людей часів палеоліту було виявлено також на околиці Києва у Протасовому яру, поблизу Байкового кладовища[2]. Поряд із знаряддями праці та кістками тварин на обох київських стоянках, особливо на Кирилівській, виявлено залишки примітивних жител — землянок, укріплених деревом.

Дальші дослідження Кирилівської стоянки В. В. Хвойком засвідчили, що на території Києва і в епоху мезоліту жили люди. Тут же в одному з культурних шарів

[1] Труды XI археологического съезда, т. 1. М., 1901; В. В. Хвойко. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913.

[2] Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества, т. 11. СПб., 1915, стор. 151.

виявлено сліди перебування людей тринадцять—десять тисяч років тому. Проте в цьому шарі було знайдено значно менше кісток тварин і вугілля; житла, які майже не збереглися, були тимчасові, бо люди, шукаючи дичини і багатих рибою ділянок річок, змінювали місця стоянок.

Під час неоліту (VIII—IV тисячоліття до н. е.) високого розвитку досягло мисливство і особливо рибальство. З'являються дерев'яні човни, рибальські сіті, гачки. З'являються деревообробні інструменти, правда, примітивні — спочатку оббиті сокири,— а потім і шліфовані.

В кінці IV — на початку III тисячоліття до н. е. з'являються металеві вироби з міді і бронзи. В цей же час виникають і найдавніші форми господарської діяльності — скотарство і землеробство. Цей період у суспільному житті характерний завершенням процесу формування племен.

Стоянки періоду неоліту розміщувались на піщаних дюнах і терасах річкових долин. В Середньому Придніпров'ї, в тому числі на території сучасного Києва та його околиць, таких стоянок дуже багато[1]. Вони зустрічаються по обох берегах Дніпра. Особливо їх багато на правому березі. Так, на території сучасного Києва і його околиць такі стоянки виявлені в районі Солом'янки і Совок, на Оболоні і Приорці, на Лисій горі, в Пирогові, Козині та Віті-Литовській, біля Микільської Слобідки, у Вигурівщині, Вишеньках, Гнідині та в ряді інших місць[2].

Знахідки залишків жител і знарядь праці на місці колишніх поселень свідчать про те, що їх поселенці займалися примітивним скотарством. А відбитки зерен ячменю на одному з уламків ліпної глиняної посудини з неолітичної стоянки біля Віти-Литовської (селище Чапаєвка) свідчать вже про те, що поселенці були знайомі і з примітивним землеробством.

Після неоліту настала нова епоха, яка характеризується появою і широким поширенням металевих виробів з міді та її сплаву з оловом — бронзи. Цей період і дістав в історії назву періоду енеоліту. Характерною для цього періоду є трипільська культура (IV — початок III тисячоліття до н. е.), яку відкрив В. В. Хвойко[3]. Вона характеризує остаточний перехід жителів Південно-Східної Європи від полювання і рибальства до хліборобства і тваринництва. Племена цієї культури вели жвавий обмін товарами свого виробництва з областями Середнього Подунав'я, Балкан та Східного Середземномор'я, звідки вони одержували знаряддя праці і зброю з міді і бронзи.

Житла трипільців мали дерев'яний каркас, обплетений лозою і обмазаний глиною. Пізніше були житла типу напівземлянок, верхня частина яких була дерев'яною. Підлога в житлах робилася з товстого шару випаленої глини, яка захищала їх від сирості. Зберігаючись довгий час, вона дає змогу скласти уявлення про розмір та внутрішнє планування жител і поселень в цілому. В трипільських поселеннях житла часто мали досить значні розміри — до 200 кв. м. Вони поділялися на окремі приміщення, у кожному з яких були глинобитні печі. Таке окреме приміщення займала одна сім'я, а кілька споріднених сімей займали все житло. Поселення трипільської культури часом були дуже великими — в них налічувалося по кілька десятків і навіть сотень жител. Ці поселення були, очевидно, поселеннями великих родових общин.

Поселення трипільської культури були виявлені В. В. Хвойком і у Києві[4]. В садибі № 81 на Кирилівській вулиці ним було знайдено і досліджено 12 напів-

---

[1] Краткие сообщения института истории материальной культуры. Вып. 65. М., 1956; М. Ю. Брайчевський. Коли і як виник Київ. К., 1963, стор. 11—12.

[2] Труды VIII археологического съезда, т. 3. М., 1897; М. Ю. Брайчевський. Коли і як виник Київ, стор. 13.

[3] Там же, т. I, 1901. Трипільська культура на Україні. Вип. 1. К., 1926; Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. М.—Л., 1949; Трипільська культура, т. 1. К., 1941.

[4] Труды XI археологического съезда, т. 1. М., 1901. Археологическая летопись Южной России, т. 1. К., 1899.

землянок трипільського типу. Крім того, такі ж поселення виявлені над Подолом (в районі Татарки), на Сирці, на горах Замковій і Старокиївській, на вулиці Великій Підвальній, у Кріпосному провулку (біля Окружного Будинку офіцерів), на Солом'янці, у Голосієві, Корчуватому, Китаєві, на Борщагівці та в інших місцях.

На території Києва пізній період міді-бронзи (середина II — початок I тисячоліття до н. е.) представлений залишками поселень, де були знайдені глиняний посуд, шліфовані і просвердлені кам'яні сокири, вироби з бронзи. Поселення цього періоду знайдені на Замковій горі (ліпний глиняний посуд), на Подолі (бронзові браслети), на Старокиївській горі (бронзова сокира), на Борщагівці і на Трухановому острові (глиняний посуд).

VIII століття до н. е. у Східній Європі було початком раннього залізного віку. Поширення заліза сприяло швидкому розвитку суспільства. Особливо швидко в цей період розвивалися землеробство і ремесла.

На території Середнього Придніпров'я ще на початку залізного віку виник великий етнічний масив осілого землеробсько-скотарського населення. Тут знайдені численні сліди у вигляді залишків укріплених городищ, неукріплених поселень, курганних поховань і могильників, які часто зустрічаються і в найближчих околицях Києва.

У VIII—III століттях до н. е. землеробсько-скотарське населення перебувало на етапі розкладу первіснообщинних відносин і виділення родоплеменної знаті. Майнове розшарування і нагромадження значних багатств поступово перетворювало її в соціальну знать — в експлуататорський клас.

В курганах, похованнях вождів, знаті, бідних людей знаходять чималу кількість знарядь праці і зброї, глиняний посуд, пряслиця та інші предмети, які свідчать про високий розвиток ремесла — гончарного, залізодобувного і обробного, ювелірного, ткацького, деревообробного та іншого.

Біля Києва виявлено і розкопано кілька неукріплених поселень VI—IV століть до н. е., де знайдено залишки невеликих жител півземлянкового типу і значну кількість різних предметів із заліза і бронзи, глиняний посуд, кістки домашніх і диких тварин. Жителі цих поселень займалися скотарством, використовуючи заплави Дніпра і Десни як пасовища. Такі поселення виявлені біля сіл Підгірці і Погреби, а також на території Києва — в Червоному хуторі[1], на Приорці, Подолі, Старокиївській горі, в садибі Софіївського собору, Києво-Печерській лаврі, на Лисій горі, Микільській слобідці та в інших місцях околиць Києва.

Усі ці поселення на території сучасного Києва, що відносяться до кам'яного віку, епохи міді-бронзи, заліза ще не можна вважати тими, на базі яких виник Київ. У певний час вони були або зруйновані, або залишені жителями і, отже, не змогли перетворитися у місто — столицю Київської Русі. Тільки незадовго до початку нашої ери на території, що її займає тепер Київ, виникли древньослов'янські поселення, на базі яких згодом і виникло місто.

Кінець I тисячоліття до н. е. і початок I тисячоліття н. е. був завершенням формування слов'янських племен Наддніпров'я з властивою їм культурою полів поховань зарубинецького і черняхівського типів. Пам'ятки культури полів поховань, що належать східним слов'янам, знайдені на південній околиці Києва — у Корчуватому, на річці Либеді, над Почайною, на київських горах Киселівці, Старокиївській, Печерській, на Кирилівських узгір'ях, на Червоному хуторі. Це свідчить про те, що слов'янські племена були тут давніми поселенцями і поселення цього часу, виявлені тут, можуть вважатися ядром майбутнього міста.

Давня історія Києва має кілька періодів. Перші сторінки її за археологічними даними слід починати не пізніше II століття до н. е.— I століття н. е. З цього часу ми з певністю можемо починати історію наших безпосередніх предків, що постійно і назавжди осіли на території майбутнього міста Києва. Небезпідставно археологи

---

[1] Доповіді VI наукової конференції Інституту археології. К., 1953.

висловлюють думку, що Київ може вважатися ровесником поселення Лютеція, з якого виріс Париж, що недавно відзначав свій 2000-річний ювілей[1].

У східних слов'ян Середнього Придніпров'я в першому тисячолітті нашої ери високого рівня досягло землеробство, яке стало орним. Був відомий плуг з залізним наральником. Розвиненими були залізодобування та залізооброблне ремесло. В окрему виробничу галузь виділилось гончарство. В середовищі слов'ян ішов процес розкладу первіснообщинного ладу почала зароджуватись майнова диференціація в руках окремих осіб нагромаджувалися багатства.

Розкладалася родова організація суспільства, на зміну якій приходила територіальна сільська община. Утворювалися перші, ще примітивні, політичні об'єднання — союзи племен.

Таким чином, вже в цей час східнослов'янські племена досягли високої ступені соціального розвитку і стояли на порозі класового суспільства і державного устрою.

Між IV—VII століттями н. е. іноземні джерела називають південно-західну групу слов'янських племен — антами. Найбільше свідчень про антів у готського історика Йордана (VI ст.) та візантійського — Прокопія Кесарійського (близько 562 р.). Анти заселяли землі між Дніпром і Дністром і доходили до Карпат.

Розташовані на території сучасного міста стародавні поселення поступово злились в одне поселення міського типу — древній Київ. Цей процес був складним і довгим. Розглядати його не можна без зв'язку з загальними питаннями утворення древньоруських міст Середнього Придніпров'я.

Виникнення міст — великих торговельно-ремісничих, адміністративних і культурних центрів — нерозривно зв'язане з процесом відділення ремесла від сільського господарства, з розкладом первіснообщинних відносин і утворенням класового суспільства.

Ще в II столітті н. е. відомий грецький географ і астроном Клавдій Птолемей у своєму творі «Географія» перелічує ряд міст, що були розташовані по річці Борисфену (Дніпру). Хоч серед міст, названих Птолемеєм, і немає Києва, все ж місто, на території якого пізніше виник Київ, треба шукати саме серед тих, про які пише Птолемей, а пізніше, в VI столітті, і Йордан.

За свідченням староруського літописця слов'яни — «сѣдоша по Днѣпру и нарекошася поляне, а друзии Деревляне, зане сѣдоша в лѣсѣх: а друзии сѣдоша межи Припетью и Двиною и нарекошася Дреговачи: и сєдоша на Двинє и нарекошася Полочане, рѣчки ради, яже втечеть в Двину, именем Полота... Словянє же сѣдоша около озера Ильменя и прозвашася своим именем... А друзи же сѣдоша по Деснѣ и по Семи, а по Сулѣ, и нарекошася Сѣверо. И тако розидеся Словенск язык»[2].

На перше місце літописець поставив плем'я полян, що проживало на середній течії Дніпра і займало територію на південь до гирла Росі, на південний захід до Ірпеня, на північ майже до Прип'яті. Центром їх і був Київ, походженню якого певну увагу присвятив літописець. В літописному зведенні «Повести временных лет» розповідається легенда про те, що у полян були три брати — Кий, Щек і Хорив та сестра їх Либідь.

Згідно з цією стародавньою легендою, старший брат Кий жив на горі, де в часи життя літописця був узвіз Боричів, тобто над горою, де тепер починається Андріївський узвіз. Щек — на другій горі, що зветься Щекавицею, а Хорив — на третій, яка називається Хоревицею. Іменем сестри Либеді названо річку Либідь.

Пізніше три брати побудували «градъ во имя брата своего старъйшаго и нарекоша имя ему Киев»[3]. Ця легенда говорить про факт існування на території сучасного Києва в давні часи кількох поселень, кожне з яких своєю назвою зв'язане з іменем одного з трьох братів — легендарних засновників Києва.

[1] «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1961, № 6, стор. 23.

[2] Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962, стор. 6.

[3] Полное собрание русских летописей, т. 2, стор. 7; Докладніше див. М. Ю. Брайчевський. Коли і як виник Київ.

Заснування Києва трьома братами. Мініатюра Кенігсбергського літопису.

Археологи виявили на Старокиївській горі у садибі Історичного музею рештки поселення названого ім'ям старшого з трьох братів Кия: рів, що оточував поселення для захисту жителів від нападів ворогів, житла, фундамент культової споруди та інше. З усього цього виходить, що князівський град Кия виник насамперед як укріплення, навколо якого розташовувались житла киян.

Територія Києва була заселена не лише в районі Старокиївської гори. Дослідження археологів дають змогу говорити про те, що на горі Киселівці, над теперішнім Подолом, також було значне поселення давніх киян. Тут виявлені не лише залишки ліпленої кераміки VI—VII століть, а й візантійські монети V—VI століть, бронзові підвіски з рельєфним зображенням обличчя людини, амфора VI—VII століття тощо.

Матеріальні пам'ятки другої половини 1 тисячоліття н. е. знайдені археологами під час розкопок і в інших районах Києва. Так, у підніжжі гори Киселівки на Подолі, була знайдена така сама, як і на горі, амфора з червоної глини, що датується VI—VII століттями[1]. Кераміку VI—VII століть було знайдено на Межигірській вулиці. Це такі ж знахідки, які зустрічалися і під час розкопок на горах Старокиївській та Киселівці.

Ювелірні вироби, коштовності, металеві прикраси та грошові скарби, виявлені у Києві, свідчать про те, що вже в ті часи тут було багато заможних жителів. Класове розшарування у слов'ян виникло ще до IX століття на грунті розкладу первіснообщинних відносин і появи виразних рис феодального суспільства.

В добу феодалізму замки були укріпленими центрами панування експлуататорів. Крім того, вони мали велике значення в обороні від нападів ворогів. Побудова града — укріплення київських князів — свідчить про те, що на Русі відбулися глибокі соціальні зміни в суспільстві. Народжувались нові феодальні відносини, що базувалися не на рабовласництві, а на великій земельній власності князів, бояр та дружинників князя. Одночасно князівські центри, зокрема Київ, стають осередками ремесла і внутрішнього та зовнішнього товарообміну. Київ стає великим економічним, політичним та військовим центром. Оборона від варягів та кочовиків стає життєво необхідним завданням Київського князівства і всього його населення. Невипадково поряд з повістями про заснування трьома братами Києва літописець вміщує повісті про те, як варяги беруть данину із слов'ян новгородських, а хозари «на полянах і сіверянах та на вятичах»[2]. Боротьба з кочовиками була причиною, яка викликала необхідність будівництва укріплених градів на Русі і насамперед старокиївського укріплення у IX столітті.

Докладніші літописні подробиці про життя Києва відомі з кінця IX та з початку X століття, тобто з того часу, коли Київ стає на чолі східнослов'янської Древньо-

[1] В. Б. Антонович. Археологическая карта Киевской губернии. М., 1895, стор. 31.
[2] Полное собрание русских летописей, т. 2, стор. 12—14.

руської держави і посідає перше місце серед багатьох староруських міст, яких налічувалося на Русі в IX—X століттях понад 20. Найбільшими з них були Київ, Переяслав, Чернігів, Білгород, Васильків, Любеч, Полоцьк, Новгород та інші. Особливо багато міст було на Наддніпрянщині.

Київ вигідно був розташований на правому березі Дніпра, на високих узгір'ях. Сама природа добре захистила його від нападу ворогів, головним чином кочовиків. Найнебезпечнішими з них в X столітті були печеніги, а пізніше, в XI столітті — половці. Крутий високий берег Дніпра і Почайни робив неможливим напад на місто з трьох сторін. З півдня і заходу місто оточував густий бір. Сама топографія Києва — глибокі яри та долини, що перетинали райони міста,— також служили успішній обороні населення від нападу ворогів.

У IX столітті н. е. Київ став великим ремісничо-торговельним центром Східної Європи, чому сприяло його вигідне географічне положення на перехресті важливих торгових шляхів. Серед них найважливішим був дніпровський торговий водний шлях, який пізніше став відомим під назвою шляху «з варяг у греки».

За свідченням літопису, по цьому шляху Русь підтримувала торгові стосунки з Швецією, Римом, Константинополем, Болгарією та іншими[1].

З кінця IX століття Київ став політичним центром об'єднання східних слов'ян і утворення древньоруської держави.

2. КИЇВ — ЦЕНТР ДРЕВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Розвиток продуктивних сил, зростання міст, відокремлення ремесла від землеробства прискорювали розклад родоплемінних відносин. Зростання майнової нерівності та розвиток приватної власності на землю породили класову нерівність і класову боротьбу.

Первіснообщинний патріархальний лад у Київській Русі поступово перетворився у феодальний лад. З воєнноплемінних союзів та ранніх напівдержавних об'єднань, що існували у східних слов'ян до IX століття, утворилась ранньофеодальна держава на чолі з Києвом. На чолі її стояв київський князь та підвладні йому князі феодальних князівств, бояри та воєнна дружина. Створений спочатку примітивний державний апарат, тримав у покорі народні маси, захищаючи інтереси панівного класу феодалів. Київські князі вели загарбницькі війни для захоплення чужих земель, а також війни проти чужоземних загарбників.

Першим київським князем староруський літописець вважає засновника Києва — Кия. Автор «Повести временных лет» і починає свою повість оповіданням про те «откуда есть пошла Русская земля, кто в Кыеви нача первее княжити».

Кий нібито бував на Дунаї. Тут він будував міста, а потім повернувся до Києва, де продовжував князювати в землі полян. Згодом Київ починає об'єднувати й інші східнослов'янські племена. Це об'єднання почалося в IX столітті, коли з Новгорода прийшов з своїми дружинами Олег, який убив Аскольда та Діра й став князем київським (882—912 рр.).

Починаючи з Олега київські князі спрямували свою політику на підкорення східнослов'янських племен. Так, Олег підкорив сіверян, древлян, уличів, тіверців та інших. Уже на початку X століття йому підкорялися майже всі східнослов'янські племена.

В 907 році Олег зробив вдалий похід на Візантію — результатом чого у 907 і 911 роках були укладені з нею договори, що мали велике значення для зміцнення влади київського князя і посилення економічного становища деяких найважливіших древньоруських міст. Ці договори в основному забезпечували торговельні

[1] Повесть временных лет, ч. 1. М.—Л., 1950, стор. 11—12.

Вбивство Аскольда і Діра Олегом. Мініатюра Кенігсбергського літопису.

інтереси Русі на півдні. Все це свідчило про швидке зростання могутності Київської держави та зміцнення її на міжнародній арені.

У 913 році після смерті Олега влада перейшла до Ігоря (913—945 рр.).

В 941 і 944 роках Ігор організував два походи на Візантію, в результаті яких було укладено новий договір, що підтвердив основні переваги Русі у південній торгівлі.

Восени 945 року Ігор пішов з своєю дружиною до древлян збирати данину. Після того, як данина була зібрана, за вимогою своїх дружинників Ігор вдруге почав вимагати повинностей від древлян. Але вони відмовились і вбили князя, за що жорстоко помстилася над ними Ольга, дружина Ігоря, яка стала князювати в Києві після його смерті разом з своїм малолітнім сином Святославом.

Щоб упорядкувати норми феодальних повинностей, запобігти виступам народних мас, а також зміцнити політичну владу київських князів, Ольга провела ряд реформ, які регламентували феодальну експлуатацію.

В 964 році влада перейшла до сина Ігоря — Святослава, видатного полководця, який провів кілька вдалих походів проти хозар, ясів (осетин) і касогів (черкесів), а також проти деяких інших племен. Святослав все своє життя перебував у походах. «Він ходив легко, як барс»,— свідчить літописець. Йдучи в похід, він ніколи шатра і постелі не возив; спав на кінській попоні, а сідло служило йому підголовником. До такої витривалості і загартування Святослав привчав також своїх воїнів. Він не нападав на своїх ворогів зненацька, а попереджав їх: «Іду на ви!». У 968 році Святослав виступив проти Болгарії. А у 968 році орди печенігів обложили Київ. Це перша навала печенігів, які на початку X століття з'явилися в Причорноморських степах. Набіги печенігів почастішали після того, як Святослав зробив кілька походів на Хозарський каганат, який в результаті цього значно ослаб.

Вдруге проти Болгарії Святослав виступив у 969 році. Результатом цього походу був договір про мир з Візантією. Повертаючись з цього походу, Святослав у 972 році був убитий в бою з печенігами біля дніпровських порогів. «Нападе на ня Куря князь печенежьский и убища Святослава, и взяша голову его и во лбе его сделаша чашю, оковавше лоб его и пьяху в нем»[1].

Коли Святослав вирушав у 969 році в другий похід на Болгарію, він залишив трьох своїх синів керувати Руссю. В Києві він поставив Ярополка, в древлянській землі — Олега. Володимира він послав у Новгород — «и иде Володимир с Добрынею уем (дядьком по матері) своим к Новгороду, а Святослав к Переяславцю»[2].

---

[1] Полное собрание русских летописей, т. 2, стор. 62.
[2] Полное собрание русских летописей, т. 2, стор 57.

Після загибелі Святослава між братами почалася міжусобна війна. Ярополк пішов походом на Олега, який був убитий під час облоги Овруча[1]. Володимир, зібравши новгородців і варягів, пішов на Київ. Ярополк втік у городище Родню — замок у гирлі річки Рось. Але його воєвода видав Ярополка Володимиру, який його вбив. Володимир став київським князем (980—1015 рр.).

К. Маркс вважав час князювання Володимира кульмінаційним моментом в історії розвитку Київської держави.

За Володимира Святославича та його наступника Ярослава Мудрого Древньоруська держава на чолі з Києвом досягла найвищого розквіту. В кінці X — першій половині XI століття всі східнослов'янські землі від Карпат і Закарпаття до Волги, від Чорного до Балтійського морів були об'єднані навколо Києва під владою київських князів. Племінні князі були зігнані з своїх земель або перейшли на службу до київського князя. Місцевими князівствами правили намісники Володимира, переважно його сини, яких літописець налічує дванадцять. Володимир робив великі внутрішні зміни в керівництві державою. Він руйнував старі форми управління землями, які існували до цього.

Найяскравішим свідченням змін, що відбулися в ідеології Русі, насамперед в ідеології київських феодальних верхів, була заміна дофеодальних язичеських вірувань християнською релігією. Подібно до того, як Київ відігравав провідну роль в соціально-економічному житті, цю роль він виконував також і в галузі ідеології, основою якої був язичеський, а в період феодалізму — християнський світогляд.

В 988—989 рр. Володимир запровадив християнство на Русі. Християнство при всіх його реакційних рисах, будучи релігією розвинутого класового суспільства, допомагало зміцненню нового, тоді ще прогресивного ладу, сприяло централізації держави і зміцненню влади київського князя. Нарешті поширення християнства мало велике значення і для розвитку древньоруської культури. Під час князювання Володимира в містах, особливо у Києві, провадилось велике будівництво, що було спрямоване на посилення влади і авторитету київського князя. Київ був у той час одним з найбільших і найбагатших міст Європи. Суперником Константинополя називали його сучасники.

Протягом X століття Київ зростав як великий центр і як столиця величезної держави. Це зумовило те, що розширювалася центральна укріплена частина міста — Київський кремль. Було розширено укріплену частину Верхнього міста, для чого споруджено нову лінію укріплень, які обіймали значно більшу площу, ніж укріплення старого Київського замку VII—X століть.

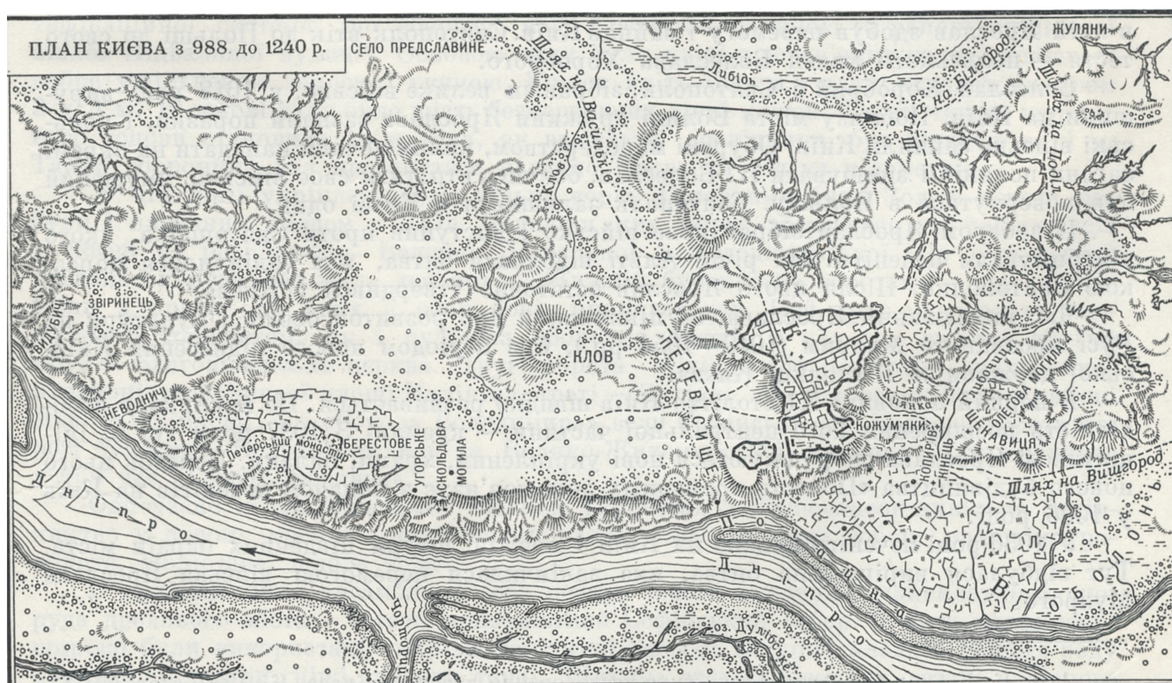
Нова лінія укріплень, що починалась від південного кінця Київського городища, тягнулась на схід вздовж північного краю плато, над урвищами і схилами в долину Почайни і Дніпра (в бік Подолу), тобто вздовж правої сторони сучасної Десятинної вулиці до яру (тепер засипаного), що відділяв стару частину міста від Михайлівської гори, де пізніше споруджено Михайлівський монастир (район сучасної Радянської площі). Звідти вздовж західної сторони яру лінія укріплень повертала на південний захід і доходила майже до теперішньої Великої Житомирської вулиці. Вздовж неї вона йшла до схилів у бік Кожем'яцького яру і далі до першого Київського городища. Ця нова лінія укріплень складалася з земляних валів, які споруджувались на основі з сирцевої кладки. Новий укріплений кремль відомий під назвою «Города Володимира».

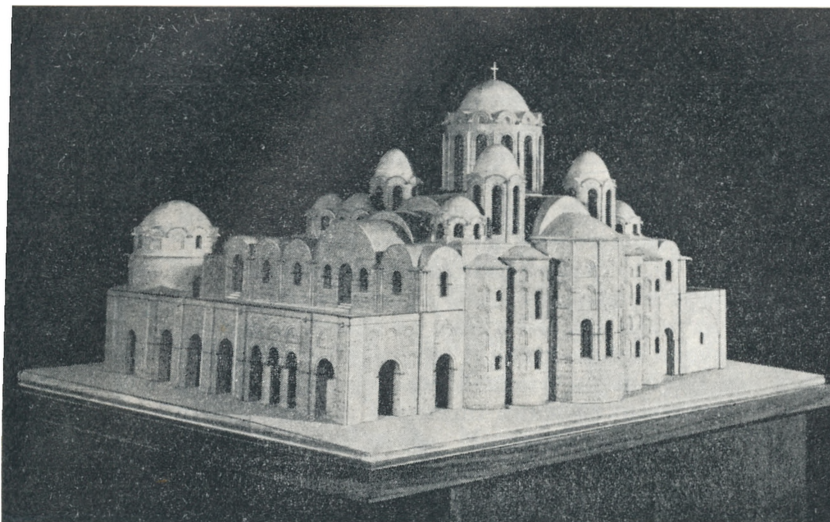
Найбільш відомі споруди, що входили в оборонну систему Києва в той час, це Софіївські, або Батиєві, ворота, які були парадним в'їздом у Київ з півдня. Вони знаходились приблизно там, де перехрещуються нинішні Володимирська та Велика Житомирська вулиці.

Разом із спорудженням нових укріплень провадилося велике міське будівництво. Споруджувалося багато нових будов—церковних і цивільних. Серед них слід

[1] Полное собрание русских летописей, т. 2, стор. 62—63.

ПЛАН КИЄВА в 10 ст.
Либідь
Шлях на Білгород
Шлях до землі печенігів
Клов
ЗВІРИНЕЦЬ
КЛОВ
ПЕРЕВІСИЩЕ
Ворота
і міст
Перун
КИЇВ
Теремний двір
Терем
Киянка
Глибочиця
Олегова могила
ЩЕКАВИЦЯ
Шлях на Вишгород
НЕВОДНИЧІ
БЕРЕСТОВЕ
Княжий двір
Печери вздовж берега Дніпра
АСКОЛЬДОВА МОГИЛА
Ольжин двір
УГОРСЬКЕ
Церква св. Миколи
Дніпро
Почайна
Боричів узвіз
ПОДІЛ
Церква св. Іллі
Капище Волоса
ОБОЛОНЬ

ПЛАН КИЄВА з 988 до 1240 р.
СЕЛО ПРЕДСЛАВИНЕ
Шлях на Васильків
Либідь
Шлях на Білгород
ЖУЛЯНИ
Клов
ЗВІРИНЕЦЬ
НЕВОДНИЧІ
Печерський монастир
БЕРЕСТОВЕ
УГОРСЬКЕ
АСКОЛЬДОВА МОГИЛА
КЛОВ
ПЕРЕВІСИЩЕ
КИЇВ
КОЖУМ'ЯКИ
Киянка
Копирів
Кінець
Глибочиця
Олегова могила
ЩЕКАВИЦЯ
Шлях на Вишгород
ПОДІЛ
ОБОЛОНЬ
Почайна
Дніпро
оз. Дулібське

Софійський собор. XI ст.
Репродукція.

відзначити кілька розкішно прикрашених князівських палаців, про що говорять уламки штукатурки із залишками стінного живопису.

Найбільш визначною спорудою цього періоду була Десятинна церква[1], яку почали будувати у 989, а закінчили у 996 році. Вона була задумана як головний кафедральний собор, на утримання якого Володимир виділив десяту частину доходів від своїх володінь, звідси і походить її назва—Десятинна. В дійсності ж ця десятина призначалася на утримання всієї руської єпіскопії, уособленням якої і була ця церква.

У 1015 році помер Володимир Святославич. Між його синами спалахнула боротьба за Київ. Спочатку владу захопив Святополк, який підступно вбив своїх братів Бориса, Гліба і Святослава. Святополк готував уже похід на Новгород, щоб убити і свого четвертого брата — Ярослава. Але той, дізнавшись про вбивство братів, зібрав військо і виступив проти Святополка. Під Любечем відбулася битва, в якій Ярослав здобув перемогу і зайняв Київ. Святополк втік до Польщі до свого тестя — польського князя Болеслава Хороброго.

Болеслав Хоробрий і Святополк, зібравши велике військо, у 1018 році вирушили на Київ. Поблизу міста Волині дружини Ярослава зазнали поразки, і польські війська зайняли Київ. Обурені мародерством, кияни почали нападати на окремі загони поляків і знищувати їх. Болеслав, боячись втратити своє військо, змушений був повернутися в Польщу. Святополк залишився в Києві один.

Незабаром Ярослав зібрав нове військо і виступив проти Святополка, якого підтримували печеніги. На річці Альті відбулася битва, яка закінчилася поразкою Святополка. Після цього Ярослав остаточно утвердився у Києві.

Час князювання Ярослава, за піклування про розвиток освіти і культури на Русі прозваного Мудрим (1019—1054 рр.), був періодом нового піднесення Київської держави та її столиці Києва.

В першій половині XI століття Київ швидко розвивається. Це викликало необхідність розширення його центральної частини — кремля. З 1037 року тут за ініціативою Ярослава споруджуються нові укріплення, храми, палаци. Початок цього нового будівництва «Повесть временных лет» пов'язує з нападом печенігів на Київ у 1036 році.

У 1036 році печеніги напали на Київ і почали штурм південних окраїн міста. Тут відбулася вирішальна битва, яка закінчилася перемогою війська Ярослава Мудрого.

---

[1] М. К. Каргер. Археологические исследования древнего Киева. К., 1950, стор. 45—82.

Музиканти і скоморохи. Фреска Софійського собору. XI ст.

У 1037 році на ознаменування перемоги Ярослав заклав на тому місці, де відбулася битва, нове місто, що одержало назву «Города Ярослава», який займав площу в кілька разів більшу, ніж «Город Володимира». Межі його були приблизно такими: нова лінія починалася від укріплень часів князювання Володимира над засипаним тепер ровом (район теперішньої Радянської площі) і тягнулась вздовж схилів Дніпра, до Хрещатої долини на південь — в район нинішньої вулиці Свердлова. Там вона повертала на захід і вздовж вулиць Свердлова і Великої Підвальної доходила до сучасної Львівської площі. На Львівській площі лінія укріплень повертала на схід, йшла вздовж сучасної Великої Житомирської вулиці до Кожем'яцького яру і з'єднувалась з укріпленнями «Города Володимира» десь у районі сучасної садиби Історичного музею. Укріплення, споруджені при Володимирі, були збережені, і тому Київський кремль з того часу мав два укріплені центри.

Фортифікаційні споруди, збудовані в той час, були дуже міцними і грандіозними. Археологами реконструйований вал, який був основною частиною фортифікаційної системи, що зберігся над Хрещатою долиною (в районі нинішньої Малої Підвальної вулиці). Основою валу були кліті з дерев'яних колод, заповнені добре ущільненою землею і глиною. Кожна кліть являла у плані квадрат розміром 3 × 3 м. В основі валу було шість безперервних ліній клітей. Таким чином, ширина його основи становила 18 м. Вал, як вважають дослідники, був висотою в 14 м. Такий оборонний вал простягався навколо Києва на кілька кілометрів.

У цій лінії укріплень було кілька воріт. Головними були Золоті ворота, які були і парадним в'їздом у Київ. Залишки цих воріт збереглися до наших часів у сквері на розі вулиць Великої Підвальної і Володимирської. Це була досить складна споруда, що мала два яруси. Нижній був власне воротами — дві кам'яні стіни з аркою, до яких з обох боків прилягав вал. Цей ярус мав зверху площадку з парапетом, як і будь-яка оборонна башта, а над нею височів другий ярус — Благовіщенська церква. Другі ворота — Східні, або Лядські,— знаходились в районі теперішньої площі Калініна, треті — Західні, або Львівські, були в районі Львівської площі. До «Города Володимира» вели Софійські, або Батиєві, ворота (на розі сучасних Володимирської та Велико-Житомирської вулиць). Так виглядав у той час «Город Ярослава».

Одночасно із спорудженням міських укріплень здійснювалося цивільне будівництво у новому кремлі — князівський палац, кафедральний собор, палац митрополита, бібліотека, школа тощо.

В архітектурний ансамбль нового центру Києва входила і найвидатніша споруда древнього міста — багато прикрашений Софійський собор. В його оформленні широко були використані найрізноманітніші засоби: фігурна кладка, різного роду карнизи, пілястри, ніші, аркади тощо. Широко застосовувалися деталі з різного

Кирилівська церква. XII ст.

каменю, з яких найбільшу цінність мають багато орнаментовані шиферні плити, що служать парапетами на хорах. Але найбільш цінною пам'яткою образотворчого мистецтва, що має світове значення, є, безсумнівно, унікальний настінний живопис. Софійські фрески і мозаїка XI століття збереглися майже повністю до наших днів. Було споруджено Георгіївську церкву та Ірининську з монастирем.

Ярослав, будуючи Софійський собор, задумав його як центр новоутвореної руської православної митрополії. Тому тут же споруджено і палац митрополита, який пізніше огородили кам'яною стіною (залишки її знайдені під час археологічних розкопок на території Софіївського заповідника у 1948—1949 рр.). При Софіївському соборі були засновані школа і перша на Русі бібліотека.

У першій половині XI століття площа Києва не обмежувалася територією «Города Ярослава». Ремісниками і купцями був заселений Поділ. Тут в XI столітті були споруджені укріплення Нижнього міста. Існували заселені квартали на Замковій горі, Щекавиці, в районі Кудрявця, далі йшли монастирі, слободи і приміські села.

На південь і схід від міста містився заповідний парк, в якому князь і близькі йому особи влаштовували полювання. Він займав територію Хрещатої долини (Перевесіще) та її схили до Печерська і Клова. За ним знову починалися приміські слободи, монастирі і села.

За свідченням іноземців, зокрема Тітмара Мерзенбурзького, у XI столітті в Києві налічувалося понад 400 церков. Звичайно, це перебільшено, але, безперечно, відображає враження, яке справляв Київ XI століття на тих, хто його відвідував. В цей час населення Києва, за даними досліджень, становило близько 100 тис. чоловік[1]. Іноземці вважали його більшим за тогочасний Лондон.

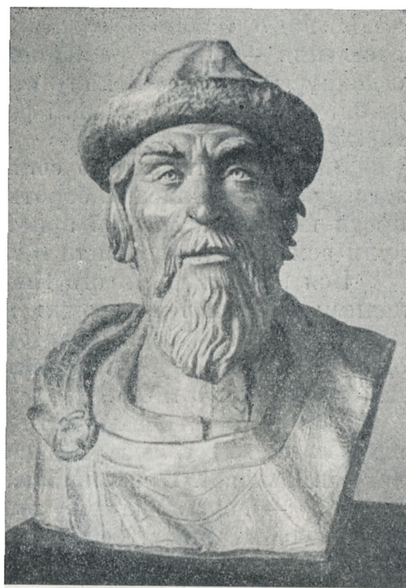
---

[1] Д. И. Иловайский. История России, т. 1, ч. 2. М., 1880, стор. 14; М. Грушевский. Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века. К., 1891, стор. 18; М. Н. Тихомиров. Древнерусские города. М., 1956, стор. 140.

Основу економіки Києва становило ремесло та торгівля. Поряд з цим значна частина міського населення не поривала зв'язку з сільським господарством, яке розвивалося в значних розмірах особливо на околицях міста. Повністю порвала з сільським господарством тільки верхівка ремісничого населення.

Ремесло у Києві в домонгольські часи досягло високого рівня. За неповними даними, в Києві налічувалося понад 60 ремісничих спеціальностей. Це характеризує досить значний поділ праці в міському виробництві Києва періоду раннього феодалізму.

Київ був найбільшим ремісничо-торговельним центром Русі X—XIII століть. Про це, зокрема, говорять залишки численних ремісничих майстерень, знайдених на території різних районів древнього Києва — на Подолі, у верхній частині міста, на Копир'євому кінці, Замковій горі та в інших місцях.

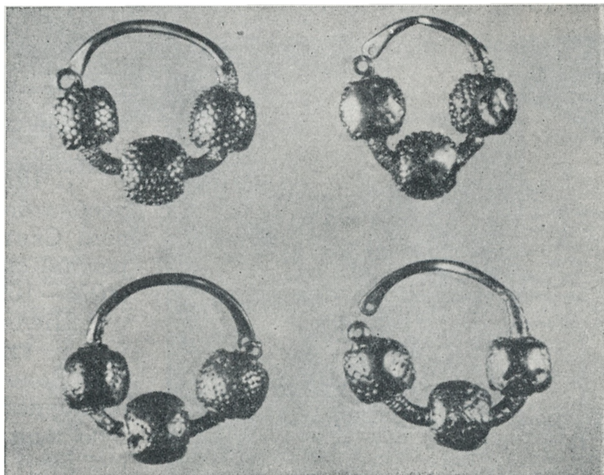

Скульптурний портрет Ярослава Мудрого. Реконструкція по черепу виконана М. М. Герасимовим.

Інтенсивно розвивалася у Києві тісно зв'язана з ремеслом торгівля. Частину своєї продукції київські ремісники продавали на місці, а частину вивозили. Крім того, у Київ привозилося багато товарів, серед яких головне місце посідали продукти сільського господарства, які вироблялися у навколишніх селах, а також іноземні товари.

У Києві проживало багато купців. Крім місцевих, тут жили купці з Німеччини, Італії, Скандінавських країн, Польщі, Чехії, Угорщини, приїздили купці з Візантії, Хозарії, Волзької Болгарії, з країн Арабського Сходу, Кавказу та інших місць. На початку XII століття Київ уже був важливим центром транзитної торгівлі між Заходом і Сходом. Серед восьми київських торгів, про які свідчать іноземці, що бували у Києві, важливу роль відігравав відомий так званий Бабин торг, що був розташований на території «города Володимира». Не менша роль в розвиткові торгівлі належала великому торгу, що містився поблизу гирла Почайни, в районі сучасної Поштової площі.

Ювелірні вироби XII—XIII ст.

У X—XI століттях досить різним був соціальний склад населення Києва. Тут були представники панівної верхівки, середні верстви і низи. Верхню частину міста займали аристократичні квартали, палаци великого князя, а також двори менш знатних князів і бояр. Жили тут і дружинники. До класу феодалів належало і духовенство — біле і чорне — від митрополита і єпископів до приходських священиків і рядових монахів. Ця частина населення займала важливе місце у громадському житті міста і

країни. До класу феодалів тяжіла і багата верхівка ремісничого і торгового населення — голови ремісничих об'єднань, найбільш багаті майстри і купці. Але основну масу населення становили у древньому Києві трудящі люди — дрібні ремісники, торговці і феодально залежні верстви — смерди, закупи, холопи та інші.

Внаслідок глибокого соціально-економічного розшарування в Київській Русі загострюється класова боротьба. В Києві не раз вибухали народні повстання проти князів та міської аристократії. Рушійною силою в цих класових виступах були ремісники, смерди та міська біднота.

Вся історія древнього Києва — це історія безперервної боротьби між пригнобленими низами і пануючим класом. «Гора» — аристократичний кремль і Поділ — демократична ремісничо-торговельна частина нижнього міста — завжди протистояли одна одній, що було проявом глибоких суспільних суперечностей, характерних для феодального міста.

Київ — політичний центр Древньоруської держави і резиденція великого князя, в руках якого зосереджувалася вся повнота влади — законодавчої, виконавчої, судової і військової. В час князювання Ярослава Мудрого тут було створено «Руську Правду» — перший кодекс законів на Русі. В Києві було видано і багато інших законодавчих актів: «Правда Ярославичів», «Устав Володимира Мономаха» та інші.

В середині XI століття почала складатися та соціально-економічна система, яка в першій половині XII століття призвела до феодальної роздробленості Древньої Русі. Удільні князі постійно вели між собою війни за землі. Дуже часто, хоча вони й були васалами київського великого князя, претендували на київський стіл, через що у XII—XIII століттях йшла жорстока боротьба за великокнязівську владу.

Після смерті Ярослава Мудрого влада перейшла до його синів. Київ, а разом з ним і великокнязівський стіл одержав старший син Ізяслав.

У 1068 році на Русь напали половці. Ізяслав з своїми братами Святославом Чернігівським і Всеволодом Переяславським виступили проти них. У битві на річці Альті вони зазнали поразки. Половці загрожували Києву. Кияни звернулися до князя з вимогою зброї для захисту міста. Але Ізяслав відмовив, побоюючись, що вони повернуть її проти нього. У відповідь на це у місті спалахнуло повстання. Були розгромлені двори князя і найбільш ненависних феодалів. Ізяслав утік до Польщі, сподіваючись знайти допомогу у князя Болеслава Сміливого. Повстанці проголосили великим князем полоцького князя Всеслава Брячеславича, звільнивши його з в'язниці, куди його посадили Ізяслав з братами.

Саркофаг Ярослава Мудрого.

Проте Всеслав прокнязював тільки сім місяців. У 1069 році Ізяслав з польським військом на чолі з Болеславом Сміливим захопив Київ і жорстоко розправився з киянами. 70 керівників повстання було страчено і багатьох осліплено.

З 1073 року аж до їх смерті йшла міжусобна боротьба за київський стіл між Ізяславом, Святославом і Всеволодом. Всеволод пережив своїх братів, і час його князювання (1078—1093 рр.) був відносно спокійним.

Після смерті Всеволода у 1093 році зайняти київський стіл мав можливість його син Володимир Мономах, але він відмовився на користь сина Ізяслава — Святополка, мотивуючи це тим, що той був представником старшої лінії роду Ярослава.

«Дмитро Солунський». Мозаїка у Михайлівському Золотоверхому соборі в Києві. Початок XII століття.

Золоті ворота (сучасний вигляд).

«Оранта». Мозаїчна композиція в центральному вівтарі Софійського собору. XI століття.

Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей».

Церква Спаса на Берестові. Сучасний вигляд.

З другої половини XI століття на південні кордони Русі все частіше почали нападати половці. У 1098 році орда хана Боняка прорвалася до Києва, пограбувала його околиці і спалила село Берестове. Захист південних земель від половців став серйозною проблемою для киян. Проте відсутність єдності між руськими князями, боротьба за владу і землі перешкоджали організації оборони країни.

За рішенням Любечського з'їзду у 1097 році Київ і титул великого князя були залишені за нащадками Ізяслава як старшого сина Ярослава. Але після смерті Святополка його нащадкам зайняти київський стіл перешкодили кияни. У 1113 році в місті спалахнуло повстання — одне з найбільших народних виступів в історії Древньої Русі. Щоб припинити його, правляча верхівка вирішила запросити на великокнязівський стіл переяславського князя Володимира Мономаха, який користувався великою симпатією народних мас, тому що був рішучим противником феодальних усобиць, і до того ж провів кілька вдалих походів проти половців. Однак він відмовився зайняти великокнязівський стіл, і тільки після другого запрошення погодився стати київським князем.

Першим же заходом нового князя була зміна законодавства, яка дещо полегшувала становище нижчих верств населення і послаблювала таким чином класовий протест мас. За новим законодавством було обмежене лихварство і полегшувалося становище феодально залежного трудового населення. Ці законодавчі акти дістали назву «Устава Володимира Мономаха»[1].

Нове загострення міжусобної феодальної боротьби припадає на другу половину XII — першу половину XIII століття. Посилюються удільні князівства, і Київ фактично втрачає значення загальноруського політичного центру, хоча номінально і лишається столицею Русі, у зв'язку з чим боротьба за великокнязівський стіл набирає особливої гостроти. В цей час боротьба за князівський стіл йде в основному між династіями Мономаховичів і Ольговичів — між нащадками Всеволода Ярославича і його сина Володимира Мономаха, що володіли Переяславським князівством, і Святослава Ярославича та його сина Олега, що княжили у Чернігові, і які вважали, що мають перевагу перед Мономаховичами на Київ, бо Святослав був середнім сином, а Всеволод — молодшим.

Боротьба між князями призвела до народного повстання у 1139 році, яке було використане Мономаховичами для захоплення київського стола.

Одним з претендентів на київський стіл влітку 1149 року виступив суздальський князь Юрій Долгорукий, який двічі захоплював Київ (1149 і 1150 рр.), але невдало, і тільки у 1154 році остаточно закріпився тут і княжив до смерті у 1157 році. Поховано його у Києві в князівській усипальниці — церкві Спаса на Берестові. Його син Андрій Боголюбський залишив Київ і своєю резиденцією обрав новозбудований замок Боголюбово біля Володимира на Клязьмі. Після цього знову загострилась боротьба за Київ. У 1169 році він послав військо на Київ, яке і захопило місто. Під час бою спалено і вщент зруйновано було велику кількість житлових кварталів, більшість церков і монастирів. Але Андрій Боголюбський не залишився у Києві,

---

[1] Памятники русского права, вып. 1. М., 1952, стор. 113.

а, поставивши тут намісником неавторитетного князя Гліба Юрійовича, повернувся в Боголюбово.

Боротьба за київський стіл продовжувалася. Незважаючи на роздробленість і посилення удільних князівств, київський князь і тепер номінально був верховним правителем Русі. У 1174 році Андрій Боголюбський, якого не визнавали великим київським князем, організував новий похід на Київ. Але він закінчився поразкою. З рештками свого війська Андрій втік у Суздальську землю, де був убитий боярами.

Боротьба за київський стіл в цей період в основному велася між галицько-волинськими, смоленськими і чернігівськими князями, від якої в першу чергу терпіли широкі маси народу.

Але на Русь насувалося нове лихо. У 1223 році передові загони татаро-монгольських загарбників на чолі з Чінгіс-ханом вторглися в межі Руської держави. На річці Калці відбувся бій, в результаті якого руські війська були розбиті. Проте ця поразка нічого не навчила руських князів. Вони продовжували міжусобну боротьбу.

У 1237 році онук Чінгіс-хана, Бату-хан, або як його називали на Русі, Батий, пішов у похід на північно-руські землі[1]: Рязанську, Ростовську, Володимирську та інші. Користуючись відсутністю єдності серед руських князів, Батий по черзі громив їх. Татаро-монгольська орда рушила на Новгород, але, не дійшовши до нього, повернула на південь і зруйнувала південні землі Русі — Чернігівщину і Переяславщину.

Влітку 1239 року передові загони татаро-монголів на чолі з Менгу-ханом з'явилися на лівому березі Дніпра, проти Києва. А восени 1240 року вони вже на чолі з Батиєм перейшли на правий берег Дніпра і обложили Київ.

Татаро-монгольська орда, що обложила Київ, була на той час величезна. Про це літописець розповідає так: «Приде Батый Кыеву в силѣ тяжьцѣ многом множѣством силы своей и окружи град, и остолпи сила татарская, и бысть град в одержаньи велицѣ. И бѣ Батый у города и отроци его обьсѣдаху град, и не бѣ слышати от гласа скрипания телег его множества ревения вельблудъ его рыжания от гласа стад конь его. Ибѣисполнена земля руская ратных»[2].

Обороною міста керував воєвода Дмитро — намісник Данила Галицького. Тяжкими втратами заплатили татари за штурм Києва. Але їм вдалося проламати мури й другого укріплення «Города Володимира», які були значно слабіші, ніж укріплення, збудовані при Ярославі. Після штурму татаро-монголи прорвали укріплення в районі Софіївських воріт, які з того часу почали називатися Батиєвими.

Останнім опорним пунктом героїчної оборони Києва була Десятинна церква. Кияни створили навколо неї, як свідчить літописець, «пакы другий град», тобто нові тимчасові оборонні споруди, і вона перетворилась у потужну фортецю. Всередині її замкнулися мирні жителі — жінки, діти і старики. Церква була переповнена. Були заповнені навіть хори. І раптом сталася катастрофа, яка була фіналом героїчної оборони Києва. Як розповідає літописець, хори Десятинної церкви не витримали ваги людей і завалилися. Під уламками їх загинули останні захисники міста. Татаро-монголи майже повністю зруйнували Київ, нещадно знищували його жителів, у тому числі дітей і стариків. Більшість архітектурних пам'яток Києва було зруйновано. Випадково уціліли лише деякі споруди, зокрема Софійський собор, але й вони були дуже пошкоджені.

Захопивши і зруйнувавши Київ, татаро-монгольська орда пішла далі на захід. Вона розгромила і зруйнувала майже всі великі древньоруські міста і з'явилася у Центральній Європі. Проте героїчний опір руського народу значно послабив сили татаро-монголів, які вже не могли витримувати серйозного опору і зазнали жорстокої поразки від чеських військ.

---

[1] Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. М. — Л., 1950, стор. 179—217.

[2] Полное собрание русских летописей, т. 2., стор. 65.

Героїчна боротьба руського народу проти татаро-монгольської навали врятувала Західну Європу від поневолення і кривавого монгольського ярма. К. Маркс називав владу Золотої Орди над захопленими нею країнами «брудом монгольського іга» і підкреслював, що воно не тільки «гнітило, але ображало і виснажувало саму душу народу, який став його жертвою».

В результаті татаро-монгольської навали посилився економічний і політичний занепад Києва і взагалі всього Придніпров'я. Посол папи римського до татарського хана, який проїжджав через Київ, писав, що «ледве існує там 200 будинків», а люди «перебувають у найтяжчому рабстві». Але він пише і про те, що, незважаючи на великі руйнування і винищення, життя у Києві продовжувалося. Тут були тисяцький і бояри, а також купці з різних країн Заходу і Сходу.

3. КУЛЬТУРА КИЄВА В IX—XIII СТОЛІТТЯХ

IX—XIII століття були періодом бурхливого розвитку древньоруської культури. Значна роль в цьому належала Києву — головному культурному центру Древньої Русі. В цей період на Русі широко поширюється писемність, освіта, що мали вирішальне значення для розвитку культури взагалі.

Прийняття християнства і створення монастирів на Русі сприяло розвитку писемності і зокрема поширенню книг. Проте необхідно відзначити, що писемність на Русі існувала ще задовго до прийняття християнства. Як свідчать матеріали, зокрема знахідки берестяних грамот у Новгороді і Смоленську, писемність у Древній Русі була надбанням не тільки духовенства і вищих феодальних верств, але й у значній мірі ремісників, торговців і т. п.

Від XI століття до нас дійшло лише кілька пам'яток писемності київського походження. Це рукописні книги на пергаменті, дуже добре оформлені художніми заголовними літерами, заставками, кінцівками та ілюстраціями. До таких зразків давньої руської книги належить «Остромирове євангеліє» (1056—1057 pp.), написане в Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира та «Ізборник Святослава» (1073 і 1076 pp.) — книга для домашнього читання родини князя Святослава Ярославича.

Письменство і література у Києві розвивалися у зв'язку з загальним розвитком культури і потребами освіти. В цей час значне місце займала перекладна література візантійського походження — богослужебні книги, агіографічні твори («Житія святих») та інші, а також поширені тоді філософські збірники і розважальна література («Александрія», «Повість про Акіра Премудрого» тощо).

Проте створювалась уже і оригінальна древньоруська література, що висунула ряд талановитих письменників. Серед них слід відзначити видатного древньоруського письменника-публіциста Ілларіона, який відомий як автор знаменитого «Слова о законе и благодати», де розглядалося важливе філософсько-історичне питання про місце і значення Русі у світовій історії.

Визначними пам'ятниками і особливим видом літератури XI—XIII століття є літописи. Київське літописання всупереч літописанню удільних центрів, таких як Новгород, Чернігів, Галич, Володимир на Клязьмі та інших, зберігало загальноруську літописну традицію і проводило ідею єдності Русі. У XII столітті було створено найвизначніший твір літописного жанру «Повесть временных лет», що охоплює події від найдавніших часів до початку XII століття. Написав її печерський монах Нестор, який був автором багатьох творів, з яких до нас дійшли «Житіє Феодосія Печерського» та «Читання про згублення Бориса і Гліба». Уже в цих ранніх творах Нестор рішуче виступав проти княжої міжусобної політики, за єдину, об'єднану Русь. В літературі Київської Русі відображено й гостру політичну

Шиферна рельєфна плита XI—XII ст.

боротьбу, яку вела великокнязівська влада з силами, що прагнули до феодальної роздробленості.

Починаючи з X—XI століття, про розвиток писемності і освіти турбується вже державна влада. Під 988 роком у літописі записано, що Володимир Святославич почав брати у «нарочитыя чади», тобто у представників феодальної верхівки, дітей і віддавати їх в «ученье книжное». Коментуючи цей факт, літописец додає: «Сим же раздаянном на ученье книгам, сбысться пророчество на Русьтѣй земли, глаголющее: «Во оны дни услышать глусии словеса книжная, и ясн будеть язык гугнивых»[1]. Таким чином, дослідники вважають це свідченням літопису про відкриття у Києві першої школи для дітей феодальної верхівки[2]. Є відомості і про те, що княгиня Анна Всеволодівна (внучка Ярослава) заснувала в Андріївському монастирі у Києві жіночу школу[3].

Для поширення освіти у Древній Русі велике значення мали бібліотеки, перша з яких була заснована у 1037 році Ярославом Мудрим у Софійському монастирі. За свідченням літописця, Ярослав «собра писцѣ многье и перекладаше от грек на словѣньское писмо. И списаша книгы, ими же поучащеся вѣрнии людье... Ярослав же сей, якоже рекохом, любим бѣ книгам, и многы написав положи в святѣй Софьи церкви, юже созда сам»[4]. Пізніше у Києві було створено й інші бібліотеки, серед яких найбільш відомою є бібліотека Печерського монастиря.

Бурхливо розвивалися у Києві в домонгольські часи архітектура, живопис, скульптура та прикладне мистецтво. Так, древньоруська архітектура вже в XI столітті досягла надзвичайно високого рівня і створила власну школу[5]. До кінця X століття будівництво на Русі велося тільки з дерева, через що ці пам'ятки до наших днів не збереглись. Кам'яне будівництво у древньоруських містах, і зокрема, в Києві, почало поширюватися з кінця X століття. При Володимирі Святославичі у Києві під керівництвом архітекторів, запрошених з Візантії, було збудовано кілька великих кам'яних споруд, які до деякої міри відображають традиції візантійської архітектури. Проте, під час князювання Ярослава Мудрого будівництво набуло яскраво виражених національних рис. Такий шедевр древньоруської архітектури, як Софійський собор, характеризується своєрідним стилем, який різко відрізняється від візантійського. Оригінальною рисою його є багатокупольність споруди, що не характерно для візантійської архітектури.

Після смерті Ярослава Мудрого, при його наступниках, у Києві було збудовано багато нових споруд як цивільних, так і церковних. Серед них Михайлівський Золотоверхий собор, споруджений на початку XII століття (1108 р.). Значне будівництво в цей час велося і в Києво-Печерській лаврі. У 1073—1078 рр. тут споруджено собор Успення — головна, або як її називали, Велика лаврська церква. Восени 1941 року вона по-варварському була зруйнована німецько-фашистськими загарбниками.

[1] Повесть временных лет, ч. 1, стор. 81.
[2] История культуры Древней Руси, т. 2, М., 1956, стор. 216—226.
[3] Там же, стор. 220.
[4] Повесть временных лет, ч. 1, стор. 102—103.
[5] История культуры Древней Руси, т. 2, стор. 245—264.

Характерною церковною спорудою для періоду феодальної роздробленості, що збереглася до наших днів на території Києво-Печерської лаври, є Троїцька надбрамна церква, споруджена у 1108 році. Вона належить до числа поширених у Древній Русі будов церковно-фортифікаційного характеру. Вона була одночасно і церквою, і брамою-баштою, що входила до складу укріплень монастиря. Провадилося будівництво і в інших монастирях. Так, в кінці XI століття у Видубицькому монастирі було споруджено Михайлівський собор, який частково зберігся до наших днів, а також церкву Спаса на Берестові, де було поховано князя Юрія Долгорукого, засновника Москви.

У XII столітті у Києві були споруджені Кирилівська і Успенська церкви на Подолі (Пирогоща Богоматір), Трисвятительська церква у горішній частині Києва та інші.

Дуже інтенсивним в кінці XI — на початку XIII століття було цивільне будівництво. Тут, поряд з іншими, слід відзначити фортифікаційні та інженерні споруди. У 1951 році археологами було відкрито залишки цегляної оборонної стіни XII століття, що захищала Києво-Печерську лавру.

В першій половині XII століття (при Володимирі Мономаху) у Києві був споруджений міст через Дніпро, який забезпечував зв'язок Києва з лівобережними землями, перш за все з Переяславом і Черніговом. Спорудження моста в той час було надзвичайно складною справою і свідчило про велику майстерність древньоруських будівельників.

З архітектурою були тісно пов'язані скульптура і живопис. У Древній Русі було добре розвинуте мистецтво різьби по каменю — виготовлення архітектурних деталей — капітелів, колон і пілястрів, орнаментованих плит тощо.

Древньоруський живопис — одне з найбільш яскравих досягнень древньоруської культури. Високого розвитку досягло мистецтво монументального живопису, безпосередньо зв'язаного з архітектурою і будівництвом. Усі значні архітектурні споруди в Києві XI—XII століть були багато прикрашені стінним розписом, уяву про що дають фрески і мозаїка Софійського собору.

Мозаїка і фрески були найбільш популярними видами живописної техніки у Древній Русі. Софійські фрески і мозаїка не мають собі рівних в історії світового мистецтва XI століття. Тут і масштабні мозаїчні зображення Богоматері (Оранти) і Вседержителя (Пантократора). Серед них найбільшою популярністю користуються композиції євхаристії, тобто причащення апостолів і зображення святителів на внутрішньому боці центральної олтарної апсиди (нижче зображення Оранти), композиції Благовіщення на двох перших центральних стовпах та інше. Разом з тим серед фрескових композицій є кілька зображень світського змісту, що прикрашають сходи на хори: сцени полювання на диких звірів, а також зображення музик, скоморохів, акробатів та ряжених.

Високого розвитку в Києві набув станковий живопис, перш за все іконописне мистецтво. Цікавими пам'ятками образотворчого мистецтва є мініатюри руко-

Успенський собор Печерського монастиря. 1940 р.

Золотоверхий собор Михайлівського монастиря. XII ст.

писних книг. Так, видатною пам'яткою мистецтва оформлення книги є відоме «Остромирове євангеліє» та «Ізборник Святослава». Тут слід відмітити і велику тематичну різноманітність древньоруської книжкової мініатюри. Поряд з релігійними сюжетами ілюстрації, портрети князів та членів їх родин, орнаментальні мотиви.

Надзвичайно високого рівня досягло в Києві прикладне мистецтво. Вироби київських ювелірів користувалися великою популярністю далеко за межами древньоруських земель. У X—XIII століттях древньоруські ювеліри-ремісники застосовували найрізноманітніші прийоми орнаментації: чеканку, тиснення, зернь, філігрань, скань, чернь, перегородчасту емаль та інші, більшість яких вже до X століття мали давню традицію у східнослов'янському ремеслі. Вироби київських ювелірів відзначалися дуже високими художніми якостями. Але не тільки у виготовленні прикрас відзначалася майстерність київських майстрів. Тенденція прикрашення виробів була характерною майже для всіх галузей ремесла. Орнаментувалися навіть такі предмети домашнього вжитку, як кухонний глиняний посуд або дрібні знаряддя домашньої праці (ножі, прясла тощо). Що ж до таких виробів, як металеві частини одягу, зброя, металевий посуд тощо, то вони нерідко являли собою справжні шедеври художньої творчості.

У X—XIII століттях у Києві розвивалося музично-театральне мистецтво. Важливим джерелом для вивчення цієї сторони культурного життя древнього Києва є згадувані вже фрески Софійського собора. На одній з них зображено музику, що грає на якомусь інструменті, схожому на скрипку. На другій — зображено цілий оркестр: музики, що грають на трубах, флейтах, лютнях і гуслях; тут же зображено скоморохів, один з них лізе по жердині, яку тримає на голові його товариш. На третій — ряжені, що зображають битву людини з казковою потворою. Проте, крім скоморохів і музик, що розважали князя і його оточення, були артисти-скоморохи, які виступали перед широкими колами глядачів на ярмарках, вулицях і площах.

Розвиток культури у Києві в X—XIII століттях свідчить про те, що столиця древньоруської держави являла собою провідний культурний центр Древньої Русі, що найбільш повно відображала розвиток древньоруської культури в цілому. Разом з тим, Київ у той час був одним з найбільших культурних центрів усієї середньовічної Європи і залишив помітний слід у розвитку світової культури.

■

КИЇВ І ЙОГО РОЛЬ У ЖИТТІ УКРАЇНИ В XIV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Загальний вид Києва з боку Дніпра. Малюнок А. Вестерфельда. 1651 р.

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ КИЄВА В XIV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Процес феодальної роздробленості і татаро-монгольська навала призвели до того, що в другій половині XIII століття Київ остаточно втратив провідну роль серед руських князівств. Значне місце в економічному і політичному житті Східної Європи починають займати такі міста, як Ростов, Суздаль, Владимир, Москва, Галич. Проте на Придніпров'ї Київ і далі лишався найбільшим економічним і культурним центром. Тяжіли до Києва й міста, розташовані на річках Бузі та Дністрі, а також землі Прикарпаття й Буковини.

В середині XIV століття литовські феодали скористалися з усобиць у Золотій Орді, що почалися після смерті хана Узбека, і поступово загарбали білоруські та українські землі. В 1362 році литовський князь Ольгерд, зібравши значні військові сили, захопив Київ. З часом йому вдалося зміцнити свою владу на Київщині. Цьому сприяло те, що на його бік перейшли найбагатші київські феодали, які підтримали Литовське князівство у боротьбі проти татар.

Протягом XIV століття Литовське князівство стало великою державою. Більш висока культура білоруських та українських земель справила великий вплив на Литву: руське право («Руська Правда») позначилося на праві Литовського князівства, руська мова стала державною мовою. Литовські князі сприймали також віру і звичаї українців та білорусів.

Після загарбання українських земель литовський князь Ольгерд передав Київщину і Переяславщину у володіння своєму синові Володимиру, який князював тут приблизно з 1362 по 1394 рік. Панування литовських князів було значно меншим тягарем для населення, ніж татарське іго. Ф. Енгельс писав, що в той час, коли Великоросія попала під монгольське ярмо, Білорусія і Україна ввійшли до складу Литовської держави, завдяки чому уникли поневолення татарськими загарбниками[1].

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Вид. 2, т. 22, стор. 18.

Київ після навали Батия поступово піднімався з руїн. Розвивалися ремесла, торгівля, збільшилась кількість населення в місті. Литовські князі, щоб зміцнити своє панування, розгорнули будівництво оборонних споруд на українських землях, у т. ч. і в Києві. Київський замок, побудований в останній чверті XIV століття, був одним із найбільших на Придніпров'ї. Тоді ж відбудовано Михайлівський Золотоверхий монастир і частково Софійський собор.

Але розвитку Києва в значній мірі перешкоджали напади татарських орд, які лишалися й далі найнебезпечнішим ворогом українських земель, Польщі й Литви. У 1399 році, перемігши в бою на річці Ворсклі литовські, українські, білоруські й польські дружини, що їх зібрав великий князь литовський Вітовт, татари підійшли до Києва. І тільки одержавши викуп «тисячу червоних» з киян і «тридесять червоних» з Києво-Печерського монастиря, вони відступили в Крим. У 1416 році татари знову напали на Київ. Цього разу вони захопили й пограбували майже все місто, спалили Печерський монастир.

Київ у XIV—XV століттях складався з трьох окремих частин — Подолу, де жила основна маса міського населення; Верхнього міста, оточеного стародавніми валами. Воно сполучалося з Подолом Андріївським спуском і вулицею, що йшла вздовж річок Киянки і Глибочиці. Окрему частину становив Печерськ, де переважали монахи і залежні від монастиря люди. Навколо Києва були поселення на території Пріорки, Яцьківки, Мостищ, Корчуватого, в долині річки Либеді.

Жителі міста складалися з кількох соціальних груп. До експлуататорської верхівки належали князі Олельковичі, Немиричі, Глинські, Дашкевичі, бояри Горностаї, Гулевичі та інші. Деякі з них займали посади намісників, старост, війтів, суддів, городничих. До верхівки міста належали також багаті купецькі родини (Крикуновичі, Шавули, Мелешковичі та інші) і вище православне і католицьке духовенство. Жили вони переважно у Верхньому місті, де мали власні будинки.

Значну частину трудящого населення становили ремісники, число яких поповнювалося головним чином за рахунок утікачів з феодальних маєтків. Для захисту своїх інтересів майстри об'єднувалися в цехи. В XV столітті в Києві існували цехи ковалів, гончарів, шевців, кравців, пекарів тощо[1]. Ремісники однієї спеціальності селилися здебільшого на одній вулиці — так виникли Гончарна, Кожум'яцька, Дігтярна та інші вулиці.

У другій половині XV століття, особливо в період князювання Симеона Олельковича (1455—1470 рр.), місто почало інтенсивно забудовуватися. В 50—70-х роках київські ремісники, що входили в цехи, спорудили кілька великих будинків на Подолі, у Верхньому місті, на Печерську. На лівому березі Дніпра навпроти Києва був побудований замок князя Симеона[2]. У 1470 році на кошти Симеона Олельковича була відбудована і пишно оздоблена Успенська церква Києво-Печерського монастиря.

У зв'язку з загальним господарським розвитком зростала і феодальна земельна власність. Величезні земельні багатства належали, зокрема, київським князям Ольгердовичам. Відомо, наприклад, що князь Олелько Володимирович подарував своєму боярину Олехну Сохновичу обширні володіння на лівому березі Дніпра. На Правобережжі тому ж Сохновичу були подаровані десятки сіл і цілі волості над річками Здвижем і Тетеровом.

Становище трудящого населення було надзвичайно тяжке. Його жорстоко експлуатували феодали, багаті купці, лихварі. Селяни і робітні люди відбували різні повинності і платили численні податки на користь Литовської держави, замку, монастиря тощо. Крім того, вони зобов'язані були споруджувати і ремонтувати

---

[1] Історія Києва, т. 1, К., 1959. стор. 122—123.

[2] В. Гошкевич. Замок Симеона Олельковича и летописный городец под Киевом. К., 1890, стор. 19.

Цехова печатка на грамоті XVII ст.

міські укріплення. Ті, що займалися промислами, вносили данину рибою, медом, воском тощо[1].

Зміцнення Києва як політичного і культурного центру не відповідало інтересам Литви, тому після смерті Симеона Олельковича (1470 р.) великий князь литовський Казімір Ягайлович[2] ліквідував удільно-князівську владу і послав у Київ воєводою М. Гаштовта. Але той тільки за допомогою литовського війська зміг вступити в місто. Київ став центром воєводства. Старостами і намісниками Гаштовт посадив своїх прибічників. У замку весь час знаходився великий литовський гарнізон. Становище трудящих під владою воєводи ще більш погіршилось. Численні податки, що їх платило населення, йшли на утримання адміністрації і війська, а частину надсилали великому князю литовському у Вільно. Воєводи не дбали про укріплення і охорону кордонів. Цим скористалися кримські татари і в 1482 році на чолі з ханом Менглі-Гіреєм напали на Київ. Вони пограбували і спалили місто, багатьох жителів убили, частина розбіглась, а решту разом з воєводою погнали в Крим. Але й після цього господарське і культурне життя в Києві не припинилося.

Після смерті Казіміра IV (1492 р.) великий князь литовський Олександр Казімірович, щоб схилити на свій бік заможну міську верхівку, в 1494 році надав Києву т. зв. магдебурзьке право, яке підтвердили литовські князі в 1516 і 1544 рр[3]. Згідно з цим правом ремісники і торговці звільнялися від влади воєводи і обирали магістратське управління, яке поділялося на дві колегії: одна керувала зовнішніми справами та міським господарством, друга — судовими справами. Першу колегію очолював війт, який обирався «до живота» (на все життя). Члени цієї колегії називалися райці або радці. До другої входили лавники на чолі з бурмистром. Обирали цих осіб від усіх городян[4]. Але фактично справи міста вирішувала панівна верхівка Києва, до якої, крім феодалів, належали вище духовенство, багаті купці й лихварі. Вони, власне, й очолювали міське самоуправління.

Магдебурзьке право не полегшило становища нижчих верств населення, але сприяло пожвавленню господарського і культурного життя міста, а також розвитку торгівлі і ремесел, які з давніх часів займали провідне місце в економіці Києва.

В XVI столітті ремісниче виробництво в Києві, як і в багатьох інших містах України, набрало форм, типових для західноєвропейських міст з їх цеховими організаціями. Ремісничі цехи підлягали юрисдикції різних установ, головним чином магістрату. Були також ремісники монастирські, які працювали для монастирів. Замкові, що виробляли для гарнізону зброю, військове спорядження, одяг тощо, підлягали воєводі і його судово-адміністративним органам. Значна частина київських ремісників лишалася поза цехами і так само підлягала переважно магістрату, в меншій мірі — воєводі. З історичних джерел відомі такі ремісничі професії: лучники, ковалі, шевці, кравці, кушніри, перепечайці (хлібники). Появились ремісники, що виготовляли зброю, порох, селітру, коштовні золоті вироби.

У Києві, як і в усіх середньовічних містах, точилась уперта боротьба класів феодального суспільства, загострювалися суперечності в системі феодально-цехового виробництва, зокрема між майстрами та підмайстрами. До підмайстрів приєднувався численний прошарок учництва — найбільш експлуатованої групи міщан у цеховому виробництві. Другим напрямом соціального руху була боротьба більшості трудового населення проти міської верхівки.

---

[1] Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 1. К., 1890, стор. 11—12.
[2] З 1447 року також польський король, відомий під ім'ям Казіміра IV.
[3] М. А. Максимович. Собрание сочинений, т. 2. К., 1877, стор. 29, 30.
[4] Журн. «Киевская Старина», 1882, № 5, стор. 178.

Поступово змінювався зовнішній вигляд міста. В кінці XV століття за розпорядженням Казіміра IV для відбудови Києва, зруйнованого Менглі-Гіреєм, зігнали 20 тисяч людей з різних місць України. На початку XVI століття за проектом українського зодчого І. Служки замість старого замка побудували новий, що займав усю верхню частину замкової гори, обнесеної високою стіною. У стіні через певні проміжки стояли 15 триповерхових башт з бійницями. Дві головні башти мали ворота: одні виходили на північний схід, т. зв. «Воєводина брама», а другі — «Драбська брама» — на південь, у напрямі гори Клинецької. На одній з башт був встановлений годинник. На замковому подвір'ї знаходились будинки воєводи і ротмістра, що командував гарнізоном, 3 православні церкви і католицька каплиця та інші будівлі[1]. В Києві в той час будинки були одноповерхові, дерев'яні, криті гонтою або дошками.

Центром міста був Поділ, де налічувалося кількасот будинків і чимало церков. Кращі будинки належали купцям, лихварям і землевласникам. Тут же знаходилась більшість торгових площ, тому чужоземцям інколи здавалося, що на Подолі розташоване все місто. Так, польський історик і дипломат Р. Гейденштейн писав: «Нинішнє місто Київ знаходиться не в старовинних мурованих укріпленнях, а дещо нижче, біля Дніпра, він не подібний на старовинний Київ[2]. Забудовувався Поділ без будь-якого плану. В люстраціях 1570 року писалося: «Тут ані місця порядного, ані вулиць слушних нема: просто оселяються, наче в лісі; кожному вільно будувати, як він захоче».

Як самостійне поселення описують сучасники Печерське містечко. На початку XVII століття біля стін Києво-Печерського монастиря виросла велика слобода — тут селилися торговці, ремісники, монастирські селяни[3]. Найменше забудовувалось Верхнє місто.

Встановити точно кількість населення в Києві в першій половині XVII століття неможливо, бо нема документальних даних. Єдиним вірогідним джерелом є перепис Київського воєводства, проведений польськими королівськими ревізорами в 1622 році. Згідно з цим переписом у місті було 1750 дворів. Коли припустити, що на один двір припадало в середньому по 6 чоловік, то можна гадати, що в першій чверті XVII століття в Києві налічувалося понад 10 тис. жителів. Проте сюди не входить численне духовенство, шляхта, польські жовніри та бідніше населення, яке не сплачувало податків. Отже, можна зробити висновок, що населення Києва досягало 15 тис. чоловік[4]. Переважну більшість становили міщани — ремісники і торговці. Кількість населення в місті збільшувалась, головним чином, за рахунок утікачів із сіл Київщини. Значна частина їх займалася промислами, дрібною торгівлею або працювала у багатих міщан.

З кінця XV і особливо в XVI столітті Київ стає одним з найбільших центрів міжнародної торгівлі. З Росії та Білорусії по річках Дніпру, Прип'яті і Десні судна з різними товарами йшли до Києва, а звідси далі на південь. Через Київ проходив також торговий шлях із Західної Європи у країни Сходу. В XV столітті російські, молдавські, вірменські та інші купці мали на Подолі великі склади товарів. У Києві навіть існувала колонія вірмен. Ще в 1474 році посол Венеціанської республіки. А. Контаріні, який побував у Києві, залишив про місто такі свідчення: «Місто Київ лежить на кордоні з Татарією. Сюди з'їжджається безліч купців з Великої Росії з різними хутрами, які вони відправляють у Кафу з караванами... Київ повний достатку хліба і всякого роду м'яса»[5].

---

[1] Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 1, стор. 107—111.

[2] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, отд. 2. К., 1874, стор. 24.

[3] Там же, стор. 46.

[4] Історія Києва, т. 1, стор. 148.

[5] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, отд. 2, стор. 6—9.

Величезне значення Києва як важливого центру міжнародної торгівлі підкреслює в своїх мемуарах литовський дипломат середини XVI століття М. Литвин. Він пише, що місто наповнене іноземними товарами. Через Київ відправляють з Азії, Персії, Індії, Аравії і Сірії на північ у Московію, Псков, Новгород, Швецію і Данію всі східні товари, такі, як коштовні камені, шовк і шовкові тканини, ладан, пахощі, шафран, перець тощо[1].

Купці країн Сходу — араби, перси, татари, в меншій кількості турки та індуси — вели торгівлю з Києвом та північними князівствами здебільшого через посередників — купців Криму й Туреччини. Серед східних товарів були шовкові та парчові тканини, оксамит, килими, золототкані та шовкові пояси, вироби з шкіри і прянощі. Кримські й турецькі купці привозили на київський ринок і власні товари — головним чином, коней, збрую, військове спорядження, вогнепальну і холодну зброю.

Сіль привозили в Київ з Чорноморського узбережжя, зокрема з Хаджибейського лиману, по Дніпру у великих човнах-дубах (ком'ягах), а також із Галича, Дрогобича, Коломиї. З Києва її везли по Дніпру, Десні та Прип'яті далеко в Білорусію і Росію. В XVII столітті існували вже і чумаки, що звалися соляниками.

Головний сухопутний шлях з Криму та його портів ішов на Перекоп, на дніпровську переправу Тавань, а звідти степами на Черкаси і до Києва. Він звався «дорога стародавня», або «дорога звиклая». Другий сухопутний шлях вів з чорноморських лиманів, з Хаджибея та Очакова степом через Бузький міст, побудований за розпорядженням великого князя Вітовта, і далі знову степом до Києва.

Московські купці привозили в Київ хутра соболів, горностаїв, сибірських вивірок, уральське срібло та інші метали, зброю, шкіри, а також вироби з дерева і кінську збрую. В середині XVI століття на Подолі був побудований великий гостиний двір, де зупинялися московські, тверські, новгородські та інші купці. Але їм дозволялося вести тут лише оптову торгівлю.

Про активні торговельні зв'язки Києва з Москвою свідчать не тільки значна кількість письмових джерел, а й археологічні знахідки — монети. Так, на території Десятинної церкви в 1860 році знайдено великий скарб. У трьох баклагах поряд із грошима, що їх карбував князь Володимир Ольгердович у XIV столітті, були також монети московського походження XV—XVII століть[2]. Значну кількість монет Московського та інших північних руських князівств XIV—XV століть знайдено в багатьох місцях Києва.

У другій половині XVI століття багато купців з товарами приїздило до Києва з країн Центральної і Західної Європи, з Балканського півострова. Так, угорські купці торгували в Києві вином, сливами, міддю; чеські — сукнами; з Молдавії приганяли на продаж велику рогату худобу. Київські купці теж вели жваву торгівлю з європейськими країнами. Відомо, наприклад, що з Києва через Гданськ вивозили смолу, поташ, коноплі, віск, мед, шкіри, селітру. Про існування широких торговельних зв'язків Києва з країнами Європи свідчать знайдені під час розкопок у місті монети з країн Прибалтики, чеського, угорського, німецького та англійського походження.

У XV—XVI століттях на Україні значного розвитку набула внутрішня торгівля. У десятках великих і менших міст щорічно збиралося по кілька одно-, а подекуди навіть і двотижневих ярмарків. У Києві відбувалося 2 ярмарки на рік — по тижню кожен[3]. На ярмарках місцеве населення купувало одяг, взуття, господарський реманент та предмети домашнього вжитку і збувало продукти сільського господарства. Ярмарки були також місцем громадських зборів, особистих та родинних

---

[1] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1 (XVI ст.). К., 1890, стор.51.

[2] Н. Ф. Беляшевский. Монетные клады Киевской губернии. К., 1889, стор. 18—20, 47—48.

[3] А. В. Верзилов. Очерки торговли Южной Руси 1480—1569 гг. 1898, стор. 12.

зустрічей, а з початку XVII століття — комедійних вистав та інших розваг. Не випадково вони збирались у дні великих свят.

Крім ярмарків, у Києві, як і в інших містах України, існували торги і торжки. Це були ті ж самі ярмарки, тільки менші, і збиралися вони частіше — раз, а іноді й два рази на тиждень. Їх учасники не платили мита. На торг з'їжджались і сходились місцеві та околишні селяни, що привозили на продаж продукти й сировину, а купували предмети міського виробництва, яких не виготовляли сільські ремісники. З часом на торгах з'являються і такі товари, як порох, селітра, свинець, вогнепальна зброя. Основним центром торгівлі в Києві був Житній торг на Подолі, але продукти харчування продавали не тільки на постійних великих ринках, а й у Верхньому місті та в слободі поблизу Печерського монастиря. Виник окремий прошарок населення, який займався тільки дрібною торгівлею. Цих людей називали перекупками, перекупнями, рядовницями (стояли в торговому ряду). Їх обкладали спеціальними грошовими податками на користь ратушного або королівського скарбу. Литовські князі і польські королі були зацікавлені в таких перекупницьких операціях. Це давало їм великі прибутки, і вони всіляко сприяли торговцям.

Велику роль в суспільному і економічному житті Києва відігравало духовенство. Монастирям належали величезні земельні угіддя й різні промисли, де працювали як кріпаки, так і юридично не закріпачені селяни і ремісники. Найбільший і найпопулярніший був Києво-Печерський монастир, якого князі обдаровували землями і селами. Крім того, відписували маєтки на користь монастиря вихідці із знатних і багатих родин, які постригалися в ченці. Так, князь Симеон Олелькович перед смертю постригся в ченці і передав монастирю великі багатства.

Наприкінці XVI століття володіння Печерського монастиря були на Київщині, на Волині і в Білорусії. Йому належали найкращі риболовецькі угіддя на Дніпрі, від Києва до Черкас, і по Десні — до Остра. Крім того, монастир володів багатьма селами і містами, зокрема Васильковом, Радомишлем[1].

Золотоверхому Михайлівському монастирю також належало багато сіл і хуторів. Так, у середині XVI століття він купив у Печерського монастиря за 30 кіп литовських грошей село Глеваху поблизу Києва. Пізніше одержав у володіння с. Борщагівку (нині Михайлівська Борщагівка Києво-Святошинського району).

На початку XV століття в Києві стає відомий Пустинно-Микільський монастир на Печерську. Князі Глинські передали йому у володіння с. Гатне «з полями, бджільниками (бортями), з лісами і дібровами, з сіножатями, з рікою і річками, з бобровими гонами, з млинами й усім, що є в тому маєтку Гатному[2]. Микільському монастирю належали також села Княжичі за Дніпром, Гвоздів та інші.

Значні володіння і скарби належали Михайлівському Видубицькому монастирю. Він володів урочищем Гнилещиною поблизу селища Пирогова під Києвом, землями всього Звіринця (тепер у Печерському районі Києва), угіддями вздовж нижньої течії річки Либеді, сіножатями та орними землями на берегах р. Віти (хутір Круглик). На початку XVII століття виникають земельні володіння наймолодшого серед київських монастирів — Києво-Братського, т. зв. училищного монастиря. Частина прибутків його витрачалася на утримання Києво-Братської колегії.

Архімандрити монастирів розпоряджалися монастирськими доходами на свій розсуд. Відомий факт, коли в 1585 році видубицький архімандрит за величезну суму купив для себе у печерського архімандрита право посісти печерську архімандрію.

Після Люблінської унії 1569 року, і особливо після Брестської 1596 року на Київщині зростають землеволодіння католицького духовенства. Зокрема, йому

---

[1] Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. 1. К., 1859, стор. 91.

[2] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, отд. 3, стор. 9—11.

належали величезні маєтки Сирець, Котир, устя річок Ірпеня і Водиці, села Яцьківка, Пріорка, Мостище, Берківець та інші[1]. Згідно з грамотою короля Сігізмунда III від 1604 року у володіння католицького духовенства перейшла частина Подолу, яка звалася Біскупщиною[2]. Населення її підлягало католицькому біскупу в економічному і правовому відношенні.

У першій половині XVII століття київське міщанство — ремісники і торговці — за майновим станом поділялось на кілька груп. Серед міщанства панівне місце посідала багата верхівка. Це була міська аристократія, або патриціат, до якого належали найбагатші родини — Ходики, Балики, Мелешковичі та інші. В руках патриціату були посади війта, бурмистрів, райців. Середню частину міщанства становили ремісники і дрібні торговці. Найнижчою верствою населення була маса українського міського плебейства: розорені ремісники, підмайстри, учні, наймити, комірники та інші «люди убогі». Плебейство своїм становищем та інтересами було тісно зв'язане з безправним селянством.

Селяни, що жили в Києві, володіли орною землею і займалися сільським господарством. Вони відбували тяжкі феодальні повинності на користь замку, шляхти, монастирів[3].

2. УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ КИЄВА У БОРОТЬБІ ПРОТИ ЛИТОВСЬКОГО І ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОГО ПАНУВАННЯ НА УКРАЇНІ

Наприкінці XV і особливо в XVI столітті в Києві пожвавлюється не тільки економічне, а й політичне життя. Після ліквідації удільно-князівської влади і створення воєводства ще більше посилився гніт литовських феодалів. Це викликало обурення населення Київщини. Боротьбу проти литовського панування очолив брат померлого князя Симеона Олельковича — Михайло. Він об'єднав київських феодалів і готував збройний виступ проти загарбників. Змовники мали намір захопити владу в свої руки і за допомогою військ великого князя російського Івана III визволити українські землі і приєднати їх до Московського князівства. Вони сподівались, що їх підтримає населення білоруських та українських земель. Але змова була викрита. Михайло Олелькович та Іван Гольшанський (один з організаторів змови) в серпні 1481 року були прилюдно страчені[4].

Рішуче виступали проти київського воєводи та його урядовців кияни, які користувалися магдебурзьким правом. Коли воєвода запровадив т. зв. «темний закон», за яким жителям під загрозою великого штрафу заборонялося вночі користуватися світлом, кияни рішуче виступили проти цього, і воєвода в 1506 році мусив скасувати цей закон.

Виникнення українського козацтва наприкінці XV століття теж сприяло посиленню боротьби київських міщан проти литовських феодалів і міського патриціату. Серед козаків було багато киян. Козацькі загони створювалися з кріпаків-утікачів та нижчих верств міського населення. З весни до осені вони жили на островах Дніпра, займалися рибальством і полюванням, а на зиму більшість з них поверталася до своїх осель. Воєвода і війт не дозволяли їм жити в місті, і вони будували собі за містом курені. Місцевість у Києві, де споруджувалися ці курені, стали називати Куренівкою.

Утворення і зміцнення централізованої Російської держави і наближення її кордонів до Києва (у 1500—1503 рр. вона приєднала Чернігово-Сіверські землі)

---

[1] Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 4. К., 1907, стор. 158—160.
[2] Н. В. Закревский. Описание Киева, т. 1, стор. 433.
[3] Історія Києва, т. 1, стор. 150—151.
[4] Полное собрание русских летописей, т. 4. СПб., 1848, стор. 237.

сприяло посиленню боротьби населення Києва за своє визволення з-під влади литовських феодалів. З цього скористалися князі Глинські. В 1506 році в союзі з великим князем Василієм III вони розгорнули підготовку до повстання проти Литви, яке почалося в 1508 році на півночі Київщини. Але російські війська не встигли подати допомогу, і повстання було придушене.

Ці виступи примусили литовський уряд вжити заходів, щоб зміцнити свої позиції на Придніпров'ї. В 1507 році він видав Київській землі уставну грамоту, згідно з якою всі посади у воєводстві повинні були посідати місцеві жителі. Але воєвода і далі втручався у внутрішні справи міста, а урядові посади займали його ставленики. Це викликало незадоволення населення, яке багато разів зверталося до великого князя литовського із скаргами на місцевих урядовців. У результаті скарг литовський уряд змушений був видати київським міщанам нову жалувану грамоту, якою дозволялося киянам вільно торгувати в усіх містах Литовського князівства. Але й після цієї грамоти київські торговці платили великі податки[1].

В 1569 році на спільному сеймі польських і литовських феодалів у м. Любліні було укладено угоду про унію, за якою Литва об'єднувалася з Польщею в одну державу — Річ Посполиту. Литва зберігала в рамках держави автономію. Київщина, Волинь, Брацлавщина, Переяславщина ще до підписання акту про Люблінську унію були відторгнуті від Литовського князівства рядом універсалів польського короля Сігізмунда II Августа і включені до складу Польщі. Внаслідок Люблінської унії польські феодали встановили своє панування над більшою частиною українських земель.

На Україні посилився соціальний і національний гніт. Польські магнати, шляхта і католицьке духовенство, що захопили величезні земельні багатства, посилили закріпачення селян. Дуже тяжким було становище і міського населення. Значна частина міст належала феодалам, і міщани мусили поряд з селянами виконувати феодальні повинності. У Києві оселилося багато польських ремісників і купців, які захоплювали не тільки найбільш вигідні галузі ремесла і торгівлі, а й урядові посади[2].

Значна частина українських магнатів, прагнучи урівняння в правах з польським панством, перейшла в католицьку віру.

Під владою шляхетсько-католицької Польщі український народ зазнавав не тільки найжорстокішого соціального, а й національного та релігійного гніту. Шляхта, католицьке духовенство нехтували українськими національними традиціями, силою насаджували католицизм, всіляко гальмували розвиток української культури. Утиски і свавільства польських панів зустрічали рішучий опір з боку населення. Кияни не раз зверталися до короля із скаргами на своїх гнобителів, і король інколи змушений був якось реагувати на ці скарги. Так, у 1585 році він надав Києву новий привілей, яким звільняв купців і торговців Верхнього міста від всіляких обмежень і митних платежів. Але скористалися привілеєм тільки великі купці, становище ж нижчих верств міського населення дедалі погіршувалось[3]. У Києві збільшувався прошарок плебейства, який весь час поповнювався за рахунок розорених ремісників та безземельних селян, що тікали від шляхетського гніту і шукали в місті якоїсь роботи. Вони глибоко ненавиділи гнобителів. Тому, коли в грудні 1591 року вибухнуло повстання проти польсько-шляхетського гніту, київські міські низи взяли в ньому активну участь. Повстання почалося виступом загону запорожців, очолюваних Криштофом Косинським, старшим реєстрових козаків, які захопили м. Білу Церкву — резиденцію полонізованого і покатоличеного магната Я. Острозького. В 1592 році повстанці вчинили кілька нападів на шляхетські маєтки і містечка, оволоділи Трипіллям і Переяславом, за допомогою жителів

---

[1] Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 1, стор. 112—119.
[2] Журн. «Киевская Старина», 1882, № 1, стор. 233—261.
[3] Історія Києва, т. 1, стор. 135.

захопили в Київському замку гармати, порох та військове спорядження. Інший козацький загін на чолі з писарем запорізьких козаків І. Гриньковичем напав на Межигірський монастир, вигнав звідти королівського ставленика ігумена Бобриковича-Коготя і знищив королівські грамоти. Але влітку 1593 року в бою під Черкасами 2-тисячний загін козаків був розбитий військом магната О. Вишневецького. Сам К. Косинський загинув.

Проте боротьба проти польсько-шляхетського панування не припинялася. В 1594—1596 рр. розгорнулося нове селянсько-козацьке повстання під проводом С. Наливайка. Повстання охопило Київщину, Поділля, Волинь, частково Галичину і перекинулося на Білорусію. Польський уряд послав проти повстанців значні сили під командуванням гетьмана С. Жолкевського. Зазнавши поразки, повстанці весною 1596 року з'явилися під Києвом, маючи намір перейти в Росію. Кияни допомагали їм переправитися через Дніпро на лівий берег. Від Києва повстанці рушили до Переяслава, а звідти до Лубен. Їх весь час переслідувало польське військо. В бою на р. Солониці влітку 1596 року повстанці були розбиті. Частина їх, вирвавшись з оточення, перейшла в Росію.

Після придушення повстання польські пани посилили соціальне, національне і релігійне гноблення. Щоб узаконити діяльність католицького духовенства та уніатів на Україні, польський король у 1596 році скликав у Бресті представників православного духовенства, де й була проголошена унія між православною і католицькою церквами. Уніати визнали свою залежність від римського папи, прийняли основні догмати католицької церкви і зобов'язалися виконувати розпорядження Ватікану.

Унію підтримала тільки верхівка українських духовних і світських феодалів, які прагнули добитися однакових політичних прав з польськими магнатами і зміцнити свої позиції в боротьбі з антифеодальними виступами широких народних мас.

За допомогою унії католицьке духовенство і польські пани сподівалися покатоличити православних і таким чином денаціоналізувати український і білоруський народи, розірвати їх зв'язки з одновірним, історично спорідненим російським народом. Унію насаджували заходами жорстокого примусу, насильства.

Спираючись на рішення Брестського церковного собору, католицьке духовенство і уніати приступили до ліквідації православної церкви в Києві. Вони намагалися перетворити православні церкви в уніатські або в костьоли. Але кияни не пустили їх у місто і не визнали унії. Польський король Сігізмунд III, щоб придушити виступи киян, значно збільшив кількість жовнірів у місті[1].

Король у 1599 році призначив самозваного митрополита Іпатія Потія архімандритом Печерської лаври, який прибув туди в супроводі польських урядовців. Монахи, за допомогою жителів міста і козаків, не пустили його в монастир.

У 1609 році київський намісник уніатського митрополита А. Грекович намагався запровадити унію в Києві, але міщани й козаки відмовились підкоритись, а в 1618 році, коли він спробував захопити Михайлівський монастир, козаки втопили його в Дніпрі[2].

Міцною опорою православ'я у боротьбі з католицизмом були братства — релігійно-національні організації міщан, які створювались у багатьох містах України. Київське братство виникло в 1615 році на Подолі при новоутвореному Києво-Братському (Богоявленському) монастирі. Навколо нього згуртувалися прогресивні сили українського населення. Членами братства стало багато заможних міщан, частина української шляхти, а також запорізьке козацтво на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним. Сагайдачний відраховував із козацького скарбу значні кошти на справи братства, для боротьби з католиками та уніатами. Матеріальну допомогу братству подавали також російський уряд і московський патріарх.

---

[1] Історія Києва, т. 1, стор. 137.

[2] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888, стор. 85.

Київське братство активно підтримувало населення міста в його боротьбі проти польської шляхти і уніатів. Воно, зокрема, відіграло важливу роль у повстанні київських міщан в 1625 році, що було викликане посиленням наступу королівських урядовців на українське населення. Київський війт Ф. Ходика і уніатський священик І. Юзефович та їх поплічники наприкінці 1624 року почали опечатувати православні церкви, маючи намір перетворити їх на уніатські. Міщани і козаки в січні 1625 року розпечатали церкви, а війта і священика убили[1]. Виступ цей був спрямований проти покатоличеної міської верхівки, яка разом з шляхтою і уніатським духовенством намагалася всіма засобами насаджувати унію в Києві.

Поряд з Київським братством ідейною опорою національно-визвольного та релігійного руху був Києво-Печерський монастир. Монахи на чолі з архімандритом Єлисеєм Плетенецьким (1599—1624 рр.) не пустили на свою територію уніатів. Спираючись на допомогу запорізьких козаків, Єлисей Плетенецький відібрав у польських панів загарбані ними монастирські землі і доходи з цих земель витрачав на культурно-освітні потреби.

Український народ в умовах тяжкого соціального і національного гніту, який дедалі посилювався, з надією дивився на єдиновірну Російську державу, чекаючи від неї допомоги. В 1620 році гетьман Петро Сагайдачний відправив у Москву посольство, через яке звернувся до російського уряду Михайла Романова з проханням прийняти «військо Запорізьке», тобто Україну, до складу Російської держави[2]. В цей час із Москви через Київ повертався єрусалимський патріарх Феофан, який під охороною запорізьких козаків на чолі з Сагайдачним таємно від польських властей відновив у Києві православну ієрархію. Митрополитом київським став видатний культурний діяч Іов Борецький[3], який перед прийняттям митрополії й до кінця свого життя (помер у 1631 році) був ректором Київської братської школи.

Православне духовенство на чолі з Іовом Борецьким шукало захисту в російського уряду проти утисків, які чинили польські феодали і духовенство православній церкві. У 1622 році єпіскоп Ісаія Копинський звернувся до царя з проханням дозволити йому перейти з монахами в межі Російської держави. В 1624 році Іов Борецький направив свого посланця Ісаакія Борискевича в Москву з клопотанням перед російським урядом про прийняття України разом з запорізьким військом під протекторат Росії, але ця пропозиція була відхилена, бо здійснення її стало б приводом до нової війни з шляхетською Польщею, на що Росія, послаблена після недавньої війни з нею, не могла пристати.

Про тяжіння українського народу до возз'єднання свідчить переселення в Росію не тільки селян, а й ремісників, які тікали від шляхетського гніту. Серед переселенців були й кияни. Так, збереглися дані, що кияни-селітровари оселилися в Путивльському повіті. Майстри-скловари брати Тимофій і Павло Юр'єви переїхали на «вечное житье» в м. Вольний, а потім їх покликали в Москву[4]. Царський уряд, зацікавлений у зміцненні південних рубежів країни, охоче приймав переселенців.

У першій половині XVII століття то тут, то там спалахували народні повстання проти феодально-кріпосницького та національно-релігійного гніту. Особливо широкого розмаху набрало повстання в 1630 році під проводом Тараса Федоровича (Трясила). Повстанці прагнули передусім оволодіти Києвом. Польські воєначальники вважали Київ своєю опорою і укріпляли його. Тут, крім постійного гарнізону, були також на постої жовнірські загони, і навколо міста розташовувалося близько

---

[1] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, т. 7. Вильно, 1870, стор. 80—81.

[2] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т., т. 1, 1620—1647 гг. М., 1953, стор. 3—5.

[3] Чтения общества истории и древностей российских при Московском университете, 1848, кн. 8 стор. 1—76.

[4] Воссоединение Украины с Россией, т. 1, стор. 502.

8 тис. польського війська. Повстанці, до яких приєдналися київські козаки, розгромили польсько-шляхетські загони в Копачеві, Димері, в Білогородці та біля Межигір'я. Запеклі бої відбувалися з польсько-шляхетськими загарбниками в самому Києві — в районі Печерська і Подолу[1].

У червні 1637 року знову спалахнуло селянсько-козацьке повстання, яке очолив Павлюк (Павло Бут). Незабаром повстання охопило Київщину, Полтавщину, Чернігівщину. У своїх універсалах Павлюк закликав громити не тільки шляхту, а й реєстрову козацьку старшину, яка зраджувала інтереси народу. Серед повстанців було багато киян, а сам Київ гетьман Потоцький назвав «центром заколоту».

Селянсько-козацькі повстання, в яких активну участь брали київські міщани і козаки, були провісниками визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

3. КУЛЬТУРА КИЄВА В XIV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Культура кожного народу відбиває рівень його матеріального і духовного життя на певному етапі історичного розвитку. Вона насамперед залежить від рівня шкільної освіти в країні.

Після татаро-монгольської навали шкільна освіта в Києві не одразу набула широкого розвитку, але деякі зразки літератури та літописання XIV—XV століть свідчать про наявність у Києві значного кола освічених людей. Так, у 1460 році за ініціативою настоятеля Печерського монастиря Касіана — людини високоосвіченої для свого часу — складено два нові списки «Києво-Печерського Патерика». У київських монастирях писалися і зберігалися літописи, переписувалися церковні книги. Оригінальною пам'яткою українського літописання XV століття є «Короткий літопис», який містить історичні оповідання про події в Києві в 1481—1515 рр., зокрема, оповідання про напад кримських татар на чолі з ханом Менглі-Гіреєм у 1482 році. Збереглося також багато пам'яток ділової писемності XIV—XV століть.

В історичних джерелах ми зустрічаємо письмові свідчення про існування в XV столітті школи в київському Золотоверхому Михайлівському монастирі. Були парафіальні школи при церковних громадах, де діти здобували елементарні знання з арифметики, читання, письма. Є згадка про те, що литовський воєвода М. Гаштовт заснував у Києві католицьку школу, яка протистояла школам православним.

У зв'язку із зростанням економічної і політичної ролі Києва в XVI—XVII століттях все більш важливе місце в культурному житті займає шкільна освіта. Велике значення для розвитку української національної культури мала діяльність Київського братства, яке не тільки стало значною перешкодою для запровадження унії на Україні, а й розгорнуло широку культурно-освітню діяльність. При братстві в 1615 році була створена школа, де молодь виховувалась у дусі відданості своєму народові.

Братські школи, в т. ч. Київська, були безстановими учбовими закладами, до них приймали дітей незалежно від походження. Через це їх підтримували широкі кола городян, і вони були міцною опорою православ'я у боротьбі з католиками та уніатами.

У Києві діяли також школи при Софійському, Печерському, Михайлівському та інших монастирях. Дітей вчили читати, лічити і співати в церковному хорі.

Велику роль у культурному житті Києва і всієї України в XVII столітті відіграла Києво-Печерська друкарня, заснована в 1616 році архімандритом Печерського монастиря Є. Плетенецьким. Щоб забезпечити друкарню папером, у Радомишлі

---

[1] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, отд. 1. К., 1874, стор. 38, 39.

була збудована паперова мануфактура. Навколо Києво-Печерської друкарні об'єднались учені й культурні діячі Київського братства. Серед них Захарія Копистенський, Памва Беринда, Лаврентій Зизаній, Тарас Земка, Іов Борецький та багато інших, що друкували свої праці словеноруською мовою. Спочатку це були книги, призначені для церковного вжитку. Першим в 1617 році надруковано «Часослов»; у 1619 році вийшла велика книга «Анфологіон» у перекладі з грецької мови Іова Борецького та Захарія Копистенського.

Серед книг, надрукованих у перші десятиліття існування Києво-Печерської друкарні, видатне місце належить філологічному твору, який і в наш час має велике наукове значення. Це «Лексикон славенороссский и имен толкование» Памви Беринди, що був надрукований в 1627 році. Вихід у світ філологічної праці Памви Беринди свідчить, що питання вітчизняного мовознавства в тогочасних школах України та серед освіченої громадськості було одне з актуальних. Боротьба за збереження рідної мови стала діючим знаряддям проти полонізації українського населення. Свою передмову до «Лексикона славенороссского» Памва Беринда починає славленням величі мови свого народу. Він з захопленням говорить про «широкий й великославный язык славенороссский». «Лексикон», як і чимало інших літературних творів того часу, відзначався т. зв. синкретизмом, тобто, крім філологічних, містив також багато філософських, історичних, географічних та інших знань, що відповідали тодішньому рівню науки на Україні і в Європі.

У Києві в першій чверті XVII століття (не пізніше 1627 року) відомий історик і письменник-полеміст Захарія Копистенський написав книгу «Палінодія» (книга оборони), яка вийшла в світ тільки в другій половині XIX століття. «Палінодія» побудована на багатому джерельному вітчизняному матеріалі, а також на творах античних, західноєвропейських, візантійських та східних письменників, що свідчить про величезну ерудицію автора. Він був добре обізнаний з історико-філологічною та богословсько-теологічною літературою античного світу, з творами середньовічних істориків, польськими хроніками, давніми руськими літописами, з сучасним йому письменством, іноземним і вітчизняним. Існує думка, що Захарія Копистенський є також автор «Густинського літопису» — важливої пам'ятки української літератури та історіографії.

Після смерті Захарія Копистенського (1627 р.) архімандритом Києво-Печерського монастиря було обрано сина молдавського господаря Петра Могилу. В 1632 році він став митрополитом київським і галицьким.

Петро Могила багато зробив для розвитку Києво-Печерської друкарні. В 1631 році він відкрив вище училище — Лаврську школу, яка в 1632 році була об'єднана з Київською братською школою і дістала офіційну назву Києво-Могилянського колегіуму.

Фундатори колегіуму, прагнучи, щоб його учні нічим не поступалися перед вихованцями католицьких шкіл, запровадили викладання окремих курсів латинською мовою. Тут викладалися на високому науковому рівні слов'яноруська, латинська, грецька, польська мови, риторика, піїтика, філософія, арифметика, геометрія, астрономія, музика. Подавалися також відомості з інших наук, а пізніше вивчалася психологія і медицина. З Київської колегії вийшли видатні культурні діячі, серед них Інокентій Гізель, Ігнатій Старушич, Лазар Баранович та інші.

Завдяки розвитку освіти, друкарства, ораторського мистецтва Київ у першій половині XVII століття перетворився на справжній центр культури та освіти не лише України, а й Білорусії та Росії. Між Києвом та Москвою відбувався постійний обмін книжковими виданнями. Так, у Росії стала широко відома видатна праця українського письменника-полеміста і філолога Мелетія Смотрицького — «Граматика словенська». В 1648 році цей твір був перевиданий у Москві. Велике значення для зміцнення культурних зв'язків мали приїзди до Москви представників київського духовенства. Відомо, наприклад, що в 1624 році за дорученням Іова Борецького їздив у Москву Памва Беринда для виправлення церковних книг.

Наприкінці XVI і особливо в першій половині XVII століття в Києві широкого розвитку набуває літературне життя. Тут видаються збірки віршованих творів, авторами яких були вихованці Київської колегії. Значне місце серед них посідають панегірики на честь Є. Плетенецького, П. Могили, на смерть та поховання гетьмана війська запорізького П. Сагайдачного, який помер у 1622 році. У братській школі виник літературно-мистецький вид творів — шкільна драма та інтермедія, які досягають високого рівня в наступні десятиліття XVII століття, і особливо у XVIII столітті.

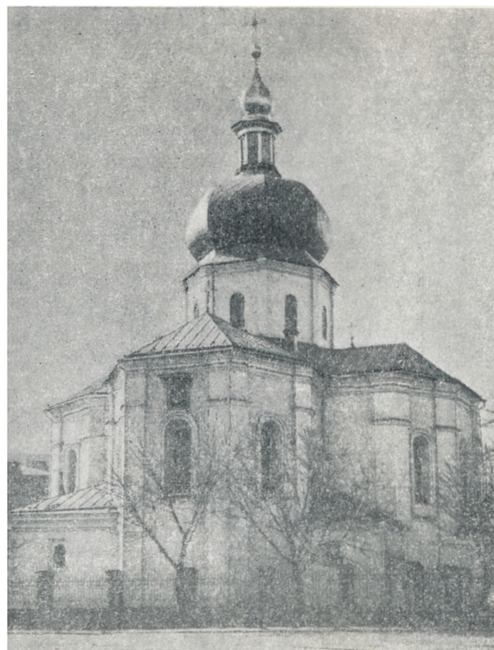
У Києві живі були й староруські традиції літописання. Так, на початку XVII століття в Києві був складений невеликий збірник літописних оповідань, пізніше відомий під назвою «Літописці Волині й України». Коли цей збірник видавала Київська тимчасова комісія для розбору давніх актів, йому дали назву «Київський літопис». Автор цього літопису лишився невідомим[1].

Значне місце в культурному житті Києва цього періоду посідає архітектура та образотворче мистецтво.

Пам'ятки монументального будівництва в Києві XIV—XV століть відомі нам тільки з письмових згадок. До таких споруд належить дерев'яний замок у Києві, про який уже йшла мова. Маємо згадки про замок київського князя Симеона Олельковича, але вони не дають нам уявлення про його будову. В цей час переважало недовговічне дерев'яне будівництво, про архітектурний стиль якого ми можемо скласти деяке уявлення з пізніших дерев'яних храмів та жител. У Києві князі литовські в цей період обмежувались, головним чином, відновленням старокиївських храмів, зруйнованих татарами, або тих, що занепали внаслідок давності існування. Слід сказати насамперед про Софійський собор. Під час навали орд Батия храм не був перетворений на руїни, як багато інших давньоруських архітектурних пам'яток. Але з часом внаслідок занедбаності він почав руйнуватися. Наприкінці XVI століття секретар короля Стефана Баторія і дипломат Гейденштейн, що був на Україні в 1596 році, писав про Київ, що він, можливо, своєю історією сягає Колхіди та Енея, але все це покрите сивою давниною і забуте через байдужість істориків. «Все ж,— пише Гейденштейн,— залишились пам'ятники його колишньої величі: стіна навкруги міста, а в ній ворота стародавньої структури всі позолочені... В самому місті немало знищено храмів, які всі були грецького обряду. До цього часу лишився один з них — св. Софія, але й та має такий жалюгідний вигляд, що служба в ній не відбувається». Але Гейденштейн підкреслив, що «ще й тепер лишилися сліди величності й пишноти: весь храм вкритий мозаїкою на зразок храмів константинопольських та венеціанських. Структурою і мистецтвом Софія не поступається перед жодним із них»[2]. Це писалося в той час, коли Софію після Брестської унії захопили уніати. Вона настільки занепала, що на її подвір'ї водилися дикі звірі.

Петро Могила домігся повернення Софії православній митрополії. За його словами, він одержав від уніатів Софію «безпокрівну». Багатства її були пограбовані. Собор — спустошений, двері завалені великими кам'яними брилами мурованої стіни, що перетворилась на руїну[3]. За допомогою російського уряду та місцевими коштами Петро Могила відбудував храм Софії.

Церква Миколи Притиського на Подолі. 1631 р. Сучасний вигляд.

[1] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, стор. 78—81.

[2] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, отд. 2, стор. 23.

[3] С. И. Голубев. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. 2. К.,1898, стор. 4.

Значно перебудована була у XVII столітті також Успенська церква Києво-Печерського монастиря. Її тогочасний зовнішній вигляд зображено на багатьох гравюрах книжкових видань, які випускав Печерський монастир, а також на плані Києва 1638 року.

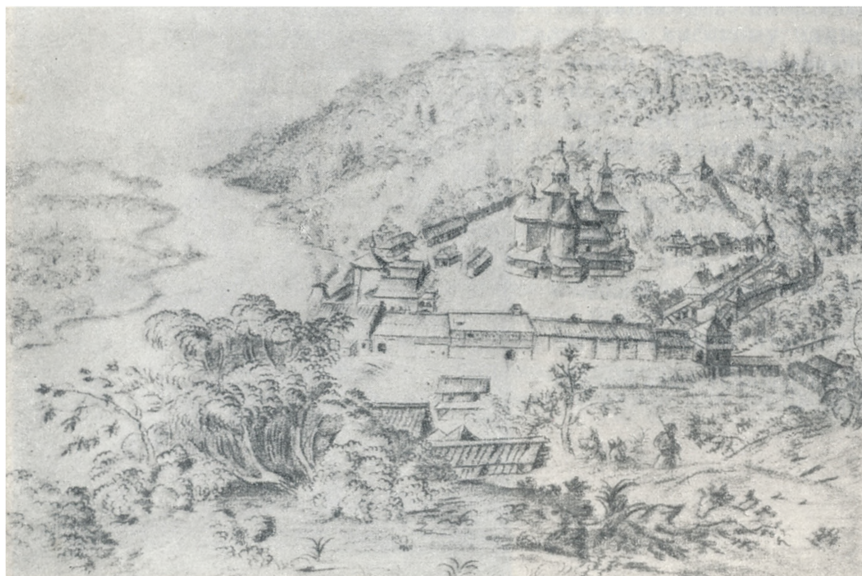
Крім названих споруд стародавнього Києва, зазнали корінних архітектурних перебудов у XVII столітті також храм Спаса на Берестові, церкви Пирогощі та Кирилівська на Подолі. В 1631 році на Подолі, поблизу Житнього ринку, коштами багатого київського міщанина по прозвищу Залізний Гріш споруджено храм Миколи Притиського, який існує понині. Цей храм з одною банею, поставленою на восьмигранний барабан, у своїй основі має вигляд хреста з подовженим західним раменом. Такий стиль кам'яних культових споруд був запозичений з української архітектури дерев'яних будов і властивий саме XVII століттю. Суворий інтер'єр церкви Миколи Притиського з її підпружними монументальними арками, без зайвих дрібних членувань, ліплень, різьблень тощо вражає своєю величністю.

Для архітектури України XVI—першої половини XVII століття було властиве будівництво храмів-фортець, які мали оборонне значення. Одною з таких церков-фортець був Межигірський монастир поблизу Києва. У 1651 році його намалював голландський художник Вестерфельд, що перебував тоді в Києві[1]. Укріплення Межигірського монастиря були дерев'яні в стилі української народної архітектури, з оборонними вежами здебільшого квадратного зрубу і дахом у вигляді намету, вкритого гонтою або драницею. Покрівля мала невеликий злам на зразок солом'яних або очеретяних покрівель українських хат. Посеред укріплення стояв п'ятикамерний і відповідно п'ятикупольний монастирський собор Спаса, збудований у 1611 році. У Межигірському монастирі в XVII столітті був написаний відомий «Межигірський літопис».

Образотворче мистецтво Києва, як і всієї України в XIV—XV століттях мало переважно церковно-релігійний характер. І все ж, незважаючи на використання норм художньої культури Київської Русі, в мистецтві, зокрема в живопису, дедалі більше відбувалися зрушення, що зумовлювались внутрішнім розвитком суспільства, зміною поглядів на мистецтво, ознайомленням з мистецтвом Польщі, Чехії, Німеччини та інших країн. Центром малярства в Києві був Печерський монастир, де в XIV—XVII століттях існувала художньо-мистецька школа і працювало чимало іконописців.

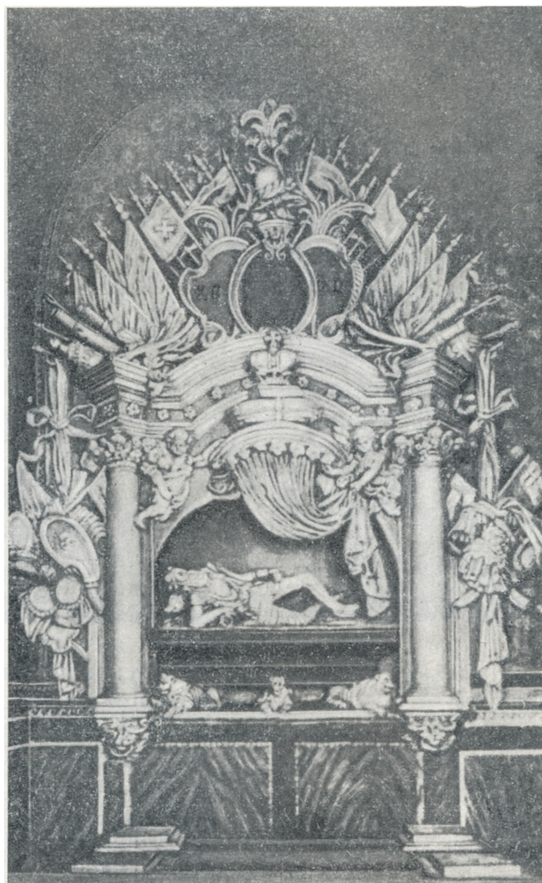
[1] Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе, т. 2. М., 1908, стор. 495—496.

Межигірський монастир біля Києва. Малюнок А. Вестерфельда. 1651 р.

Київські художники у своїх творах починають поступово відходити від умовного зображення, стає помітним прагнення відтворити реальні почуття, психологічні переживання. Поряд з традиційними прийомами ми бачимо пошуки нових форм. І хоч майстри українського мистецтва все ще використовують релігійні сюжети, але намагаються зробити ці сюжети зрозумілими народові.

Творів живопису та скульптури Києва XIV—XVII століть збереглося зовсім мало. Це пояснюється тим, що внаслідок грабежів польсько-литовської шляхти та уніатів і систематичних перебудов пам'ятки настінного станкового живопису, а також скульптури руйнувалися. Але й ті, що збереглися до наших днів, свідчать про високий рівень образотворчого мистецтва того часу. Так, видатною пам'яткою скульптури другої половини XV століття є рельєф-триптих із зображенням божої матері Оранти та Антонія і Феодосія Печерських. Триптих було створено на замовлення князя Семена Олельковича в 1470 році під час відбудови Успенського собору Києво-Печерського монастиря. Цей рельєф містився на стінах абсиди собору, але під час ремонту в 1890 році його перенесено у велику лаврську дзвіницю.

Надгробок князя К. І. Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. XVI ст.

До визначних пам'яток різьбярства та скульптури в стилі ренесансу належав надгробок князя К. І. Острозького — гетьмана Великого князівства Литовського. Його побудував на свої кошти син гетьмана, відомий культурний діяч України К. К. Острозький 1579 року в Успенському соборі Києво-Печерської лаври на місці поховання К. І. Острозького. В період тимчасової німецько-фашистської окупації Києва, коли гітлерівці зруйнували Успенський собор, загинув і цей пам'ятник.

В 1642—1644 рр. київський митрополит П. Могила реставрував храм Спаса на Берестові в Києві. Для його розпису він запросив майстрів з Афону. У Спаських фресках поряд із традиційною умовністю поз, канонічністю зображення більш реалістично показано побут, окремі типи. Це насамперед помітно на фресці «Благовіщення». Образ діви Марії далекий від традиційного візантійського зображення богоматері. Свіжо і яскраво намальовано букет живих квітів у глечику на невеличкому столику. Багато є цікавих побутових подробиць і в інших сценах на євангельські сюжети у «Різдві Христовому». Тут виділяється нерозлучна з українською матір'ю-породіллею баба-повитуха. Вона пов'язана хусткою і одягнена в українську сорочку з короткими рукавами. Рукою вона пробує воду в купелі, що приготована для немовляти. У «Поклонінні волхвів» пастухи у звичайному одязі того часу і в брилях. Серед постатей виділяється портретне зображення ктитора храму — П. Могили, що молиться народженому немовляті-спасителю. Церковне іконописання того періоду розвивалося в напрямі портретного живопису. Подібні сцени могли малювати лише місцеві українські митці, що добре знали життя і побут свого народу[1].

У Києві в XIV—XVII століттях значного розвитку набуває мистецтво книжкової мініатюри, що була популярною ще в Київській Русі. Характерною з точки

[1] Історія українського мистецтва, т. 2. К., 1967, стор. 206—207.

зору мініатюрного оформлення книг XIV століття вважається «Спиридонієв псалтир», складений у 1397 році в Києві протодияконом Спиридоном на замовлення єпіскопа Михаїла[1]. Псалтир написаний добірним уставним письмом і містить близько 300 мініатюр, які ілюструють відповідні тексти книги. Тут, поряд з канонічними зображеннями, є багато побутових, історичних, алегоричних і пейзажних сюжетів.

У XIV—XV століттях мініатюра займає дедалі більше місце в оформленні рукописних книг. У мініатюрному оздобленні появляються такі народні художні елементи, як плетінчасто-тваринна орнаментика. У майстерно виконаних заставках, кінцівках, заголовних літерах, поряд з дивовижно переплетеними вузлами, зустрічаються зображення фантастичних тварин, звірів, птахів, різних потвор, запозичених митцями з пісенної творчості, казок, загадок тощо. Таке оздоблення, наприклад, характерне для «Київського Євангелія» 1393 року[2].

З виникненням книгодрукування розвивається і такий вид мистецтва, як гравюра. Початком української гравюри слід вважати появу першої друкованої книги на Україні — «Апостола», надрукованого Іваном Федоровим 1574 року у Львові, та Острозької біблії — 1581 року. Декоративні прикраси цих видань є цінними зразками графіки кінця XVI століття.

На початку XVII століття значну роль у друкуванні книг відігравала Стрятинська друкарня, яку купив Є. Плетенецький для Києво-Печерського монастиря. Перші київські друковані видання — «Часослов» (1617 р.) і «Анфологіон» (1618—1619 рр.) — були прикрашені гравюрами, привезеними із Стрятина до Києва разом з друкарнею. Але в цих книжках уже зустрічаються й перші гравюри київського походження. Це, зокрема, «Св. Єлисей», «Успіння» та інші.

Друкарня Києво-Печерської лаври, поряд з книжками релігійного змісту, видавала і світську літературу — букварі, збірники поезій, книги історичного змісту, які ілюструвалися гравюрами на історичні та побутові теми. Так, у 1622 році вийшла книжка ректора Київської братської школи Касіана Саковича «Вирши на жалосный погреб Зацного рыцера Петра Конашевича-Сагайдачного», ілюстрована трьома гравюрами історичного світського змісту: «Гетьман Петро Сагайдачний на коні», «Здобуття Кафи запорожцями на чолі з Сагайдачним» та герб війська запорізького — постать козака з рушницею.

Особливо виділяються гравюри в книгах «Бесіди Іоанна Златоуста» київського видання 1623 і 1624 років. Ці книги ілюстрував художник «Т. П.» — майстер складних композицій. У книжці «Бесіди Іоанна Златоуста на 14 посланій апостола Павла» 1623 року сказано, що книжку надрукували Степан Беринда і Тимофій Петрович. Можливо, художник «Т. П.» і Тимофій Петрович одна й та ж особа[3]. В ілюстраціях до «Бесід» художник зображує пейзажі та архітектуру відповідно до перспективних планів. Це дає можливість зробити припущення, що малював він з натури. Особливо це помітно на малюнку Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Притча «Про багатого і смерть» з «Учительного євангелія». Гравюра. XVII ст.

Цілком світський характер мають сюжети гравюр у Київському «Учительному євангелії»

---

[1] Е. Э. Гранстрем. Описание русских и славянских пергаментных рукописей. Л.,1953, стор. 36—37.

[2] Я. П. Запаско. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. К., 1960, стор. 50—52.

[3] Історія українського мистецтва, т. 2, стор. 350.

«Гріхопадіння прародителів» з «Учительного євангелія». Гравюра. XVII ст.

(1637 р.). У цих гравюрах художник відображає свої спостереження над природою, життям і побутом народу. Наприклад, такі сюжети, як «Багач та убогий Лазар», «Багач і смерть», хоч запозичені з євангельських притч, але відображають суто житейську класову нерівність у тогочасному українському та польському суспільстві.

У Києво-Печерській друкарні в 1638 році був виданий латинською мовою твір Афанасія Кальнофойського «Оповідання про чуда в Києво-Печерському монастирі». Твір важливий тим, що до нього додано три докладні плани тогочасного Києво-Печерського монастиря і міста Києва. На одному з планів зображений будинок Києво-Печерської друкарні.

Гравірувальне мистецтво набрало широкого розвитку в часи, коли митрополитом був П. Могила. Про це свідчили кілька тисяч ксилографічних дощок того періоду, що зберігалися до Великої Вітчизняної війни в Лаврському музеї.

Значного розвитку в Києві в XIV—XVII століттях досягло декоративно-ужиткове мистецтво, зокрема ткацтво та гаптування. Про це свідчать зразки розкішного, майстерно гаптованого золотом і сріблом церковного і світського вбрання, яке дійшло до нас. Лише у фонді Іова Борецького налічувалось 2 тис. гаптованих антимінсів. (До навали німецько-фашистських загарбників всі ці багатства зберігалися в музеї Київської лаври і загинули в 1941 році).

У Києві в XVI столітті високого рівня досягло ливарне мистецтво людвісарів і конвісарів. Людвісарами називались майстри, що виливали гармати, дзвони, металеві предмети домашнього і церковного вжитку, чаші, ліхтарі, підсвічники, металевий посуд, а також різноманітні прикраси з металу. Конвісарами називалися майстри лиття з олова. Вони виготовляли коновки-чарки для горілки й пива, а також олов'яний посуд. Є підстави гадати, що в Києві був вилитий в 1649 році дзвін, подарований козаками церкві Спаса у старовинному селі Рославичах (нині Васильківського району Київської області). Цей дзвін зберігається в Київському державному історичному музеї.

Київ — економічний і культурний центр України — відіграв велику роль у розвитку музичного мистецтва, зокрема у формуванні української професійної музики, в основу якої лягли народні музичні традиції.

Пісня у супроводі музичного інструменту з давніх часів була постійним супутником народу в його праці та відпочинку, в побуті, віруваннях та звичаях. Право-

славна церква, переслідуючи інструментальну музику, всіляко сприяла розвитку вокальної культової музики, що стала невід'ємною частиною церковного ритуалу. Довгий час церковна музика була одноголосною. В XVI столітті в українських церквах утвердився багатоголосний, т. зв. партесний спів, що будувався на п'ятилінійній нотній системі, яка була вдосконалена в Києві на місцевій національній основі і мала назву «Київське знамено». У XVI—XVII століттях, коли особливо загострилася боротьба з католицизмом та західнолатинським впливом, церковне хорове мистецтво набрало яскравих українських національних форм. Візантійські запозичення кінця X та початку XI століття були витіснені остаточно. Показником впливу української народної пісні на церковний спів є могутній київський лаврський наспів, поширений в усіх православних церквах.

Усна пісенна народна творчість була нерозривно пов'язана з музикою, з виконанням під акомпанемент бандури українських народних дум та історичних пісень, які виникли в часи, коли український народ боровся за своє соціальне та національне визволення. В основі їх лежить староруська епічна творчість, билинний богатирський епос. Так, цікавою пам'яткою усної народної творчості, в якій відображена боротьба з татарами, є легенда, що була поширена в Києві та його околицях, про «Михайла та Золоті ворота». Вона виконувалась кобзарями на мотив відомої пісні про Байду.

Народ і професіональні виконавці пронесли через століття невичерпне багатство української народнопісенної та музично-інструментальної творчості.

XIV—XVI століття були періодом формування української народності. В цьому важливому історичному процесі Київ відігравав найвидатнішу роль. Його ремісничо-промислове виробництво, постійні і ростущі зв'язки з населенням інших міст України, активна участь міських низів у селянсько-козацьких повстаннях, багата різноманітна культура і навіть монастирі, що були популярні серед мас віруючих,— все це становило один з найважливіших центрів притягання і уподібнення для мільйонів людей, перетворюючи етнічну масу на виразну, об'єднану спільною територією, економічними, політичними, мовними і культурними зв'язками, українську народність.

«В'їзд Богдана Хмельницького в Київ». Худ. М. І. Івасюк. Олія. 1912 р.

КИЇВ У ПЕРІОД ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648—1654 рр. ТА ПІСЛЯ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ

Бій з польським військом Я. Радзівілла. Малюнок А. Вестерфельда. 1651 р.

1. КИЇВ У ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ 1648—1654 рр.

Визвольна війна 1648—1654 рр. була однією з найвизначніших подій в історії українського народу, який піднявся на боротьбу за визволення від польсько-шляхетського гніту, за возз'єднання з братнім російським народом.

Напередодні визвольної війни українські трудящі маси — селянство і міщани — зазнавали нещадної феодальної експлуатації з боку польської шляхти. Ця експлуатація посилювалась, до того ж, жорстоким національним і релігійним гнітом.

Перед початком визвольної війни Київ був так званим «королівським містом» і резиденцією воєводи. Йому було надане магдебурзьке право[1]. Київ був найбільшим містом на сході України. Напередодні визвольної війни в ньому проживало понад 10 тис. чоловік[2].

У Києві переважну більшість населення становили українці. Були тут також росіяни і білоруси, деяку частину становили поляки, зокрема шляхта і католицьке духовенство. В місті жили також вірмени, євреї, греки, татари, німці, молдавани, турки та інші.

Соціальний стан населення Києва був різнорідним. Основну частину становили ремісники і торговці — міщани, значно меншу — українська і польська шляхта, духовенство, а також козаки і селянство. Прагнучи утвердити своє економічне і політичне панування, польська шляхта захоплювала землі міщан і православного духовенства, адміністративні посади.

Велику роль у житті Києва відігравали вище православне, католицьке, уніатське духовенство та монастирі, які мали величезні земельні володіння. Найбільшим і найбагатішим з них, не тільки в Києві, але й на Україні, був Києво-Печерський монастир.

---

[1] Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954, стор. 78.
[2] Журн. «Вісник АН УРСР», 1953, № 10, стор. 18.

Архистратиг Михайло — покровитель Києва. Барельєф. XVII ст.

В залежності від майнового стану на кілька груп поділялося київське міщанство — ремісники і торговці. Панівне становище серед них займала багата верхівка — міська аристократія, або патриціат, до складу якої входили найбагатіші сім'ї — Ходики, Балики, Булиги та інші, які нещадно експлуатували народні маси. Зосередивши у своїх руках внутрішню і зовнішню торгівлю, вони брали на відкуп податки, орендували фільварки тощо. В їх руках були посади війта, бурмистра, райців — найважливіші в місті.

Ремісники і дрібні торговці становили середню групу київського міщанства, а найнижчою групою населення була маса українського міського плебса: ремісники, що розорилися (колишні майстри), підмайстри, учні, позацехові майстри — «партачі», наймити, комірники, городники та інші.

Матеріальне становище цих двох і особливо останньої групи було дуже тяжким. Польська і українська шляхта, церква і монастирі, міські урядовці нещадно експлуатували трудові маси київського населення. Велика кількість податків, побори, різні примусові роботи на користь міста, церкви і монастирів, шляхти ще більше погіршували становище київських низів, не раз викликали повстання і виступи проти своїх гнобителів.

Ці повстання і виступи пригнобленого польською шляхтою київського населення мали велике значення у підготовці визвольної війни українського народу 1648—1654 років.

Повстання, що спалахнуло на початку 1648 року на Запоріжжі, скоро охопило значну частину України. Вже у травні 1648 року повсталі козаки і селяни здобули перші перемоги: польські війська були розгромлені під Жовтими Водами (6 травня) і під Корсунем (16 травня).

Київська шляхта разом з частиною заможного міщанства після Корсунської битви в паніці почала тікати в Польщу. Очевидець — шляхтич Є. Ярлич — писав: «Як тільки шляхта, київські обивателі дізналися про погром гетьманів і коронного війська, зараз, тієї ж години, почали укладатися на вози з жінками і дітьми, залишаючи господарство і все, хто що міг»[1].

Вже на початок червня з міста втекла майже вся київська знать, а також частина шляхти і заможного міщанства. Київське «поспільство» — міщани, козаки, селяни, які співчували повстанню, з нетерпінням чекали приходу козацького війська.

Печатки магістрату.

[1] І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький. К., 1954, стор. 133; Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 4, стор. 124—125, 128.

На початку червня 1648 року Богдан Хмельницький прислав у місто тритисячний загін козаків, які з допомогою «поспільства» оволоділи Києвом. Почали формуватися повстанські загони. 3 липня 1648 року міщани Ясногородки біля Києва разом з селянами навколишніх сіл під керівництвом місцевого війта Гапона утворили перший київський козачий загін у складі 100 чоловік, який негайно почав громити маєтки польських шляхтичів на Київщині.

Софіївська площа. Малюнок А. Вестерфельда. 1651 р.

Загін козаків, що був у Києві, в середині липня 1648 року виступив у похід проти польських військ на Брацлавщину. Скориставшись з цього, польська і частина української шляхти при допомозі митрополита Косова відновила у Києві владу польської держави.

У вересні на річці Пиляві війська Б. Хмельницького завдали нищівної поразки польсько-шляхетським військам. В цій битві активну участь взяли і козаки-кияни. Після цього козацько-селянське військо пішло на Замостя, де польські війська знову були розбиті. Польський уряд змушений був розпочати з Б. Хмельницьким мирні переговори.

Після переможного походу під Замостя армія Б. Хмельницького поверталась на Придніпров'я. При наближенні її до Києва міщани знову піднялись проти шляхти. 11 грудня 1648 року в Києві вибухнуло повстання, в якому взяли участь міщани і козаки. Організатором його був брацлавський полковник Д. Нечай та козаки-кияни — учасники битви під Пилявою. Повстанці захопили київський замок з гарматами і бойовими припасами, а також міську ратушу.

17 грудня 1648 року військо Б. Хмельницького вступило в Київ. Кияни урочисто зустрічали його. «Весь народ вийшов з міста, вся чернь вітала його»,— писав представник польського уряду[1]. Через Золоті ворота Богдан Хмельницький в'їхав у місто. У всіх церквах дзвонили у дзвони, стріляли з гармат. Біля Софійського собору його вітали митрополит, духовенство і городяни. Студенти Київської колегії читали латинські і українські вірші на його честь.

Богдан Хмельницький добре розумів значення Києва як національно-релігійного і культурно-ідеологічного центру. Він підкреслював право повсталого українського народу на Київ як «место наше столечное». «Київ місто моє... Я воєвода київський»,— так заявив він польським комісарам на переговорах[2].

Тут у Києві Хмельницький мав зустріч і вів розмову з єрусалимським патріархом Паїсієм, який проїздом у Москву зупинився в місті. Патріарх Паїсій від особи всієї православної церкви схвалив його боротьбу проти політики Ватікану на українських землях. Гетьман Б. Хмельницький просив патріарха передати російському уряду, що коли цар подасть допомогу, то українські козаки йому «вперед будут надобны»[3].

---

[1] Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. 1, стор. 322.

[2] И. Каманин. Киевляне и Б. Хмельницкий ив их взаимных отношениях. К., 1888, стор. 1.

[3] Воссоединение Украины с Россией, т. 2, № 47; А. Н. Козаченко. Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение с Россией. М., 1954, стор. 135.

Виражаючи прагнення українського народу, Б. Хмельницький у січні 1649 року послав у Москву посольство на чолі з полковником С. Мужиловським, якому доручив поставити питання про возз'єднання України з Росією і про подання Україні збройної допомоги.

Богдан Хмельницький у лютому 1649 року почав переговори з поляками в Переяславі, на яких він, зокрема, вимагав для киян, київських братських шкіл і православних монастирів, недоторканності і свободи діяльності. Проте ці переговори привели лише до тимчасового перемир'я.

У травні 1649 року в Києві спалахнуло повстання проти польської шляхти. На чолі стояв київський міщанин Полегенький. Повстання тривало лише три дні. Але й за цей час у місті було знищено всю шляхту. Врятувалися лише ті, хто встиг втекти з міста або заховатися у православних монастирях.

В ході розгортання визвольної війни Київ ставав одним із центрів збирання сил українського народу на боротьбу з Польщею.

Добре розуміючи це його значення, польський уряд прагнув захопити Київ. З півночі на місто вирушило кількатисячне польсько-литовське військо на чолі з гетьманом Я. Радзивіллом. Але повстання селян в Білорусії примусило Радзивілла в 1649 році припинити наступ на Київ.

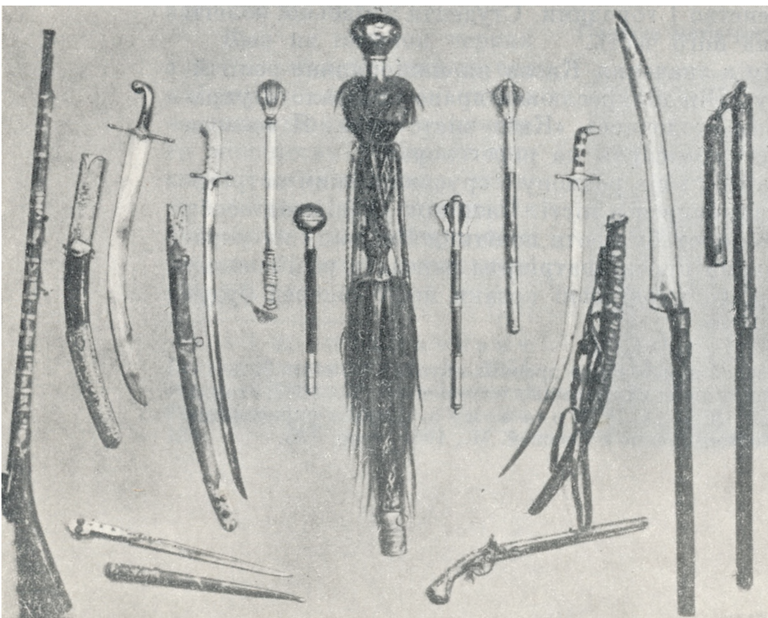
Після зборівської битви у серпні 1649 року Б. Хмельницький змушений був укласти Зборівський мир, одним з пунктів якого було повернення на Україну, в тому числі і в Київ, польської адміністрації. У Київ прибув польський воєвода А. Кисіль. Його влада була номінальною, в місті він не почував себе безпечно. Російські посли повідомляли з Києва, що воєвода А. Кисіль живе у «великом страхованье, а расправных никаких дел чинить не смеет»[2]. А. Кисіль навіть намагався виїхати з Києва, але козаки його не пустили, тримаючи як заложника. Прибулі з воєводою шляхтичі-урядники, як повідомляли ці ж посли, теж живуть «от козаков в великом страхованье»[3]. Отже, польські урядовці, які намагалися вершити справи у місті, натикалися на опір не тільки міщан і козаків, але й козацької старшини, яка не збиралася втрачати свою владу в Києві.

Народ України, незадоволений наслідками Зборівської угоди, продовжував боротьбу. Повсталих селян Київщини підтримали міські низи.

Населення Києва все сильніше виражало незадоволення поверненням польського воєводи в місто. В березні 1650 року, коли Б. Хмельницький приїхав у Київ для переговорів з А. Киселем, на Подолі зібрався великий натовп киян, які вимагали розпуску польського збройного загону і висловлювались проти присутності тут воєводи. Лише втручання Б. Хмельницького відвернуло розправу над воєводою.

У ході визвольної війни все більше міцніли зв'язки братніх російського і українського народів. Зростали і зміцнювались зв'язки населення Києва з жителями прикордонних міст Росії. В травні 1650 року польські урядовці затримали під Києвом кількох росіян, що прибули з Севська.

Козацька і селянська зброя часів визвольної війни.

[1] Ф. П. Шевченко. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959, стор. 65.

[2] О. С. Компан. Участь міського населення у визвольній війні 1648—1654 рр. К., 1954, стор. 94.

На їх захист виступили київські козаки і міщани. Вони нагадували урядовцям, що приїжджим українцям в Росії «тесноти... никоторые не чинитца», що лише завдяки цьому «ныне мы сыты», що «ныне де нашей братьи для хлеба и соли в ево государеву сторону поехали многие тысячи»[1]. Польська адміністрація змушена була звільнити заарештованих росіян. Після поразки війська Б. Хмельницького під Берестечком весною 1651 року шляхетська армія просувалася з боями до Білої Церкви, щоб звідти розпочати похід на Київ. У цей же час з півночі литовське військо на чолі з гетьманом Я. Радзивіллом знову почало наступ на Київ, загрожуючи тилу українського війська. Жорстокими розправами з селянами був відмічений шлях Радзивілла на Київ.

Богдан Хмельницький.

Не витримавши боїв з переважаючими силами ворога, Київський полк на чолі з А. Ждановичем, що обороняв місто, змушений був відступити. Разом з козаками за Дніпро пішло багато міщан. Захопивши місто 5 серпня 1651 року, польсько-литовські завойовники заходилися грабувати населення, монастирі, церкви. Спалахнули пожежі. Два дні горіло місто. Більше місяця хазяйнували тут окупанти. В кінці серпня їх почали тіснити козаки і, завдавши кілька ударів, 1 вересня визволили місто.

В результаті військових дій на Україні створилося тяжке економічне становище. Хмельницький в галузі економічної політики спрямував свою діяльність на відбудову економіки, зокрема економіки українських міст. Це дуже добре видно на прикладі Києва, якому Б. Хмельницький приділяв велику увагу[2].

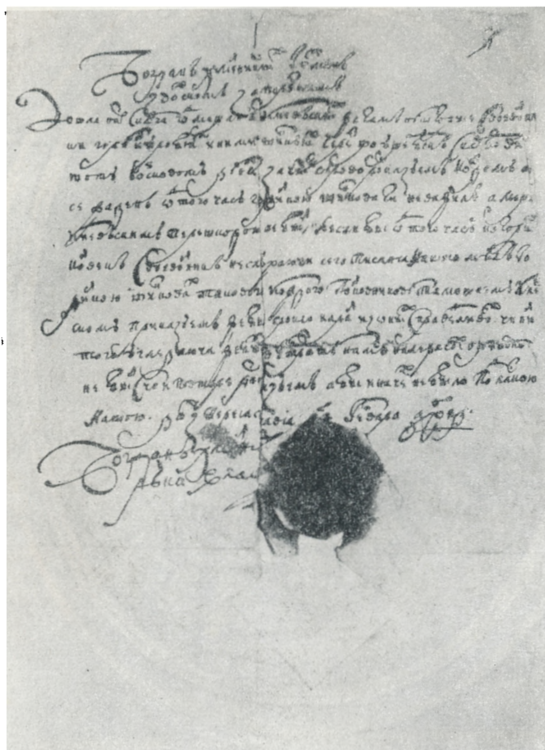
Вигнання польсько-шляхетських окупантів з Києва дало можливість повільно, але неухильно відновлювати економічне життя міста. Значно сприяв цьому Б. Хмельницький[3], який у 1652 році видав спеціальний універсал[3] для Києва, яким під загрозою смертної кари забороняв військові постої і переходи армії через місто. В універсалі вказувалось, щоб проїжджі через Київ козацькі загони «жодних становиськ, ночлегов, покосов в оном не отправовали», а хто почав би «вимисли якіє непотребниє вимишляючи, кривди чинити в місте...», то такого полковник київський мусив покарати[4].

2 червня 1653 року Хмельницький в своєму універсалі підтверджує право киян на угіддя, луки і пасовища навколо Києва[5].

В лютому 1653 року польські війська разом з німецькими ландскнехтами знову підійшли до Києва, де «сполох був великий». Б. Хмельницький наказав захищати місто Київському полку під командуванням А. Ждановича. Одночасно Хмельницький у Чигирині енергійно провадив підготовку до нових військових дій проти Польщі.

---

[1] Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, стор. 140—146.
[2] Документы Богдана Хмельницкого. 1648—1657, К., 1961, стор. 87—88, 159, 198—199, 244.
[3] Там же, стор. 265—266.
[4] Документы Богдана Хмельницкого. 1648—1657, стор. 178.
[5] Там же, № 204.

Універсал Б. Хмельницького про привілеї Києву. 1654 р.

Сутички з шляхетськими загонами під Києвом продовжувались протягом всього 1653 року. Але всі наскоки поляків на місто були відбиті.

Підготовлена всім ходом історичних подій в ці роки серед киян, як і серед всього українського народу, визріла думка про возз'єднання з Росією. Ще влітку 1648 року севські воєводи повідомляли царя, що в Києві та інших українських містах «та молва и желание есть, чтоб им (міщанам) всем быть под твоею царскою высокою рукою во крестьянской вере»[1].

Багато киян тікало до Росії, знаходячи там захист і допомогу. Російський уряд відмовлявся видавати втікачів польській владі. Так, в 1651 році польські урядовці повідомляли у Варшаву, що в Росії козаків і міщан з Києва та інших міст «принимают и жалованье им дают, а назад их из царского величества стороны не выдают и не высылают».

Міщани Києва, як і все населення України, прагнули до возз'єднання з Росією, вбачаючи в цьому засіб врятуватись від небезпеки нового поневолення з боку Польщі, ліквідації релігійного гніту і шляхетської сваволі. Вони чекали після возз'єднання з Росією звільнення від конкуренції іноземних і польських купців та ремісників, вбачали у встановленні широких господарських зв'язків з Росією умову розвитку ремесла і торгівлі в місті.

8 січня 1654 року відбулась історична Переяславська Рада, на якій представники широких верств українського народу висловилися за возз'єднання з Росією. 14 січня 1654 року з Переяслава у Київ виїхало велике посольство на чолі з боярином В. В. Бутурліним приймати присягу від киян. А 16 січня кияни зустріли це посольство з великою урочистістю і почестями. Київський полковник разом з тисячею козаків із стягами зустрів посольство за межами міста. На воєводському дворі пролунав салют з гармат. 17—19 січня населення Києва прийняло присягу російському цареві[2].

Духовенство на чолі з митрополитом С. Косовим і архимандритом Києво-Печерської лаври І. Тризною лише після тривалого вагання прийняли присягу на вірність Росії[3].

В березні 1654 року після переговорів між російським урядом і козацькою старшиною Києву була видана грамота, за якою місто зберігало місцеве право і судоустрій.

Входження Києва до складу Російської держави відкрило перед містом широкі можливості для розвитку його економіки і культури.

2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КИЄВА

Київ у другій половині XVII століття складався з трьох частин: Верхнього міста, Подолу і Печерська. Крім того, були передмістя — Гончари і Кожум'яки, де жили ремісники, Куренівка, де жили козаки, та слобода, де жили селяни Печерського, Софійського, Михайлівського і Кирилівського монастирів.

---

[1] Акты, относящихся к истории Южной и Западной России, т. 3, стор. 906.
[2] Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, стор. 258.
[3] Н. И. Костомаров. Богдан Хмельницкий, т. 3, стор. 134.

Головним центром торгівлі і ремесла був Поділ, тут же був магістрат та Києво-Братська колегія.

Під час визвольної війни воєводський замок на горі Киселівці був зруйнований. Російські воєводи збудували нові укріплення навколо Верхнього міста — над старими валами, що були споруджені ще до монгольської навали, насипано нові.

На Печерську були розташовані будівлі Києво-Печерської лаври, двори лаврських ремісників та слуг. Печерськ теж був оточений земляним валом. Пізніше, в 90-х роках, навколо Печерського монастиря було споруджено кам'яну стіну.

У другій половині XVII століття Київ продовжував користуватися магдебурзьким правом, підтвердженим царськими грамотами.

Після визвольної війни у Києві і на Київщині значно зменшилась кількість населення. Багато загинуло під час епідемії чуми у 1652 році. Так, в Печерському монастирі, як свідчить сучасник, з 500 чоловік залишилося в живих лише 200[1].

У другій половині XVII століття в результаті нападів на Правобережжя татар і турків багато міст і містечок зовсім опустіло. Через це дуже повільно заселявся і Київ.

Після визвольної війни змінився соціальний склад населення. Зникла польська шляхта і католицьке духовенство. Основною групою населення було міщанство. Крім цього, тут було багато козаків, які оселилися у місті після визвольної війни. Значно зросла кількість посполитих, у тому числі монастирських.

В цей час був реорганізований Київський полк, у зв'язку з чим було утворено окрему Київську сотню. В місті оселилася козацька старшина, у якої в Києві та його околицях були землі і піддані.

Багатим і впливовим було вище київське духовенство, яке, використовуючи боротьбу старшини, захоплювало маєтки шляхтичів, вільні землі, одержувало у царя привілеї на володіння селами і, нарешті, прибрало до своїх рук майже всю землю Київської сотні.

Перепис 1666 року дає уявлення про розвиток ремесла і торгівлі у Києві в другій половині XVII століття. В місті налічувалося 684 двори міщан, з них 209 ремісників і 30 купців. Отже, ремесло було досить розвинутим в місті. При цьому слід врахувати, що у переписі не наводяться дані про ремісників-козаків.

Серед київських ремісників існувала значна диференціація. Так, поряд з заможними ремісниками була численна група «підсусідків», яка працювала у своїх двоворовласників. У Києві в той час налічувалося 33 ремісничі і промислові професії: кожум'яки, кравці, шевці, прасоли, або чумаки, ковалі, ткачі, м'ясники, пекарі, шабельники, кушніри, панчішники, пивовари, бондарі, столярі, винокури, ювеліри, мильники, колесники, мельники та інші.

Об'єднувалися київські ремісники в чотири основні цехи — швацький, кушнірський, ковальський і шевецький. Крім цих, були ще цехи музикантів і бондарів. Але поступово цехи дробилися. Так, якщо у другій половині XVII століття їх було 11, то у XVIII столітті — вже 15[2].

Київ був одним з найбільших на Україні центрів друкарства. Це визначало наявність у місті таких професій, як друкарі, гравери, художники, брошурувальники, палітурники, золотники, виготовлювачі друкарських фарб.

Поряд з ремеслом в Києві існували промисли: виробництво цегли, млинарство, виробництво спиртних напоїв, воску і т. п.

Цегельні існували в місті з XVI століття. Дуття в печах здійснювалось за допомогою водяного колеса. Воно приводило в рух міхи, а також ступи, які місили цегельну масу. Тут серед робітних людей існувала певна спеціалізація: були груб-

---

[1] П. Алеппский. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Вып. 2, стор. 44.

[2] М. Карачківський. Київські цехи за литовсько-польської та ранньої московської доби. В кн.: Київські збірники. Збірник перший. К., 1931, стор. 149.

ники, формувальники, візники та інші. Крім міських, замкових і монастирських цегелень, існували цегельні приватні, якими володіли міські багатії.

Найбільш поширеним промислом був горілчаний. Його намагалися повністю захопити у свої руки монастирі, а також старшина і заможні козаки. Виробництво напоїв — горілки, пива, меду — становило монополію міщан ще з XVI століття і було закріплене за ними царською грамотою у 1654 році; у 1663 році ця монополія підтверджена універсалом гетьмана Брюховецького[1].

За переписом 1666 року в Києві на ріках Либеді, Сирці, Кудрявці було 17 водяних млинів: з них 6 належало міщанам і козакам, 11 монастирям. В місті були також воскобойні. Біля Києва знаходились гути Видубицького монастиря, на яких вироблялось скло.

Частина київського козацтва займалась ремеслом, промислом і торгівлею. Вони володіли в місті та його околицях угіддями, млинами тощо. Промислами і торгами займались також російські стрільці, що жили в слободі біля Старо-Київської фортеці.

Значні економічні позиції в Києві займали численні монастирі. Їм належали великі земельні площі, угіддя, млини, цегельні, будинки, промисли. На землях і дворищах Братського, Печерського, Фролівського, Михайлівського та інших монастирів Києва налічувалось 84 двори ремісників, що становило 13 проц. від усієї кількості ремісників у місті[2].

Київ був великим торговельним центром. Тут здійснювався обмін сільськогосподарської продукції на промислові та ремісничі вироби. На київському ринку збувались товари з Туреччини, Греції, Польщі і Німеччини.

За переписом 1666 року в Києві було багато великих купців, чумаків, чимало дрібних торгівців, так званих коробійників. До великих купців Києва належали І. Тетеревський, П. Котович, В. Мезенський, Ф. Іванов, А. Зосимович та інші. Вони вели торгівлю з Львовом, з білоруськими і російськими містами. Турецькі, молдавські, волоські й угорські купці привозили вина, фрукти, дорогі тканини[3].

В ході визвольної війни українського народу та особливо після входження Києва до складу Росії — ширились і міцніли економічні зв'язки Києва з містами Росії.

В Київ все частіше приїздили купці з Брянська, Севська, Трубчевська, Рильська, Путивля. Велику роль у зв'язках Києва з Росією відіграв Свенський ярмарок (під Брянськом), де київські купці закупали великі партії хутра. Все частішими ставали приїзди київських купців у Москву. У 1693 році у Москву п'ять разів прибували київські купці, які привезли товарів більше, ніж на 5 тис. крб.[4]. Кияни-купці привозили в Москву й інші російські міста шкіри, віск, селітру, скляний посуд, тютюн тощо. З Києва до Росії везли також ювелірні вироби, парчу і шовкові тканини, які надходили до Києва з країн Сходу[5].

Російські купці привозили у Київ хутра, тканини, юфть, тульське залізо, «сермяжне» сукно, зброю. Великі торгові операції в Києві здійснювали московські торгові люди П. Зеркальников, П. Татарин, брянський купець Т. Биков[6].

Дуже багато привозили в Москву з Києва книг, виданих Києво-Печерською, Острозькою і Львівською друкарнями.

З припиненням військових дій з кінця 70-х років починає зростати населення Києва. Місто відбудовується. Поліпшується благоустрій. Окремі вулиці Києва вже мали дерев'яну бруківку. Заможні міщани і козацька старшина користувалися спеціальними водопроводами. Для цього виготовлялись дерев'яні труби. В Києві

[1] Переписні книги 1666 року, стор. 324; М. Тищенко. Боротьба київських козаків за право шинкувати горілкою. В кн.: Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права, вип. 2. К., 1926, стор. 200.

[2] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 2, стор. 401.

[3] І. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 370—371.

[4] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 2, стор. 424.

[5] Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, стор. 318.

[6] Ф. П. Шевченко. Політичні та економічні зв'язки України з Росією. К., 1952, стор. 409—410; І. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 371.

була також досить широка каналізаційна сітка — на території Подолу і Старого Києва.

Отже, на кінець XVII століття відмічається значний економічний розвиток Києва. Цьому сприяло визволення міста від гніту польської шляхти, розвиток економічних зв'язків з Росією в результаті возз'єднання України з Росією і входження Києва до складу Російської централізованої держави та забезпечення царським урядом міських привілеїв.

3. КИЇВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Після возз'єднання України з Росією російський уряд поставив мету — дати відсіч наступові поляків і добитись повного визволення України і Білорусії. Важливу роль в дальших військових подіях 1654—1658 рр. на Україні відігравав Київ.

В лютому 1654 року після Ради у Переяславі на прохання Богдана Хмельницького до Києва разом з військом прибули російські воєводи Д. С. Куракін й Ф. Ф. Волконський для захисту жителів від наскоків польських загонів. Російські воєводи здійснювали в Києві військові і адміністративні функції, тримали тісні зв'язки з гетьманом Богданом Хмельницьким і київським полковником. Їм було наказано уникати непорозумінь з місцевим населенням і не втручатись в місцевий суд: «А будет русские люди черкаских городов всяких чинов с людьми учнут задиратца,— говорилося в указі,— или обиды им какие делать, и боярам и воеводам про то сыскивать и по иску виновным велеть делать наказание без пощады»[1].

Для російського гарнізону у Верхньому місті були споруджені «солдатские и стрелецкие избы». Тут заселялися Стрілецька і Рейтерська слободи, згодом однойменні вулиці[2].

На початку 1654 року розгорнулось будівництво фортеці в Старому місті з баштами, острогом, ровом і мостами. В березні острог і башти були збудовані. Це було вчасно, бо недалеко від Білої Церкви з'явились роз'їзди польського війська. У зв'язку з цим терміново було сформовано загін, який і виступив на допомогу київському гарнізону. У червні 1654 року у відповідь на царську грамоту Б. Хмельницький повідомив російський уряд про його готовність діяти разом з російськими військами, які обороняли Київ.

Влітку польське військо під командуванням Потоцького вторглося на Правобережжя і підійшло до Києва. Однак Б. Хмельницький і київський воєвода, добре організувавши оборону, відбили наступ, і ворог не зміг оволодіти містом.

25 червня 1655 року київський воєвода Ф. Ф. Волконський послав до міста Петрикова у Білорусію загін російських стрільців і українських козаків під командуванням полковника П. Яненка, який завдав поразки полякам і повернувся до Києва. Тоді ж на Прип'ять був відправлений загін суден із стрільцями, які успішно діяли проти польських загонів на Поліссі[3].

Після смерті Богдана Хмельницького у 1657 році владу захопив І. Виговський, якого частина старшини, що підтримувала його, проголосила гетьманом. З метою придушення руху опору серед українського народу, І. Виговський закликав у 1658 році на Лівобережжя татарські загони та встановив тісні стосунки з Польщею. В травні 1658 року київський воєвода Бутурлін повідомляв російський уряд, що Виговський «призвал к себе крымских людей и с ними соединился и провел их..., а с польськими людьми беспрестанно ссылается...»[4].

---

[1] Акты, относящиеся к южной и Западной России. т. 10, стор. 349—414.
[2] Ці вулиці існують і зараз.
[3] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 2, стор. 301.
[4] Так же, стор. 325.

Влітку 1658 року частина старшини на чолі з І. Виговським відкрито виступила проти Росії. В зв'язку з цим російський уряд провів ряд заходів. Воєводою у Київ замість Бутурліна був призначений Б. Шереметьєв. Спішно було добудовано Київську фортецю. Війська весь час були напоготові.

І. Виговський теж готувався до військової кампанії проти російських військ у Києві. В середині 1658 року він направив 20-тисячне військо на Київ. В поході брали участь і татари. Військо під проводом брата зрадника — Данила Виговського— намагалось оволодіти Києвом, однак російські війська при підтримці киян дали йому рішучу відсіч. Б. Шереметьєв захопив трофеї і полонених, які признали, що «под Киев пришли по большой неволе, старшины де их высылали, бив, а иных рубили»[1].

У вересні 1658 року в Гадячі Виговським було підписано договір, за яким Україна, по суті, віддавалася під владу шляхетської Польщі. Після цього польські панівні кола почали підготовку до нової війни з Росією, намагаючись повернути Київ і Україну під владу Польщі. Російський уряд прийняв рішення про введення військ в деякі міста Лівобережної України. Проти І. Виговського та його прибічників почав ширитись народний рух. Його війська змушені були відійти з Лівобережжя. Всі спроби верхівки старшини, що орієнтувалася на панську Польщу, захопити Київ, були марними.

Український народ, обурений поверненням на Україну, за Гадяцькою угодою, польських панів, підняв повстання. На допомогу повстанцям російський уряд послав військо. Проти Виговського виступила і переважна більшість козацьких полків. Втративши гетьманство, він втік у Польщу.

В таких умовах у 1660 році почалася війна Росії з Польщею. Ця війна, що тривала майже сім років, була жорстокою і виснажливою. Вона вимагала значних матеріальних витрат і великих людських жертв. Обидві сторони, виснажені цією війною, жадали миру.

Андрусівське перемир'я 1667 року, укладене на тринадцять з половиною років поклало край цій війні. За Андрусівським перемир'ям Правобережна Україна, крім Києва, залишилась під владою Польщі, а Запоріжжя мало підлягати Росії і Польщі; отже, мрія українського народу про возз'єднання всіх його земель у складі Росії залишилась нездійсненною. Ця угода царизму з шляхетською Польщею викликала велике незадоволення народних мас України. Однією з головних в Андрусові була суперечка через Київ. Польські уповноважені вперто відмовлялись віддати Київ Росії. Проте, зрештою, змушені були згодитись на присутність у місті російських військ протягом двох років, після чого Київ мав відійти до Польщі.

Росія зобов'язалась тримати в Києві сильну залогу, а також зміцнювати Київську фортецю, щоб бути в змозі тримати оборону міста від татар і турків[2].

Андрусівське перемир'я, яке поклало край війні між Росією і Польщею, занепокоїло Туреччину. Уряд Туреччини почав переговори з гетьманом Правобережної України Дорошенком, прагнучи захопити Правобережжя з Києвом.

В 1677 році на Правобережну Україну вторглася 100-тисячна турецька армія. Турецькі війська взяли в облогу Чигирин, але оволодіти містом не змогли. Невдалим був і другий похід уже 200-тисячної турецької армії у 1678 році. Російські війська та українські козаки відбили ворожий напад на Київ і Правобережну Україну. Однак і після цих двох невдалих походів Туреччина не відмовилася від планів захоплення Києва і Правобережної України.

Влітку 1679 року на Дунаї було зосереджене численне турецьке військо, яке готувалося до нового походу на Київ і Лівобережну Україну. Російський уряд зібрав стотисячну армію під командуванням воєводи П. В. Шереметьєва та полки українських козаків гетьмана Г. Самойловича. Ці війська мали захищати Київ.

[1] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 2, стор. 325.

[2] Ф. И. Титов. Окончательный переход Киева от Польши к России по договору о вечном мире между ними в 1686 г. К., 1904, стор. 8.

Все літо вони стояли навколо міста. Одночасно спішно будувалися укріплення: копали рови, насипали земляні вали навколо Старого міста та Печерська. В цьому ж році стрільці під командою полковника С. Янова та наглядом майстра В. Федорова навели мости через Дніпро — «на стругах, на якорях и на канатах»[1], що забезпечувало швидке перекидання військ і припасів на Правобережжя.

Враховуючи досвід попередніх походів і довідавшись про добре організовану оборону Києва, турецький султан не наважився наступати на Україну і шукав шляхів до примирення з Росією.

У Бахчисараї в січні 1681 року між Росією та Туреччиною і Кримським ханством було підписано мирний договір. А в 1686 році між Росією і Польщею було підписано так званий «Вічний мир». Все це знаменувало собою перемогу Росії і України у спільній боротьбі проти турецько-татарських і польсько-шляхетських агресорів. В обох договорах було окремо виділено питання про Київ. Російська дипломатія добилася повного успіху. Київ залишився у складі Російської держави.

4. КИЇВ — ЦЕНТР УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Перемога, здобута українським народом спільно з російським народом у боротьбі проти польсько-шляхетського панування та турецько-татарської агресії, викликала піднесення творчих сил українського народу, що знайшло свій вияв у розвиткові культури.

Розвиток культури Києва був нерозривно зв'язаний з цим новим піднесенням національної самосвідомості українського народу. Істотним для культури другої половини XVII століття було зростання в ній світських рис та реалістичних тенденцій. Всі успіхи в галузі української культури другої половини XVII століття були пов'язані із змінами в країні, які характеризувалися зародженням нових виробничих відносин, початком перетворення української народності в націю.

Возз'єднання України з Росією відкрило широкі можливості для взаємного збагачення культур двох братніх народів.

Київ у другій половині XVII століття був, як і раніше, центром освіти, науки і літератури, При церквах були організовані початкові загальноосвітні школи, в яких вчились діти заможних міщан, козаків та духовенства. Велику роль відігравала Братська колегія, яка, по суті, була вищою школою на Україні.

У 50-х роках XVII століття Братська колегія знаходилася в дуже скрутному становищі. Майже всі студенти колегії пішли у козацьке військо. Після возз'єднання України з Росією російським урядом колегії було надано ряд привілеїв, що сприяло її відродженню. Однак у 1658 році під час великої пожежі згорів будинок колегії, загинуло навчальне обладнання, бібліотека. Але у 1659 році Братській колегії, завдяки клопотанням ректора І. Галятовського, були повернуті всі її володіння: містечка Ксаверове і Мухоїди та ряд сіл[2]. У 70-х роках їй було надано ряд дворових місць на Подолі[3]. У зв'язку з цим почалось швидке відродження колегії, поліпшився матеріальний стан, зросла її популярність. На кінець XVII століття в ній навчалось уже не менше тисячі чоловік. У колегії після її закінчення лише незначна частина слухачів ставала священослужителями, більшість одержувала світську освіту.

Братська колегія продовжувала національні традиції українських шкіл, але разом з тим застосовувала систему й методи європейських вищих шкіл того часу.

---

[1] Киевский синопсис. К., 1836, стор. 228—229.
[2] В. Аскоченский. Киев с древнейшим его училищем Академиею. К., 1856, стор. 188.
[3] Там же, стор. 200.

Київський гравер Ілля. «Преподобний Ісаакій Печерський». З «Патерика Печерського». 1661 р.

Вона була забезпечена висококваліфікованими викладачами. В колегії було 8 класів. Навчання провадилось за широкою програмою. Вивчались мови (слов'янська, польська, латинська і грецька), нотний спів, православний катехізис, арифметика, астрономія, поезія, риторика, музика, філософія, вивчались також німецька і французька мови, історія і географія. В колегії було створено велику бібліотеку.

Для розвитку культури і освіти велике значення мало книгодрукування. Київ у другій половині XVII століття був одним з найбільших центрів друкарства. Друкарня, яка знаходилась у Києво-Печерському монастирі, займала перше місце за кількістю видань на Україні. В другій половині XVII століття було надруковано понад 100 видань, у значній мірі великих за обсягом книг з чітким шрифтом, добре оздоблених заставками, орнаментами і гравюрами. Видавались книги релігійного змісту (служебники, тріоді, євангелія, патерики), історичні твори, полемічні і художні — як оригінальні, так і перекладні. Найбільшою популярністю користувались книги «Києво-Печерський патерик» (1661 р.) та «Синопсис» (1674 р.)[1].

У другій половині XVII століття значного розвитку досягла наука. Досить широко розроблялись проблеми філософії. Справжнім вченим-енциклопедистом був Інокентій Гізель, якого сучасники називали «Аристотелем». У 1645—1650 рр. він був ректором Братської колегії. В той час він видав кілька своїх праць і серед них — «Твір про філософію» і «Мир с богом человеку» (1669 р.). У цих філософських працях, загалом ідеалістичних, Гізель вказував на вічність природи і матерії.

Питання філософії, логіки і психології розробляли і вивчали київські вчені того часу: Іосаф Кроковський читав курс філософії у Братській колегії у 1685—1689 рр., Стефан Яворський, професор філософії та префект колегії у 90-х роках, та Інокентій Половський викладав філософію в колегії в кінці XVII століття. Питання моральні висвітлював у своєму творі «Ієрогліфічна іфіка або навчальна філософія» Афанасій Милославський.

Незважаючи на ідеалістичний світогляд київських учених-філософів, схоластичність їх міркувань, відстоювання догматів православної релігії,— вони були найбільш освіченими людьми свого часу, обізнаними з досягненнями науки, а тому вони і визнавали існування об'єктивного світу, вічність матерії, вірили в можливість пізнання її, в силу і могутність людського розуму. Їх учні поширювали ці ідеї далеко за межами Києва й України.

---

[1] Ф. Ернст. Українське мистецтво XVII—XVIII століть. К., 1919, стор. 16; Г. Логвин. Украинское искусство XVII—XVIII вв. М., 1963, стор. 223.

В другій половині XVII століття у Києві високого рівня досягла історична думка. В Київських монастирях продовжувалось писання літописів. Серед них певне місце посідає «Межигірський літопис», складачем якого деякі вчені вважають настоятеля Спасо-Межигірського монастиря Іллю Кошаківського. В літопису дається опис подій на Київщині і Волині з кінця XIV століття і до 1700 року. Особливу увагу звернуто в літопису на козацькі рухи. Відомою літописною пам'яткою є також літопис Леонтія Боболинського, ченця Видубицького монастиря. Найціннішою частиною літопису є оповідання про сучасні автору історичні події, зокрема про боротьбу Росії проти Туреччини на Правобережжі України.

Праці, які становлять собою новий, значний крок у розвитку вітчизняної історіографії, були написані у Києві в другій половині XVII століття. Це «Хроніка з літописців стародавніх» Феодосія Сафоновича (опублікована у 1672 р.) та «Синопсис» невідомого автора[1]. В другій частині «Хроніки» Ф. Сафоновича дана збірка історичних повістей про найвизначніші події на Україні з XIII і до кінця XVII століття. Автор висловлює думку про спільність походження українського, російського і білоруського народів, про закономірність та історичну вмотивованість возз'єднання України з Росією.

Розвиток історіографії XVII століття завершує «Синопсис», надрукований у Києві в 1674 році. В ньому відображене історичне минуле українського народу в зв'язку з історією братнього російського народу. Показана спільність походження російського, українського та білоруського народів та спільність їх боротьби із зовнішніми ворогами.

В другій половині XVII століття в Києві працювала велика група вчених-філологів, педагогів, знавців багатьох мов, письменників-полемістів, церковних, літературних і політичних діячів, які брали активну участь у культурному житті України та Росії.

Автором багатьох полемічних творів, спрямованих проти уніатів і єзуїтів, був Іоанікій Галятовський. Його збірник «Ключ разумения» був зразком ораторського мистецтва свого часу, а твори «Старий костьол», «Бесіда» відіграли значну роль у боротьбі українського народу з уніатством і папством.

[1] Автором «Синопсиса» дехто вважає Інокентія Гізеля.

Воєнно-Микільський собор. 1690—1696 pp. Архітектор Й. Старцев.

Георгіївський собор Видубицького монастиря. 1696—1707 pp.

Намагаючись бути зрозумілим народу, Галятовський писав мовою, досить близькою до народної. Він активно виступав за культурно-літературні взаємини українського і російського народів[1].

Визначним філологом, педагогом і літературним діячем був Єпіфаній Славинецький, який переклав багато творів тогочасних європейських учених з географії, історії, медицини. Ним написано ряд оригінальних творів, бесід, повчень, канонів[2].

Професор і ректор Братської колегії Лазар Баранович (1620—1693 рр.) — автор численних полемічних творів, спрямованих проти католиків і уніатів, та збірників повчань, житій святих, віршів. Виступаючи як проповідник і письменник-богослов, Баранович захищав інтереси феодалів. Він активно підтримував боротьбу народу за возз'єднання України з Росією.

Відомими київськими вченими і письменниками також були І. Максимович, А. Сатанівський, В. Голенківський, Г. Домецький, А. Радивиловський та інші.

Значного розвитку в Києві набрав театр, який існував у вигляді шкільної драми та вертепу — лялькового театру.

Після визвольної війни 1648—1654 рр. швидко розвивалася архітектура. Будуються монументальні собори, дзвіниці, що надавали місту оригінальності і особливої краси, збагачували його силует. Прикладом нового церковного будівництва була почата в 70-х роках церква у Межигірському монастирі. Такого ж типу церкви були збудовані у Братському і Пустино-Микільському монастирях зодчим Й. Старцевим, який вдало поєднав український стиль з рисами російського мистецтва.

Значну роль відіграли Братська колегія і Києво-Печерська друкарня у розвитку українського образотворчого мистецтва. Найкращими граверами тоді були І. Щирський та Л. Тарасевич, які залишили багато творів і серед них ілюстрації у «Києво-Печерському патерику», а також чимало гравюр, що відображали київську дійсність того часу.

З творів живопису київських майстрів найбільш відомі іконостаси, ікони, розписи і портрети. Своєрідністю і яскравістю відзначаються іконостаси Києво-Микільського собору, розпис якого почато у 90-х роках XVII століття, іконостас Георгіївського собору, Видубицького монастиря та інші.

Київ був і центром музичної культури України. У братській школі і колегії викладання співів було на високому рівні, чому в значній мірі сприяв М. П. Дилецький — відомий український композитор і педагог.

У другій половині XVII століття Київ як культурний центр відігравав велику роль не тільки в житті України, але й Росії в цілому, сприяючи розвиткові культурних взаємозв'язків, взаємовпливу і більш тісному зближенню російського і українського народів.

[1] В. Аскоченский. Киев с древнейшим его училищем Академиею, стор. 160—161.
[2] Там же.

КИЇВ У XVIII СТОЛІТТІ

Поділ. XVIII ст.

1. РОЛЬ КИЄВА В БОРОТЬБІ З ІНОЗЕМНИМИ ЗАГАРБНИКАМИ. УЧАСТЬ КИЯН У ГАЙДАМАЦЬКОМУ РУСІ.

Київ протягом усього XVIII століття відігравав важливу роль укріпленого форпоста на західних рубежах Російської держави. Сучасники про це говорили: «Киев — прямой замок Московскому государству»[1].

В ході Північної війни 1700—1721 рр. Петро I, враховуючи вигідне географічне положення Києва, перетворив його на опорний стратегічний пункт. Готуючись до оборони Києва від нападу війська Карла XII, він у 1706 році на базі укріплень Києво-Печерського монастиря заклав військову Печерську фортецю, яка відповідала всім вимогам тогочасної фортифікаційної науки[2]. Закінчилося будівництво в 1716 році. У фортеці зберігалася зброя та боєприпаси. Київські монастирі, які мали своїх кріпаків-ремісників, одержували від уряду термінові замовлення на виготовлення військового спорядження та зброї для діючої армії[3].

Шведський король Карл XII, починаючи свій похід на Схід, поставив перед собою мету — підкорити Росію і розчленити її на невеликі князівства. Україну з Києвом він мав віддати своєму ставленику — польському королю Станіславу Лещинському. Вважаючи Росію переможеною, Карл XII вирішив пробитися на Москву через Смоленськ. Однак, зустрівши стійкий опір на кордоні з Росією, він повернув на Україну. На його бік перейшов зрадник-гетьман Мазепа з частиною старшини, які хотіли віддати Лівобережну Україну і Київ під ярмо іноземних загарбників. Але український народ лишився вірним союзу з братнім російським народом і розпочав героїчну партизанську війну проти шведських інтервентів. Україна перетворилась на військовий табір, українські міста — на фортеці. Петро I у своєму маніфесті 6 листопада 1708 року до українського народу закликав його до непри-

[1] Ф. Ернст. Київ. К., 1930, стор. 75.

[2] Южно-русские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским, т. I. К., 1856, стор. 89.

[3] Архів військово-історичного музею артилерії та інженерних військ у Ленінграді (ВІМАІВ), ф. 2, оп. 3, спр. 10, арк. 371, 416, 495; спр. 63, арк. 4, 5, 14.

миренної боротьби проти шведів, щоб разом з російським народом ворога «как поскорее победить и Малороссийский край, отчизну свою, от нападения и разорения и от намеренного порабощения освободить»[1].

Київ стає одним із центрів боротьби українського народу з шведськими інтервентами. Сюди, зокрема, збиралися численні представники старшини і козаки Правобережної України, щоб узяти участь у боротьбі з загарбниками і прибічниками Мазепи. Всі 7 полків і міста Правобережжя прислали восени 1708 року в Київ до губернатора М. Голіцина своїх представників, щоб підтвердити свою вірність Росії. Вони просили дати вказівку, «что им надлежит исполнить во оное время». У Київ прибув також один із героїв боротьби з польською шляхтою на Правобережжі С. Самусь із козаками, які «обещались быть верны» союзу з Росією[2]. Прибулі козацькі ватажки повідомили російські власті про скарби, що їх ховав Мазепа в Києві. Один із скарбів було знайдено в Києво-Печерській лаврі, що значно підірвало економічну базу прибічників Мазепи.

В роки війни з шведськими інтервентами на Україні за наказом Петра І зміцнювалась обороноздатність Києва. Великий військовий гарнізон охороняв місто. У вересні 1708 року сюди прибули старшини Гадяцького полку з двома сотнями козаків і артилерією. Козаки Київського полку брали участь у воєнних діях проти шведів[3].

Під час підготовки до Полтавської битви в добре укріплений Київ відправляли Дніпром усі засоби переправи, щоб не дати змоги шведським військам втекти на Правобережжя. В результаті здійснення цих заходів шведські війська після розгрому під Полтавою змушені були здатися в полон біля містечка Переволочної на Дніпрі. Поразка шведської армії під Полтавою в червні 1709 року означала повний провал агресивних планів Карла XII, зокрема на Україні.

Але й після Полтавської битви воєнні дії проти Швеції не припинялися. Обстановка ускладнилася тим, що в 1710 році Туреччина оголосила війну Росії. Англія і Франція підтримали Туреччину. Уряди цих держав боялися посилення Росії і сподівалися, що Туреччина переможе і примусить Росію повернути Київ Польщі[4]. Взимку 1711 року 30-тисячне військо татар разом з загонами поляків і купкою козацької старшини на чолі з П. Орликом вторглося на Правобережну Україну і рушило в напрямку на Київ, спустошуючи по дорозі міста і села, грабуючи населення. Проте ворог просунувся лише до Білої Церкви. Спроби татар і поляків захопити білоцерківський замок були марними. В цей час сюди підійшли російські полки під командуванням М. Голіцина. Вони завдали нищівної поразки татарсько-польському загону, визволили тисячі полонених українців і росіян. Спроби захопити Київ провалилися.

Влітку 1711 року почалася війна між Росією і Туреччиною. 40-тисячна російська армія вирушила в похід на південь, але в степу була оточена 120-тисячним турецько-татарським військом. Петро І змушений був почати переговори, і 12 липня у військовому таборі на р. Пруті був підписаний «Прутський трактат».

Незважаючи на невдачу Прутського походу армії Петра І в 1711 році, мир, укладений з Туреччиною, забезпечив південні рубежі Російської держави і Київ від посягань турецько-татарських загарбників. Однак для посилення обороноздатності міста на випадок нападу турків і татар у 1713 році були споруджені нові кріпосні укріплення. Лінія укріплень проходила від Печерської фортеці до Подолу, повз річку Либідь, через пустирі, гаї та байраки[5].

---

[1] Письма и бумаги императора Петра Великого, т. 8, вып. I. М.—Л., 1948, № 2816.

[2] Труды Российского военно-исторического общества, т. III, № 30.

[3] В. Шутой. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. М., 1958, стор. 283.

[4] Н. Н. Бантыш-Каменский. Обзор внешних сношений России, ч. 4. М., 1902, стор. 87.

[5] Сборник материалов для исторической топографии Киева, отд. 2, стор. 46—47.

ПЛАН КИЄВА з 1400 до 1600 р.

Шлях на Васильків
Шулявщина
Либідь
Шлях на Білгородку
Шлях на Поділ
Клов
Паньківщина
Лук'янівка
Звіринець
Видубичі
Неводничі
Дерев'яний острог
Печерський монастир
Клов
Хрещата долина
Верхнє місто
Кудрявець
Кожум'яки
Киянка
Глибочиця
Київський замок
Щекавиця
Юрковиця
Шлях на Вишгород
Аскольдова могила
Дніпро
Почайна
Нижнє місто
Оболонь
Чорторий

ПЛАН КИЄВА з 1700 до 1800 р.

Шулявщина
Шлях на Васильків
Шлях на Білгородку
Клов
Паньківщина
Кам'яний затон
Звіринець
Ретраншемент
Фортечні укріплення
Васильківські ворота
Лук'янівка
Видубичі
Шовковичний сад
Клов
Нова слобода
Печерськ
Ретраншемент
Старий Київ
Кудрявець
Кожум'яки
Глибочиця
Водяні ворота
Печерська лавра
Печерські ворота
Микільська вул.
Царський сад
Киселівка
Щекавиця
Стара слобода
Аскольдова могила
Поділ
Оболонь
Дніпро
Чорторий
Почайна

Слід відмітити, що в ході тривалої Північної війни західні держави — Англія, Франція і Австрія — не раз намагалися створити європейську коаліцію проти Росії з метою не тільки позбавити Російську державу її завоювань у Прибалтиці, а й відірвати від неї Київ. Лише завдяки перемогам російських військ і флоту та умілій політиці російської дипломатії ці підступні плани західних держав провалилися[1]. У 30—40-х роках XVIII століття російській дипломатії знову довелося вести боротьбу проти створення таємної угоди між Пруссією, Швецією і Польщею, спрямованої проти Росії. Польща прагнула за допомогою цих союзників повернути собі Україну з Києвом.

Постійна загроза Києву з боку Туреччини і Криму примушувала російський уряд тримати на південних рубежах держави значні військові сили. В 1732—1737 рр. у Києві під наглядом головнокомандуючого російською армією фельдмаршала Х. А. Мініха проведено великі кріпосні роботи. На Подолі з боку Дніпра та Оболоні були насипані нові земляні вали і збудовані стіни з гарматними баштами. Укріплення споруджувалися за рахунок подільських міщан і магістрату. Ці укріплення зникли тільки після пожежі 1811 року. Згадка про них збереглась у назвах вулиць на Подолі: Верхній і Нижній Вал. Фельдмаршал Мініх наказав насипати земляні вали з дерев'яними палісадами і навколо Верхнього міста, а також поновити ретраншементи між Печерською фортецею і Подолом. «Мініхові вали» знесено тільки в 1834 році[2].

Київ був головним опорним пунктом і місцем зосередження російських військ під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. У результаті цієї війни Росія повернула Азов і частину південно-українських земель.

У середині XVIII століття Київ все ще займав ключову позицію в системі Української фортифікаційної лінії. Поряд з Петербургом і Бєлгородом, він був центром облогової артилерії Російської держави. В 1750 році в Києві почалося спорудження «магазеина» (Арсеналу), де зберігалася артилерія і боєприпаси. (Будівництво тимчасового приміщення закінчено в 1763 році)[3]. Завдяки цьому Київ у середині та другій половині XVIII століття зберігав роль форпоста в боротьбі за остаточне возз'єднання українських і білоруських земель і за визволення Причорномор'я від турецько-татарських загарбників. У ході цієї боротьби російський уряд формував гусарські полки з вихідців із південнослов'янських земель, поневолених Туреччиною, здебільшого з болгар і сербів. Вербували в гусарські полки і в Києві. На початку 50-х років XVIII століття на Україну знову переселилося чимало сербів. Ця кампанія провадилась під керівництвом київських властей. Крім сербів, до Києва прибували партії болгар і чорногорців, які потім направлялися на службу в армію або поселялися на Україні. Відставні гусари часто селилися в Києві і займалися промислами й торгівлею. Роль центру по організації поселень слов'ян на півдні України Київ відігравав і в 60-х роках XVIII століття[4].

У другій половині XVIII століття перед Росією постала необхідність вирішити чорноморську проблему. Потреба визволення Чорноморського узбережжя диктувалася розвитком промисловості й торгівлі, товарності народного господарства як Росії, так і України, дальшим розширенням всеросійського ринку. Ці завдання були успішно вирішені в ході двох російсько-турецьких війн 1768—1774 і 1787—1791 років.

Наявність Печерської фортеці і створення в 1764 році великого військового підприємства по ремонту артилерії та виготовленню військового спорядження —

---

[1] М. Полиевктов. Балтийский вопрос в русской политике после Ништадтского мира. СПб., 1907, стор. 66—67.

[2] Н. В. Закревский. Описание Киева, т. 1, стор. 431—433.

[3] Архів ВІМАІВ у Ленінграді, ф. 2, оп. 8, спр. 1123, арк. 64—72, 101—102; спр. 1732, арк. 1—3.

[4] Ф. П. Шевченко. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст. К., 1963, стор. 17—19.

Старий будинок Арсеналу на Печерську.

Київського арсеналу — визначили роль Києва як головного форпоста на південних рубежах держави, як центру системи оборонних укріплень, створеної видатним полководцем П. О. Румянцевим. Зокрема, в 1769 році Туреччина планувала, зосередивши велику армію, завдати удар Росії через Київ. Проте успішні дії російських військ, особливо 1-ї армії П. Румянцева, яка спиралась на укріплення Київської фортеці, зірвали ці агресивні плани Туреччини. Під час російсько-турецьких війн у Києві зосереджувались основні маси рекрутів, якими, після навчання, поповнювали полки армії П. Румянцева[1].

Після успішного завершення російсько-турецьких війн почалось інтенсивне господарське освоєння Південної України, що сприяло дальшому економічному розвитку Києва.

Протягом усього XVIII століття народ Правобережної України, яка лишалась під владою Польщі, вів героїчну боротьбу проти феодально-кріпосницького і національно-релігійного гніту за своє соціальне й національне визволення, за возз'єднання з Лівобережною Україною, що вже давно була у складі Російської держави. У 20—70-х роках XVIII століття майже безперервно вибухали селянські повстання. До повстанців, яких називали гайдамаками, приєднувалися козаки й міщани.

Героїчна боротьба селян-гайдамаків Правобережжя проти польської шляхти викликала співчуття бідніших верств населення Києва. Трудящі міста підтримували тісні зв'язки з гайдамаками, постачали їх продовольством, зброєю, незважаючи на спроби міської верхівки не допустити цього.

У червні 1734 року гайдамацькі повстання спалахнули на Київщині. Налякана їх розмахом, шляхта тікала в Польщу. Занепокоїлись і київські власті. Тому київський генерал-губернатор Вейсбах, який уважно стежив за ходом подій, послав у 1734 році війська для придушення селянських виступів. Військові власті ретельно охороняли кордон і не пропускали учасників повстання з Правобережжя. Проте вони не змогли перешкодити київським міським низам брати участь у загонах гайдамаків. Ще в січні 1733 року подільська біднота створила невеликий загін, який почав діяти в районі Фастова. В 1740-х роках вели боротьбу проти шляхти на Правобережжі загони гайдамаків під проводом ватажків Гапона, Косцієнка, Бородавки, що сформувалися з вихідців із Києва[2]. В 1742 році на Подолі знову сформувався загін, який очолив російський підданий Х. Конякін. Переправившись через прикордонну річку Ірпінь, повстанці розгромили маєток поміщиці Виговської. В листопаді 1747 року інший загін зруйнував панський маєток у с. Новосілках,

[1] Ю. Клокман. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768—1774 гг. М., 1951, стор. 63—78.
[2] К. Гуслистий. Коліївщина. К., 1947, стор. 17.

теж по той бік річки Ірпеня, після чого повернувся в Київ. Восени 1750 року загін І. Подоляка, який складався з київської бідноти, поплив на човнах по Дніпру і почав діяти проти шляхти в районі Мозиря. В 1752 році значний загін київських гайдамаків з'явився біля м. Демидова на землях, що належали Польщі[1].

Селяни київських монастирів не тільки брали участь у діях цих загонів, а й допомагали повстанцям переховуватись на монастирських землях. Гайдамаки нерідко громили і маєтки київських монастирів. Так, у жовтні 1752 року вони спалили маєток Михайлівського монастиря в с. Глевасі[2].

Військова колегія зобов'язала київського генерал-губернатора Леонтьєва в найкоротший строк покінчити із загонами гайдамаків. Але послані губернатором регулярні частини не змогли ліквідувати гайдамацький рух на Київщині.

Повстання селян 1768 року (Коліївщина) охопило й близькі до Києва села — райони Фастова, Василькова, Радомишля, Димера. Тут діяли великі загони під проводом М. Швачки, А. Журби, І. Бондаренка. Вони руйнували панські маєтки, вбивали шляхту.

Учасники Коліївщини сподівалися, що їх підтримає російський уряд у боротьбі проти Польщі. Так, осівши у Фастові, М. Швачка й А. Журба надсилали листи до київського генерал-губернатора Воєйкова, в яких писали, що вони в Польщу «не самовольством вышли», а «по царскому указу». Проте царські власті вбачали в Коліївщині загрозу й російським поміщикам. Послані російськими властями регулярні війська влітку 1768 року після тривалого бою під Богуславом розбили загін М. Швачки, а самого М. Швачку і 68 повстанців взяли в полон. Одночасно був розгромлений загін А. Журби. Ватажок загону А. Журба загинув у бою[3].

Захоплених у полон царськими військами гайдамаків відправляли під конвоєм у Київ. Їх тримали у переповнених в'язницях. Від величезної скупченості та хвороб тут щодня вмирало 5—8 чоловік, і трупи померлих не забирали по кілька днів. Тих, хто лишився живим, за присудом судової комісії Київської губернської канцелярії карали батогами, виривали ніздрі, а після покарань відправляли на каторгу. На довічну каторгу в Сибір був засланий М. Швачка[4].

Проте Коліївщина не затихала. Наприкінці 1768 року хвилі її докотилися до самого Києва. В Борщагівці кілька киян і селяни з ближніх сіл, зібравшись на монастирському дворі, прийняли рішення іти за польський кордон бити шляхту. Поблизу Білогородського форпоста загін на кількох підводах перейшов кордон і почав нищити шляхту в Ігнатівці, Гореничах, Шпитках та інших селах. Загін очолив киянин Заєць, який прийняв популярне в народі ім'я Швачки. Були кияни серед повстанців і в багатьох інших загонах. Так, у загоні С. Плиханенка, що діяв у районі Білої Церкви, визначну роль відігравав киянин В. Прокопенко. Польські карателі повісили його в Кодні. Інший відомий учасник Коліївщини — запорожець С. Білець — теж був родом з Києва[5].

Гайдамацький рух на Правобережжі жорстоко придушили польсько-шляхетський уряд і царські війська. Проте він ослабив панську Польщу, яка внаслідок шляхетської анархії доживала останні роки свого самостійного існування.

---

[1] «Український історичний журнал», 1967, № 2, стор. 92.

[2] Г. П. Лола. Гайдамацький рух на Україні. К., 1965, стор. 90—97.

[3] К. Гуслистий. Коліївщина, стор. 28.

[4] В. А. Голобуцкий. Максим Железняк. М., 1960, стор. 61—62.

[5] Я. Шульгин. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов. К., 1890, стор. 70, 100, 132.

2. АДМІНІСТРАТИВНЕ УПРАВЛІННЯ КИЄВА У XVIII СТОЛІТТІ

Київ у XVIII столітті складався з трьох частин, по суті з трьох окремих міст: Подолу, Верхнього міста і Печерська. Кожна з трьох частин мала свою адміністрацію і управління, яке координувалося генерал-губернаторською владою. Подолом управляв виборний міщанський магістрат на основі магдебурзького права. Верхнім містом — в основному, власті Києво-Софійського та Михайлівського монастирів і частково військова адміністрація розміщеної тут частини гарнізону. Печерськом управляв з 1711 року генерал-губернатор через губернську канцелярію і частково власті Києво-Печерського монастиря. Помітний був вплив і адміністрації гетьманського управління в Глухові та управління Київського полка, який перебував у м. Козельці.

Міщанське самоуправління Подолу проіснувало в Києві понад 300 років. Магістрат провадив свою діяльність на основі привілеїв польських королів, царів і всеросійських імператорів. Згідно з цими привілеями, він складався з двох колегій, до яких входило 12 виборних осіб. Перша колегія керувала адміністрацією Подолу і вела міське господарство. Вона відала ремонтом укріплень, магістратською артилерією і міщанським озброєним корпусом, затверджувала цехові статути, збирала податки з торгівлі й цехові внески, утримувала пожежну команду, музикантів, організованих у цех з музичною школою при ньому, підтримувала зв'язок з гетьманською владою в Глухові, полковим і сотенним управлінням у Козельці, генерал-губернатором і вищими властями в Петербурзі. Головою колегії був війт, якого обирали, а з середини XVIII століття — призначав російський уряд. Війт займав цю посаду все життя. Членами колегії були 5 райців, що займалися різними галузями господарства і управління.

Друга колегія, судова, складалася з бурмистра і 5-ти членів — лавників (суддів). Вона відала цивільними позовами і кримінальними справами, мала право виносити смертні вироки.

Платня війта становила велику суму — за положенням 1778 року — 400 крб. на рік. Крім грошової платні, він одержував 100 відер вина, меду й пива, 100 колод лісу, 100 возів дров, а до різдва і до пасхи додатково 10 відер вина, а «на ранг» — хутір з винницею і сіножаттю. За положенням 1778 року, встановлено платню двом бурмистрам по 250 крб., писарю 300 крб., трьом райцям по 200 крб., лавнику 100 крб., «инстигатору» (збирачу податків) 80 крб. на рік.

Поступово київське міське самоврядування стало привілеєм групи заможних родин, які тримали у своїх руках посади війта, бурмистрів, райців, використовуючи ці посади у власних інтересах. Весь тягар податків вони переклали на плечі дрібного міщанства. Все це посилювало боротьбу між панівною верхівкою і міськими низами. Нерідко широкі кола міщан не підтримували магістрат. На околицях Подолу діяли повстанські загони. Відоме повстання бідноти на Подолі в 1748 році, яке міські власті з великим зусиллям придушили з допомогою війська.

Будинок магістрату — ратуша — містився на Подолі, на «торговій» площі, недалеко від Успенського собору. Спочатку це була одноповерхова дерев'яна споруда, вона згоріла під час пожежі 1718 року. Новий, кам'яний будинок ратуші подільські міщани збудували в 1737 році. На головному фасаді ратуші височіла кругла башта з годинником, яку прикрашав герб міста з зображенням архангела Михаїла. Цей будинок простояв до 1811 року, коли велика пожежа на Подолі знищила його.

Протягом тривалого часу точилася боротьба між магістратом і козачою громадою в Києві. В 1766 році в місті налічувалося 114 козаків, з них 13 чоловік козацької старшини. Громада прагнула збільшити число своїх членів, записуючи в козаки міщан, особливо тих, які одружилися з козачками. Магістрат, захищаючи свої права і привілеї, не погоджувався з цим і опротестовував перехід міщан до козацтва перед гетьманом і губернаторською владою.

У 1751—1762 рр. гетьман К. Розумовський порушував питання в Петербурзі про підпорядкування магістрату гетьманській владі. Відряджені магістратом до столиці війт і бурмистер добились указу сенату від 22 березня 1754 року про те, що «быть Киевскому магистрату при своих привилегиях по-прежнему, а гетману в ведомство не отдавать». Розумовський наполягав на своїх претензіях. Це викликало нові поїздки до Петербурга магістратських представників, які домоглися 26 жовтня 1760 року нового указу сенату «о ведании киевских мещан судом и управлением по магдебургским правам в магистрате, о бытии оному магистрату под апеляциями правительствующего Сената и об охранении от обид, как магистрата, так и мещан киевскому губернатору». Цей указ був стверджений Катериною II[1].

Прибутки магістрату складалися з багатьох статей. Про це свідчать річні бюджети за різні роки XVIII століття. Аналіз міського бюджету викриває його класову структуру. Переважна частина прибутків (50—60 проц.) стягувалася з трудового населення. Значний прибуток магістрат одержував від монопольної торгівлі вином, медом і пивом[2]. Решту прибуткових статей бюджету становили ринкові збори з мір і ваги, з купецьких товарів, з поромів і мостів, з плотів і суден, які причалювали до подільського берега, з млинів, з оренди крамниць і дворів, а також «торгових бань».

У 1708 році утворено Київську губернію. До неї були приписані міста Київ, Ніжин, Переяслав, Чернігів, у яких розташовувалися військові залоги. На чолі губернії стояв генерал-губернатор. Проте компетенція його обмежувалась лише справами військового керівництва, оборони державних кордонів та наглядом за зовнішньою торгівлею. Адміністративні органи Лівобережної України (Генеральна військова канцелярія, Малоросійська колегія, полкові і сотенні канцелярії) генерал-губернаторові не підлягали. Зрада гетьмана Мазепи й частини старшини в 1708 році призвела до призначення на Україні резидента російського уряду, без згоди якого новий гетьман І. Скоропадський не вирішував ніяких справ. З 1722 року управління Україною і Києвом зосередилось у Малоросійській колегії. Чітких організаційних форм губернські установи набрали після губернської реформи Катерини II 1775 року. В 1781 році створюється Київське намісництво, до якого ввійшла майже вся Полтавщина і два повіти Чернігівщини — Остерський і Козелецький. Адміністративно-територіальна реформа 1775 року, остаточна ліквідація залишків автономії Лівобережної України у 80-х роках XVIII століття, зрівняння старшини в правах з дворянством призвели до ще більшого впливу дворянських корпоративних органів на апарат управління. Вищі губернські установи Києва очолювали великі українські поміщики. Багато посад у цих установах міста займали колишні полкові та сотенні канцеляристи і студенти Київської академії[3]. Цією адміністративною реформою уряд Катерини II намагався зміцнити феодально-кріпосницький режим, що зазнав сильних ударів під час Коліївщини в 1768 році і селянської війни під керівництвом Омеляна Пугачова (1773—1775 рр.).

Герб міста Києва. XVIII ст.

Після того, як у 1785 році на Київ було поширене нове «Городове положення», управління в місті перейшло до шестигласної Думи, яка повністю залежала від київського губернатора[4]. На підставі нового положення створено Київський губернський магістрат — вищу інстанцію для всіх міст Лівобережної України.

У 1781 році в Києві реорганізовано пошту. Якщо до запровадження намісницького управління вона перебувала у віданні міщанського магістрату і провадила

---

[1] Журн. «Киевская Старина», 1891. № 4, стор. 17—19.
[2] Журн. «Киевская Старина», 1898, № 1, стор. 64—83.
[3] Журн. «Киевская Старина», 1894, № 1, стор. 193—194.
[4] В. І. Щербина. Нові студії з історії Києва. К., 1926, стор. 73.

операції по пересиланню і прийому казенної кореспонденції в чотирьох напрямках — у Москву, Петербург, Глухів і в напрямку Константинополя, то тепер відкрилися поштові контори на Подолі і Печерську. Ці контори приймали від приватних осіб листи і посилки вагою до 10 пудів[1].

Велике значення для дальшого розвитку Києва мало возз'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Росії. В 1797 році Київ став адміністративним центром Поділля і Волині. Одночасно створено Київську губернію. Отже, на кінець XVIII століття значно зростає роль Києва в системі управління царської Росії. Він стає найбільшим адміністративним центром України.

Тип міщанина. Малюнок Рігельмана.

3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КИЄВА У XVIII СТОЛІТТІ

Київ у XVIII столітті ще зберігав основні риси середньовічного міста. До його складу входили: Поділ, Верхнє місто з Софійським і Михайлівським монастирями, фортецею і казармами та Печерськ. Незважаючи на велику пожежу в 1718 році, яка знищила майже весь Печерськ і Поділ, Київ відбудовувався за старим планом розташування вулиць і площ. Кожне місто мало свої кріпосні спорудження із земляних валів з баштами. Ретраншементи і Мініхови вали, побудовані в 30-х роках XVIII століття, вперше окреслили контури єдиної міської території. Проте навіть у другій половині XVIII століття 3 окремі частини Києва ще виразно розділялися пустирями і гаями.

Населення в місті розподілялося неоднаково в трьох його частинах. Найбільше жителів було на Подолі, одній з найдавніших частин Києва, де зосереджувалось в основному ремісниче й торгове населення. Так, із загального числа понад 4 тис. дворів у 1766 році на Подолі налічувалось близько 2 тис. дворів[2]. Менше населеними були Верхнє місто (Старий Київ) і Печерськ.

У Старому Києві більшість дворів належала підданим Києво-Софійського і Михайлівського монастирів. Те ж саме й на Печерську, де в слободах Києво-Печерської лаври та інших монастирів мешкала переважна більшість населення цієї частини Києва. В середині XVIII століття на Печерську налічувалось уже 6 великих і 8 малих вулиць. У 1766 році тут жило понад 300 чоловік, а в 1785 році — близько 500 чоловік. Це були переважно піддані Києво-Печерської лаври — посполиті, прислужники, слуги. Значну частину становили прийшлі люди з Правобережжя, Чернігівщини й Полтавщини[3].

З загальної кількості підданих у монастирських дворах (20 448 чоловік) — майже половина займалась продуктивною працею. Управління монастирським сільським господарством, ремеслом і підприємствами мануфактурного типу здійснювали монахи. В їхніх руках зосереджувались не тільки господарські функції, а також судові й фіскальні — стягування всіляких грошових і натуральних податків. Генерал-губернаторська влада майже не втручалась у справи монастирів.

---

[1] Журн. «Киевская старина», 1891, № 9, стор. 455—459.
[2] Сборник материалов для историографической топографии Киева, отд. 2, стор. 131.
[3] Журн. «Киевская Старина», 1888, № 1—3, стор. 20—21.

У 1727—1731 рр. загалом у Києві було близько 2 тис. дворів купців і міщан. Ці дані дають змогу вважати, що населення Києва в першій третині XVIII століття становило 10—12 тис. чоловік. У 1742 році в місті налічувалось приблизно 20 тис. чоловік[1]. Обчислення населення за ревізькими душами в Києві не провадилось до 1763 року. За приблизним обчисленням можна припустити, що в 1763 році населення Києва дорівнювало 42 тис. чоловік.

Соціальний склад населення був досить різноманітний, на ньому позначилось те, що місто було не тільки торговельно-промисловим, а й великим адміністративно-політичним і релігійним центром України. Тому більше половини населення становили дворяни, духовенство, чиновники і військові, близько 3 проц.— купці, понад третину — цехові ремісники, міщани й козаки.

Антисанітарний стан міста спричинявся до того, що тут час від часу спалахували епідемії холери і чуми, а це впливало на природний приріст населення. Особливо страшною була епідемія чуми в 1770—1771 рр., коли за кілька місяців тільки на Подолі померло близько 6 тис. чоловік ремісників і робітних людей. Багатії, війт і магістратська адміністрація виїхали з Києва і жили на дачах.

Кожна епідемія чуми забирала від чверті до половини населення міста. До зменшення чисельності населення призводили також набори рекрутів і злиденне життя бідноти, яка, щоб якось проіснувати, йшла з міста на заробітки на річковий транспорт, на вотчинні заводи та на сезонні сільськогосподарські роботи.

Документальні дані про кількість населення у Києві за останню третину XVIII століття неповні й суперечливі, все ж можна припустити, що в 1766 році тут налічувалося близько 42 тис. чоловік, тобто було на рівні 1763 року. В результаті епідемії чуми 1770—1771 рр. населення міста знову дуже зменшилось і в 1797 році становило тільки 35 тис. чоловік[2].

Забудовувалося місто дуже повільно. Протягом XVII століття Хрещатик ще був невеликою стежкою. На початку XVIII століття через Хрещатик проходила дорога з Подолу на Печерськ і Стара Іванівська дорога (тепер вулиця Жовтневої революції), яка зв'язувала Старокиївську фортецю з Печерською. Обидві пролягали по ярах, йшли через ліс і чагарники.

Через Дніпро в районі Києва щовесни солдати наводили чотири плотові і плашкоутні мости на якорях. Біля мостів стояли караули, які перевіряли документи у тих, хто в'їжджав або виїжджав із міста, а також стежили, щоб не провозили «заповідні» товари: шерсть, віск, овечі шкури, тютюн та інше, і стягували мостове мито.

У першій половині XVIII століття з розвитком товарно-грошових відносин окремі райони України поступово зв'язувались в єдине господарське ціле. Зростало економічне значення українських міст, на характер їх економічного життя все більший вплив робили ремесло і торгівля. Включення України в сферу всеросійського ринку сприяло розвитку торговельних зв'язків, розширенню товарообміну між Україною і Росією.

Порівняно з XVII століттям відбулися певні зміни і в становищі цехів Києва. Зведення членів цехів до загального становища міщан, зростання повинностей, конкуренція з боку монастирів і позацехових ремісників і особливо виникнення мануфактурного виробництва – все це гальмувало розвиток цехового ремесла в місті[3].

В 1742 році в Києві в цехах налічувалося 2574 ремісники. Вони розподілялись по цехах: у кравецькому було 362 ремісники, рибальському — 234, кушнірському — 310, шевському — 485, ткацькому — 76, малярському — 69, бондарському — 118, музичному — 35, ковальському — 180, різницькому — 140, гончарському — 48

[1] Журн. «Киевская Старина», 1888, № 4, стор. 2—9.
[2] Журн. «Киевская Старина», 1884, № 2, стор. 352—354.
[3] Ф. Я. Полянский. Городское ремесло и мануфактура в России. М., 1960, стор. 104—106.

ремісників, решта — в інших цехах. Жителів у Києві (без військових) налічувалось 20 тис. чоловік, отже ремісники становили 12,8 проц. всього населення міста[1].

Ремісники зосереджувалися в основному на Подолі, який був центром господарського життя Києва. Більшість промислових товарів у першій половині XVIII століття виробляли цехові ремісники. Зокрема чотири цехи — кравецький, кушнірський, ткацький і шевський — виробляли найбільшу кількість товарів. Ці цехи виникли ще в XV—XVI століттях.

Кожен цех обирав на рік цехмистра (з 1786 року він називався управським старшиною) і мав писаря, який вів діловодство, записи у книзі учнів, підмайстрів, майстрів, а також прибутково-видаткову книгу, книгу видачі «покормежных» і загальний список членів цеху. Він же зберігав у цеховій скриньці статут, грамоти і привілеї, видані цеху властями[2].

Крім зборів на магістрат, кожен цех сплачував по 5 крб. на одну з міських церков. На цехові гроші оздоблювалась світлиця, справлялась цехова корогва, яка коштувала від 50 до 70 крб. Цехи мали свої крамниці. Прибутки від продажу товарів у них частково йшли на будівництво та обладнання двору, на придбання інструменту, наприклад, у цеху різників — на спорудження нової бойні, у рибалок — на копання рибних сажалок та будівництво льохів.

Центром громадського життя цеху був цеховий двір, де містилися крамниці, свічкарня, хати, які здавалися в найми. У святкові дні в світлиці — найкращій хаті на цеховому дворі — відбувалися цехові збори та банкети. Тут же стояла цехова корогва, 2—3 столи і головна реліквія цеху — цехова скринька, де зберігалися грамоти і всі папери цеху. Збори вважали розпочатими тільки тоді, коли на стіл ставилася скринька. Життя цеху регулювалося статутом. Зберігся статут цирульницького цеху 1767 року. В основу його покладено повагу до старших, взаємодопомогу і рівноправність усіх членів цеху. «Каждой брата своего не только уничтожать,— сказано в другому параграфі статуту,— а себе возвышать не должен, но еще одно почитать, а притом старейшему себе честь отдавать должен»[3].

Одним з найбагатших був цех різників. Цеховий двір, що займав 6 тис. кв. саженів, з крамницями, льохами, лазнею, кухнею і садом, знаходився на Подолі. В цеху суворо додержувалися санітарії, зокрема заборонялося «лупити мертвечину», «доторкатися до всяких нечистот». Забивали худобу на цехових бойнях. М'ясо зберігали у льодовнях, які набивали льодом у січні і лютому. Продавали м'ясо, крім пісних днів, в 11 крамницях і в рундуках у м'ясному ряду на базарі, а також у крамницях цеху на Печерську і в Старому Києві.

Багатий і численний був рибальський цех, що об'єднував рибалок. Він мав відділи — курені, в кожному з яких налічувалося не менше 10 чоловік. Курінь мав невід вартістю в 100—150 крб., волок, сітку і човни. Цеховий двір на Подолі був вимощений дерев'яними плитами. Тут знаходились корита для живої риби, ясла для коней, шинок, льодовня, два льохи, кілька крамниць і свічарня. Торгували рибою на цеховому дворі та на базарах.

Порівняно бідніший був гончарний цех, що об'єднував пічників, гончарів, цегельників, спеціалістів по виробництву пічних кахлів, а також горшків, мисок, чашок та іншого полив'яного посуду. Цехові майстри ставили печі «простих і голландських взірців»[4]. Цеховий двір містився поблизу Києво-Братського монастиря. У дворі було три крамниці, цех мав свої крамниці і на базарах міста.

---

[1] Журн. «Киевская Старина», 1888, № 4, стор. 7—8.

[2] М. Карачківський. Київські цехи за литовсько-польської та ранньої московської доби. В кн.: Київські збірники історії й археології, побуту і мистецтва, зб. I, стор. 147.

[3] І. Д. Щербаківський. Реліквії старого Київського самоврядування. В кн.: Київ та його околиця в історії і пам'ятках, стор. 261—262.

[4] М. Карачківський. Архівна спадщина Київських цехів. «Записки історично-філологічного відділу УАН», кн. 11, К., 1927, стор. 269—273.

Уряд Петра І сприяв промисловому розвитку Києва, розуміючи його значення як економічного центру України. В 1700 році царський уряд видав указ про насадження тутових садів з метою розвитку шовкового виробництва в країні[1]. В 1724 році в Києві засновано казенний шовковий «завод» — підприємство, що виготовляло шовк-сирець для шовкових мануфактур. «Завод» мав великі сади, де вигодовувалися шовкопряди: один — на Подолі, другий — у Кловській долині, поблизу Кловського палацу. З 1725 по 1735 рік на «заводі» вироблено понад 2,5 пуда шовку. Пізніше завод переходив з рук у руки і, нарешті, указом 1787 року його передано київському поміщику В. Капністу, який одержав від казни 10 тис. крб. для розширення виробництва. У 1791 році тут вироблено 2 пуди 38 фунтів шовку. В 1724 році відкрили шовковий «завод» у Києві два греки, вихідці з Туреччини — С. Михайлов та І. Дерей. У 1729 році заснована шовкова мануфактура Ю. Леонтьєва.

Петро І у 1720 році видав указ про створення дзеркальних і скляних «заводів», що виготовляли б дзеркальне скло і кришталевий посуд. На ці «заводи» були направлені майстри-іноземці і російські люди. Тоді ж у Києві почала діяти скляна мануфактура («скляний завод»)[2].

На схилах Андріївської гори у другій половині XVII століття Аптекарський приказ заснував державний «город лікарських рослин». Тут вирощувалися лікарські рослини, які посилалися в Петербург, Москву, а також у київські аптеки — гарнізонну на Печерську і приватну на Подолі.

В першій половині XVIII століття в Києві відбувається дальше поширення млинової техніки — перехідної ступені до мануфактурного виробництва. Зростає, зокрема, кількість мукомольних млинів на київських річках Сирці, Либеді, Кудрявці. Київські купці побудували кілька млинів-сукновалень на Дніпрі біля Києво-Печерської лаври. Сукновальні встановлювалися на постійних причалах. Колесо сукновальні, розміщене між двома баржами, приводилося в рух течією Дніпра[3].

Київ у цей період усе ще зберігав значення найбільшого на Україні торгового центру. Тут існували великі «торгові ряди». В місті влаштовувались ярмарки, на які приїжджали купці з багатьох міст Лівобережжя і Правобережжя та з Польщі. Крім того, київські купці експортували у Польщу, Швецію, Сілезію, Гданськ як місцеві товари — юхту, худобу, тютюн, так і транзитні — переважно східні товари (з Туреччини, Ірану, Криму). Торгували вони також з Москвою, Петербургом, містами Західної України, Молдавією, Валахією, Угорщиною.

Київ був великим ринком солі, яку сюди привозили з Прикарпаття чумаки, т. зв. коломийці. З Києва вони везли в Західну Україну свити, кожухи, шапки, плахти, китайку, чоботи, пояси, шерсть[4].

З розвитком більш тісних економічних зв'язків між Україною та Росією в Києві появляються російські купці: Смородінови, Свєшникови, Бубнови, Ходунови. Вони оселюються в Києві, стають власниками садиб, крамниць і лазень, проводять широкі торговельні операції. Російський уряд доручає їм шинкувати казенним вином, торгувати тютюном і сіркою. Вже в 1741 році в Києві було 43 чоловіки російських «торгових людей»[5].

Багато різних товарів ввозилось і вивозилось через київський порт, у зв'язку з цим Дніпро набрав ще більшого значення. До 20-х років XVIII століття київська гавань знаходилась на березі Почайни, яку відокремлювала від Дніпра довга піщана коса. Тому всі судна, що припливали по Десні та з півночі по Дніпру, мусили

---

[1] Полный свод законов, т. 4, № 1792, стор. 42.

[2] Д. Девятисильная. Фабрики и заводы в царствование императора Петра Великого. К., 1967, стор. 36—38.

[3] Журн. «Киевская старина», 1899, № 10, стор. 23—24.

[4] І. С. Слабєєв. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. К., 1964, стор. 27, 33.

[5] В. І. Щербина. Нові студії з історії Києва, стор. 7.

огинати косу, щоб підійти до гавані. Після 1712 року було вирішено прокопати в косі канал, щоб скоротити шлях від Дніпра до Притоки (гавані на р. Почайні). Але Дніпро змінив течію і, розмивши піщану косу, поглинув Почайну, при цьому обрушив у воду 300 дворів на набережній Подолу.

В другій половині XVIII століття на Україні значно зростає суспільний розподіл праці, розвиток товарного обігу і товарного виробництва. Україна з Києвом стає дедалі важливішою складовою частиною всеросійського ринку. Це зумовило розклад феодально-кріпосницького ладу і зародження капіталізму, що виявилось, зокрема, в значному розвитку мануфактурного виробництва. Визволення Причорномор'я від турецько-татарського панування, колонізація південних степів, будівництво міст і гаваней — все це пожвавило економічне життя України і, разом з тим, посилило процес зубожіння дрібних виробників. З обезземелених селян і ремісників, що розорилися, виростає значна маса робітних людей у містах. Починаючи з 1785 року на цехи Києва, згідно з «Городовим положенням», поширюються загальноросійські закони. Новий цеховий статут сприяв розвитку насамперед мануфактурної промисловості, оберігав інтереси верхівки цехів і підпорядковував цехи урядовим органам. В останній чверті XVIII століття цехи Києва поступово перетворюються на організації нагляду за міськими ремісниками з метою підвищення їх відповідальності за рівень своєї кваліфікації, за якість виробів та за своєчасне виконання казенних замовлень. Проте в Києві не всі ремесла контролювалися цехами. Значна кількість ремісників працювала поза цеховими організаціями. Це здебільшого монастирські «піддані» й козаки.

У 1767 році в Києві налічувалося понад 4 тис. ремісників, які входили до складу цехів. Найбільшими були цехи — шевський (643 чоловіки), кравецький (302 чоловіки), кушнірський (327 чоловік), рибальський (266 чоловік), гончарський (81 чоловік) та інші[1]. Отже, за 20 років після першого перепису (у 1747 році) кількість ремісників у місті в головних цехах майже не змінилась.

Київські ремісники в значній мірі працювали на внутрішній ринок. У магістратській відомості 1775 року відзначається, що в Києві чимало ткацьких станів, «на яких виробляють місцеві ткачі для своїх і обивательських домашніх нужд і на продаж полотно..., сірячинні сукна та інші подібні вироби»[2].

Кількість позацехових ремісників зростала за рахунок вихідців з південнослов'янських земель, які прибували в Київ у 50—60-х роках XVIII століття. Вони осідали в місті і включалися в його господарське життя. Болгари й серби працювали садівниками в Київському «казенному» саду, вони ж брали активну участь у створенні нового саду на Подолі в 1758 році. Серби й болгари — ремісники — займалися також кравецтвом, кушнірством, виробленням шовку, мила тощо[3].

Багато позацехових ремісників були «підданими» київських монастирів. Частина їх мала невеликі клаптики орної землі й сіножаті і відбувала панщину по 3—4 дні на тиждень; інша частина — друкарські робітники, сріблярі, іконописці, кравці, теслярі й столяри, шевці, ковалі — одержували річну або поденну платню[4]. Але в цілому населення Києва в другій половині XVIII століття зайняте було переважно у сфері торговельно-промисловій і не мало зв'язку із сільським господарством. Так, у 1756 році в листі в Колегію іноземних справ члени магістрату писали: «Київські міщани й обивателі, орних грунтів не маючи, утримують себе і годуються в більшості від єдиного свого рукоділля і торгового промислу»[5].

---

[1] А. А. Андриевский. Исторические материалы из архива Киевского губернского управления, вип. 8. К., 1885, стор. 471.

[2] Ф. Ернст. Київ, стор. 77.

[3] Ф. П. Шевченко. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII — XVIII ст., стор. 21—22.

[4] Журн. «Киевская Старина», 1888, № 13, стор. 14—19.

[5] А. А. Андриевский. Из жизни Киева в XVIII ст. К., 1894, стор. 6.

Частина невеликих підприємств Києва починає застосовувати вільнонайману робочу силу і деякий розподіл праці, наближаючись до підприємств мануфактурного типу. Так, у Києво-Печерській гуті працювали майстри, що виробляли поташ, виготовляли форми, інші — товкли поташ, марганець, засипали «дойниці», спеціальні гончарі виготовляли «дойниці». Кваліфіковані робітні люди одержували по 10 крб. на рік на своїх харчах, а на хазяйських — 6 крб.; гончарам платили 15 крб. на рік[1].

У 80-х роках XVIII століття в Києві засновано кілька великих кондитерських майстерень, продукція яких мала великий попит у Петербурзі, Москві та інших містах Росії і навіть за кордоном. Київська промислова фірма Балабухи по виробленню сухого варення, пастили і цукерок проіснувала до XX століття.

Визначне місце в економіці Києва займало гуральництво, яке з середини XVIII століття набуло рис капіталістичної мануфактури. Винокурні мануфактури в Києві належали магістрату, монастирям, козацькій старшині та заможним міщанам і козакам. Царський уряд видав магістрату грамоти, за якими заборонялося стягувати з києво-подільських купців складські гроші, а з міщан — брати рекрутів, бо вони «в обоз не ходят, а в городе себя оберегают» і «немалые войсковые расходы мают», утримуючи міщанський збройний корпус кількістю не менш як 2 тис. чоловік. Як компенсацію за всі витрати уряд надав міщанам монопольне право виробництва і продажу горілки. В магістратських шинках випивалося щороку до 30 тис. відер горілки. Це давало прибутку 9—10 тис. крб.[2]. Тому магістрат не раз звертався до гетьманів з вимогою, щоб вони заборонили козакам шинкувати в Києві. Але козаки, які жили в Києві і не мали орної землі, вважали, що давні козацькі привілеї дають їм право курити горілку і торгувати нею.

Гуральні діяли як у самому Києві, так і на його околицях. На Сирці їх налічувалось 29; на Куренівці й Пріорці з 84 хуторів 62 мали винокурні[3]. Територія Хрещатицького яру належала Михайлівському і Пустинно-Микільському монастирям, які мали тут 24 винокурні. Горілка виготовлялась і з власного монастирського зерна, і з купованого на ринку. Києво-Печерський монастир теж мав винокурні, і, крім того, під час ярмарків монахи скуповували горілку, привезену «разных чинов людьми», а потім перепродували її у своїх шинках, яких було на Печерську по 3—4 на кожній вулиці. Це давало монастирю прибутку понад 3 тис. крб. на рік. Монастирі здебільшого здавали винокурні в оренду. Так, Пустинно-Микільський монастир з 23 винокурень, які належали йому, 22 здавав в оренду російським купцям і київським міщанам.

Великі прибутки від винокуріння мала й козацька старшина. Так, київський сотник М. Гудим заснував у с. Плоскому велику винокурню з 6 казанами, що давали 1200 відер вина. Тут працювали 7 найманих робітників, з них 3 одержували по 7—8 крб. на рік, решта — поденники — по 5 коп. на день. Заробітна плата головного винокура становила 15 крб. на рік. Сам Гудим мав щороку чистого прибутку 450 карбованців[4].

Почали застосовувати найману працю і власники цегелень, яких у Києві налічувалось кілька десятків. Вони були розкидані по слободах і берегу Дніпра.

Досить великим на той час підприємством мануфактурного типу була друкарня Києво-Печерської лаври, де працювали як кріпаки, так і вільнонаймані робітники.

У другій половині XVIII століття в Києві виникло кілька великих казенних промислових підприємств. Це було зумовлено загальним промисловим розвитком

---

[1] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, К., 1959, стор. 145—146.
[2] Журн. «Киевская Старина», 1885, № 6, стор. 570.
[3] А. А. Андриевский. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления, вып. 3. К., 1882, стор. 39—84.
[4] Журн. «Киевская Старина», 1888, № 1, стор. 13—22.

України, який в той час досяг значного рівня, незважаючи на панування феодально-кріпосницьких відносин. На промисловий розвиток Києва впливала також більш розвинута російська промисловість. З Росії в Київ привозилось устаткування, інструменти, прибували кваліфіковані майстри.

Боротьба з турецькою агресією і за возз'єднання Правобережної України з Росією в другій половині XVIII століття вимагала створення в Києві великого підприємства для виготовлення і ремонту військового спорядження. В 1750 році був виданий указ про вивезення артилерії і боєприпасів з території Вознесенського монастиря на Печерську і про спорудження в Києві «магазеина» (арсеналу). В 1750—1763 рр. у Либідській «части» побудовано перше дерев'яне приміщення київського «Арсеналу». Як підприємство мануфактурного типу «Арсенал» почав діяти з 1764 року. Майстрові «Арсеналу» становили т. зв. «арсенальну команду» під керівництвом «поручика над майстровими». Уже в 70—80-х роках XVIII століття на «Арсеналі» працювало понад 120 майстрових (столярів, ковалів, слюсарів, токарів та інших), число яких поповнювалося через рекрутські набори. Працювали тут і вільнонаймані робітники з числа міських ремісників та селян-відхідників. Майстрові виготовляли лафети, зарядні ящики, колеса, ремонтували гармати та артилерійське спорядження. «Арсенал» обслуговував артилерію Києво-Печерської фортеці, польову та облогову артилерію навколишніх укріплень[1].

У 1796 році в Києві знайдено фарфорову глину високої якості. В 1798 році розпочато будівництво казенної фаянсової мануфактури на території Межигірського монастиря. В указі про заснування Києво-Межигірської мануфактури сказано: «...з селян казенного села Петрівців, вправних у виготовленні глиняного посуду, вибрати для цієї новозаснованої фаянсової фабрики потрібне число здібних робітників і хлопчиків для навчання, приписати до фабрики без розбивки цілими сім'ями». Мануфактура випускала посуд високої якості й мала широкий ринок збуту. Проте продуктивність праці приписаних робітників була низька. Жили вони в жахливих умовах, завжди впроголодь. Заробітна плата робітника у 1799 році становила лише 10 коп. на день[2].

Зародження капіталізму і феодально-кріпосницькі відносини відбилися на характері промислових підприємств. З одного боку, це були підприємства капіталістичного типу, з великою кількістю робітників, з глибоким розподілом праці, з другого боку, в них ще переважала примусова праця.

Значне місце в економіці Києва посідали господарства монастирів, зокрема Києво-Печерської лаври. У XVIII столітті Києво-Печерський монастир став одним з найбільших землевласників не тільки на Україні, а й в усій Російській імперії. Величезні земельні володіння його знаходились в Київському, Чернігівському, Новгород-Сіверському повітах. Господарство лаври складалося з окремих вотчин. Так, тільки в одній із них — Пакульській — було 1000 десятин орної землі, 130 десятин лісу та інші угіддя; у вотчині діяли 2 гуральні, пивоварня, солодовня, 2 паперові фабрики, 3 гути, 12 водяних млинів, 2 вітряки, рудня. В господарському дворі були стайні, кузня, стодоли, хліви для худоби. Все це багатогалузеве господарство обслуговували 844 монастирські кріпаки[3]. В другій половині XVIII століття лаврі належало 300 тис. десятин орної землі, 400 тис. десятин лісу, десятки тис. десятин лук, десятки рибних озер, сади, виноградники, пасіки, десятки тис. голів худоби. Лавра мала 200 сіл, хуторів і містечок, в яких жили і працювали 80 тис. кріпаків. Селяни-кріпаки, крім панщини 5—6 днів на тиждень, платили лаврі подушне, грошові й натуральні податки та приносили різноманітні «подарунки» архімандриту і всіляким служителям монастиря.

---

[1] Архів ВІМАІВ у Ленінграді, ф. 5, оп. 5, спр. 3, арк. 58—100; ф. 2, оп. 9, спр. 1068, арк. 2—39.

[2] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, стор. 298—300.

[3] ЦДІА УРСР, ф. Києво-Печерської лаври, оп. 1, спр. 181, арк. 5.

Лавра жорстоко експлуатувала своїх кріпаків. «Панщину без всякого полегшення як взимку, так і в літній час щоденно відбуваємо і тому собі не можемо нічого придбати... Обтяжені непосильними роботизнами самі собі з жінками і дітками нашими прохарчуватись не можемо»,— так писали в скаргах кріпаки з різних лаврських вотчин[1]. Це становище погіршувалось нелюдським ставленням до селян лаврської адміністрації — прикажчиків, городничих, управителів.

Нерідко доведені до розпачу кріпаки переставали виконувати панщину, убивали прикажчиків. Так, у 1777 році повстали кріпаки Димерської вотчини. В цьому ж році селяни с. Пирогова зруйнували лаврський маєток. Багато селян втікали з монастирських вотчин.

Указом Катерини II в 1781 році земельні володіння в монастирів були відібрані. Втратила свої вотчини з кріпаками і Києво-Печерська лавра. Проте становище селян не полегшилось — вони перейшли до рук поміщиків і феодально-кріпосницької держави, які так само їх жорстоко експлуатували і гнобили.

У другій половині XVIII століття зросла роль Києва як великого торгового центру. Для дальшого розвитку торгівлі міста велике значення мало скасування в 1754 році внутрішніх митниць і реорганізація Київської митниці. З 1783 року в Київському намісництві залишалась одна Васильківська застава з загальним для всієї імперії тарифом, через яку відбувалася торгівля з країнами Європи. Ці заходи полегшили торгові зв'язки Києва з усіма містами Росії.

Про торгове значення Києва депутати від України в комісії по складанню нового Уложення говорили, що «кращі товари привозять із Царграда, Македонії і Анатолії через Венецію, а особливо сухим шляхом з Сілезії, через Київ»[2]. Загальна характеристика торгівлі в Києві у XVIII столітті дана у «Ведомостях Киевского магистрата» 1775 року, де сказано, що міщани й цехові ремісники «торгують тут у крамницях німецькими і російськими різними шовковими, бавовняними, шерстяними і залізними товарами, а деякі торгують за кордоном — у Польщі, Цісарщині, Саксонії, Пруссії, Гданську. Возять товари російські — хутра, китайку, полотно, сукно, українське сало й віск[3]».

Слід відзначити й жваві торговельні зв'язки Києва з слов'янськими землями. З Болгарії у Київ привозили сукно-габу, бавовняні тканини, шовкові та суконні вироби, сап'ян, болгарський каракуль. Транзитом через Київ везли з Балкан східні товари: оливкову олію, мигдаль, ізюм, цитрини та інше. У південно-слов'янські країни — хутра, полотно, залізо і залізні вироби. Крім українських купців, у торговельних операціях, особливо з середини XVIII століття, активну участь брали російські, а також болгарські й сербські купці[4]. Сам Київ з його торговельно-промисловим населенням був великим ринком різних товарів і насамперед хліба. Наймити й робітні люди «з щоденного заробітку готовий печений хліб на ринку купляючи, годуються...», «заможні ж самі покупний хліб в запасі на потреби свої мають»,— зазначалось у згаданих уже відомостях Київського магістрату[5].

Основна торгівля товарами, виготовленими цеховими ремісниками, відбувалася на подільському магістратському базарі. Позацехові ремісники й приїжджі купці торгували тут же, але в окремому місці, де були спеціалізовані ряди. Так, у соляному ряду чумаки торгували сіллю, привезеною з Криму і Західної України. Дедалі більшого значення в Києві набувала постійна крамнична торгівля. Крамниці відкрилися на Печерську, в Старому Києві і на Подолі. Одна з найбільших крамниць заснована Г. Григоровичем у 1723 році. З усіх київських торгових фірм XVIII століття найдовше проіснували фірми Г. Григоровича та Балабухи: перша — 190, друга — 125 років.

---

[1] В. Крикотун. Як жили селяни-кріпаки Києво-Печерської лаври. К., 1958, стор. 5—8.
[2] Сборник Русского исторического общества, т. 8, стор. 52—53.
[3] Ф. Ернст. Київ, стор. 76—77.
[4] Ф. П. Шевченко. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст., стор. 23.
[5] А. А. Андриевский. Из жизни Киева в XVIII в. К., 1894, стор. 6.

Дальшому розвитку торгівлі сприяло те, що в 1798 році з Дубно в Київ (на Поділ) було переведено Контрактовий ярмарок. Сюди щороку з'їжджалося багато поміщиків і купців, які укладали угоди на великі суми. Отже, на кінець XVIII століття Київ став одним з найбільших торговельних та промислових центрів України і Росії.

Сучасники відзначають великі соціальні контрасти Києва XVIII століття — «нищету и великолепие», пишні храми й багаті будинки купців і дворян, а поруч з ними низенькі, при землі, хати, де жила біднота. До міської верхівки належали такі фамілії, як Балабухи, Григоровичі, Кричевські, Гудими, Войничі та інші. На протилежному полюсі соціального життя Києва були трудящі маси.

У другій половині XVIII століття з дальшим розвитком товарно-грошових відносин та розкладом феодально-кріпосницької системи посилилась диференціація серед міських ремісників. Частина з них розорювалась, позбавлялася засобів виробництва і мусила продавати свою робочу силу. В магістратській відомості Києва 1775 року відзначалося: «Цехові годуються рукоділлям, а чернь у сотнях — роботою в партикулярних людей...»[1]. Становище робітних людей і наймитів було тяжким. Головну частину їх становили збіднілі селяни з навколишніх сіл, які йшли в Київ на заробітки, де наймалися до багатих ремісників і купців, у монастирі, на винокурні. Три чверті робітних людей Києва у другій половині XVIII століття становили прийшлі. Нерідко наймити працювали на хазяїна лише за харчі й одежу. В кузнях робітнику платили на рік 5—6 крб., підлітку — 3 крб. Заробітна плата на винокурні дорівнювала 4 крб. на рік у чоловіків і 2,5—1,5 крб. у жінок. 200 робітників щороку наймалося в монастирях і в козацької старшини, переважно за харчі й одежу[2].

Надзвичайно тяжке становище міських низів, утиски правлячої верхівки і цехових старшин були причиною того, що міське населення брало активну участь в антифеодальних виступах.

4. КИЇВ — ГОЛОВНИЙ ЦЕНТР УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У XVIII СТОЛІТТІ

Освіта. Велику роль у розвитку освіти не тільки на Україні, а й в Росії протягом всього XVIII століття відігравала Київська академія, яка мала значення вищої школи. Сюди приїжджали вчитися юнаки з Москви, Петербурга та інших міст Росії, з Молдавії, Польщі, Білорусії.

Київська академія грамотою Петра I від 26 вересня 1701 року одержала підтвердження в своєму званні «Академії» і право на внутрішнє самоуправління. Однак усі справи академії в першій половині XVIII століття вирішувалися тільки за згодою Київського митрополита (призначення і звільнення викладачів, прийом студентів, суд над ними та інше)[3].

На чолі академії стояв ректор, який зобов'язаний був, зокрема, стежити за викладанням наук, за поведінкою студентів і викладачів, відвідувати заняття і диспути. Серед ректорів академії були відомі вчені й громадські діячі І. Поповський (1704—1707 рр.), Ф. Прокопович (1711—1718 рр.) та інші. Всією адміністративною частиною в академії відав префект.

У матеріальному відношенні академія залежала від Братського монастиря. Деякі суми поступали з військової скарбниці та від київських митрополитів. У другій половині XVIII століття за указом Катерини II на утримання академії відпускалося

[1] Ф. Ернст. Київ, стор. 76, 79.
[2] Журн. «Киевская Старина», 1888, № 1, стор. 69, 70.
[3] Д. Вишневский. Киевская Академия в первой половине XVIII ст. К., 1903, стор. 13.

Ф. Прокопович.

з казни щорічно 8400 крб. У 1703—1704 рр. збудовано кам'яний будинок академії, а в 1732—1740 рр.— добудовано другий поверх. Водночас у дворі Братського монастиря збудовано дерев'яну «бурсу», де жили студенти.

В академію приймали «дітей російського народу всяких чинів», а також вихідців з інших країн, але православного віросповідання. Переважну більшість студентів становили діти козацької старшини та заможних міщан. Близько третини — діти духовенства. Число студентів у середині XVIII століття досягало 1200 чоловік.

Курс академії складався з 8 класів: «фари» або «аналогії», «інфіми», «граматики», «синтаксими», «поетики», «риторики», «філософії» та «богослов'я». З 1738 року введено вивчення грецької, єврейської та німецької мов. Весь курс науки в академії становив 12 років, оскільки у філософському класі навчалися 2 роки, а в класі богослов'я — 4 роки.

Навчання в академії мало переважно загальноосвітній характер. Викладання майже всіх наук провадилося латинською мовою. Крім латинської, студенти вивчали польську та російську мови. В старших класах — навчались майстерності складання віршів та ораторського мистецтва, знайомилися з географією та історією (хоч і без певної системи). З філософських дисциплін вивчали логіку, етику, філософію природи і метафізику. Певна увага приділялася вивченню природничих наук (фізики, математики, астрономії, фізіології, психології). Академія мала велику на той час бібліотеку. У 80-х роках XVIII століття в ній налічувалося близько 10 тис. книг.

Серед викладачів філософії та природничих наук були такі відомі вчені, як Ф. Прокопович. І. Поповський. С. Яворський, Г. Кониський та інші.

Феофан Прокопович — видатний вчений, громадський діяч, сподвижник Петра І — вимагав від студентів «не йти лише по дорозі, протоптаній іншими вченими, але дотримуватися самостійних наукових поглядів, які, породжуючи справжню ученість, творять знавців, а не торгашів науки...». Кращі студенти і вчені академії намагалися йти шляхом, указаним Ф. Прокоповичем. Ці вихованці академії відіграли значну роль у розвитку національної культури як на Україні, так і в Росії.

У першій половині XVIII століття в Київській академії завершував освіту основоположник російського документального джерелознавства і палеографії Андрій Денисов, автор «Поморских ответов». У 1733 році — вивчав рукописні твори великий російський вчений М. В. Ломоносов. У 1738—1750 рр. тут учився український філософ Г. С. Сковорода. Він був також талановитим співаком, віртуозом гри на багатьох музичних інструментах і композитором. Одночасно з Г. С. Сковородою в 1744—1750 рр. в академії навчався й інший відомий український філософ — Я. П. Козельський, який завершив освіту в Петербурзі. Вихованцем академії був і визначний мандрівник В. Г. Григорович-Барський. У другій половині XVIII століття в Київській академії здобуло освіту багато видатних письменників, державних діячів і вчених, зокрема Нестор (Амбодик) Максимович — доктор медицини, який першим почав друкувати російською мовою праці з медицини; П. О. Загорський — професор анатомії; Кіршак Кондратович — поет і перекладач, що переклав «Российский ботанический словарь»; Г. Козицький — лектор філософії в Академії наук, видавець журналу «Всякая всячина»; філософ Д. М. Велланський; П. І. Симоновський — автор «Краткого описания малороссийского козацкого народа...». Колишній учень академії П. Сохацький став професором римської і грецької словесності

в Московському університеті, видавцем трьох журналів[1]. Понад 40 студентів, які закінчили Київську академію, протягом XVIII століття завершували освіту за кордоном — в університетах Кракова, Кенігсберга, Пешта, Токая, Пресбурга. Значна частина їх стала згодом професорами Київської академії, викладачами шкіл і семінарій у багатьох містах України і Росії, а також Болгарії, Сербії, Чорногорії.

Початкові київські школи були такими, як і в інших містах України того часу. Хлопчики, а в окремих випадках і дівчатка, навчалися в них грамоти і лічби. Поблизу церкви, звичайно, будувалась шкільна хата, де жив «пан дяк» — учитель, обраний парафією. За вивчення букваря батьки учнів сплачували від 50 коп. до 1 крб., часослова — 1—2 крб. і псалтиря від 2 до 5 крб.[2]. Такі парафіальні школи були на Подолі при церквах, а на Печерську та в Старому Києві — при монастирях.

1 травня 1789 року в Києві відкрито головне народне училище — попередник 1-ї Київської гімназії. В перший рік існування училища в ньому навчалося 99 хлопчиків і 35 дівчаток. Викладачами працювали відомі вчені — історик і географ М. Берлінський, математик і фізик І. Карбановський, а також М. Громницький і С. Стефанович, які викладали російську і латинську мови. Обидва закінчили Київську академію і Петербурзьку вчительську семінарію.

Музика. Київ у XVIII столітті лишався головним центром музичної культури на Україні. Церковна музика, яку писали студенти-композитори Київської академії, стояла на рівні розвитку гармонії і мелодії західноєвропейської класичної музики. Київські композитори вчилися на творах Баха і Палестріна.

Київська академія широко впроваджувала в життя «партесний» спів, відомий на Україні з кінця XVI століття. На противагу католицькому богослужінню (з хором, солістами та органом) у православній церкві під впливом народнопісенних традицій виробились форми хорового співу а капела. У поширенні цього співу та у створенні нових зразків російської церковної музики велику роль відіграли композитори Д. С. Бортнянський. М. С. Березовський та А. Л. Ведель.

Ще студентом Київської академії М. Березовський звернув на себе увагу вчителів. Завдяки гарному голосу його взяли до придворної капели, а згодом відправили для вивчення музики до Болонської академії. Його музичні твори відзначаються силою почуття, оригінальністю і разом з тим простотою музики, високою композиторською технікою. Найбільш відомі його твори «Вірую», концерт «Не отвергай меня во время старости», опера «Демофонт». Березовський був обраний членом кількох академій, в т. ч. Болонської.

Артемій Ведель народився в Києві 1767 року. Вчився в Київській академії, був диригентом студентського хору, а також солістом-скрипалем студентського оркестру. За дорученням московського генерал-губернатора організував у Москві хорову капелу, якою керував до 1790 року. В наступні роки керував хорами в Києві та Харкові. Останні роки життя Ведель провів у Києві, де й помер.

Незважаючи на деяку сентиментальність, твори А. Л. Веделя відзначались легкістю та чистотою мелодії, теплотою і безпосередністю. На деяких з них помітний вплив української пісні-романса. Найбільш відомі його твори — тріо «Покаяння отверзи ми двери», «На ріках Вавілонських», літургія та інші.

Певного розвитку досягла в Києві і світська музика. Так, у середині століття Київський магістрат мав при своєму збройному загоні постійний оркестр. Ще в 1786 році магістрат заснував музичну школу, яка проіснувала до 1852 року. За статутом, ті діти, що пройшли курс навчання, зобов'язувалися все життя служити в магістратському оркестрі, який грав під час святкових церемоній. Серед випускників школи було чимало відмінних музикантів. У цей час виникла й музична школа для навчання співів і гри на гуслях, бандурі і «скрипице». З України протягом XVIII сто-

---

[1] Журн. «Киевская Старина», 1899, № 11, стор. 132—133.
[2] Журн. «Киевская Старина», 1904, № 1, стор. 5—12.

Брама Заборовського. 1746—1747 рр.

ліття набирались півчі — басисті, тенористі, «альцест» і «дишкантові» для придворної капели і хорів сановників-меценатів.

У 1738 році було видано указ про організацію вокальної школи на Україні. В указі сказано про необхідність «...заснувати невелику школу, в яку набирати з усієї Малої Росії з церковних, а також із козачих і міщанських дітей та інших і утримувати завжди в тій школі до 20 чоловік. Вибирати, щоб найкращі голоси були... Тих учнів навчати на скрипці, на гуслях і на бандурі, щоб могли вони на тих інструментах з нот грати». На чолі школи стояв регент, який «у співах четвертоголосному і партесному був досить вправним». Спочатку школа перебувала в Глухові, але Румянцев перевів її в Переяслав, а згодом — до Києва.

Київська музична школа випускала регентів, співаків, скрипалів, бандуристів і музикантів, що грали на духових інструментах. Багато з них входило до складу надвірних оркестрів і хорових ансамблів російських та українських поміщиків.

Книгодрукування. Помітний слід в історії української культури залишила Києво-Печерська друкарня. Тісно зв'язана з Київською академією, вона сприяла розвитку науки і освіти на Україні. Навколо неї згуртовувалися видатні українські художники і гравери. У XVIII столітті лаврська друкарня видала 32 книги[1], але цей список далеко не повний. Так, у ньому немає надрукованого в лаврській друкарні «Панегірика» Петру I, написаного Ф. Прокоповичем через 2 тижні після Полтавської битви, «Странствования» В. Григоровича-Барського, видатного українського мандрівника XVIII століття по країнах Сходу. В 20-х роках XVIII століття друкарня майже повністю перейшла на друкування церковно-релігійної літератури, але після рескрипту Катерини II 1787 року друкування світської літератури було відновлено. В 1788 році вийшла книжка А. С. Нарушевича «Таврия, или известия древнейшие и новейшие о состоянии Крыма»; в 1789 році — праця Ф. Гартмана «Рассуждение о воде, как всеобщем врачестве»; в 1791 році — польська граматика М. Селігіновського; друкувалися «Киевские месяцесловы» на 1796—1799 рр. У 1795 році тут надруковано «Краткое известие о Киеве», а в 1796 році — «Достопамятнейшие древности в Киеве». Це були перші наукові праці з історії Києва[2].

Архітектура, живопис, графіка. У XVIII столітті значного розвитку набула українська архітектура. В цей період створено чимало визначних споруд, серед яких багато будов цивільного призначення.

Початок XVIII століття в галузі будівництва зв'язаний з діяльністю в Києві видатного російського зодчого Д. В. Аксамитова, якого відрядив російський уряд для будівництва Печерської фортеці. Під його керівництвом була збудована кам'яна огорожа навколо лаври з вежами і церквами[3]. Д. Аксамитов велику увагу приділяв використанню місцевих будівельних матеріалів та конструкцій української архітектури.

---

[1] В. Семенников. Библиографический список книг, напечатанных в провинции по 1807 г., СПб., 1912, стор. 2—21.

[2] Журн. «Киевская Старина», 1899, № 10, стор. 9—15.

[3] М. М. Шулькевич. Киев. Архитектурно-исторический очерк. К., 1963, стор. 34. 35.

Дзвіниця на Дальніх печерах. 1754—1761 р.

В перші роки століття розгорнулось кам'яне будівництво на Подолі. В 1703—1704 рр. зведено будинок академії та Богоявленську церкву. Споруджуються і цивільні кам'яні будівлі, серед них будинок, де жив Петро I, коли приїздив до Києва.

Починаються великі будівельні роботи в Софійському монастирі: розпочато спорудження кам'яної Софійської дзвіниці, реставровано Софійський собор і зведено південну надвратну башту. В 1746—1747 рр., одночасно з огорожею Софійського монастиря, була побудована т. зв. Брама Заборовського з фігурним фронтоном. Це найяскравіший зразок українського барокко. В 20-х роках побудовано трапезну і почалося будівництво Митрополичого будинку. Велися також відбудовчі роботи в Михайлівському Золотоверхому монастирі. В 1712 році тут споруджено нову трапезну[1]. В 1727 році на території Києво-Печерської лаври побудовано Митрополичий дім, який став одним з кращих зразків архітектури Києва першої половини XVIII століття. Дім прикрашали 3 високі фронтони та пілястри.

Починаючи з другої чверті XVIII століття в Києві, як і в цілому по Україні, будівництво набирає великого розмаху. Цьому сприяло скасування указу Петра I про заборону кам'яного будівництва за межами Петербурга. В 20-х роках до Києва був направлений архітектор Ф. Васильєв, а згодом — московський «каменного архитектурного и штукатурного дела мастер Иван Иванов сын Каландин», який керував роботами в Успенському соборі, коли його реставрували після пожежі 1718 року. І. І. Каландін був першим учителем видатного українського архітектора-кріпака С. Д. Ковніра, що починаючи з 20-х і до 80-х років XVIII століття жив у Києві і працював над спорудженням багатьох кам'яних будівель, більша частина яких містилася на території Києво-Печерської лаври. Найвизначніші з них — т. зв. Ковнірський корпус (1720—1773 рр.), друкарня (1770 р.), дзвіниця на Дальніх печерах (1754—1761 рр.), збудована за проектом російського архітектора В. І. Неєлова, дзвіниця на Ближніх печерах (1759—1762 рр.). Спільно з В. І. Неєловим С. Ковнір побудував Кловський палац в урочищі Клов (1754—1755 рр.)[2].

Будівлі, споруджені С. Ковніром, являють собою зразки української житлово-цивільної архітектури XVIII століття. На багатьох з них позначився вплив народної творчості. Так, у композиціях фронтонів Ковнірського корпусу, розташованого в східній частині головної площі Києво-Печерської лаври, бачимо мотиви народної творчості, хоч загалом корпус побудований в стилі класичної архітектури. С. Ковнір брав участь у спорудженні в 1731—1745 рр. визначним російським архітектором Й. Г. Шеделем Великої дзвіниці Києво-Печерської лаври. Висока (понад 95,5 метра) дзвіниця завершила архітектурний ансамбль лаври. За досконалістю конструкції, вдалим розташуванням частин, прекрасними пропорціями архітектурних деталей ця чотириярусна дзвіниця не мала собі рівних на Україні і в Росії.

В 50-х роках завершено будівництво кам'яного Митрополичого дому на території Софійського монастиря. Цей палац у стилі українського барокко — один з кращих зразків української архітектури XVIII століття. Спочатку він був одноповерховим. Перебудову його доручили архітектору Михайлівського монастиря С. Антонову. Він перебудував палац заново, зберігши тільки стару кладку цегляних стін.

---

[1] Г. Н. Логвин. Киев. М., 1960, стор. 81, 82.

[2] М. М. Шулькевич. Київ. Архітектурно-історичний нарис. К., 1958, стор. 35, 36.

Високі фронтони на двох поздовжніх фасадах, прикрашені живописом, формують вид будівлі. Всередині палацу — анфілади кімнат, стіни залів були прикрашені портретами. Деякі з них зберігаються у заповіднику «Києво-Печерська лавра», в т.ч. і копія портрета самого будівничого палацу С. Антонова, зображеного в чернечому вбранні з креслярським приладдям у руках.

У 1764—1769 рр. перебудовано Трапезну церкву на подвір'ї Софійського монастиря, а навпроти неї архітектори М. Юрасов і П. Попов спорудили великий двоповерховий корпус монастирських келій. В характері будівлі, в її архітектурних деталях відчутний вплив творчості видатного українського зодчого І. Г. Григоровича-Барського[1].

Діяльність цього архітектора почалась у 1748 році і пов'язана, головним чином, з забудовою та благоустроєм Подолу. В кінці 40-х років під його керівництвом було споруджено водогін з павільйоном-фонтаном «Феліціалом» на центральній площі Подолу. За проектом Григоровича-Барського побудували дзвіницю Петропавлівської церкви (1756 р.), церкву Василія Великого в Кирилівському монастирі, в 1766 році — Покровську та Михайлівську церкви, а також багато цивільних споруд: магістратську хлібну крамницю, гостиний дім, будинок бурси, житлові будинки.

Видатний архітектор В. В. Растреллі та його учень І. Ф. Мічурін в 1747—1753 рр. збудували Андріївську церкву — одну з визначних пам'яток вітчизняної архітектури стилю барокко. Церква вражає гармонією загальною і деталей, легкістю і витонченістю композиції, органічним зв'язком з навколишнім ландшафтом. Андріївська церква в плані хрещата — має купол і 4 поставлені по діагоналі контрфорси-пілони з декоративними верхами, що надає церкві вигляду типового українського п'ятиверхого храму. Всередині церкву прикрашають численні пілястри, капітелі й орнаменти. Головною прикрасою інтер'єру церкви є триярусний іконостас. Його живопис, виконаний визначними майстрами О. П. Антроповим і Г. К. Левицьким-Носом, відзначається реалізмом і яскравим колоритом. У 1752—1755 рр. на Печерську за проектом В. В. Растреллі під керівництвом І. Ф. Мічуріна у великому парку над Дніпром був споруджений Маріїнський палац. Він складався з центрального і двох бокових корпусів.

Визначний київський архітектор М. Юрасов у 60-х роках XVIII століття провів значні роботи у Видубицькому монастирі. Він відбудував тут Михайлівську церкву, в 1770 році спорудив будинок ігумена.

В останній чверті XVIII століття в Києві завершується період будівництва в стилі українського барокко, пов'язаний з іменами видатних українських зодчих С. Ковніра, І. Григоровича-Барського та М. Юрасова.

Київ був визначним центром малярського мистецтва. В місті працювало кілька малярських майстерень, в яких навчалися живопису учні не тільки з України, але й з сусідніх слов'янських країн. Поряд з майстернями діяли і спеціальні школи живопису. Так, при літній резиденції київського митрополита на Кудрявці існувала живописна школа. В 1763 році в Києво-Печерській лаврі з окремих розрізнених малярських майстерень створено школу живопису, де навчалося понад 20 учнів і працювало, крім художників-майстрів, 10 «молодиків» — підмайстрів.

Для образотворчого мистецтва початку і середини XVIII століття були характерні декоративність і своєрідне використання рис ренесансу та барокко. Настінне малярство мало здебільшого деко-

Митрополичий будинок у Софійському подвір'ї. 1723—1757 рр. Арх. С. Антонов.

[1] Г. Н. Логвин. Киев, стор. 95.

ративний характер. Але з часом прагнення поставити образ людини в центрі мистецтва привело художників до необхідності опанувати перспективою і світлотіньовим моделюванням. У релігійному живописі дедалі більше ширяться світські мотиви. З'являються картини на побутові та історичні теми, в яких відображається тогочасна дійсність і суспільне життя. В настінних розписах бачимо вже яскраві декоративні композиції. В цей період у місті здійснені великі монументальні розписи майстрами А. Галиком, Я. Глинським, П. Молодиком.

Алімпій Галик (1703—1763 рр.)— український живописець та гравер, прославився розписом Успенського собору (1724—1731 рр.) і Троїцької надбрамної церкви в Києво-Печерській лаврі. Його картини на біблійні сюжети («Перший Вселенський собор у Нікеї», «Хід у рай») відзначаються реалістичними рисами, написані з глибоким поетичним почуттям. Цей видатний київський художник очолював у 30—60-х роках Лаврську художню школу, де виховав плеяду українських митців.

Андріївська церква. 1747—1753 рр.
Арх. В. В. Растреллі.

Яким Глинський — український живописець і позолотник, представник українського барокко. В ікону «Пречиста» (1716 р.) художник ввів портрети Петра І та української козацької старшини. В 1723 році він написав ікони та оформив іконостас Успенського собору Києво-Печерської лаври.

У світському живописі провідним стає жанр т. зв. «парсунного» (від слова «персона») портрета. Художники зображали державних і військових діячів, представників знаті. Для парсунних портретів характерна точна передача всіх деталей одягу і рис зовнішньої схожості. Психологічній розробці образу художники мало приділяли уваги. В той же період у Києві, як і загалом по Україні, поширюються народні картини. Найбільш популярними були «Козак-бандурист» та «Козак-Мамай», що відображали мотиви народно-визвольної війни українського народу.

У XVIII столітті на Україні, в т. ч. і в Києві, особливо визначних успіхів досягло граверне мистецтво. На початку XVIII століття тут продовжували свою діяльність видатні гравери Леонтій та Олександр Тарасевичі. Вони працювали, головним чином, у техніці офорту та різцевої гравюри. Олександр Тарасевич у ці роки створив кілька високохудожніх гравюр, зокрема «Воскресіння Христа» (1709 р.). Особливо популярною була серія гравюр Л. Тарасевича до Києво-Печерського патерика, псалтиря та офорт «Облога Азова». На початку XVIII століття в Києві жив і працював видатний гравер Іван Мігура, автор гравюри «Іоанн Златоуст» (1705 р.) і панегіричних композицій на честь козацької верхівки та вищого духовенства — В. Кочубея, П. Ломиковського, С. Яворського та інших. Гравюри мають елементи портретності, оздоблені декоративними прикрасами.

Широкою популярністю користувалися гравери С. Савицький, в гравюрах якого зображені види Києва; М. Семенов — автор гравюри «Успіння» (1716 р.); Д. Галяховський, автор портрета Петра І та численних образів на біблійні теми.

Значних успіхів досяг у галузі графіки видатний київський гравер Н. Зубрицький (помер у 1724 році). Він створив кількасот гравюр на дереві й міді переважно на біблійні сюжети. Йому була знайома й техніка офорту. Твори Зубрицького відзначаються реалістичністю, динамікою (в трактуванні постатей), мають виразний

легкий штрих. Для жанрових композицій Зубрицький часто брав образи з народних оповідань і легенд. Найбільш відомі його гравюри «Розп'яття» (1711 р.), «Христос і св. Каєтан» (1703 р.), «Облога Почаєва турками» (1704 р.) та «Рівність у дружбі» в київському виданні книги «Іфіки ієрополітики» (1712 р.).

Видатним майстром офорту в першій половині XVIII століття був А. Козачківський, який створив у реалістичній манері кілька гравюр на міді: «Покладання у гроб Христа», «Цар Давид» та інші, оформив київське видання «Апостола» 1722 року[1].

В Києві в 30—40-х роках XVIII століття працював вихованець Академії, уславлений гравер Г. Левицький-Ніс. В 1737 році він зробив серію майстерних гравюр для кишенькових видань «Євангелія» і «Апостола», в реалістичній манері створив портрет Дм. Туптала (Ростовського). Йому ж належить цикл гравюр для подарункового видання «Філософія Арістотелева» на честь О. Розумовського (1745 р.). Поряд з рисами барокко у гравюрах Г. Левицького-Носа яскраво виражені реалістичні риси.

Крім вищеназваних, у Києві працювало ще чимало видатних художників-граверів, твори яких відзначалися високою технікою виконання, гарним малюнком і композицією. Хоч їхні гравюри були переважно на релігійну тематику, у них відображені і пейзажі, і елементи тогочасного побуту, і історичні події. Творчість цих митців — важливий етап на шляху до реалізму в українському мистецтві.

Графічне мистецтво було поширене і серед ремісників Подолу, зокрема сріблярів. Відомі імена таких народних майстрів-граверів, як Ф. Коробки, С. Проценка, С. Скрипчинського та інших.

Зразки українського народного гравірування на дереві (лубок) лишили ремісники подільського малярського цеху Є. Денбровський та Я. Сербин. У своїх хатніх майстернях народні умільці друкували з саморобних дерев'яних дощок «куншти» — листки з образами святих і текстами релігійного характеру. Лаврські ченці переслідували їх, вбачаючи в цьому порушення монополії лаврської майстерні на виготовлення книг і гравюр[2].

У XVIII столітті Київ уславився також різними видами декоративно-прикладного мистецтва, зокрема золотарством, яке досягло високого рівня художньої досконалості. Одним з найбільш відомих київських золотарів був А. Равич. У музеях нашої країни зберігається понад 60 виробів з його тавром. Це різного роду срібні кухлі, чарки, келихи з орнаментальним карбуванням у вигляді фігур, завитків, плетива стрічок, гірлянд тощо.

Оригінальним майстром-сріблярем був І. Білецький. Найбільш відомі його роботи — дерев'яний хрест у срібній оправі (1762 р.) та оправа євангелія, виготовлена для Києво-Печерської лаври (1722 р.). Одна з оправ євангелія роботи цього майстра зберігається в Оружейній палаті Московського Кремля.

На середину XVIII століття припадає творчий розквіт видатного золотаря — Михайла Юревича. Він викарбував срібні оздоби царських врат Успенського собору Києво-Печерської лаври (1748 р.) і створив оправу головного престолу того ж собору в 1751 році. На жаль, від цих шедеврів золотарського мистецтва збереглися тільки фрагменти, знайдені в руїнах Успенського собору. Всі прикраси царських врат — буйні форми рослинного орнаменту у вигляді акантових розводів, соковиті зв'язки бутонів квітів, химерне переплетення стрічок та листя — виконані з великою майстерністю і художнім смаком. Вражає своєю витонченістю і орнаментальна кайма оправи престолу, трактована в дусі українського гаптування. Образи євангелістів відзначаються кожен своєю портретною індивідуальністю. Слід сказати, що

---

[1] П. Попов. Матеріали до словника українських граверів. К., 1926, стор. 20, 40—52, 84—96, 109—114.

[2] Там же, стор. 10—11.

в творчості Юревича багато спільного з Равичем, особливо в орнаментальних оздобах.

Майже в один час з М. Юревичем працювали відомі майстри-золотарі Ф. Левицький, М. Мощенко, С. Симидиновський. На їх творчості особливо позначився вплив народного мистецтва.

З другої половини XVIII століття в київському золотарстві починає пробивати шлях новий художньо-стилістичний напрям — рококо. Цей манірний стиль відповідав смакам старшинської верхівки, що злилася з російським дворянством. У золотарстві з'являються химерні форми з безліччю гнутих ліній, завитків, сухий примхливий асиметричний орнамент. Цей стиль виявляється у творчості одного з кращих золотарів другої половини XVIII століття І. Атаназевича, хоч його роботам ще притаманні й деякі риси українського барокко, зокрема таким, як срібний хрест до Воскресенської церкви на Печерську (1772 р.). Більш яскраво рококо виявляється у виробах майстрів Д. Любецького, О. Іщенка та інших.

На останню чверть XVIII століття припадає творчість видатних майстрів-золотарів С. Постовського і Ф. Барановича, відомих далеко за межами Києва. Вони, як і їх попередники, захоплювалися стилем рококо.

Театр. Визвольна боротьба українського народу проти польської шляхти і воз'єднання України з Росією сприяли загальному піднесенню суспільного життя, і зокрема розвитку літератури і театрального мистецтва. На початку XVII століття на Україні зароджується шкільний театр, що спершу діяв при навчальних закладах (Київській колегії, Острозькій школі). Сюжети драм шкільного театру були переважно біблійні, а вистави йшли латинською і церковнослов'янською мовами. Між актами ставилися сценки — інтермедії з життя простих людей, які мали більш реалістичний характер. До найдавніших з відомих нам п'єс належить «Драма про Олексія, чоловіка божого», написана в 1673 році. Поступово тематика п'єс розширювалася. З'явилися шкільні драми на історичні теми.

Найвизначнішим драматургом періоду народження української літературної драми був Феофан Прокопович. У своїй відомій віршованій «трагедокомедії» «Володимир» (1705 р.) Ф. Прокопович, розробляючи сюжет про запровадження християнства на Русі, відійшов від алегорично-моралізаторського характеру попередніх п'єс. Показ історичних подій тут поєднано з певним політичним трактуванням їх. Прокопович в образі Володимира прославив Петра I як високоосвічену людину і мудрого правителя, а в сатиричних образах жерців — Жеривола, Пияра, Курояда — висміяв захисників старовини. П'єса багата на психологічні мотиви, в ній чимало побутових та комічних моментів.

В іншій драмі Прокоповича «Милость божія, Україну... свободившая» висвітлюється національно-визвольна війна українського народу. В п'єсі прославлено Богдана Хмельницького як національного героя та його бойових сподвижників — козаків.

У театрі академії, крім названих п'єс, студенти ставили також такі драми, як «Комическое действие» М. Довгалевського, «Воскресение мертвых» Г. Кониського та інші. Театр Київської академії мав великий вплив на театральну культуру Росії та багатьох слов'янських країн.

Популярний серед трудящих мас Києва був і народний ляльковий театр-вертеп та вистави мандрівних дяків — «пиворізів». Світська частина вертепної вистави складалася з побутово-інтермедійних сцен, які відбивали життя різних соціальних груп Києва XVIII століття. Сатиричний і життєстверджуючий характер вистав мандрівних дяків та інтермедій вертепу з їх антикріпосницькими мотивами — свідчення глибоко народної основи цих вистав.

Київ відіграв важливу роль у розвитку і взаємозбагаченні культур не тільки українського і російського, а й інших народів нашої Батьківщини. Як великий культурний центр України XVIII століття, він сприяв зближенню народів і підвищенню їх культурного рівня, зокрема південнослов'янських народів. Так, у Київській

академії вчилися студенти з Сербії, Далмації, Чорногорії[1]. Київський генерал-губернатор Глєбов у 1765 році у своєму рапорті на ім'я цариці Катерини II писав, що в академії навчаються «приходящие иностранцы, то-есть: валахи, молдавцы, сербы, греки...».

В основному вихованці академії із слов'янських земель після закінчення навчання знову поверталися на батьківщину, де брали участь в організації початкових і середніх шкіл, займалися просвітительською та культурною діяльністю.

Києву належала провідна роль у мистецьких зв'язках слов'янських народів. Іконографічні твори київських митців розповсюджувалися не тільки на Україні та Росії, а й у південно-слов'янських країнах. У малярській школі при літній резиденції київського митрополита на Кудрявці навчалися малярству вихідці з Сербії, Македонії, Далмації.

Особливо велику роль у зміцненні взаємозв'язків між слов'янськими народами відіграло київське книгодрукування. Київські видання займали провідне місце серед книг, які йшли з України і Росії в слов'янські землі. Так, у 1761 році далматинський єпіскоп Сімеон Кондревич вивіз із Києва 277 книг, серед них 60 букварів[2]. У Києві друкувалися книги не тільки церковнослов'янською мовою, а й польською, сербською, болгарською.

Отже, Київ — найголовніший культурний центр України у XVIII столітті — відігравав провідну роль у різноманітних культурних зв'язках українського, російського та інших слов'янських народів.

---

[1] Н. Петров. Воспитанники Киевской академии из сербов с начала синодального периода и до царствования Екатерины II 1721—1762. «Известия отделения русского языка и словесности имп. Академии наук», 1904, т. 9, кн. 4, стор. 7—16.

[2] Ф. П. Шевченко. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст., стор. 37—41.

КИЇВ У ПЕРІОД РОЗКЛАДУ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ (1800—1860 рр.)

Контрактовий будинок. Фото кінця XIX ст.

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КИЄВА МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Майже до кінця XVIII століття Київ був прикордонним містом, і російський уряд дбав насамперед про перетворення його на важливий військовостратегічний укріплений пункт. У місті ще й на початку XIX століття будувалося багато військових укріплень.

Возз'єднання Правобережної України з Росією наприкінці XVIII століття позитивно вплинуло на дальший економічний і культурний розвиток Києва, який в 1797 році стає центром новоствореної Київської губернії, а з 1832 року — генерал-губернаторства, до якого входили Київська, Подільська і Волинська губернії.

На початку XIX століття територія верхньої і нижньої частин Києва становила понад 4,5 тис. десятин, вона простягалася уздовж Дніпра майже на 16 верст. Місто поділялось на 4 адміністративні частини: Старий Київ, Печерськ, Поділ і Плоска Слобода. Протягом першої половини XIX століття з містом злилися передмістя Куренівка, Пріорка, Звіринець, Шулявка та інші. Найбільш заселеним був Поділ. Тут жили переважно міщани й купці, у прибережній смузі — ремісники й робітники. Жителі околиць займалися городництвом і садівництвом.

Населення Києва на початку XIX століття становило 20 тис. чоловік[1]. У місті було 83 кам'яні будови (крім лаври), з яких приватних житлових будинків — 12; дерев'яних — 2692, з них приватних — 2672.

З розвитком промисловості змінювався і соціальний склад населення міста. Відомо, що в першій чверті XIX століття в Києві було кілька невеликих заводів, винокурень, водяних млинів та інших дрібних підприємств. Поряд з ними існували магістратські, монастирські та казенні заводи і фабрики, зокрема Арсенал і Межигірська фаянсова фабрика[2]. Працювали в місті 3 друкарні: лаврська, духовної

---

[1] Н. В. Закревский. Описание города Киева, т. 1, ч. 2. М., 1868, стор. 115, 141.

[2] З 1822 р. Межигірська фабрика перейшла у відання імператорського кабінету. Оскільки витрати на неї перевищували прибутки, то в 1861 р. її віддали в оренду, а в 1874 р. — закрили.

академії, а з 1800 року — губернського управління, де друкувались укази та інші офіційні видання російською і польською мовами[1].

Відкриття пароплавства і збільшення у зв'язку з цим перевезень по Дніпру, а також переведення в 1797 році з Дубна в Київ «Контрактового ярмарку» сприяло пожвавленню економічного життя, і зокрема торгівлі, на всьому Правобережжі, в т. ч. в Києві. Сюди приїздили купці з Росії, Сербії, Чорногорії, Греції, Пруссії та інших країн. Київ поступово перетворювався на важливий центр торгівлі хлібом не тільки України, але й всієї Російської імперії.

Розвиток торгівлі і промисловості зумовив зростання населення міста, яке в 1811 році досягло 23,3 тис. чоловік[2]. Збільшувалося населення в основному за рахунок зубожілих державних і оброчних селян, які шукали роботи в місті. Робітники, особливо кріпаки, являли собою експлуатований, позбавлений людських прав прошарок суспільства. Великим тягарем на плечі трудящих міста лягали всілякі податки, особливо грошова повинність на армію, яка дорівнювала 15 тис. крб. щороку[3]. На підприємствах використовувалась ручна праця, і тільки подекуди застосовувалася примітивна техніка. Робочий день тривав 13—15 годин. Робітники ставали каліками і гинули через відсутність техніки безпеки і медичної допомоги. Жили вони в убогих хатинах з «кошачими» вікнами, через які майже не проникало сонячне проміння. Міська знать жила в просторих цегляних будинках, які, особливо в центрі міста, споруджувалися за кращими архітектурними проектами. Деякі з цих будинків збереглися до наших днів. Це, зокрема, колишній будинок купця Балабухи на розі вулиць Жданова і Андріївської.

В 1805—1809 рр. за проектом А. І. Меленського на Печерську побудовано 3-поверховий будинок для Присутствених місць. Цікавою спорудою на Подолі був «Самсонівський», фонтан, збудований у 1809 році. Дальше розгортання будівництва у Києві, що велося на основі плану А. І. Меленського, різко загальмувала небезпека нападу наполеонівської Франції на Росію, що особливо зросла в 1810—1811 рр. У травні 1810 року на південь від Печерська почалося будівництво Звіринницької фортеці. Щоб швидше спорудити укріплення навколо міста і з'єднати Звіринницьку фортецю з Печерською підземними галереями, до роботи залучили понад 6 тис. солдатів і селян[4].

Саме в цей час у Києві сталося велике стихійне лихо — в липні 1811 року на Подолі спалахнула величезна пожежа. Переважна частина будинків у місті була побудована з дерева, до того ж суха погода і вітер сприяли поширенню вогню, і незабаром полум'я охопило весь Поділ. «Силою жорстокого вогню не тільки все, що могло горіти, перетворено у попіл, але й метал дзвонів плавився на дзвіницях»[5]. Поділ горів три дні. Пожежа знищила понад 2 тис. будов. Серед них будинок магістрату, 12 церков, 3 монастирі: Братський, Петропавлівський і Фроловський. Тисячі людей втратили житло і майно. Будувати нові житла для трудящих Києва було справою нелегкою. Ціни на ліс, у зв'язку з пожежею, різко зросли. Київський губернатор просив уряд надати потерпілим кредит на 10 років у сумі 790 тис. крб. Розглянувши це клопотання, Олександр І виділив тільки 12 850 крб., зате на відбудову Братського монастиря асигнував 200 тис. карбованців[6].

Після пожежі в Києві проведено великі планувальні роботи. На Подолі, замість кривих вузеньких вуличок, розплановано широкі й прямі вулиці, які йшли паралельно і перпендикулярно берегу Дніпра. Значно розширено площу, де стояв будинок магістрату. Але величезні матеріальні і людські втрати, яких зазнала Росія в 1812 році, затримали господарське будівництво в Росії взагалі, і зокрема в Києві. Лише з 1816—1818 рр. забудова Подолу та інших районів Києва значно активізу-

[1] В. С. Иконников. Киев в 1654—1855 гг. К., 1904, стор. 80.
[2] А. Г. Рашин. Население России за 100 лет. М., 1956, стор. 93.
[3] В. С. Иконников. Киев в 1654—1855 гг., стор. 80.
[4] Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Збірник документів. К., 1948, стор. 62—65.
[5] М. Берлинский. Краткое описание Киева. СПб., 1820, стор. 101.
[6] В. С. Иконников. Киев в 1654—1855 гг., стор. 89.

валася. В цей період споруджено кілька кам'яних будинків на Печерську, який поступово перетворювався на адміністративний і військовий центр міста.

Але Поділ, як і раніше, лишався торговим центром Києва. За проектом архітектора П. І. Руска в 1809—1829 рр. тут побудовано гостиний двір. На той час це була велика споруда довжиною понад 50 метрів і шириною понад 30 метрів. Дещо реконструйований, він зберігся до нашого часу. В 1817 році за проектом архітектора В. І. Гесте на Контрактовій площі побудували кам'яний, двоповерховий будинок для контрактів. Ця чудова споруда теж збереглася до наших днів.

Ланцюговий міст через Дніпро. Фото кінця XIX ст.

Для планомірної забудови міста в 1834 році затверджено спеціальне положення «Про впорядкування Києва», згідно з яким у місті мали споруджуватись кам'яні будинки за найкращими архітектурними проектами, вчасно ремонтуватися огорожі, мости, парки тощо.

Щоб залучити до промислового і житлового будівництва в Києві російських та іноземних купців, Микола I видав у 1833 році указ, за яким купці звільнялися на 3 роки від державних податків. Після цього указу в Києві поселилося багато російських і зарубіжних промисловців. Тоді ж за розпорядженням київського генерал-губернатора дворянська й купецька верхівка міста дістала право на забудову Кловського урочища та Липок. У зв'язку з цим в 30—40-х роках XIX століття в Києві на Печерську знищено липовий гай і великі масиви старого лісу. В 1837 році проклали Володимирську вулицю, в 1840 році — Бібіковський (тепер ім. Т. Г. Шевченка) бульвар. Забудовувалась місцевість між Липками й Хрещатиком. Особливо інтенсивно будувався Хрещатик, який відтоді поступово набував значення центральної вулиці міста. Оскільки одним з перших тут споруджено будинок Київського театру, то й вулиця певний час носила назву Театральної.

На місці сучасної площі ім. М. І. Калініна, яка раніше звалася «Хрещатицька», було т. зв. «Козине болото». Трохи вище від нього збереглися рештки високих оборонних валів, які захищали «князівський Київ». З будинків першої половини XIX століття, споруджених в районі «Козиного болота», до наших днів зберігся кам'яний двоповерховий будинок, що належав художнику М. Е. Гудовському (між сучасними вулицями Малою Житомирською і Паризької Комуни). Тут у 1859 році певний час жив Т. Г. Шевченко. Неподалік у провулку ім. Т. Г. Шевченка, 8-а, стоїть ще один будинок 30-х років XIX століття, в якому жив поет весною 1846 року. (Тепер у ньому розміщено меморіальний музей Т. Г. Шевченка).

Починаючи з 1830-х і до початку 1850 р. на Печерську під особистим наглядом Миколи I, який багато разів приїздив до Києва, будувалася велика фортеця. Невідомий інженер досконало опрацював план побудови фортифікаційних споруд. На місці старих печерських укріплень будувалися нові, міцніші й досконаліші. Від лаври укріплення мали охопити півколом весь Печерськ. Споруджувалися цегляні стіни з амбразурами для рушниць і гармат, великі круглі башти з підземеллями, гарнізони яких в разі необхідності могли б вести кругову оборону. Навколо бастіонів і по всій лінії укріплень насипали високі земляні вали, викопали глибокі й широкі рови, які заповнювалися водою. Збудовано також величезні двоповерхові кам'яні казарми, двоповерховий лазарет на 1800 солдат, окремий водопровід і підземні галереї. Значна частина цих споруд збереглася до нашого часу.

Щоб надати дальшій забудові міста певної плановості й архітектурної краси, у 1837 році остаточно було затверджено новий проект будівництва Києва, опрацьований талановитим російським архітектором XIX століття В. І. Беретті. В цей період на Хрещатику почали споруджувати дво- і триповерхові кам'яні будинки з магазинами і майстернями. Великих розмірів набрало тоді будівництво в районі сучасного Київського державного університету і по річці Либеді. Забудовувалися Поділ і Плоска частина, розташована за Нижнім Валом, прокладалися нові вулиці, які зв'язували окремі частини міста в одне ціле. У зв'язку з розливами Дніпра частина населення Подолу, яка страждала від повені, почала переселятися на околиці, зокрема на Лук'янівку, в район теперішньої вулиці Мельникова, а також до Кирилівського монастиря.

Протягом десяти років (1839—1849) велися роботи по впорядкуванню Олександрівського (тепер Володимирського) спуску і Михайлівської гори. Зверху до низу на ній проклали цегляні сходинки. На верхній частині гори спланували дві тераси, з яких відкривався чудовий вид на Дніпро.

В період з 1832 по 1848 рік були знищені всі вали, що оточували Старий Київ. Саме тоді проклали нові прямі вулиці Володимирську, Прорізну, Михайлівську, Малу Житомирську та інші. У 1839 році почалася забудова однієї з кращих вулиць міста — Олександрівської (тепер С. М. Кірова), яка зв'язувала Печерськ з Подолом.

Найкраще забудована була Двірцева частина. Тут поряд з Царським і Кловським палацами виросли кам'яні й дерев'яні палаци буржуазії й аристократії. Тут же побудовано Інститут благородних дівиць (за проектом архітектора В. І. Беретті), будинок генерал-губернатора, державного банку тощо.

Розвиток Києва як військово-адміністративного центру зумовило порівняно швидке зростання населення, пожвавлення промислового виробництва і торгівлі. В цей час у Києві налічувалось уже 5665 приватних будинків. Зросла кількість кам'яних споруд — кам'яних триповерхових будинків було 17, двоповерхових — 181 (державних і приватних). У 1845 році населення міста становило 50 157 чоловік. За соціальним станом воно поділялось так: дворян — 9301 чоловік, духовенства — 2107, купців 3-х гільдій — 1325, міщан цехових — 21 851, поміщицьких селян і дворових — 4258, селян вільних — 2372 та інші. Крім того, в Києві постійно проживало понад 14 тис. чоловік військових чинів. Отже, постійних мешканців у місті налічувалося, за даними київського губернатора Фундуклея, більш як 64 тис. чоловік.

Велику частину київського населення становили люди, що тимчасово перебували в місті. Так, щороку сюди приходили на заробітки майже 7 тис. чоловік. Війська, що перебували у літньому таборі біля Києва, становили понад 30 тис., богомольців приходило в Київ від 50 до 80 тис., понад 60 тис. війська проходило через Київ і зупинялося в ньому на певний час. Щорічно на контракти приїжджало близько 10 тис. чоловік. Таким чином, у Києві протягом року тимчасово перебувало понад 180 тис. чоловік[1].

За підрахунками сучасників, у першій чверті XIX століття в місті було 59 невеликих заводів і 14 фабрик, на яких працювало 820 робітників. Щорічно продукція цих підприємств обчислювалась в 738 тис. крб. сріблом[2]. У 40-х роках металообробні заводи Києва збільшили випуск продукції з міді, заліза й чавуну і почали виробляти парові машини[3]. Але переважали все ж підприємства, що переробляли сільськогосподарську сировину. Із значних київських підприємств можна назвати заводи сальних свічок купців Ходунова та Бубнова, стеариновий завод купця Фінке,

---

[1] И. Фундуклей. Статистическое описание Киевской губернии, ч. 1. СПб., 1852, стор. 344—356.

[2] Н. В. Закревский. Описание города Киева, т. 1, ч. 2, стор. 140.

[3] І. О. Гуржій. Зародження робітничого класу України. К., 1958, стор. 41.

паровий і вальцьовий млин «Товариства Київського торгового борошномельного млина». Мед і пиво виробляли два підприємства: одне належало лаврі, друге — німецькій підданій X. Марр. Будівництво фортець і кам'яних будинків активізувало розвиток цегельної промисловості. У Києві налічувалося кілька цегельних заводів. Одним з найбільших був завод Ейсмана. В 1848 році на ньому працювало 150 робітників. Щорічно тут виробляли 3500 тис. штук цегли на суму 98 тис. крб. асигнаціями.

Великими цегельними заводами володіли київські промисловці С. Терехов,— річна продукція двох його заводів становила 4700 тис. цегли на суму 104 600 крб.[1],— і Альберхтам, підприємство якого щороку випускало 800 тис. штук цегли на суму 17 600 крб.[2]. У Києві діяв також цегельно-кахльовий завод, що належав відомому багатію Гудим-Левковичу. В цей же період виникли металообробні заводи Дегтярьових, Доната, Личковського і К° та інші.

В другій чверті XIX століття на Правобережній Україні, зокрема в Київській губернії, швидко розвивається цукрова промисловість. Це зумовило перетворення Києва у найбільший в Росії центр торгівлі цукром.

На всіх підприємствах застосовувалася ручна праця. Робочий день тривав улітку з 4-ї години ранку до 8-ї години вечора, а взимку — з 6-ї ранку до 9-ї вечора. За таку каторжну працю робітники одержували мізерну заробітну плату, якої часто не вистачало, щоб прогодуватися. Так, на заводі Ейсмана робітники одержували від 2 до 4 крб. на місяць на поганеньких хазяйських харчах, на заводі Фінке — від 3 крб. 25 коп. до 6 карбованців.

У місті зростало й кустарно-ремісниче виробництво. В середині XIX століття тут налічувалося 6048 ремісників, серед яких було багато прийшлих з центральних губерній Росії, особливо мулярів, пічників і теслярів.

Будівництво нових заводів і фабрик, розширення уже існуючих підприємств і збільшення у зв'язку з цим випуску промислової продукції, майже половина якої збувалася за межами міста,— все це зумовило розвиток транспорту, і зокрема дніпровського пароплавства.

Перше акціонерне пароплавне товариство у Києві виникло в 1835 році. Йому належало кілька пароплавів. Вони перевозили поряд з іншими вантажами камінь для будівництва Київської фортеці й шосе Київ — Чернігів. У Києві були також окремі власники пароплавів — генерал Мальцев, поміщик Пусловський та інші. В 1858 році виникло «Товариство пароплавства по Дніпру», яке перевозило вантажі й пасажирів по Дніпру, Прип'яті, Десні.

Зв'язок з Петербургом і Москвою здійснювався кінною поштою. З 1828 року, в результаті клопотань київського генерал-губернатора П. Ф. Желтухіна, пошту в столицю відправляли тричі на тиждень. У 1835 році київський купець Кисслівський організував «Контору диліжансів» для перевезення людей. Перші диліжанси з Києва відбули в червні 1835 року. Квиток до Москви коштував від 75 до 125 крб. А до Петербурга від 125 до 215 крб. Диліжанси з Києва відправлялися двічі на тиждень. Цим транспортом могли користуватися тільки багаті люди.

Після відкриття Одеського порту в 1794 році склалися сприятливі умови для збуту цукру, спирту і особливо пшениці, що посилило роль Києва в економічному житті Росії. Виросло значення Києва і як посередника в зовнішній торгівлі. Так, банківські обороти на контрактах, куди приїздило багато купців з Пруссії, Франції, Англії та інших країн, в 1836—1837 рр. становили 1,3 млн. сріблом, а 1845—1849 рр. — в середньому 1,6 млн. карбованців[3].

Інтенсивне зростання промислового виробництва, поліпшення міських шляхів, розвиток транспорту, зокрема пароплавства, сприяло зміцненню торгових зв'язків

---

[1] Київський міськдержархів, ф. 2, оп. 2, спр. 434, стор. 120, 122.

[2] И. Фундуклей. Статистическое описание Киевской губернии, ч.1, стор. 122.

[3] К. Г. Воблый. Очерки из истории русско-украинской свекло-сахарной промышленности, т. 1, вып. 1. К., 1928, стор. 55.

Києва з містами України й Росії і розвитку торгівлі в місті. Якщо в 1817 році в Києві налічувалася 361 крамниця, то на кінець 40-х років вже 794 крамниці, в т. ч. 187 у кам'яних будівлях. Було також 3 гостині двори[1]. Крім того, у місті було 6 базарів і щороку відбувалося 7 ярмарків. Найбільший — Контрактовий — тривав з 20 січня до 10 лютого. На ньому продавали не тільки сільськогосподарські та промислові товари, а й маєтки; тут же здавали їх в оренду, застановляли разом з кріпаками тощо. Про розміри торгівлі на Контрактовому ярмарку свідчать такі дані: у 1830 році сюди привезли товарів на 1 482 452 крб., продали — на 626 876 крб., у 1856 році привезли товарів на 1 485 020 крб., продали — на 869 352 карбованці[2].

Київські купці підтримували торгові зв'язки з петербурзькими, московськими купцями та іноземними фірмами. Щоб підірвати вплив польського дворянства й купецтва на економічне життя України та всіляко сприяти розвитку господарства й торгівлі російського, а також місцевого купецтва, Микола І в 1836 році наказав закрити «Бердичівську фінансову контору», що діяла від Варшавського банку. Але розвиток промисловості й торгівлі вимагав створення кредитного закладу, який провадив би банківські операції. І в лютому 1840 року в Києві відкрили «Контору державного комерційного банку». В 1852 році капітал банку становив уже 1 001 175 карбованців[3].

У міру зростання економічного потенціалу Києва і його торгових зв'язків з іншими містами Лівобережної України і Росії зростала потреба в будівництві постійно діючого моста. За проектом інженера Карла де Віньєля протягом 1848—1853 рр. проти Аскольдової могили було збудовано ланцюговий міст довжиною 730 метрів. За проектом інженера С. С. Бобрищева-Пушкіна споруджено спуск до моста. За його ж проектом прокладено Брест-Литовське шосе. В 1856 році проклали дорогу від Наводницької пристані до Видубицького монастиря.

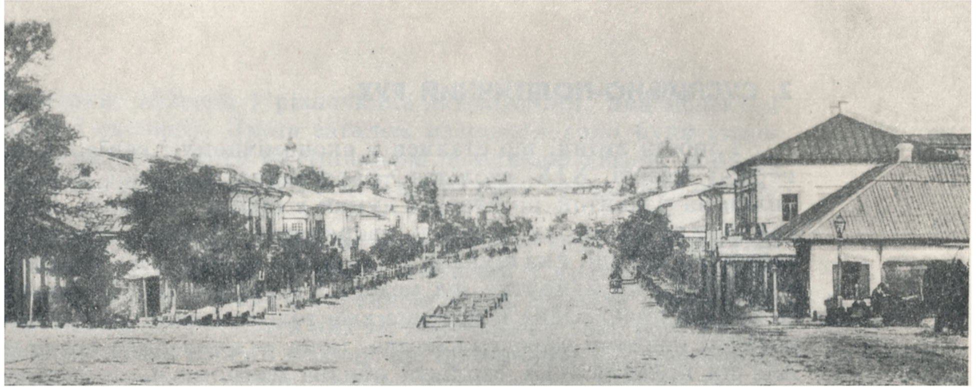
Отже, на кінець першої половини XIX століття Київ став значним містом Російської імперії. У 1856 році тут налічувалося постійних жителів 55 590 чоловік, з них: дворян — 981 чоловік, духовенства — 1525 (в т. ч. ченців — 801), міщан — 26 868, службовців — 664, військових — 18 677, вільновідпущених — 292, чиновників — 3206, інших — 3377 чоловік[4].

На початку XIX століття царський уряд, прагнучи залучити на свій бік заможні верстви населення, надав українським поміщикам і заможним міщанам певні станові привілеї. В 1798 році було відновлено право на органи самоврядування, яке в 1802 році підтвердив Олександр І. З цієї нагоди за проектом архітектора А. І. Меленського в 1802—1808 рр. на схилах Дніпра було збудовано на гроші, зібрані з народу, пам'ятник «Магдебурзького права». Висота колони 18,4 метра, а всього монумента — 23,1 метра[5]. Він зберігся до наших днів. Найбільші вигоди від магдебурзького права мали цехові майстри, купці та інші багатії — вони тримали у своїх руках всю адміністративну, господарську та судову владу. На чолі магістрату стояв війт, якого обирали на цю посаду на все життя. Інші керівні посади в магістраті займали перші багатії міста, зв'язані між собою родинними стосунками. Діяльність війта й магістрату були безконтрольними.

У цехах, яких у 1820 році налічувалося в Києві 16, обирали керівників-цехмістрів. Вони разом з магістратом управляли життям міста.

Магістрат мав свій бюджет, що складався з прибутків від винного відкупу, процентів на капітал, який магістрат надавав купцям та міщанам у кредит, податків з різних торгових закладів, з дніпровських перевозів і підлеглих магістрату підприємств. Але дуже часто витрати перевищували прибутки. В 1811 році після пожежі магістрат не мав грошей, щоб допомогти потерпілим. Члени магістрату дбали про

[1] В. С. Иконников. Киев в 1654—1855 гг., стор. 63, 80.
[2] Там же, стор. 204.
[3] Там же, стор. 334.
[4] Київський облдержархів, ф. 804, оп. 1, спр. 14, арк. 1.
[5] М. М. Шулькевич. Київ. Архітектурно-історичний нарис, стор. 45.

Хрещатик.
Середина XIX ст.

власне збагачення, а не про громадські справи і міське господарство. Більше ніж половина київських вулиць не була забрукована, не кажучи вже про міські провулки. Восени й весною навіть у Липках стояли калюжі й грязюка, а влітку, в спеку на вулицях Києва здіймалися хмари куряви, від якої задихалися люди. У 1821 році при розслідуванні скарги міщанина В. Кравченка, поданої в сенат, після численних перевірок і ревізій виявлено нестачу громадських грошей в сумі 1400 тис. крб.[1]. Більшість членів магістрату було заарештовано і віддано до суду.

В цей час у країні сталися серйозні політичні події. У 1825 році відбувся виступ декабристів, а в 1830—1831 рр. — польське повстання. Поряд з іншими заходами, спрямованими на зміцнення позицій царизму на Правобережній Україні, було скасовано у 1834 році магдебурзьке право. Всі судові й адміністративні функції по управлінню містом перейшли до міської думи, на чолі якої став «градський голова». Першими «градськими головами» були купці Дегтярьов, а потім Єлисєєв. У 1840 році Микола I ліквідував і Литовський статут. Замість нього в Києві почали діяти загальноросійські закони.

Проте становище простого трудового народу і надалі лишалося тяжким. Безупинно зростали ціни на товари першої необхідності. В місті не вистачало придатної для пиття води. Водопроводу не було. Власті не дбали про санітарні умови, особливо на околицях, де жив трудовий народ. Внаслідок цього часто вибухали епідемії. Так, у період з 1802 по 1826 рік чотири рази лютувала віспа, а з 1830 по 1855 рік кілька разів спалахувала епідемія холери. Тільки в 1847 році від холери померло 990 чоловік, а в 1853 році — 813 чоловік. В окремі роки смертність перевищувала народжуваність.

Замість справжньої боротьби з стихійним лихом «святі отці» Печерського монастиря обносили навколо церкви ікону, правили молебні, як «профілактичний» захід проти епідемій радили носити в ладанках на шиї письмові звернення до богородиці[2]. Медичну допомогу населенню подавали приватні лікарі та в трьох лікарнях (у т. ч. в міській, відкритій в 1805 році на громадські кошти).

Великої шкоди завдавали місту розливи Дніпра. Так, у 1845 році на Подолі було затоплено 538 будинків[3]. А між тим рішучих заходів для боротьби з цим лихом не вживалося. Зате в Києві в середині XIX століття було 68 церков і 87 «питейных заведений», які становили важливу статтю міського бюджету. Власті намагалися потопити в горілці свідомість трудового люду, щоб відвернути його від політичної боротьби.

---

[1] Журн. «Киевская Старина», 1888, № 5, стор. 192.
[2] В. С. Иконников. Киев в 1654—1855 гг., стор. 201.
[3] Н. В. Закревский. Летопись и описание Киева, ч. 1. М., 1858, стор. 250.

2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ

Глибокі зміни, що сталися в економічному і соціальному житті Росії протягом першої чверті XIX століття, наростання класової боротьби мали вирішальний вплив на розвиток політичної думки в країні. Тривога про завтрашній день Росії хвилювала передову частину дворянства. З його середовища виділяється група передової молоді, яка шукала шляхів для оновлення всіх сфер життя країни. Правда, в поглядах на майбутнє, на методи й форми боротьби за нього дворянська молодь не була єдиною. Одна її частина вже тоді починала розуміти, що лише силою можна розбити кайдани самодержавства, інша — покладала всі надії на урядові реформи. Але на початку XIX століття обидва напрями виступали ще разом.

Уряд і реакційне дворянство, в розпорядженні яких була преса і велика армія духовенства і монахів, вели широку монархічну і релігійну пропаганду, щоб урятувати самодержавство. Та вони були безсилі затримати назрівання дворянської і революційно-демократичної опозиції до існуючого ладу.

В цей період киян, як і всю Росію, турбували не тільки проблеми внутрішнього життя країни, а і її зовнішнє становище. У зв'язку з російсько-турецькою війною 1806—1811 рр. у Києві під керівництвом генерал-губернатора М. І. Кутузова (1806—1811 рр.) за допомогою населення міста провадились великі оборонні роботи, а також створювалися загони ополчення. Весь народ Росії хвилювала загроза вторгнення наполеонівської армії, неминучість якої почала набувати реальності після поразки союзних військ під Аустерліцем.

Україна в планах Наполеона займала особливе місце. Він хотів відірвати її від Росії, розділити на кілька військово-адміністративних областей — «наполеонідів», які мали постачати французькій армії фураж, коней і навіть живу силу

Прагнення Наполеона поневолити народи Росії викликали хвилю народного обурення. Тому, коли прийшла звістка, що французькі загарбники вдерлися в межі Російської держави, по всій Україні і в самому Києві почалося формування добровільних загонів для боротьби з ворогом. Ремісники й робітники казенних заводів міста, зокрема Арсеналу, не шкодували своїх сил, щоб задовольнити потреби армії у зброї. В липні 1812 року генерал-майор Граве писав київському губернатору, що з Арсеналу одержано для козачих полків 42 010 шабель і 4800 пік. У Київській губернії було створено три козачі полки, які налічували 3600 чоловік. 29 липня 1812 року Київський магістрат, обговорюючи питання про участь населення в організації ополчення постановив: «... Громадяни міста готові прийняти зброю для боротьби з ворогом... піших і кінних під назвою реєстрових товаришів до тисячі воїнів зібрати можуть і із себе по давньому звичаю для керівництва кіннотою і піхотою вибрали региментаря Петра Борщевського і йому в допомогу інстигатора Андрія Прилуцького». Уже в червні 1812 року магістрат витратив на створення українського козачого війська 4710 карбованців[1].

Скрізь, де киянам довелося брати участь у битвах з французькими загарбниками, вони виявляли мужність і героїзм.

Перемога над 600-тисячною французькою армією піднесла почуття національної гордості всіх народів Росії. У багатьох появилася надія на глибокі зміни в суспільному житті країни. Офіцери російської армії на власні очі бачили неперевершену мужність і відвагу селян-солдатів у боротьбі з ворожими військами. Передова частина суспільства була переконана, що селяни своєю кров'ю купили право бути вільними від кріпосного рабства.

Значна частина дворянської молоді, яка не могла миритися з існуючим у Росії режимом, але не здатна була до рішучої боротьби з царизмом, захоплювалася масонством. У Києві масонські ложі виникли ще наприкінці XVIII століття. Найпоширенішою стала «Ложа з'єднаних слов'ян», створена в 1818 році. До цих лож входили

[1] Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Збірник документів, стор. 20—21, 43, 62-69.

ліберально настроєні поміщики, офіцери і різночинна інтелігенція, яка подекуди з'явилася серед антиурядової опозиції. Проте загалом масонські ложі були «говорильнями» незадоволених царизмом і його внутрішньою політикою людей; вони не являли собою серйозної загрози для царської Росії. Тим-то уряд певний час не реагував на їх існування.

Цією легальною організацією вирішила скористатися більш войовничо настроєна дворянська молодь. Вона не тільки засуджувала існуючий у країні соціально-економічний лад, але й думала про знищення його силою зброї. Це були дворянські революціонери — майбутні декабристи. Один з них Я. Андрієвич у 1826 році з каземату Петропавловської фортеці писав слідчій комісії, що причинами, які штовхнули його взятися за зброю, були: «..стогін жінок, зойки дітей, забуті сироти (після 1812 р.— *Ред.*), зубожіння селян». Відомий діяч декабристського руху С. Г. Волконський був певний час почесним членом київської масонської «Ложі з'єднаних слов'ян».

Коли Олександр І дізнався, що масонські ложі використовуються для антиурядової агітації, він у 1822 році наказав закрити їх, а тих, хто порушить цей закон, піддати державному переслідуванню. 18 травня 1823 року Олександр І вказав кабінету міністрів на те, що в Києві ще й 1823 року діяла ложа[1].

Після розгрому масонських лож ліберальне дворянство стало осторонь від активного політичного життя країни. Проте були й такі члени київської «Ложі з'єднаних слов'ян», які лишилися вірними своїм переконанням і далі виступали активними пропагандистами передової, прогресивної ідеології, докладали багато зусиль для активізації антикріпосницької діяльності молодого покоління. Це, зокрема, К. В. Шапалінський (директор Ніжинської гімназії вищих наук, а до того — вчитель Київської гімназії), який з кінця 1818 по січень 1821 року входив у «Ложу з'єднаних слов'ян», а також професори Ніжинської гімназії І. Я. Ландражин та Н. Г. Білоусов, що раніше теж належали до київської «Ложі з'єднаних слов'ян».

У жовтні 1830 року за наказом міністра освіти професорів Шапалінського, Білоусова та Ландражина за небезпечний на юнацтво вплив і за «непристойну поведінку» зняли з посади «з занесенням цих справ до їх паспортів, щоб подібним чином вони і в майбутньому не могли бути терпимими будь-де на службі в учбових закладах»[2]. К. В. Шапалінському і Н. Г. Білоусову до кінця їх життя було заборонено займатися науково-педагогічною діяльністю.

Революційно настроєні дворяни шукали інших форм організації, щоб зібрати необхідні сили і підготувати їх до рішучого удару по царизму. Ще в 1816 році в Петербурзі виникла перша таємна політична організація «Союз порятунку», у 1818 році замість нього створюється «Союз благоденства». До цієї організації належала значна група ліберальних дворян, які думали оновити життя Росії мирним шляхом, але було немало й таких, хто мріяв про повалення царизму і скасування кріпацтва.

Відомо, що основну масу декабристів становили військові чини. Саме на Україні була розташована 2-а армія, серед офіцерів якої були члени перших декабристських організацій. Київ став місцем їх зустрічей.

Протягом 1817—1820 рр. у Києві жив і працював у «почесному засланні» начальник штабу 4-го корпусу, генерал-майор М. Ф. Орлов, активний діяч «Союзу порятунку» і «Союзу благоденства». Він очолив перший гурток прогресивно настроєної молоді, який виник у цей час. М. Орлов уміло використав особливості київського життя, де не існувало ще пильного поліцейського нагляду і менше було старих консерваторів, що всіляко захищали кріпосну Росію. Зокрема Контрактовий ярмарок давав йому зручний привід для зустрічей і знайомства з широким колом людей, що приїжджали до Києва.

---

[1] В. И. Семевский. Политические и общественные идеи декабристов. СПб., 1909, стор. 307.

[2] Д. Иофанов, Н. В. Гоголь. Детские и юношеские годы. К., 1951, стор. 267, 321.

Згадуючи про свої перші київські зустрічі з високоосвіченими дворянами, які в гострій формі осуджували соціально-економічний і політичний режим тодішньої Росії, С. Г. Волконський, один з активних членів гуртка, писав у своїх спогадах, що він лише тоді повною мірою збагнув, «...що життя й діла їхні мають бути присвячені користі Вітчизни й громадянським перетворенням, щоб поставити Росію на рівень... тих держав, у яких основою була не влада деспотів, а права людини й народів»[1].

Людина великого розуму й невичерпної енергії, М. Орлов за роки перебування в Києві провів велику просвітительську роботу. Він засуджував аракчеєвський режим і мріяв мати в Росії письменну армію, яка була б свідомим захисником Вітчизни. Здійснюючи свій задум, Орлов організував школи грамоти для солдат і їх дітей. За свідченням декабриста М. І. Тургенєва, М. Орлов так захопився у Києві солдатськими школами, що віддавав їм увесь свій вільний час, всю свою заробітну платню і значну частину свого прибутку з маєтку[2].

У створеній Орловим школі «взаємного навчання» дітей і дорослих учнів спочатку вчили читати й писати, а потім їм викладали арифметику, історію, географію, малювання і закон божий. Авторитет школи зростав надзвичайно швидко. Якщо в перший рік існування школи в ній навчалося 40 учнів, то в 1819 році їх стало 800, а в 1820, як свідчить сучасник І. В. Мартос, учнів було 1800 чоловік. Таких шкіл у Києві діяло три[3].

М. Ф. Орлов, спираючись на власний досвід і на практику роботи подібних зарубіжних шкіл, розробив спеціальні таблиці, на яких написав літери й народні поговірки, й за їх допомогою прискореним темпом навчав своїх учнів грамоти. Ентузіасти цієї справи приїздили до Києва з різних кінців Російської імперії.

Роботою шкіл взаємного навчання та їх організаторами зацікавилися в урядових колах. У їх діяльності побачили загрозу для царської Росії, і в листопаді 1820 року Олександр I наказав всі таблиці відібрати, надіслати їх до Петербурга й заборонити користуватися ними в школах. Важливій, прогресивній справі було завдано непоправного удару.

Дізнавшись, що організатором шкіл у Києві був все той же «невгамовний» Орлов і що навколо нього групується прогресивне київське дворянство, Олександр I відправив Орлова у друге «почесне» заслання до Кишинева на посаду командира 16-ї дивізії 2-ї армії.

У 1820-х роках Київ став одним з найважливіших центрів політичної думки всієї України. Після утворення в 1818 році Тульчинської управи «Союзу благоденства» на чолі з П. І. Пестелем всі зібрання його однодумців, обговорення всіх найважливіших політичних документів, написаних декабристами, відбувалися в Києві, якому поряд з Петербургом і Москвою декабристи відводили важливе місце у своїх стратегічних планах.

У Києві декабристи не раз зустрічалися в будинку прославленого героя Вітчизняної війни 1812 року генерала М. Раєвського по Олександрівській вулиці (тепер вул. Кірова, 14), який щиро співчував прогресивним думкам і намірам молодої Росії. Сім'я Раєвських була тісно зв'язана з декабристським рухом. Старша дочка генерала Раєвського вийшла заміж за декабриста М. Ф. Орлова, молодша — Марія — за декабриста С. Г. Волконського. За ним вона поїхала і в Сибір. Її мужність оспівав М. Некрасов у поемі «Російські жінки». В домі Раєвських у 1811 році бував О. С. Пушкін. Збиралися майбутні декабристи і на квартирі В. Л. Давидова по Кловській вулиці (будинок не зберігся), а також у контрактовому будинку на Подолі.

Для розвитку революційного руху в Києві велике значення мало створення в 1821 році «Південного товариства» декабристів, до якого ввійшли П. І. Пестель,

[1] Записки Сергея Григорьевича Волконского (декабриста). СПб., 1902, стор. 407, 408.
[2] В. И. Семевский. Политические и общественные идеи декабристов, стор. 430.
[3] В. И. Семевский. Политические и общественные идеи декабристов, стор. 429, 430.

О. П. Юшневський, С. І. Муравйов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін, С. Г. Волконський, О. П. Барятинський, В. Л. Давидов та інші. З 1822 по 1825 рр. у Києві щороку під час Контрактового ярмарку збиралися декабристи на з'їзд, де обговорювали найпекучіші питання діяльності товариства, зокрема програму.

П. І. Пестель.

На першому з'їзді в 1822 році, крім юридичного оформлення «Південного товариства», було прийнято рішення про створення Кам'янської управи на чолі з В. Давидовим і С. Волконським. На з'їзді 1823 року утворено третю — Васильківську управу товариства, яку очолили С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін. На цьому з'їзді П. Пестель виклав основні положення республіканської програми товариства. Було також прийнято постанову про вбивство царя під час революційного виступу, а в разі потреби — і всієї царської сім'ї. З'їзд, що відбувся в 1824 році, схвалив програму «Південного товариства», написану П. Пестелем і названу за його пропозицією «Руською Правдою».

На з'їздах «Південного товариства» у Києві обговорювались і питання тактики збройного повстання. Васильківська управа позитивно поставилась до проекту С. Муравйова-Апостола, який вважав, що вбивство царя має стати сигналом для повстання армії.

Розходження в програмних питаннях між Південним і Північним товариствами сприймалося в Києві, як велике зло, що могло негативно позначитись на результатах повстання. Тому на з'їздах у Києві керівні діячі декабристського руху багато уваги приділяли питанню про об'єднання революційних сил Півдня й Півночі. В Петербург для переговорів з цього приводу їздили Швайковський, Волконський, а потім і Пестель. Було домовлено при всіх обставинах діяти разом. З березня по листопад 1825 року в Києві на посаді чергового офіцера штабу 4-го армійського корпусу працював один з керівників «Північного товариства» С. П. Трубецькой. Він продовжував переговори з Васильківською управою про спільну діяльність у підготовці й організації революції в Росії.

У Київ приїздив один з майбутніх організаторів повстання в Петербурзі поет К. Ф. Рилєєв. Багато своїх чудових, соціально гострих творів він присвятив українському народу і його визначним синам. З великою шаною і теплотою він змалював у своїх творах образи С. Наливайка, С. Палія, Богдана Хмельницького та інших.

Важливою подією в історії декабристів Півдня Росії було приєднання до них «Товариства з'єднаних слов'ян», організованого в 1823 році в Новограді-Волинському братами П. І. і А. І. Борисовими. Його члени мріяли на демократичній основі створити Федерацію слов'янських держав.

Щоб залучити до активної боротьби з царизмом як можна більше народу, всі декабристи «Південного товариства» при кожній зручній нагоді вербували нових членів, розпалювали в народі почуття ненависті до існуючого ладу. Перед слідчою комісією у справі декабристів Я. М. Андрієвич у 1826 році казав: «У жовтні (1825 р.— *Ред.*) був я посланий до Києва, в Арсенал... Тут я також часу не гаяв і енергійно діяв на користь товариства серед людей всякого стану...»[1].

---

[1] Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. 3. М., 1951, стор. 96.

Важливу роль у політичному житті Києва відіграли переговори між декабристами й представниками польського «Національно-патріотичного товариства», філія якого діяла в Києві. Від «Південного товариства» в переговорах брав участь М. Бестужев-Рюмін, а від польського товариства — С. Крижановський. Дещо пізніше в цих переговорах взяли участь також інші керівні діячі декабристської організації на Україні, зокрема С. Волконський і П. Пестель. Сторони домовились разом боротися проти царизму заради інтересів російського і польського народів. Офіціальної письмової угоди підписано не було[1].

На початку червня 1825 року до Києва приїжджав талановитий російський письменник О. С. Грибоєдов. С. Трубецькой організував йому зустріч з керівниками Васильківської управи — С. Муравйовим-Апостолом і М. Бестужевим-Рюміним. Можливо, що через Грибоєдова, який служив при генералі Єрмолові, декабристи мали намір загітувати останнього приєднати до повсталих Закавказькі війська, якими він командував. С. Трубецькой з цього приводу сказав на допиті: «Я знаю лише із слів Рилєєва, що він прийняв у члени Грибоєдова... Він був улітку в Києві, але там не вважав себе за члена»[2]. Грибоєдова звільнили з-під арешту за відсутністю звинувачень.

Повстання мало розпочатися вбивством Олександра I влітку 1826 року під Білою Церквою під час військових маневрів. В силу певних історичних обставин повстання розпочалося в Петербурзі на Сенатській площі 14-го грудня 1825 року. «В 1825 році Росія,— писав В. І. Ленін,— вперше бачила революційний рух проти царизму, і цей рух був представлений майже виключно дворянами»[3].

На півдні про петербурзькі події 20 грудня ще не знали. Саме в цей день під час розмови між декабристами Горбачевським і Борисовим до них зайшов декабрист Андрієвич і подав листа від М. Бестужева-Рюміна, в якому той писав: «Нам трапляється нагода раніше, ніж ми гадали, вмерти з славою за свободу Батьківщини. Можливо, що в лютому або березні голос Вітчизни збере нас навколо прапора Свободи»[4]. В тому ж листі Бестужев-Рюмін запрошував Горбачевського і Борисова приїхати до Києва 15 січня 1826 року. Та сталося все інакше. 29 грудня виступив Чернігівський полк, розквартирований в м. Василькові й навколишніх селах. Повстання очолив підполковник С. Муравйов-Апостол. Не наважившись з порівняно невеликими силами йти на Київ, він послав туди 31 грудня прапорщика Модзалевського і чотирьох солдат, щоб вияснити обстановку. Вони розкидали по місту прокламації, але самі були схоплені міською поліцією. С. Муравйов-Апостол чекав Модзалевського, а тим часом проти повсталих уряд послав великі каральні частини з гарматами, і 3 січня 1826 року повстання Чернігівського полку було придушене.

Повстання декабристів зазнало поразки головним чином тому, що не мало опори в народі. Даючи оцінку декабристам, В. І. Ленін у своїх працях не раз підкреслював їх класову дворянську обмеженість.«Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу»[5]. Але ці «кращі люди з дворян допомогли *розбудити* народ»[6].

Розгромивши повстання декабристів, Микола I нещадно розправився з його учасниками. В'язниці Києва були переповнені. Арештовували всіх, хто якоюсь мірою співчував декабристам. Цар намагався залякати народ, примусити його мовчки нести тягар соціального і політичного рабства.

У другій чверті XIX століття дедалі більше поглиблюється криза феодально-кріпосницького ладу в Росії. Потреба скасування кріпосного рабства стає найгострішою проблемою в житті країни.

---

[1] Записки Сергея Григорьевича Волконского (декабриста), стор. 413—417.
[2] М. В. Нечкина. А. С. Грибоедов и декабристы. М., 1947, стор. 433—435.
[3] В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 223.
[4] И. И. Горбачевский. Записки. Письма. М., 1933, стор. 42.
[5] В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 13.
[6] В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 287.

Царизм святкував криваву перемогу над декабристами і вважав, що інші не насміляться йти їхнім шляхом, а в цей час у Петербурзі, Москві, Харкові та Києві виникають таємні політичні, передусім студентські, гуртки, які оголосили себе прямими спадкоємцями політичних ідеалів декабристів. Серед студентів Харківського таємного гуртка, викритого поліцією в 1827 році, були й кияни, зокрема П. С. Балабуха. Під час обшуку жандарми знайшли в нього переписані від руки твори Рилєєва «Войнаровський», «Сповідь Наливайка» та інші.

Особливо гостро реагувала передова молодь, і зокрема поляки, що жили і навчались у Києві, на польське визвольне повстання 1830—1831 рр. Повстання не підтримали широкі селянські маси, і уряд швидко придушив його. В Києві була створена спеціальна «Комісія для розгляду справ заколотників». Почалися арешти осіб, яких підозрювали у змові з повсталими.

У відповідь на народні виступи, зокрема в Польщі, Микола I посилив репресії. В 1834 році в Києві було скасовано магдебурзьке право і ліквідовано магістрат. Щоб зміцнити позиції царизму та його русифікаторську політику в місті й на Правобережній Україні, в Києві в 1834 році відкрито університет св. Володимира. Одночасно створено й Київський учбовий округ. На думку Миколи I, Київський університет св. Володимира мав стати «розумовою фортецею» поблизу воєнної, оплотом монархічних ідей у Південно-Західному краї. Але всупереч сподіванням царя університет став визначним культурним центром країни, а жорстокий поліцейський режим, що його провадив уряд щодо Київського університету, не міг перешкодити активній участі студентів у політичному житті країни. Студентські гуртки тут виникли вже в перші роки його існування. Характер гуртків визначався в значній мірі національним складом київського студентства, більшість якого становила польська шляхта. В 1835 році один з керівників політичної організації «Молода Польща» Шимон Конарський створив на Правобережжі таємну демократичну організацію «Союз польського народу», відому ще під назвою «Союз Конарського».

Всі ідейні настанови Союзу були викладені в його статуті, через який проходить ідея «природних прав людини». Девізом статуту був лозунг «Свобода, рівність, братерство». Але свободу автори зводили до свободи віросповідання, друку, навчання, торгівлі, тобто до буржуазних свобод. Рівність розуміли як рівність перед законом. Крім того, статут мав релігійне забарвлення — форма прийняття присяги, зміст її тощо. Пізніше Герцен назвав це «католицькими вибриками».

Ще до виникнення «Союзу польського народу», на початку 1835 року, за ініціативою Г. Мошковського і лікаря Бопре на Волині створюється таємна шляхетська група, яка називалася «Товариством, що прагне до блага людства і нашої вітчизни». Активну участь у роботі товариства брав поміщик Михальський. Члени цієї групи мріяли тільки про відновлення незалежності Польщі.

Один із учасників товариства П. Боровський — власник приватного чоловічого пансіону в Києві, в якому жили гімназисти і студенти,— в 1836 році організував перший таємний політичний студентський гурток. Через деякий час до гуртка вступили студенти Гордон, Вінницький та Янишевський. Через півроку під впливом Конарського шляхетська група прийняла програму «Союзу польського народу». Відтоді студентська таємна організація оформляється як осередок «Союзу польського народу». В. Гордон організував збір коштів для подання грошової допомоги заарештованим учасникам польського повстання. Згодом була створена своєрідна каса допомоги політичним в'язням[1].

У 1837 році Гордон зібрав гроші на користь Буяльського та Богдановича, арештованих за розповсюдження заборонених творів. Лист і зібрані гроші він передав адресатам 15 листопада 1837 року, але, на жаль, вони попали до рук університетської охорони. Щоб уникнути арешту, Гордон утік за кордон.

---

[1] С. С. Симонов. Осередок «Союзу польського народу» в Київському університеті. «Вісник Київського університету». Серія історії та філософії, вип. 1, 1961, № 4, стор. 91—101.

З метою створення багатолюдної організації, яка здатна була б виконувати серйозні політичні завдання, керівники «Союзу» мали намір залучати до нього не тільки поляків, а й росіян. Знову, як і в 1824—1825 рр., польська й російська передова молодь мала об'єднатися для спільної боротьби за політичну й національну свободу. Але в 1838 році зрада студента Майцейовського допомогла царському уряду розкрити «Союз польського народу». Почалися масові арешти. В Києві було арештовано 115 чоловік, серед них 34 студенти. Для розслідування діяльності членів «Союзу польського народу» в місті та університеті було створено секретну слідчу комісію на чолі з генерал-губернатором Д. Бібіковим.

З 4 по 6 березня 1838 року арештованих студентів судив військовий суд. 11 чоловік, у тому числі Янишевського, Вінницького, Сосновського, Петрашкевича та інших, засуджено до страти. Проте Микола I, змушений рахуватися з громадською думкою, пом'якшив вирок — 6 студентів були віддані в Кавказький корпус рядовими солдатами з позбавленням дворянських прав і без вислуги, 5 студентів відправили туди ж рядовими солдатами з правом вислуги і з збереженням для них дворянського звання[1]. Боровського, Бопре та Михальського спочатку засудили також до страти, а потім цар «всемилостивіше» замінив смерть... каторгою[2].

Слідчим органам удалося встановити, що організатором і керівником таємних політичних товариств у Києві і на Правобережній Україні був видатний діяч польського національно-визвольного руху, республіканець і демократ Шимон Конарський. У травні 1838 року жандарми схопили його у Вільно і в лютому 1839 року він був розстріляний.

Щоб навести в Києві «порядок», на чолі т. зв. Південно-Західного краю, як офіційно називали Правобережну Україну, Микола I поставив відомого тоді реакціонера Д. Бібікова, а попечителем Київського учбового округу — генерала С. Давидова. Обидва вони були наділені необмеженими адміністративними й поліцейськими правами. Але й ці заходи не допомогли царатові.

40-і роки в Росії характеризуються поглибленням кризи кріпосницької системи і дальшим розгортанням визвольного руху. Поряд з революціонерами-дворянами дедалі більше виступають різночинці. Розширилась соціальна база визвольного руху. В боротьбу з царизмом вступали революційні демократи, які виражали інтереси селянства. «Попередником цілковитого витіснення дворян різночинцями в нашому визвольному русі,— писав В. І. Ленін,— був ще при кріпосному праві В. Г. Бєлінський»[3]. Разом з Бєлінським у 30-х роках виступає революціонер-демократ, філософ і публіцист О. І. Герцен. Обидва вони зробили великий вплив на розвиток передової думки на Україні.

Одним з визначних борців за національне й соціальне визволення українського народу та інших народів Росії був революційний демократ, геніальний поет Т. Г. Шевченко. У своїх творах він різко виступав проти самодержавства й кріпосництва, проти національного гніту. Поезія Т. Г. Шевченка стала гострою зброєю в руках народних мас, які вставали на смертний бій з царизмом і своїми одвічними ворогами — поміщиками. Вона пробудила до активного політичного життя багатьох громадян тодішньої України, і зокрема Києва. З цього приводу Грабовський писав: «Чим в 1845 р. був Шевченко для Києва, тим ще в більшій мірі він зробився в 60-х рр. для Львова і всієї австрійської Русі. Його ім'я зробилося окликом, під яким почало збиратися все, що пробудилось і думало»[4].

Весною 1845 року після закінчення Академії художеств Т. Г. Шевченко приїхав до Києва. На той час остаточно сформувався його світогляд. Ідейний розвиток Шевченка проходив під безпосереднім впливом передової російської думки,

---

[1] С. С. Симонов. Осередок «Союзу польського народу» в Київському університеті. «Вісник Київського університету». Серія історії та філософії, вип. 1, 1961, № 4, стор. 91—101.

[2] П. О. Білецький. Т. Г. Шевченко в Києві. К., 1962, стор. 12—13.

[3] В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 219.

[4] І. Я. Франко. Твори. В 20 т., т. 17. К., 1955, стор. 125.

зокрема величного подвигу декабристів — першого покоління російських революціонерів. Він з захопленням називав їх першими благовістителями свободи, поборниками святої волі, оспівував їх у своїх поетичних творах. Вірш «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» датований 14 грудня 1845 року, тобто двадцятою річницею декабристського повстання в Петербурзі. В цьому вірші Шевченко показує тяжке становище кріпаків і закликає по суті до боротьби з царизмом.

Працюючи в Київській археографічній комісії, Шевченко об'їздив майже всю Україну і скрізь бачив страждання народу. В одному із своїх віршів у 1845 році він з надією писав, що «Встане Україна й розвіє тьму неволі, світ правди засвітить». А в «Заповіті» (грудень 1845 р.) поет закликає народ:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою, злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим, тихим словом.

Розвиток капіталістичного виробництва на Україні сприяв формуванню місцевої буржуазії і появі національної буржуазної інтелігенції, яка виявляла глибоке незадоволення кріпосницьким ладом, що гальмував розвиток капіталізму. В. І. Ленін писав, що для періоду визрівання і зміцнення капіталізму характерним було «пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав»[1].

У другій чверті XIX століття на Україні разом із загальноросійським процесом відбувалося оформлення буржуазної ідеології. Особливість цього процесу на Україні полягала в тому, що він відбувався в умовах зростаючого національного гноблення, яке здійснювали Микола І і великодержавні шовіністи різних мастей.

На захист економічних і політичних інтересів української буржуазії виступала її інтелігенція, яка свою діяльність прикривала іменем українського народу, іменем боротьби за його культуру, національну незалежність, але разом з тим вона боялася народу, його революційних виступів і тому завжди шукала собі захисту у царя. Буржуазна інтелігенція мріяла про реформи, про мирний шлях оновлення життя в країні, який мав дати їй політичну владу.

На Україні посилюється суспільно-політичний рух, в якому відбувається розмежування демократичного і ліберально-буржуазного напрямів. У Києві в січні 1846 року виникає таємна політична організація Кирило-Мефодіївське товариство. Воно об'єднувало в своїх рядах всіх тих, хто прагнув до звільнення селян та національної свободи українського народу. Організаторами товариства були прихильники ліберально-реформістських поглядів М. І. Костомаров і В. М. Білозерський. Згодом до них приєднались О. В. Маркович та деякі інші буржуазні ліберали, а також П. О. Куліш, який належав до ліберально-поміщицького табору.

Товариство мало й програмні документи: «Статут і головні правила товариства», «Книги буття українського народу», або «Закон божий», прокламації «До братів українців», «До братів великоросів і поляків». Основними авторами цих документів були М. Костомаров і В. Білозерський.

У «Статуті» і в «Книгах буття» була висловлена ідея політичної рівноправності і національного визволення слов'янських народів, в т. ч. й українського, створення демократичної федерації на чолі з Україною, а також скасування кріпосного права, станів тощо. Спроба в «Книгах буття» ідеалізувати минуле українського народу, показати його безкласовість була виявом націоналістичної ідеології, яка з часом набула поширення серед української буржуазної інтелігенції.

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 11.

М. І. Гулак.

Ідея про ліквідацію кріпосного ладу, національної нерівності і створення Всеслов'янської федеративної республіки розвивала республіканські традиції декабристів і з'явилася на сторінках «Книг буття» і «Статуту», очевидно, під впливом революційної поезії Шевченка. Не може бути сумніву в тому, що Костомаров теж під впливом Шевченка закінчує «Книги буття» заявою, що скоро піднімуться всі слов'яни на боротьбу, після чого «...не зостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя...».

Весною 1846 року, після тривалої службової поїздки по Україні, Т. Г. Шевченко повернувся до Києва й оселився на «Козиному болоті» (у Хрещатицькому, тепер провулок ім. Т. Г. Шевченка, 8-а). Разом з ним у тому ж будинку жили його друзі — художник М. Сажин і поет О. Афанасьєв-Чужбинський. У квітні 1846 року Шевченко познайомився з Костомаровим. Знаючи полум'яну любов Шевченка до України, до її багатостраждального народу, Костомаров розповів йому про Кирило-Мефодіївське товариство. Дізнавшись про мрії і прагнення кирило-мефодіївців, Шевченко виявив бажання приєднатися до товариства.

Серед членів товариства не було єдності в поглядах на здійснення основної ідеї — визволення селян. Шевченко рішуче виступав проти мирної, реформистської тактики Костомарова та його друзів. Він бачив у революції кріпаків єдино можливий шлях до соціального і національного визволення.

Виступаючи проти царизму і поміщиків, Шевченко боровся за зміцнення нерозривної єдності українських трудящих мас з усіма народами Росії. Поет ненавидів польських панів — віковічних ворогів українського народу, але польський народ був йому близький як брат українського і російського народів у боротьбі проти гнобителів. Шевченко гаряче підтримував ідею тісного єднання всіх слов'янських народів, але не погоджувався з Костомаровим та його однодумцями в тому, що саме український народ має відіграти особливу, виняткову роль у створенні Слов'янської федерації. Він і його найближчі ідейні послідовники М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда, Г. Андрузький та інші всіляко відстоювали рівність і братерську єдність слов'янських народів, бо лише єдність, на їх думку, може принести народам політичну, соціальну й національну волю. Отже, між поміркованою групою на чолі з Костомаровим і революційно-демократичною групою, яку очолював Шевченко, протягом усього періоду існування товариства велася гостра, принципова полеміка з питань програми, і головним чином тактики.

Саме тоді в Київському університеті появилася вакансія вчителя малювання. Шевченко мріяв про цю посаду і діяльність серед студентів. У листі до Костомарова він писав: «Коли б бог дав мені притулитися до університету, дуже добре було б». У лютому 1847 року Шевченка затверджено на посаді вчителя малювання, але викладання почати він не встиг. Коли повертався з Чернігівщини до Києва, біля переправи через Дніпро жандарми арештували його і відправили до Петербурга. Арештовано було й інших членів Кирило-Мефодіївського товариства. Микола I сам затвердив кожному вирок.

Ліберали зазнали порівняно незначних покарань і незабаром їх відпустили на свободу. Ідейного послідовника Шевченка М. І. Гулака, який підтримував думку про знищення царської сім'ї, якщо цього вимагатимуть інтереси революції, покарали ув'язненням у Шліссельбурзькій фортеці строком на 3 роки з послідуючим засланням у найвіддаленішу губернію під суворий нагляд поліції.

Найжорстокіше розправився уряд з Т. Г. Шевченком. Його відправили в Оренбурзький окремий корпус рядовим солдатом з забороною писати й малювати[1].

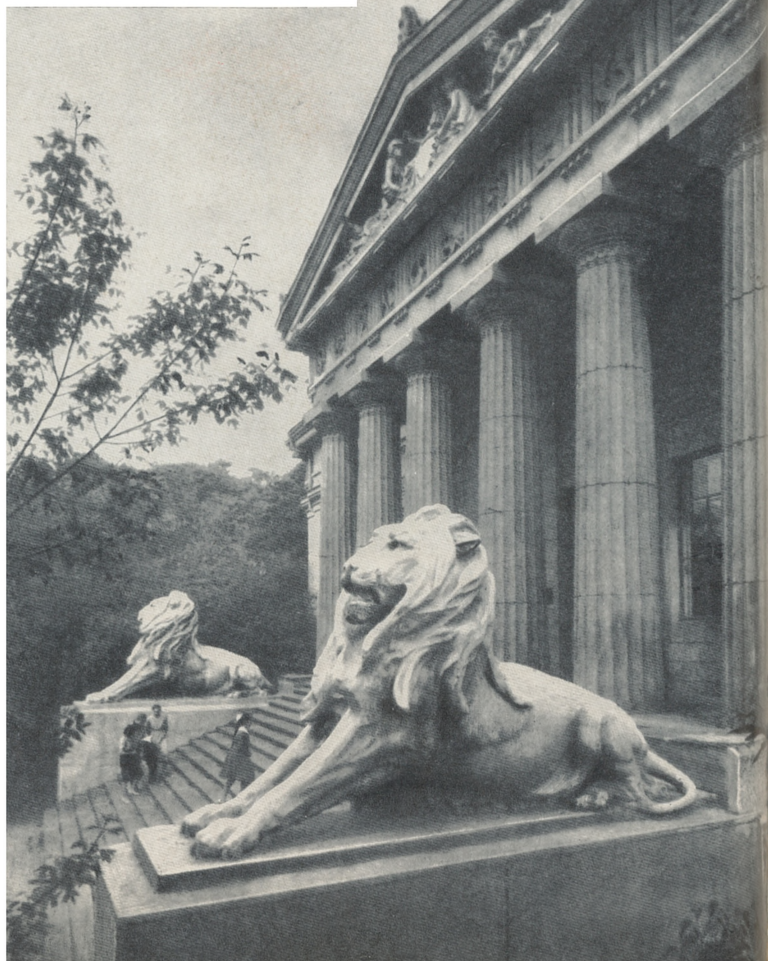
[1] Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. К., 1950, стор. 114.

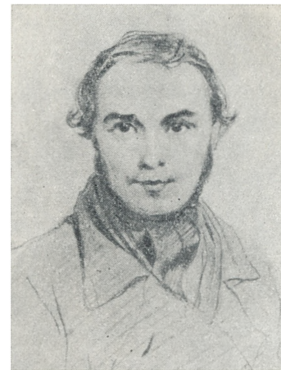
Пам'ятник Т. Г. Шевченку у Києві. Скульптор М. Г. Манізер, архітектор С. Левінсон. 1939 р.

Київський державний ордена Леніна академічний театр опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка.

Державний музей образотворчого мистецтва УРСР.

Т. Г. Шевченко. Автопортрет. 1845 р.

«Коли б я був кат, кровопивець,— писав пізніше Шевченко,— то й тоді для мене більш вдалої кари не можна було придумати... Трибунал під головуванням самого сатани не міг би винести такого холодного, нелюдського вироку»[1].

Кирило-Мефодіївське товариство після декабристів було другою антиурядовою організацією в російському визвольному русі, яка мріяла створити на широких демократичних принципах велику «Слов'янську федеративну республіку». Кирило-мефодіївці, зокрема Т. Г. Шевченко, відіграли значну роль в активізації політичної діяльності передових людей того часу.

Революція 1848 року в країнах Західної Європи збіглася з часом загострення в Росії кризи феодально-кріпосницької системи господарства. Звістки про революцію проникали в Росію через періодичну пресу, приватні листи з-за кордону, розповіді очевидців. Вони знаходили в Росії сприятливий грунт і викликали широкий відгук.

Т. Г. Шевченко, який перебував на засланні, одержавши від своїх знайомих звістку про революцію 1848 року, відгукнувся на неї поемою «Царі», в якій закликав до розправи над коронованими катами.

Бодай кати їх постинали,
Отих царів, катів людських.

Прогресивно настроєна молодь сподівалась, що в Росії, нарешті, буде ліквідовано самодержавство і звільнено селян від кріпосництва. На Правобережній Україні розповсюджувались антиурядові прокламації. Передове студентство університету всіляко виявляло свої симпатії до революційних подій на Заході. Царський уряд злякався можливих революційних виступів у країні. Щоб запобігти цьому, в західних губерніях Росії, а також у Південній Україні, Бессарабії і Польщі 10 березня 1848 року було запроваджено надзвичайний стан. Війська перебували в бойовій готовності. По всій країні лютували поліцейське свавілля і терор.

Після поразки царизму в Кримській війні 1853—1856 рр. і смерті Миколи I в Росії значно пожвавішало громадське життя. Реакціонери й ліберали, які страшенно боялися революції, різними шляхами й методами вимагали від уряду проведення реформи в усіх сферах економічного й політичного життя країни, вбачаючи в цьому для себе порятунок. У цей період дедалі більшого поширення набувають революційні ідеї революціонерів-демократів, зокрема М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, О. І. Герцена, Т. Г. Шевченка та інших. Студентська молодь з захопленням читала герценівські видання, особливо «Полярную звезду» і «Колокол». Передова частина студентства прагнула до практичної політичної діяльності.

В ті роки значно зросла активність студентів Київського університету. З'явилися добровільні студентські організації: суд, каса взаємодопомоги та інші. В 1858—1860 рр. у стінах університету діяв революційний гурток, основу якого становила група студентів, виключених з Харківського університету і, не без сприяння попечителя Київського учбового округу М. І. Пирогова, прийнятих до Київського. Керівниками його були Я. М. Бекман і М. Д. Муравський, активними членами — В. О. Португалов, О. О. Тишинський, П. С. Єфіменко, Л. М. Зеленський та багато інших. Члени гуртка налагодили зв'язки з своїми однодумцями, що лишились у Харківському університеті, а також з студентськими таємними організаціями Петербурга, Москви та інших великих міст Росії.

Київська таємна політична організація в 1858—1860 рр. провела значну роботу: був створений легальний літературний гурток, який використовувався як ширма

[1] Хрестоматія з історії УРСР, т. 1. К., 1959, стор. 676.

8 8-266

Група викладачів перших недільних шкіл. 60-і роки XIX ст.

для політичної діяльності, члени організації розповсюджували заборонені твори, організували видання журналу «Гласность» тощо[1].

М. Д. Муравський перед слідчою комісією заявив, що політична мета організації була — загальний переворот у Росії шляхом поширення ліберальних ідей. Для цього думали звернути увагу переважно на селян і розкольників, як найбільш незадоволених своїм становищем, а тому схильних до перевороту, і на військо, щоб мати на своєму боці збройну силу. Поширювати ліберальні ідеї гадали за допомогою заборонених чужих творів, а частково і своїх власних[2].

У лютому 1860 року жандарми розкрили таємну політичну організацію студентів. П'ятьох активніших членів гуртка — Я. Бекмана, М. Муравського, П. Єфіменка, П. Завадського і В. Івкова — відправили на заслання в північні й північно-східні губернії. Проте й там вони не припиняли громадсько-політичної діяльності. Бекман у 1862 році став членом товариства «Земля і воля», а Муравський пізніше брав активну участь у революційно-народницькому русі 1870-х років.

Одним з важливих засобів поширення визвольних ідей у народі в роки революційної ситуації в Росії стали «недільні школи». Ініціатором їх створення виступила демократична частина київського студентства, в т. ч. члени таємного гуртка Бекмана — Муравського. Клопотання студентів про організацію в місті недільних шкіл підтримав попечитель учбового округу М. І. Пирогов. Загальне керівництво недільними школами здійснював професор Київського університету П. В. Павлов.

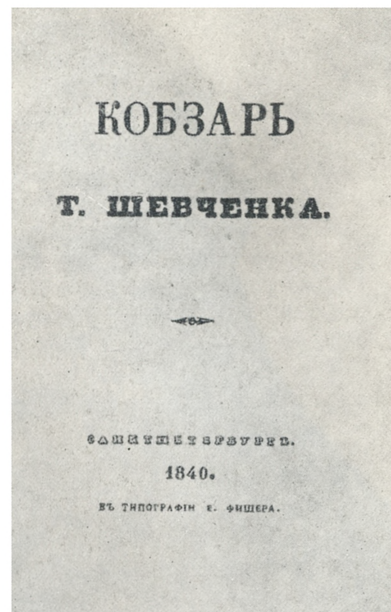
Першу недільну школу відкрито 11 жовтня 1859 року в будинку Києво-Подільського дворянського повітового училища, а незабаром одержано було дозвіл на відкриття другої школи, що діяла при повітовому училищі. Протягом 1859—1861 рр. у 50 губерніях Росії відкрито близько 300 недільних шкіл, у т. ч. в Києві — 7[3]. У цих своєрідних учбових закладах навчалися разом дорослі й підлітки — робітники, робітниці й домашня прислуга. В школу приходили й ті, що вміли вже читати. Щоб навчання було цікавим і ефективним для всіх учнів, їх ділили на групи з однаковим рівнем знань.

[1] Ю. Ястребов. Революционные демократы на Украине. К., 1960, стор. 248.
[2] Там же, стор. 150.
[3] М. Лемке. Очерки освободительного движения шестидесятых годов. СПб., 1908, стор. 416.

Трудовий Київ виявив до недільних шкіл глибоку шану. Якщо у перший день навчання до недільної школи на Подолі прийшло 50 учнів, то наступного разу — вже 110[1]. На перше заняття Новостроєнської недільної школи 25 жовтня 1859 року прийшло 34 учні, а через деякий час кількість їх зросла до 148 чоловік. Серед учнів було 35 теслярів, 31 кравець, 10 ковалів, 6 шевців, 9 різників, 3 каретники, 7 палітурників, 4 обійники, 2 майстри золотих справ, 3 лампівники, 2 хутровики, 22 лакеї, 14 чоловік без певних занять.

За віком учні поділялися так: від 8 до 15 років — 56 чоловік, від 15 до 21 року — 63 і від 20 до 30 років — 29 чоловік. Серед них українців було — 121, росіян — 21, поляків — 5, німців — 1[2].

Як згадував Пирогов, успіхи учнів у київських недільних школах були дуже хороші, «письменність засвоювалась майже вдвічі і навіть втричі швидше, ніж у парафіальних та інших училищах, що відвідувалися щодня»[3].

Титульна сторінка першого видання «Кобзаря».

Тісні зв'язки з демократичною київською інтелігенцією підтримував після повернення з заслання великий український поет-революціонер Т. Г. Шевченко. Влітку 1859 року він востаннє відвідав Україну, побував і в Києві, де зустрівся з своїм давнім знайомим, товаришем по Академії художеств І. М. Сошенком, познайомився з своїм майбутнім біографом, учителем М. К. Чалим. Київське студентство радо вітало геніального поета і невтомного борця за долю трудового народу.

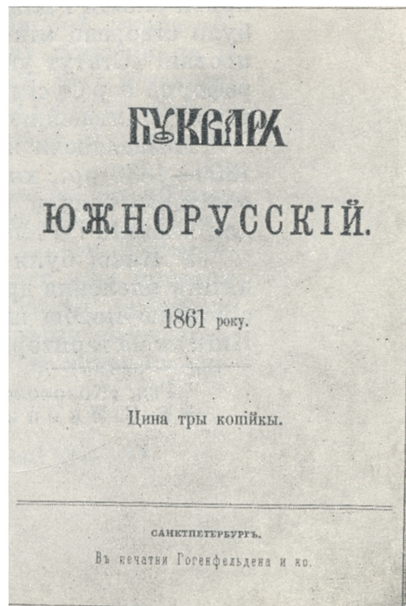
Т. Г. Шевченко з великим ентузіазмом відгукнувся на відкриття у Києві недільних шкіл, надіслав на їх користь 50 примірників виданого в 1860 році «Кобзаря»[4]. Вже тяжко хворий, Шевченко склав і, долаючи великі перешкоди, видав для українських недільних шкіл свій «Букварь Южнорусский». Виручені за буквар гроші поет пропонував покласти в касу київських недільних шкіл, «бо це,— писав він до М. Чалого,— не моє добро, а добро наших убогих воскресних шкіл»[5].

Шевченків «Букварь» був першим із серії підручників, які поет гадав написати для недільних шкіл, але тяжка хвороба перешкодила здійсненню цих планів.

Викладачі недільних шкіл, здебільшого студенти і вчителі гімназій, знайомили учнів з історією і культурою України, розповідали про літературну творчість Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка та інших передових письменників. Серед викладачів було багато революціонерів-демократів, які поступово перетворили школи на центри пропаганди революційних ідей.

Все панство Росії, реакційна професура, царська адміністрація побачили в недільних школах велику загрозу існуючому політичному режиму. На адресу Олександра II з різних кінців імперії полетіли тривожні повідомлення. А коли цар узнав, що учням читали журнали «Колокол», «Современник» і прокламацію «Молода Росія», він 12 червня 1862 року підписав наказ про негайне закриття всіх недільних шкіл в імперії.

Титульна сторінка українського букваря. 1861 р.

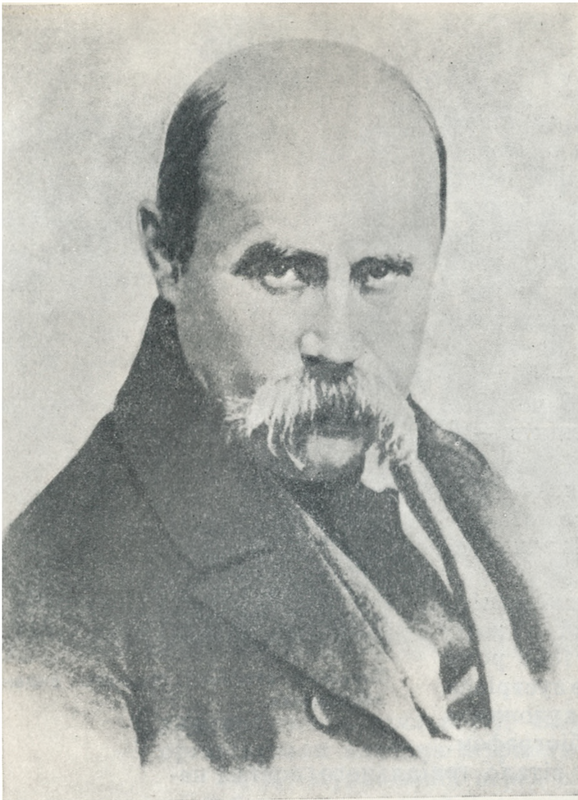
[1] С. Х. Чавдаров. Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка. К., 1953, стор. 152.

[2] Там же.

[3] Н. И. Пирогов. Избранные педагогические сочинения. М., 1952, стор. 467.

[4] Т. Г. Шевченко. Повне зібрання творів, т. 6. К., 1957, стор. 216.

[5] Там же, стор. 226.

Т. Г. Шевченко. Портрет роботи худ. І. Ю. Рєпіна. 1888 р.

26 лютого 1861 року після тяжкої хвороби помер Т. Г. Шевченко. Трудовий народ, передова українська інтелігенція сприйняли смерть Великого Кобзаря як тяжке горе. Друзі й прихильники Шевченка, виконуючи його волю, висловлену в «Заповіті», добилися дозволу поховати поета на Україні, на Дніпрових кручах. Перевезення труни з прахом поета через Київ супроводилося вуличними маніфестаціями, під час яких виголошувалися палкі промови. Група студентів їздила на похорон Шевченка в Канів.

Всі антиурядові виступи студентів Київського університету наприкінці 1850-х років царський уряд кваліфікував, як наслідок ліберального ставлення до них з боку М. І. Пирогова. В березні 1861 року його усунуто з посади попечителя Київського учбового округу. Прогресивна громадськість країни сприйняла цю звістку з глибоким обуренням. У Києві влаштували Пирогову теплі, сердечні проводи. Про цю подію і про її політичне значення О. І. Герцен написав статтю «Київський університет і М. І. Пирогов», у якій тепло говорив про організаторів прощального вечора. Звільнення Пирогова з посади попечителя Герцен розглядав, як «ще одну з наймерзенніших справ Росії дурнів, проти Русі, що розвивається»[1].

3. НАУКОВЕ І КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ КИЄВА

Початкова і середня загальна школа. У кріпосницькій Росії кінця XVIII і початку XIX століття народна освіта була зосереджена в руках духовенства. В. І. Ленін писав, що царська Росія була «тюрмою народів». В ній панувало кріпосне, політичне й національне рабство. З надзвичайною послідовністю пропагувалося серед народу церковне вчення, яке вимагало від задавлених темнотою і злиднями трудящих рабської покори експлуататорським класам, адміністративному і поліцейському апарату. Але економічний і політичний розвиток країни, посилення боротьби народних мас проти феодально-кріпосницького ладу примусили царський уряд відкрити школи і для непривілейованих верств населення. В 1802 році в Росії вперше було створено міністерство народної освіти. Протягом 1802—1804 рр. були опрацьовані «Статут університетів» і «Статут підвідомчих їм учбових закладів». Хоч ця реформа передусім мала задовольнити інтереси дворян, вона певною мірою сприяла також збільшенню кількості початкових шкіл у країні.

Незважаючи на всілякі урядові перешкоди, кількість шкіл у Києві протягом 1800—1830 рр., хоч і дуже повільно, все ж зростала. В 1835 році у місті діяли: повітове училище (відкрите в 1807 році), 4 початкові школи, 5 приватних пансіонів для хлопців і 4 для дівчат. Всього в цих школах навчалося 508 дітей[2].

У Києві були складні умови для розвитку й середньої школи. Польські магнати й численна дрібна шляхта всіляко гальмували розвиток середньої школи з російською мовою викладання. Вони дивилися на т. зв. Південно-Західний край і Київ як на територію, що має бути повернена Польській державі, а тому, хоч і стояли

[1] Газ. «Колокол», 1 червня 1861 р.

[2] В. С. Иконников. Киев в 1654—1855 гг., стор. 247.

за створення середньої школи в Києві, але при неодмінній умові, щоб викладання в ній велося польською мовою. Ці наміри польських дворян підтримувало й ополячене українське панство. В той же час у Києві жили російські та українські дворяни й купці, які виступали проти домагань польських панів. Ця боротьба теж певною мірою гальмувала відкриття середньої школи в місті.

У зв'язку з реформою середньої й університетської освіти в Росії на початку XIX століття вирішено було на базі «Київського головного народного училища» організувати гімназію. Учні 3-го і 4-го класів училища мали стати учнями 1-го класу гімназії. 13 жовтня 1811 року для Київської гімназії Олександр I затвердив особливий статут, який прирівнював її до вищих учбових закладів імперії. За своїм статутом вона називалася «Київська вища гімназія» і складалася з одного підготовчого і чотирьох вищих класів. Всі, хто успішно закінчував гімназію, одержували звання «дійсного студента» і службовий чин XII класу. У параграфі 15 «Статуту» було записано: «Той, хто одержує звання дійсного студента, користується всіма правами студента, університетом наданих»[1].

Візитатор Віленського учбового округу Т. Чацький домагався, щоб навчання в гімназії велося польською мовою і щоб вивчалися ті ж предмети, що й у подібних польських учбових закладах. Проти цього домагання ополячити київську гімназію виступили київський генерал-губернатор М. І. Кутузов, міністр внутрішніх справ В. П. Кочубей та інші. «Незручно було б,— писав Кочубей,— щоб у Києві, найдавнішій столиці російській, де посаджено перший корінь російської освіти, вести навчання, як то рекомендує дворянство, польською мовою, коли й сама мова, властива корінним жителям тієї країни, не є мова польська»[2].

В боротьбі за мову викладання Чацький і польське дворянство потерпіли невдачу. Але вчителів для гімназії мав давати Віленський учбовий округ, цим шляхом Чацький гадав впливати на виховання її учнів.

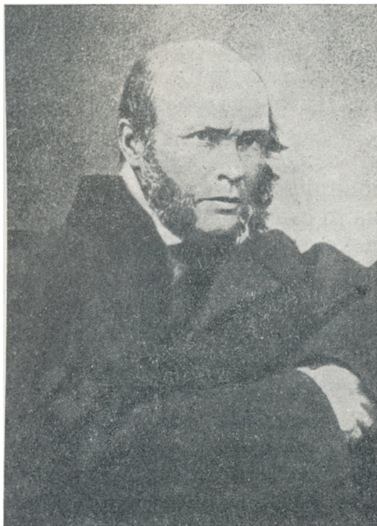
30 січня 1812 року в урочистій обстановці, під гарматні постріли, було відкрито «Київську вищу гімназію». Розмістили її в Кловському палаці (тепер вул. Чекістів), де вона й перебувала до 1857 року, коли її перевели в нове приміщення (тепер бульвар Шевченка, 14), яке будувалося для кадетського корпусу.

В Київській вищій гімназії вивчали латинську, грецьку, французьку, німецьку, російську і польську мови, вищу математику, хімію, фізику, технологію, архітектуру, Римське, Російське і природне право, політичну економію, комерцію, статистику, історію природи, сільське господарство, загальну, російську і польську літератури, філософію, логіку, психологію і естетику. В новоствореній гімназії навчалися діти всіх станів, але найбільше — сини поміщиків і чиновників. Так, у 1828 році з 119 учнів дворян було — 42, дітей чиновників — 39, купців — 8, привілейованих громадян — 4, міщан — 18, козаків — 1, іноземців — 1, інших—6.

Польське й ополячене українське панство бойкотувало першу гімназію за її русофільський напрям. Саме цим можна пояснити дуже повільний ріст кількості її учнів — у 1812 році їх було 48, у 1815 році — 63, 1824 році — 112 і в 1828 році — 119[3]. Отже, за 16 років в єдиній у Києві середній школі число учнів збільшилося всього лише на 71 чоловіка.

Щоб удосконалити систему середньої освіти в країні відповідно до потреб дворянства, 8 грудня 1828 року було затверджено новий статут, єдиний для всіх гімназій Росії, який став початком нового етапу в житті середніх шкіл. Замість п'ятирічного строку навчання вводився семирічний. У трьох перших класах учні вивчали однакові предмети, а починаючи з 4-го — гімназії поділялися на гімназії, де викладалась грецька мова і без неї. За новим статутом, усі гімназії країни перетворювалися на середні школи, які мали головним чином готувати учнів до вступу в уні-

[1] Н. В. Закревский. Описание Киева, т. 1, ч. 2, стор. 269.
[2] Столетие Киевской первой гимназии (1811—1911 гг.), т. 1. К., 1911, стор. VIII—IX.
[3] В. С. Иконников. Киев в 1654—1855 гг., стор. 113.

М. І. Пирогов.

верситет. У зв'язку з цим Київська вища гімназія була реорганізована у звичайну і з 1833 року дістала назву «1-а Київська гімназія». Після реорганізації наплив учнів до неї швидко зростав. Це пояснюється ще й тим, що Микола І після розгрому польського повстання 1830—1831 рр. закрив майже всі школи, які існували при польських костьолах і монастирях на Правобережній Україні. З 245 шкіл цього типу залишилось діючими лише 19.

З 1832 року Київ став центром Київського учбового округу, який керував учбовими закладами Київської, Подільської, Волинської і Чернігівської губерній. Першим попечителем округу призначено Е. Ф. фон-Брадке. У 1836 році в Києві відкрито другу гімназію, яка дістала назву «Губернської гімназії», бо її директор вважався директором усіх шкіл, що існували на території губернії. Протягом першого року існування цієї гімназії кількість учнів у ній зросла з 246 до 308 чоловік[1]. У 2-й, або «Губернській гімназії», вивчали закон божий, російську словесність і логіку, російську мову, математику, латинську, грецьку, німецьку і французьку мови, географію, фізику, історію, статистику і малювання. Строк навчання був 7 років.

Послідовно проводячи політику царського уряду щодо русифікації Правобережної України, а в т. ч. й Києва, генерал-губернатор Левашов запропонував за прикладом Петербурга й Москви відкрити в Києві Інститут благородних дівиць, який мав давати своїм вихованкам не тільки певну освіту, естетичне й етичне виховання, а ще й право на посаду вихователькок дітей у багатих дворянських та купецьких сім'ях. Уряд прихильно поставився до цієї пропозиції. 5 листопада 1834 року для інституту затвердили особливий статут. Після підготовчої роботи 22 серпня 1838 року Інститут благородних дівиць почав діяти. В 1843 році для нього збудували чудове приміщення за проектом архітектора В. Беретті.

До інституту приймали дівчат дворянського походження і дочок купців 1-ї гільдії. Повний курс тривав 6 років, а з підготовчим класом — 7. Плата за рік навчання дорівнювала в 1838 році 800 крб. асигнаціями. За навчання грати на музичних інструментах платили окремо 50 крб. на рік[2].

У зв'язку з революційними подіями 1848 року в країнах Західної Європи і загостренням класової боротьби в Росії Микола І наказав радикально переглянути всю систему навчання в учбових закладах країни з тим, щоб повністю закрити туди доступ революційним ідеям. Від керівників учбових закладів і міністерства народної освіти вимагали кардинально змінити дух і напрям освіти.

Виконуючи наказ царя, в 1849 році шкільний статут 1828 року докорінно переробили. З учбових програм зовсім вилучили філософію, як «вогнище революційних ідей». У вищі й середні учбові заклади обмежувався прийом юнаків, що народились у «нижчих» верствах суспільства. В гімназіях ввели тілесне покарання й для учнів старших класів. 1-у Київську гімназію уряд перетворив у закритий учбовий заклад. В її двох «благородних пансіонах» виховувалися тільки дворянські діти.

В 1852 році у Києві почав працювати Володимирський кадетський корпус. Це була середня військова школа, з 1865 року вона так і називалася «військова гімназія».

---

[1] Журн. «Киевская Старина», 1902, № 1, стор. 40.
[2] Журн. «Киевская Старина», 1902, № 2, стор. 199.

У Києві в 1850-х роках існували приватні пансіони Левашової, Залеської і Ганф, у яких виховувалися дівчата багатих жителів міста. В цих пансіонах особливу увагу приділяли танцям, музиці та іноземним мовам. Загальноосвітніх знань пансіони давали своїм вихованкам дуже мало.

Особливу роль у розвитку середньої й вищої освіти на Правобережній Україні, і зокрема в Києві, відіграв видатний російський вчений, талановитий медик-хірург М. І. Пирогов, який з 1858 року займав посаду попечителя Київського учбового округу. Призначення Пирогова попечителем було, писав сучасник, цілою «...епохою в житті київських учбових закладів... Вплив його особливо помітно відбився на гімназіях, у них повіяло новим духом. Піднесли значення вчителів... Поліпшилась діяльність педагогічних рад...»[1]. У школах появилися журнали, які з захопленням читали й перечитували учні.

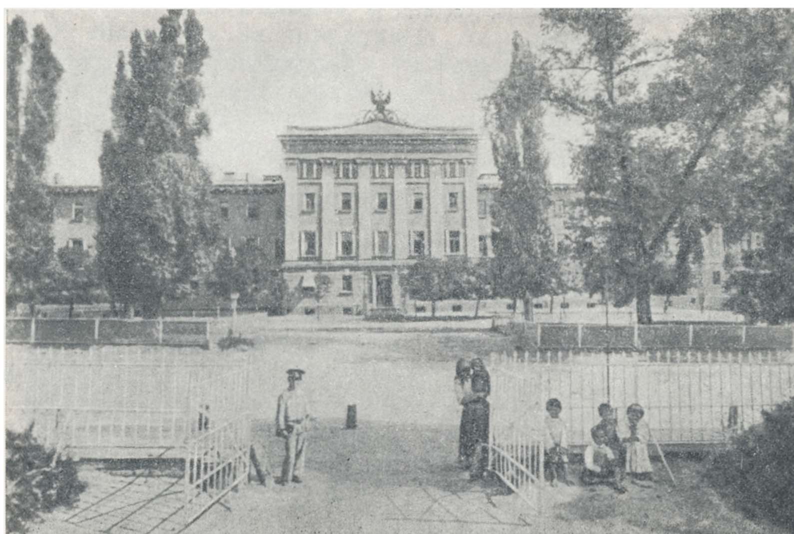
Під тиском визвольного руху в країні Олександр II в 1860 році дав згоду відкрити в Києві третю — жіночу гімназію для дівчат всіх станів. Строк навчання в ній був 7 років. Дворянство ігнорувало цю гімназію, тому спочатку тут налічувалося тільки 40 учениць.

Якщо в початкових школах міста навчалися діти і трудящих мас Києва, то в київські гімназії вони доступу не мали. Всі 210 учнів 1-ї Київської гімназії були діти дворян і високопоставлених чиновників. У другій гімназії навчалося 594 учні, з них дітей дворян і чиновників — 537 чоловік, духовенства — 10, міської буржуазії — 47.

В усіх учбових закладах Києва, крім духовних шкіл, дитячих притулків і кадетського корпусу, в 1856 році навчалося 2645 чоловік, з них хлопців — 1975, дівчат — 670[2].

Вища школа і наука. Повільне збільшення в Росії кількості людей з середньою загальною і спеціальною освітою не могло задовольнити все зростаючі потреби господарства у фахівцях вищої кваліфікації. Царський уряд змушений був відкривати в країні нові вищі учбові заклади. В Києві в першій чверті XIX століття був один вищий учбовий заклад — Київська академія. З 1819 року її остаточно перетворили на духовну академію. А тим часом потреба у вищій школі незмірно виросла. Про створення в Києві університету почалися розмови ще у XVIII столітті. Але тоді з різних причин університету не відкрили. У зв'язку з реформами середньої і вищої школи на початку XIX століття знову постало питання про відкриття в Києві університету. Для здійснення цього наміру до Києва у 1805 році приїздив міністр народної освіти П. В. Завадовський, вихованець Києво-Могилянської академії. Але польські магнати, які мріяли про повернення Правобережної України під владу Польщі і намагалися всіляко ополячити український народ, виступили проти створення у Києві університету, мотивуючи це тим, що, мовляв, Київ розташований на окраїні Правобережної України і тому не може бути центром університетського навчання юнаків цього краю. Замість університету Чацький запропонував створити Кременецьку гімназію з розширеним курсом навчання. Завадовський

Будинок 1-ї Київської гімназії. Фото кінця XIX ст.

[1] Журн. «Киевская Старина», 1889, № 11, стор. 254—255.

[2] Київський облдержархів, ф. 804, оп. 1, спр. 14, арк. 115, 116, 120, 123.

схвалив цю пропозицію. В 1819 році Кременецьку гімназію реорганізували на Волинський ліцей. Після придушення збройного повстання 1830—1831 рр. у Польщі Микола I наказав закрити на Правобережній Україні не тільки всі польські школи, а й Волинський ліцей.

8 листопада 1833 року цар підписав указ про відкриття університету в Києві, а 2 грудня того ж року він підписав і статут для університету на 4 роки, але він діяв аж до 1842 року. Після значної підготовчої роботи 15 липня 1834 року в урочистій обстановці відбулося офіціальне відкриття університету св. Володимира.

Київський університет спочатку мав два факультети: філософський, який складався з двох відділів — історико-філологічного й фізико-математичного, і юридичний. В 1842 році університет почав працювати у власному приміщенні, збудованому в 1837—1842 рр. за проектом архітектора В. І. Беретті.

Університет, як і гімназії, був недоступний дітям трудящих. У перший навчальний рік тут налічувалося 62 студенти, з них дітей дворян — 57. У 1845 році з 445 студентів дворян було 367 чоловік[1]. У 1856 році з 867 студентів діти дворян і високопоставлених чиновників становили 725 чоловік, діти духовенства — 57, міських станів (діти промисловців, купців і почесних громадян) — 73, діти заможних селян — 13 чоловік[2].

Із 20 викладачів університету 1834 року лише троє: М. О. Максимович, О. М. Новицький і В. Ф. Цих були українці, решта — поляки. Першим ректором університету св. Володимира став талановитий вчений, високоосвічена людина М. О. Максимович.

Навчання почалося 9 вересня 1834 року спочатку на філософському факультеті, а в 1835 році — і на юридичному. Серед учених юридичного факультету були К. О. Неволін, С. М. Орнатський та інші — учні відомого політичного діяча Росії першої половини XIX століття М. М. Сперанського. З 1838 року на юридичному факультеті почав працювати визначний фахівець і громадський діяч М. Д. Іванишев.

Університет мав кабінети: фізичний, хімічний, зоологічний, мінералогічний і нумізматики, а також ботанічний сад і друкарню.

Багато уваги приділялося богословським наукам. За їх допомогою Микола I думав виховати собі вірних русифікаторів. Але всупереч намірам царя університет став визначним центром наукової думки на Україні і в Росії, могутнім вогнищем культури і одним з центрів революційно-визвольного руху в Києві і в усій Росії.

Починаючи з 40-х років дедалі більшого розвитку набуває в університеті науково-дослідна робота. Протягом 1841—1845 рр. побудовано астрономічну обсерваторію, першим директором її став професор В. Ф. Федоров. В 1841 році при університеті відкрили медичний факультет. Деканом факультету став учень і послідовник М. І. Пирогова — професор В. О. Караваєв. Він був не тільки визначним хірургом, а й талановитим лектором. Караваєв працював в університеті близько 50 років. Разом з ним на медичному факультеті викладали такі відомі медики, як М. І. Козлов, С. П. Алфер'єв, Ф. С. Ципурін та інші. Ці вчені внесли значний вклад у розвиток вітчизняної медичної науки. В 1851—1853 рр. на вулиці Фундуклеївській (тепер Леніна) збудовано анатоміч-

Інститут благородних дівиць. XIX ст.

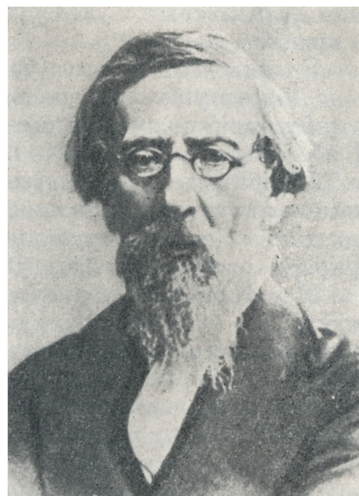

[1] М. В. Владимирский-Буданов. История императорского университета св. Владимира, т. 1. К., 1884, Приложение, стор. VII.

[2] Київський облдержархів, ф. 804, оп. 1, спр. 14, арк. 123.

ний театр, який був тоді одним з найкращих у Росії. Університетська бібліотека налічувала понад 52 тис. томів книжок і рукописів[1].

Коли в 1848 році вибухнула революція у країнах Західної Європи, знову «ожили й заворушились уми в університеті св. Володимира», — писав один з його професорів. Микола I, щоб придушити найменший прояв живої думки в університеті, вдався до крайніх реакційних заходів. Замість Уварова міністром освіти з 1850 року став неприхований реакціонер Ширинський-Шихматов, який педантично виконував настанови царя. Для боротьби з передовим словом був створений спеціальний цензурний комітет. За пропуск лекцій студентів садовили в карцер. За розстебнутий одяг іноді навіть виключали з університету. Гоніння на університет були настільки жорстокими, що його діяльність у 50-х роках значно занепала. На юридичному факультеті працювали тільки 3 професори. Кілька кафедр не мали керівників. І все ж, незважаючи на тяжкі умови, вчені Київського університету внесли значний вклад у розвиток наукової думки Росії і всього світу. З 1838 по 1855 рік викладачі університету успішно захистили 32 магістерські і 23 докторські дисертації[2].

М. О. Максимович.

Ще в 1835 році в Києві було створено «Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей», куди ввійшли М. О. Максимович, С. Ф. Зенович, С. М. Орнатський, В. Ф. Цих, викладач Київської академії М. Ф. Берлінський та інші. За 10 років свого існування (1835—1845) комітет провів значну роботу. За його ініціативою при університеті відкрили «Музей старожитностей». Під керівництвом Максимовича в 1840—1841 рр. у Києві вийшло дві книги альманаха «Киевлянин», третя вийшла в Москві 1850 року. В цих альманахах були надруковані цікаві матеріали з історії Києва. Максимович, досліджуючи історію Київської Русі, повів рішучу боротьбу проти норманської теорії походження давньоруської державності. Матеріали з етнографії, статистики та історії Києва друкувалися також на сторінках газети «Киевские губернские ведомости», яка почала виходити в 1838 році.

Велику дослідницьку роботу провадила «Тимчасова комісія для розгляду давніх актів» (Археографічна комісія), створена в Києві в 1845 році. До неї входили головним чином учені університету, зокрема М. Д. Іванишев, М. О. Максимович, М. І. Костомаров та інші. Вони вивчили велику кількість дуже важливих історичних документів. Протягом 1845—1859 рр. комісія надрукувала 4 томи «Пам'яток» з історії України XVI—XVIII століть. Окремими виданнями вийшли літопис Г. Грабянки і 2 томи «Жизнь князя А. М. Курбского в Литве и на Волыне». В роботі цієї комісії активну участь брав як художник Т. Г. Шевченко. За ініціативою Археографічної комісії в 1852 році при університеті відкрили «Центральний архів давніх актів».

Археологічні роботи в Києві дали значні наслідки: відкрили фундамент Десятинної церкви, у 1832—1833 рр. розкопали залишки «Золотих воріт» (вони збереглися до нашого часу), у 1843 році в Софійському соборі відкрили фрески XI століття.

З 1851 по 1854 рік при університеті діяла постійна комісія, до складу якої входили професори університету В. Г. Бессер, К. Ф. Кесслер, Р. Е. Траутфеттер, О. С. Рогович та інші. Комісія досліджувала фауну і флору всіх губерній, що вхо-

---

[1] Киев и университет св. Владимира при императоре Николае I (1825—1855). К., 1896, стор. 98.

[2] В. С. Иконников. Киев в 1654—1855 гг., стор. 299.

дили до Київського учбового округу. Протягом 1851—1861 pp. було видано 4 томи її праць.

Ученим Київського університету завжди подавали безкорисливу допомогу вчені інших університетів нашої країни. Почесними членами Київського університету були відомі російські вчені: М. М. Зінін, М. Т. Каченовський, Д. І. Менделєєв, М. В. Остроградський, М. І. Пирогов, В. Я. Струве та багато інших.

Література. Своїм легендарним минулим, великою кількістю визначних історико-культурних пам'ятників Київ завжди вабив до себе письменників і політичних діячів Росії та зарубіжних держав, багато які з них у своїх спогадах оспівували природу і життя Києва.

Мав Київ і своїх письменників. Хоч вони й не лишили помітного сліду в літературі, все ж їм належала певна кількість літературних творів, присвячених питанням сучасного й минулого життя України (О. Бедарєва, Є. Сентимер, А. Юнг та інші).

Особливе значення для літературного життя Києва мав приїзд О. С. Пушкіна. В січні 1821 року під час Контрактового ярмарку він відвідав Київ уперше (є думка, що Пушкін бував у місті кілька разів)[1]. У домі генерала Раєвського, сім'я якого глибоко шанувала геніального поета, він зустрічався з декабристами. У 1821 році на сцені Київського театру виступав М. С. Щепкін. Є підстави гадати, що саме тоді Пушкін побачив гру цього талановитого актора.

На початку червня 1825 року до Києва приїхав талановитий письменник, представник передової думки Росії О. С. Грибоєдов. Він жив у Києві 10 днів, всі 10 днів вивчав старовинні пам'ятки міста, його велику і славну історію. В листі до В. Одоєвського Грибоєдов писав: «Сам я у стародавньому Києві, надихався тутешнім повітрям і скоро їду далі. Тут я пожив з померлими: Володимири та Ізяслави повністю захопили мої уявлення. За ними лише побіжно помітив я сучасне покоління»[2].

Перебування О. С. Грибоєдова в Києві, постановка його комедії «Горе з розуму» на сцені міського (1831 р.), а потім студентського театру (1859 р.) мали велике значення для зміцнення дружніх зв'язків російського та українського народів.

Значний вплив на розвиток культурного й літературного життя Києва мало відкриття університету. Перший його ректор М. О. Максимович був не тільки вчений. Він відігравав значну роль в літературному житті міста, виступаючи в журналах і газетах як науковий рецензент і критик.

У домі Максимовича не раз зупинявся геніальний російський письменник М. В. Гоголь. Максимович у своїх спогадах розповідав, що Гоголь з ранку до вечора мандрував по Києву і з захопленням вивчав його історичні й культурні пам'ятки. У творах «Вій», «Страшна помста», «Тарас Бульба» він описав краєвиди міста. М. В. Гоголь мав намір зайняти кафедру історії в університеті, але уряд відмовив йому у цій посаді[3].

Твори Гоголя були дуже популярні в Києві. Т. Г. Шевченко з цього приводу писав: «Мертвые души» разлетелися быстрее птиц небесных по широкому царству русскому. Прилетело несколько экземпляров и в древний Киев и дебютировали, разумеется, в университете»[4].

Велике значення для суспільно-політичного й літературного життя Києва мали твори і діяльність Т. Г. Шевченка. Ще задовго до його приїзду в Київ кияни з захопленням читали «Кобзар», який вийшов з друку в 1840 році. Шевченко став ідеалом борця за щастя народу. Багато його творів поширювалися в рукописах, особливо серед студентської молоді. Передові студенти університету бачили в особі

---

[1] В. С. Иконников. Киев в 1654—1855, стор. 128.
[2] М. В. Нечкина. А. С. Грибоедов и декабристы. М., 1947, стор. 448.
[3] М. А. Максимович. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. СПб., 1871, стор. 54—57.
[4] Т. Г. Шевченко. Повне зібрання творів, т. 4. К., 1963, стор. 70.

Шевченка свого провідника, справжнього виразника дум і сподівань трудового українського народу. В Києві поет написав балади «Лілея» і «Русалка», присвячені гіркій долі жінки в країні кріпосного рабства. Твори Шевченка сприяли розвитку національної самосвідомості українського народу, єднанню і дружбі народів.

Протягом десяти років (1849—1859) у Києві жив відомий російський письменник М. С. Лєсков. Він добре знав українську мову, життя і побут українського народу, був знайомий з діячами української культури і літератури, зокрема з Т. Г. Шевченком, О. В. Марковичем. Лєсков неодноразово з великою любов'ю писав про Київ.

У 1852 році до Києва приїздив І. С. Левицький (Нечуй). Він писав, що київські монастирі, церкви та всілякі гробниці навіяли сум. Але нові будинки і величний Дніпро справили на нього глибоке враження.

Двічі до Києва приїжджала у 50-х роках талановита українська письменниця Марко Вовчок. Вона підтримувала дружні зв'язки з передовими діячами й письменниками міста. Кілька разів був у Києві французький письменник Оноре де Бальзак. У листі до сестри він писав: «...Київ — це столиця України, це священний град Росії... російський Рим, старша сестра Москви»[1].

Відомий політичний діяч Росії 1830—1850-х років І. С. Аксаков відвідав Київ двічі — в 1854 і 1855 роках. Зачарований красою травневого Києва, він писав батькам: «Багато чув я про Київ, але він перевершив всі мої про нього уявлення! Я ще до цього часу не можу повністю отямитись і віддати собі ясний звіт у всіх пережитих відчуттях: і краса самого Києва, і весна з розливом Дніпра, з молодою, свіжою зеленню, з мільйоном солов'їв... в його красі є щось вічно свіже і молоде...». «Тут, — писав далі Аксаков, — більше, ніж будь-де відчуваєш себе росіянином, відчуваєш свій зв'язок з минулим, бачиш себе членом загальноросійської сім'ї...»[2].

Театр. На початку XIX століття поступово сходить з історичної арени «шкільна драма». Інтермедії набирають вигляду самостійних комедійних сценок і виконуються де-не-де по селах під час народних розваг. Подекуди існує і вертепний ляльковий театр.

Українські поміщики ще наприкінці XVIII століття створили у своїх маєтках кріпацькі театри — драматичні та музичні, де виступали актори-кріпаки. Ці театралізовані трупи часто роз'їжджали по маєтках інших поміщиків та містах України, заробляючи гроші своїм панам. До Києва особливо багато артистів приїжджало під час Контрактового ярмарку. Тут виступали різні театральні об'єднання — драматичні трупи, ляльковий театр «Петрушка», музиканти та інші.

До початку XIX століття у Києві не було стаціонарного приміщення театру. Тільки в 1803 році на Хрещатику (де тепер прокуратура УРСР) за проектом архітектора А. І. Меленського збудовано спеціальне приміщення для постійного театру на 740 глядачів. В цьому театрі вистави розпочала кріпацька трупа Д. Ширая, яка й раніше неодноразово приїздила в Київ на гастролі. Згодом тут виступали російсько-українські трупи Рекановського, Штейна, Млотковського, польські трупи Лотоцького, Жолкевського та інших[3].

Становище тогочасних акторів, навіть вільних від кріпосницької залежності, було неймовірно тяжким. Театр утримувався на власні розрахунки. Якщо глядач до театру не йшов, наступала фінансова катастрофа. Антрепренер відпускав артистів на всі чотири сторони, або разом з ними переїжджав до іншого міста. Вони не мали ні постійного житла, ні гарантованого заробітку. В той час стати актором — означало свідомо йти назустріч різним злигодням у житті. Тогочасний театр одночасно був драматичним, оперним, музичної комедії тощо. Жанрова строкатість репертуару вимагала, щоб трупа мала і артистів різних жанрів. Все це позначалося і на

[1] Литературное наследство, т. 31—32. М., 1937, стор. 249—254.
[2] Иван Сергеевич Аксаков в его письмах, т. 3. М., 1892, стор. 6, 9.
[3] Український драматичний театр, т. 1. К., 1967, стор. 73.

якості підготовки вистав і на майстерності актора. В репертуарах мало було реалістичних, національних п'єс, які піднімали б жагучі питання сучасного життя Росії та України. Часом не було й талановитих виконавців для тої чи іншої п'єси. І хоч керівники труп у театральних афішах кликали киян до театру, бо саме від цього залежала доля артиста, театр нерідко лишався напівпорожнім.

Щоб залучити до театру «вередливого» глядача, передусім багатого, дуже часто його керівники підбирали «жахливі» назви постановок: «Два слова, або жахлива ніч у лісі», «Абеліно, або жахливий злодій венеціанський», «Жахлива ніч на острові Домінго» та інші. Але й ці крикливі, інтригуючі афіші мало що допомагали. Проходив певний час, і нова трупа залишала місто.

Треба відзначити і такий характерний для Києва момент. Коли виступала польська трупа «Завзяті», українські й російські дворяни не ходили в театр, а коли виступали російські артисти, їх бойкотувало польське панство.

Найбільше на сцені театру ставили водевілі, які не мали великого успіху. Але були й справді великі театральні сезони або окремі постановки реалістичного напряму, в яких брали участь талановиті російські й українські артисти. В ті дні київський театр був переповнений глядачами.

У 1821 році до Києва вперше приїхав уже тоді відомий актор М. С. Щепкін. Привіз він з Полтави й групу талановитих акторів, серед них Нальотов, Угаров, Барсова, Медведєва, Нальотова та інші[1]. Незважаючи на короткий строк перебування в місті, гастролі трупи Щепкіна привернули увагу глядачів. Вистави одразу здобули визнання киян. Слава про Щепкіна як великого артиста нового реалістичного напряму поширилась далеко за межі України.

М. С. Щепкін у 1843 році знову приїжджав до Києва і брав участь у постановці «Ревізора» Гоголя, «Матроса» Соважа і Делур'є та інших п'єс. Кияни надовго запам'ятали те велике театральне літо, неперевершену гру Щепкіна. «Ми всі, хто не був далі периферійного театру,— згадував Г. Ф. Квітка-Основ'яненко,— в особі Щепкіна почали розуміти, що таке актор і яким він має бути...»[2]. «Той, хто бачив Щепкіна в маленькій ролі матроса,— писав В. Г. Бєлінський,— той легко може уявити собі справжнє амплуа Щепкіна. Це ролі ... простих людей, які потребують не одного комічного, але й глибокого патетичного елемента в таланті артиста. Торжество його мистецтва полягає не в тому лише, що він у той самий час уміє викликати і сміх і сльози, але і в тому, що він уміє зацікавити глядачів долею простої людини»[3].

Кілька разів протягом півстоліття виступав на сцені Київського театру видатний російський актор П. С. Мочалов. За участю Мочалова тут ставили п'єси світового значення: «Горе з розуму», «Отелло», «Гамлет», «Підступність і любов», «Розбійники» тощо.

Крім цих геніальних артистів — Щепкіна, Мочалова, Мартинова, з приїздом яких у Києві починалося театральне свято, на сцені театру виступали й інші талановиті російські та українські артисти. Особливою шаною користувалися артисти Борисоглібський, Зеленський, Млотковська та багато інших.

У липні 1843 року в Києві успішно виступали балерини і танцюристи Петербурзького театру — Вороніна, Іванова, Карасьов та інші. Сучасник пише, що «Гостей прийняли з захопленням, особливо... Іванову, яка зачарувала всіх своєю легкістю і грацією»[4]. Іноді в Київ на гастролі приїздили артисти з Італії, Іспанії, Франції та інших країн.

Та на жаль, постійного глядача театр не мав. Це зумовлювало його фінансові труднощі, що безперечно впливали на діяльність театру. Для трудового люду театр

---

[1] Н. И. Николаев. Драматический театр г. Киева. К., 1898, стор. 16.
[2] Г. Ф. Квитка-Основьяненко. Повести и рассказы, т. 4. Х., 1901, стор. 497.
[3] Белинский о драме и театре. М. — Л., 1948, стор. 358.
[4] Н. И. Николаев. Драматический театр г. Киева, стор. 29.

був майже недоступним. Ложа коштувала 5 крб., крісло 2 крб., а місце в партері, де глядачі стояли, коштувало 1 карбованець. А заробляв робітник 30—40 крб. на рік.

Міщани й купці відвідували літній театр у царському саду і театр на Подолі. Це були примітивні театри, куди київські аристократи ніколи не ходили.

Будинок Київського театру, що майже ніколи не ремонтувався, з часом почав руйнуватися. Генерал-губернатор Васильчиков писав Миколі I у 1849 році, що театр «...дійшов до такого стану, що не тільки псує собою вигляд кращої частини міста, але й загрожує небезпекою для глядачів під час вистав»[1].

За згодою Миколи I замість старого будинку театру за проектом Штрома побудували новий, кам'яний на 849 місць на розі вулиць Фундуклеївської і Володимирської, де тепер оперний театр. У цьому театрі почалися вистави 2 жовтня 1856 року.

Музика. Важливу роль у розвитку музичної культури Києва відігравав Київський театр. На його сцені протягом півстоліття поставлено велику кількість музичних вистав. Київський глядач мав нагоду познайомитися не тільки з різними музичними творами, але й з кваліфікованими виконавцями їх.

Певну увагу розвитку музичної культури в місті приділяв магістрат. Він мав свій оркестр і свою музичну школу, в якій навчалося постійно 60 дітей міщан.

У першій половині XIX століття при дворах українських магнатів існували оркестри, оперні й балетні театри. Культура виконання багатьох оркестрів була на високому мистецькому рівні. Деякі з них виступали перед киянами.

Популярними були на Україні російські музично-драматичні твори, де розмовні сцени чергувалися з піснями — аріями, дуетами. Перші українські драматурги XIX століття використовували у своїх «малоросійських операх» скарбницю народної музики, вводячи в дію ліричні й побутові пісні і танці, які часто допомагали розкрити внутрішній стан героїв. В репертуар багатьох труп, які виступали в Києві, входили такі п'єси, як «Наталка Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Назар Стодоля» та інші.

Пожвавлення музичного життя в Києві пов'язують з діяльністю трупи Ленкавського, яка часто тут гастролювала. В її репертуарі були такі опери, як «Севільський цирульник» Россіні, «Йосиф у Єгипті» Е. Мегюля, опера «Волшебный замок или Украинка», яку в афішах називали казковою оперою «на малороссийском наречии»[2].

Музично-драматичні п'єси були і в репертуарі трупи І. Ф. Штейна, діяльність якого в Києві почалася в 1834 році. У віданні Київського театру був міський оркестр, яким керував Ковалевський. З 19 музикантів 7 були українці.

Особливо велике значення для розвитку українського музичного мистецтва мали тісні зв'язки з композиторами братнього російського народу. Під впливом творчості таких видатних композиторів, як О. Аляб'єв, О. Варламов, О. Гурильов та інші, зростає у жителів Києва інтерес до камерної музики.

В 40-х роках у Києві виникають музикальні гуртки Гороновича, Острянського і Ригельмана. Популярним був струнний квартет у складі любителів Данилевського, Витковського, Зубковича і Стороженка.

Приїжджали до Києва на гастролі видатні музиканти й співаки з інших країн. Так, у 1847 році тут виступав з концертами відомий угорський композитор і піаніст Ф. Ліст. Концерти його мали нечуваний успіх. Слухали кияни також знамениту співачку А. Каталіні (Італія), скрипаля Л. Шпорта та інших.

Велику роль у розвитку української музики відіграв засновник російської національної музики, великий композитор М. І. Глінка. Його музична творчість була прикладом для молодих композиторів, що формувалися тоді по всій Росії.

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, спр. 7700, арк. 22.
[2] Український драматичний театр, т. 1, стор. 74.

Протягом десяти днів червня 1838 року М. І. Глінка був на Україні, і зокрема в Києві. Він відбирав для петербурзької придворної капели обдарованих співаків-хлопчиків. Саме тоді він натрапив на учня духовного училища, хориста митрополичого хору С. С. Гулака-Артемовського, майбутнього талановитого оперного співака й композитора, автора безсмертної опери «Запорожець за Дунаєм».

У Києві в 1848 році організовано симфонічне товариство, яке своєю діяльністю певною мірою сприяло поширенню музичної культури серед населення міста. Перше музичне товариство було організоване в Києві лише в 1863 році.

В 1857 році в Києві вийшов з друку збірник «Южно-русские песни», а в 1859 році відкрилося нотне видавництво Л. Ідзиковського. Це відіграло значну роль у розвитку музично-театральної культури в місті.

Архітектура. У забудові Києва в першій половині XIX століття багато уваги приділялося плануванню вулиць і спорудженню таких громадських і приватних будов, які б якнайкраще відповідали своєрідним історико-географічним особливостям Києва. В цьому велику роль відігравали головний архітектор Києва А. І. Меленський і архітектор В. Гесте.

Планування Києва провадилося за принципом т. зв. російської класичної містобудівельної школи. В 1837 році було остаточно затверджено новий проект планування міста, складений архітектором В. І. Беретті, і розпочато забудову території на південь від Старого міста. Тоді ж розгорнулося будівництво і на Подолі.

Одною з перших визначних споруд Києва початку XIX століття, яка не втратила своєї величі і в наш час, є пам'ятник Магдебурзького права, збудований на схилах Дніпра за проектом А. І. Меленського. За його ж проектом у 1809 році над могилою Аскольда, якого, за переказами, убив князь Олег, побудували нову церкву в плані круглої ротонди. (В 1936 році над нею побудували колонаду за проектом архітектора П. Г. Юрченка).

Визначною, загальновідомою спорудою Києва першої половини XIX століття (1853 р.) є пам'ятник Володимиру Святославовичу, збудований у псевдовізантійському стилі. У створенні проекту взяли участь такі визначні митці, як скульптор В. Д. Демут-Малиновський та архітектор К. А. Тон. Здійснив проект пам'ятника скульптор П. К. Клодт. Пам'ятник являє собою нібито церкву, збудовану у вигляді круглої башти. На головному фасаді постамента скульптор розмістив барельєф, на якому відображено момент хрещення Русі. П'єдестал викладено з цегли й облицьовано чавунними плитами, а решта споруди виконана з бронзи. Встановлено пам'ятник в одному з наймальовничих місць Києва, яке дістало назву «Володимирська гірка».

Пануючим архітектурним стилем будівництва Києва першої половини XIX століття був стиль класичний. Прості, суворі лінії споруд, здійснених у цьому стилі, замінили вибагливі й химерні форми барокко.

До визначних будов Києва у класичному стилі належить, передусім, контрактовий будинок на Подолі, споруджений у 1817 році під наглядом А. І. Меленського

Аскольдова могила.
Кінець XIX ст.

за проектом архітектора В. Гесте. Будинок цей має чітку композицію і просте архітектурне оформлення.

Пам'ятник князю Володимиру. Кінець XIX ст.

Найвизначнішою пам'яткою російської класичної архітектури першої половини XIX століття в Києві є Київський університет, побудований за проектом талановитого архітектора, академіка В. І. Беретті. Головний фасад будинку справляє на глядача найбільше враження своєю виразністю і монументальністю. Центром його є іонічний портик, прикрашений колонами. Університетський будинок і тепер захоплює своєю архітектурною простотою і величчю.

Одночасно з університетом теж за проектом В. І. Беретті розпочалося будівництво ще одної чудової споруди в класичному стилі — Інституту благородних дівиць. Будинок інституту розташували на горі, що високо підноситься над Хрещатиком. Навколо було тоді дуже багато зелені, яка надавала будові особливої краси і мальовничості.

В цей же період у Києві споруджено кілька церков, зокрема нову Десятинну церкву (1828—1842 рр.) за проектом архітектора В. П. Стасова. Іншою визначною спорудою на території Старого міста був католицький костьол (1817—1839 рр.). Почали забудовуватись і околиці Старого міста, в тому числі Лук'янівка і Дорогожичі, а також Бессарабка, Бібіковський бульвар (тепер бульвар Т. Г. Шевченка), Підвальна вулиця та інші[1].

Отже, на середину XIX століття Київ мав велику кількість громадських і приватних будинків чудової архітектури, в основному в російському класичному стилі, які свідчили про значні успіхи в містобудуванні на Україні, в т. ч. в Києві.

Образотворче мистецтво. Протягом першої половини XIX століття значний крок вперед зробило образотворче мистецтво в Росії взагалі, і зокрема в Києві. Старий, церковно-феодальний живопис відходив на задній план, поступаючись місцем новому мистецтву, яке ставало ближче до подій часу, робило перші спроби проникнення в глибини життя, щоб служити інтересам суспільства, передусім трудовому народу. У 30—50-і роки XIX століття у мистецтві дедалі більше зміцнюються риси реалізму. Реалістичний живопис знаходить собі прихильників і послідовників у різних кінцях нашої країни, в т. ч. в Києві, який став на той час визначним культурним центром України.

У Києві малювання входило до навчальної програми гімназій, а в університеті відкрили спеціальний клас малювання, де мріяв викладати Т. Г. Шевченко, який одержав художню освіту в Петербурзькій академії художеств. Вихованцями Петербурзької академії були також київські художники К. С. Павлов, І. М. Сошенко та інші.

Російські художники, зокрема В. І. Григорович, О. М. Оленін, П. К. Клодт, не тільки підтримували дружні стосунки з українськими колегами по професії, а й подали останнім помітну допомогу в створенні визначних зразків образотворчого мистецтва. Розвитку художньої майстерності на Україні сприяв і видатний російський художник К. П. Брюллов, серед учнів якого було багато українців.

---

[1] М. М. Шулькевич. Київ. Архітектурно-історичний нарис, стор. 52.

Протягом першої половини XIX століття в Києві працювала велика група вітчизняних художників — М. М. Сажин, О. М. Кунавін та інші. Вони велику увагу приділяли зображенню життя і побуту українського народу. Кунавінські пейзажі, зокрема «Вид села Кибинців», поклали початок критичному реалізму в українському образотворчому мистецтві.

Загострення класової боротьби в країні в середині XIX століття вимагало від передових художників таких творів, які б не тільки фіксували життя народу, а й кликали б його до боротьби проти соціального й національного рабства. На цей шлях реалізму в образотворчому мистецтві й ставали майстри живопису, які жили й працювали тоді в Києві, І. Сошенко, Ф. Бєляєв, К.Павлов, Г. Васько, М. Сажин та інші.

Ця група художників лишила нащадкам багато картин, де відображено окремі сторони життя українського народу. Це — «Продаж сіна», «Хлопчики-рибалки» І. Сошенка, «Ринок на Контрактовому майдані на Подолі» М. Сажина та інші.

Народно-демократичні мотиви найбільш повно виявились у численних живописних творах Т. Г. Шевченка. Саме він виступив засновником і творцем народно-демократичного мистецтва на Україні. В серії офортів «Живописна Україна» (1844 р.) та інших творах того часу Т. Г. Шевченко, як справжній знавець глибин народного життя, тонко й правдиво відтворив побут українського народу. Йому ж належать малюнки й акварелі «Гора Щекавиця в Києві», «Дорога в Київ», «Вид Подолу» та багато інших.

Учень і послідовник Шевченка в живописі — художник Л. М. Жемчужников з глибокою вдячністю своєму вчителю за науку писав про нього: «Вийшовши з простого народу, він не відвертався від злиднів і сіряка — ні, навпаки, він і нас повернув обличчям до народу, і змусив полюбити його і співчувати його скорботі... Він пробудив нас до нового життя...»[1].

Протягом першої половини XIX століття значного успіху досяг портретний живопис. Серед майстрів цього жанру передусім треба відзначити талановитого й працьовитого художника К. Павлова. З 1820 по 1839 р. він працював викладачем малювання в Ніжинській гімназії. У нього навчалися брати Є. П. та М. П. Гребінки, А. М. Мокрицький і М. В. Гоголь.

Ще в 1834 році К. Павлов намалював картину «Тесляр», в якій вперше в українському образотворчому мистецтві XIX століття відтворив образ трудівника-ремісника. З 1839 по 1846 р. К. Павлов працював викладачем малювання в Київському університеті. Мабуть, в 1843 році він познайомився з Т. Г. Шевченком, і геніальний український поет пізніше згадував Павлова добрим, теплим словом.

Серед портретів роботи К. Павлова особливої уваги заслуговують «Автопортрет», «Діти художника» і портрет його дочки (1843 р.).

Талановитим художником-портретистом у Києві був Г. А. Васько. З 1847 по 1863 р. він викладав малювання в Київському університеті (в 1863 році цей предмет знято з навчальної програми). Майстерно виконані ним портрети двох молодих людей з родини Томари являють собою зразок високохудожнього портретного живопису[2]. Чудовий «Портрет бабусі Чалого» намалював І. Сошенко. Здібний портретист Гольпайн, який виїхав з Києва лише в кінці 1850 року, намалював 28 портретів, що дістали позитивну оцінку громадськості, і зокрема художників.

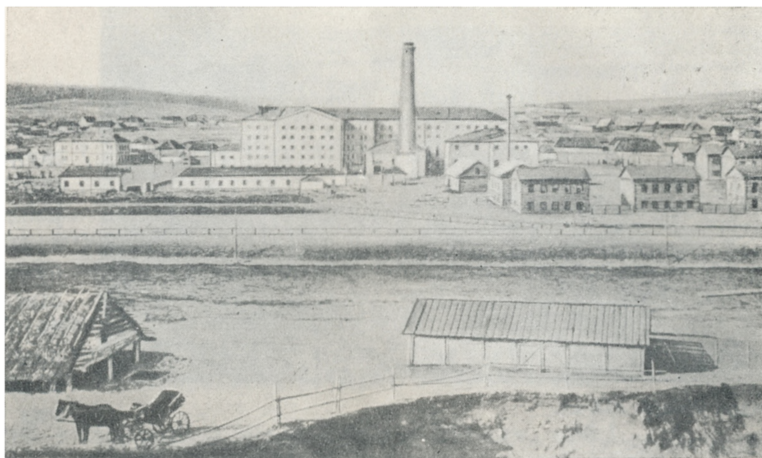
■

---

[1] Я. П. Затенацький. Вплив російських художників на розвиток творчості художників України, «Вісник АН УРСР», 1952, № 8, стор. 60.

[2] Український портрет XVII—XX століть. К., 1925, стор. 30.

КИЇВ У ПЕРІОД ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛІЗМУ (60—90-і РОКИ XIX СТОЛІТТЯ)

Цукрово-рафінадний завод на Деміївці. 1874 р.

1. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК. МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ І ГОСПОДАРСТВО

Скасування кріпосного права у 1861 році відкрило нову епоху в історії нашої країни. Будучи спочатку укладом феодального ладу, капіталізм після падіння кріпацтва перетворився на пануючу суспільно-економічну формацію. За капіталізму утворилися більш сприятливі умови для розвитку продуктивних сил.

Значно швидшими темпами, ніж раніше, розвивалася промисловість і у Києві, який був одним з великих міст Росії. У другій половині XIX століття він став економічним центром Правобережної України — району з розвинутою харчовою промисловістю, в першу чергу цукровою. В пореформений період цукрова промисловість зробила тут значний крок вперед у своєму розвитку. За 35 років (1865—1900 рр.) виробництво цукру в правобережних українських губерніях зросло з 1,7 млн. до 27 млн. пудів, тобто майже в 16 разів. Правобережна Україна перетворилася на основного виробника цукру в царській Росії. У 80—90-х роках вона давала $^{2}/_{3}$ усього російського цукру.

Найбільш розвинутими галузями промисловості у Києві були харчова і легка (цукрово-рафінадна, борошномельна, кондитерська, дріжджова, винокурна, пивоварна, тютюнова тощо). Великими промисловими підприємствами були цукрово-рафінадний завод на Деміївці, млини Бродського і Шлейфера, тютюнові фабрики С. Когена, М. Когена та ряд інших. Лише на цукрово-рафінадному заводі на Деміївці у 1897 році працювало 1200 робітників і було вироблено 1550 тис. пудів цукру на 8,5 млн. крб., тобто більше $^{1}/_{4}$ продукції усіх промислових підприємств міста.

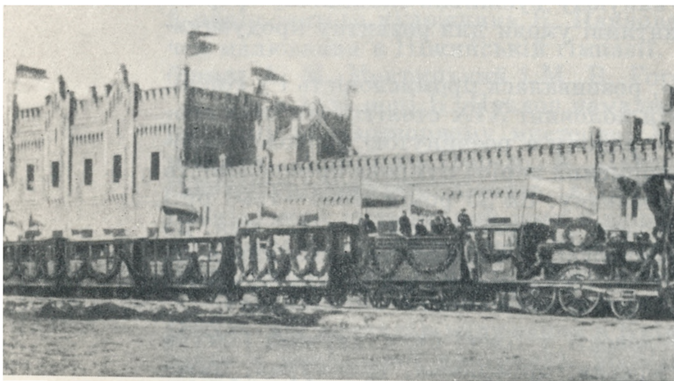
У зв'язку з розвитком транспорту і харчової промисловості в пореформений період у Києві почала створюватись металообробна і машинобудівна промисловість. У 1862 році на Звіринці (Печерськ) були засновані механічні майстерні, які у 1895 році були переведені в район залізничного вокзалу і перетворені у великий Південноросійський машинобудівний завод, який виробляв котли, машини для цукрової і спирто-горілчаної промисловості та інше. В кінці 90-х років тут працювало 800—1000 робітників. Великими підприємствами були також відкритий у 1880 році завод

Поділ. Кінець XIX ст.

«Старе місто». Кінець XIX

Перший поїзд Києво-Балтської залізниці на Київському вокзалі. 23 серпня 1868 р.

Будинок управління Південно-Західної залізниці. 90-і роки XIX ст.

Гретера і Криванека на Шулявці, що виготовляв устаткування для цукрових та інших заводів, завод Термена на Кузнечній вулиці (тепер вул. Горького) по виробництву приладів для цукрових і винокурних заводів, млинів тощо. У 1880 році було засновано завод Ницького на Кирилівській вулиці (тепер вул. Фрунзе), де виготовлялись залізні й мідні вироби для винокурних заводів, завод Шанца на Шулявці по виробництву різних чавунних відливок і ваг.

У зв'язку із будівництвом залізниць у 1868 році були створені Головні залізничні майстерні, де вже в 1885 році працювало більше тисячі робітників.

Для ремонту пароплавів у 1873 році на Подолі були відкриті майстерні, де працювало до тисячі робітників.

Потужним підприємством у другій половині XIX століття був і «Арсенал», заснований ще у 1764 році. Тут у 1897 році працювало 750 робітників. «Арсенал» був одним з найбільших військових підприємств царської Росії по виготовленню та ремонту артилерійського спорядження[1].

Значний загін робітників був зайнятий у поліграфічній промисловості. На початок XX століття в 21 друкарні, підпорядкованій фабричній інспекції, працювало понад 1,2 тис. робітників. Але в місті існувало ще близько 50 друкарень, не підпорядкованих інспекції.

На кінець XIX століття Київ уже був містом з досить розвинутою фабрично-заводською промисловістю. Характерними рисами промисловості Росії кінця XIX століття, в тому числі і Києва, були концентрація виробництва, розвиток великої промисловості, поява іноземного капіталу.

За 37 років (1860—1897 рр.) кількість фабрик і заводів у Києві зросла в 4 рази — з 45 до 177, число робітників — у 7,5 раза — з 1,5 тис. до 11,2 тис. чоловік, а сума виробленої продукції — в 11 разів, що свідчить про значну концентрацію виробництва в цей час.

У 1897 році у Києві вже налічувалось 17 підприємств з кількістю робітників понад 100 на кожному. На цих під-

[1] «Арсенал» ім. В. І. Леніна. 1764—1964, К., 1964, стор. 21—22.

приємствах, що виробляли в той час 72,2 проц. усієї промислової продукції, працювало понад 60 проц. робітників Києва.

Проте в місті існувало також багато і невеликих підприємств як за кількістю робітників, так і по обсягу виробництва.

Вигідне географічне розташування, водні і залізничні шляхи сприяли зростанню ролі Києва у внутрішній торгівлі Росії. Особливо зросла у Києві оптова торгівля сільськогосподарською продукцією — хлібом, салом, цукром та іншою.

Торговельне значення Києва не вичерпувалося, проте, його прямими торговими операціями. Важливе місце в торгівлі міста посідали комерційно-посередницькі операції, що здійснювалися на Контрактовому ярмарку і на Київській біржі.

Торговий оборот біржі з 9 млн. крб. у 1873 році за 20 років зріс до 200 млн. крб.[1] Предметом біржових операцій був цукор-пісок і у порівняно невеликих розмірах хлібні продукти.

У другій половині XIX століття на Україні почалося будівництво залізниць. Перші залізниці з'явилися тут у кінці 60-х років. Початок будівництву було покладено у 1868—1869 рр., коли було споруджено залізницю Курськ—Київ, завдяки чому встановлено пряме сполучення Києва з Москвою. У 1868—1870 рр. збудовано Києво-Балтську залізницю, яка зв'язала Київ з Одесою. Пізніше був встановлений залізничний зв'язок з Брестом, Харковом, Донбасом.

Київ відігравав помітну роль і в зовнішній торгівлі. Загальна кількість іноземних товарів, доставлених в Київ у 1898 році лише по Південно-Західній залізниці, досягла 560 тис. пудів. А всього в Києві в тому році було одержано близько 700 тис. пудів таких товарів. Серед них перше місце займали сільськогосподарські та інші машини, інструменти, метал тощо. З Києва і через Київ на зовнішні ринки вивозилися цукор, борошно, ліс, спирт, тютюн, зернові культури, продукти тваринництва[2].

Розвивався також і водний транспорт. Якщо у 1859 році на Дніпрі було 17 парових суден, то у 1884 році лише вище порогів — 74, а на кінець XIX століття — вже 208 парових суден[3].

Розвиток промисловості, торгівлі, транспорту викликав значне розширення кредитних і страхових операцій. У цей час у Києві виникає багато кредитних установ, що займалися кредитуванням торгівлі й промисловості. У 1898 році система кредиту в місті була представлена, не рахуючи контори державного банку, 12 кредитними закладами, 7 з яких надавали короткотермінові, а 5 — тривалі кредити. До перших належали Приватний комерційний банк (заснований у 1868 р.), Промисловий банк (1871 р.), Товариство взаємного кредиту (1868 р.), філії Петербурзького міжнародного комерційного банку (1871 р.), Петербурзького російського банку для зовнішньої торгівлі (1894 р.), Волзько-Камського комерційного банку (1871 р.), Московського купецького банку[4].

Банки тривалого кредиту обслуговували головним чином поміщиків і домовласників. До їх

Хрещатик. 80-і роки XIX ст.

[1] Двадцатипятилетие Киевской биржи. 1869—1894 гг. К., 1895, стор. XXVII—XXVIII.

[2] Весь Юго-Западный край. К., 1913, стор. 84.

[3] Очерк деятельности Киевского округа путей сообщения. К., 1913, стор. 7—8, 32.

[4] Памятная книжка Киевской губернии на 1900 год, стор. 51.

числа належали філії Дворянського земельного банку (відкрито у 1885 р.), Селянського поземельного банку (1883 р.) і Полтавського земельного банку (1894 р.), Київський земельний банк (відкрито у 1872 р.), Міське кредитне товариство (1885 р.).

Одним з наслідків капіталістичного розвитку було порівняно швидке зростання міського населення, особливо у великих містах. Населення Києва за 1867—1897 рр. збільшилося з 68,4 до 247,7 тис. чоловік[1]. На кінець XIX століття за кількістю населення Київ посів 5 місце в Росії — після Петербурга, Москви, Одеси, Риги[2].

Зростання міського населення відбувалося не стільки за рахунок природного приросту, скільки в результаті припливу ззовні, за рахунок селян, що приїздили до міста на заробітки. Якщо за переписом 1874 року в Києві налічувалося 22, 3 тис. селян (17,6 проц. всього населення міста), то за переписом 1897 року їх стало близько 97 тис. (понад 39 проц. усього числа жителів міста)[3].

З розвитком капіталізму відбувалися зміни в соціальній структурі міського населення. Швидко зростало число осіб, зайнятих у торгівлі, промисловості, в кредитних установах, на транспорті тощо. За переписом населення 1874 року в Києві в торгівлі було зайнято 6580 чоловік, а за переписом 1897 року — 13 670 чоловік (приріст на 109,3 проц.), в промисловості відповідно — 18 961 і 35 853 (приріст на 89 проц.), в кредитних установах — 198 і 720 (приріст на 259,6 проц.), на транспорті — 3834 і 6561 (приріст на 71,1 проц.)[4].

В національному відношенні населення Києва складалося переважно з українців, росіян та інших. За даними перепису 1874 року, українською мовою розмовляло 30,3 проц., російською мовою — 38 проц., іншими мовами майже 32 проценти[5].

Територія міста в другій половині XIX століття значно збільшилася. Якщо в 1874 році місто займало 7,5 тис. десятин, то в 1900 році — 12,5 тис. десятин[6]. На кінець століття в місті було 230 вулиць і провулків, 16 площ, 14,4 тис. житлових і 13 тис. нежитлових будинків[7]. Особливо інтенсивно в пореформений період забудовувалися і заселялися привокзальний район, Шулявка, Деміївка, Лук'янівка. Центральною вулицею міста з 70-х років стає Хрещатик, який забудовується три- і чотириповерховими будинками.

Після селянської реформи 1861 року в Росії було проведено ще ряд реформ, в тому числі у 1870 році і реформа міського самоврядування. За нею скасовувався становий принцип виборів у думу і вводився майновий ценз. Право обирати в думу

[1] Россия в конце XIX века. СПб., 1900, стор. 61; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. 16, Киевская губерния. СПб., 1904, стор. 1.

[2] А. Г. Рашин. Население России за 100 лет (1811—1913 гг.). Статистические очерки. М., 1956, стор. 93.

[3] Киев и его предместия Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова гора и Демиевка с Саперною слободкою по переписи 2 марта 1874 г. К., 1875, стор. 50; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. 16, стор. 2.

[4] Весь Юго-Западный край, стор. 80. Усе населення міста за цей час зросло менше ніж вдвоє (на 97—98 проц.).

[5] Киев и его предместия... по переписи 2 марта 1874 года, стор. 20—23.

[6] Обзор деятельности Киевского губкоммунотдела за 1922 год. К., 1923, стор. 86; Список населенных мест Киевской губернии. Издание губ. статкомитета. К., 1900, стор. 10.

[7] Список населенных мест Киевской губернии, стор. 10.

Міська дума. Арх. О. Шіле. Кінець XIX ст.

одержали тільки ті жителі міст, які платили податки. Всі виборці поділялися на три курії, однакові за сумою сплачуваних податків. Це призводило до того, що кількість виборців у кожній курії була неоднакова. Найменше виборців було у першій курії, куди входили найбільші багатії, і найбільше було у третій, куди входили виборці, що платили невеликі податки. Кожна з цих трьох курій обирала однакову кількість гласних. Такі вибори забезпечували найбільше місць у думі великим підприємцям, домовласникам, купцям та іншим представникам панівної верхівки.

Дума складалася з 72 гласних, обраних на 4 роки. Виконавчим органом її була міська управа, очолювана міським головою, який затверджувався на посаді міністром внутрішніх справ. Першим головою думи став російський купець П. П. Демидов.

Правом участі у виборах гласних користувалася лише незначна частина міського населення. З 127,2 тис. жителів Києва у 1874 році виборчі права мали лише 2632 чоловіки, тобто 2 проц. від загального числа жителів міста[1]. Значна частина виборців не з'являлася зовсім на вибори. Наприклад, у виборах 1879 року з 4157 виборців взяло участь лише 692 виборці, або 16,7 проц. Сенатор О. Половцов, що ревізував у 1880 році Київську губернію, прийшов до висновку, що міське положення 1870 року «діє незадовільно» не лише в повітових містах, але й у Києві.

У період політичної реакції 80 — початку 90-х років міське положення 1870 року було переглянуте і замінене новим, більш реакційним (1892 р.). Це положення ще більше зменшило число виборців. Право обрання гласних мали тепер лише власники великого нерухомого майна (підприємств, будинків) і купці першої та другої гільдій. Кількість виборців за цим положенням значно скоротилася. З 247,7 тис. жителів Києва у 1897 році правом участі у виборах користувалось лише 3 тисячі.

Функції міського самоврядування обмежувалися чисто господарськими питан-

[1] «Киевский телеграф», 22 січня 1875 р.

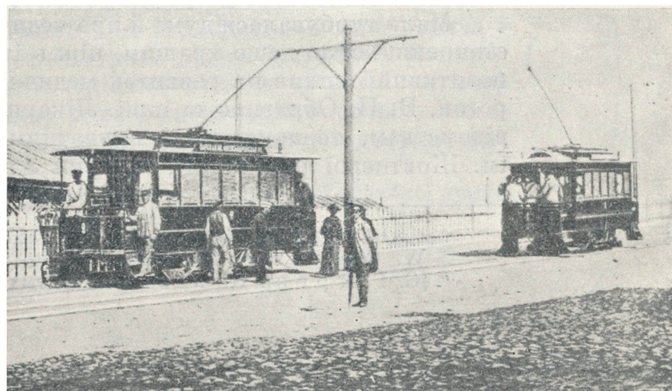
Залізничний міст через Дніпро. 90-і роки XIX ст.

Київська гавань. Кінець XIX ст.

Пам'ятник Б. Хмельницькому і Присутственні місця. Кінець XIX ст.

Перший електричний трамвай на Олександрівському спуску. 90-і роки XIX ст.

нями. Зовнішній благоустрій міста, водопровід, каналізація, піклування про розвиток торгівлі і промисловості, протипожежна охорона, міський транспорт, організація народної освіти і охорони здоров'я — ось те коло питань, яким займалась міська дума. Пореформена дума одержала в спадщину від старої думи порожню касу і зовсім неупорядковане місто — незабруковані вулиці, відсутність тротуарів, водопроводу, каналізації, лікарень тощо. Але вже в перші кілька років після міської реформи фінансові справи думи поліпшились: прибутки міста зросли з 197 тис. крб. у 1870 році до 411,7 тис. крб. у 1873 році, тобто більше ніж удвоє, а витрати з 196 тис. до 342 тис. крб.[1]. В кінці XIX століття (1899 р.) прибутки Києва становили 2988 тис. крб., хоча це ще не дає вірного уявлення про дійсний стан міських фінансів. На прибутки тут записано кілька позик, реалізованих містом, а також суми, одержані думою від казни для розквартирування військ. Власні прибутки міста у 1899 році становили лише 1392 тис. крб. і складалися з податків, сплачуваних власниками нерухомого майна, купцями, промисловцями (576 тис. крб.), прибутків від підприємств і нерухомого майна, що належали містові (710 тис. крб.), та деяких інших джерел. Якщо згадати, що місто мусило витрачати значні кошти на утримання міського самоврядування (155 тис. крб.), поліції (159 тис. крб.), протипожежної охорони (55 тис. крб.), міського нерухомого майна і підприємств (268 тис. крб.), то на всі інші видатки залишалось менше 800 тис. крб. З цієї суми місто витрачало лише 161 тис. крб. на народну освіту, 200 тис. крб. на утримання лікарень, решту на інші міські потреби[2]. Зрозуміло, що цих коштів було дуже замало для міста з населенням в чверть мільйона чоловік.

Благоустрій міста провадився вкрай повільно. Міська дума звертала увагу на упорядкування лише центральних районів, де жили представники буржуазії й великого чиновництва. Що ж до окраїн і околиць, заселених робітниками і ремісниками, то вони перебували в занедбаному, неупорядкованому стані. На брукування вулиць дума щорічно витрачала по 100—150 тис. крб., це поглинуло кілька позик, але значна частина київських вулиць ще і на кінець XIX століття залишалась незабрукованою. Освітлення вулиць почалося лише з 70-х років, коли було встановлено 1500 газових ліхтарів. Якщо пригадати, що загальна довжина київських вулиць становила 120 верст, то доведеться визнати, що цих ліхтарів було дуже замало. Із спорудженням у Києві в 1890 році першої електростанції з'явилися електричні ліхтарі. Проте до кінця століття їх було встановлено лише 400. Місто продовжувало освітлюватися в основному газовими і гасовими ліхтарями.

У 1872 році у Києві був споруджений водопровід, що постачав у центральні райони міста профільтровану дніпровську воду. Пізніше почалося буріння артезіанських свердловин. Каналізаційна система була збудована лише 1894—1895 рр. і обслуговувала райони міста, що мали водопровідну мережу.

Дума мало дбала про поліпшення санітарно-гігієнічного стану міста. За свідченням сучасника, у Києві 80-х років «чистого повітря не було, тому що на кожному кроці траплялися урвища, завалені нечистотами; було багато садиб, де розводили свиней, які поширювали навколо жахливий сморід; випускання на вулиці забруднених вод з подвір'їв, а під час дощів і нечистот — вважалося звичайним і не викликало ні з чийого боку протесту: ні адміністрації, ні міського управління»[3].

Мало турбувалася дума й про медичне обслуговування населення. Проте у Києві становище було дещо кращим, ніж в інших містах. Справа в тому, що тут великий позитивний вплив на розвиток медичної мережі справляли видатні вчені М. І. Пирогов, В. П. Образцов та інші. Лікарні, що існували тоді у місті, належали різним відомствам, товариствам і приватним особам. Серед них Олександрівська (тепер ім. Жовтневої революції), лікарня Зайцева (власника цегельних заводів) та інші.

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 53, спр. 357, арк. 10 зв.
[2] W. Ciechowski. Kijów i jego pamiętki. K., 1901, стор. 63—64.
[3] [С. Г. Ярон]. Киев в восьмидесятых годах. Воспоминания старожила. К., 1910, стор. 6.

В 1885 році у місті було сім лікарень на 723 ліжка. Звичайно, ці лікарні не могли задовольнити потреб жителів міста, і вони змушені були звертатися до приватних лікарів.

На утримання лікарень і медичне обслуговування міська дума витрачала мізерну суму — по 56 коп. на рік на одного киянина. Важке матеріальне становище, недостатня забезпеченість медичною допомогою, майже повна відсутність охорони праці на фабриках і заводах зумовили поширення інфекційних захворювань і високу смертність серед трудящих.

Передова медична громадськість Києва докладала чимало зусиль до поширення медичних і гігієнічних знань у місті. З ініціативи прогресивного вченого, професора медичного факультету Київського університету Н. А. Хржонщевського в Києві вперше в світі з 1886 року почалися народні медичні читання. З лекціями на популярні медичні теми виступали кращі лікарі і вчені. Лише за три роки (1886—1889) було влаштовано 64 медичні читання, з них 24 проведено особисто професором Хржонщевським. Лекції читалися в різних районах міста і користувалися великою популярністю серед населення[1].

Дальший розвиток міста і збільшення його населення настійно вимагали створення міського транспорту. Але лише в 1889 році виникло товариство міської залізниці. Наступного року почала діяти споруджена ним лінія кінного трамваю — конка. Трамвайних маршрутів було два. Один починався на Подолі і йшов по вулицях Олександрівській (тепер вул. Жданова) і Володимирський узвіз, Хрещатику, Великій Васильківській (тепер Червоноармійська), Караваївській (тепер ім. Льва Толстого), Володимирській, Мало-Житомирській і виходив на Хрещатик. Друга лінія з'єднала Поділ з вокзалом. У 1892 році вперше в Росії на міській залізниці Києва почала застосовуватися електрична тяга. (Електричний трамвайний вагон був сконструйований і випробуваний в Петербурзі російським інженером Ф. А. Піроцьким ще в 1880 р.). Ініціатором спорудження першої лінії електричного трамваю у Києві виступив військовий інженер А. Є. Струве. Трамвай спочатку з'єднав Поділ з Хрещатиком, через деякий час трамвайна лінія була продовжена до Левашовської вулиці (тепер вул. ім. Карла Лібкнехта), і її довжина досягла 3,2 км[2]. На кінець XIX століття київська міська залізниця мала 40 верст, на ній курсувало близько 50 електричних вагонів.

2. КИЇВ У РЕВОЛЮЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНОМУ ТА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ

У другій половині XIX століття Київ відігравав важливу роль у громадсько-політичному житті Росії, був одним з визначних центрів революційного і національно-визвольного руху на Україні.

В середині XIX століття намітилося велике піднесення суспільного руху, поштовхом до якого стали поразки Росії у Кримській війні і все зростаюча хвиля селянських заворушень. На Україні, як і в цілому в Росії, відбувався перехід від дворянського до різночинського періоду визвольного руху. «Падіння кріпосного права,— писав В. І. Ленін,— викликало появу різночинця, як головного, масового діяча і визвольного руху взагалі і демократичної, безцензурної преси зокрема»[3]. В пореформений період різночинці — головним чином шкільна молодь, учителі та інші представники інтелігенції — відігравали провідну роль у визвольній боротьбі, посівши в ній місце, яке в дореформений час належало кращим представникам дворянства.

[1] Р. Я. Бенюмов, І. М. Макаренко. З історії розвитку громадської медичної думки на Україні. К., 1963, стор. 108.
[2] Б. Н. Ржонсницкий. Федор Аполлонович Пироцкий. М. — Л., 1951, стор. 65.
[3] В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 220.

Пробудженню різночинців до активної громадсько-політичної діяльності допомогли дворянський революціонер Герцен і створений ним «Колокол». Революціонери-різночинці підхопили, розширили, зміцнили й загартували революційну агітацію Герцена. «Ширше стало коло борців, ближчий їхній зв'язок з народом», — писав про різночинців В. І. Ленін[1]. З свого середовища вони висунули видатних діячів визвольного руху — Шевченка, Чернишевського, Добролюбова, блискучу плеяду революціонерів 70-х років, героїв «Народної волі». Різночинський період визвольного руху в Росії, в тому числі й на Україні, тривав до середини 90-х років, коли на арену революційної боротьби виступив пролетаріат.

Пануючим напрямом визвольної суспільної думки на цьому етапі було народництво — «ідеологія (система поглядів) селянської демократії в Росії»[2]. Основоположником російського народництва ще в дореформений час виступив О. І. Герцен[3]. Слідом за Герценом народницькі погляди розвинув великий російський революційний демократ М. Г. Чернишевський[4].

Скасування кріпацтва відбулося в умовах гострої класової і суспільно-політичної боротьби, що призвела до виникнення в країні революційної ситуації. Обстановка була тоді напруженою. Початок 60-х років В. І. Ленін називав часом «першого демократичного піднесення в Росії»[5]. Факторами, що робили тоді можливим революційний вибух, були, за словами В. І. Леніна, «польське заворушення, невдоволення у Фінляндії, вимога політичних реформ усією пресою і всім дворянством, поширення по всій Росії «Колокола», могутня проповідь Чернишевського, який умів і підцензурними статтями виховувати справжніх *революціонерів*, поява прокламацій, заворушення селян, яких «дуже часто» доводилося з допомогою військової сили і з пролиттям крові *примушувати* прийняти «Положення», що обдирало їх, як липку, колективні відмови дворян — мирових посередників застосувати *таке* «Положення», студентські безпорядки»[6].

Бурхливими були ці роки й у Києві. Осередком визвольного руху у місті став університет, який за кількістю студентів посідав друге місце в Росії (після Московського). З кінця 50-х років почався процес деякої демократизації студентського складу за рахунок збільшення числа студентів недворянського походження. За підрахунками ректора університету М. Х. Бунге, за 10 років (1859—1869) кількість дворян серед студентів зменшилась майже вдвоє (з 60,9 до 31 проц.)[7]. В університетські аудиторії впевнено крокував різночинець.

У 1861—1862 рр. в університеті випускалися нелегальні рукописні журнали «Самостайне слово» і «Громадниця», на сторінках яких студенти відгукувалися на злободенні політичні питання. Окремі номери журналів, старанно переписані А. О. Красовським, збереглися в його судовій справі до нашого часу.

Демократична інтелігенція і студентство Києва взяли активну участь у революційній пропаганді початку 60-х років. Студентська молодь читала й розповсюджувала герценівські твори, газету «Колокол», нелегальні політичні прокламації, журнал «Современник», заборонені вірші тощо. В березні 1862 року у студента Я. Лободовського було знайдено три номери таємної прокламації «Великорусс». На допиті Лободовський зізнався, що прокламацію він одержав від студента Е. Орлова. При обшуку в останнього було відібрано копію листа Герцена до Олександра II і два номери «Колокола» за 1859 рік[8].

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 13.
[2] Там же, стор. 468.
[3] Там же, стор. 10.
[4] В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 220.
[5] В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 240.
[6] В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 26—27.
[7] Газ. «Киевлянин», 26 лютого 1880 р.
[8] ЦДІА УРСР, ф. 442, секр. ч., 1862 р., спр. 239, арк. 1.

Студент історико-філологічного факультету Є. Моссаковський провадив революційну пропаганду і поширював заборонені твори, в тому числі герценівські видання, серед учнів військового училища, де він був викладачем[1].

Прикомандирований до Київського кадетського корпусу підполковник А. О. Красовський у червні 1862 року, дізнавшись про те, що на придушення селянських заворушень у Канівському повіті буде відправлений 4-й резервний батальйон Житомирського піхотного полку, дислокований під Києвом, склав відозву до солдатів із закликом відмовитись від участі в екзекуціях. Красовського було заарештовано. Військово-польовий суд засудив його до розстрілу, заміненого 12-річною каторгою в рудниках.

Революційна агітація Красовського не залишилась безслідною, вона знайшла відгук з боку солдатів. В солдатському листі, переданому Красовському в каземат, повідомлялось, що властям вдалося знайти лише 6 відозв, решта залишилась у солдатів, які «їх напам'ять завчили і в інші полки, кому слід, передали». «Спасибі Вам, чесний, благородний страждалець,— писали солдати,— за Вашу любов до бідного солдата і його брата рідного мужика»[2]. Гаряче співчувала Красовському і передова студентська молодь. В університеті було вивішено оголошення, в якому студенти запрошувались взяти участь у проводах Красовського.

У вересні 1862 року біля містечка Богушкова Слобідка Золотоніського повіту на Полтавщині була знайдена прокламація «Усім добрим людям», в якій колишні поміщицькі селяни, козаки й міщани закликалися, наслідуючи приклад гайдамаків, повстати проти панів, за завоювання землі і волі. Прокламація була складена в Києві[3].

Київ був важливим центром польського національно-визвольного руху на Правобережній Україні. Тут відбувалися демонстрації-панахиди по загиблих у Варшаві учасниках маніфестацій, бурхливі студентські сходки в університеті. Організовані в кінці 50-х років польські студентські гміни (земляцтва) згодом перетворилися на таємну польську політичну організацію, що була підпорядкована головному центру у Варшаві.

Серед офіцерів Кременчуцького піхотного полку, дислокованого в Києві, поляки поширювали літографовану статтю Герцена «Vivat Polonia», в якій містився заклик не стріляти в поляків, що домагаються своєї незалежності[4]. Під керівництвом відомого діяча польського визвольного руху С. Бобровського в січні 1862 р. в літографії при друкарні Києво-Печерської лаври були надруковані три номери прокламації «Великорусс» і початок газети «Відродження» (польською мовою)[5].

Підготовкою польського повстання на Правобережній Україні керував створений у Києві в 1862 році «Провінціальний комітет на Русі».

З метою залучення на бік повстання українського селянства у Києві в березні 1863 року була надрукована прокламація «Грамота сільському народу», в якій містилась обіцянка передати селянам у власність ті землі, якими вони вже володіли, ліквідації феодальних повинностей тощо.

Виступ польських повстанців у Києві, в основному студентів університету, відбувся в ніч з 26 на 27 квітня 1863 року. Однак недалеко від міста повстанці, яких налічувалось кількасот чоловік, були розгромлені царськими військами. Частину їх було вбито під час сутички, решта потрапила в полон. Українське селянство не підтримало польське повстання.

---

[1] ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 70, 1862 р., спр. 1087, арк. 1—5; Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр. (Документи і матеріали). К., 1963, стор. 160—167, 199—202.

[2] Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр., стор. 277.

[3] Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1961, стор. 362—363.

[4] Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр., стор. 120—123.

[5] Там же, стор. 211—221, 229—244.

Демократичне піднесення початку 60-х років не переросло в революцію. За словами В. І. Леніна, «революційний *рух* у Росії був тоді слабий до мізерності, а революційного *класу* серед пригноблених мас зовсім ще не було»[1]. Селянські повстання були неорганізованими, роздробленими, стихійними «бунтами», і їх легко придушували. Царизму вдалося відбити перший революційно-демократичний натиск. Почалася жорстока політична реакція, що особливо посилилася після замаху Д. Каракозова на Олександра II (1866 р.).

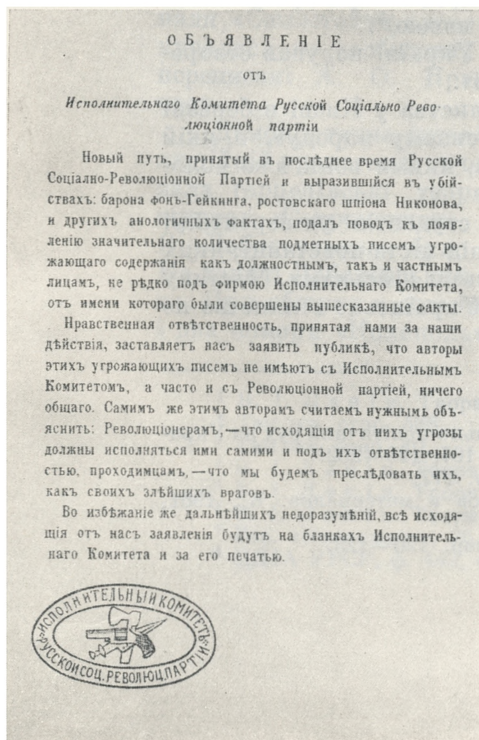
Нове пожвавлення активності різночинної інтелігенції спостерігається лише в кінці 60-х років. Першим його проявом були студентські заворушення 1869 року в Петербурзі. Рух знайшов відгук і в Києві. В університеті відбувались бурхливі сходки, на яких обговорювались питання, що хвилювали студентів.

Кінець 60-х — початок 70-х років ознаменувався рядом важливих подій у громадсько-політичному житті Росії. На молодь великий вплив справили літературно-публіцистичні виступи П. Л. Лаврова, М. К. Михайловського, В. В. Берві-Флеровського. Значний резонанс мав і судовий процес над нечаєвцями (1871 р.). Всупереч задумам царського уряду за допомогою цього процесу дискредитувати революціонерів молодь була захоплена самовідданістю і готовністю підсудних піти на жертву задля блага народу. До студентів доходили чутки про діяльність Міжнародного товариства робітників (І Інтернаціоналу), про повстання паризького пролетаріату і утворення ним знаменитої Паризької комуни. У 1872 році російською мовою було видано геніальний твір К. Маркса «Капітал», з захопленням зустрінутий прогресивною громадськістю. Економічну теорію Маркса сприйняв і популяризував доцент Київського університету М. І. Зібер.

В кінці 60-х — на початку 70-х років у Київському університеті, незважаючи на утиски, розгорнувся самоосвітній рух молоді. Серед студентів виникали наукові, літературні та інші гуртки. Проведене за наказом міністра народної освіти розслідування виявило, що в студентських гуртках об'єднувалося до 500 чоловік. Було створено також студентську касу взаємодопомоги і студентський суд.

Проте суспільно-політичний рух у Києві в цей період не обмежувався діяльністю тільки студентських гуртків самоосвіти.Тут були створені різні народницькі гуртки, а також активізувала свою роботу українська «громада».

Оголошення Виконавчого комітету Російської Соціально-революційної партії. 1878 р.

ОБЪЯВЛЕНІЕ

отъ

Исполнительнаго Комитета Русской Соціально Революціонной партіи

Новый путь, принятый въ послѣднее время Русской Соціално-Революціонной Партіей и выразившійся въ убійствахъ: барона фонъ-Гейкинга, ростовскаго шпіона Никонова, и другихъ анологичныхъ фактахъ, подалъ поводъ къ появленію значительнаго количества подметныхъ писемъ угрожающаго содержанія какъ должностнымъ, такъ и частнымъ лицамъ, не рѣдко подъ фирмою Исполнительнаго Комитета, отъ имени котораго были совершены вышесказанные факты.

Нравственная отвѣтственность, принятая нами за наши дѣйствія, заставляетъ насъ заявить публикѣ, что авторы этихъ угрожающихъ писемъ не имѣютъ съ Исполнительнымъ Комитетомъ, а часто и съ Революціонной партіей, ничего общаго. Самимъ же этимъ авторамъ считаемъ нужнымъ объяснить: Революціонерамъ,—что исходящія отъ нихъ угрозы должны исполняться ими самими и подъ ихъ отвѣтственностью, проходимцамъ,—что мы будемъ преслѣдовать ихъ, какъ своихъ злѣйшихъ враговъ.

Во избѣжаніе же дальнѣйшихъ недоразумѣній, всѣ исходящія отъ насъ заявленія будутъ на бланкахъ Исполнительнаго Комитета и за его печатью.

ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТЪ РУССКОЙ СОЦ. РЕВОЛЮЦ. ПАРТІИ

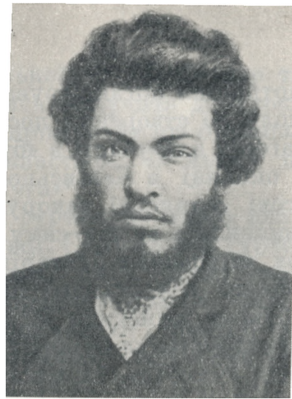
У 1872 році виник народницький гурток, близький до так званих «чайковців», який провадив пропаганду серед робітників. До його складу входили П. Аксельрод, С. Лур'є, М. Колодкевич, брати Левенталь, І. Рашевський, В. Емме, Я. Стефанович та інші. Гурток встановив і підтримував зв'язки з однодумцями в Петербурзі, Москві, Одесі. З двох напрямів, що оформилися в народництві на початку 70-х років, київські «чайковці» спочатку схилялися до пропагандистського, який обгрунтував на сторінках журналу «Вперед» П. Л. Лавров. Однак з кінця 1873 року серед них посилився вплив бакунізму.

«Штаб-квартирою» бакуністів у Києві була так звана «Київська комуна». За словами одного з діячів народницького руху С. Ковалика, більшість революціонерів, що обрала своєю «штаб-квартирою «Київську комуну», відзначалась неабиякою енергією, проявила велику працездатність і в усякому разі не послабила репутації Києва як одного з великих революційних

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 89.

В. К. Дебогорій-Мокрієвич. 1879 р.

Я. В. Стефанович.

В. А. Осинський.

центрів»[1]. У цьому гуртку було кілька десятків чоловік. Значна частина з них жила на квартирі в будинку Лемінського на Мало-Васильківській вулиці. В. К. Дебогорій-Мокрієвич писав, що «комуна» виконувала призначення «революційної станції» і була місцем зустрічі народників. В «комуні» міг оселитися кожний, хто погоджувався «йти в народ»[2]. Однак переважали в ній народники-бакуністи.

«Ходіння в народ» революціонерів 70-х років В. І. Ленін вважав «розквітом дійового народництва»[3]. Народники йшли в народ з метою підняти його зразу ж на соціалістичну революцію. Активну участь у «ходінні в народ» на Україні взяли члени «Київської комуни». Так, В. Дебогорій-Мокрієвич, Я. Стефанович і В. Фішер та інші вирушили «в народ» під виглядом майстрових. Вони вели пропаганду серед селян і робітників Правобережної України.

«Ходіння в народ» зазнало поразки. Селянство не відгукнулося на заклик народників, і їм на практиці довелося переконатися в наївності уявлення про комуністичні інстинкти мужика[4]. Царські власті восени 1874 року провели масові арешти, в результаті чого багато народницьких гуртків було розгромлено. В кінці 1874 року у зв'язку з арештами припинила існування і «Київська комуна».

Заарештовано було понад тисячу чоловік. Проте згодом частина з них була звільнена за відсутністю доказів, багатьох заслали до Сибіру, частина померла у тюрмах, бо слідство тривало майже чотири роки. Нарешті, коли слідство було закінчено, відбувся так званий «процес 193-х», що проходив у Петербурзі з 18 жовтня 1877 по 23 січня 1878 року. Багато було засуджено на каторжні роботи, на вічне поселення у віддалених губерніях і в Сибіру.

Київські народники-бунтарі, що уціліли від арештів, і ряд бакуністів з інших місць утворили в 1875 році гурток так званих «південних бунтарів», до складу якого входило понад 20 чоловік (В. Дебогорій-Мокрієвич, Я. Стефанович, М. Коленкіна, Л. Дейч, М. Фроленко, Г. Макаревич, В. Костюрін, М. Ковалевська, В. Засулич, С. Чубаров, І. Бохановський та інші)[5]. Одними з перших вони відмовились від надій підняти селянство на революцію в ім'я незрозумілих для нього ідей народницького соціалізму і вирішили «стояти на грунті найближчих народних вимог», здійснити назрілі вимоги народу[6]. Оскільки селянство пристрасно прагнуло до завоювання землі і волі, то цей лозунг був висунутий і народниками. «Південні бунтарі»

---

[1] С. Ф. Ковалик. Революционное движение семидесятых годов и процесс 193-х. М., 1928, стор. 82.

[2] В. Дебогорий-Мокриевич. Воспоминания. СПб., стор. 112—113.

[3] В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 468.

[4] В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 246—247.

[5] Л. Дейч. За полвека. М.—Л., 1926, стор. 148—179.

[6] В. Дебогорий-Мокриевич. Воспоминания, стор. 258.

слідом за Бакуніним вважали потрібним організовувати селянські «бунти». Замість мандрівної агітації вони перейшли до створення поселень серед селянства, маючи на меті організацію збройних загонів для участі в «бунтах». Місцем своїх поселень бунтарі обрали Корсунь і його околиці в Канівському повіті на Київщині, де ще зовсім недавно відбувались масові селянські заворушення. Проте викликати нові селянські виступи народникам виявилось не під силу. Влітку 1876 року поселення були ліквідовані, і скоро гурток «південних бунтарів» фактично розпався.

Завдання організації збройного селянського повстання, яке ставили перед собою «південні бунтарі», спробували здійснити Я. Стефанович та його товариші Л. Дейч та І. Бохановський. Використовуючи царистські ілюзії селянських мас, за допомогою фальшивої «царської грамоти», їм вдалося у 1877 році організувати в Чигиринському повіті на Київщині так звану «Таємну дружину», до якої було залучено близько тисячі селян. Початок повстання планувався на 1 жовтня 1877 року. Але вже у серпні — вересні цього року «Таємна дружина» була розкрита, а її організатори заарештовані.

Майже до кінця 70-х років революційне народництво «стояло на утопічній, напіванархічній точці зору. Мужика-общинника вважали готовим соціалістом. За лібералізмом освіченого російського громадянства ясно бачили прагнення російської буржуазії. Боротьба за політичну свободу відкидалася, як боротьба за установи, вигідні буржуазії»[1]. Однак досвід «ходіння в народ» переконав народників у тому, що на шляху здійснення соціальної революції стоять царизм і його державна машина. Поступово народники приходили до висновку про необхідність у першу чергу повалити самодержавство і завоювати політичні свободи, як необхідну передумову проведення соціально-економічних перетворень. У кінці 70-х років у народництві зароджується «політичний» напрям. Але на відміну від лібералів народники прагнули вести політичну боротьбу «в ім'я соціалізму, спираючись на теорію, що народ готовий для соціалізму і що простим захопленням влади можна буде зробити не політичну тільки, а й соціальну революцію»[2].

Взимку 1877—1878 рр. у Києві В. А. Осинський організував гурток, який визнавав необхідною боротьбу з урядом і називав себе «Виконавчим комітетом Російської соціально-революційної партії». У 1878 році членами гуртка було вчинено кілька терористичних актів. Так, В. А. Осинський стріляв у товариша прокурора Котляревського, Г. Попко вбив ад'ютанта жандармського управління Гейкінга, в ніч з 26 на 27 травня було влаштовано втечу з Лук'янівської тюрми Я. Стефановича, Л. Дейча та І. Бохановського.

Все частіше, щоб не потрапити у руки царських катів, революціонери вдавались до зброї під час арештів. 24 січня 1879 року під час арешту вчинив збройний опір В. А. Осинський. 11 лютого під час розгрому нелегальної квартири на Жилянській вулиці відбулася сутичка з жандармами, під час якої один жандарм був убитий, а два революціонери — брати Іван і Гнат Івичевичі — були смертельно поранені. А у травні 1879 року військово-окружний суд у Києві засудив до страти В. А. Осинського і учасників збройного опору на Жилянській вулиці Л. Брандтнера і В. Свириденка.

На грунті різного ставлення до політичної боротьби у 1879 році народницька організація «Земля і воля» розпалася на дві організації — «Чорний передiл» і «Народна воля».

Переважна більшість народників влилася у «Народну волю», на чолі якої стояв Виконавчий комітет у складі О. Д. Михайлова,

Повідомлення царського уряду про заворушення студентів Київського університету. 1878 р.

ПРИБАВЛЕНІЕ

къ № 80-му

ПРАВИТЕЛЬСТВЕННАГО ВѢСТНИКА

10-го апрѣля 1878 года.

ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОЕ СООБЩЕНІЕ.

О безпорядкахъ въ кіевскомъ университетѣ.

По поводу арестованія прокурорскимъ надзоромъ въ Кіевѣ нѣкоторыхъ лицъ, привлеченныхъ къ дознаніямъ о преступной пропагандѣ, въ томъ числѣ одного изъ студентовъ университета св. Владиміра, обвиняемаго по дѣлу о покушеніи 23-го февраля на жизнь товарища прокурора кіевской палаты Котляревскаго, происходили между нѣкоторыми студентами означеннаго университета волненія, получившія довольно значительное развитіе. Кружокъ студентовъ, принимав-

придирокъ полиціи—не давать ей повода къ тому нарушеніемъ порядка гдѣ бы то ни было.

Не смотря на эти увѣщанія, сходки продолжались въ зданіи университета, приняли характеръ болѣе шумный и число участвовавшихъ въ нихъ студентовъ значительно увеличилось. Посему ректоръ университета видѣлъ себя вынужденнымъ войти 20-го марта въ университетскую лекторію, гдѣ происходили сходки, и, объявивъ находящимся тамъ студентамъ, что они нарушаютъ весьма извѣстныя имъ правила, потребовать, чтобы они немедленно разошлись. Когда требованіе это было исполнено только меньшинствомъ присутствовавшихъ, то въ лекторію прибылъ попечи-

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 53.
[2] В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 247.

А. І. Желябова, С. Л. Перовської, В. М. Фігнер та інших. Народовольці «постарались залучити до своєї організації *всіх* невдоволених і спрямувати цю організацію на рішучу боротьбу з самодержавством. В цьому полягає... їх велика історична заслуга»[1].

Г. К. Іванов.

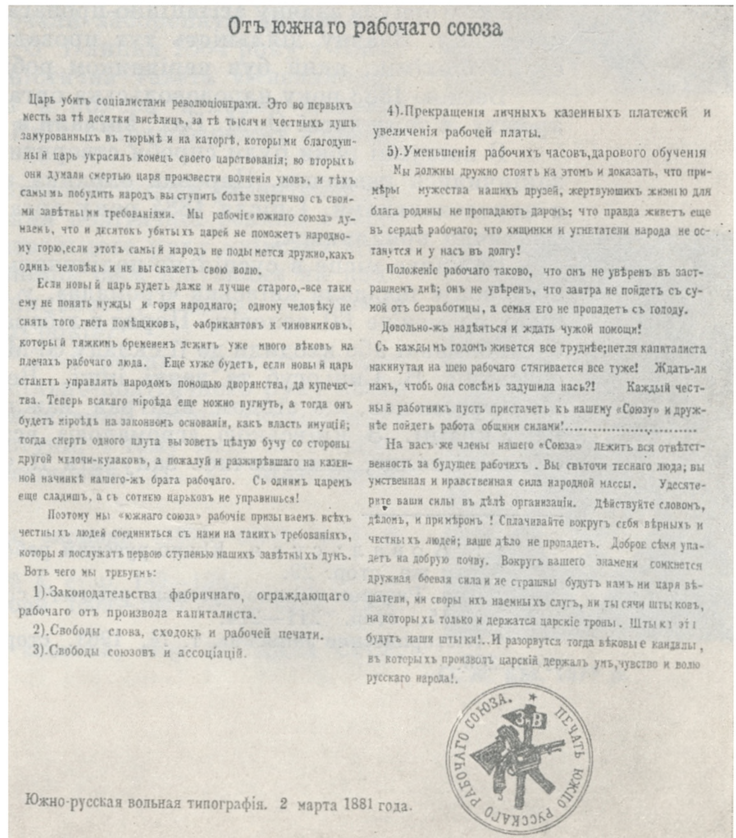
У Києві виник об'єднаний гурток, до якого входили і народовольці, і чорнопередільці. Створив цей гурток відомий землеволець М. Р. Попов, який після розколу «Землі і волі» примкнув до чорнопередільців. Він вважав, що розкол був великою помилкою, і прагнув відновити єдину народницьку організацію. Київський гурток саме і мав бути її зародком, повинен був «об'єднати під лозунгом «Земля і воля» діяльність народників, або чорнопередільців, і народовольців»[2]. Найбільш активним членом його був студент Г. К. Іванов.

На 19 листопада 1879 року гуртком була підготовлена збройна демонстрація на Подолі, під час якої члени гуртка мали пояснити народу обставини і причини замаху на Олександра II, який мав на той час відбутися. Але народовольцям не вдалося здійснити замах на царя під Олександровськом (нині Запоріжжя), і тому демонстрація не відбулася.

Гуртківці, зокрема М. Попов, дізнавшись від Г. В. Плеханова, який приїздив у цей час в Київ, про створення у Петербурзі «Північного союзу російських робітників», вирішили «по тому ж плану організувати Південноросійський робітничий союз». Була розпочата робота серед робітників. Але закінчити її не вдалося. На початку 1880 року гурток було розгромлено, а його членів заарештовано. У липні відбувся суд, і всі заарештовані гуртківці були засуджені до різних строків каторжних робіт.

На посилення революційного руху царський уряд відповів жорстокими репресіями. Так, лише у 1879—1880 рр. у Києві було засуджено 70 чоловік. Проте ніякі репресії не змогли припинити дальшого розгортання боротьби проти царизму, яка проходила в умовах нового демократичного піднесення в країні.

Влітку 1880 року в Києві виникла нова народницька організація — «Південноросійський робітничий союз», організаторами якого були Є. М. Ковальська і М. П. Щедрін, колишні чорнопередільці. Вони були противниками політичної боротьби, однак на перший план висували необхідність організації робітничих союзів і застосування терору щодо підприємців. У програмі «Союзу»

Отъ южнаго рабочаго союза

Царь убитъ соціалистами революціонерами. Это во первыхъ месть за тѣ десятки висѣлицъ, за тѣ тысячи честныхъ душъ замурованныхъ въ тюрьмѣ и на каторгѣ, которыми благодушный царь украсилъ конецъ своего царствованія; во вторыхъ они думали смертью царя произвести волненія умовъ, и тѣхъ самымъ побудить народъ выступить болѣе энергично съ своими завѣтными требованіями. Мы рабочіе «южнаго союза» думаемъ, что и десятокъ убитыхъ царей не поможетъ народному горю, если этотъ самый народъ не подымется дружно, какъ одинъ человѣкъ и не выскажетъ свою волю.

Если новый царь будетъ даже и лучше старого,-все таки ему не понять нужды и горя народнаго; одному человѣку не снять того гнета помѣщиковъ, фабрикантовъ и чиновниковъ, который тяжкимъ бременемъ лежитъ уже много вѣковъ на плечахъ рабочаго люда. Еще хуже будетъ, если новый царь станетъ управлять народомъ помощью дворянства, да купечества. Теперь всякаго міроѣда еще можно пугнуть, а тогда онъ будетъ міроѣдъ на законномъ основаніи, какъ власть имущій; тогда смерть одного плута вызоветъ цѣлую бучу со стороны другой мелочи-кулаковъ, а пожалуй и разжирѣвшаго на казенной начинкѣ нашего-жъ брата рабочаго. Съ однимъ царемъ еще сладишъ, а съ сотнею царьковъ не управишься!

Поэтому мы «южнаго союза» рабочіе призываемъ всѣхъ честныхъ людей соединиться съ нами на такихъ требованіяхъ, которыя послужатъ первою ступенью нашихъ завѣтныхъ думъ. Вотъ чего мы требуемъ:

1). Законодательства фабричнаго, ограждающаго рабочаго отъ произвола капиталиста.

2). Свободы слова, сходокъ и рабочей печати.

3). Свободы союзовъ и ассоціацій.

4). Прекращенія личныхъ казенныхъ платежей и увеличенія рабочей платы.

5). Уменьшенія рабочихъ часовъ, дарового обученія

Мы должны дружно стоять на этомъ и доказать, что примѣры мужества нашихъ друзей, жертвующихъ жизнію для блага родины не пропадаютъ даромъ; что правда живетъ еще въ сердцѣ рабочаго; что хищники и угнетатели народа не останутся и у насъ въ долгу!

Положеніе рабочаго таково, что онъ не увѣренъ въ застрашнемъ днѣ; онъ не увѣренъ, что завтра не пойдетъ съ сумой отъ безработицы, а семья его не пропадетъ съ голоду.

Довольно-жъ надѣяться и ждать чужой помощи!

Съ каждымъ годомъ живется все труднѣе; петля капиталиста накинутая на шею рабочаго стягивается все туже! Ждать-ли намъ, чтобъ она совсѣмъ задушила насъ?! Каждый честный работникъ пусть пристанетъ къ нашему «Союзу» и дружнѣе пойдетъ работа общими силами!..........................

На васъ же члены нашего «Союза» лежитъ вся отвѣтственность за будущее рабочихъ. Вы светочи теснаго люда; вы умственная и нравственная сила народной массы. Удесятерите ваши силы въ дѣлѣ организаціи. Дѣйствуйте словомъ, дѣломъ, и примѣромъ! Сплачивайте вокругъ себя вѣрныхъ и честныхъ людей; ваше дѣло не пропадетъ. Доброе сѣмя упадетъ на добрую почву. Вокругъ вашего знамени сомкнется дружная боевая сила и не страшны будутъ намъ ни царя вѣшатели, ни своры ихъ наемныхъ слугъ, ни тысячи штыковъ, на которыхъ только и держатся царскіе троны. Штыки эти будутъ наши штыки!..И разорвутся тогда вѣковые кандалы, въ которыхъ произволъ царскій держалъ умъ, чувство и волю русскаго народа!.

Южно-русская вольная типографія. 2 марта 1881 года.

Прокламація Південноросійського робітничого союзу з приводу страти Олександра II. 2 березня 1881 р.

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 427.

[2] М. Р. Попов. Записки землевольца. М., 1933, стор. 281.

висловлювалась віра у здійснення в близькому майбутньому самим народом «економічного перевороту», слідом за яким «з'являться й політичні пільги»[1].

«Південноросійський робітничий союз» провадив пропаганду в основному серед арсенальців і залізничників. Керівники «Союзу» Є. М. Ковальська і М. П. Щедрін на сходках, які спочатку відбувалися майже щодня, провадили з робітниками бесіди в дусі програми «Союзу». Як згадувала згодом Є. М. Ковальська, «наше головне завдання полягало в тому, щоб викликати ініціативу у робітників, домогтися, щоб вони самі взяли в свої руки свою справу»[2].

У жовтні 1880 року керівники «Союзу» Є. М. Ковальська і М. П. Щедрін були заарештовані. Проте «Союз» не припинив своєї роботи. На чолі його стали С. М. Богомолець, П. О. Іванов, І. М. Кашинцев, О. І. Преображенський. Ними було вироблено нову програму «Союзу», в якій намітився відхід від економічного терору і посилення пропаганди та агітації серед робітників і селян. «Союз» намагався поширити свій вплив і на інші міста України (Одеса, Бердянськ). Однак у першій половині 1881 року почалася нова хвиля арештів, і «Союз» був розгромлений[3]. Більшість його членів була заарештована і засуджена.

Але і після розгрому «Союзу» пропаганда і агітація серед робітників Києва не припиняється. Київ у цей час стає одним з центрів народовольської пропаганди і агітації. За свідченням сучасника, на початку 80-х років «всіх розпропагованих робітників на Півдні» було «не менше тисячі чоловік», з них у Києві майже сотня[4].

До 1882 року в Києві існувало кілька розрізнених народовольських гуртків і груп, до складу яких входили переважно студенти. На чолі однієї групи стояли В. І. Бичков та І. Я. Левінський, друга склалась навколо П. В. Гортинського. Між ними нерідко траплялися незгоди. Група Бичкова — Левінського налагодила пропаганду серед робітників, військових, учнівської молоді, встановила зв'язки з деякими іншими містами України (Кременчук, Полтава, Новгород-Сіверський). Однак на весну 1882 року обидві групи були розгромлені, уціліло лише по 2—3 чоловіки з кожної. Влітку цього року до Києва прибули О. М. Бах, О. О. Спандоні, М. Д. Захар'їн, С. В. Нікітіна та інші народовольці, які, об'єднавшись з уцілілими від арештів членами народовольських груп, утворили єдину організацію «Народної волі». Вона розгорнула значну агітаційно-пропагандистську діяльність серед різних верств населення. Значну діяльність тут провадив О. М. Бах, згодом відомий радянський біохімік, який був керівником робітничої групи.

Весною 1883 року народовольська організація була розгромлена. Ті, хто уник арешту, в тому числі О. М. Бах, виїхали з Києва.

В наступні роки були спроби створити нові групи народовольців. Але всі вони закінчилися невдачею. Царська охранка заарештовувала всіх, хто був зв'язаний з народовольцями. І після 1884 року організований народовольський рух у Києві фактично припинився.

Важливе місце в суспільно-політичному русі і культурному житті Києва 60—80-х років посідала київська «громада», у складі якої в другій половині 1862 року було не менше 60 чоловік. Поряд з ліберально настроєними діячами до «громади» були близькі або входили до її складу Є. Моссаковський, Я. Лободовський, А. Красовський, В. Синьогуб та деякі інші. Весною 1863 року до «громади» увійшов М. Драгоманов, що згодом відіграв важливу роль у суспільно-політичному русі на Україні. З київською «громадою» встановили зв'язок керівники товариства «Земля і воля», намагаючись залучити її членів до боротьби проти царизму.

---

[1] Е. Ковальская. Южно-русский рабочий союз. 1880—1881. М., 1926, стор. 104—106.

[2] Там же, стор. 29.

[3] Див. Разгром «Южно-Русского рабочего союза» в 1880—1881 гг., журн. «Красный архив», 1928, № 15, стор. 211—214.

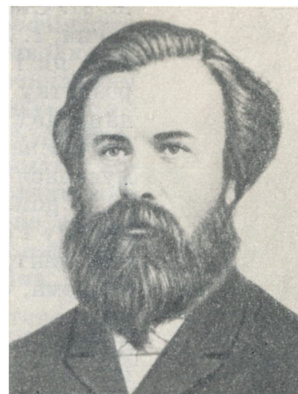
[4] «Исторические записки», т. 74, 1963, стор. 210; журн. «Красный архив», 1929, № 2, стор. 205.

У відповідь на поширювані реакційними колами чутки про революційні заміри членів київської української «громади» вони в листопаді 1862 року опублікували на сторінках «Современной летописи» (додаток до московського журналу «Русский вестник») відкритого листа («Отзыв из Киева»), в якому проголосили себе противниками насильствених методів боротьби, зокрема, засудили прокламацію П. Заїчневського «Молодая Россия», в якій містився заклик до кривавої революції і знищення «імператорської партії». Вони спростовували також обвинувачення у антипоміщицькій пропаганді і сепаратистських намірах. За словами М. Драгоманова, погляди, викладені в «Отзыве из Киева», «витікали досить логічно із консервативного, безполітичного народовства», а погляди «Молодой России» — з «соціально-революційного народництва»[1].

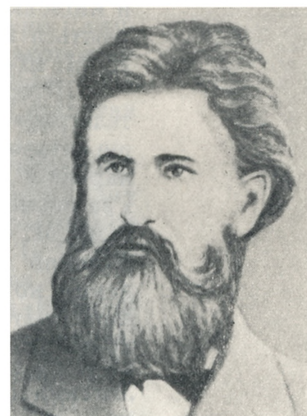
Незважаючи на поміркований і лояльний тон листа, невдовзі після його опублікування начальник III відділу Долгоруков наказав київському генерал-губернатору Васильчикову припинити будь-яку діяльність «громади»[2]. Гоніння на український національний рух особливо посилилися після вибуху польського повстання 1863 року. Хоча громадівці виступали проти домагань поляків на Правобережну Україну, російські великодержавні шовіністи оголосили український рух «польською інтригою» і повели наступ проти української мови і культури. М. Катков у червні 1863 року опублікував у своїй газеті «Московские ведомости» статтю, в якій заперечував саме існування українського народу та його мови. Аналогічної думки був і царський уряд. Міністр внутрішніх справ П. Валуєв в листі до міністра народної освіти О. Головніна (липень 1863 р.) писав, що «ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути». Він наказав цензорам, щоб «до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства», тобто твори художньої літератури[3]. Але царські цензори, керуючись загальним тоном валуєвського розпорядження, почали забороняти друкування українською мовою й художніх творів. З 1 липня 1864 року у Києві почала виходити великодержавно-шовіністична газета «Киевлянин», видавець і редактор якої В. Шульгін з номера в номер цькував усе українське, прагнучи представити Київ і Правобережну Україну «російським краєм».

Валуєвська постанова завдала величезної шкоди розвиткові української культури. В умовах посилення політичної реакції і жорстокого переслідування національно-визвольного руху київська «громада» восени 1863 року фактично припинила своє існування як політична організація[4]. Відновлення її діяльності, в дещо зміненому складі, припадає лише на початок 70-х років.

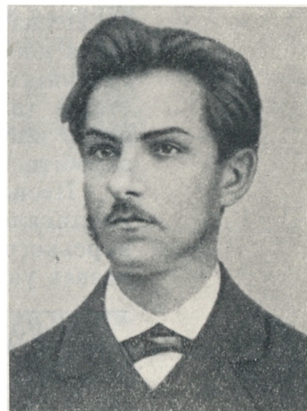
Діяльність київської «громади» в 70-х роках була складовою і невід'ємною частиною широкого суспільно-політичного руху цього періоду. До її складу входив ряд визначних діячів українського національного руху і української культури, в тому числі М. П. Драгоманов, М. В. Лисенко, В. Б. Антонович, П. Г. Житецький,

М. П. Драгоманов. 1875 р.

М. І. Зібер.

О. М. Бах. 1879 р.

---

[1] М. Драгоманов. Австро-руські спомини (1867—1877), ч. 1—5. Львів, 1889—1891, стор. 309.
[2] Журн. «Летопись революции», 1924, № 4, стор. 149—150.
[3] М. Лемке. Эпоха цензурных реформ 1859—1865 годов. СПб., 1904, стор. 303.
[4] М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 28; ЦДІА СРСР, ф. 1282, оп. 1, спр. 166, арк. 28—35 зв.

М. П. Старицький, В. Л. Беренштам, Ф. Т. Панченко, П. А. Косач, О. І. Лоначевський, І. Я. Рудченко, К. П. Михальчук, Ю. Ю. Цвітковський, О. О. Русов та інші[1]. Але, як і в 60-х роках, діяльність більшості громадівців обмежувалася питаннями розвитку української мови, літератури, культури, науки, збиранням і виданням народних пісень, вивченням української історії та етнографії тощо. Як і раніше, значна частина громадівців виступала проти революційних методів боротьби, дотримувалася легальних форм діяльності.

Громадівці виступили ініціаторами відкриття у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873 р.), який перетворився на науковий центр по вивченню економіки, статистики і культури України, організував, зокрема, одноденний перепис населення Києва і його передмість (2 березня 1874 р.), результати якого опублікував. Учасники «громади» видали два томи історичних пісень українського народу (за редакцією В. Антоновича і М. Драгоманова), кілька етнографічних та археографічних збірників, нарис історії української мови (П. Житецький), ряд музичних творів М. Лисенка, кілька популярних книжок для народу тощо. У 1874 році вони взяли активну участь в роботі III археологічного з'їзду, що відбувся у Києві.

В середині 70-х років під впливом загальноросійського народницького руху в київській «громаді» посилюються революційно-демократичні настрої. В ній утворюється ліве крило, що складалося з молоді (С. А. Подолинський, Ф. К. Вовк, Я. М. Шульгін та інші). До цього крила примкнув і М. Драгоманов.

Літературним органом «громади» з кінця 1874 року стала газета «Киевский телеграф». В оголошенні про видання «Киевского телеграфа» на 1875 рік говорилося, що співробітники газети будуть «звертати особливу увагу на потреби і прояви життя народної маси, яка становить головну силу нашої вітчизни як за чисельністю, так і за економічною продуктивністю»[2]. У передових статтях і кореспонденціях, за словами М. Драгоманова, послідовно проводився «поступово демократичний і федеральний погляд». «Сміло скажу,— писав він,— що на Україні не було ніколи видання, котре так би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Мефодіївського братства 1847 р., звісно, з відповідними часу змінами, як наш «Киевский телеграф» 1875 р.»[3]. Але окремі співробітники газети, звичайно, йшли значно далі від цієї програми.

Це стосується передусім С. А. Подолинського — видатного українського революціонера-демократа і соціаліста, який у цей час надрукував у Відні свої перші українські соціалістичні брошури «Парова машина» та «Про бідність», а на сторінках газети опублікував ряд статей, написаних з революційно-демократичних позицій.

Відомий популяризатор економічного вчення К. Маркса М. Зібер на сторінках «Киевского телеграфа» піддав нищівній критиці працю буржуазного економіста П. Леонарда «Про найм робітників у сільському господарстві», в якій автор намагався довести, що нібито інтереси великих виробників товарного хліба в південних губерніях є загальнодержавні і загальнонародні[4]. Значний інтерес становить також стаття (підписана: Ф. Новостроєнський) «До питання про найм робітників». Її автор висловлюється за скорочення робочого дня з 12 до 8 годин без зменшення заробітної плати, за заборону застосування дитячої праці на заводах тощо[5].

Посилення демократичних і соціалістичних тенденцій в київській «громаді» викликало занепокоєння у місцевих реакційних колах і жорстокі репресивні заходи царського уряду. Відомий київський українофоб М. Юзефович вже у квітні 1875 року назвав українофільство «демократичним соціалізмом»[6]. Через рік, у березні 1876 р.,

---

[1] Журн. «Україна», 1928, № 1, стор. 125.
[2] Газ. «Киевский телеграф», 16 грудня 1874 р.
[3] М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 336
[4] Газ. «Киевский телеграф», 21 лютого 1875 р.
[5] Газ. «Киевский телеграф», 11 лютого 1875 р.
[6] ЦДІА СРСР, ф. 1282, оп. 1, спр. 352, арк. 52 зв.

у своїй записці «Про так званий українофільський рух», надісланій міністру внутрішніх справ О. Тімашову, Юзефович писав, що сучасне йому українофільство «є не що інше, як засіб до здійснення внутрішнього заколоту для чисто революційних цілей». Він називає українофільство «покришкою, оздобленою чистісіньким соціалізмом». Як доказ цього, Юзефович згадує брошуру «Парова машина», цілісінький тюк якої було привезено, за його словами, до Києва у 1875 р. «В цій брошурі, — пише він, — робітник, покалічений поміщицькою паровою машиною, ходить по селах, розповідаючи народу пророчий сон про те, як селяни завоювали собі всю землю і благоденствують у своїй комуні без уряду, без податків, безо всякої над собою влади, крім обраних з свого середовища старшин». Донощику вже ввижалося, що на Україні завдяки українофілам зароджується гайдамаччина, і він вимагав рішучих заходів проти українофільського руху.

Доноси реакціонерів і шовіністів не залишилися без уваги з боку царського уряду. За розпорядженням Олександра II у серпні 1875 року була створена спеціальна комісія. Підготовлений цією комісією «журнал у справі українофільської пропаганди» був 18(30) травня 1876 року затверджений Олександром II. В цьому документі, відомому в історії під назвою «Емського акту» (від німецького міста Емс, де він був підписаний царем), викладена широка програма жорстоких репресивних заходів царизму проти українського слова і культури. Категорично заборонялося ввозити з-за кордону до Росії будь-які українські книги або брошури і друкувати в імперії твори та переклади українською мовою. Заборонялись також сценічні вистави і публічні читання українською мовою, друкування цією мовою текстів до музичних нот. Південно-Західний відділ Географічного товариства підлягав закриттю.

М. Драгоманова в кінці 1875 року було звільнено з Київського університету «за напрям, що не відповідав намірам уряду». Тепер йому, а також П. Чубинському було заборонено проживання в українських губерніях і столицях. М. Драгоманов змушений був виїхати за кордон. В цьому ж році виїхав за кордон і М. І. Зібер, який залишив університет на знак протесту проти звільнення Драгоманова.

Засліплена ненавистю до всього українського великодержавна газета «Киевлянин» писала про молодих громадівців, що вони носили «в одній кишені Карла Маркса, а в другій «батька Тараса»», тобто Шевченка. Звичайно, молоді громадівці не були марксистами, але вони підтримували тісні стосунки з революційними народниками.

У 1879 році «громади» зазнали репресій і переслідувань, окремі їх діячі (Р. О. Житецький, В. Л. Беренштам та деякі інші) були відправлені на заслання.

У 80-х роках діяльність громадівців проявлялась у виданні журналу «Киевская Старина», «Кобзаря», охороні могили Т. Шевченка, влаштуванні його роковин тощо.

На противагу культурникам-українофілам в другій половині 80-х років виникли гуртки так званих політиків-драгоманівців. Складалися вони переважно з молоді. Але в умовах жорстокої політичної реакції їх діяльність була дуже обмеженою, в значній мірі вона зводилася до подання грошової допомоги М. Г. Драгоманову. Їх діяльність активізується лише в 90-х роках в умовах нового піднесення громадсько-політичного руху.

3. ПОЧАТОК РОБІТНИЧОГО І СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ. СТУДЕНТСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ 70—90-х РОКІВ

З розвитком фабрично-заводської промисловості формувалися і кадри промислового пролетаріату. Кількість фабрично-заводських робітників у Києві в пореформений період безперервно зростала. Лише за неповними даними, у 1897 році на фабриках і заводах міста працювало понад 11,2 тис. робітників, тобто в 7 раз більше, ніж напередодні реформи 1861 року. Ще більше робітників було зайнято

в ремісничому і кустарному виробництві. Так, у 1898 році в Києві налічувалося понад 24,2 тис. ремісників.

Виникнення промислового пролетаріату було одним з найважливіших соціальних наслідків розвитку капіталізму в пореформений період.

Основним джерелом поповнення рядів фабрично-заводського пролетаріату Києва, як і інших міст країни, було селянство. Значна частина зубожілого селянства йшла на заробітки до міст, на фабрики й заводи, на будови, залізниці, де осідала, перетворюючись на постійних робітників. Кадри промислового пролетаріату зростали також за рахунок кустарів і ремісників, що не витримували конкуренції великої промисловості і розорялися.

Умови життя і праці робітників у царській Росії, в тому числі й у Києві, були неймовірно тяжкими. Фабричного законодавства довгий час не існувало. Робітники перебували в повній залежності від сваволі підприємців. Тривалість робочого дня, заробітна плата, умови найму і звільнення робітників — все це визначалось фабрикантами і заводчиками. Будь-яка охорона праці була відсутня. Широко застосовувалась жіноча і дитяча праця. За найменшу провину робітників нещадно штрафували. Тільки в 1882 році було видано закон, що обмежив роботу малолітніх. За ним вони мали працювати 8 годин, а робота вночі для них була заборонена зовсім. Закон від 3 червня 1885 року заборонив нічну працю також жінкам і підліткам віком від 15 до 17 років. Проте цей закон застосовувався тільки на деяких виробництвах — бавовняному, полотняному і шерстяному.

Становище робітників Києва в кінці XIX століття було дуже важким. Робочий день на фабрично-заводських підприємствах губернії тривав понад 12 годин. Так, на цегельнях робота продовжувалася 11—15 годин, а на пивоварних заводах — 11—13 годин. Умови праці робітників на більшості виробництв, особливо на тютюнових і махорочних фабриках, на цегельнях, в друкарнях, в ремісничих майстернях, були жахливі.

Неймовірно важкими були житлові умови робітників. Квартирна плата в місті була надзвичайно висока. Тому робітники змушені були тулитися в трущобах і нічліжках. Усе це разом узяте, а також незадовільне медичне обслуговування робітників, призводило до частих епідемічних захворювань.

Робітники вели боротьбу за поліпшення свого становища. Але спочатку їх боротьба носила стихійний, розрізнений характер. Вимоги робітників обмежувалися економічними питаннями і не спрямовувалися проти політичного ладу в країні. «Боротьба робітників стає класовою боротьбою лише тоді, — писав у 1899 році В. І. Ленін, — коли всі передові представники всього робітничого класу всієї країни усвідомлюють себе єдиним робітничим класом і починають вести боротьбу не проти окремих хазяїв, а проти *всього класу* капіталістів і проти уряду, який підтримує цей клас»[1].

В Росії перехід від стихійної економічної боротьби робітників проти окремих капіталістів до свідомої політичної боротьби проти всього класу капіталістів і самодержавства відбувся лише на рубежі XIX—XX століть. Цього було досягнуто завдяки титанічній діяльності В. І. Леніна і створеної ним партії, які внесли ідеї наукового соціалізму в робітничий рух, сформували класову і політичну свідомість російського пролетаріату.

Починаючи з 60-х років по 1894 рік у Києві відбулося 15 страйків і заворушень. Перший страйк відбувся в 1879 році у Головних залізничних майстернях, де застрайкувало понад тисячу робітників. Адміністрація майстерень змушена була піти на поступки. У лютому 1880 року в зв'язку із зменшенням заробітної плати і арештом кількох робітників у майстернях знову почався страйк[2]. У ве-

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 189.

[2] Рабочее движение в России в XIX веке. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 2, М., 1950, стор. 662.

весні цього ж року страйкували 600 робітників «Арсеналу». Решта страйків і заворушень відбувалася на дрібних підприємствах.

Значного розмаху робітничий рух у Києві набрав у другій половині 90-х років. Це був період широкого промислового і залізничного будівництва. Кількість промислових підприємств у Києві в 90-х роках значно зросла. Серед них були такі великі, як Південноросійський машинобудівний завод, заводи Гретера і Криванека, Фільверта і Дедіна, Унгермана і Неєдли. Промислове піднесення сприяло і посиленню робітничого руху. У кінці XIX століття (1895—1899 рр.) в українських губерніях відбулося 226 страйків та заворушень. Це на 44 перевищувало число страйків і заворушень, що відбулися за попередні три десятиріччя. У Києві в цей час відбулося 27 страйків[1]. На піднесення страйкової боротьби робітників України великий вплив справили петербурзькі страйки 1895—1896 рр., керовані створеним В. І. Леніним «Союзом боротьби за визволення робітничого класу».

З середини 90-х років у Росії розпочався безперервний робітничий рух з участю соціал-демократів. Це ознаменувало початок нового, пролетарського етапу визвольного руху, коли його головним, масовим учасником став керований революційною соціал-демократією робітничий клас. Робітничий рух у Києві набував дедалі ширшого розмаху.

В кінці XIX століття київські робітники все більше вступають у революційну боротьбу. Маївка робітників залізничних майстерень у 1897 році була першим відкритим святкуванням дня 1 Травня у Києві. Під впливом боротьби робітників великих промислових підприємств активізується і рух робітників ремісничих і кустарних майстерень. Активну участь у керівництві страйками беруть революційні соціал-демократи.

У 80-х роках почався перехід від народництва до марксизму — теорії і практики наукового соціалізму. Саме в цей період «найінтенсивніше працювала російська революційна думка, створивши основи соціал-демократичного світогляду»[2]. Частина колишніх чорнопередільців на чолі з Г. В. Плехановим порвала з народництвом і перейшла на позиції марксизму. Створена ними у 1883 році в Швейцарії соціал-демократична група «Визволення праці» була першою російською марксистською організацією. Група відіграла важливу роль у поширенні марксизму в Росії. Слідом за нею почали виникати соціал-демократичні гуртки і групи й у самій Росії. У Києві праці Плеханова та його соратників почали з'являтися вже в середині 80-х років. Перший марксистський гурток у місті утворився в 1889 році. До складу гуртка входили робітники Головних залізничних майстерень і деяких друкарень, а також студенти університету. Але вже через кілька місяців гурток був розгромлений жандармами[3].

У 1891—1892 рр. студенти Київського університету на чолі з Я. М. Ляховським і Б. Л. Ейдельманом організували марксистський гурток, який називався «Російською соціал-демократичною групою». Активними учасниками цього гуртка були С. К. Мержинський, І. І. Чорба, Д. К. Лаврентьєв та інші. Незабаром до складу «Російської соціал-демократичної групи» увійшов робітник-слюсар Ю. Д. Мельников, який приїхав до Києва у 1892 році. Він відіграв видатну роль у розвитку соціал-демократичного руху на Україні, чимало зробив для утвердження марксистського напряму серед революційної інтелігенції та передових робітників. На Лук'янівці ним була організована школа-майстерня, в якій інтелігенти навчались робітничим професіям, після чого з метою ведення революційної пропаганди серед робітників влаштовувалися на підприємства[4].

---

[1] О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины. (60—90-е годы XIX в.). К., 1963, стор. 558—560.

[2] В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 221.

[3] Ю. З. Полевой. Зарождение марксизма в России. 1883—1894 гг. М., 1959, стор. 467.

[4] П. П. Бистренко. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні. (Кінець XIX ст.). К., 1958, стор. 47—50.

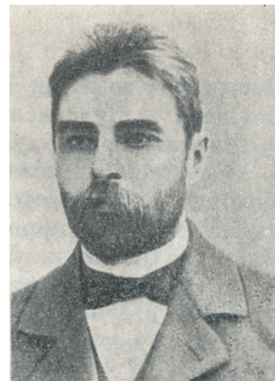
Б. Л. Ейдельман.

Ю. Д. Мельников.

Ладо Кецховелі.

П. Л. Тугайський.

В середині 90-х років у Києві існувало вже кілька марксистських гуртків. Складалися вони переважно з студентів та учнівської молоді. Учасники гуртків вивчали і розповсюджували твори К. Маркса і Ф. Енгельса, літературу, видану групою «Визволення праці», робили спроби встановити зв'язки з робітниками. Пропаганду марксизму серед молоді і робітників вели, зокрема, гімназист А. В. Луначарський, семінарист Л. Кецховелі та деякі інші. Одна з студентських соціал-демократичних груп налагодила гектографування марксистської літератури. Нею були видані «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Науковий соціалізм» Ф. Енгельса, «Економічна теорія К. Маркса» К. Каутського та інші праці [1]. В. І. Ленін відмічав «*поголовне* захоплення теорією марксизму російської освіченої молоді в половині 90-х років» [2].

Марксизм у той час набув в Росії великого поширення. Саме в середині 90-х років «була досягнута на диво швидка перемога над народництвом»[3]. Видатну роль в ідейному розгромі народництва відіграли праці В. І. Леніна, зокрема його знаменита книга «Що таке „друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?», яка поширювалась у гектографованому і рукописному виді. У Київ привіз її з Петербурга П. К. Запорожець — активний учасник керованого В. І. Леніним соціал-демократичного гуртка, а потім «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»[4].

Краща частина революційної молоді переходила на бік марксизму. В 1896 році в революційну боротьбу в марксистських гуртках включився і Ф. М. Петров — один з найстаріших членів Комуністичної партії, а тоді студент медичного факультету Київського університету. Молодий марксист керував революційним гуртком робітників «Арсеналу», пропагував марксистські ідеї серед солдатів і студентів[5].

Наслідуючи приклад петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», київські соціал-демократи одними з перших почали переходити від пропаганди марксизму в робітничих гуртках до масової політичної агітації серед робітників. З ініціативи Ю. Д. Мельникова в кінці 1895 року був створений Робітничий комітет, який мав керувати страйковою боротьбою пролетаріату Києва. Заперечуючи тим, хто вважав доцільним готувати в робітничих гуртках освічених марксистів, Мельников говорив: «Краще підняти масу на один дюйм, ніж одну людину на другий поверх» [6]. Робітничий комітет почав випускати прокламації, звернені до

---

[1] Журн. «Каторга и ссылка», 1926, № 6, стор. 21—33; «Український історичний журнал», 1959, № 4, стор. 121—131.

[2] В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 335.

[3] В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 324.

[4] Петр Запорожец. Документы и материалы. Винница, 1962, стор. 8.

[5] Ф. Н. Петров. 65 лет в рядах ленинской партии. Воспоминания. М., 1962, стор. 7—21.

[6] Історія КПРС, т. 1, 1883—1903 рр. К., 1965, стор. 230.

робітників київських заводів і фабрик. Прихильники політичної агітації в 1896 році об'єднались в окрему групу під назвою «Рабочее дело». Керівну роль в ній відігравали Ю. Д. Мельников, Б. Л. Ейдельман, П. Л. Тучапський, М. А. Вігдорчик. З грудня 1896 року група почала випускати газету «Вперед», яка виходила під лозунгом «Щастя робітників — в їх власних руках. Сила робітників — в їх союзі!».

В першому номері газети, виданому на гектографі, було вміщено передову статтю «Для чого потрібна робітникам газета?», в якій говорилося, що «краще читати правду, написану синім чорнилом, ніж красиво надруковану брехню». Лише робітнича газета, говорилося в статті, «закликає робітників до боротьби за краще життя, вона ж допомагає їм боротися»[1]. У передовій статті другого номера «Що робиться в Петербурзі?» (лютий 1897 р.) розповідалося, як борються під керівництвом «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» пролетарі столиці. Газета закликала робітників Києва наслідувати приклад своїх петербурзьких братів, спільно виступити проти ворогів. «Якби скрізь в Росії, — говорилося у кінці статті, — діяли так, як діють петербурзькі робітники, якби всі російські робітники об'єднались і дружно, спільними силами вели боротьбу з своїми ворогами, то ми швидко добилися б кращого життя. Хай же швидше настане той щасливий час, коли російські робітники з'єднаються в один загальний „Всеросійський союз боротьби за визволення робітничого класу"»[2].

У квітні 1896 року Ю. Д. Мельникова було заарештовано, але розпочата ним робота продовжувалася. Київські соціал-демократи підтримували зв'язки з петербурзьким «Союзом боротьби», були обізнані з програмними працями В. І. Леніна, зокрема, читали в рукопису його брошуру «Завдання російських соціал-демократів». Вже у березні 1897 року група «Рабочее дело» намагалася скликати з'їзд. З цією метою її представники об'їхали ряд організацій і запросили до Києва соціал-демократів Петербурга, Москви, Іваново-Вознесенська і Вільно. Однак приїхали тільки делегати Петербурга і Москви, з них московський делегат викликав підозру і був відправлений назад. Тому замість з'їзду 17—18 березня 1897 року була проведена конференція за участю представників двох київських соціал-демократичних груп («Рабочее дело» та польських соціал-демократів) і петербурзького «Союзу боротьби». Конференція висловилася за перейменування соціал-демократичних груп і гуртків в «Союзи боротьби за визволення робітничого класу» і підготовку з'їзду, для чого було вирішено налагодити у Києві видання загальноросійської нелегальної «Рабочей газеты».

За цю справу енергійно взялась добре законспірована група київських соціал-демократів, до складу якої увійшли Б. Л. Ейдельман, М. А. Вігдорчик, П. Л. Тучапський, С. В. Померанець, В. Г. Крижановська-Тучапська, П. І. Бєлоусов, А. Д. Поляк та інші. У серпні і грудні 1897 року група видала два номери «Рабочей газеты», яка настійно пропагувала ідею створення марксистської робітничої партії в Росії. У передовій статті другого номера газети «Найближчі завдання російського робітничого руху» говорилося, що «настає час, коли окремі, розкидані всюди робітничі гуртки і союзи повинні перетворитися в один загальний *союз* або в одну загальну *партію*», яка «сприятиме об'єднанню російських робітників і зростанню російського робітничого руху». Над робітничим рухом у Росії майорітиме, підкреслювала газета, «той самий прапор, на якому великі вчителі робітників Маркс і Енгельс накрес-

[1] Журн. «Пролетарская революция», 1927, № 6, стор. 254.

[2] Журн. «Пролетарская революция», 1927, № 12, стор. 221—222.

Першотравнева прокламація Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». 1897 р.

ЛИСТОКЪ КЪ ПЕРВОМУ МАЯ 1897 ГОДА.

Товарищи! Завтра по заграничному календарю 1-е мая; завтра милліоны рабочихъ всего свѣта будутъ праздновать великій майскій праздникъ рабочихъ. Во многихъ мѣстахъ прекратится работа, остановятся фабрики и заводы, опустѣютъ магазины и лавки. Съ развѣвающимися рабочими знаменами, распѣвая рабочія пѣсни, одѣтые по праздничному будут проходить наши заграничные товарищи по улицамъ городовъ; завтра во всѣх концах свѣта состоится множество рабочихъ собраній; вожди рабочихъ будутъ говорить рѣчи; они подсчитают то, чего добился рабочій классъ за прошедшій годъ и выставятъ требованія, за которыя он будетъ бороться в наступающемъ году; завтрашній день оживитъ и ободритъ каждаго рабочаго, исполнитъ его сердце радости и счастья; завтрашній день будетъ для милліоновъ нашихъ заграничныхъ товарищей дѣйствительно **великим праздникомъ**.

Ужъ восемь лѣтъ заграничные товарищи празднуютъ 1-е мая. Въ 89 году выборные отъ рабочихъ всѣхъ странъ собрались на съѣздъ в Париже, чтобы обсудить свои общія дѣла. На этомъ съѣздѣ они рѣшили, что 1-е требованіе котораго должны добиваться рабочіе — это **восьми-часовой рабочій день**. 12-ти или 13-ти часовая работа изнуряетъ силы рабочаго и сокращает его жизнь. Она не оставляетъ ему времени для чтенія, для науки; умъ его тупѣет и, онъ изъ человѣка, у котораго есть голова, превращается в машину, у которой есть только руки. Поэтому прежде всего рабочіе должны добиваться сокращенія рабочаго дня. И вотъ для того, чтобы облегчить достиженіе **восьми-часоваго рабочаго дня**, парижскій международный рабочій съѣздъ установилъ праздникъ первого мая. Съ тѣхъ поръ каждый годъ рабочіе всѣхъ странъ празднуютъ этотъ день.

лили слова: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» — той прапор, під яким борються передові робітники всіх країн земної кулі, під який і в Росії стають майже всі робітничі гуртки, класи і союзи. Це червоний прапор *міжнародної соціал-демократії*. Російська робітнича партія буде партією соціал-демократичною»[1]. Через П. Л. Тучапського, який у 1897 році їздив за кордон, група встановила зв'язок з членами групи «Визволення праці» Г. В. Плехановим, П. Б. Аксельродом, В. І. Засулич.

Учасники групи «Рабочей газеты» були також членами київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», який виник одразу ж після конференції в результаті об'єднання в єдину організацію місцевих соціал-демократичних груп. «Союз боротьби» розгорнув велику агітаційно-пропагандистську діяльність серед робітників. Лише у 1897 році ним було надруковано і розповсюджено на фабриках і заводах міста 6500 примірників прокламацій. З 1896 до березня 1898 року київські соціал-демократи видали близько 40 прокламацій і 2 брошури[2]. Під їх впливом робітники більш сміливо і дружно боролися за свої права. Вони вчили, що, крім боротьби з капіталістами, боротьби економічної, робітникам треба вести також боротьбу політичну, домагаючись повалення самодержавства. Ця думка пропагувалася і в третьому номері газети «Вперед» (1 січня 1898 р.), яка стала органом «Союзу боротьби». Для керівництва страйковою боротьбою робітників був створений другий Робітничий комітет.

Київський «Союз боротьби» підтримував тісні зв'язки з іншими соціал-демократичними організаціями країни, зокрема з петербурзьким «Союзом боротьби»[3]. Прокламації, брошури і газети, видані у Києві, потрапляли в Катеринослав, Миколаїв, Одесу, Кременчук та інші міста України і Росії.

Підготовлений групою «Рабочей газеты» з'їзд соціал-демократичних організацій відбувся в Мінську на початку березня 1898 року. З Києва на з'їзд приїхали три делегати — два від групи «Рабочей газеты» (Б. Л. Ейдельман і М. А. Вігдорчик) і один від київського «Союзу боротьби» (П. Л. Тучапський). Історичне значення з'їзду полягає в проголошенні утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), хоча фактично партія ще не була створена. До обраного з'їздом Центрального Комітету РСДРП увійшов і Б. Л. Ейдельман. «Союзи боротьби» після з'їзду були перейменовані на комітети РСДРП.

Скоро після з'їзду царський уряд провів масові арешти соціал-демократів. У Києві було заарештовано 175 чоловік. Це призвело до того, що у комітетах посилився вплив опортуністичних елементів — так званих «економістів», які заперечували необхідність політичної боротьби пролетаріату. До рук «економістів» потрапив і Київський комітет РСДРП. Друкований орган комітету — газета «Вперед» — перетворилася на рупор «економізму» в Росії. В. І. Ленін піддав нищівній критиці прийняту комітетом програму (так званий «Profession de foi»), в якій говорилося, що «російський робітник у масі ще не дозрів для політичної боротьби». Критикуючи це твердження київських «економістів», В. І. Ленін писав: «Коли це вірно, то це рівнозначне смертному вирокові над усією соціал-демократією... Соціал-демократія без політичної боротьби — це річка без води, це якась кричуща суперечність, це якесь повернення або до утопічного соціалізму наших прапрадідів, що нехтували «політикою», або до анархізму, або до тред-юніонізму»[4].

В. І. Ленін повів рішучу боротьбу проти опортуністів. Організована ним у 1900 році за кордоном загальноросійська політична газета «Искра» завдала по «еко-

---

[1] Історія КПРС, т. 1, стор. 244—246; Первый съезд РСДРП. Март 1898 года. Документы и материалы. М., 1958, стор. 273.

[2] І. І. Шевченко. Із історії соціал-демократичних організацій на Україні (Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»). К., 1956, стор. 59—60.

[3] Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964, стор. 35.

[4] В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 257.

номізму» нищівних ударів і тим підготувала грунт для створення в Росії бойової марксистської партії пролетаріату. Початок такої партії, партії більшовиків-ленінців, був покладений на II з'їзді РСДРП, який відбувся у 1903 році.

* * *

У 70—90-х роках у Києві неодноразово відбувалися масові студентські виступи, спрямовані проти реакційної політики царизму щодо вищої школи. В перші пореформені десятиріччя на посилення студентського руху значний вплив справляли революційна боротьба народників, а також ліберально-опозиційні виступи і український національно-визвольний рух.

Протестом проти системи класицизму, що насаджувався реакційним міністром освіти Д. Толстим у середніх і вищих учбових закладах, були студентські заворушення у Київському університеті в листопаді—грудні 1876 року, відомі під назвою «цвєтаєвської історії». Студенти відмовилися відвідувати лекції доцента римської словесності І. В. Цвєтаєва, за що 18 з них було виключено з університету, а 22 оголошено догану[1].

Бурхливим в житті київських студентів був 1877/78 навчальний рік. Російсько-турецька війна наочно продемонструвала гнилість і безсилля царизму. В країні назрівала нова революційна ситуація. У Києві виник так званий «конституційний гурток», учасники якого прагнули провадити агітацію на користь конституції і вести пропаганду політичних ідей. Студенти збиралися подати петицію з вимогою конституції[2]. Взимку 1878 року відбулася сутичка студентів з поліцією біля міського театру, влаштована демонстрація під час похорону доцента медичного факультету Афанасьєва, спрямована проти інтриг і аморальних вчинків реакційної професури, і, нарешті, було проведено так зване «хрестоношення» — демонстративне встановлення хреста на могилі робітника Белюстіна. Усі ці події революціонізували студентів. Збирались підписи під адресою на ім'я міністра юстиції Палена, в якій висловлювався протест проти нелюдського поводження царських тюремщиків з політичними в'язнями.

Але найбільш важливі події відбулися навесні, у березні—квітні 1878 року. Приводом до них послужив арешт студента-медика 1 курсу М. Подольського, запідозреного в замаху на товариша губернського прокурора Котляревського. Студенти рішуче виступили проти його арешту. Протягом кількох днів в університеті проходили багатолюдні сходки, на яких засуджувались репресії царизму. Студенти вимагали негайного звільнення свого товариша. Депутати від студентів відвідали попечителя учбового округу генерала П. Антоновича і київського генерал-губернатора М. Черткова, яким виклали свої вимоги. Але у відповідь на це 149 студентів було віддано до університетського суду. За свідченням О. Ф. Кістяківського, голова суду професор Демченко «вів справу і підло, і низько, і бездарно», дозволив собі радитись з попечителем і навіть більше — ухвалив вирок разом з правлінням всупереч закону»[3]. За рішенням суду 134 студенти були виключені з університету, 10 з них — на один, 75 — на два і 49 — на три роки. Виключені становили майже шосту частину всіх студентів університету. З дозволу царя генерал-губернатор вислав всіх виключених «головних агітаторів» до північних губерній під нагляд поліції, решту на місця народження і також під нагляд поліції. Серед виключених на три роки і засланих на північ був, зокрема, О. М. Бах, згодом відомий народоволець і біохімік. На засланні опинився і ні в чому не винний М. Подольський. Проводи виключених студентів набули характеру політичної демонстрації.

---

[1] Журн. «Життя і революція», 1927, № 6, стор. 389—391.

[2] В. Дебогорий-Мокриевич. Воспоминания, стор. 308—309; Мартовское движение студентов Киевского университета 1878 года. Львів, 1878, стор. 98—99.

[3] ЦДІА УРСР, ф. 263, оп. 1, спр. 66, арк. 41 зв.

«Березневий рух» київських студентів 1878 року знайшов гарячий відгук у студентів інших міст, зокрема в Харкові[1]. Демонстративна зустріч репресованих київських студентів у Москві закінчилася так званим «охотнорядським побоїщем», інспірованим поліцією[2].

У спеціальному урядовому повідомленні з приводу студентських заворушень у Київському університеті не без підстав заявлялось, що вони були збуджені ззовні людьми відомого напрямку, ворожого існуючому ладові, до яких примкнули і деякі студенти. Дійсно, революційні народники, зокрема В. А. Осинський, розгорнули в той час активну діяльність серед студентів.

В кінці 1878 року в Київському університеті знову почалися студентські заворушення, викликані на цей раз повідомленнями про побиття поліцією і козаками петербурзьких студентів, заворушеннями в Москві[3]. В офіціальному документі говорилося, що «для збудження руху між студентами університету св. Володимира» у Київ приїздили делегати від одеських і харківських студентів. В університеті поширювалися видані у Петербурзі землевольцями прокламації з приводу студентського руху «К обществу (по поводу студенческих волнений)», «Всем, кому ведать надлежит», «Студентам всех высших учебных заведений»[4].

Царський уряд у відповідь на посилення студентського руху вжив нових репресивних заходів. У жовтні 1879 року були затверджені нові, більш реакційні правила для студентів і інструкція для інспекції. Правила забороняли будь-які колективні дії студентів, до дрібниць регламентували їх життя і поведінку.

Однак посилення реакційного курсу уряду викликало нові серйозні студентські заворушення. Восени 1882 року прокотилась хвиля студентських виступів у вищих учбових закладах Петербурга, Казані, Харкова, Києва. В листопаді у Київському університеті відбулося кілька масових сходок, на яких студенти висловили свій осуд аморальній поведінці і вчинкам більшості професорської колегії і особливо ректора І. Рахманінова, солідаризувалися з протестом студентів Казанського і Петербурзького університетів. Для припинення сходок попечитель викликав поліцію і військо[5].

Київська організація «Народної волі» високо оцінила цей виступ передового студентства. Народовольці надрукували і поширили в університеті прокламацію, в якій говорилось, що студенти «розбили вузькі, традиційні рамки студентських вимог і вступили на широке поприще громадських інтересів», зрозумівши, що на грунті чисто студентських вимог вони ніщо і що сила їх «в усвідомленні своєї солідарності з поневоленим російським суспільством»[6].

Київське студентство рішуче виступило проти реакційного університетського статуту 1884 року, запровадження якого збіглося з 50-річним ювілеєм університету. Студенти відкрито заявили, що за допомогою нового статуту «університет і взагалі будь-яку думку хочуть придушити»[7]. На знак протесту проти реакції вони бойкотували офіціальну програму ювілею, відмовилися від участі в ювілейному акті, призначеному на 8 вересня 1884 року, і влаштували в цей день демонстрацію на вулицях міста.

Царський уряд відповів жорстокими репресіями. Університет-«ювіляр» на півроку було закрито, а всі його студенти виключені. Тих, що не мали в Києві батьків, вислано на батьківщину, а 34 студенти притягнуто жандармським управлінням до суду «особливої наради», кількох з них відправлено на заслання під нагляд поліції, з забороною будь-коли вступати до вищого учбового закладу.

---

[1] Революционная журналистика семидесятых годов. Париж, 1905, стор. 104.
[2] А. Н. Бах. Записки народовольца. М. — Л., 1929, стор. 17—19.
[3] ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 828, спр. 216, арк. 52—54.
[4] ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 150, спр. 560, арк. 118—119.
[5] ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 149, спр. 661, арк. 117—117 зв.; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 832, спр. 362, арк. 26—33.
[6] Литература партии «Народной воли». Париж, 1905, стор. 923.
[7] ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 834, спр. 157, арк. 9.

Колишні київські студенти 4 жовтня 1884 року звернулися до громадськості з відозвою, в якій правдиво висвітлили хід студентських заворушень у Києві, закликали суспільство до рішучого протесту проти наступу реакції. Київські події знайшли відгук і співчуття у студентів Москви, Казані та інших університетських міст. І в період політичної реакції 80-х років передове студентство не припиняло своєї боротьби проти антинародної політики самодержавства.

Кінець XIX століття ознаменувався новим піднесенням опозиційного студентського руху. Пролетарська боротьба, що поширювалась по всій Росії, справляла значний вплив і «на пожвавлення демократичного духу в студентстві та в інших верствах населення»[1]. У Київському університеті в 1894 році виник «Союз київських земляцтв і організацій», в якому об'єдналось понад 900 студентів. Виконавчим органом союзу стала «Союзна рада», що складалася переважно з студентів соціал-демократів або близьких до них. Рада керувала масовими студентськими виступами, випускала прокламації тощо.

Краща частина студентства все більше переконувалася в тому, що лише в союзі з робітничим класом і під його керівництвом можна домогтися задоволення своїх вимог. Про солідарність демократичного студентства з пролетаріатом свідчить, зокрема, факт збирання в університеті в кінці 1895 року коштів для подання допомоги страйкуючим робітницям тютюнової фабрики «Лаферм» у Петербурзі. У прокламації, розповсюдженій з цього приводу серед студентів, говорилося: «Робітничий клас — це сила, яка може створити основу для діяльності інтелігенції, надати її вимогам могутнього авторитету і забезпечити успіх її зусиллям; він тепер є єдиним носієм прогресу і захисником його від усіх реакційних течій»[2].

Під час демонстрацій, що відбулися у місті в березні 1897 року в зв'язку з трагічною загибеллю петербурзької курсистки-народоволки М. Вєтрової, студентська «Союзна рада» намагалась залучити до участі в них і робітників. З цією метою влаштовувалися спільні збори робітників і студентів[3]. Правда, в студентських демонстраціях взяла участь лише невелика кількість робітників.

«Союзна рада» київських студентів підтримувала зв'язки з місцевим «Союзом боротьби за визволення робітничого класу», рішуче протестувала проти масових арештів, проведених у Києві після І з'їзду РСДРП[4]. Активну участь у відновленні київської соціал-демократичної організації після березневих арештів 1898 року взяв М. С. Урицький[5], який у 1897 році закінчив юридичний факультет університету.

Передове київське студентство одним з перших включилося у всеросійський студентський страйк, що відбувся в лютому — березні 1899 року на знак протесту проти побиття поліцією студентів Петербурзького університету. Сама форма протесту — страйк — студентами була запозичена у робітників. У Києві страйком керували «Союзна рада» університету і «Організаційний комітет» Київського політехнічного інституту. За свідченням жандармів, «Союзна рада» в цей час вступила «в постійні і близькі зносини з партіями і групами, які присвятили себе активній революційній діяльності»[6].

Для залякування студентів і відвернення в майбутньому їх колективних виступів царський уряд 29 липня 1899 року видав так звані «тимчасові правила» про віддачу студентів — активних учасників сходок і демонстрацій, в солдати. Але, незважаючи на це, студентство продовжувало боротьбу.

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 467.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 3797, арк. 172.
[3] Там же, ф. 442, оп. 847, спр. 21, арк. 12.
[4] Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 407, арк. 180.
[5] Там же, спр. 3804, арк. 51.
[6] Там же, спр. 282, арк. 260.

4. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ КИЄВА

У другій половині XIX століття Київ і далі відігравав провідну роль у розвитку української культури й науки. Але царський уряд, проводячи національно-колоніальну політику, всіляко перешкоджав становленню національних культур неруських народів, у т. ч. й українського. Всі зусилля царизму були спрямовані на те, щоб у самому зародку придушити українську національну культуру. Саме цю мету переслідували ганебної пам'яті Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський акт 1876 року.

В умовах утвердження капіталізму і формування буржуазних націй національно-культурний рух на Україні був закономірним явищем. В. І. Ленін вважав пробудження українського і білоруського народів до оволодіння рідною мовою і літературою необхідною передумовою і супутником повного розвитку капіталізму[1].

Однак у період капіталізму з його антагоністичними класовими протиріччями жодна нація, в т. ч. й українська, не мала і не могла мати єдиної національної культури. Українські націоналісти фальсифікували історію, коли намагалися довести свою тезу про «безбуржуазність» і одвічну «демократичність» українського народу, всупереч фактам твердили, що українська культура нібито розвивалась «єдиним потоком». Викриваючи націоналістичні «теорії» про «єдину» національну культуру в умовах капіталізму, В. І. Ленін у 1914 році писав: «Є дві нації в кожній сучасній нації... Є дві національні культури в кожній національній культурі. Є великоруська культура Пурішкевичів, Гучкових і Струве,— але є також великоруська культура, яка характеризується іменами Чернишевського і Плеханова. Є *такі ж дві* культури в українстві...»[2].

Початкова, середня та професійна освіта. Царський уряд гальмував духовний розвиток трудящих мас усіх народів Росії, жорстоко переслідував їх демократичну культуру і одночасно всіма засобами сприяв розвитку клерикально-монархічної культури експлуататорських класів, в першу чергу пануючої великоруської нації.

Реакційний характер політики царизму проявлявся передусім у галузі освіти, яка становить основу розвитку всієї культури, науки, мистецтва. Провідниками цієї політики уряду були неприховані, оскаженілі вороги освіти трудящих Д. Толстой, І. Делянов, М. Боголєпов, які очолювали міністерство освіти в другій половині XIX століття.

Вся система освіти в країні була підпорядкована вихованню мас у клерикально-монархічному дусі, своїм вістрям спрямовувалася проти революційно-визвольних ідей. Це стосується не тільки шкільної, але й позашкільної освіти. Так, у 1878 році спеціальна «нарада» під головуванням наступника престолу, майбутнього імператора Олександра III розробила план видання «дешевих книг для читання народу з метою оберігання його від впливу зловмисної пропаганди». Нарада, в якій брали участь шеф жандармів, міністри внутрішніх справ, юстиції, державного майна і товариш міністра народної освіти, одностайно визнала «істотну користь від розповсюдження дешевих видань, які могли б служити зміцненню в народі релігійних і вірнопідданських почуттів»[3]. Про характер цих «дешевих книг для читання народу» свідчать, наприклад, видання «Київського товариства сприяння грамотності», серед яких були «Молитвослов», «Літургія православної церкви», «Житіє преподобного Феодосія Печерського», «Імператор Олександр II — государ-визволитель» тощо[4].

Царський уряд усіма засобами перешкоджав громадській ініціативі у справі освіти. У 1862 році за наказом царя були ліквідовані недільні школи, організовані передовою громадськістю в Києві та інших містах країни. Створена в Києві групою

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 27.
[2] В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 15.
[3] ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 193, спр. 783, арк. 1—2.
[4] Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1897 год. К., 1898, стор. 41.

передових педагогів «Комісія народних читань» майже 20 років (1882—1901 рр.) існувала на напівлегальному становищі, уряд не визнавав її і всіляко переслідував. Лише в 1901 році був затверджений статут «Комісії», за яким вона почала називатися «Товариство сприяння початковій освіті». Царський уряд нічим не допоміг їй у спорудженні в 1895 році першої в місті «Народної аудиторії». Власті всіляко переслідували і прогресивно настроєного професора Н. А. Хржонщевського, який 15 років очолював «Комісію», забороняли йому як політично «неблагонадійному» виступати з публічними лекціями. Київський губернатор Томара в 1897 році клопотався навіть про закриття «Комісії»[1].

Доступ до знань, освіти мали тільки представники експлуататорських класів — поміщики, буржуазія, попи тощо. За даними київського перепису 1874 року, письменних серед привілейованих станів (дворян, чиновників, духовенства) було 80,1 проц., серед купців — 69 проц., серед міщан — 27,2 проц., а серед селян — лише 17,7 проц.[2]. Отже найбільше неписьменних припадало на міщан та селян.

Тільки на кінець XIX століття освітній рівень жителів Києва дещо зріс. Як видно з матеріалів перепису 1897 року, письменних тоді було вже 55,4 проц. Однак письменні з освітою вище початкової становили серед чоловіків 22,4 проц., серед жінок — 21,1 проц.[3]. Як і раніше, між станами освіта розподілялась нерівномірно. Серед дворян і чиновників письменні становили 88,3 проц., серед духовенства — 93,5 проц., а серед селян — тільки 43,4 проц., в т. ч. серед жінок — 23,5 проц. Ще більш нерівномірно розподілялася між станами вища й середня освіта. З 5646 жителів Києва, що здобули освіту в університетах та інших вищих навчальних закладах, дворян і чиновників було 3655, або 64,2 проц. З осіб «сільського стану» вищу освіту здобули тільки 106 чоловік, тобто менше 2 проц. загального числа киян з вищою освітою. Аналогічна картина спостерігалась і щодо середньої освіти[4].

За 40 років (1859—1898) кількість навчальних закладів у місті зросла, за офіційними даними, з 28 до 152, а число учнів і студентів у них — з 5460 до 22 017[5]. Однак система освіти й далі лишалась недосконалою. Складалася вона з навчальних закладів багатьох типів і підпорядкованих різним відомствам. Між окремими навчальними закладами, як правило, не існувало наступності й послідовності. В значній мірі школа була все ще становою: нижчі й професійні навчальні заклади призначались для міщан і селян, гімназії і університети — для дворян і чиновників, реальні училища й комерційні та технічні навчальні заклади — для дітей купців та буржуазії. В усіх школах навчання було платним, а викладання всюди проводилось тільки російською мовою. Царські чиновники докладали чимало зусиль до того, щоб не допустити до педагогічної діяльності українців.

Наприкінці XIX століття в Києві працювали 5 чоловічих і 6 жіночих гімназій, в т. ч. 3 приватні, а також колегія П. Галагана, приватна 4-класна чоловіча прогімназія, 2 реальні училища, кадетський корпус, військове училище, інститут благородних дівиць, 3 приватні жіночі училища 1-го розряду, 2 комерційні училища, міське двокласне училище. Це були середні або неповні середні навчальні заклади. Початкову освіту давали 43 міські парафіальні училища і 18 церковнопарафіальних шкіл, 4 духовні училища, 41 приватне училище, 7 шкіл грамотності тощо. Поряд з загальноосвітніми навчальними закладами в пореформений період створено кілька професійних, зокрема 5-класне Олександрівське ремісниче училище на Подолі, жіночі професійні класи, військово-фельдшерську школу, музичне училище Київського відділення Російського музичного товариства, зуболікарську школу, чоловічі торговельні класи і школу, курси іноземних мов. Перелічені навчальні заклади

[1] ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 832, спр. 23, арк. 13—14; оп. 847, спр. 344, арк. 1—3.
[2] Киев и его предместия... по переписи 2 марта 1874 года, стор. 74—81.
[3] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. 16, стор. I, IX.
[4] Там же стор. 52—57.
[5] Сборник статистических сведений о Киевской губернии за 1859 год. К., 1861, стор. 113; Памятная книжка Киевской губернии на 1900 год. К., 1899, стор. 136.

за джерелами утримання поділялися на казенні, приватні та громадські і підпорядковувалися кільком відомствам: міністерствам народної освіти, внутрішніх справ, фінансів, військовому, синоду і «відомству установ імператриці Марії»[1].

Крім зазначених, у Києві діяло ще кілька, переважно професійних навчальних закладів — жіноча рукодільна і чоловіча реміснича школи Київського благодійного товариства, училище для сліпих, фельдшерська школа міністерства внутрішніх справ, а також технічне залізничне училище. З 1875 року в місті працювала малювальна школа М. І. Мурашка, яка відіграла важливу роль у розвитку образотворчого мистецтва і художньої освіти на Україні.

Серед київських педагогів було чимало справжніх майстрів своєї справи, що наслідували і розвивали кращі традиції вітчизняної педагогіки та її видатних представників К. Д. Ушинського, М. І. Пирогова, Л. М. Толстого та інших. Багато років у середніх навчальних закладах Києва російську словесність викладав талановитий український мовознавець П. Г. Житецький. Відомий радянський військовий діяч О. О. Ігнатьєв, який на початку 90-х років навчався у Київському кадетському корпусі, називає Житецького «найбільшою величиною серед викладачів» корпусу[2]. 17 років Житецький також викладав у колегії П. Галагана. За свідченням одного з його вихованців, відомого російського літературознавця Н. О. Котляревського, викладацька діяльність Житецького в колегії мала «видатне значення»[3].

У Києві працювали такі талановиті педагоги, як І. І. Слєпушкін, який брав активну участь в організації перших недільних шкіл, а потім був директором 2-ї чоловічої і начальником 1-ї міністерської жіночої гімназій, художник М. І. Мурашко, піаніст і композитор В. В. Пухальський. Останній протягом багатьох років працював викладачем і директором музичного училища, перетворивши його на один із зразкових мистецьких навчальних закладів. Роботу училища високо оцінювали видатні російські композитори П. І. Чайковський і А. Г. Рубінштейн. Згодом воно було реорганізоване на консерваторію (1913 р.)[4].

Активну участь у діяльності згадуваної вже «Комісії народних читань» брав талановитий український педагог і громадський діяч О. О. Андрієвський, якого знав і глибоко поважав В. Г. Короленко. Під керівництвом Андрієвського, В. І. Щербини та інших ентузіастів народної освіти «Комісія» провадила велику освітню роботу серед населення міста, особливо після спорудження Народної аудиторії. З 1882 року по 1900 рік вона організувала понад 700 народних читань, на яких було 160 тис. слухачів. У Народній аудиторії в 1895—1900 рр. було влаштовано близько 100 концертів, які відвідали понад 30 тис. глядачів. Комісія видала 23 науково-популярні брошури тиражем в 131 тис. примірників. У їх написанні брали участь О. О. Андрієвський, В. І. Щербина, П. А. Тутковський, І. І. Слєпушкін, М. І. Коновалов та багато інших відомих київських педагогів і вчених[5].

На досить високому рівні навчально-виховна робота стояла в колегії П. Галагана. Це був закритий учбовий заклад, організований багатим полтавським поміщиком Г. П. Галаганом в пам'ять рано померлого сина. З числа вихованців колегії вийшло чимало відомих згодом учених і громадських діячів. Серед них можна назвати одного з перших київських марксистів П. Л. Тучапського, радянського наркома юстиції Д. І. Курського, академіків Д. М. Петрушевського (історик), В. І. Липського (ботанік), В. Е. Грабаря (юрист-міжнародник), А. Ю. Кримського (філолог-орієнталіст) та інших. Але число учнів у колегії було дуже незначне. За 25 років

---

[1] Памятная книжка Киевской губернии на 1900 год, стор. 136; Памятная книжка Киевского учебного округа на 1899 год., ч. 1. Киевская губерния. К., 1899, стор. 1—80.

[2] А. А. Игнатьев. 50 лет в строю, т. 1. Петрозаводск, 1963, стор. 50.

[3] Павел Игнатьевич Житецкий (1836—1911). К., 1912, стор. 31.

[4] И. Миклашевский. Очерк деятельности Киевского отделения имп. Русского музыкального общества (1863—1913). К., 1913, стор. 66. 68—69.

[5] Киевское общество содействия начальному образованию. Краткий обзор деятельности общества за тридцать лет (1882—1913), стор. 7.

(1871—1896) до неї прийнято всього 426 чоловік. Річна плата за навчання досягала 750 крб., що зумовлювало переважно дворянський склад її учнів[1].

В інших учбових закладах навчальна робота була поставлена значно гірше. Багато учнів вибувало з них до закінчення строку навчання. Так, у реальне училище за 25 років (1873—1898) прийнято 2869 учнів, а закінчило курс тільки 585[2]. Майже аналогічна картина була і в кадетському корпусі. З 4630 чоловік, що вступили до корпусу протягом 50 років (1851—1901), закінчили його курс 2050[3].

Бібіковський бульвар і університет. Фото 80-х років XIX ст.

Вища школа і наука. Розвиток капіталізму в Росії пред'являв «чимраз більший попит на інтелігенцію»[4]. Але мережа вищих навчальних закладів, що готували кваліфікованих спеціалістів, зростала дуже повільно. Майже до кінця століття в Києві був фактично лише один вищий навчальний заклад — «імператорський університет св. Володимира». Щодо духовної академії, створеної 1819 року на базі колишньої Києво-Могилянської академії, то її діяльність обмежувалася підготовкою «вченого» духовенства.

Як і раніше, університет мав 4 факультети: історико-філологічний (з відділами слов'яно-російської філології, класичної філології, історичних наук), фізико-математичний (з розрядами природничих і математичних наук), юридичний і медичний.

Число студентів в університеті після деякого скорочення у зв'язку з польським повстанням 1863 року знову почало зростати і на кінець XIX століття перевищувало 2 600 чоловік. У 60—70-і роки відбувається процес часткової демократизації студентства. Якщо напередодні скасування кріпацтва дворяни становили 61 проц. загальної кількості студентів, то в 1879 році процент їх знизився до 22, а число вихідців з духовенства та міщан значно зросло. Але після спаду хвилі революційно-демократичного руху царський уряд перейшов до політики відкритої реакції в галузі вищої освіти. Ліберальний університетський статут 1863 року замінюється новим, реакційним статутом 1884 року. (Цей статут діяв до 1917 року). Створюються всілякі перешкоди для вступу в університет демократичних елементів, підвищується плата за навчання (50 крб. в рахунок університету і 40—50 крб. в гонорар професорам).

Прийом жінок до університету, як і раніше, був заборонений. Лише під тиском передової громадськості і з метою відвернення молоді від поїздок на навчання за кордон царський уряд у 70-х роках дав дозвіл на відкриття в університетських містах вищих жіночих курсів. У Києві курси було створено в 1878 році у складі двох відділень — історико-філологічного і фізико-математичного. Викладали на них переважно професори університету. Обсяг і термін навчання також дорівнювали університетським, але закінчення курсів фактично не давало ніяких прав випускницям.

---

[1] 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве (1871—1896). К., 1896, стор. 132—137, 310—311.

[2] Двадцатипятилетие Киевского реального училища (1873—1898). Историческая записка. К., 1898, стор. 52.

[3] Владимирский Киевский кадетский корпус. 1851—1901. Краткая историческая записка. К., 1901, стор. 18.

[4] В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 177.

В. В. Підвисоцький.

Вищі жіночі курси існували тільки на плату за навчання. Царський уряд, не асигнуючи жодної копійки на утримання курсів, встановив за ними ретельний нагляд і, як тільки появилась можливість, ліквідував їх. У 1886 році прийом нових слухачок до всіх вищих жіночих курсів був заборонений, а в 1889 році вони припинили своє існування. За 10 років на Київських жіночих курсах навчалося більш як тисяча жінок[1]. Лише на початку XX століття в Києві було відновлено вищі жіночі курси.

Друга половина XIX століття ознаменувалася значним пожвавленням в усіх галузях наукової творчості, особливо в природознавстві. Київські вчені вносили помітний вклад у прогрес вітчизняної науки і техніки. В університеті працювало кілька талановитих дослідників у галузі фізики (М. П. Авенаріус, М. М. Шіллер), хімії (П. П. Алексєєв, М. А. Бунге, з кінця століття — С. М. Реформатський), математики (В. П. Єрмаков, Б. Я. Букрєєв), біології (О. О. Ковалевський, І. Ф. Шмальгаузен, С. Г. Навашин, О. О. Коротнєв), геології (К. М. Феофілактов), астрономії (М. Ф. Хандриков), метеорології (П. І. Броунов) та інших природничих наук. Кілька видатних учених було на медичному факультеті. Серед них В. О. Бец — анатом, основоположник учення про архітектоніку кори головного мозку, хірурги — учні і послідовники Пирогова — В. О. Караваєв, Ю. К. Шимановський, С. П. Коломнін, О. С. Яценко, учень видатного російського терапевта Боткіна — В. Т. Покровський, патологи Н. А. Хржонщевський, Г. М. Мінх, В. В. Підвисоцький, основоположник київської педіатричної школи В. Є. Чернов та інші[2].

При університеті діяло кілька природничо-наукових і медичних товариств, учасники яких провадили значну дослідницьку і науково-популяризаторську роботу, видавали збірники праць, підтримували зв'язки з іншими науковими установами, в т. ч. закордонними. Були створені товариства — дослідників природи (1869 р.), акушерсько-гінекологічне (1885 р.), фізико-математичне (1890 р.), фізико-медичне (1896 р.), психіатричне (1897 р.) та інші. За активною участю членів товариств у Києві відбулося кілька всеросійських наукових з'їздів, зокрема дослідників природи і лікарів.

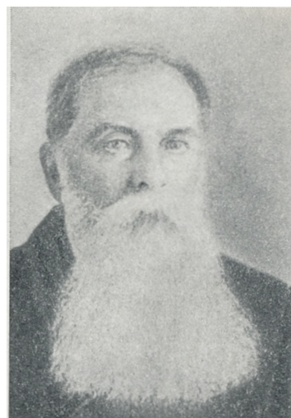
Загострення соціальних протиріч, посилення класової боротьби, революційного й національно-визвольного руху активізувало боротьбу напрямів у гуманітарних науках: демократичних і соціалістичних елементів проти панівної реакційної ідеології й культури.

Царський уряд, не визнаючи існування українського народу, проводив русифікаторську політику. В той же час українська буржуазія, яка зміцнювалася, намагалась використати боротьбу народу проти національно-колоніального гноблення у своїх вузько класових інтересах. Це відбилося, зокрема, на діяльності Київської археографічної комісії. Самодержавство намагалося використати її видання у своїх великодержавно-монархічних цілях, а деякі київські історики — в буржуазно-націоналістичних. Проте, незважаючи на ці домагання, опубліковані комісією документи і матеріали, зокрема багатотомний «Архив Юго-Западной России», літописи, картографічні і палеографічні збірники тощо, мали важливе наукове значення, вони є цінним джерелом для вивчення історії України.

Розвитку гуманітарних наук сприяла також діяльність Історичного товариства Нестора-літописця, організованого у Києві в 1873 році (з наступного року існувало

[1] К. Р. Шохоль. Высшее женское образование в России. СПб., 1910, стор. 75.
[2] Історія Київського університету (1834—1959). К., 1959, стор. 50—52.

при університеті). Тематика досліджень членів товариства охоплювала широке коло проблем історико-філологічних наук. Протягом перших 25 років його існування (1873—1898) було видано 12 книг «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца». За ініціативою членів товариства у Києві в 1874 році відбувся III всеросійський археологічний з'їзд, в роботі якого взяла участь велика група російських, українських і зарубіжних учених. У 1899 році археологи й історики знову з'їхалися до Києва на XI археологічний з'їзд.

П. Г. Житецький.

У місті працювало чимало видатних істориків, мовознавців, літературознавців, правознавців, економістів. Університетську кафедру російської історії тривалий час посідали В. С. Іконников і В. Б. Антонович. Перший відомий як автор фундаментального «Опыта русской историографии», а Антонович — своїми дослідженнями з історії Правобережної України XVI—XVIII століть, написаними за матеріалами актових книг Київського центрального архіву, виданням яких він займався як редактор археографічної комісії. Ряд праць вони присвятили дослідженню історії Києва. Історію Лівобережної України XVII—XVIII століть (Гетьманщини) досліджував О. М. Лазаревський, який був представником демократичного напряму в українській історіографії. Понад 20 років О. Лазаревський жив і працював у Києві. Більшість його праць публікувалась на сторінках «Киевской Старины». Талановитим істориком був також І. В. Лучицький. Його дослідження з аграрної історії Франції напередодні буржуазної революції кінця XVIII століття, написані на основі багатющого фактичного матеріалу, зібраного у французьких архівах, не втратили наукового значення і в наш час[1]. До 1875 року доцентом кафедри загальної історії працював видатний український вчений і публіцист М. П. Драгоманов. Його магістерська дисертація була присвячена історії Римської імперії.

Перу професора-літературознавця М.П. Дашкевича належить кілька багатих фактичним матеріалом праць з історії західноєвропейських, російської та української літератур. Професор духовної академії М. І. Петров опублікував у 1884 році «Очерки истории украинской литературы XIX ст.», що були, незважаючи на методологічні хиби, першим науковим оглядом літературного життя України в нові часи. На замовлення Академії наук М. П. Дашкевич зробив докладний аналіз цієї праці, який має самостійне наукове значення.

Талановитим дослідником української мови був П. Г. Житецький. Його магістерська дисертація «Очерк звуковой истории малорусского наречия» була відзначена премією Академії наук. За свої праці Житецький був обраний членом-кореспондентом Російської Академії наук (1898 р.). Київський університет, без захисту дисертації, надав йому ступінь доктора філологічних наук. Але його неодноразові спроби зайняти кафедру в університеті не мали успіху внаслідок протидії з боку великодержавно-шовіністичної професури, і все життя він змушений був працювати в середніх навчальних закладах.

Основоположником української діалектології справедливо вважають К. П. Михальчука. Але виключений з університету за «неблагонадійність», він змушений був понад 40 років працювати бухгалтером на одному з пивоварних заводів, а науковій роботі віддавати лише вільний від служби час.

Визначним спеціалістом у галузі грецької філології та історії був Ф. Г. Мищенко. Його переклади на російську мову творів Геродота, Страбона, Фукідіда

[1] Т. Г. Лазоренко. І. В. Лучицький як історик аграрних відносин у Франції напередодні і в час революції кінця XVIII ст. «Вісник Київського університету», 1961, № 4. Серія історії та філософії, вип. 1, стор. 78—88.

І. Я. Франко з дружиною у Києві. 1886 р.

і Полібія вважалися свого часу найкращими. Перу Мищенка належить також кілька змістовних праць з історії стародавньої Греції і грецьких колоній на території України. У 1884 році його звинуватили в «українофільстві» і звільнили з посади доцента Київського університету.

На юридичному факультеті працював талановитий правознавець-криміналіст, історик старовинного українського права О. Ф. Кістяківський. За своїми політичними переконаннями він належав до групи ліберальних професорів. Популярним серед студентів-юристів був і М. Ф. Владимирський-Буданов — автор підручника та хрестоматії з історії російського права, що витримали по кілька видань. На кафедрі політичної економії і статистики деякий час працював М. І. Зібер — відомий популяризатор економічних ідей Маркса.

Вчені міста брали активну участь у науково-громадському житті країни. Про наукові та культурні взаємозв'язки українських та російських учених свідчить той факт, що почесними членами Київського університету були обрані видатні російські вчені Д. І. Менделєєв, О. М. Бутлеров, О. Г. Столєтов, П. Л. Чебишов та інші.

Літературне життя. Складним і суперечливим було й літературне життя Києва. В ньому теж відбувалася гостра боротьба між прогресивним демократичним і реакційним та ліберально-буржуазним напрямами. В місті видавалось чимало журналів і газет, але не було жодного українського періодичного видання. Книги українською мовою вилучалися з бібліотек і читалень. Українські письменники фактично не мали можливості друкувати свої твори в Росії і мусили надсилати їх у Львів, де виходило кілька українських журналів. Але розповсюджувати ці журнали на Україні суворо заборонялось. Так, у 1879 році у студента Київського університету В. Янушкевича жандарми вилучили збірки «Дзвін» і «Молот», видані у Львові в 1878 році І. Франком та М. Павликом. Головне управління у справах друку повідомило III відділ, що згадані книги «визнані недозволеними до вжитку в Росії і внесені до списків заборонених книг»[1].

Царська цензура жорстоко переслідувала українське друковане слово. Головне управління у справах друку в 1890 році на запит Київського губернського жандармського управління щодо книжок, які належали студентові М. М. Марковському, віднесло до числа заборонених «Історію Русі» Барвінського і брошуру «Ляхи» Танячкевича, а рукопис з творами Шевченка «Сон», «Кавказ», «Заповіт» — визнало «вкрай обурливим за своїм змістом»[2]. Лише епізодично цензурний терор пом'якшувався і з'являлась можливість видати у Києві кілька книжок українською мовою. В 1889 році вперше надруковано в Києві Шевченків «Кобзар», але це видання значно поступалося двотомному «Кобзарю», виданому 1876 року в Празі діячами київської «Старої громади» (до другого тому празького «Кобзаря» ввійшли заборонені в Росії твори поета). Наприкінці століття художні твори українських письменників почала публікувати на своїх сторінках «Киевская Старина».

З Києвом пов'язана діяльність багатьох визначних українських письменників другої половини минулого століття. Тут жили й працювали М. П. Старицький,

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 442, 3-й відділ, 1880, спр. 165, арк. 11.
[2] Там же, ф. 317, оп. 1, спр. 567, арк. 11.

І. С. Нечуй-Левицький, Олена Пчілка, Іван Білик (Рудченко), О. Я. Кониський, В. І. Самійленко, Леся Українка. Більшість з них сприяла утвердженню в українській літературі методу критичного реалізму, яскраво і правдиво відбивала у своїх творах життя народу, полум'яним словом боролася проти його гнобителів.

Важливу роль у розвитку української літератури відіграв М. П. Драгоманов — талановитий літературний критик. Він обстоював ідейність, реалізм і народність літератури, виступав проти національної обмеженості й голого етнографізму, пропагував досягнення російської реалістичної і демократичної літератури[1]. Перебуваючи в еміграції, Драгоманов опублікував кілька творів українських письменників, що не могли бути видані в Росії, серед них повість Панаса Мирного «Лихі люди» («Товариші») і знаменитий роман Панаса Мирного та Івана Білика з життя українського селянства «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

Творчість кращих письменників Києва була тісно зв'язана з революційно-демократичним рухом і розвивалася під благотворним впливом передової російської літератури.

М. Л. Кропивницький.

Київ був визнаним центром літературного життя всієї України, до нього тяжіли передові письменники всіх українських земель, у т. ч. й західних (Галичини, Буковини, Закарпаття), що на той час входили до складу Австро-Угорської імперії. У Києві бували західноукраїнські письменники О. Маковей (1897, 1903, 1904 рр.) і О. Кобилянська (1899 р.). Двічі в минулому столітті приїздив до Києва великий український письменник-революціонер І. Франко. Вперше він відвідав Київ у 1885 році з метою підготувати видання журналу, за допомогою якого письменник розраховував розгорнути в Галичині боротьбу проти реакціонерів-москвофілів і націоналістично обмежених народовців, проти клерикалізму, рутини, відсталості. «Головна користь з тої подорожі була та, що я пізнав людей...», — згадував пізніше Франко[2]. Хоча справа до видання журналу так і не дійшла, поїздка була корисною. У Києві він встановив особистий контакт з видатними діячами української культури, зокрема з основоположником української класичної музики М. В. Лисенком. Наступного року Франко знову приїхав до Києва, де одружився з курсисткою Ольгою Хоружинською. Обидва приїзди письменник використав для вивчення історії і пам'яток старовини національного і культурного центру України. Повернувшись до Львова, Франко не поривав своїх зв'язків з Києвом. Він друкувався на сторінках журналу «Киевская Старина», стежив за науковим життям міста, зокрема високо оцінив згадуваний уже відзив проф. М. П. Дашкевича на книгу М. І. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX ст.». Зв'язки Франка з Києвом відіграли визначну роль у розвитку демократичних сил української культури, в об'єднанні літератур обох частин України[3].

Театр. Музика. Важливе громадське й політичне значення мало створення на Україні на початку 80-х років професійного українського театру. Основоположником його був видатний драматург і актор Марко Лукич Кропивницький. Напри-

[1] М. П. Комишанченко. Літературно-критичні виступи Михайла Драгоманова у 70-х роках XIX ст. «Наукові записки Київського університету», 1958, т. 18, вип. II. Збірник філологічного факультету № 13, стор. 23—38.

[2] І. Франко. Твори. В 20-ти т., т. 1. К., 1955, стор. 19.

[3] М. П. Рудько. Зв'язки Івана Франка з Києвом. «Наукові записки Київського університету», 1956, т. 15, вип. 8. Історико-філософський збірник, № 8, стор. 127—132.

кінці 1882 року до Києва приїхала на гастролі українська мандрівна трупа, заснована того року в Єлисаветграді М. Л. Кропивницьким. До складу трупи входили переважно молоді аматори, які невдовзі стали визначними майстрами сцени (Марія Заньковецька, Микола Садовський та інші). Поява трупи Кропивницького в Києві, за словами біографа Марка Лукича, була «явищем незвичайним, приголомшливим, а головне — несподіваним і вражаючим»[1]. Вистави схвилювали київську публіку, перетворилися на важливу громадську подію. У серпні 1883 року директором трупи став М. П. Старицький, а мистецьким керівником залишився Кропивницький. Наприкінці цього року склад трупи поповнили Панас Саксаганський, Іван Карпенко-Карий, Ганна Затиркевич-Карпинська, Марія Садовська-Барілотті та деякі інші талановиті українські митці. Так виникла перша українська професійна трупа. Київські глядачі побачили тоді п'єси І. Котляревського («Москаль-чарівник», «Наталка Полтавка»), Г. Квітки-Основ'яненка («Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик»), М. Кропивницького («Дай серцю волю — заведе у неволю», «Глитай, або ж павук», «По ревізії»), М. Старицького («За двома зайцями») та інші. Але місцеві власті, боячись поширення «українофільських ідей», заборонили українським акторам виступати не тільки в Києві, а й в усіх губерніях київського генерал-губернаторства — Київській, Подільській, Волинській, а також в ряді інших губерній. Заборона тривала десять років. Лише в 1893 році до Києва змогла приїхати одна з українських труп, яку очолював М. Садовський[2]. Через деякий час тут гастролювала також і трупа П. Саксаганського[3]. Вона показала киянам п'єси Карпенка-Карого «Мартин Боруля», «Безталанна», «Наймичка», «Сто тисяч», «Бондарівна», «Розумний і дурень» та інші.

Царський уряд чинив всілякі перешкоди становленню українського театру. Цензура неохоче давала дозвіл на українські п'єси, а переклади п'єс з інших мов на українську були заборонені зовсім. Вистави могли відбуватися лише з дозволу губернатора або генерал-губернатора і перед кожною українською п'єсою трупа повинна була того ж вечора зіграти російську п'єсу з такою ж кількістю дій.

У незрівнянно кращому становищі перебував у Києві російський драматичний театр. Щороку тут давали вистави російські трупи, нерідко очолювані здібними антрепренерами і режисерами. До міста приїздили на гастролі прославлені майстри російської сцени з Петербурга і Москви, в т. ч. В. В. Самойлов, С. В. Шумський, М. Т. Іванов-Козельський, В. М. Андрєєв-Бурлак, М. М. Єрмолова, М. Г. Савіна, Г. М. Федотова, П. А. Стрепетова, О. П. Ленський, П. В. Васильєв та інші. В 1891 році трупа московських акторів, очолювана талановитим режисером і артистом М. М. Соловцовим, організувала у Києві постійний російський драматичний театр, відомий під назвою «театр Соловцова». Спершу вистави відбувалися в приміщенні театру Бергоньє, а з 1898 року — в щойно спорудженому власному будинку (нині це театр ім. І. Франка). В трупі театру Соловцова було чимало талановитих акторів. З тих, хто працював у перше десятиріччя, особливо виділялись Є. Я. Недєлін, Т. О. Чужбинов, І. П. Киселєвський, М. П. Рощин-Інсаров, М. М. Глєбова, В. І. Немирович. У репертуарі трупи чільне місце посідала російська класика, переважно п'єси О. Островського, М. Гоголя, Л. М. Толстого, О. К. Толстого, А. Чехова[4]. Наприкінці XIX століття цей театр був одним з кращих у Росії. На жаль, Соловцов рано помер (1902 р.), а театр не зміг утриматися на рівні вимог свого засновника.

Стаціонарний український театр був створений у Києві набагато пізніше — в 1907 році. Царизм переслідував українське сценічне слово так само жорстоко, як і друковане. Але цим справа не обмежувалася. Переслідувань зазнавали також українська пісня та музика. Згідно з Емським актом 1876 року заборонили друку-

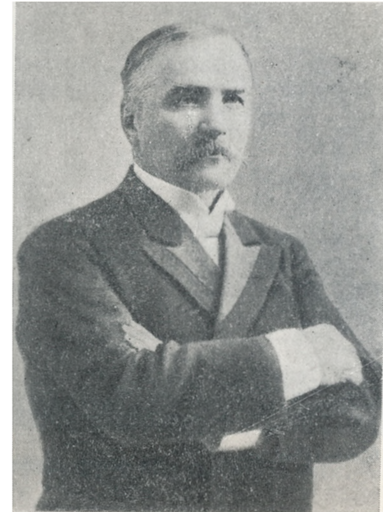
---

[1] М. Йосипенко. Марко Лукич Кропивницький. К., 1958, стор. 113.
[2] М. К. Садовський. Мої театральні згадки. К., 1956, стор. 123—131.
[3] П. Саксаганський (П. К. Тобілевич). По шляху життя. Мемуари. К., 1935, стор. 169—170, 174.
[4] М. П. Городиський. Київський театр «Соловцов». К., 1961, стор. 15—61.

вати навіть українські тексти до музичних нот. Ще до видання цього драконівського указу аматорський гурток здійснив постановку в Києві кількох українських музичних вистав. Це були оперета «Чорноморці», водевіль «Як ковбаса та чарка...», опера (спочатку оперета) «Різдвяна ніч», музику до яких написав М. Лисенко, а лібретто — М. Старицький. Декорації малював етнограф Ф. Вовк. У виставі «Різдвяна ніч» співав студентський хор, керував ним М. Лисенко. Ці вистави пройшли з величезним успіхом. Але після 1876 року вони були заборонені. Доходило до курйозів. У 1877 році, наприклад, було влаштовано концерт української пісні... французькою мовою. І це робилося в національному і культурному центрі України.

Але українська пісня виявилася сильнішою за царських катів. Ще Шевченко писав:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине:
От де, люди, наша слава,
Слава України!

М. В. Лисенко. Фото початку 90-х років XIX ст.

В умовах нечуваних гонінь розвивалась українська класична національна музика. Невичерпним джерелом її була народна пісня. Основоположником української національної музики був М. В. Лисенко, життя і творча діяльність якого протікали в основному в Києві. Тут він закінчив університет[1] і написав майже всі свої музичні твори — вокальні, оперні, хорові, камерні, тут проходила його концертно-виконавська та музично-педагогічна діяльність. На формування світогляду і творчих принципів Лисенка великий вплив справили музично-естетичні погляди класиків російської музики, особливо композиторів «Могучої кучки». В одного з них, М. Римського-Корсакова, український композитор протягом 1874—1876 рр. удосконалював свою майстерність.

Лисенко був найкращим музичним інтерпретатором Шевченка. Понад 80 вокальних творів різних жанрів написав він на тексти геніального поета. Майже все, що піддавалось музичній інтерпретації з «Кобзаря», знайшло у нього талановитий музичний вираз[2]. Лисенко — основоположник української національної опери. Він написав такі шедеври української оперної класики, як «Різдвяна ніч» (1874—1876 рр.), «Утоплена» (1884 р.), «Наталка Полтавка» (1889 р.), дитячі опери-казки «Коза-дереза» (1888 р.), «Пан Коцький» (1891 р.), «Зима і Весна» (1892 р.). Вершиною всієї дореволюційної української оперної музики стала народно-музична драма Лисенка «Тарас Бульба» (1890 р.), але на сцені вона з'явилася лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Хоча у місті існував оперний театр, проте на сцену українські опери і оперети не могли потрапити. До 1866 року вистави давали італійські оперні трупи, а в 1867 році була організована російська опера. Як і в драматичному театрі, в опері існувала приватна антреприза. За свідченням сучасників, київська опера вважалася в той час одним з найкращих музичних театрів Росії. Видатні київські співаки запрошувались на сцену імператорських театрів у Москві і Петербурзі[3].

---

[1] За словами сина композитора — Остапа Лисенка — «Київський університет відіграв у житті Миколи Віталійовича таку ж роль, як, скажімо, ліцей для Пушкіна» (О. Лисенко. М. В. Лисенко. Спогади сина. К., 1959, стор. 54).

[2] М. Грінченко. Історія української музики. К., 1922, стор. 222.

[3] Г. Григор'єв. У старому Києві. Спогади. К., 1961, стор. 106.

Оперний театр. 1856—1896 рр.

У залах купецького і дворянського зібрань влаштовувалися симфонічні концерти. З кінця 80-х років, коли директором Київського відділення Російського музичного товариства і диригентом концертів став О. М. Виноградський, вони не поступалися перед концертами в Петербурзі і Москві[1]. Як блискучий піаніст-віртуоз у концертах брав участь і М. В. Лисенко, однак до концертних програм українська музика не включалась.

Образотворче мистецтво. Царизм усіма засобами гальмував також розвиток українського образотворчого мистецтва. Заборона видавати книжки й журнали українською мовою негативно вплинула на українську графіку, книжкову й журнальну ілюстрацію. На Україні не було жодного вищого художнього навчального закладу. Існували тільки приватні малювальні школи, наприклад, М. І. Мурашка в Києві, що давали учням початкову мистецьку освіту.

Всупереч усім перешкодам українське мистецтво в другій половині XIX століття розвивалося під благотворним впливом блискучої плеяди російських художників-передвижників. Кращі з київських художників теж входили до Товариства пересувних художніх виставок, яке, як відомо, відіграло визначну роль в утвердженні у вітчизняному живописі принципів реалізму, ідейності й народності. Пересувні художні виставки мали величезний успіх у демократичного глядача. Якщо першу виставку в Києві (1872 р.) відвідало 2181 чоловік, то десяту (1883 р.) — 7500[2].

Членом Товариства передвижників був, зокрема, видатний київський художник-жанрист М. К. Пимоненко. Після закінчення малювальної школи Мурашка він кілька років навчався у Петербурзі в Академії художеств, а з 1893 року експонував картини на художніх пересувних виставках. До кінця свого життя Пимоненко залишився вірним демократичним принципам передвижників. У його картинах знайшли блискуче художнє відтворення звичаї і побут українського села, життя простих трударів. Кращими картинами художника є «Весілля в Київській губернії» (1891 р.), «Ворожіння» (1893 р.),«Проводи рекрутів» (1893 р.), «Не жартуй» (1896 р.), «Ярмарок» (1898 р.).

Правдиво, соціально загострено відображали життя і дійсність пореформеної України київські художники-жанристи С. П. Костенко («Пралі», «Морозивник») і Х. П. Платонов («Наймичка», «Маленька няня»). Твори цих художників, сповнені глибокого співчуття до знедоленого і пригнобленого народу, по-справжньому хвилювали глядача. Чарівна українська природа знайшла відображення у творчості художників-пейзажистів В. Д. Орловського, С. І. Світославського, М. І. Мурашка, В. К. Менка та інших. Майже всі київські художники зверталися до портретного живопису, прагнучи відбити в ньому не тільки зовнішність, але й розкрити характер та внутрішній світ людини.

У Києві в різний час жили й працювали визначні російські митці — В. М. Васнецов, М. В. Нестеров, М. О. Врубель, М. Й. Микешин, М. О. Ярошенко. Вони брали активну участь у художньому житті міста: Васнецов і Нестеров розписували Володимирський собор, Врубель реставрував фрески XII століття у Кирилівській церкві,

[1] И. Миклашевский. Очерк деятельности Киевского отделения имп. Русского музыкального общества (1863—1913), стор. 65.

[2] П. Говдя. Українське мистецтво другої половини XIX — початку XX ст. К., 1964, стор. 18.

Володимирський собор. Фото 90-х років XIX ст.

Микешин створив пам'ятник Богдану Хмельницькому на Софійській площі.

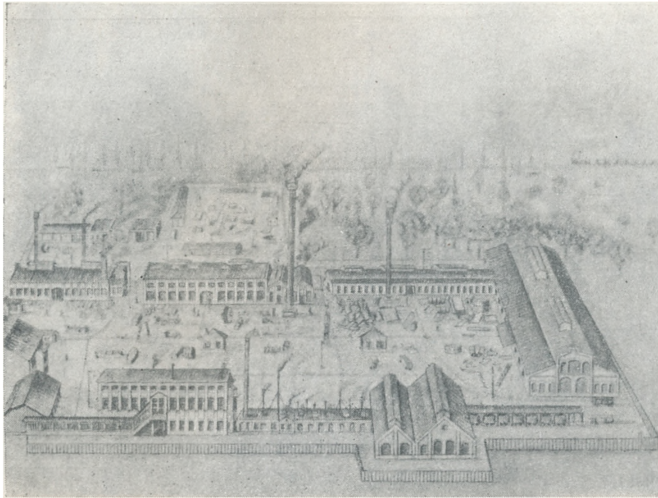
Але скульптура і архітектура в Києві другої половини XIX століття розвивалися вкрай повільно. На перешкоді цьому стояли царизм та його великодержавна політика. Пам'ятник Богдану Хмельницькому, наприклад, споруджувався близько двох десятиліть. В остаточний варіант пам'ятника не увійшло багато з того, що мав перший проект, зокрема було усунуто постаті представників українського, російського і білоруського народів, а це збіднило монумент. Офіціальні пам'ятники Миколі I і гр. Бобринському були позбавлені художнього смаку і пізніше їх знесли.

Протягом 34 років (1862—1896) проектувався й будувався у Києві Володимирський собор. Однак його не можна вважати видатною пам'яткою архітектури. Остаточний проект собору виконаний у псевдовізантійському стилі (архітектор О. В. Беретті). Мало цікавим в архітектурному відношенні виявився і будинок міської думи на Хрещатику, споруджений в 1876 році за проектом учня О. В. Беретті — О. Я. Шіле (в період Великої Вітчизняної війни будинок зруйнований). Мішанина стилів позначилась і на будинку Купецького зібрання, спорудженому в 1882 році за проектом архітектора В. М. Ніколаєва (нині будинок Української державної філармонії). У 1896 році в Києві згоріло приміщення міського театру, що проіснувало 40 років. На тому ж місці невдовзі був споруджений за проектом петербурзького архітектора В. О. Шретера новий будинок для театру. Але, незважаючи на зовнішню помпезність, цей будинок позбавлений справжнього художнього смаку, його архітектура еклектична. Ледве були зняті риштування, як київська громадськість висловила своє невдоволення його зовнішнім виглядом.

За проектом архітектора Г. П. Бойцова та інженера В. В. Городецького в 1898—1900 рр. у місті був споруджений будинок художньо-промислового і наукового музею (нині Музей українського мистецтва). Фасад будинку виконано в старогрецькому стилі. В жодній із будівель ми не знайдемо навіть елементів української національної архітектури. І в цьому виявлялась русифікаторська політика царизму.

Незважаючи на всі перешкоди, друга половина XIX століття ознаменувалася значним піднесенням в усіх галузях української культури, викликаним розвитком прогресивного на той час капіталістичного ладу, формуванням української буржуазної нації, посиленням революційного та національно-визвольного рухів. Царизм жорстоко переслідував українську мову, літературу, театр, музику, а експлуататорські класи, «свої» й «чужі», всіляко гальмували становлення демократичних і соціалістичних елементів в українській національній культурі. Але українські митці були не одинокі. Рік у рік міцніли їх творчі взаємозв'язки з передовими діячами демократичної російської культури, культури Чернишевського і Добролюбова, Салтикова-Щедріна і Толстого, Римського-Корсакова і Чайковського, Крамського і Рєпіна, Плеханова і Леніна. Спільними зусиллями кращих представників усіх народів Російської імперії, в т. ч. українського, створювалася демократична культура трудящих мас. І в цю справу певний вклад внесли видатні діячі української науки, літератури, мистецтва, що жили й працювали в Києві.

■

Південноросійський завод. 1901 р.

КИЇВ У ПЕРІОД ІМПЕРІАЛІЗМУ ТА БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕВОЛЮЦІЙ (1900—1917 рр.)

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК. МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ

В кінці XIX — на початку XX століття на Україні, як і в усій Росії, капіталізм переріс у свою найвищу стадію — імперіалізм. «Імперіалізм, — писав В. І. Ленін, — є капіталізм на тій стадії розвитку, коли склалось панування монополій і фінансового капіталу, набув видатного значення вивіз капіталу, почався поділ світу міжнародними трестами і закінчився поділ всієї території землі найбільшими капіталістичними країнами» [1].

В цей час відбувався посилений процес концентрації виробництва, що приводило до утворення монополістичних об'єднань. Ще наприкінці XIX століття на Україні був організований синдикат цукрозаводчиків, який об'єднав 90 проц. цукрових заводів Росії. На початку XX століття виникли синдикати «Продамет», «Продвугілля», «Продаруд» та ряд інших. Посилилась концентрація банкового капіталу і злиття його з промисловим, результатом чого було виникнення фінансового капіталу. Особливістю російського капіталізму була його залежність від іноземного капіталу і наявність значних пережитків кріпосництва.

В кінці XIX — на початку XX століття посилився приплив в Росію, в т. ч. і на Україну, іноземного капіталу. Ввозячи свої капітали, іноземні капіталісти розміщували їх у головних галузях промисловості, по-хижацькому експлуатували природні багатства країни, одержуючи величезні прибутки, намагалися перетворити її на ринок збуту своїх товарів. Проникнення іноземного капіталу значно погіршило і без того тяжке становище робітників і селян.

Як в цілому на Україні, у Києві власниками багатьох великих підприємств були іноземні капіталісти. Так, машинобудівний завод Гретера і Криванека фінансувався німецьким банком, майже четверта частина наявного капіталу товариства Київського цукрорафінадного заводу також належала німецьким капіталістам [2].

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 246.
[2] П. В. Оль. Иностранные капиталы в России. Пг., 1922, стор. 73—95.

Світова економічна криза, що на початку XX століття охопила і Росію, позначилася також на промисловості Києва. В 1903 році тут припинили діяльність 20 підприємств і майже вдвоє зменшилась вартість виробленої продукції. На ряді підприємств значно скоротилася кількість робітників. Зокрема, на машинобудівному заводі Гретера і Криванека вона зменшилася вдвоє [1].

Поступово криза у 1905—1907 рр. змінилася депресією, потім деяким пожвавленням, а у 1910 році почалося промислове піднесення, яке тривало до першої світової війни. Якщо в 1860 році у місті діяло 45 фабрик, які виробляли продукцію вартістю в 2,3 млн. крб. у рік, то через 50 років — у 1910 році — тут було 122 фабричні підприємства, вартість продукції яких становила 90 млн. крб. У 1912 році в Києві налічувалося 144 фабрично-заводські підприємства, що перебували під наглядом фабричної інспекції. На них працювало 12—13 тис. робітників. У розглядуваний період зростає значення Києва як адміністративного і господарського центру, збільшується його роль у розвитку промисловості, транспорту і торгівлі.

Проявом дальшого процесу монополізації капіталу в промисловості була організація Київського товариства заводчиків і фабрикантів, статут якого був затверджений у 1916 році[2]. Концентрація промислового капіталу і злиття його з банковим привели до панування у вирішальних галузях господарства фінансового капіталу.

Одним з найбільших машинобудівних підприємств Києва був Південноросійський завод (тепер «Ленінська кузня»), розташований в долині Либеді біля залізничної станції. Це полегшувало доставку металу і палива. На заводі виготовляли залізничні платформи, вагони-холодильники, цистерни, товарні вагони, окремі деталі для залізничних мостів та інше. Тут вироблялися також машини і верстати для борошномельних, цукрових і горілчаних підприємств, арматура і парові котли. На початку XX століття вартість продукції заводу перевищувала 2 млн. крб. у рік. В цей період на ньому працювало понад 1800 чоловік. Переважну більшість робітників становили українці; крім того, тут працювали вихідці з Росії і Білорусії.

Під час світової кризи у 1900—1903 рр. виробництво на Південноросійському заводі різко впало, значно зменшилася кількість робітників. Однак у 1907—1908 рр. тут почалося деяке пожвавлення, яке у наступні роки змінилося піднесенням. Дальшого розвитку виробництво заводу набуло в роки світової війни. В цей час налагоджується випуск нових видів продукції. З 1915 року підприємство почало випускати буксирні пароплави. Посилюючи експлуатацію робітників, власники заводу одержували величезні прибутки [3].

Великим підприємством був київський завод «Арсенал». Тут виготовлялось артилерійське спорядження: лафети, передки, зарядні ящики тощо. У перші роки XX століття на заводі продовжувались технічне переоснащення і модернізація окремих цехів, запроваджувалися парові молоти, динамомашини, старі верстати замінювалися новими.

На 1 січня 1904 року на «Арсеналі» працювало 758 чоловік, у т. ч. 500 кваліфікованих металістів. Особливого розмаху набуло тут виробництво в роки світової війни. На підприємстві у великих масштабах виготовлялось військове і артилерійське спорядження для фронту. Завод було оголошено на особливому мобілізаційному стані і введено суворий військово-поліцейський режим. За рахунок повернутих з фронту солдатів-майстрових, кадрових робітників з пролетарських центрів Росії і робітників евакуйованого Варшавського арсеналу загальна кількість робітників на заводі «Арсенал» зросла в кілька разів і досягла у 1916 році 4 тисяч[4].

Продовжувало зростати виробництво на заводі акціонерного товариства «Гретер і Криванек» (тепер завод «Більшовик»), розташованого на Шулявці. Це був

---

[1] Весь Юго-Западный край. К., 1913, стор. 24.

[2] Устав Киевского общества заводчиков и фабрикантов. К., 1916.

[3] Завод «Ленинская кузница». К., 1962, стор. 14—17; Киевские машиностроители. К., 1948, стор. 47; «Український історичний журнал», 1962, № 1, стор. 143.

[4] «Арсенал» ім. В. І. Леніна. К., 1964, стор. 43.

один з найбільших машинобудівних заводів Києва. Його продукція — парові молоти, устаткування для цукроварень та інше — у великій кількості йшла на внутрішній ринок, зокрема на цукрові заводи Правобережжя. На початку XX століття на заводі Гретера і Криванека працювало близько 800 робітників-металістів.

З дальшим розвитком капіталізму в країні продовжували розширятися Київські головні залізничні майстерні. Вже у 80—90-х роках минулого століття тут працювало близько 1,5 тис. робітників, а в наступні десятиріччя — понад 2 тис. Київські залізничні майстерні виконували різні замовлення залізниць: ремонтували паровози й вагони, виготовляли запасні частини, інструмент, арматуру.

На початку XX століття швидко розвивалось виробництво на двох заводах сільськогосподарського машинобудування — товариства «Фільверт і Дєдіна» (тепер завод «Червоний екскаватор») та товариства «Унгерман і Неєдли». Перше підприємство було розташовано на Шулявці, друге — в Святошині. Завод Фільверта і Дєдіни спеціалізувався на виробництві сівалок, борон, ремонті локомобілів і молотарок. У 1912 році тут було виготовлено лише сівалок на суму 1 млн. крб. У 1913 році на заводі працювало близько 500 робітників[1]. Завод Унгермана і Неєдли виробляв сівалки, віялки, культиватори, січкарні та деталі з ковкого чавуну для різноманітних сільськогосподарських машин. На заводі працювало 200 робітників.

Робітники Києва становили один з передових загонів українського пролетаріату[2]. Авангардну роль у робітничому русі в місті відігравали робітники заводів «Арсенал», Південноросійського машинобудівного, Гретера і Криванека та ряду інших.

Із зростанням промисловості в Києві значно збільшилась потреба у виробах металообробних і машинобудівних заводів, у підприємствах по ремонту машин і заводського устаткування. Цьому сприяло також будівництво у місті електростанцій і переведення міського транспорту на електротягу. З дальшим розвитком капіталізму в сільському господарстві зріс попит на різні сільськогосподарські машини. Все це диктувало необхідність будувати механічні, машинобудівні і чавуноливарні підприємства. У 1912 році 19 металообробних підприємств Києва, що перебували під наглядом фабричної інспекції, давали п'яту частину фабрично-заводської продукції міста[3]. Крім вказаних вище, машини і обладнання для цукрової промисловості виготовляв завод Млошевського та ряд інших. Кілька заводів спеціалізувались на чавуноливарному, котельному, металоткацькому і цвяховому виробництві. Деякі з них мали 100 і більше робітників, а саме: чавуноливарний завод «Ауто» — 100 робітників, завод ковкого чавуну — 150, котельний і ливарний — по 120 робітників.

У Києві була порівняно розвинута поліграфічна промисловість. Найбільші друкарні належали Києво-Печерській лаврі, товариству «Друкарня С. П. Яковлєва», Кульженку, Кушнарьову, Корчаку-Новицькому та іншим.

Однією з головних галузей промисловості Києва була харчова. Особливого розвитку набула тут борошномельна промисловість. Щорічно у місто привозилось понад 6 млн. пудів зерна. У Києві діяло 9 великих парових млинів, найбільшими з яких були млини акціонерних товариств «Л. Бродський» і «Я. Кольбер». У 1907 році вартість продукції борошномельної промисловості досягла 7 млн. карбованців.

Великим підприємством був цукрорафінадний завод, заснований на Деміївці ще в 1868 році. Він виробляв до 2 млн. пудів рафінаду щорічно[4]. У місті діяло 4 тютюнові фабрики з річною продукцією на суму 2777 тис. карбованців.

Чотири дріжджово-винокурні заводи міста виробляли 1772 тис. градусів спирту в рік, а про розмір виробництва дріжджів свідчить те, що звідси щодня лише залізницею вивозилося від 300 до 400 пудів цього товару. Харчова промисловість була

---

[1] 50 лет завода «Красный экскаватор». К., 1948, стор. 15—17.

[2] О. А. Парасунько. Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г. К., 1953, стор. 21.

[3] Весь Юго-Западный край, стор. 24.

[4] Юго-Западный край в экономическом отношении. К., 1913, стор. 80.

представлена також 9 пивоварними заводами з річним виробітком 2840 тис. відер пива та 6 кондитерськими фабриками, які виробляли продукції на суму 308 тис. крб. у рік[1].

Досить значного розвитку набуло виробництво будівельних матеріалів. У Києві налічувалося чимало цегельних заводів. Вони виробляли 150 млн. штук цегли в рік на суму близько 3,3 млн. крб. Цегла споживалася головним чином у Києві, а також вивозилась у сусідні райони. Існувало ще 2 кахельні заводи та один цементний, який виробляв 500 тис. пудів цементу в рік на суму 156 тис. карбованців.

У місті працювало 7 шкіряних заводів з річним виробництвом на суму 200 тис. крб. Миловарна промисловість була представлена 4 миловарними заводами, вартість продукції яких становила 458 тис. крб.[2] Чимале місце посідала деревообробна промисловість. Тут діяло 5 лісопильних заводів, які виробляли продукції на 550 тис. крб. у рік, і 5 деревообробних фабрик з річною продукцією на суму 154 тис. крб. До значних підприємств належали також олійний завод, сірникова фабрика та ряд інших підприємств. Виробництво фарб було представлено 5 фабриками[3]. Крім того, у місті функціонували ще інші, більш дрібні підприємства.

На початку XX століття на Україні, як і у всій Росії, значно збільшилась довжина залізниць. У 1901 році було споруджено залізницю Київ—Полтава, а у 1902 році — Київ—Ковель. Інтенсивно збільшувався вантажооборот Київського залізничного вузла. Було також побудовано кілька під'їзних шляхів до підприємств.

Багато товарів транспортувалося і водним шляхом. На початку XX століття пароплавство по Дніпру було зосереджено в руках Другого пароплавного товариства, товариства «Корнилович і Піщанський», баронеси Клебак, акціонерного товариства Мальцевських заводів. У 1916 році пароплавні товариства об'єдналися у пароплавний концерн, який контролювався Міжнародним банком[4].

У той час навігація тривала 90 днів на рік, а лісосплав 5—6 місяців. Багато вантажів перевозилося баржами, які піднімали вантаж у 8—10 тис. пудів. Вантажооборот Київського річкового порту був порівняно невеликим. Становище змінилося з побудовою у 1900 році Київської гавані. В 1907—1909 рр. у Київ було привезено близько 19 млн. пудів товарів та відправлено в середньому 2,5 млн. пудів. Через Київську гавань проходило 70 пароплавів, 2150 непарових суден і 320 плотів. З її причалів транспортувалось борошно, а до Києва везли зерно, сіль, нафту.

Річковими та залізничними шляхами разом у Київ в 1905 році було привезено близько 40 млн. пудів різноманітних вантажів та відправлено 9,1 млн. пудів.

На початку XX століття значно зросло загальноросійське торгове значення Києва. В цей час його торговий оборот становив 35,3 проц. торгового обороту всього Південно-Західного краю[5]. Київ вів велику торгівлю цукром, хлібом, шкірою, лісом, машинами, залізом, мануфактурою тощо. Він являв собою місце розподілу товарів на великій території, яка включала Чернігівську, Полтавську, Волинську губернії, а також Білорусію. Основну роль у торгових операціях відігравав цукор. По торгівлі цукром Київ був головним центром на Україні. Тут діяло 27 контор по продажу цукру, 117 контор і правлінь цукрових заводів. Торгівлю ним фінансували Волинський, Камський, Петербурзький та інші банки. У місті жили магнати цукрової промисловості, які за рахунок експлуатації робітників одержували величезні прибутки.

Важливу роль відігравав Київ у діяльності синдикатів, банків, страхових товариств, експортно-імпортних об'єднань. Фінансово-банківські операції, що про-

---

[1] Весь Юго-Западный край, стор. 181.
[2] Обзор Киевской губернии за 1898 г. К., 1899, стор. 71.
[3] Юго-Западный край в экономическом отношении, стор. 82.
[4] И. Гиндин. Банки и промышленность в России. М. — Л., 1927, стор. 168.
[5] Юго-Западный край в экономическом отношении, стор. 24.

водились тут, набули загальноросійського значення. У місті знаходилось правління товариства цукрозаводчиків, яке діяло дуже активно.

Київ був великим кредитним центром. На початку XX століття тут налічувалося 11 банків та їх відділень, 3 товариства взаємного кредиту, 12 банкірських контор, 18 позичково-ощадних товариств і 4 позичкові каси. Криза негативно відбилася на київських банках. Ряд з них припинив платежі, в т. ч. Київський приватний комерційний банк та інші. Після кризи у діяльності банків почалося деяке піднесення. В період імперіалістичної війни кількість їх продовжувала зростати. Були відкриті Міський торговий позичково-промисловий банк, філіал Азовсько-Донського комерційного банку та інші. На середину 1917 року у Києві діяло 35 банків та їх філіалів і багато установ дрібного кредиту.

У цей час розширились операції київської біржі. За їх розмірами вона займала третє місце в Росії. Широко розгорнулась діяльність страхових товариств, яких налічувалося 30. Поряд з місцевими страховими товариствами тут діяли контори загальноросійських товариств («Волга», «Якорь», «Россия»), а також іноземні товариства (зокрема, «Урбен»). В умовах першої світової війни банківські і біржові операції дедалі більше набирали спекулятивного характеру.

Економічний розвиток Києва зумовив розгортання будівництва. З кожним роком місто розширяло свої межі, з'являлися нові вулиці, квартали, забудовувалися приміські селища Шулявка, Солом'янка, Деміївка та інші.

Район Липок вважався аристократичним. Тут майже зовсім не було установ, жодного підприємства і будувалися в основному комфортабельні особняки. Печерськ являв собою своєрідну частину міста. Тут були розташовані фортеці, артилерійські склади, завод «Арсенал», а також Печерська лавра, кілька монастирів та церков. Після скасування на початку XX століття так званих експланадних правил на Печерську було споруджено ряд приватних будов.

Найбільше була забудована центральна частина міста — старий Київ з прилеглими районами. На Хрещатику виникли контори, банки, кінотеатри, готелі, крамниці. Було прокладено ряд нових вулиць, у т. ч. Банкову (тепер Орджонікідзе). На місці незабудованої садиби проф. Ф. Ф. Мерінга, розташованої між Хрещатиком і Банковою, з'явилися вулиці Миколаївська (тепер К. Маркса), Мерінгівська (тепер Заньковецької), Ольгінська (сучасна Маяковського), було збудовано театр Соловцова (нині театр ім. І. Франка), цирк, готель «Континенталь», дворянське зібрання [1].

В південній частині міста був розташований район «Нової будови» (Либідська частина). Тут навколо заводів виросли халупи, де жили робітники. За полотном залізниці розкинулось с. Деміївка. Воно виникло в другій половині XIX століття в зв'язку з побудуванням залізниці і ряду заводів: цукрорафінадного, пивоварного та кількох цегельних. В останні роки перед світовою війною тут було прокладено трамвайну колію.

З давніх часів район Подолу був дуже заселений і колись вважався за міський центр. У другій половині XIX століття він втратив це своє значення, але внаслідок швидкого розвитку пароплавства продовжував відігравати значну економічну роль.

На північ від вулиці Верхній Вал був розташований Плоський район, до якого входили Куренівка, Пріорка і Пуща-Водиця. Куренівка і Пріорка являли собою район робітників і бідноти, процент його забудови був невисокий. Пуща-Водиця виникла як дачне селище буржуазії.

Лук'янівка і Солом'янка були мало заселені. На початку XX століття, коли на Лук'янівці зросли заводи — дріжджовий, машинобудівний та кабельний, ця територія починає швидко забудовуватися.

На території Старого Києва між Солом'янкою, «Новою будовою» і Лук'янівкою розташовувалася Бульварна частина міста. Вона являла собою район значної забу-

---

[1] Календарь и справочная книга города Киева на 1908 г., стор. 99.

дови. В його межах знаходилась одна з найбільших ринкових площ — Галицька (тепер площа Перемоги). До Бульварної частини міста входило передмістя Шулявка. Наприкінці XIX століття з побудуванням тут заводу Гретера і Криванека та Київського політехнічного інституту (перший політехнічний інститут у Росії) цей район починає швидко розростатися. Кількість населення Шулявки за період з 1897 по 1912 рік зросла майже у 5 разів. Вона перетворилася на робітничу і промислову околицю, яка відігравала велику роль у розвитку революційного руху в місті.

На захід від Шулявки розташувалося дачне селище Святошин.

У 1904 році заселена площа Києва становила 56,06 кв. верст. Після приєднання в 1910 році до міста селищ Верхньої і Нижньої Солом'янки, Кучменового і Протасового ярів і Батиєвої гори, а в 1911 році с. Шулявки, Караваєвих дач і прилеглих до них місцевостей заселена площа міста на початок 1912 року досягла 59 кв. верст. За розміром забудованої міської площі Київ займав третє місце в Росії.

Поряд з територіальним зростанням міста відбувалося його впорядкування: було побудовано водопровід, каналізацію, проведено телефон, електроосвітлення вулиць (перші вуличні електричні ліхтарі з'явилися у 1890 році).

Однак упорядкування міста здійснювалось головним чином у центральних районах, де жили буржуазія та урядовці. Якщо в центрі міста існувало артезіанське водопостачання, то на околицях і в робітничих районах майже ніде не було водопроводу і каналізації, а користувалися водою з колодязів або з Дніпра та Либеді. Електрикою освітлювалися лише центральні вулиці, а на околицях було мало навіть гасових і газових ліхтарів.

У 1906 році в Києві була споруджена перша в Європі дизельна електростанція, яка належала іноземним капіталістам. Щоб поліпшити сполучення між окремими районами, у місті проводять так звану конку, а пізніше електричний трамвай. Київський електричний трамвай був першим у Росії і другим у Європі. Концесія на нього знаходилась в руках Бельгійського акціонерного товариства. У 1905 році було побудовано електричний узвіз (фунікулер) — один з найбільших на той час, який з'єднав район Володимирської гірки з Подолом.

Колії електричного трамваю зв'язували торгові райони міста з пристанню, вокзалом та деякі дачні передмістя з центром. На околиці трамвайних колій не було. Існували лише окрема трамвайна колія в с. Деміївці і трамвайна лінія Брест-Литовське шосе — Святошин, що належала організації, яку контролювали німецькі банки. Пізніше почав працювати мототрамвай Київ—Дарниця.

Населення Києва зростало досить швидкими темпами. На 1 січня 1913 року воно збільшилося до 594,4 тис. чоловік. Як і у попередні роки, це збільшення відбувалося в основному за рахунок припливу у місто зубожілих селян, які наймалися тут на заводи, фабрики, транспорт тощо.

Швидке зростання населення вимагало збільшення житлової площі. Проте більшість трудового населення животіла в саморобних землянках, маленьких будиночках і казармах, які розміщувалися поблизу заводів і фабрик або на околицях міста. В тих жилих будинках, які споруджувалися з метою наживи, ціни на квартири були дуже високі і недоступні робітникам.

У статті «До сільської бідноти» В. І. Ленін у 1903 році писав: «Ростуть багаті міста, будуються розкішні магазини й будинки, проводяться залізниці, запроваджуються всякі машини й поліпшення і в промисловості і в землеробстві, — а мільйони народу все не виходять із злиднів, все продовжують працювати за саме тільки утримання сім'ї все своє життя. Та мало того: все більше стає безробітних. Все більше стає і по селах і по містах людей, які зовсім не можуть знайти ніякої роботи. По селах вони голодують, по містах вони наповнюють босі команди і золоті роти, живуть, як звірі, в землянках міських передмість...» [1]. Ленінська оцінка житлових умов трудящих повністю стосується й Києва.

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 326—327.

Дуже тяжко відбилася на становищі робітників економічна криза. Зросло безробіття, знизилась заробітна плата. У роки реакції посилився процес зубожіння робітничого класу. Він знайшов свій вияв у дальшому зростанні безробіття, зниженні заробітної плати, збільшенні робочого дня, погіршенні санітарних умов праці, житлових умов тощо.

У місті не залишилося жодної галузі промисловості, де б не було безробітних. Масові звільнення робітників мали місце на заводах «Ауто», Південноросійському, Гретера і Криванека та багатьох інших. У березні 1908 року у Києві налічувалось близько 3 тис. безробітних. Крім повністю безробітних, було чимало частково безробітних. Так, на тютюновій фабриці братів Коген, у Київських головних залізничних майстернях та на ряді інших підприємств робітники працювали два-три дні на тиждень. Промислове піднесення також не ліквідувало безробіття — цього неминучого супутника капіталістичного виробництва.

Масове безробіття давало можливість підприємцям ще більше посилювати експлуатацію робітників — збільшувати робочий день і знижувати заробітну плату. У ці роки майже на всіх підприємствах міста розцінки були знижені в середньому на 30—50 проц. Більшовицька газета «Пролетарий» відзначала з цього приводу: «Немає жодної галузі, де б розцінки не були знижені. Перелічувати заводи — це значить треба назвати всю промисловість»[1]. Зниження розцінок вело до зниження заробітної плати робітників.

Злиденна заробітна плата урізувалась ще нескінченними штрафами. Капіталісти нещадно карали робітників, стягуючи з них значні суми. Так, на заводі Гретера і Криванека були встановлені такі штрафи: за порушення тиші — від 50 коп. до 1 крб., за прогул — від 25 коп. до 2 крб., за неуважну роботу — від 1 крб. до 2 крб., за сварку — 50 коп., за неслухняність — від 50 коп. до 80 коп., за непристойне поводження — 50 коп. і т. д.[2] Такі мотиви для штрафування робітників відкривали капіталістам широкий простір для їх сваволі.

Реальна заробітна плата робітників падала також внаслідок зростання цін на продукти широкого вжитку. Трудяще населення Києва вело напівголодне існування.

Становище робітників погіршувалось порушенням елементарних вимог техніки безпеки і санітарії на підприємствах. Власники підприємств майже зовсім не дбали про охорону праці робітників, внаслідок чого дуже частими були нещасні випадки. В той же час не існувало будь-якого соціального забезпечення на випадок хвороби чи інвалідності. Старший фабричний інспектор Київської губернії у своєму донесенні від 29 квітня 1908 року відзначав, що медична допомога робітникам «вкрай незадовільна»[3].

Жили робітники у нестерпних житлових умовах, що приводило до виникнення епідемій холери, дизентерії, поворотного і черевного тифу тощо. В найгіршому становищі перебувало населення робітничих околиць міста. Ось як описував Шулявку автор листа, адресованого міській холерній комісії: «Чи знаєте ви, що таке Шулявка? Це дуже населене бідним людом передмістя Києва, смердюче і антисанітарне, де на вулицях (біля Тріумфальних воріт, біля Борщагівського провулку й на базарах) навіть у хорошу погоду стоять гниючі калюжі, а протягом усього дня проїжджає асенізаційна валка... тут головна квартира холери»[4].

Тяжке економічне становище робітників, відсутність найелементарнішої охорони праці, медичної допомоги, нестерпні умови побуту доповнювалися політичним безправ'ям і національним гнобленням. Все це неминуче викликало обурення робітничого класу, посилювало його боротьбу проти царизму і капіталістів.

В кінці XIX — на початку XX століття в Росії в деякій мірі були розширені права міського самоврядування. Характеризуючи місцеві органи самоврядування,

---

[1] Газ. «Пролетарий», 13 листопада 1908 р.
[2] Київський облдержархів, ф. Заводу «Гретера і Криванека», 1907—1911, спр. 269, арк. 7—15.
[3] ЦДІА УРСР, ф. 574, 1908, спр. 1811, арк. 15.
[4] Газ. «Киевский вестник», 27 серпня 1907 р.

В. І. Ленін відзначав, що співіснування «реакційної центральної влади і порівняно „демократичних" місцевих установ, земств, муніципальних правлінь і т. п. пояснюється єдино, виключно тим, що ці місцеві установи займаються *нешкідливим для буржуазної держави* „лудінням умивальників", водопостачанням, електричними трамваями і т. п. заходами, нездатними підірвати *основ* того, що називається „існуючим суспільним порядком"» [1].

Старе «Городове положення» 1870 року було скасовано і у 1892 році введено нове, яке надало виборчі права власникам земель, торгово-промислових підприємств, будинків. Внаслідок цього в міській думі посилилося значення дворянства, великої буржуазії, купців, що становили не більше 1 проц. всього населення міста. 99 проц. населення було позбавлено виборчих прав. Київська міська дума і управа цілком знаходилися в руках великої буржуазії. Міський голова затверджувався міністром внутрішніх справ. Всі постанови міської думи підлягали затвердженню губернатора і міністра внутрішніх справ.

Проте і ця система не задовольняла пануючі класи. Відбиваючи їх настрої, київський генерал-губернатор підняв клопотання про виділення Києва в самостійне управління з введенням посади «градоначальника», грунтуючись на тому, що Київ «давно вже перестав бути виключно губернським містом і став великим культурно-освітнім і торгово-промисловим центром значного району, що охоплює не лише весь Південно-Західний край, а й сусідні губернії» [2].

До складу Київської міської думи обиралось 80 гласних, але фактично всю діяльність думи і управи захопили до своїх рук 12 з них, які займали по кілька посад.

Аналіз господарської діяльності думи свідчить про те, що вона всіляко захищала інтереси великих промисловців і більшу частину податків перекладала на плечі найменш заможного населення [3]. Основну частину прибутків дума одержувала від трудящого населення, а витрачала їх на утримання державних установ, казарм, в'язниць, поліції та інших органів гноблення народних мас.

Незначну частину грошей дума змушена була виділяти на санітарний благоустрій міста. «Пануючий клас капіталістів, — як влучно відзначив Ф. Енгельс, — не може безкарно робити собі приємність прирікати на епідемічні захворювання робітничий клас; наслідки обертаються проти самих капіталістів...» [4] Основою санітарного благоустрою міста мало стати проведення каналізації і водопроводу. Однак це було здійснено у 1895 році лише в центральних районах міста, на околицях продовжувала панувати повна антисанітарія.

Наслідком цього були епідемії, які час від часу охоплювали місто. Так, у 1907 році тут захворіло на холеру 1091 чоловік, на тиф — 2716 чоловік. Особливо значна кількість захворювань і велика смертність були серед дітей, майже четверта частина яких гинула, не доживши одного року. Епідемії холери та тифу часто викликалися споживанням дніпровської води, забрудненої стічними водами. Все це примусило думу приділяти більше уваги поліпшенню санітарного стану міста. Вона поставила питання про закриття стічних каналів (що частково було виконано), побудування критого ринку тощо.

Лікарень у місті було дуже мало. Безплатні ліжка у них становили лише одну третину, а користуватися платними ліжками трудящі не могли, бо добова оплата тут часто перевищувала денний заробіток робітника.

Після революції 1905—1907 рр. медичне обслуговування дещо поліпшилося. В цей час у Києві було відкрито лікарню Південно-Західної залізниці та

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 159.

[2] И. А. Химикус. Дороговизна в Киеве как следствие бесхозяйственности Киевской городской думы. К., 1915, стор. 3.

[3] Там же, стор. 5.

[4] К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 223.

лікарню для чорноробів на 99 безплатних ліжок. В міській, Олександрівській лікарні побудували ряд нових корпусів і розширили старі, внаслідок чого кількість ліжок в зимових приміщеннях збільшилась на 100, а в літніх — на 90. Але кількість безплатних ліжок залишалася невеликою. Кращі представники тодішньої медичної інтелігенції — професор В. П. Образцов (клініка Київського університету), Ф. Г. Яновський (військовий госпіталь) та інші і керовані ними клініки подавали безплатну медичну допомогу населенню.

В результаті піднесення революційного руху в Росії та на Україні у 1912 році було прийнято закон про організацію лікарняних кас. У Києві вони почали виникати лише в першій половині 1914 року. Кошти цих кас в основному складалися з внесків робітників, були дуже обмежені і не дозволяли подавати необхідну допомогу трудящим. Більшовики на чолі з В. І. Леніним критикували страхові закони Державної думи, але разом з тим закликали робітників не бойкотувати лікарняних кас, а використовувати їх як легальну можливість для проведення революційної роботи та згуртування мас.

2. КИЇВ У ПЕРІОД НАЗРІВАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ КРИЗИ ТА В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1900—1907 pp.)

Початок XX століття був переломним моментом в історії революційної боротьби. Центр світового революційного руху перемістився в Росію. Тут назрівала народна революція, першочерговим завданням якої було повалення самодержавства.

На Україні, як і в усій Росії, розгорталась революційна боротьба пролетаріату і селянства. Одним із значних центрів революційного руху напередодні першої російської революції був Київ.

Капіталістична експлуатація трудящих, їх політичне безправ'я доповнювались на Україні жорстоким національним гнобленням. Промислова криза, яка стала особливо відчутною в Києві з другої половини 1900 року, безробіття, голод погіршили і без того тяжке становище пролетаріату, посилили його революційну боротьбу. Робітники, керовані соціал-демократами, переходять від економічної до політичної боротьби, проводять політичні страйки й демонстрації, вимагаючи політичних свобод і 8-годинного робочого дня.

Ці нові риси робітничого руху Росії проявились під час святкування Першого травня 1900 року. Київські робітники та ремісники відзначили цей день сходкою, яку провели за містом. У травні 1900 року в Києві відбувся великий страйк булочників, у якому взяла участь 1 тис. чоловік. Ним керував Київський комітет РСДРП[1]. Всього в 1900 році в Києві відбулося 20 страйків, у яких взяли участь переважно робітники харчової промисловості[2].

У 1901 році революційна боротьба київського пролетаріату посилюється. В січні застрайкували робітники машинобудівного заводу Гретера і Криванека. Приводом до страйку було зниження розцінок і скорочення робіт. У страйку взяло участь 86 чоловік[3]. На заклик Київського комітету РСДРП на знак протесту проти віддання київських студентів у солдати робітники Києва 11 березня 1901 року організували демонстрацію. Як відзначала «Искра», вона «пройшла *блискуче*»[4].

По всій країні прокотилася хвиля політичних демонстрацій в першотравневі дні, хоч уряд вживав усіх заходів, щоб не допустити виступів пролетаріату. У Києві

---

[1] Ф. Е. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. К., 1955, стор. 206—207.

[2] 1905 рік у Києві та на Київщині. X., 1926, стор. 69.

[3] Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 1. К., 1955, стор. 3.

[4] Газ. «Искра», № 3, квітень 1901 р.

1 травня тисячі робітників припинили роботу. 6 травня вони організували антиурядову демонстрацію, але вона була розігнана поліцією[1].

Робітники Києва продовжували страйкову боротьбу. У жовтні страйкували кравці майстерень, розташованих на Хрещатику. Але страйк розпочався неодночасно і проходив неорганізовано. 4 листопада кравці виступили знову. Припинилась робота в 60 майстернях на Хрещатику і на Подолі. Страйкарі вимагали скорочення робочого дня з 18 до 12 годин і підвищення заробітної плати на 50 проц. Страйк тривав близько двох тижнів, внаслідок чого хазяї змушені були піти на деякі поступки[2]. В кінці листопада страйкували робітники заводу «Товариства дубових екстрактів у Росії»[3].

Ще з більшою силою розгорнувся революційний рух у 1902 році. Київський комітет РСДРП 1 лютого звернувся до робітників з прокламацією, в якій закликав вийти на демонстрацію. Вона почалась 2 лютого о 12-й годині на Хрещатику. Демонстранти несли прапори з написами: «Геть самодержавство!», «Свобода слова, друку, зборів!», «Політична свобода!». Кінні стражники і городові з нагаями та шаблями кинулись на демонстрантів і частину з них відтіснили на вул. Прорізну. Звідси демонстранти вирушили до університету, де зібралося близько 10 тис. чоловік. Тут вони були розігнані козаками. Наступного дня — 3 лютого демонстрація почалася о 2-й годині дня і тривала до пізньої ночі. Багато демонстрантів було побито й заарештовано. Всього в ці дні було заарештовано близько 200 чоловік[4].

Під впливом революційних виступів пролетаріату активізувався студентський демократичний рух, який В. І. Ленін вважав важливою складовою частиною політичної боротьби проти царського самодержавства.

Для боротьби з реакційною політикою уряду студенти вирішили об'єднатися. Демократично настроєні студенти Києва групувались навколо «Союзної ради об'єднаних земляцтв і організацій». Одним з осередків студентського руху у місті був Київський університет. Восени 1900 року студенти університету виступили з протестом проти виключення двох своїх товаришів і організували сходку. У відповідь на це багатьох студентів було заарештовано і за урядовим розпорядженням від 11 січня 1901 року 183 з них було віддано в солдати. На цю розправу студенти всіх вищих учбових закладів міста відповіли загальним страйком. Викриваючи цей небачений каральний захід царизму, В. І. Ленін у статті «Віддача в солдати 183-х студентів» поставив перед робітничим класом, соціал-демократією і всіма прогресивними верствами суспільства завдання відповісти на нього політичним протестом[5].

Київські робітники підтримали революційні виступи студентів. Київський комітет РСДРП у січні 1901 року видав відозву, в якій закликав передову частину студентства разом з робітничим класом підніматись на боротьбу. Комітет РСДРП був також ініціатором організації студентської демонстрації 11 березня, в якій взяли участь і робітники. Демонстрація пройшла успішно[6].

Під впливом соціал-демократичної організації київські студенти починають розуміти необхідність політичної боротьби. У жовтні 1901 року в університеті та політехнічному інституті відбулися масові сходки. В резолюції, прийнятій студентами політехнічного інституту, підкреслювалось: «Наші академічні вимоги можуть бути задоволені лише шляхом *політичної боротьби*!»[7].

Підбиваючи підсумки студентського руху в 1901 році, В. І. Ленін писав: «Досвід минулого року не минув для студентів марно. Вони побачили, що тільки під-

---

[1] Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 1, стор. 11.

[2] Ф. Е. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст., стор. 213.

[3] Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 1, стор. 17—18.

[4] Там же, стор. 28, 36—38.

[5] В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 380—381.

[6] Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 1, стор. 4, 5, 7, 8.

[7] Там же, стор. 235.

тримка народу і головним чином підтримка робітників може забезпечити їм успіх...»[1].

Піднесення революційного руху, перехід пролетаріату від економічної до політичної боротьби настійно вимагали керівництва з боку революційної соціал-демократії. Перед марксистами постало завдання об'єднати розрізнені соціал-демократичні організації в революційну партію, яка була б здатна повести пролетаріат на боротьбу проти царизму і капіталізму.

Вирішальну роль у створенні марксистської партії в Росії відіграла організована В. І. Леніним нелегальна загальноросійська політична газета «Искра». Перший номер її вийшов у грудні 1900 року.

Навколо «Искры» згуртувались її агенти — професіональні революціонери, які підтримували зв'язок з місцевими соціал-демократичними організаціями, розповсюджували газету і ленінські праці. Агентами «Искры» в Києві у різний час працювали Ф. В. Ленгнік, П. А. Красиков, М. Е. Бауман, Д. І. Ульянов, М. М. Литвинов (Валах), О. Г. Шліхтер, С. М. Афанасьєва, А. Кузнецова, Г. І. Окулова, В. С. Бобровський та інші. На початку 1901 року в Києві була організована група сприяння «Искре», яка підтримувала систематичний зв'язок з В. І. Леніним, вела жваве листування з редакцією.

«Искра» широко розповсюджувалась серед робітників, інтелігенції, студентської молоді Києва. Агенти «Искры» були тісно зв'язані з київськими робітниками, одержували від них інформацію про революційний рух у місті і губернії та надсилали її до редакції. В 42 номерах газети було надруковано 93 матеріали про Київ і Київську губернію[2].

Газета «Искра», твори В. І. Леніна, особливо його праця «Що робити?», відіграли велику роль у політичному вихованні київських робітників, у вивільненні їх з-під впливу «економістів», у завоюванні Київського комітету РСДРП на бік «Искры».

В результаті масових арештів, проведених властями після І з'їзду РСДРП у 1898 році, в Київському комітеті РСДРП переважали «економісти», які вважали, що робітничий клас повинен вести лише економічну боротьбу, виступали проти об'єднання всіх соціал-демократичних організацій в єдину централізовану партію.

Під впливом «Искры» в Київській організації почали групуватись сили, що виступали за необхідність політичної боротьби. В ході тривалої і гострої боротьби між іскрівцями та «економістами» на кінець 1901 року більшість членів комітету стала на позицію «Искры»[3].

Занепокоєні зростаючим впливом іскрівців серед робітників і пожвавленням політичної боротьби пролетаріату, власті робили все, щоб виявити агентів «Искры». У лютому 1902 року їм вдалося заарештувати представників соціал-демократичних організацій Києва, Москви, Кавказу і редакції «Искры», що прибули до Києва на нараду. Арешти були проведені і в інших містах. Київському жандармському управлінню було дано наказ організувати показовий процес над іскрівцями. З цією метою всіх заарештованих іскрівців привезли до Києва і кинули до Лук'янівської тюрми.

Київська група «Искры» з допомогою товаришів, що прибули з Москви, організувала втечу іскрівців. Серед 11 іскрівців, які 18 серпня 1902 року втекли з Лук'янівської тюрми, були М. Е. Бауман, М. М. Литвинов, В. С. Бобровський та інші. З приводу цієї вдалої втечі Київський комітет РСДРП і організація «Искры» випустили спеціальну прокламацію[4].

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 287.

[2] С. О. Ктитарев. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні. К., 1959, стор. 14—15, 68.

[3] І. Премислер. Революційний рух на Україні на початку XX століття (1900—1903 рр.). К., 1958, стор. 74—75.

[4] ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 72, арк. 59.

Втеча з тюрми і вихід на волю іскрівців сприяли дальшому зростанню впливу ідей «Искры» серед членів Київського комітету РСДРП. На кінець 1902 року комітет визнав «Искру» своїм керівним органом, схвалив створення Організаційного комітету по скликанню II з'їзду РСДРП. Але «економісти», скориставшись від'їздом з Києва кількох іскрівців, скасували це рішення.

М. Е. Бауман.

Таке становище в Київському комітеті дуже хвилювало В. І. Леніна. В листі до уповноваженого «Искры» у Києві Ф. В. Ленгніка В. І. Ленін гостро критикував його за те, що він не увійшов до складу комітету для боротьби за іскрівські принципи й тактику[1]. Після тривалої боротьби з «економістами» іскрівський напрям остаточно переміг у Київському комітеті РСДРП, про що офіціально було заявлено в березні 1903 року у прокламації комітету[2].

Перемога іскрівського напряму в Київському комітеті сприяла дальшій активізації його роботи. Комітет звертається до робітників з прокламаціями, в яких роз'яснює значення політичної боротьби. В листівці, випущеній ним 1 квітня під назвою «Чому російському робітникові потрібна політична свобода», підкреслювалось, що «російський пролетаріат може добитись розширення політичних прав лише шляхом революційного повстання із зброєю в руках»[3].

Особливо велику роль відіграв Київський комітет РСДРП в організації київських робітників для участі в загальному політичному страйку, що охопив влітку 1903 року південь Росії. Страйк, що почався в Баку, був дружно підтриманий пролетаріатом великих промислових центрів України.

Київський комітет РСДРП провів велику підготовчу роботу до страйку, склав вимоги робітників до підприємців, випустив агітаційні листівки. 21 липня комітет звернувся із закликом до залізничників і друкарів підтримати загальний страйк. «Кидайте негайно роботу! — говорилось у відозві комітету.— Наші одеські і бакинські товариші чекають нашої підтримки»[4]. Страйк почався того ж дня. Припинили роботу робітники Головних залізничних майстерень і Південноросійського машинобудівного заводу, всього близько 4 тис. чоловік. Страйкарі вимагали скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці тощо. В листівці «До всіх робітників м. Києва» Київський комітет РСДРП закликав робітників підтримати страйк, що почався[5]. Другого дня, 22 липня, до страйку приєдналися друкарі, робітники кількох інших підприємств, а 23 липня страйкували робітники більшості заводів і фабрик, працівники крамниць, конки, пекарень.

Для боротьби з страйкарями до міста були стягнуті війська. Сутички робітників з поліцією і військами відбувалися в багатьох районах міста. 23 липня була вчинена кривава розправа над страйкарями, що зібрались в районі залізничного вокзалу. Робітники припинили рух поїздів, вимагаючи задовольнити їх вимоги. Віце-губернатор, що прибув на місце подій, дав наказ стріляти в беззбройних робітників. В результаті 8 робітників було вбито, багато поранено[6].

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 105.
[2] Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 1, стор. 88.
[3] Там же, стор. 354.
[4] Там же.
[5] Там же, стор. 351—352.
[6] О. А. Парасунько. Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г. К., 1953, стор. 93—94.

Звістка про цю звірячу розправу викликала величезне обурення київських робітників. Наступного дня страйк став загальним. В деяких місцях відбувались демонстрації. 25 липня сталася сутичка між робітниками і козаками на Подолі, внаслідок якої кілька чоловік було поранено.

Київський комітет РСДРП вирішив організувати 27 липня демонстрацію протесту проти жорстокої розправи над страйкарями. Проте демонстрація не відбулася, бо до місця її проведення були стягнуті війська, а напередодні в місті проведені арешти. Після 27 липня страйк пішов на спад.

В результаті впертої боротьби робітники добились деякого поліпшення умов праці. Але основне значення страйку полягало в тому, що він сприяв політичному вихованню пролетаріату, показав роль організованої боротьби. Це був огляд сил пролетаріату Росії напередодні революції 1905 року. Оцінюючи загальний страйк 1903 року, В. І. Ленін писав: «Почувається, що ми напередодні барикад...»[1].

Наростання революційного руху, наближення революції вимагали якнайшвидшого об'єднання соціал-демократичних організацій в єдину партію робітничого класу, яка очолила б революційну боротьбу. Це завдання повинен був вирішити партійний з'їзд.

II з'їзд РСДРП, що працював з 17 липня по 10 серпня 1903 року за кордоном, відіграв величезну роль в історії революційного руху. Він створив бойову марксистську партію, партію більшовиків, прийняв її Програму і Статут, обрав Центральний Комітет.

Після II з'їзду партії в Києві перебувала російська частина ЦК РСДРП, до складу якої входили Г. М. Кржижановський, Ф. В. Ленгнік, В. А. Носков. Для допомоги членам ЦК в організації виконання рішень II з'їзду РСДРП і налагодженні зв'язку з місцевими партійними організаціями у вересні—жовтні 1903 року у Київ прибули брат В. І. Леніна Дмитро Ілліч Ульянов та сестри Марія Іллінічна Ульянова і Анна Іллінічна Ульянова-Єлізарова. Разом з ними приїхала і мати В. І. Леніна — Марія Олександрівна.

Приїзд сім'ї професіональних революціонерів Ульянових у місто був важливою подією в його революційному житті і викликав піднесення серед партійних працівників. Ульянови розгорнули активну революційну діяльність. Вони відіграли величезну роль у налагодженні роботи російської частини ЦК, розширенні її зв'язків з місцевими партійними комітетами, у боротьбі проти дезорганізаторських дій меншовиків, спрямованих на зрив рішень II з'їзду партії.

В умовах жорстокого поліцейського режиму Ульянови підтримували постійне листування і зв'язок з В. І. Леніним, інформували його про всі найважливіші події в партійному житті міста. В своїх листах у Київ В. І. Ленін приділяв велику увагу зміцненню позицій більшовиків у Київському комітеті, критикував членів ЦК за те, що вони не увійшли в комітет для боротьби з меншовиками. «Треба що б то не стало,— писав В. І. Ленін,— займати позиції скрізь і всюди своїми людьми»[2].

Незважаючи на безперервний нагляд царської охранки, встановлений за ними, Ульянови брали практичну участь в пропаганді рішень II з'їзду РСДРП, налагодженні видання нелегальної літератури і розповсюдженні праць В. І. Леніна, підтримували тісний зв'язок з партійними працівниками, передовими робітниками і революційно настроєною інтелігенцією.

Кипуча революційна діяльність Ульянових у Києві була перервана їх арештом. У січні 1904 року Д. І. Ульянов, М. І. Ульянова і А. І. Ульянова-Єлізарова були кинуті у Лук'янівську тюрму. Звільнившись з величезними труднощами з царської катівні, Ульянови з новою силою розгорнули революційну роботу, піднімаючи трудящих на боротьбу проти царизму, поміщиків і капіталістів[3].

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 116.

[2] В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 148.

[3] Й. Д. Ремезовський. Про перебування сім'ї Ульянових в Києві. К., 1957; Й. Д. Ремезовський. Ульянови на Україні. К., 1960, стор. 59—120.

Д. І. Ульянов.

М. І. Ульянова.

А. І. Ульянова-Єлізарова.

Більшовикам Києва не вдалось утримати в своїх руках Київський комітет РСДРП. Масові арешти в січні 1904 року значно ослабили позиції більшовиків. Згодом Київський комітет став цілком меншовицьким.

Однак, незважаючи на засилля меншовиків у комітеті, більшовики Києва продовжували проводити велику агітаційну роботу в масах, готуючи їх до революції, що наближалася. У 1904 році в місті відбулися виступи студентів, заворушення серед запасних у селах губернії[1].

Під впливом революційного руху робітників і селян, виступів студентства з'явились опозиційні настрої серед інтелігенції, ліберальної буржуазії. Ліберали виступали проти «крайніх» репресивних заходів царизму, боячись, що вони сприятимуть посиленню революційного руху.

Українська ліберальна буржуазія та ліберали-поміщики звертались до уряду з проханням дозволити викладання в школах українською мовою, видання українською мовою газет та літератури. Вони хотіли використати ненависть українського народу до великодержавної політики царизму в своїх класових цілях.

Інтереси української буржуазії та поміщиків відображали створені на початку XX століття буржуазні партії: «Українська радикальна партія» на чолі з Б. Грінченком, С. Єфремовим та «Українська демократична партія» на чолі з А. Лотоцьким, Є. Тимченком, Є. Чикаленком.

У 1900 році виникла українська дрібнобуржуазна націоналістична партія, що називалась «Революційною українською партією» (РУП). Засновниками і керівниками її були Д. Антонович, М. Русов, В. Винниченко, С. Петлюра та інші. Ця партія, прикриваючись революційною фразою, на ділі проводила антинародну шовіністичну політику, намагалася отруїти свідомість робітників націоналізмом. Вона складалась переважно з дрібнобуржуазної інтелігенції, мала деякий вплив на заможне селянство. У 1904 році РУП розкололася. З неї виділилась «Українська соціал-демократична спілка», яка ввійшла до складу меншовицького крила РСДРП, а решта членів у 1905 році перейменувалась в «Українську соціал-демократичну робітничу партію» (УСДРП). УСДРП пропагувала відокремлення українських робітників від російських, стояла за роздроблення соціал-демократичних організацій за національною ознакою, що ослабило б революційну боротьбу пролетаріату.

Більшовики ганьбили шовіністичну політику царизму, рішуче виступали проти націоналістичних домагань української буржуазії та її партій, засуджували ідею поділу соціал-демократичних організацій за національною ознакою. В. І. Ленін, більшовики відстоювали принцип рівноправності народів і визнання за всіма на-

[1] Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 1, стор. 548—549.

Г. М. Кржижановський.

ціями права на самовизначення, вимогу про що було включено у програму партії, прийняту на II з'їзді. Вони закликали пролетаріат усіх національностей до найтіснішого згуртування для боротьби проти царизму і капіталістів.

Таким чином, в Росії наближалась народна революція, очолити яку був покликаний робітничий клас та його партія.

Кривавий розстріл робітників 9 січня 1905 року на площі біля Зимового палацу у Петербурзі поклав початок революції в Росії. Страшна звістка про ці події блискавично рознеслася по всій країні. На знак солідарності з петербурзькими робітниками на боротьбу проти царизму піднявся весь багатомільйонний пролетаріат.

Оцінюючи політичне значення подій 9 січня, В. І. Ленін підкреслював: «Робітничий клас дістав великий урок громадянської війни; революційне виховання пролетаріату за один день ступило вперед так, як воно не могло б ступити в місяці і роки сірого, буденного, забитого життя»[1].

До політичного життя і революційної боротьби пробудилися найширші кола трудящих. Почалися страйки робітників в багатьох містах країни. Під впливом революційних подій піднімалось на боротьбу і селянство. Число страйкуючих у січні 1905 року досягло величезної цифри — 440 тис. «І ось саме в цьому пробудженні колосальних народних мас до політичної свідомості і до революційної боротьби, — писав В. І. Ленін, — й полягає історичне значення 22 січня 1905 року»[2].

Разом з усім російським пролетаріатом на боротьбу проти царизму піднялися трудящі України.

Про події в Петербурзі у Києві стало відомо наступного дня — 10 січня. На знак протесту проти кривавого злочину царизму 12 січня застрайкували робітники заводів Південноросійського машинобудівного, Гретера і Криванека, Млошевського, Унгермана і Неєдли, Фільферта і Дєдіни та ряду фабрик. Цей страйк охопив близько 6 тис. робітників і тривав понад тиждень.

Активну діяльність під час січневого страйку розгорнули більшовики Київської групи «Вперед» — О. Г. Шліхтер, Г. М. і З. П. Кржижановські, Л. М. Скорняков, М. П. Козеренко, Г. С. Михайлов, В. Г. Єлагін та інші. Ця група була створена прихильниками ленінської тактики після II з'їзду партії, коли меншовики захопили Київський комітет РСДРП у свої руки.

Меншовики, які окопалися у Київському комітеті РСДРП, всіляко перешкоджали роботі більшовиків серед мас, намагаючись звести боротьбу робітників до економічних вимог. Але під впливом більшовиків робітники міста поряд з економічними вимогами висунули також і політичні. Вони вимагали 8-годинного робочого дня, збільшення заробітної плати на 50 проц., припинення війни з Японією, що її вів царизм на Далекому Сході.

Прагнучи придушити робітничий рух на самому початку, місцеві власті викликали військові частини. До Головних майстерень Південно-Західної залізниці, заводу Гретера і Криванека були кинуті солдати й козаки. Місто і передмістя були поділені на райони, в кожний з яких посилалися дозори і роз'їзди з військових частин. Але, незважаючи на ці заходи, страйковий рух у Києві поширювався далі.

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 75.
[2] В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 218.

Лише внаслідок жорстоких репресій і дезорганізаторської діяльності меншовиків січневий страйк у Києві не набрав загального характеру. 17 січня припинили страйк робітники Південноросійського машинобудівного заводу. 18 січня на заводі Гретера і Криванека під тиском робітників капіталісти змушені були піти на ряд поступок. Так, акціонерне товариство заводу погодилося на скорочення робочого дня з 11 до 10 годин[1]. 19 січня більшість робітників київських заводів припинила страйк.

Страйковий рух у Києві продовжувався і в лютому 1905 року. Страйки набули гострого політичного характеру. Значно посилився вплив більшовиків на трудящих міста.

Більшовики Києва взяли активну участь у підготовці лютневого страйку. 7 лютого застрайкували службовці управління Південно-Західної залізниці. У страйку взяло участь 2600 чоловік. Страйкарі під керівництвом більшовиків О. Г. Шліхтера і Г. М. Кржижановського розробили вимоги, які передали адміністрації залізниці. Вони вимагали збільшення заробітної плати, зменшення робочого дня, встановлення обов'язкового державного страхування робітників і службовців, зрівняння в правах робітників — чоловіків і жінок та інше. Страйк тривав до 21 лютого і закінчився перемогою страйкарів. Незважаючи на те, що адміністрація обмежилася в основному лише обіцянками, звільнила активних учасників руху, в т. ч. і О. Г. Шліхтера, цей страйк мав дуже велике значення. Він уперше розбудив до політичного життя масу службовців-залізничників, навчив їх солідарності і згуртованості.

У березні розмах страйкового руху зменшився, але політична активність трудящих Києва була досить високою. Великий вплив на зростання політичної свідомості трудящих мали більшовицькі видання, зокрема більшовицька газета «Вперед». 21 березня під час обшуку в підпільній друкарні Київського комітету РСДРП поліція знайшла один примірник оголошення про видання газети «Вперед», два примірники газети, 3068 прокламацій, праці В. І. Леніна та багато іншої марксистської літератури[2].

Під керівництвом більшовиків страйковий рух набирав дедалі гострішого характеру. Страйки мали політичне забарвлення та були запеклими і тривалими.

Відгук пролетаріату України, зокрема Києва, на січневі події в Петербурзі свідчив про високу класову солідарність українських і російських робітників.

Революційні виступи робітників вплинули на активізацію студентського руху. На знак протесту проти кривавого злочину царизму і солідарності з робітничим класом студентство оголосило всеросійський студентський страйк. Революційно-демократична частина студентів Києва приєдналася до нього. На боротьбу піднялися студенти двох найбільших учбових закладів міста — університету і політехнічного інституту.

15 січня в Київському політехнічному інституті відбулася сходка, де обговорювався план організації демонстрації протесту. Для придушення революційного виступу студентів було

Війська, викликані для розгону сходки студентів Київського політехнічного інституту. Січень 1905 р.

[1] ЦДІА УРСР, ф. 272, 1905, спр. 63, ч. 1, арк. 49.
[2] Там же, ф. 274, 1905, спр. 789, арк. 590, 591, 546, 575.

кинуто козаків Уральського полку і збірний батальйон Бендерського і Луцького полків[1].

У Київському університеті 21 січня відбулися курсові сходки студентів, де було прийнято рішення про проведення демонстрації і страйку. Налякані розмахом студентського руху, царські власті 22 січня закрили університет[2]. Проте сходки студентів відбувалися у студентській їдальні на Гімназичній вулиці (тепер Леонтовича). За розпорядженням київського губернатора 21 лютого ця їдальня була закрита[3].

Великі мітинги відбулися 2 і 9 вересня в політехнічному інституті. Промовці, що виступали там, закликали до повалення самодержавства. ЦК партії більшовиків, надаючи великого значення студентському рухові, запропонував студентським організаціям разом з пролетаріатом почати підготовку до збройного повстання[4].

Революційне піднесення поставило перед партією робітничого класу завдання виробити єдину марксистську тактику, яка б забезпечила керівну роль пролетаріату в революції. Для вирішення невідкладних питань необхідно було скликати III з'їзд РСДРП.

Розкол партії на дві фракції, що стався після II з'їзду, гостра внутріпартійна боротьба між революційною частиною РСДРП — більшовиками і опортуністичною — меншовиками, дезорганізаторські дії меншовиків, які ще вели за собою частину робітничого класу,— все це гальмувало розвиток робітничого руху, особливо на початку революції.

В. І. Ленін, більшовики бачили єдиний вихід з такого становища в скликанні партійного з'їзду: «Тепер *розкол повний*, бо ми всі засоби вичерпали. *Третій з'їзд* проти волі ЦК і Ради і *без них*»[5]. «Лишається одно,— писав В. І. Ленін в листі до Цюріхської групи більшовиків,— порвати з меншовиками якомога *повніше*, скоріше, виразніше (відкрито, публічно), скликати свій, партійний 3-ій з'їзд...»[6].

В обстановці революційного піднесення київські більшовики, керуючись ленінськими вказівками, підтримали пропозицію Бюро комітетів більшості про скликання III з'їзду РСДРП. Велику підготовчу роботу розгорнули Бюро комітетів більшості і газета «Вперед». Київська група «Вперед» підтримувала безпосередній зв'язок з В. І. Леніним, Бюро комітетів більшості і редакцією газети «Вперед». Однак більшовики Київської групи «Вперед» остаточно не розірвали зв'язків з комітетом, де засіли меншовики,і, незважаючи на вимогу В. І. Леніна, не надіслали свого представника на з'їзд[7].

12—27 квітня 1905 року в Лондоні відбувся III з'їзд РСДРП, який розглянув корінні питання революції. Він розробив марксистську тактику партії, згуртував більшовиків ідейно і організаційно, націлив більшовицькі організації на перехід від масових політичних страйків до збройного повстання. Як вказував В. І. Ленін, цей з'їзд відкрив «нову смугу в історії нашого соціал-демократичного робітничого руху»[8].

Після закінчення III з'їзду РСДРП більшовики Києва одержали його резолюції. У листі до київських більшовиків від 26 травня 1905 року Н. К. Крупська пи-

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 275, 1905, спр. 175, арк. 4; Киевский политехнический и Киевский сельскохозяйственный институты. 1898—1923. К., 1925, стор. XIX.

[2] Газ. «Вперед», 29 січня 1905 р.; ЦДІА УРСР, ф. 707, 1905, спр. 2, арк. 10; газ. «Киевское слово», 22 січня 1905 р.

[3] 1905 рік у Києві та на Київщині, стор. 237.

[4] Газ. «Пролетарий», 10 жовтня 1905 р.

[5] В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 29.

[6] Там же, стор. 46.

[7] И. Н. Бондаренко. Большевики Киева в первой русской революции (1905—1907 гг.). К., 1960, стор. 128.

[8] В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 391.

сала, що «до вас приїде з доповіддю Вадим[1], повідомляю коротенько про з'їзд. Резолюцію ви вже одержали, надіслали вам листа ЦК до комітетів»[2].

В кінці травня 1905 року до Києва прибув уповноважений обраного на з'їзді ЦК О. М. Ессен (Бур), який провів значну роботу по згуртуванню сил більшовиків і організації їх на боротьбу проти розкольницьких дій меншовиків. Він виступив з доповіддю про III з'їзд партії в Київському комітеті РСДРП[3]. У липні 1905 року в Києві за участю О. М. Ессена відбулася нарада соціал-демократичних організацій півдня Росії, яка прийняла резолюцію про підготовку збройного повстання.

Більшовики Києва, керуючись рішеннями з'їзду партії, розгорнули велику роботу серед робітників міста, згуртовуючи їх для дальшої боротьби. Була проведена підготовча робота по організації виступу трудящих у день Першого травня. Але через розкольницькі дії меншовиків — членів Київського комітету РСДРП першотравневий страйк був зірваний[4].

Влітку 1905 року під впливом революційних виступів робітників посилився революційний рух серед селянства, в армії і на флоті. У червні 1905 року спалахнуло повстання на броненосці «Потьомкін». Це був перший масовий політичний виступ в армії і на флоті. В. І. Ленін, оцінюючи ці події, писав: «...броненосець «Потьомкін» лишився непереможеною територією революції і, хоч яка була б його доля, перед нами в наявності безсумнівний і найзнаменніший факт: спроба утворення *ядра революційної армії*»[5].

Революційний рух розгорнувся в частинах київського гарнізону.

Більшовики Києва проводили широку агітаційну і пропагандистську роботу серед солдатських мас. Розповсюджуючи більшовицькі солдатські газети «Казарма», «Солдатская жизнь», листівки, відозви та прокламації, вони сприяли зростанню революційної свідомості солдатських мас, розумінню ними спільності інтересів робітників, селян і солдатів.

Особливо велика робота проводилася серед саперних частин, де був значний робітничий прошарок. Революційні настрої солдатів-саперів, колишніх робітників великих промислових міст, які мали досвід участі в страйках та демонстраціях, справляли вплив на солдатів інших частин київського гарнізону.

Восени 1905 року революційний рух охопив усю країну. Небаченого розмаху набрав загальноросійський жовтневий політичний страйк.

Революційні виступи пролетарів Москви і Петербурга гаряче підтримали робітники України, зокрема Києва. 10 жовтня застрайкували робітники залізничних майстерень Московсько-Київсько-Воронезької залізниці, було припинено рух поїздів на станції Київ-II[6]. 11 жовтня до них приєдналися службовці управління Південно-Західної залізниці. Цього ж дня тут відбувся мітинг, на якому більшовик О. Г. Шліхтер був обраний керівником страйку. У своїй промові він закликав робітників, службовців та присутніх на мітингу студентів до повалення існуючого ладу.

Збори, які відбулися в управлінні Південно-Західної залізниці, знаменували початок загального жовтневого політичного страйку в Києві. Була обрана комісія на чолі з О. Г. Шліхтером, яка склала вимоги страйкарів-залізничників. Прокламація з цими вимогами була надрукована в друкарні Київського комітету РСДРП і розповсюджена в місті.

12 жовтня у приміщенні Київського університету відбувся масовий мітинг, в якому взяло участь понад 2 тис. робітників, службовців і студентів. Його відкрив

---

[1] Вадим — Д. С. Постоловський, член обраного на з'їзді ЦК.
[2] Журн. «Исторический архив», 1955, № 1, стор. 36.
[3] 1905 рік у Києві та на Київщині, стор. 323—324.
[4] До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції 1905—1907 рр. К., 1955, стор. 202.
[5] В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 509.
[6] ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 195, арк. 293.

Виступ О. Г. Шліхтера перед демонстрантами біля будинку міської думи. 18 жовтня 1905 р.

О. Г. Шліхтер, за пропозицією якого було обрано Виконавчий комітет для вироблення вимог страйкарів[1]. На мітингу були присутні представники робітничого класу Москви і Петербурга. Тут збиралися гроші на зброю. Наступного дня в мітингу, який відбувся в університеті, взяло участь близько 10 тис. чоловік. Для підготовки до збройного повстання було вирішено організувати три групи літучих загонів.

Цього ж дня до страйкуючих залізничників приєднались робітники Південноросійського машинобудівного заводу. Царські власті робили все, щоб придушити революційні виступи. Але рух поширювався. 14 жовтня застрайкували робітники заводів Гретера і Криванека, Млошевського, фабрики металевих виробів, дрібних заводів, учні середніх учбових закладів, службовці і робітники редакцій київських прогресивних газет. На мітингу в університеті промовці закликали до повалення самодержавства і встановлення демократичної республіки.

14 жовтня уряд оголосив у Києві воєнний стан[2]. Посилились репресії проти робітників. Начальником охорони міста був призначений генерал Драке. Урядові війська взяли під охорону електростанцію, пошту, телеграф, оточили університет і політехнічний інститут. В місті були розміщені військові загони і поліція. Продовжували прибувати війська.

Незважаючи на найсуворіші заходи, 15 жовтня в місті застрайкували нові підприємства і установи, страйк набрав загального характеру. 16 і 17 жовтня він продовжувався.

Наляканий зростанням революції, цар 17 жовтня видав маніфест, в якому лицемірно обіцяв народові політичні свободи і скликання нової, законодавчої думи. Булигінська дума була зметена революцією. В. І. Ленін писав, що «день 17 жовтня залишиться в історії, як один з великих днів російської революції. Небачений в світі всенародний страйк досяг свого апогею. Могутня рука пролетаріату, що піднявся в пориві геройської солідарності в усіх кінцях Росії, спинила все промислове, торговельне і державне життя. Країна завмерла перед бурею. То з одного, то з другого великого міста доходили звістки, одна від одної тривожніші. Війська вагалися. Уряд утримувався від репресії, революціонери не починали відкритих серйозних нападів, але повстання прорувалося з стихійною силою скрізь і всюди»[3]. Разом з тим В. І. Ленін, більшовики попереджали робітників і селян, що самодержавство ще далеко не капітулювало і закликали їх продовжувати боротьбу.

18 жовтня в Києві стало відомо про царський маніфест. Місцеві газети з текстом «Конституції» вмить розхоплювалися. Вранці в різних районах міста виникли мітинги, що переростали у маніфестації. Демонстранти несли червоні прапори і співали революційних пісень. Найбільш багатолюдний мітинг відбувся біля університету, де були присутні близько 10 тис. чоловік[4]. На мітингу виступив О. Г. Шліхтер, який закликав трудящих міста продовжувати боротьбу за повалення царизму.

---

[1] Київський облдержархів, ф. 26, спр. 157, арк. 75.
[2] Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2. К., 1955, стор. 462.
[3] В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 383.
[4] ЦДІА УРСР, ф. 272, 1905, спр. 160, арк. 161—164.

Тут було вирішено влаштувати мітинг на площі біля міської думи[1]. Колони демонстрантів, до яких приєднувалися нові маси народу, вирушили до думи, де відбувся мітинг. Місцеві власті кинули проти демонстрантів війська і поліцію, які вчинили криваву розправу. За далеко не повними даними, в цей день на вулицях Києва було вбито 16 і поранено 134 чоловіки. В той же час з метою роз'єднання революційних сил народу урядом був організований чорносотенний погром, який тривав три дні. В. І. Ленін писав, що «чорні сотні запрацювали так, як не бачила ще Росія. Звістки про побоїща, про погроми, про нечувані звірства так і сиплються з усіх кінців Росії»[2]. Криваві події, що відбувалися в Києві, свідчили про справжню мету маніфесту царського уряду — виграти час, зібратися з силами і вдарити по революції.

Жовтневий загальноросійський політичний страйк, за визначенням В. І. Леніна, став генеральною репетицією грудневого збройного повстання 1905 року.

У дні жовтневого страйку виникли Ради робітничих депутатів, які були небаченою у світі масовою політичною організацією робітничого класу, зародком нової, революційної влади. «Ці органи, — вказував В. І. Ленін, — створювались виключно *революційними* верствами населення, вони створювались поза всякими законами і нормами цілком революційним шляхом, як продукт самобутньої народної творчості, як прояв самодіяльності народу, що позбувся або позбувається старих поліцейських пут»[3].

Київська Рада робітничих депутатів виникла наприкінці жовтня 1905 року. 21 жовтня у приміщенні політехнічного інституту зібрався мітинг. На цих зборах більшовики розповіли про виникнення та діяльність Рад робітничих депутатів у Петербурзі, Москві, Іваново-Вознесенську та інших промислових центрах. Вони закликали робітників створити Раду і в Києві[4]. Серед інших промовців виступив робітник заводу Гретера і Криванека Ф. П. Алексєєв. Була схвалена пропозиція надіслати делегатів на всі підприємства і обрати по одному депутату на кожні 100 робітників[5].

На заклик більшовиків на заводах почалися вибори депутатів. 24 жовтня робітники Південноросійського машинобудівного заводу на зборах обрали своїх представників до Ради: Т. Михайлова — від механічного цеху, Ф. Іванова — від вагонного, П. Крилова — від модельного, М. Комарницького — від котельного, Я. Давидова та М. Славинського — від ливарного. Того ж дня були проведені вибори депутатів до Ради в Головних майстернях Південно-Західної залізниці. 25 жовтня обрали своїх депутатів до Ради арсенальці. Протягом тижня були проведені вибори депутатів на заводах Гретера і Криванека, Бертрана, Графа, Млошевського та інших[6].

30 жовтня в приміщенні політехнічного інституту відбувся перший пленум Київської Ради. Тут були присутні делегати від дев'яти заводів міста. Пленум розглянув ряд організаційних питань. Було обрано бюро Ради, куди ввійшли по одному представнику від кожного підприємства.

Вибори до Рад проходили в запеклій боротьбі більшовиків проти меншовиків, які намагалися принизити роль Рад, розглядали їх тільки як органи місцевого самоврядування. Більшовики вважали, що Ради є бойовими організаціями, органами підготовки і проведення збройного повстання.

6 листопада відкрився другий пленум Київської Ради. На ньому були присутні близько 500 делегатів від багатьох заводів, фабрик та інших підприємств міста. Головою Ради було обрано робітника заводу Гретера і Криванека Ф. Алексєєва.

---

[1] Журн. «Летопись революции», 1925, № 2, стор. 106.
[2] В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 404.
[3] В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 209.
[4] П. Шморгун. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р. К., 1955, стор. 20.
[5] Ф. Ястребов. 1905 рік у Києві. Х., 1930, стор. 74.
[6] П. Шморгун. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р., стор. 20.

На засіданні розгорілась боротьба між більшовиками і меншовиками. Більшовики рішуче викривали намагання меншовиків відвернути увагу робітників від політичних питань, нав'язати рішення про об'єднання Київської Ради робітничих депутатів з «Союзом спілок» — політичною організацією буржуазно-ліберальної інтелігенції, яка оформилась у травні 1905 року на з'їзді представників 14 спілок — адвокатів, лікарів, письменників, інженерів, вчителів та інших[1]. Під впливом більшовиків пленум Київської Ради прийняв резолюцію, в якій говорилося: «Рада робітничих депутатів м. Києва в питанні об'єднання з „Союзом спілок" ухвалює: інтереси робітничого класу вимагають окремої організації пролетаріату, а тому Рада висловлюється проти вступу до „Союзу спілок"»[2]. Протягом листопада заводи продовжували обирати своїх делегатів до Ради.

Під керівництвом більшовиків виступи робітників Києва за свої права тривали. 4 листопада відбулася сходка на Південноросійському заводі[3]. 14 листопада почався великий страйк на заводі Гретера і Криванека, до якого приєдналися робітники інших підприємств. 16 листопада застрайкували працівники пошти і телеграфу Києва. На телеграф були послані військові телеграфісти з саперних батальйонів, але вони відмовились замінити страйкарів[4].

Під впливом революційних виступів робітників посилились заворушення серед солдатів саперних частин.

Ввечері 16 листопада страйк почали солдати 3-ї роти 5-го понтонного батальйону. В цій роті під впливом Київської військової організації РСДРП виник солдатський актив, який мав великий вплив на саперів. Солдати поставили ряд вимог, більшість яких було спрямовано на поліпшення матеріально-побутових умов саперів.

17 листопада військово-революційна організація випустила прокламацію, в якій засуджувалися знущання командира роти штабс-капітана Смирнова з солдатів. Прокламація закінчувалася закликом до солдатів виступити за честь і людську гідність, за праве діло солдатського і народного визволення та обрати представників у Раду солдатських депутатів. На нараді представників військових частин і військової організації РСДРП, яка відбулася на Московській вулиці, № 31, було вирішено 18 листопада почати збройну демонстрацію і перетворити її на збройне повстання[5]. Всю ніч спішно готувалися до виступу.

Вранці 18 листопада повстали солдати саперної бригади на чолі з підпоручиком Б. П. Жаданівським і рушили в напрямку розташування інших військових частин — спочатку по Московській вулиці до Миколаївських казарм, потім до казарм Курського полку і через Звіринець до залізничної станції Київ-II. До них приєдналися робітники заводів «Арсенал», Південноросійського машинобудівного, Головних майстерень Південно-Західної залізниці та багатьох інших підприємств міста. На вулицях, де проходили солдати, збиралися юрби народу, які

Миколаївські казарми, де розміщувалися солдати, які брали активну участь у повстанні в листопаді 1905 р.

[1] Ф. Є. Лось. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955, стор. 232.

[2] «Киевская газета», 18 листопада 1905 р.

[3] ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 175, арк. 134.

[4] Коротка хронологія революції 1905 року на Україні. Х., 1931, стор. 84.

[5] ЦДІА УРСР, ф. 275, 1905, спр. 199, арк. 85; Ф. Ястребов. 1905 рік у Києві, стор. 84.

вітали повсталих. Під звуки «Варшав'янки» демонстранти попрямували на Жилянську вулицю до казарм артилерійської бригади.

Б. П. Жаданівський.

Проте контрреволюція вжила рішучих заходів. В місто були стягнуті військові частини. Робітники і солдати, які йшли до Брест-Литовського шосе, щоб з'єднатися там з бойовими дружинами Шулявського фабрично-заводського району, були зустрінуті вогнем. На вулицях з'явилися барикади, відбувалися сутички між повсталими і урядовими військами. Понад 30 чоловік було убито і 100 поранено. Увечері збройне робітничо-солдатське повстання було придушене. 19 листопада у Києві введено воєнний стан.

Царська влада жорстоко розправилася з повсталими. Активні учасники повстання Б. Жаданівський, П. Коровін та інші були засуджені до смертної кари, яку пізніше замінили довічною каторгою. Багато солдатів було заслано до Сибіру і відправлено в дисциплінарні батальйони.

Київська Рада робітничих депутатів підтримала виступ саперів і оголосила загальний політичний страйк. Було вирішено провести демонстрацію в день похорон жертв кривавого розстрілу. 19 листопада у приміщенні політехнічного інституту, де відбувалося засідання Ради робітничих депутатів, зібралося багато робітників. Але демонстрацію вирішили відкласти, бо стало відомо, що готується її розгром. 23 листопада Рада робітничих депутатів ухвалила припинити політичний страйк.

Найвищою точкою першої російської революції було грудневе збройне повстання 1905 року. Воно мало великий відгук на Україні. Активно виступили на підтримку московського пролетаріату робітники Києва. На мітингах, які відбулися в місті, вони висловлювали свою солідарність з робітниками Москви. 12 грудня почався страйк, в якому взяло участь 5 тис. чоловік. Але внаслідок дезорганізаторської діяльності меншовиків він не переріс у збройне повстання.

16 грудня власті вирішили ліквідувати «Шулявську республіку», де влада фактично знаходилась в руках робітників. Сюди були кинуті урядові війська, які проводили поголовні обшуки і арешти. Були заарештовані члени Київської Ради робітничих депутатів.

Грудневе повстання зазнало поразки. Але, як вказував В. І. Ленін, «робітники Петербурга, Києва, Одеси, Варшави, Лодзі не розбиті. Вони виснажені страшенно тяжкою боротьбою, що тягнеться вже цілий рік, але їх мужність не зломлена. Вони збираються з силами, щоб знову почати боротьбу за свободу»[1].

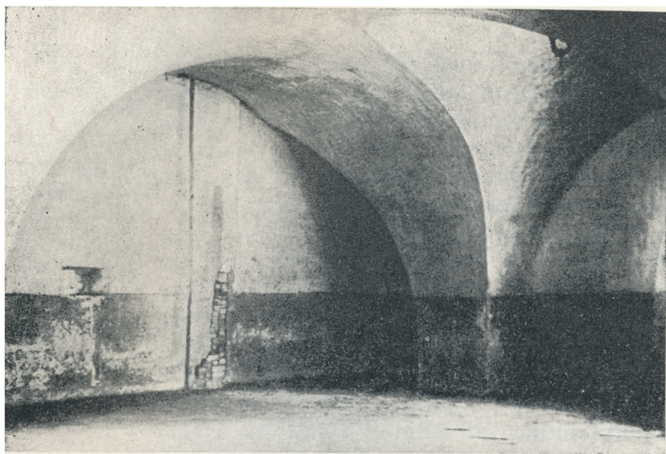
Після поразки грудневого збройного повстання 1905 року революція пішла на спад. Царський уряд скористався цим, щоб остаточно придушити її.

Репресії царизму були спрямовані насамперед проти більшовиків, які очолили всі революційні виступи пролетаріату. Жорстоких переслідувань зазнав київський пролетаріат. Після придушення «Шулявської республіки» і розгрому Київської Ради робітничих депутатів царські власті посилили наступ проти робітників та їх організацій. Не припинялися облави, обшуки, арешти. Придушувати революційний рух царизму допомагали київські чорносотенці з відділень «Російського зібрання», «Російської монархічної партії», «Російського братства» та «Союзу руського народу».

Проте і в цих тяжких умовах найжорстокішого поліцейського терору київські більшовики не припиняли організаційної та агітаційно-пропагандистської роботи серед широких мас трудящих, спрямовували революційну боротьбу робітників.

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 115.

Камера військової тюрми Косий капонір, де були ув'язнені сапери, що брали участь у повстанні в листопаді 1905 р.

Керуючись рішеннями III з'їзду партії, Таммерфорської конференції і настановами В. І. Леніна, київські більшовики згуртовували трудящі маси навколо більшовицьких лозунгів, вели агітацію за активний бойкот І Державної думи, з новими силами почали готуватись до збройного повстання.

В той же час загострилася боротьба між більшовиками і меншовиками. Важливою теоретичною зброєю київських більшовиків в їх боротьбі проти меншовиків була знаменита книга В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», яка в той час набула значного розповсюдження в місті. Розширення і зміцнення зв'язків з масами проходило також у запеклій боротьбі з українськими та єврейськими буржуазними націоналістами. Їх націоналістичним програмам більшовики протиставили бойову марксистську програму пролетарського інтернаціоналізму. Непримиренна боротьба більшовиків проти великодержавного шовінізму і місцевого буржуазного націоналізму допомагала визріванню у народних мас високої революційної свідомості, сприяла зміцненню дружби між усіма народами Росії. Більшовики Києва вели також боротьбу проти есерів та анархістів.

Позиції київських більшовиків значно зміцнилися після приїзду в місто ряду більшовиків з Москви та інших міст, учасників грудневого повстання. Почастішали масовки, стало практикуватися читання політичних рефератів. Автором одного з цікавих рефератів був видатний більшовик Артем (Ф. А. Сергєєв), який в цей час приїхав у місто.

Борючись за вплив на робітничі маси, більшовики Києва почали видавати щоденну легальну газету «Работник». У першому номері її, що вийшов 8 червня 1906 року, була вміщена стаття В. І. Леніна «Напередодні».

Київські більшовики надавали великого значення революційній роботі у профспілках. У 1906 році в місті налічувалось 22 профспілки, які створили Центральне бюро Київських профспілок, що існувало нелегально. Професійні спілки при активній допомозі більшовиків сприяли зростанню класової свідомості робітників, відігравали значну роль у їх боротьбі за свої економічні і політичні права.

Продовжуючи готувати трудящих до майбутніх боїв з самодержавством, київські більшовики невтомно роз'яснювали їм шкідливість конституційних ілюзій, які поширювала ліберальна буржуазія. Вони розглядали думу як грубу підробку народного представництва, боролись за розгортання революції. При Київському комітеті РСДРП на початку 1906 року була створена бойова дружина, яка готувала ядро для майбутнього збройного повстання.

Незважаючи на жорстокі репресії, робітники, керовані більшовиками, не припиняли боротьби. Перші роковини революції — 9 січня 1906 року були відзначені у місті одноденним політичним страйком. Припинили роботу робітники заводів Південноросійського машинобудівного, Терещенка, Унгермана і Неєдли, Фільверта і Дєдіни, Шиманського, Млошевського, пароплавних майстерень, тютюнової фабрики братів Коген та багатьох інших.

Особливо активізувався робітничий рух у першотравневі дні 1906 року. В день Першого травня в Києві був проведений одноденний страйк, в якому взяли участь робітники всіх фабрик і заводів.

Велику роботу у 1906—1907 рр. проводило Вузлове бюро РСДРП Південно-

Західної залізниці, яке діяло під керівництвом більшовиків. Воно вело агітацію і пропаганду серед залізничників, влаштовувало масовки й збори, розповсюджувало листівки, спрямовувало діяльність профспілок. Особливо значну роботу розгорнуло бюро по зміцненню союзу робітничого класу з селянством, розповсюджуючи серед селян губернії нелегальні прокламації, газети, брошури.

Під впливом боротьби робітників і селян у 1906—1907 рр. відбувались заворушення і у військових частинах київського гарнізону, де активно продовжувала працювати Київська військова організація РСДРП. У березні 1906 року вона почала видавати спеціальну газету для солдатів — «Голос солдата». Посилилась і усна агітація. Систематично скликались солдатські сходки, більшовики частіше проникали в казарми і проводили там революційну роботу. Посиленню роботи Київської військово-революційної організації сприяв приїзд у Київ групи більшовиків, у т. ч. Д. З. Мануїльського і О. А. Трояновського. 23 січня 1906 року у місті відбулося заворушення солдатів 7-го саперного батальйону.

Робітники відступали повільно, з боями. Хоч кількість страйкуючих у Києві, як і в інших містах країни, зменшилася, проте в 1906 році у страйках взяло участь близько 10 тис. робітників. Ні численні арешти, ні тяжкі переслідування не зламали духу київських більшовиків, які продовжували готувати пролетаріат до нового революційного піднесення.

Незважаючи на поразку, революція 1905—1907 рр. мала величезне історичне значення. Вона була першою народною революцією епохи імперіалізму і знаменувала собою початок найглибших політичних потрясінь і революційних битв. За роки революції народи Росії, в т. ч. і український народ, нагромадили неоціненний політичний досвід, який став могутньою зброєю в їх наступній боротьбі за своє соціальне і національне визволення.

3. КИЇВ У РОКИ РЕАКЦІЇ, НОВОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПІДНЕСЕННЯ, ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ ВІЙНИ ТА ДРУГОЇ БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1907—березень 1917 рр.)

Після поразки першої буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. в Росії настали тяжкі роки реакції. 3 червня 1907 р. царський уряд розпустив II Державну думу і видав новий закон про вибори до III Державної думи. Соціал-демократична фракція II Державної думи була віддана до суду. Обмежені і до цього виборчі права робітників ще в більшій мірі були урізані новим виборчим законом. За визначенням В. І. Леніна, цей закон був виразом мерзенного злочину проти народу, повним перекрученням волі «не тільки всього народу, але навіть і меншості, яка користується виборчими правами, на догоду жменьці поміщиків і капіталістів...»[1].

Вчинивши третьочервневий державний переворот, самодержавство з жорстокими репресіями обрушилося на робітників і селян. Ці репресії мали на меті знищити все, що нагадувало про революцію. Тисячі учасників революційної боротьби були замучені, розстріляні, повішені, десятки тисяч засуджені на каторгу. З нечуваною жорстокістю розправлявся царизм з робітничими організаціями. Було скасовано свободу слова, зборів і друку. «Царський уряд, поміщики і капіталісти,— писав В. І. Ленін,— шалено *мстили* революційним класам, і пролетаріатові насамперед, за революцію,— наче поспішаючи скористатися перервою масової боротьби для знищення своїх ворогів»[2].

Царизм намагався всіляко перешкодити зростанню національної самосвідомості трудящих пригноблених національностей, в т. ч. й української. Національно-визвольний рух на Україні, що посилився в революційні роки, жорстоко придушу-

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 101.
[2] В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 313.

вався. Царські власті закривали українські клуби, газети і журнали, що видавалися українською мовою, культурно-освітні українські організації, конфісковували твори Т. Г. Шевченка та інших письменників України. III Державна дума, обрана у жовтні 1907 р. за новим виборчим законом, відхилила законопроект групи депутатів про запровадження викладання українською мовою навіть у початкових школах. Українським дітям заборонялося розмовляти рідною мовою не тільки в школі, а й поза нею. Українська мова була виключена з театральних вистав, концертів, публічних лекцій.

Самодержавство докладало всіх зусиль, щоб посіяти національну ворожнечу, нацькувати трудящих різних національностей одні на одних. В. І. Ленін відзначав з цього приводу: «На протиставленні інтересів різних націй, на отруєнні свідомості темних і забитих мас побудовані всі розрахунки чорносотенців. Візьміть першуліпшу чорносотенну газетку і ви побачите, що переслідування «інородців», розпалювання взаємного недовір'я між російським селянином, російським міщанином, російським ремісником і селянином, міщанином, ремісником єврейським, фінським, польським, грузинським, українським — ось хліб, яким живиться вся чорносотенна банда»[1].

Капіталісти посилили економічний наступ на робітничий клас, намагаючись позбавити його тих завоювань, яких він добився за роки революції. Вони збільшували робочий день, зменшували заробітну плату, запроваджували найрізноманітніші штрафи, заводили «чорні списки», до яких заносили прізвища революційно настроєних робітників, тощо.

Разом з усією країною жорстоку чорносотенну реакцію переживав і Київ. Уже 4 червня, відразу ж після розгону II Державної думи, у Києві почалися масові арешти більшовиків і революційно настроєних робітників. В результаті придушення повстання солдатів 21-го саперного батальйону і 41-го Селенгінського піхотного полку, яке було розпочате в ніч з 4 на 5 червня 1907 року за вимогою військової організації есерів і на противагу рішенню військової організації РСДРП, сотні революційно настроєних солдатів були заарештовані і віддані до суду, а військова організація більшовиків розгромлена. Частина більшовиків, у т. ч. Д. З. Мануїльський, змушена була залишити Київ. Наприкінці жовтня 1907 року охранці вдалося заарештувати всіх учасників Південноросійської партійної конференції, на яку зібралися представники Катеринославської, Харківської, Луганської і Київської соціал-демократичних організацій[2]. Більшовицька організація міста втратила багато людей. Ряд підпільних груп припинив своє існування. Проте на цей час у Київській організації налічувалося ще понад 1200 членів.

Переборюючи величезні труднощі, більшовики Києва уже з весни 1908 року пожвавили свою роботу. В різних районах міста відбувалися масовки, створювались гуртки, були обрані підрайонні та районні партійні комітети, видавалися листівки. Керівником Заводського районного комітету був П. І. Старостін, який встановив зв'язки з робітниками найбільших заводів. Цей райком влітку 1908 року видав і розповсюдив серед робітників кілька листівок. Але в червні 1908 року керівники Заводського райкому були заарештовані.

Керівним центром більшовиків у Києві в 1908 році було Вузлове бюро Південно-Західної залізниці. Воно налагодило доставку у місто більшовицьких газет «Пролетарий» і «Социал-демократ», мало свою друкарню і видавало нелегальний періодичний орган «Железнодорожный пролетарий». Перший номер цієї газети вийшов у квітні 1908 року. Редактором її був більшовик О. А. Трояновський.

Вузлове бюро виконувало функції не тільки Київського міського більшовицького комітету, а й підтримувало зв'язки з іншими партійними організаціями України. Внаслідок цього у червні 1908 року газета «Железнодорожный пролетарий»

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 212—213.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 304, 1907, спр. 250, арк. 167.

була перейменована в «Южный пролетарий». Така назва значно краще відповідала її характеру і змісту.

Восени 1908 року ще більше ускладнилися умови для підпільної роботи. Знову прокотилася хвиля репресій і арештів. У жовтні 1908 року були заарештовані П. І. Старостін, М. Ф. Головко-Улазовська, О. А. Трояновський, а згодом була ліквідована й друкарня Вузлового бюро. На весну 1909 року Київська нелегальна організація налічувала лише 80 членів партії. В березні цього року відбулися нові арешти, під час яких були заарештовані О. Ф. Розмирович, Є. Б. Бош та інші діячі Вузлового бюро і чимало працівників Заводського, Подільського та інших районних комітетів Києва. В результаті арештів Вузлове бюро і районні комітети партії влітку 1909 року фактично припинили свою діяльність.

Проте вже восени 1909 року за ініціативою робітників-більшовиків нелегальна організація в Києві почала відновлюватись. Наприкінці цього року був створений Тимчасовий комітет РСДРП, а на початку 1910 року скликана загальноміська партійна конференція, яка обрала Київський комітет РСДРП. Незабаром були оформлені Міський і Подільський районні комітети, а Заводський і Залізничний, які зазнали особливо тяжких репресій, відновили свою роботу в 1911—1912 рр. На всіх великих підприємствах створювалися партійні групи, почали працювати пропагандистські гуртки тощо. У 1910 році Київський комітет РСДРП налагодив через Є. Б. Бош листування з В. І. Леніним і Н. К. Крупською, встановив зв'язки з редакціями більшовицьких газет «Социал-демократ», «Звезда» і «Рабочая газета», систематично випускав листівки, в яких послідовно відстоював ідею зміцнення нелегальної пролетарської партії.

Одночасно більшовикам доводилося вести боротьбу проти меншовиків-ліквідаторів, які заперечували необхідність для робітничого класу мати свою нелегальну партію. Скориставшись арештами більшовиків у Києві, ліквідатори захопили легальні робітничі організації. Перед більшовиками постало завдання витіснити ліквідаторів з цих організацій і спрямувати їх діяльність по революційному шляху. Особливу увагу більшовики приділяли роботі в профспілках. Ці масові робітничі організації зазнали великих репресій з боку царських властей. Якщо в 1907 році у Києві існувало ще 29 профспілок, то у 1909 році їх залишилося лише 2. Більшовики Києва проводили роботу в нечисленних легальних профспілках, докладали всіх зусиль, щоб зберегти закриті урядом профспілки як нелегальні організації або легалізувати їх під зміненою назвою.

Більшовики все більше поширювали свій вплив і на інші легальні робітничі організації — клуби, культурно-освітні товариства, кооперативи тощо. На початку 1911 року ліквідатори були вигнані робітниками з «Товариства поширення знань в народі», «Клубу трудящих, що працюють в торговельних і промислових закладах» та з інших організацій.

Але в той час, як більшовики невтомно збирали сили для нових революційних боїв, дрібнобуржуазні елементи, що в період революції примкнули до РСДРП, особливо до її меншовицького крила, в паніці тікали з партії, відрікаючись від революційних лозунгів. Втечу нестійких, опортуністичних елементів — ненадійних попутників революції В. І. Ленін вважав позитивним явищем, що сприяло зміцненню партії. «Партія очищається від міщанського сміття, — писав він О. М. Горькому. — Робітники більше беруться до справи»[1].

В роки реакції більшовикам України, в т. ч. й Києва, довелося витримати жорстокі атаки опортуністичних фракцій і груп: ліквідаторів, одзовістів, махістів, троцькістів, «богобудівників» та інших, які намагалися ревізувати вироблені партією політичні й організаційні принципи, ліквідувати нелегальну партію пролетаріату і тим обезглавити робітничий клас і селянство. Особливо вперто вони нападали на революційний світогляд пролетаріату — діалектичний і історичний матеріалізм.

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 327.

Такі спроби ревізувати марксизм мали місце і в Києві з боку меншовиків Валентинова і Бермана та кадетів Кудрявцева, Блонського, Леонтовича, Гілярова. Але більшовики на чолі з В. І. Леніним відбили всі атаки ворогів марксизму і відстояли партію, її теорію та революційні принципи. Велику роль у цьому відіграла книга В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», яка вийшла в світ у травні 1909 року.

В одному таборі з меншовиками в роки реакції виступали дрібнобуржуазні партії українських націоналістів — УСДРП і «Спілка». Місцеві організації цих партій в результаті розпаду і розкладу не проявляли в цей час майже ніякої діяльності. Функціонували головним чином їх закордонні центри, що виступали разом з меншовиками-ліквідаторами проти більшовиків, проти В. І. Леніна. Частина діячів «Спілки» за кордоном зблокувалася з Троцьким і разом з ним видавала спочатку у Львові, а потім у Відні центристську газетку «Правда». У 1912 році «Спілка» остаточно припинила своє існування. Такий же занепад і розбрід переживала в роки реакції й УСДРП. Вона намагалася створити національну політичну організацію, яка могла б існувати легально і займатися лише культурно-освітньою діяльністю. На початку 1910 року УСДРП розпалася на дві фракції — «Праця» і «Робітник»[1]. Між ними почалася боротьба за першість, яка остаточно привела їх до занепаду. З метою консолідації всіх буржуазно-націоналістичних груп на Україні М. Грушевський разом з С. Єфремовим та Є. Чикаленком у 1908 році організував нову партію — так зване Товариство українських поступівців (ТУП), яка за своєю програмою примикала до російських кадетів, хоч і розходилася з ними в питанні про автономію України в рамках буржуазної конституційної Росії.

Єдиною політичною партією, здатною боротися проти царизму і вести за собою мільйонні маси трудящих, була партія більшовиків, керована В. І. Леніним. Вона відступала найбільш організовано і, перебуваючи в глибокому підпіллі, перебудувала свої ряди, зберегла зв'язки з масами, організовувала їх на боротьбу проти самодержавства і капіталістів. Хоча в умовах економічної депресії, безробіття, розгулу поліцейсько-чорносотенного терору кількість страйків різко зменшилась, спад страйкового руху був відносним. Про нього можна говорити лише в порівнянні з революційними роками; в порівнянні ж з дореволюційними роками рівень робітничого руху в роки реакції був значно вищий. Робітничий клас Росії не занепав духом від першої поразки, а відступав поволі, з боями відстоюючи свої завоювання.

Разом з робітниками всієї країни боротьбу з царизмом і капіталістами в роки реакції вели й робітники Києва. Вже 4 червня 1907 року у відповідь на розгін II Державної думи застрайкувало 400 робітників Південноросійського заводу. Страйк носив політичний характер. Виступ машинобудівників був підтриманий робітниками чавуноливарного заводу Бертрана та лісопильного і борошномельного заводів. Поряд з політичними вимогами були висунуті й економічні. Страйк закінчився перемогою робітників. Власники заводів змушені були збільшити заробітну плату й зменшити робочий день.

У червні 1907 року відбувся економічний страйк 609 робітників на тютюновій фабриці братів Коген. Страйк тривав 15 днів і закінчився частковою перемогою робітників, які домоглися підвищення заробітної плати.

Восени 1907 року по всій країні прокотилася хвиля страйків і мітингів протесту проти суду над соціал-демократичною фракцією II Державної думи. Київський комітет РСДРП звернувся з листівкою до робітників міста, в якій закликав їх протестувати проти засудження соціал-демократичних депутатів II Думи. В день суду, 22 листопада, робітники Києва направили адрес соціал-демократичним депутатам, в якому писали: «Вітаємо Вас, товариші! Тримайтеся бадьоро і знайте: робітничий клас з вами!»[2]. Цього ж дня почався страйк 1200 робітників Деміївського

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 320, 1910, спр. 1110, арк. 14.

[2] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 70—72.

рафінадного заводу. Він тривав до 3 грудня і закінчився поразкою робітників. Багато робітників було заарештовано і звільнено з заводу.

Царський уряд посилив також гоніння проти всіх проявів демократичного руху; зокрема, він вирішив розправитись з студентським рухом. З цією метою 11 червня 1907 року були видані «Правила про студентські організації і про влаштування зборів у стінах вищих учбових закладів», які разом з виданим згодом рядом циркулярів були спрямовані на посилення нагляду за студентами і ліквідацію університетської автономії.

Революційно-демократична частина студентів Київського університету на сходці 23 вересня висловилася за бойкот цих правил. Було вирішено зберегти Раду студентських представників, а членам її перейти на нелегальне становище і скликати збори потай, під виглядом різних гуртків. 18 жовтня Рада студентських представників організувала страйк «на спомин київських подій 18 жовтня 1905 року». Студенти співали в коридорах революційних пісень і виголошували промови політичного змісту. Для припинення страйку в університет була викликана поліція. Члени Ради студентських представників 1 листопада були заарештовані, а університет протягом місяця двічі закривався. 17 листопада 1907 року студенти провели загальноуніверситетську сходку, на якій прийняли резолюцію про оголошення страйку. Близько 800 учасників цієї сходки були виключені з університету, і значна частина їх вислана з Києва. Університет був перетворений на казарму, що охоронялася козаками, солдатами і поліцією. Проте революційно-демократична частина студентів не припиняла боротьби проти царизму і в наступні роки. Так, у жовтні 1908 року студенти Київського університету взяли участь у загальноросійському студентському страйку.

Незважаючи на переслідування, робітники Києва і в 1908 році продовжували боротьбу проти царизму. У день Першого травня страйкували робітники кількох заводів — Млошевського, Шиманського, «Ауто» та інших. Відбулося і кілька страйків економічного характеру. У червні—вересні страйкували робітники ряду цегельних заводів, меблевої фабрики Кона, будівельники. Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці. Робітники деяких підприємств домоглися задоволення своїх вимог.

Найважчим роком в період реакції для робітничого класу Києва, як і всієї країни, був 1909 рік. Депресія в промисловості і наступ капіталу в поєднанні з столипінським терором привели до ще більшого спаду страйкового руху в країні. З політичних виступів 1909 року у Києві можна відзначити лише першотравневий страйк робітників заводу Гретера і Криванека. Відбулося і 10 економічних страйків, але всі вони закінчилися поразкою робітників.

З 1910 року на Україні, як і в цілому в Росії, почалася нова хвиля страйків. Передбачення більшовиків про те, що панування столипінської реакції в країні не може бути тривалим, що тяжкий період спаду робітничого руху зміниться новим революційним піднесенням, справдувалося. В авангарді революційної боротьби, як і раніше, йшов пролетаріат центрального промислового району Росії, зокрема Москви і Петербурга, який своєю революційною енергією впливав на посилення робітничого руху і на Україні.

У Києві протягом першої половини 1910 року відбулося п'ять страйків. Але починаючи з осені цього року кількість їх значно збільшується. Більшість страйків 1910 року мала ще оборонно-економічний характер. Поряд з цим значно зросла і кількість наступальних страйків, які супроводилися вимогами про підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці тощо. Наступальні страйки в 1910 році становили 37,4 проц., тоді як у 1908 році — 23,3, а в 1909 році — лише 15,9 проц. Робітники поступово переходили від оборони до наступу. Почалося пожвавлення робітничого руху.

Отже, незважаючи на жорстокі репресії і масовий терор, капіталісти не змогли не тільки придушити робітничий рух, а навіть звести його до рівня дореволюцій-

них років. Робітничий клас під керівництвом більшовиків збирав сили для нового виступу проти царизму.

З кінця 1910 року в Росії починається нове піднесення революційного руху, яке було підготовлене всім ходом економічного і політичного розвитку країни. Керівником цього загальнонародного руху був робітничий клас, очолюваний більшовицькою партією.

З другої половини 1910 року робітники Києва, як і інших міст і промислових центрів країни, все активніше вступають у боротьбу проти царизму і буржуазії.

Хвиля протесту проти існуючого ладу прокотилася в зв'язку з смертю Л. М. Толстого. Київський комітет РСДРП видав спеціальну листівку з приводу смерті геніального російського письменника, в якій писав: «Робітничий клас, як і в минулі роки, буде завжди на чолі масового загального руху; тепер же він приєднує свій голос до великого суму тих, для кого смерть Л. М. Толстого є втратою борця проти жорстокого насильства і сваволі царського уряду і православного духовенства, проти болячок і пошлості буржуазно-капіталістичного ладу, що розкладається»[1].

За рішенням Київського комітету РСДРП і студентської молоді 9 листопада відбулася масова демонстрація, в якій взяло участь близько 15 тис. чоловік. Вони вийшли на вулиці з червоними стрічками у петельках і співали «Вічну пам'ять». Тільки за допомогою численних загонів поліції, козаків і військових частин демонстрантів було розігнано. Того ж дня оголосили страйк протесту 300 робітників Південноросійського машинобудівного заводу, робітники окремих будов і працівники друкарні «Прогрес». В аудиторіях політехнічного інституту вирували студентські сходки[2].

Оцінюючи значення виступів робітничого класу і демократичної молоді у другій половині 1910 року, В. І. Ленін писав: «Смуга *повного* панування чорносотенної реакції скінчилась. Починається смуга нового піднесення»[3].

Революційною боротьбою трудящих Києва керувала міська нелегальна організація РСДРП, яка у важких умовах столипінської реакції вміло проводила тактику союза більшовиків з меншовиками-партійцями. Хоча, як зазначав В. І. Ленін, між ними ще зберігались деякі розбіжності по окремих питаннях, але вони «сходилися *в розумінні* ідейно-політичних завдань моменту, сходилися *на ділі* в постановці цих завдань, в розв'язанні їх»[4]. Київська організація РСДРП відіграла важливу роль у мобілізації революційних сил і налагодженні партійної роботи у місті. Активними діячами її в той час були Є. Б. Бош, Р. С. Левик, Д. М. Шварцман, М. П. Зарніцин, Я. Ф. Шильган та інші.

Київський комітет РСДРП систематично видавав листівки, які розповсюджувались у місті та навколишніх районах, керував роботою нелегальних пропагандистських гуртків, створених на підприємствах. Підвищенню класової свідомості робітників і згуртуванню революційних сил сприяло широке розповсюдження більшовицької легальної газети «Звезда». Київський комітет РСДРП вживав заходів щодо налагодження революційної пропаганди і агітації в легальних організаціях робітничого класу. Більшовики проводили велику роботу у «Клубі трудящих підприємств м. Києва», а після його заборони в організованому в лютому 1911 року «Клубі трудящих осіб в конторах і торгово-промислових підприємствах м. Києва». Коли ж і цей клуб за рішенням губернатора був закритий, в листопаді 1911 року вдалось відкрити у приміщенні Троїцького народного будинку (тепер приміщення

[1] Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема (1910—1914 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1959, стор. 63.

[2] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 346; Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема, стор. 61; Из истории Киевского политехнического института. Сборник документов и материалов, т. 1 (1898—1917 гг.). К., 1961, стор. 253, 255, 256; газ. «Рада», 10 листопада 1910 р.

[3] В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 315.

[4] Там же, стор. 295.

Київського театру музичної комедії) так званий Науково-художній клуб. До складу його правління входили більшовики.

Київський комітет РСДРП організовував мітинги, демонстрації, майовки трудящих у пам'ятні революційні дні 9 січня, Першого травня тощо. На початку 1911 року був налагоджений випуск легальної газети «Гудок», але вдалось надрукувати і розповсюдити лише два номери її.

Значною подією в житті Київської організації РСДРП було відновлення поряд з Подільським і Міським районними комітетами партійної організації на Шулявці — в районі, де зосереджувались найбільші промислові підприємства Києва. Секретарем Шулявського райкому був член Київського комітету РСДРП більшовик М. В. Гаврилов, а пізніше робітник Південноросійського заводу більшовик О. Г. Горбачов. На великих підприємствах були створені партійні осередки, а в політехнічному інституті діяла студентська соціал-демократична група.

Є. Б. Бош.

Київська організація РСДРП була однією з найсильніших на Україні. Вона підтримувала зв'язок з В. І. Леніним, який через Н. К. Крупську передавав свої настанови і поради більшовикам Києва.

Київський комітет РСДРП підтримав рішення червневої наради членів ЦК про скликання загальнопартійної конференції і обрав свого представника в Російську організаційну комісію по підготовці цієї конференції. Загальноміська партійна конференція, що нелегально відбулася 13 листопада 1911 року, схвалила участь комітету у роботі РОК і обрала делегата на VI Всеросійську конференцію РСДРП.

В. І. Ленін високо цінив роль Київської організації у боротьбі за відродження партії і скликання VI Всеросійської конференції РСДРП. Він підкреслював, що в цій організації союз більшовиків і меншовиків-партійців, «на велику радість більшовиків, перетворювався майже в повне злиття, в єдиний нерозривний організм с.-д. партійців»[1].

Рішення VI (Празької) конференції, яка вигнала з партії меншовиків-ліквідаторів і виробила тактику партії в умовах революційного піднесення, були рішуче підтримані київськими більшовиками. Озброєна цими рішеннями, Київська організація готувала трудящих міста до вирішальних боїв з самодержавством. Г. К. Орджонікідзе, який за дорученням В. І. Леніна відвідав Київ, писав: «В Києві дуже міцно. Щотижня виходять листівки і провадиться робота»[2].

В місті дедалі зростав робітничий рух, підвищувалась політична активність трудящих мас, демократичної молоді. Хвилю протесту і масових політичних виступів викликав в країні кривавий розстріл робітників на Ленських золотих приїсках 4 квітня 1912 року. Київський комітет РСДРП видав листівку з приводу Ленських подій, в якій закликав робітників провести одноденний страйк протесту. На підприємствах були розповсюджені номери більшовицької газети «Звезда».

9 квітня почався страйк на Південноросійському заводі. Робітники прийняли резолюцію протесту, яка була надіслана соціал-демократичній фракції III Державної думи та в редакції газет «Социал-демократ» і «Звезда». Того ж дня застрайкували 220 робітників заводу Млошевського. В наступні дні їх приклад наслідували робітники машинобудівного заводу Гретера і Криванека, ряду друкарень,

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 295.
[2] К. Остроухова. Шестая (Пражская) Всероссийская конференция РСДРП. М., 1950, стор. 89.

металісти заводу Унгермана і Неєдли та інших підприємств. 12 квітня не вийшла жодна газета, за винятком чорносотенного «Киевлянина». Всього в страйках протесту проти кривавого злочину на Лені взяло участь близько 5 тис. робітників понад 80 різних київських підприємств. Виступ робітників був підтриманий прогресивно настроєними студентами університету, політехнічного і комерційного інститутів, вищих жіночих курсів. Наляканий масовим вибухом народного гніву, київський губернатор віддав місто на поталу поліції, яка провела численні арешти. Були заарештовані Є. Б. Бош, М. П. Зарніцин, Я. Ф. Шильган та інші керівники Київського комітету РСДРП. Незважаючи на це, на заклик більшовиків 1 травня застрайкували понад 3500 робітників 14 підприємств міста, а на його околицях відбулися майовки і робітничі сходки.

Квітнево-травневі страйки і демонстрації 1912 року, в яких взяли активну участь робітники Києва, свідчили, за визначенням В. І. Леніна, що пролетаріат Росії виступає «як гегемон, що підносить прапор революції *за* весь народ, *від* імені всього народу, *для* пробудження і залучення до боротьби *всіх* класів, кому свобода потрібна, хто здатний добиватися її»[1].

Зростання робітничого руху викликало посилення протиурядової опозиції інших демократичних верств населення і насамперед студентів, які на звірства царизму відповідали масовими демонстраціями. Восени 1912 року вони організували сходки протесту в зв'язку з смертним вироком революційним морякам Севастополя та у другі роковини з дня смерті Л. М. Толстого.

Величезну роль у пропаганді революційної програми більшовицької партії відігравала загальноросійська легальна більшовицька газета «Правда», перший номер якої вийшов 22 квітня 1912 року. Київські робітники у справі групових зборів коштів на видання «Правды» йшли слідом за пролетарями Петербурга[2]. Активними розповсюджувачами газети в Києві були робітники-більшовики О. Г. Горбачов, П. П. Горбачов, І. Є. Клименко, О. К. Ластовський, І. Ф. Смирнов (М. Ласточкін) та інші. Київ одержував щоденно до 500 примірників газети.

Київська організація РСДРП, звільняючись від хитких елементів, дедалі зміцнювалась. З початком нового революційного піднесення вона зросла за рахунок вступу у партію передових робітників. Керуючись ленінськими настановами, київські більшовики використали виборчу кампанію до IV Державної думи як засіб розгортання революційної пропаганди, закликаючи робітничий клас вести рішучу боротьбу за здійснення більшовицьких лозунгів про встановлення демократичної республіки, 8-годинного робочого дня і конфіскацію поміщицьких земель.

Масові політичні виступи робітників Києва перепліталися з їх боротьбою за поліпшення умов праці і побуту, причому значна частина економічних страйків носила наступальний характер. Всього в 1912 році у місті відбулось понад 20 економічних страйків, в яких взяли участь 4 тис. робітників. Більше половини страйків закінчилась повною або частковою перемогою пролетарів[3].

У 1913 — першій половині 1914 року революційний рух у Києві, як і по всій країні, продовжував зростати. Київська організація РСДРП зміцнювала зв'язки з масами, проводячи широку агітаційно-пропагандистську і організаційну роботу. За її ініціативою в 1913 році в Києві вперше було відзначено свято робітниць — Міжнародний жіночий день 8 березня. В різних частинах міста відбулися збори робітниць.

Під керівництвом більшовиків робітники Києва відзначили першу річницю Ленських подій. В страйку протесту в ленські дні взяли участь понад 3 тис. робітників. Організовано був проведений день Першого травня. За закликом Київського

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 89.
[2] Там же, стор. 163.
[3] Нелегальна організація РСДРП у Києві за часів піднесення (1910—1914 рр.). К. — Х., 1930, стор. 137.

комітету РСДРП зранку припинили роботу робітники заводів Південноросійського, Млошевського, цвяхового та інших підприємств. Всього 1 травня страйкувало понад 2 тис. робітників. В зв'язку з посиленням поліцейського нагляду і патрулюванням козачих загонів вуличну демонстрацію влаштувати не вдалось. Лише на Бессарабській площі зібралось до 500 робітників, але вони були розігнані поліцією. На околицях міста були проведені робітничі сходки й майовки.

Більш впертою і організованою стає економічна боротьба київських трудящих. Великий страйк 744 робітників Південноросійського заводу під керівництвом більшовиків, що відбувся у травні 1913 року, закінчився частковою перемогою робітників, незважаючи на шалений тиск з боку царської адміністрації, яка прийшла на допомогу підприємцям. Всього в 1913 році у місті відбулось близько 50 економічних страйків, в яких взяло участь понад 5 тис. робітників. Поряд з економічними вимогами робітники в багатьох випадках висували також політичні вимоги.

Зростання політичної свідомості пролетарів Києва виявилось і в значному пожвавленні діяльності масових робітничих організацій — профспілок. Незважаючи на перешкоди властей, в березні 1912 року відновила свою роботу профспілка металістів, яка на початок 1914 року налічувала вже 305 членів. До складу її правління входили більшовики О. Г. Горбачов, П. П. Мурашкін, О. Д. Шинкаренко та інші. 500 кравців об'єднало утворене у 1912 році «Товариство по виготовленню одягу», яке очолювали більшовики І. Ф. Смирнов (М. Ласточкін) та І. М. Крейсберг. Відновила діяльність профспілка друкарів, де на кінець 1913 року керівну роль відігравали більшовики. В цей час були створені також профспілки деревообробників, шевців, фармацевтів та інші. У травні 1914 року за ініціативою більшовиків на загальних зборах представників усіх профспілок міста були обрані Центральна рада профспілок та редакційна комісія при ній. До їх складу ввійшли активні діячі нелегальної організації РСДРП більшовики В. М. Андронников, М. В. Гаврилов та інші. Всі київські великі підприємства і профспілки йшли за ленінською «Правдой» і проводили лінію партійної організації.

В обстановці наростання революційного руху надзвичайної гостроти набувало національне питання. Царське самодержавство і експлуататорські класи Росії, налякані революційним піднесенням, намагалися за допомогою великодержавної політики отруїти свідомість народу. Вони посилили чорносотенну реакцію, розпалювали національну ворожнечу між народами, організовували погроми.

У цих умовах перед партією більшовиків постало невідкладне завдання — послідовно здійснювати ленінську програму в національному питанні, викрити великодержавний шовінізм і місцевий націоналізм, посилити пропаганду ідей пролетарського інтернаціоналізму. Величезна заслуга в цьому належить В. І. Леніну.

В статтях «Критичні замітки з національного питання», «Про право націй на самовизначення», «Робітничий клас і національне питання», «Кадети про українське питання» та ряді інших В. І. Ленін розвинув далі програму більшовицької партії в національному питанні, показав, що воно є складовою частиною загального питання про революцію.

Марксистська програма в національному питанні стала могутньою зброєю більшовиків України у боротьбі проти українських буржуазних націоналістів, великодержавних шовіністів, бундівців, за єдність робітничого класу.

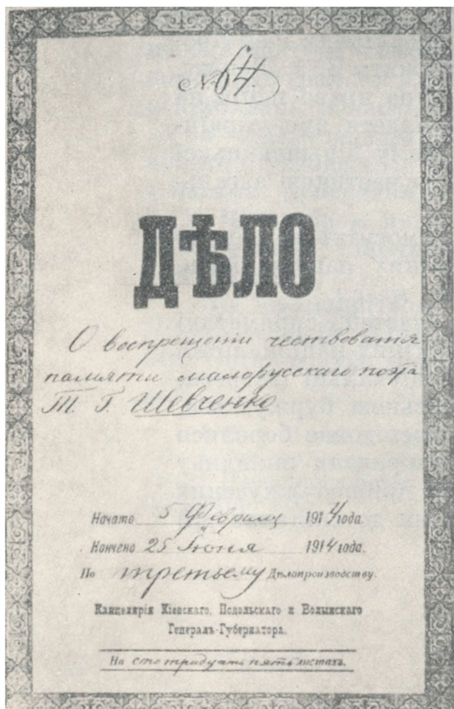
Більшовики Києва викривали підлі маневри царських властей, спрямовані на розпалення національної ворожнечі, виступали проти буржуазних націоналістів усіх мастей, які на словах проголошували себе борцями за національні інтереси, а на ділі зраджували їх та йшли на зговір з царизмом і російською буржуазією, проти революційного руху народних мас. Більшовики Києва послідовно боролися за зміцнення інтернаціональної єдності робітничого класу, викривали шкідливу для пролетарської справи пропаганду різних націоналістичних дрібнобуржуазних «соціалістичних» груп і партій та закликали робітників України до спільних дій з робітниками всієї Росії.

Високу політичну активність виявили київські робітники під час похорону в Києві видатної української письменниці, революціонера-демократа Лесі Українки. Незважаючи на численні загони поліції, тисячі робітників і студентів зібралися на привокзальній площі зустріти труну з її прахом. Віддаючи останню шану письменниці, другові робітників, трудящі поклали на могилу вінки, прикрашені червоними стрічками.

Київський комітет РСДРП очолив боротьбу робітничого класу проти розгулу чорносотенної реакції в зв'язку з провокаційним процесом над М. Бейлісом восени 1913 року. Царський уряд намагався зобразити вбивство в Києві у 1911 році зграєю чорносотенців хлопчика Андрія Ющинського як «ритуальне вбивство», вчинене євреями для виконання релігійних обрядів. У цьому вбивстві був обвинувачений М. Бейліс. Київський комітет РСДРП випустив спеціальну листівку, в якій закликав робітників до інтернаціональної єдності. Гнівний протест усіх прогресивних сил країни, і насамперед робітничого класу, примусив царський суд виправдати Бейліса.

Яскравим прикладом інтернаціональної згуртованості і зростання політичної свідомості пролетарів Києва був їх виступ проти ганебного рішення царських властей про заборону вшанування пам'яті великого сина України Т. Г. Шевченка, 100 років з дня народження якого минало 25 лютого 1914 року. Київський комітет РСДРП гнівно затаврував гнобительську політику царизму. «Тільки з падінням самодержавного ладу, — писав він у листівці, виданій з цього приводу, — буде легше робітникові боротися за свою долю, про яку так часто згадував покійний поет. В день пам'яті поета-трибуна згадайте про світлий грядущий лад, про соціалізм! Пам'ятайте, що на боротьбу за соціалізм, проти гнобителів усіх націй іде робітничий клас — пролетаріат. Міцніше зв'язуйте, товариші, боротьбу воєдино! Куйте міцні зв'язки класової солідарності»[1]. За закликом Київського комітету РСДРП 25 і 26 лютого 1914 року в місті відбулись масові вуличні демонстрації робітників, демократичної інтелігенції та студентів. На знак протесту проти антинародних шовіністичних заходів царської адміністрації в ці дні страйкувало близько 1300 робітників, припинили заняття студенти університету, політехнічного і комерційного інститутів, вищих жіночих курсів.

Обкладинка справи про заборону вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка. 1914 р.

№ 64.

ДѢЛО

О воспрещении чествования памяти малорусскаго поэта Т. Г. Шевченко

Начато 5 Февраля 1914 года.
Кончено 25 Іюня 1914 года.
По третьему Дѣлопроизводству.

Канцелярія Кіевскаго, Подольскаго и Волынскаго Генералъ-Губернатора.

На сто тридцати пяти листахъ.

З новою силою класові бої в Києві розгорнулись весною 1914 року. В березні в зв'язку з другою річницею Ленських подій і масовими отруєннями на заводах Петербурга страйкувало 400 робітників київських підприємств. В першотравневому страйку взяло участь до 2200 робітників. В цей день були проведені також масовки і мітинги. Політичні виступи доповнювались впертою боротьбою за економічні вимоги. За період з січня по липень 1914 року в місті відбулось 14 економічних страйків, в яких взяло участь понад 500 робітників.

Червень—липень 1914 року стали кульмінаційними у розвиткові революційного руху в країні перед світовою війною. «Ми знову стали свідками великого страйкового руху, якого не знає світ»[2], — відзначив В. І. Ленін. Як і по всій країні, в Києві прокотилась хвиля політичних страйків протесту проти насильств царського уряду над бакинськими нафтовиками і розстрілу петербурзьких пролетарів. З приводу цих подій Київський комітет РСДРП видав листівку. За закликом більшовиків

---

[1] Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 525.

[2] В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 278.

Розгін демонстрації студентів і робітників біля Київського університету в шевченківські дні 1914 р. Худ. М. С. Самокиш.

9 і 14 липня в Києві у страйках протесту взяло участь понад 1300 робітників 13 підприємств. Легальним штабом, що керував виступами київських трудящих, було більшовицьке правління профспілки металістів. В місті почалися збройні сутички робітників з поліцією, будувалися барикади. Проте арешт ряду керівників Київської організації РСДРП і передових робітників перешкодив розвитку страйкової боротьби в Києві. Дальше наростання революційного руху в країні було тимчасово перерване світовою війною.

У перші дні імперіалістичної війни Київська та інші соціал-демократичні організації України виступили з антивоєнними листівками, в яких викривали загарбницький характер війни і закликали трудящих до боротьби з самодержавством, за встановлення демократичної республіки і за соціалізм. «Тільки революція, тільки повалення самодержавства — цього кривавого уряду, конфіскація поміщицьких земель і наділення землею селянства, тільки 8-годинний робочий день і демократична республіка, — писалося в листівці Київського комітету РСДРП, — дадуть можливість Росії розвиватись і без кривавих завоювань»[1]. Більшовицькі листівки в значній кількості розповсюджувалися на заводах, фабриках, призовних пунктах, в маршових ротах і батальйонах.

Війна дуже ускладнила роботу більшовицьких організацій України. Діяльність Київської партійної організації проходила у важких умовах.

Боячись зростання антивоєнних настроїв, царський уряд посилив репресії. Так, в ніч на 25 серпня 1914 року керівна група членів Київського комітету РСДРП, у т. ч. і В. М. Андронников, була заарештована і заслана до Сибіру. Значна частина членів комітету і рядових членів організації була мобілізована в армію. Арешт членів більшовицької фракції IV Державної думи і суд над ними викликали велику хвилю протесту, активізували революційну боротьбу робітників проти війни і царизму. В резолюціях, прийнятих на нелегальних зборах, робітники ряду міст, у т. ч. і Києва, гнівно протестували проти беззаконних дій царського уряду, висловлюючи повну солідарність з робітничими депутатами. На знак протесту проти суду над думською більшовицькою фракцією Київська організація РСДРП випу-

---

[1] Большевики в годы империалистической войны. 1914—февраль 1917. Сборник документов местных большевистских организаций. М., 1939, стор. 5—6.

стила листівку, в якій закликала робітників до об'єднання під революційним прапором більшовицької партії[1].

Перша світова війна справила руйнівний вплив на народне господарство — промисловість, сільське господарство і транспорт. Заводи і фабрики дедалі більше переключалися на виконання воєнних замовлень, значно скоротилося виробництво предметів широкого споживання. Великі труднощі викликали перебої з постачанням матеріалів та нестача палива. Ні царизм, ні буржуазія не змогли відвернути розклад народного господарства, який поглиблювався. У такому ж стані перебувала і промисловість Києва.

Війна погіршила і без того тяжке економічне і політичне становище робітничого класу, принесла незліченні бідування трудящим. В роки війни посилилась капіталістична експлуатація пролетаріату, збільшився робочий день, зменшилась реальна заробітна плата, погіршали умови праці, зросло політичне безправ'я робітників.

З самого початку війни на всіх підприємствах Києва, які працювали на воєнні потреби, були введені надурочні примусові роботи. Реальна заробітна плата робітників невпинно знижувалася. Це, зокрема, мало місце на заводах Південноросійському, «Арсенал», Гретера і Криванека та інших. У відповідь на протести робітників адміністрація погрожувала звільненням і відправкою на фронт. Значно збільшились кількість і розміри штрафів, які капіталісти стягували з робітників. Поряд з цим зросли податки. що їх сплачували трудящі. Порівняно з 1913 роком прямі податки в 1916 році збільшились у 1,5 раза, а непрямі — майже в 2 рази.

В той же час прибутки буржуазії досягли небувалих розмірів. Так, за один 1914/15 операційний рік акціонери заводу Гретера і Криванека одержали чистого прибутку 267 090 карбованців. Робітники терпіли від сваволі хазяїв у всіх сферах свого життя. Жахливі умови праці, недоїдання, тяжкі житлові умови, підвищення квартирної плати, нестримне зростання цін на продовольчі товари — ось що характеризувало становище робітничого класу Києва в роки війни.

З початком війни на робітничий клас обрушилися репресії. Було розгромлено багато профспілкових, культурно-освітніх і кооперативних організацій пролетаріату, закриті прогресивні газети та журнали, а їх керівники ув'язнені або заслані. У жовтні 1915 року в Києві був закритий Науково-художній клуб, а його активні члени вислані до Сибіру.

Тимчасове ослаблення страйкового руху, викликане війною, навесні 1915 року змінилося його активізацією. Робітничий клас, керований більшовиками, активно піднявся на боротьбу проти імперіалістичної війни, самодержавства і капіталістичної експлуатації.

У страйкову боротьбу включилися і робітники Києва. У 1915 році в місті відбулося 5 економічних страйків, в яких взяло участь 400 робітників. Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати.

На початку 1915 року Київський комітет РСДРП був відновлений, що привело до поліпшення роботи всієї міської організації. Він випустив дві антивоєнні листівки, регулярно проводив зустрічі, наради, збори членів партійної організації. Однак в ніч на 16 лютого члени комітету і найбільш активні члени міської організації були заарештовані.

У квітні 1915 року більшовицька організація Києва знову активізувала свою діяльність, був створений комітет РСДРП. Він випустив першотравневу листівку, яка була розповсюджена на заводі Гретера і Криванека, в політехнічному інституті, в скверах і на вулицях. Київський комітет РСДРП встановив зв'язки з Російським бюро ЦК, Петроградським і Московським комітетами РСДРП, через які одержував ленінські настанови і директиви ЦК РСДРП. На Україну, і зокрема у Київ, переправлялися майже всі номери газети «Соціал-демократ», в якій були опублі-

---

[1] Большевики в годы империалистической войны, стор. 5—6,21.

ковані найважливіші статті В. І. Леніна з питань миру, війни і революції — «Війна і російська соціал-демократія», «Соціалізм і війна», «Про національну гордість великоросів», «Крах II Інтернаціоналу» та інші. Комітет налагодив зв'язки з рядом більшовицьких організацій України. Він вів переговори з Катеринославською організацією про спільне видання газети і скликання Південної обласної конференції.

На початку вересня 1915 року в Києві відбулась загальноміська нарада, в якій взяли участь представники більшовицької організації, Центрального бюро профспілок, окремих профспілок та інших легальних і нелегальних робітничих організацій. Нарада рішуче засудила війну як імперіалістичну і закликала більшовиків міста проводити «широку пропаганду та агітацію серед робітничих мас і армії для другої російської революції». «Жодної копійки, жодного солдата для ведення ганебної війни»[1], — говорилося в прийнятій тут резолюції. На нараді було вирішено провести збори членів партійних груп і гуртків, організувати масовки, випуск літератури, групу доповідачів-пропагандистів та активізувати роботу в легальних робітничих організаціях.

Більшовики Києва посилили революційну роботу в масах. В підпільних друкарнях вони друкували антивоєнні листівки та інші пропагандистські матеріали. У місті було розповсюджено ряд листівок Петербурзького комітету РСДРП.

Велику роботу проводили більшовики в професійних спілках. У вересні 1915 року були проведені загальні збори членів профспілок кравців, столярів, друкарів та інших. Представники Київського комітету РСДРП, які виступили на цих зборах, викривали загарбницький характер війни і закликали робітників до боротьби проти неї. При профспілках існували більшовицькі групи. Значну діяльність розгорнули більшовики в інших легальних організаціях — робітничих клубах, кооперативах, лікарняних касах, використовуючи їх як опорні пункти для роботи серед трудящих.

В період першої світової війни активну участь в роботі Київської організації РСДРП брали В. М. Андронников, С. В. Косіор, А. В. Іванов, М. М. Майоров, М. О. Савельєв (Петров) та ряд інших.

В тяжких умовах війни і поліцейських переслідувань київські більшовики не лише відновили свою організацію, а й організаційно та ідейно зміцнили її. Вміло поєднуючи легальні і нелегальні форми роботи, вони все більше розширяли зв'язки з пролетарськими масами, посилювали свій вплив на них, послідовно боролися за перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську.

Пропагуючи серед трудящих ленінські настанови в питаннях війни, миру і революції, більшовицька організація Києва розгорнула непримиренну боротьбу з меншовиками, есерами, бундівцями, анархістами, українськими буржуазними націоналістами, які виступили за підтримку імперіалістичної війни.

Київські більшовики наполегливо викривали меншовиків, які повели агітацію за участь робітників у воєнно-промислових комітетах, створених буржуазією в 1915 році з метою мобілізувати промисловість на воєнні потреби, добитися політичних поступок з боку царизму, а також підкорити своєму впливові робітничий клас шляхом організації при них «робітничих груп».

Пролетаріат Росії, в т. ч. і України, бойкотував воєнно-промислові комітети. Під впливом більшовиків робітники багатьох міст України зірвали цей лжепатріотичний намір буржуазії і відмовилися обрати своїх представників до «робітничих груп». З деякими труднощами політика бойкоту буржуазних мілітаристських комітетів проводилася у Києві, де саме в цей час були заарештовані члени Київського комітету РСДРП. Внаслідок цього буржуазії при допомозі меншовиків вдалося обманути робітників і провести вибори до цієї групи[2]. Проте київські робітники

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 275, 1915, спр. 1200, арк. 29.
[2] «Научные доклады высшей школы. Исторические науки», 1958, № 4, стор. 63.

не вступали в зв'язки з нею і відмовлялися працювати на оборону. Все це свідчило про дальше зростання впливу більшовицької організації Києва на робітничий клас.

У 1916 році страйковий рух набрав дедалі більшого розмаху. Поразки на фронті, розруха, голод посилили невдоволення трудящих. 15 січня 1916 року почався страйк на заводі «Арсенал». Робітники ковальського цеху висунули вимоги про підвищення заробітної плати і добилися їх задоволення. У лютому страйки відбулися на Південноросійському заводі, у квітні і травні — на гільзовій фабриці, у червні — в друкарнях. Всі ці страйки закінчилися підвищенням заробітної плати робітників.

Упертий характер мав страйк київських друкарів, організаторами якого були більшовики. У відповідь на відмову адміністрації підвищити заробітну плату 5 вересня застрайкували робітники друкарень Чоколова і Кульженка. Того ж дня до них приєдналися робітники друкарень Неймана, Гросмана та інших[1]. Виступ київських друкарів зустрів гарячу підтримку всього київського пролетаріату. Страйк закінчився частковим задоволенням вимог робітників — були підвищені заробітна плата і розцінки на відрядні роботи.

Слідом за друкарями у вересні страйкували робітники ливарного цеху Південноросійського заводу, заводу Гретера і Криванека, тютюнової фабрики братів Коген, а в листопаді і грудні робітники однієї з друкарень і фанерної фабрики. Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати.

Всього протягом 1916 року в Києві відбулось 13 страйків, в яких взяло участь близько 3 тис. робітників. Більшість страйків закінчилася перемогою робітників. Недоліком страйкового руху пролетаріату Києва в цей період була відсутність політичних вимог. Всі страйки мали економічний характер, але в умовах наростаючої революційної кризи економічна боротьба могла перерости в політичну.

На кінець 1916 року в Росії склалась безпосередня революційна ситуація, яка на початку 1917 року вилилась у революцію.

Центром революційних подій став Петроград. 17 лютого 1917 року почався страйк робітників Путіловського заводу. Страйк підтримали робітники інших підприємств міста, і 26 лютого він переріс у збройне повстання. Керовані більшовицькою партією, повсталі робітники разом з солдатами і матросами петроградського гарнізону 27 лютого повалили самодержавство. Перемогла буржуазно-демократична революція.

У дні революції виникли Ради робітничих депутатів — органи революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства. В той же час Державна дума обрала Тимчасовий комітет, який при підтримці меншовиків і есерів утворив Тимчасовий уряд — орган диктатури імперіалістичної буржуазії. У країні встановилося двовладдя.

Звістка про перемогу революції в Петрограді швидко поширилась по всій Росії. У Києві про повалення царизму стало відомо 28 лютого 1917 року. Місцеві органи влади заборонили друкувати повідомлення про це, але воно рознеслося по місту.

Перемога Лютневої революції в Петрограді викликала велике революційне піднесення в Києві. Робітники і солдати на вулицях і площах міста гаряче обговорювали цю подію. В університеті відбувся мітинг, на якому виступили більшовики. Вони закликали студентів і робітників до боротьби за повну ліквідацію самодержавства. 1 березня на Думській площі зібрався мітинг, в якому взяли участь робітники, солдати і студенти. Наступного дня були звільнені політичні в'язні.

В ніч з 1 на 2 березня відбулася легальна нарада Київської більшовицької організації за участю представників всіх професійних спілок. На цій нараді було вирішено негайно провести вибори до Рад робітничих депутатів і створено тимчасову Раду робітничих депутатів. Меншовики і есери також створили тимчасову

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 274, 1916, спр. 1054, арк. 132.

Раду робітничих депутатів. Таким чином, у Києві існували дві тимчасові Ради робітничих депутатів.

Протягом 2 і 3 березня на фабриках і заводах міста були проведені вибори до Рад. 4 березня відбулися перші установчі збори Київської Ради робітничих депутатів, на яких були присутні 230 делегатів від 80 підприємств. На цих зборах був обраний Виконавчий комітет Ради, до складу якого ввійшли більшовики В. Н. Боженко, А. В. Іванов, О. О. Сивцов та інші. З 444 депутатів Київської Ради було 62 більшовики, 131 меншовик, 55 есерів, 105 безпартійних; решту становили представники бундівців, української соціал-демократичної партії та інших дрібнобуржуазних партій. Головою Виконавчого комітету Ради був обраний меншовик Незлобін, заступниками — меншовик Доротов і більшовик-арсеналець А. В. Іванов, секретарем — більшовик М. О. Савельєв (Петров). Отже, в Київській Раді робітничих депутатів, як і в інших Радах, більшість місць захопили меншовики і есери.

Проте всупереч намаганням меншовистсько-есерівського керівництва Ради часто виступали як органи революційно-демократичної диктатури робітників і селян. З їх ініціативи робітники роззброювали поліцію, заарештовували представників царської влади, створювали загони міліції, які підтримували революційний порядок, брали участь у налагодженні продовольчої справи, втручалися у вирішення конфліктів між робітниками і підприємцями. У Києві 5 березня була роззброєна поліція, створені загони робітничої міліції. При Київській Раді робітничих депутатів працювали комісії: продовольча, міліційна, агітаційна, конфліктна та інші, члени яких з ентузіазмом виконували свої обов'язки. На ряді київських підприємств було запроваджено 8-годинний робочий день, почалася кампанія за відновлення старих і організацію нових профспілок, створення фабрично-заводських комітетів.

Більшовики вимагали зміцнення Рад, перетворення їх в органи влади, а меншовики вважали їх тимчасовими органами, покликаними допомагати буржуазії.

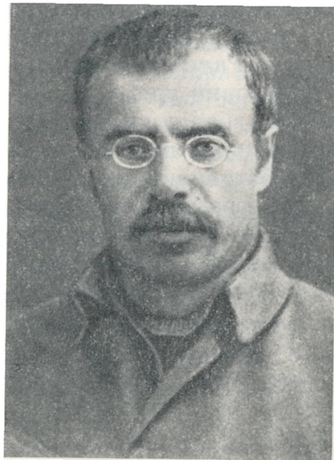
Поряд з Радами робітничих і солдатських депутатів на Україні почали створюватися органи Тимчасового уряду на місцях так звані «громадські комітети», які складалися з представників різних буржуазно-поміщицьких організацій. 1 березня у приміщенні Київської міської думи відбулася нарада представників буржуазно-поміщицьких організацій, де був обраний «громадський комітет». До його складу ввійшли також меншовицько-есерівські лідери Київської Ради робітничих депутатів. «Громадський комітет», що захищав інтереси буржуазії і поміщиків, усіма засобами намагався зберегти апарат царської влади. Були усунені тільки губернатор, вищі чини поліції, повітові справники і станові пристави, ліквідовані жандармське управління і охранка. Всі інші царські установи лиши-

В. Н. Боженко.

О. О. Сивцов.

В. О. Ватін (Бистрянський).

Вторникъ 11 марта 1917 г.

Цѣна 3 коп.

Голосъ Соціалъ-Демократа

№ 1

Пролетаріи всѣхъ странъ соединяйтесь!

Органъ Кіевскаго Комитета Россійской Соціалъ-Демократической Рабочей Партіи.

Товарищи!

Помните, что наша газета можетъ существовать лишь при вашей поддержкѣ, какъ матеріально, такъ и духовно.

Распространяйте ее на всѣхъ фабрикахъ и заводахъ и по профессіональнымъ организаціямъ.

Перший номер газети «Голос социал-демократа». Київ. Березень 1917 р.

лися недоторканними. Замість губернатора був призначений комісар Тимчасового уряду, яким став голова губернського земства.

Лютнева буржуазно-демократична революція викликала піднесення національно-визвольного руху. Пригноблені народи Росії вимагали ліквідації національного гніту. Українські буржуазні і дрібнобуржуазні націоналістичні партії 4 березня 1917 року створили в Києві буржуазну Центральну раду. До її складу входили представники буржуазної партії соціалістів-федералістів та націоналістичних дрібнобуржуазних партій українських соціал-демократів і есерів. Керівну роль у раді відігравали соціалісти-федералісти (близькі до кадетів колишні «тупівці»). На чолі її стояли українські буржуазні і дрібнобуржуазні націоналісти М. Грушевський, С. Єфремов, В. Винниченко, С. Петлюра. На місцях були створені губернські і повітові ради з представників буржуазії, куркульства і націоналістичної інтелігенції.

В основних питаннях революції Центральна рада підтримувала Тимчасовий уряд. Вони утворили єдиний контрреволюційний блок. Як Тимчасовий уряд, так і Центральна рада всіляко боролися проти дальшого розвитку революції і були класово ворожі Радам робітничих і селянських депутатів — органам революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства. Центральна рада у своїй антинародній діяльності спиралася на Тимчасовий уряд і його місцеві органи. В Києві встановилося двовладдя: з одного боку, Рада робітничих депутатів, а з другого — губернський комісар Тимчасового уряду, «громадський комітет» і міська дума.

З перемогою революції Київський комітет РСДРП вийшов з підпілля. 6 березня в приміщенні Народної аудиторії на Бульварно-Кудрявській відбулися перші легальні збори більшовиків Києва. На цих зборах було обрано тимчасовий партійний комітет у складі В. О. Ватіна (Бистрянського), М. О. Савельєва (Петрова), М. М. Майорова, М. М. Лебедєва, Д. І. Іткінд, І. М. Крейсберга та інших. Головою комітету був М. М. Лебедєв, секретарем — І. М. Крейсберг. У березні в Києві почала виходити щоденна більшовицька газета «Голос соціал-демократа».

Контрреволюційна буржуазія прагнула припинити розвиток революції, ліквідувати Ради робітничих і селянських депутатів і встановити одновладдя буржуазії. Тимчасовий уряд проводив антинародну імперіалістичну політику. Він продовжував війну, зберіг недоторканним поміщицьке землеволодіння. Центральна рада, прикриваючись національним прапором, підтримувала Тимчасовий уряд. В цій складній обстановці перед більшовиками Києва, як і перед всією партією, постало завдання роз'яснити широким масам трудящих контрреволюційну суть Тимчасового уряду та Центральної ради, викрити угодовську політику дрібнобуржуазних партій меншовиків і есерів, показати необхідність переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

4. НАУКОВЕ І КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ КИЄВА

Період імперіалізму в культурному житті Києва, як і всієї України, позначився занепадом і деградацією пануючої буржуазно-поміщицької культури. В той же час з кінця XIX століття розвиток передової культури українського народу та інших народів Росії проходив під благотворним впливом ідей марксизму-ленінізму. Це був період виникнення ленінізму — найвищого досягнення російської і світової науки та культури, посилення і зміцнення елементів демократичної культури, зародження соціалістичної літератури і мистецтва.

В. І. Ленін величезну увагу приділяв Україні, українському народу, який, за його висловом, такий близький і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією до братнього російського народу. У величезній літературно-теоретичній спадщині В. І. Леніна є багато праць, присвячених проблемам життя і боротьби українського народу. Ленінське вчення про дві культури в кожній національній культурі класово-антагоністичного суспільства стало вирішальною силою в розгромі облудних теорій українських буржуазних націоналістів про «демократичність» української нації, «єдиний потік» у розвитку української культури. Передова українська культура утверджувалася в запеклій боротьбі проти реакційних напрямів і течій.

Початкова, середня і професійна освіта. На початку XX століття стан освіти продовжував залишатися незадовільним. Царський уряд був головною перешкодою на шляху культурного розвитку народу. Всі зусилля царизму були спрямовані на придушення трудящих мас, на затемнення народної свідомості. Чотири п'ятих молодого покоління були засуджені кріпосницьким державним устроєм на неписьменність. «Такої дикої країни, в якій маси народу настільки були б *пограбовані* в розумінні освіти, світла і знання,— писав у 1913 році В. І. Ленін,— такої країни в Європі не лишилося ні одної, крім Росії»[1].

Про кризу політики уряду в галузі освіти свідчить той факт, що за 20 років, які передували поваленню самодержавства, в Росії змінилося 10 міністрів народної освіти. Неодноразові обіцянки уряду провести реформу середньої школи залишилися на папері. І в XX столітті продовжував діяти архіреакційний статут гімназій 1871 року, розроблений міністром народної освіти запеклим реакціонером Д. Толстим. Толстовсько-деляновська гімназія була великим гальмом на шляху розвитку народної освіти в країні.

Особливо боявся царизм поширення знань серед робітників. «Міністр дивиться на робітників,— писав В. І. Ленін у статті «Про що думають наші міністри?»,— як на порох, а на знання й освіту як на іскру; міністр упевнений, що коли іскра попаде в порох, то вибух спрямується передусім на уряд»[2]. Царський уряд всіма засобами гальмував розширення шкільної мережі, перешкоджав ініціативі демократичної інтелігенції в справі освіти народних мас. «Поліцейський розшук, поліцейська сваволя, поліцейські *перешкоди* освіті народу взагалі і робітників особливо, поліцейське *руйнування* того, що робить сам народ для своєї освіти»[3],— ось до чого, за словами В. І. Леніна, зводилася вся діяльність міністерства народної освіти.

Мережа шкіл у Києві в перші роки XX століття зростала вкрай повільно. З 1898 по 1906 рік число навчальних закладів у місті збільшилося лише на 18, та й то переважно за рахунок однокласних приходських училищ, а кількість учнів у них на 4 тисячі.

На розвиток народної освіти в країні, в т. ч. й у Києві, великий вплив справила революційна боротьба пролетаріату, керованого більшовиками. У прийнятій в 1903 році на II з'їзді РСДРП програмі партії були висунуті вимоги безплатної

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 113.
[2] В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 72.
[3] В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 116.

Будинок 2-ї київської гімназії. Арх. Шлейфер. 1856 р.

і обов'язкової загальної і професійної освіти для всіх дітей до 16 років, забезпечення бідних дітей їжею, одягом і навчальними посібниками за рахунок держави, забезпечення права для населення діставати освіту рідною мовою[1]. Значний поштовх у справі розвитку народної освіти дала революція 1905—1907 рр.

Після революції мережа початкових і середніх шкіл в Києві, як і в інших містах Росії, збільшувалася відносно швидкими темпами. Певне значення мало і промислове піднесення, дальший розвиток капіталізму, що вимагали розширення освіти і професійних знань робітників. З 1906 по 1913 рік число навчальних закладів у місті майже подвоїлося — зросло з 170 до 317, а кількість учнів і студентів у них збільшилася в 2,5 раза — з 25,9 тис. до 65,2 тис. В ці роки було відкрито ряд гімназій, комерційних училищ, збільшилась кількість початкових і так званих вищепочаткових шкіл. Але структура навчальних закладів була вкрай строкатою. Як і раніше, між окремими їх типами не було наступності, вони знаходилися у підпорядкуванні різних міністерств і відомств.

Народні початкові школи перебували у жалюгідному стані. Переважна більшість приходських училищ не мала власних приміщень і працювала в будинках, найнятих у приватних осіб. Внаслідок відставання темпів зростання шкільної мережі від потреб у 1909 році, наприклад, майже половина дітей шкільного (8—11 років) віку залишилася поза школою.

Стан початкової і середньої освіти в місті у 1913 році характеризувався такими даними. Найбільша кількість навчальних закладів була підпорядкована міністерству народної освіти і його представникові в особі попечителя Київського учбового округу. У їх віданні знаходилося 75 початкових училищ різних типів, 5 двокласних училищ, 4 вищі початкові училища, 56 приватних православних училищ і 36 єврейських — казенних, приватних і хедерів, 2 ремісничі і 8 різних спеціальних навчальних закладів. Мережа середніх шкіл складалася з 13 чоловічих і 20 жіночих гімназій та прогімназій, 3 реальних училищ, колегії Павла Галагана, учительського і фребелівського інститутів, учительської семінарії.

Великий вплив на народну освіту мала церква. У підпорядкуванні «відомства православного сповідання» були 43 початкові і середні навчальні заклади і духовна академія, в яких у 1913 році навчалось близько 4,4 тис. чоловік. 16 навчальних закладів знаходилися у віданні міністерства торгівлі і промисловості. Серед них були 7 комерційних училищ, політехнічні і технічні курси, 3 торговельні школи і класи, художньо-ремісничα навчальна майстерня друкарської справи і землемірне училище, в яких навчалося близько 9 тис. учнів, переважно чоловічої статі. Дві жіночі гімназії та інститут благородних дівиць перебували у «відомстві установ імператриці Марії». Військове училище і кадетський корпус були підпорядковані військовому міністерству. Крім того, в місті існувало ще кілька початкових і середніх професійних закладів, зокрема сільськогосподарські курси, художнє училище, військово-фельдшерська школа, музичне училище, 6 музичних шкіл, земська фельдшерська школа, акушерсько-фельдшерська школа, залізничне і річкове училища.

---

[1] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. І. К., 1954, стор. 40.

Проте розвиток народної освіти продовжував відставати від вимог часу. На початок 1917 року близько 35—40 проц. дітей шкільного віку не було охоплено школою.

Більше половини навчальних закладів були приватними, утримувалися на громадські кошти або на плату за навчання. Плата за навчання існувала і в більшості казенних навчальних закладів. Діти трудящих не могли вносити високу плату за навчання і були позбавлені можливості вчитися в гімназіях та інших середніх навчальних закладах. Серед гімназистів переважали представники заможних класів і привілейованих станів. В. І. Ленін відзначав, що уряд «бере гроші з дев'яти десятих народу на школи і навчальні заклади всіх видів *і на ці гроші* вчить дворян, *загороджуючи шлях* міщанам і селянам!!»[1].

Незадовільно була поставлена підготовка педагогічних кадрів, що відставала від зрослих вимог. Учбово-виховний процес гальмувався також поганим станом матеріально-фінансової бази більшості навчальних закладів.

У місті не було жодного українського навчального закладу, за винятком створеної М. В. Лисенком у 1903 році музично-драматичної школи. Українське населення вперто боролося за національну школу, за право навчати своїх дітей рідною мовою. Але в умовах царизму ці справедливі вимоги не могли бути задоволені.

Вища освіта. В період імперіалізму вища освіта розвивалася повільними темпами. Незважаючи на всезростаючий попит капіталістичної промисловості, торгівлі, землеробства, установ культури на спеціалістів вищої кваліфікації, царський уряд з великою нехіттю йшов на відкриття вузів і збільшення числа студентів, вбачаючи в університетах та інститутах вогнища «крамоли».

На початку XX століття вища школа вступила в смугу глибокої кризи, яка була прямим наслідком соціально-економічної відсталості Росії та реакційної політики царизму в галузі вищої освіти. Вихід з кризи був можливий тільки в революційній перебудові економічного й політичного життя країни.

В університетах продовжував діяти реакційний статут 1884 року і штати, які ще при їх запровадженні вважалися недостатніми і тимчасовими. Навіть царський міністр народної освіти змушений був визнати, що бюджети вищих учбових закладів не відповідають їх дійсним потребам. Наслідком цього була наявність десятиріччями не заміщених кафедр, гостра нестача професорсько-викладацьких кадрів. У Київському університеті в 1904 році було дев'ять вакантних кафедр. Кафедра географії та етнографії, наприклад, залишалась не заміщеною з 1888 року. Університету навіть за статутом 1884 року не вистачало 14 професорів.

Нові кадри професорсько-викладацького складу зростали вкрай повільно. На всіх факультетах у 1904 році до викладацької діяльності готувалося лише 20 «професорських стипендіатів», залишених при університеті для написання дисертацій.

Під тиском революційного руху царизм повернув у 1905—1906 рр. університетам та іншим вищим учбовим закладам внутрішню автономію, скасував інспекцію над студентами, деякі обмеження при прийомі до вищої школи та зробив ряд інших поступок. Проте після придушення революції всі вони були фактично ліквідовані. У вищих учбових закладах, у т. ч. і в Київському університеті, встановлюється поліцейський режим, що існував аж до повалення самодержавства в 1917 році.

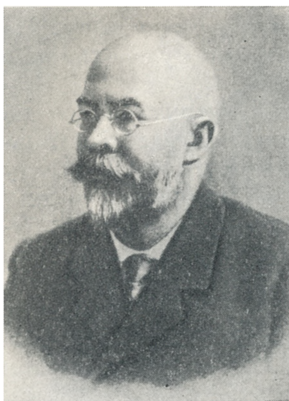
У 1914 році в університеті навчалось близько 5 тис. студентів. До наукової роботи готувалось 29 «професорських стипендіатів».

Д. І. Менделєєв серед членів екзаменаційної комісії у Київському політехнічному інституті. 1903 р.

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 119.

Г. К. Суслов.

Професорсько-викладацький, учбово-допоміжний і адміністративно-технічний персонал налічував близько 300 чоловік, з них 80 професорів і 81 приват-доцент.

В роки першої світової війни становище університету різко погіршало. За розпорядженням військових властей університет, за винятком медичного факультету, восени 1915 року було евакуйовано до Саратова. Через рік він повернувся до Києва. Переїзди завдали збитків учбово-допоміжним закладам і фінансам університету, важко відбились на становищі професури та студентства.

У 1898 році в Києві створюється другий вищий учбовий заклад — політехнічний інститут. Його виникнення зв'язано з швидким розвитком у 90-х роках промисловості на півдні країни. Інститут був відкритий за ініціативою і на кошти громадськості. Активну участь у його заснуванні взяв ряд професорів Київського університету, а також великий російський хімік Д. І. Менделєєв. Передовій науковій громадськості вдалось добитися затвердження для інституту порівняно ліберального статуту, близького до університетського статуту 1863 року. Інститут мав чотири відділення: хімічне, механічне, інженерне і сільськогосподарське.

За порівняно короткий час (1898—1902 рр.) для інституту в районі Брест-Литовського шосе були збудовані добре обладнані учбові корпуси і навчально-допоміжні та інші приміщення. Швидко зростало число студентів. На початок першої російської революції в інституті навчалось уже понад 1600 студентів, в той час як при його відкритті було тільки 360 чоловік.

Науково-педагогічну роботу в інституті провадили визначні вчені. Організатор інституту і його перший директор видатний вчений-механік В. Л. Кирпичов підібрав для інституту добрий склад професорів і викладачів.

Д. І. Менделєєв, який був присутній на перших випускних екзаменах в інституті в 1903 році, високо оцінив загальну і спеціальну підготовку його випускників. З великою радістю вчений писав «про відмінні результати першого випуску Київського політехнічного інституту», про те, що «жертви, принесені на організацію цього інституту, не були даремні, ті, що кінчають курс, можуть плодотворно служити благу Вітчизни на обраних поприщах»[1].

У 1903—1917 рр. інститут випустив 2615 інженерів. Характерною особливістю Київського політехнічного інституту була наявність значної групи прогресивної професури, яка сприяла розгортанню в стінах інституту революційного студентського руху. Прогресивна професура і демократичне студентство інституту брали активну участь у першій революції. У 1911 році міністерство звільнило деканів трьох відділень. На знак протесту проти цього реакційного заходу сім професорів залишили інститут, а через деякий час пішли ще кілька викладачів. З 20 кафедр 15 виявились не заміщеними.

В період першої російської революції був зроблений крок вперед у розвитку вищої жіночої освіти. В 1906 році відновлюється прийом до Київських вищих жіночих курсів, закритих царизмом у 1889 році. Через рік у складі курсів, крім історико-філологічного і фізико-математичного, відкривається юридичне відділення, а ще через деякий час — економічно-комерційне. Навчальні плани курсів відповідали університетським, але, як і раніше, курси утримувалися на плату за навчання.

У 1913 році на курсах навчалось 3 тис. слухачок. Викладали на них в основному професори Київського університету. Багато корисного для вищих жіночих

[1] Д. И. Менделеев. Сочинения, т. 23. М. — Л., 1952, стор. 159.

курсів зробив професор університету видатний російський механік Г. К. Суслов. У 1906—1910 рр. він був деканом фізико-математичного відділення, а з 1910 року — директором курсів.

За ініціативою групи професорів медичного факультету університету в 1907 році при вищих жіночих курсах створюється на правах самостійного вищого учбового закладу медичне відділення, пізніше перейменоване в жіночий медичний інститут. Відділення давало медичну підготовку, що дорівнювала програмі університету, а утримувалось на плату за навчання. За шість років (1907—1913) на відділення було прийнято 2244 слухачки. До 1917 року було підготовлено понад тисячу жінок-лікарів.

Д. О. Граве.

В роки першої російської революції у Києві виникає ще ряд вищих курсів, серед них були і вечірні вищі жіночі курси А. В. Жекуліної (грудень 1905 року). Курси більший час мали лише історико-літературне відділення; слухачок на них було небагато: у 1914 році — 129, у 1915 році — 163.

За ініціативою професора М. В. Довнар-Запольського у 1906 році відкриваються вищі комерційні курси для осіб обох статей. В першому навчальному році на курсах перебувало 239 слухачів, з них більше половини жінок. У 1908 році ці курси перетворюються на комерційний інститут, який утримувався в основному на плату за навчання. Інститут мав два відділення: економічне і комерційне, які готували економістів і комерційних інженерів. У 1913 році в ньому навчалось близько 4 тис. студентів. Педагогічну роботу в інституті вели в основному професори університету і політехнічного інституту.

Після багаторічних клопотань у 1913 році на базі музичного училища київського відділення Російського музичного товариства відкривається консерваторія. Всього у Києві в 1914 році налічувалось сім вищих учбових закладів (університет, політехнічний інститут, комерційний інститут, вищі жіночі курси, жіночий медичний інститут, вечірні вищі жіночі курси А. В. Жекуліної, консерваторія). В них навчалося понад 15 тис. студентів.

Наука. На початку XX століття наукова думка в Росії розвивалась у несприятливих умовах. Дедалі настійніше давала себе знати гостра суперечність між можливостями прогресивної науки і загниваючим, віджилим свій вік соціальним ладом, що гальмував розвиток науки й культури. Передові вчені намагались подолати перешкоди, що створювались пануючими експлуататорськими класами, прагнули поставити науку на службу народові.

І в тяжких умовах дореволюційної дійсності передові вчені Києва внесли помітний вклад у розвиток російської і української культури. Це можна сказати насамперед про вчених, які працювали в галузі математики, фізики, хімії, біологічних, медичних і технічних наук.

На початку XX століття в Києві високого рівня досягла математика. На її розвиток важливий вплив справляла петербурзька математична школа. У 1902 році в Київському університеті почав працювати один з представників цієї школи, учень великого російського математика П. Л. Чебишова — Д. О. Граве. Тут він створив першу в Росії наукову школу в галузі алгебри, головним напрямом якої став найважливіший відділ сучасної алгебри — теорія груп.

Із школи Граве вийшов ряд визначних спеціалістів в галузі алгебри, теорії груп і чисел і насамперед видатні радянські алгебраїсти М. Г. Чеботарьов, Б. М. Делоне, О. Ю. Шмідт. У 1913 році Шмідт написав книгу «Абстрактна теорія груп», яку дуже високо оцінив Граве, назвавши її «видатним явищем в усій світовій

літературі». За його пропозицією Шмідту була присуджена премія імені заслуженого професора І. І. Рахманінова.

Продовжувачем традицій київської фізичної школи М. П. Авенаріуса на початку XX століття був Й. Й. Косоногов. Найважливіше значення з робіт Косоногова має вивчення оптичного резонансу і дослідження електролізу за допомогою ультрамікроскопа. Одночасно з Й. Й. Косоноговим на кафедрі фізики й геофізики Київського університету працював професор Г. Г. Де-Метц, визначний спеціаліст в галузі оптики. Роботу в університеті він сполучав з викладанням фізики в політехнічному інституті. Його плодотворна діяльність розгорнулась повною мірою пізніше, в радянський час.

Наприкінці XIX і на початку XX століття великого розвитку досягла у Києві хімічна наука. Професор університету С. М. Реформатський створив київську школу хіміків-органіків, з якої вийшов ряд визначних вчених (В. П. Яворський, І. К. Мацуревич та ін.). Йому належить важливе наукове відкриття, відоме під назвою «реакції Реформатського». У 1910 році за його ініціативою в Києві засновується фізико-хімічне товариство, яке він очолив.

Крім університету, важливим центром наукових досліджень з хімії став політехнічний інститут, що мав у своєму складі спеціальне хімічне відділення. На початку XX століття тут працювало кілька визначних вітчизняних хіміків (М. І. Коновалов, В. О. Плотников, В. Г. Шапошников, А. В. Думанський, Л. В. Писаржевський та інші).

Помітний слід у розвитку геолого-мінералогічних наук на Україні лишив видатний російський геолог і палеонтолог М. І. Андрусов. У 1904—1912 рр. він був професором Київського університету. Праці його широко відомі і не втратили свого значення до нашого часу. В 1910 році Андрусова було обрано членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук, а в 1914 році — академіком.

Великий вклад внесли вчені Києва і в розвиток біологічних та сільськогосподарських наук. Світове значення мають відкриття і дослідження в галузі ботаніки учня К. А. Тімірязєва — С. Г. Навашина. У 1894—1915 рр. він працював у Київському університеті, де створив наукову школу з цитології та ембріології рослин.

Майже одночасно з ним на кафедрі ботаніки працював інший талановитий вчений К. А. Пурієвич. Він провадив дослідження в галузі анатомії і фізіології рослин. Важливе значення мають його праці по фотосинтезу і фізіології проростання насіння.

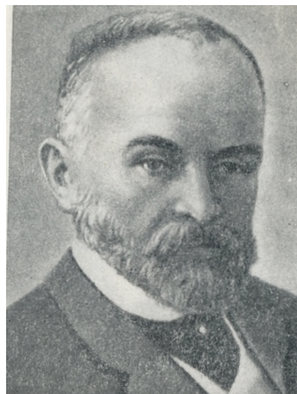
Значну роль у розвитку фізіології рослин у Києві і на Україні відіграла кафедра ботаніки політехнічного інституту. Організатором і незмінним керівником її понад 30 років був один з видатних учнів К. А. Тімірязєва — Є. П. Вотчал. При кафедрі він створив першокласну лабораторію. У своїй науковій діяльності Вотчал тісно пов'язував теорію з практикою. У нього було багато послідовників, з яких пізніше утворилась провідна група фізіологів рослин на Україні.

Кафедрою рослинництва в Київському політехнічному інституті керував професор П. Р. Сльозкін — один з видних учених, організатор ряду сільськогосподарських закладів на Україні. Кафедру зоотехнії посідав видатний представник сільськогосподарської науки М. П. Чирвинський. На кафедрі зоології з 1912 року працював визначний вчений — біолог, зоолог, ембріолог, акліматизатор рослин, сучасник і послідовник І. В. Мічуріна — М. Ф. Кащенко.

Винятково важливе значення в розвитку вітчизняної науки мали праці зоологів Київського університету О. О. Коротнєва і О. М. Сєверцова. О. О. Коротнєв працював у Києві з 1887 по 1915 рік. Його великою науковою заслугою є дослідження озера Байкал, а також організація Вілла-Франкської зоологічної станції на Середземному морі (південь Франції). О. М. Сєверцов був професором Київського університету в 1902—1911 рр. Він працював у галузі порівняльної анатомії і фізіології, розробляючи еволюційну теорію походження тварин.

Великий вклад внеслй вчені Києва в розвиток медичної науки. На медичному факультеті університету в цей час працювало чимало видатних спеціалістів. Кафедру патологічної анатомії в 1895—1912 рр. посідав талановитий вчений В. К. Високович. Як патологоанатом він стоїть в ряду найпередовіших дослідників свого часу. Його по праву називали «королем патологів». Важливі заслуги має Високович і в галузі бактеріології. Ним написано близько 70 наукових праць.

Кафедрою нормальної фізіології керував професор С. І. Чир'єв — вчений із світовим ім'ям, що опублікував багато наукових праць, головним чином з електрофізіології. Видатним електрофізіологом був також В. Ю. Чаговець, що посів кафедру після Чир'єва.

О. О. Коротнєв.

Одним з учнів Чир'єва був видатний український терапевт Ф. Г. Яновський. Одночасно з Яновським в університеті працював інший визначний терапевт — В. П. Образцов. Яновський і Образцов створили у Києві оригінальну терапевтичну школу, що відіграла важливу роль у дальшому розвитку вітчизняної терапії. З неї вийшло чимало видатних учених, наукова діяльність яких повною мірою розгорнулась після Жовтневої революції.

Визначним представником вітчизняної хірургії початку XX століття був професор Київського університету М. М. Волкович. Він написав понад сто наукових праць. У 1908 році Волкович заснував Київське хірургічне товариство і протягом 20 років керував його роботою.

Київський політехнічний інститут був одним з центрів вітчизняної інженерно-технічної думки. На початку XX століття на механічному відділенні інституту сформувалися дві наукові школи. Перший директор інституту В. Л. Кирпичов був основоположником школи будівельної механіки. Інша наукова школа, створена на кафедрі технології машинобудування, пов'язана з ім'ям талановитого вченого К. О. Зворикіна, який є одним з основоположників науки про різання металів.

На інженерному відділенні Київського політехнічного інституту, яке готувало інженерів шляхів, провадив науково-педагогічну роботу видатний спеціаліст в галузі мостобудування Є. О. Патон. Він опублікував десятки посібників і монографій з питань розрахунку і проектування сталевих і дерев'яних мостів, а також по відбудові мостів, склав багато проектів оригінальних конструкцій мостів, значне число яких удостоєно на конкурсах перших премій. Розбірні залізні мости системи Є. О. Патона широко використовувались в армії.

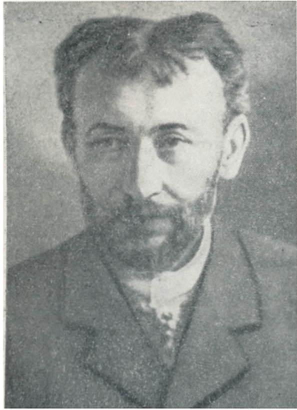
В складних соціально-політичних умовах розвивались на початку XX століття гуманітарні науки. Царизм усіма засобами намагався поставити ці науки на службу експлуататорським класам. З цією метою на професорські посади в галузі суспільних наук, як правило, допускали тільки тих, хто «продає науку на службу інтересам капіталу, тільки тих, хто згоджується проти соціалістів говорити найнеймовірніше безглуздя, найбезсовісніші нісенітниці і дурниці»[1].

Проте в працях буржуазних істориків, літературознавців, економістів є багато фактичного матеріалу, який становить науковий інтерес і в наш час.

Професор кафедри російської історії М. В. Довнар-Запольський створив наукову школу з історії Росії XVI—XVIII століть. Він був істориком з надзвичайно широким колом інтересів. Найбільш значними є його праці з історії Литовської держави, західноруського селянства, торгівлі й промисловості Москви XVI—XVII століть та інші. У 1911 році Довнар-Запольський опублікував «Історію росій-

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 127.

В. В. Хвойко.

ського народного господарства», т. I (до XIV століття). За його редакцією вийшло кілька томів «Російської історії в нарисах і статтях».

Винятково важливе значення для вивчення далекого минулого України мають відкриття видатного українського археолога В. В. Хвойка. У 90-х роках XIX століття він відкрив і вивчив Кирилівську палеолітичну стоянку в Києві — одну з перших, що стали відомі на території України, а також пам'ятки трипільської культури на Київщині. Багато зробив Хвойко для вивчення бронзового віку, скіфських городищ і курганів, слов'янських пам'яток, історії Київської Русі.

У 1903—1914 рр. університетську кафедру російської мови і літератури посідав відомий історик стародавньої російської і української літератури В. М. Перетц. У дослідженнях київського періоду його діяльності широко використані рукописні матеріали з української поезії XVI—XVIII століть. Крім того, ним написано кілька праць з історії російського, українського та польського театрів. До нашого часу зберегли своє значення складені ним посібники з історіографії, бібліографії і текстології російської літератури.

На початку XX століття в Києві працювало кілька наукових та технічних товариств. Більшість з них існувала при університеті (у 1913 році тут було 10 таких товариств).

У 1907 році за громадською ініціативою було організовано Українське наукове товариство, яке мало на меті, згідно статуту, сприяти «розробці і популяризації українською мовою різних галузей наук»[1].

У складі товариства згодом створюється кілька секцій (історична, філологічна, природничо-технічна, медична) і комісій (етнографічна, статистично-економічна, мовна). У 1907 році товариство налічувало 54 члени, а в 1912 році — 98. На засіданнях товариства і його секцій читались і обговорювались наукові доповіді, більша частина яких друкувалась у «Записках Українського наукового товариства в Києві» (у 1908—1918 рр. вийшло 18 книг), «Збірниках природничо-технічної секції» (у 1910—1918 рр. видано чотири книги) і «Збірниках медичної секції» (у 1910—1922 рр. випущено п'ять книг). У 1907 році до Києва із Львова було перенесено видання «Літературно-наукового вісника».

Організатори Українського наукового товариства розглядали його як зародок української Академії наук. Проте в умовах дореволюційної дійсності про таку Академію не могло бути й мови. Тільки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції була створена в Києві Українська Академія наук, яка стала центром наукової думки і науково-дослідної роботи на Україні.

Література. На початку XX століття в літературі особливої гостроти набула боротьба між передовим революційно-демократичним і реакційним напрямами, яка відбивала загострення класових суперечностей в добу імперіалізму.

В цей період провідну роль в українській літературі відігравали видатні представники революційно-демократичного напряму великі українські письменники І. Я. Франко, Леся Українка і М. М. Коцюбинський, на творчості яких вже помітний вплив ідей марксизму-ленінізму. Життя і діяльність цих письменників на початку XX століття були тісно пов'язані з Києвом. В їх творах, написаних в ці роки, з'являються перші паростки соціалістичного реалізму. Партія більшовиків, В. І. Ленін наполегливо боролися за створення вільної, зв'язаної з робітничим класом

[1] Устав Украинского научного общества в г. Киеве. К., 1907, стор. 1.

і пройнятої ідеєю соціалізму літератури, покликаної служити «мільйонам і десяткам мільйонів трудящих, які становлять цвіт країни, її силу, її майбутнє»[1].

Під впливом революційного руху трудящих, ідей наукового соціалізму, передової російської культури розгорнулася творча і громадська діяльність Лесі Українки.

Уже в кінці 90-х років XIX століття письменниця знайомиться з марксистською літературою, бере активну участь у політичному житті Києва. Вона встановлює зв'язки з соціал-демократичними гуртками. Її квартира на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці (тепер вул. Саксаганського, 97) була місцем явки членів Київської організації РСДРП.

Активну участь брала Леся Українка в діяльності літературно-артистичного товариства, що утворилось у Києві в 1897 році. Видатною подією в громадському і культурному житті міста було відзначення 100-річчя з часу опублікування «Енеїди» І. П. Котляревського. Урочистий вечір, присвячений цій даті, відбувся 28 листопада 1898 року в залі товариства. Великого громадського звучання набрав вірш Лесі Українки «На столітній ювілей української літератури», прочитаний тут М. П. Старицьким. В ньому письменниця виступила проти колоніальної політики царизму, прославляючи поетів, які борються за волю народу.

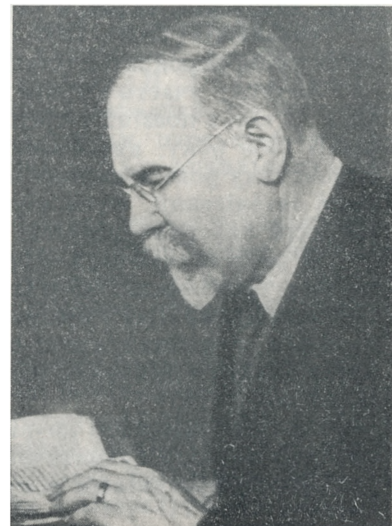
У 1899—1901 рр. Леся Українка співробітничала в літературно-політичному журналі «Жизнь», який був близький до соціал-демократії і в якому друкувався В. І. Ленін. У статтях, вміщених у цьому журналі, письменниця захищала реалістичні традиції в літературі, показувала боротьбу двох класово протилежних культур в кожній національній культурі. Вона виступала проти націоналізму і декадентства, обстоювала активну революційну роль літератури і мистецтва в боротьбі за народні ідеали. В ці ж роки Л. Українка вела боротьбу проти українських буржуазних націоналістів С. Єфремова, О. Кониського, їх реакційних виступів у пресі.

Через утиски і переслідування революційного українського слова передові письменники не мали свого друкованого органу. Вони змушені були друкуватися в київському журналі ліберально-буржуазного напряму — «Киевской старине». На початку XX століття на сторінках цього журналу були опубліковані оповідання І. Франка, М. Коцюбинського, П. Мирного, Лесі Українки.

З 1902 року у Києві розгорнулася діяльність письменника і громадського діяча буржуазно-ліберального напряму Б. Д. Грінченка. Він упорядкував чотиритомний словник української мови,що вийшов у світ у 1907—1909 рр., за який дістав премію Російської Академії наук. В багатьох його поезіях і оповіданнях, надрукованих в цей період у Києві, виразно виступають демократичні мотиви[2].

Заслугою Б. Грінченка є його боротьба за навчання рідною мовою, створення підручників для народних шкіл, популяризація творів українських письменників. Проте як в літературній творчості, так і в громадській діяльності Б. Грінченка проявилась обмеженість світогляду, властива ліберальній інтелігенції України початку XX століття. Виходячи з позицій буржуазного націоналізму, він виступив з теорією «малих діл», аполітичного культурництва, проти класової боротьби, обстоював реакційну ідею класового миру всередині нації. Це

Академік В. М. Перетц.

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 30.
[2] О. Білецький. Зібрання праць. В 5 т., т. 2. К., 1965, стор. 586—595.

Леся Українка.

викликало осуд з боку прогресивних письменників, зокрема П. А. Грабовського.

Піднесення робітничого руху в Росії, в т. ч. і на Україні, напередодні революції змусило царизм ослабити переслідування української культури і мови. В 1904 році у Києві вийшов з друку літературний збірник «На вічну пам'ять Котляревському», в якому були надруковані твори видатних письменників того часу — І. Франка, Панаса Мирного, М. Коцюбинського, Лесі Українки, М. Старицького та інших. В цьому ж році в Києві почала виходити прогресивна газета «Киевские отклики» за редакцією професора університету І. Лучицького. В ній співробітничали передові діячі, зокрема М. М. Коцюбинський.

М. М. Коцюбинський в цей період створює ряд своїх кращих творів, які друкувалися в «Киевской старине» та окремими виданнями. У Києві виходять з друку збірки віршів Лесі Українки, твори І. Франка, Л. Глібова, Панаса Мирного та інших.

Великим святом української літератури було відзначення у Києві в грудні 1904 року 35-річного ювілею творчої діяльності видатного письменника-демократа І. С. Нечуя-Левицького. Присутні на зборах підписали резолюцію з вимогою скасувати заборону української мови і надіслали її міністру внутрішніх справ.

Революція 1905—1907 рр. привела до пожвавлення літературного життя Києва. Під тиском революційних мас царизм змушений був скасувати заборону української мови. В Києві почали виходити українські журнали і газети. Наприкінці 1905 року з'являється газета «Громадська думка», на початку 1906 року — газета «Боротьба», журнали «Нова громада» і «Шершень». У 1907 році як продовження «Киевской старины» починає виходити історико-етнографічний і белетристичний журнал «Україна».

В Київському університеті професори В. М. Перетц і А. М. Лобода починають читання курсів української літератури і українського фольклору. В. Перетц неодноразово виступав у пресі на підтримку необхідності вивчення української культури, створення кафедри української мови і літератури в університеті.

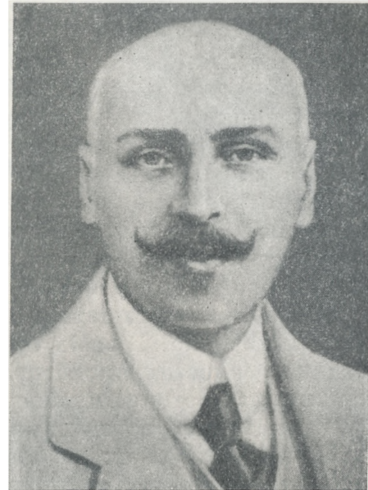
Революція 1905—1907 рр. сприяла піднесенню творчості письменників революціонерів-демократів, стала могутнім джерелом їх натхнення.

Активну участь в громадському і літературному житті міста брала Леся Українка. В своїх поезіях і драматичних творах, написаних напередодні і під час революції 1905 року, письменниця закликала до боротьби проти царизму, показувала вирішальну роль народних мас в історії, викривала угодництво ліберально-буржуазної інтелігенції. Вона відкрито стала на бік повсталого народу, за що зазнала репресій царських властей.

В ряді сатиричних віршів, опублікованих у цей час в журналі «Шершень», поетеса висміювала ліберальних панів. Революційною героїкою просякнута фантастична драма Лесі Українки «Осіння казка», в якій в алегоричній формі показана боротьба трудящих проти самодержавства. Зображуючи народ як єдиного творця матеріальних і духовних цінностей, вона у творі «Напис в руїні» проголосила: «Хай згине цар!».

Прямим закликом до рішучої, безкомпромісної боротьби, до активної громадської дії звучала драматична поема Лесі Українки «В катакомбах». Герой твору — раб-неофіт, зрозумівши облудність християнської релігії та її слуг, сміливо проголошує:

«А я піду за волю проти рабства,
Я виступлю за правду проти вас!».

М. М. Коцюбинський.

З'явившись в період наростання революційної боротьби робітничих і селянських мас проти царизму, цей твір був надзвичайно актуальним.

Драми Лесі Українки були прикладом справді глибокого, органічного зв'язку художнього твору з найбільш насущними і животрепетними суспільними проблемами і промовляли до сучасників цілком реальним голосом політичної пропаганди.

Під впливом революції І. Франко написав один з визначніших своїх творів — поему «Мойсей», сповнену почуттям безмежної відданості народу, віри в його світле майбутнє.

Правдиво відобразив життя народних мас, їх боротьбу проти самодержавства М. Коцюбинський. Його повість «Fata morgana», присвячена революційним подіям в українському селі на початку XX століття, є великим внеском у світову літературу. У цьому творі поряд з образами безземельних селян він перший в українській літературі показав образ робітника, який виступає свідомим керівником селянських мас у їх боротьбі за землю і волю.

Співчуттям до сільської бідноти, наймитів — активних учасників революційної боротьби — пройняті твори революціонера-демократа А. Ю. Тесленка «За пашпортом», «Радощі», «Любов до ближнього», «У схимника» та інші, що були опубліковані у Києві в роки революції. Автор розвінчує наївні сподівання частини селянства на царську думу, розкриває контрреволюційну роль духовенства. Він гостро критикує самодержавство, засуджує реакційну діяльність українського панства та заможної верхівки села, царських урядовців, викриває відступників від революції. У 1905 році А. Ю. Тесленко приїздив до Києва.

В роки революції Київ відвідав Михайло Коцюбинський, який виступав тут з читанням своїх творів. Він був організатором видання збірки кращих творів передових письменників України — Лесі Українки, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького та інших, яка під назвою «З потоку життя» у 1905 році вийшла у Києві.

Яскраво виявлену революційно-демократичну спрямованість мав журнал «Шершень», що виходив у Києві з січня по серпень 1906 року. За короткий час свого існування «Шершень» зумів об'єднати основні сили української демократичної культури. В ньому друкувалися І. Франко, Леся Українка, В. І. Самійленко, О. С. Маковей та інші. Сатира «Шершня» мала політичний характер. На його сторінках прогресивні українські письменники викривали царизм, царську бюрократію, всі ті сили, які перешкоджали визволенню народних мас від соціального і національного гноблення.

Після поразки революції 1905—1907 рр. в країні почався період чорносотенної реакції. Уряд перейшов у наступ на культуру і літературу пригноблених народів. У Києві було закрито українські культурно-освітні установи, журнали, газети. Ця великодержавна шовіністична політика царизму сприяла активізації місцевого буржуазного націоналізму.

Більшовицька партія в роки реакції вела непримиренну боротьбу проти великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму, за інтернаціональне згуртування трудящих. Велике значення для боротьби проти буржуазної ідеології, зокрема на літературній ниві, мала стаття В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література» (1905 рік), в якій вказувалося на необхідність посилення боротьби за перемогу пролетарської ідеології в галузі культури і літератури.

В ці роки на поверхню спливають декаденти, що проповідували індивідуалізм, націоналізм, зневагу до суспільства, виправдували ренегатство і зраду. Одним з центрів декадентства став київський журнал «Українська хата» (1909—1914 рр.), навколо якого об'єдналися М. Сріблянський, М. Євшан, А. Товкачевський та інші письменники цього напряму. На сторінках київських журналів з'являються твори Г. Чупринки, П. Богацького, Ю. Будяка, в яких індивідуалізм і націоналізм поєднані з занепадництвом, песимізмом.

Настроям зневіри і розпачу піддався поет О. Олесь, який перед тим вітав революцію 1905 року. В збірках «Поезії» і «Твори» він віддалився від бойових позицій передової літератури, зайнявся проповіддю національної обмеженості, пошуками нових форм у поезії, віддаючи данину символізму і декадентству.

Особливо активізував у ці роки свою діяльність колишній попутник революції В. Винниченко. В своїх п'єсах та повістях він проповідував наскрізь індивідуалістичну, філософськи неспроможну теорію «чесності з собою», відкидав існування об'єктивної істини, пропагував культ «сильної особи», яка керується лише своїми бажаннями та інстинктами. В характерах героїв п'єс Винниченка все соціальне поступається або зникає зовсім перед всесильними біологічними чинниками. В своїх творах він зводив наклепи на революціонерів, проповідував зневагу до народу, індивідуалізм, націоналізм. Творчість В. Винниченка періоду реакції гостро засуджувала Леся Українка.

Рішуче виступив проти буржуазних націоналістів і декадентів М. Коцюбинський. В рецензії на твір М. Філянського «Лірика» (1907 рік) він засудив убогість думки цього письменника і викрив реакційність декадентської літератури. Боротьбу проти декадентів вели також інші кращі представники української літератури — І. Франко і Леся Українка.

З кінця 1910 року в країні почалося нове революційне піднесення. У Києві відбувалися страйки робітників, масові студентські демонстрації.

У цей час українська буржуазія створює в Києві журнал «Дзвін» (1913 — — 1914 рр.), який, прикриваючись псевдомарксистською фразеологією, намагався стати ідейним керівником українського пролетаріату. Буржуазно-націоналістичні діячі Д. Донцов, Л. Юркевич, В. Винниченко, С. Черкасенко та інші, які групувалися навколо журналу, проповідували шовіністичні погляди, намагалися відірвати український пролетаріат від російського. В. І. Ленін у праці «Критичні замітки з національного питання» викрив і засудив ворожі дії цих буржуазно-націоналістичних теоретиків, охарактеризувавши їх як опортуністів, як групу націоналістичних міщан, що розколюють пролетаріат і тим самим зраджують «інтереси не тільки демократії взагалі, але й своєї батьківщини, України» [1].

Прогресивні письменники і діячі групувалися навколо «Літературно-наукового вісника», редакція якого переїхала з Львова до Києва. Тут публікувалися твори Лесі Українки, М. М. Коцюбинського, О. Ю. Кобилянської.

Активно боровся проти реакційних напрямів в літературі М. Коцюбинський. В своїх новелах, написаних у 1910—1912 рр. («Що записано в книгу життя», «Сон», «Коні не винні», «Подарунок на іменини»), він викривав контрреволюцію, висміював лібералізм українського панства, таврував міщанство. Одночасно письменник показував злидні та безправ'я трудящих мас, славив мужність революціонерів, їх непохитну віру в перемогу народу. В ці роки він часто приїздив до Києва, де брав участь у всіх прогресивних громадських заходах, а в 1912 році тривалий час перебував тут на лікуванні і підтримував зв'язки з передовими діячами та революційною молоддю.

В цей період також плідно працювала Леся Українка. Її твори публікувалися на сторінках київських прогресивних періодичних видань. У 1913 році вона востаннє приїздила до Києва. На честь письменниці передова громадськість міста

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

«Похорон Кошового». Худ. О. О. Мурашко. Олія. 1900 р.

влаштувала літературний вечір. Проте хвороба примусила Л. Українку жити і лікуватися в Грузії, де вона й померла 1 серпня 1913 року. Поховали її в Києві на Байковому кладовищі. Більшовицька «Правда» відгукнулась на смерть великої української поетеси некрологом: «Леся Українка вмерла, але її бадьорі твори довго будитимуть нас до роботи-боротьби. Добра, вічна пам'ять письменниці — другові робітників»[1].

У період революційного піднесення в літературу приходить творча молодь, зокрема С. В. Васильченко, М. Т. Рильський, П. Г. Тичина, діяльність яких широко розгорнулася в Києві за Радянської влади.

Царизм жорстоко переслідував українську літературу. Нерідко заборонялось розповсюдження в Києві творів Т. Шевченка, П. Грабовського, М. Коцюбинського, І. Франка. У 1914 році царський уряд заборонив святкування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, що викликало хвилю обурення не лише в Києві, а й по всій країні. Ще більше посилились утиски і переслідування української літератури в роки світової війни. Лише переможна Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила шлях для небувалого розквіту української літератури як складової частини соціалістичної культури радянського народу.

Музика. На початку XX століття в музиці, як і в інших галузях мистецтва, йшла боротьба між прогресивними і реакційними напрямами.

В умовах революційного піднесення, боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення зросла роль музики, зокрема революційної пісні. На демонстраціях в Києві лунали революційні пісні «Здравствуй, свободы вольное слово», яка співалася на мотив української козацької пісні «Гей, не дивуйте, добрії люди», «Сміло, товариші, в ногу», «Марсельєза», «Інтернаціонал», українська революційна пісня «Шалійте, шалійте, скажені кати», текст якої написав О. М. Колесса, а в основу музики покладено мелодію А. К. Вахнянина. Старі народні українські пісні співалися з новим революційним текстом: «Реве та стогне люд голодний», «Засвистали арештанти». Трудящі міста в ці роки співали старі героїчні пісні і складали нові, пролетарські пісні, політичні частушки та інше. З народними піснями та думами виступав у Києві кобзар М. С. Кравченко.

Провідна роль у розвитку української демократичної музичної культури належала великому українському композиторові М. В. Лисенку, життя і творчість якого в кінці XIX — на початку XX століття, як і раніше, були тісно пов'язані з Києвом. В ці роки різнобічну творчу роботу він сполучав з активною громадською діяльністю, з пропагандою української і російської музики, педагогічною діяльністю.

Художник-демократ, виразник передових для свого часу суспільних ідей, творчий метод якого базувався на художньо-естетичних традиціях вітчизняної класичної музики, М. Лисенко став активним борцем проти занепадницьких тенденцій в музиці, за народність і реалізм в мистецтві. Своєю невтомною творчою і громадською діяльністю він підняв на високий рівень музичну культуру України, і зокрема Києва.

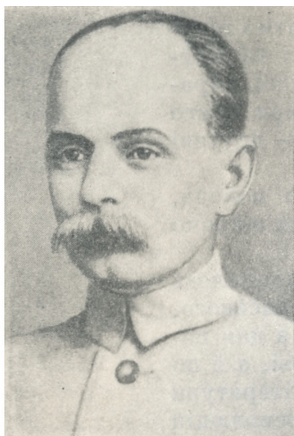
Київська громадськість взяла активну участь у вшануванні 100-річчя з дня народження великого російського композитора М. І. Глінки. 23 травня 1904 року М. Лисенко влаштував урочистий концерт, присвячений пам'яті композитора. Програма складалася виключно з творів М. Глінки, які виконали провідні київські артисти, великий хор і оркестр. Все це свідчить про глибоку пошану і любов М. Лисенка до культури братнього російського народу[2].

На революцію 1905 року М. Лисенко відгукнувся видатним хоровим твором на слова І. Франка «Вічний революціонер», який заволодів масами. В цьому творі відбиті революційні поривання трудящих, використані найбільш поширені інтонації революційних пісень. Написаний в період бурхливого революційного піднесення,

---

[1] Дооктябрьская «Правда» об искусстве и литературе. М., 1937, стор. 192.

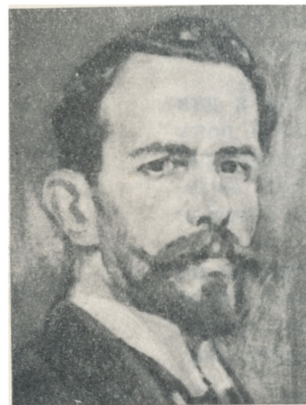
[2] А. Архімович, М. Гордійчук. М. В. Лисенко. К., 1952, стор. 190.

К. Г. Стеценко.

М. К. Заньковецька.

О. О. Мурашко.

хор «Вічний революціонер» став твором пролетарським за змістом і національним за формою, піснею-зброєю робітників і селян України. В ці ж роки композитор написав також ряд інших творів революційного звучання: хори «Ой, що в полі за димове» на слова І. Франка, «Гей, за наш рідний край» на слова О. К. Коваленка та монолог на слова М. П. Старицького «В грудях вогонь».

В роки реакції композитор звертається до нового жанру — сатири. Його опера «Енеїда», написана в цей період, є гострою сатирою на самодержавство та його порядки, на побут пануючої верхівки. Ця опера з великим успіхом була поставлена в 1911 році у Києві в театрі М. К. Садовського.

З Києвом пов'язана творчість іншого видатного українського композитора — К. Г. Стеценка. Він талановито обробляв українські народні пісні, написав твори на тексти Лесі Українки, І. Франка, Т. Шевченка, П. Грабовського. В роки революції 1905—1907 рр. композитор створив свої особливо відомі твори «Сон», «Содом», «Прометей», а також працював над оперою «Кармалюк».

Під впливом революційного піднесення в Києві виникають різні культурно-мистецькі організації, метою яких була пропаганда серед широких мас музичної культури. У 1905 році було створено музично-хорове товариство «Боян», у 1908 році — «Український клуб». Ці організації стали ареною боротьби двох протилежних художньо-естетичних течій: прогресивної, що грунтувалася на демократичному світогляді, на естетичних традиціях кращих представників вітчизняної музики, і занепадницької, відірваної від народу та його художніх запитів. М. Лисенко і К. Стеценко, що очолювали реалістичний напрям, активно боролися як проти модернізму і декадансу, представниками якого в музиці були Б. Яновський, Ф. Якименко, Л. Лісовський, так і проти псевдонародних антихудожніх проявів в мистецтві, так званої «малоросійщини» з її примітивним етнографізмом в особі композитора В. Присовського та інших. «Український клуб» проводив велику музично-освітню роботу, влаштовував вечори музики і концерти. В 1911 році клуб зазнав репресій з боку властей і був закритий.

На початку XX століття Київ стає провідним центром української національної музичної освіти. В цей час у місті функціонували училище Російського музичного товариства, Вищі оперно-драматичні музичні курси, кілька музичних шкіл і класів. У 1903 році тут була відкрита музично-драматична школа, заснована М. В. Лисенком. Вона давала закінчену вищу музичну і драматичну освіту та стала центром створення національних кадрів кваліфікованих акторів і музикантів. В ній навчалися К. Г. Стеценко, М. В. Микиша, Л. М. Ревуцький, В. М. Верховинець та багато інших. Випускники цієї школи працювали в музичних закладах як України, так і Росії. У 1913 році на базі училища Російського музичного товариства була створена консерваторія, яку очолив В. В. Пухальський, а з 1914 року — Р. М. Глієр.

В Київському оперному театрі здійснювалися постановки кращих опер видатних російських і зарубіжних композиторів: М. І. Глінки, О. С. Даргомижського, М. А. Римського-Корсакова, М. П. Мусоргського, П. І. Чайковського, Р. Вагнера, Дж. Россіні. Київський оперний театр користувався славою одного з кращих в країні. Музична частина і сценічне оформлення театру відзначалися високими художніми якостями.

Справжньою подією в музичному житті Києва були гастролі в оперному театрі видатного українського співака О. П. Мишуги. Кращими співаками Київської опери були: учень і друг Ф. І. Шаляпіна П. І. Цесевич, Ф. Г. Орешкевич, М. М. Скибицька, К. Д. Воронець, О. І. Каченовський.

Музично-оперний жанр займав велике місце і в репертуарі театру М. К. Садовського. Тут вперше на високому художньому рівні були поставлені кращі українські опери. В роботі театру брали участь видатні музиканти і композитори М. В. Лисенко, К. Г. Стеценко, художники В. Г. Кричевський та І. М. Бурачок. Оркестрове і хорове оформлення вистав підняли на велику художню височінь диригенти Г. Елінек та О. А. Кошиць, хормейстер В. М. Верховинець. З успіхом в театрі йшли опери «Наталка Полтавка», «Енеїда», «Утоплена», «Різдвяна ніч» М. В. Лисенка, «Катерина» М. М. Аркаса, «Роксолана» Д. В. Січинського, «Пан сотник» Г. О. Козаченка, «Галька» С. Монюшка, «Продана наречена» Б. Сметани; вистави, насичені народними піснями, хорами й танцями, — «Вечорниці» П. І. Ніщинського, «Сватання на Гончарівці» К. Г. Стеценка та інші. Головні ролі виконували М. К. Садовський та відомі співаки М. В. Микиша, О. Д. Петляш, М. І. Литвиненко-Вольгемут.

Діяльність школи М. В. Лисенка та театру М. К. Садовського заклали міцну основу для дальшого розвитку української музичної культури після перемоги Великого Жовтня на Україні.

Театр. Визначне місце в культурному житті Києва належало театру. На початку XX століття в театральному мистецтві загострюється боротьба між народно-демократичним, реалістичним напрямом і різними антиреалістичними, занепадницькими течіями.

Український театр в Києві, як і раніше, залишався на напівлегальному становищі. Царські власті чинили всілякі перешкоди діяльності українських театральних труп, обмежували їх репертуар, переслідували кращих представників, не дозволяли осідати у місті.

На початку XX століття у Київ продовжували лише наїжджати кращі українські трупи — М. Л. Кропивницького, П. К. Саксаганського, І. К. Карпенка-Карого, М. К. Садовського, які користувалися великим успіхом. Ці блискучі колективи були носіями передових традицій українського театру. Київський глядач уперше в 1900—1904 рр. у їх постановці побачив такі визначні твори української драматургії, як «Сава Чалий», «Хазяїн», «Суєта» І. Карпенка-Карого, «Олеся» М. Кропивницького та інші[1].

Переслідування всього прогресивного в українському театрі з боку властей і цензури загрожувало йому творчим та ідейним занепадом. Виродження буржуазного театрального мистецтва, попрання реалістичних традицій минулого різними ділками і комерсантами негативно впливали на творчу практику київських театрів.

Становище передового українського театру погіршувалося й тим, що у цей період він втратив ряд найвидатніших своїх представників. У 1904 році помер М. П. Старицький, у 1907 році — І. К. Карпенко-Карий, у 1910 році не стало М. Л. Кропивницького. Проте демократичний напрям в українському театрі підхопили і продовжили далі їх учні та послідовники І. О. Мар'яненко, С. Ф. Паньківський, О. І. Корольчук, Л. П. Ліницька, Г. І. Борисоглібська та інші.

Велике значення для розвитку театрального мистецтва у Києві мало творче єднання українського і російського театрів.

Одним з кращих російських театрів був київський театр російської драми Соловцова (нині театр ім. І. Франка). Він продовжував реалістичні традиції російського театрального мистецтва. На сцені театру виступала плеяда талановитих вітчизняних митців: М. О. Свєтловидов, М. М. Глєбова, М. М. Соснін, Є. Я. Неде-

---

[1] Український драматичний театр, т. І. К., 1967, стор. 257—259, 265, 330; М. Йосипенко. М. Л. Кропивницький. К., 1958, стор. 236.

М. К. Садовський.

лін. Проте в ці роки в художньому житті театру спостерігається помітний занепад. Все рідше на його сцені з'являються кращі п'єси російської класики, а замість них йдуть безідейні художньо нікчемні вистави.

Антихудожні п'єси одверто касового характеру ставилися в ці роки в театрі Бергоньє (нині театр ім. Лесі Українки), а також в ряді інших театрів, де нерідко здібні артисти розмінювали свій талант на дрібниці.

Протягом багатьох років передові кола громадськості Києва безуспішно боролися за створення українського стаціонарного театру та навчального театрального закладу. Таким закладом нарешті став драматичний відділ музично-драматичної школи, відкритої М. В. Лисенком у 1903 році. Тут викладалися майстерність актора, художнє слово, пластика, спів, а також історія літератури і драматургія. Цей відділ виховав цілу плеяду видатних акторів, які продовжували кращі традиції українського театрального мистецтва. Великий поштовх розвитку передового театрального мистецтва у Києві дала революція 1905—1907 рр. В умовах запеклої боротьби з реакційними і шовіністичними колами М. К. Садовський, підтриманий прогресивною частиною київської мистецької інтелігенції, у 1907 році відкрив у Києві перший на Україні стаціонарний театр. Вистави його йшли в Троїцькому народному домі (тепер Київський театр оперети).

Спираючись на підтримку своїх учнів і однодумців, М. Садовський створив театр високої культури, який утверджував реалізм і народність у мистецтві. У театрі працювали такі майстри української сцени, як М. К. Заньковецька, Г. І. Борисоглібська, С. В. Тобілевич, Ф. В. Левицький, І. В. Загорський, Г. П. Затиркевич-Карпинська, Л. П. Ліницька, І. О. Мар'яненко, С. Ф. Паньківський та артистична молодь — О. І. Корольчук, Є. О. Хуторна, М. О. Петлішенко.

Провідне місце в репертуарі театру займали високохудожні соціально-побутові та історичні твори І. К. Карпенка-Карого. Його п'єси «Безталанна», «Бурлака», «Мартин Боруля», «Наймичка», «Хазяїн», поставлені тут, з глибокою реалістичною силою відтворювали картини народного життя, а також широких верств тогочасного українського суспільства. В історичній драмі І. Карпенка-Карого «Сава Чалий», яка йшла в театрі, створені образи народних героїв — борців проти зрадників і гнобителів рідного краю. З великим успіхом у театрі ставились п'єси інших класиків української драматургії, зокрема «Глитай, або ж Павук», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Олеся» М. Л. Кропивницького, «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Циганка Аза», «Богдан Хмельницький», «Оборона Буші», «За двома зайцями», «Крути, та не перекручуй» М. П. Старицького, «Камінний господар» Лесі Українки.

Навколо театру М. Садовського розгорнулася боротьба між представниками передової київської громадськості, насамперед трудовою інтелігенцією, робітничим класом, з одного боку, та представниками націоналістичного і чорносотенного табору, — з другого. Рупор націоналістичної буржуазії газета «Рада» намагалася відвернути театр від соціально загостреної тематики, тягнула його в болото національної обмеженості. Чорносотенці на сторінках своїх органів — газети «Киевлянин» та журналу «Киевский театрал» — глумилися з українського театру і мистецтва взагалі, пророкуючи йому безславну загибель.

Проте театр М. Садовського мужньо проводив свою лінію на розвиток мистецтва, доступного для народу, розширяв репертуар, залучаючи кращі п'єси українських і російських драматургів. Великою заслугою цього театру була постановка вперше в історії українського театру таких п'єс російської класики, як «Ревізор» М. В. Гоголя, «Сватання» та «Ведмідь» А. П. Чехова, «Від неї всі

скверни» Л. М. Толстого, «Гірка доля» О. Ф. Писемського; п'єс зарубіжних авторів: «Мораль пані Дульської» Г. Запольської, «Мазепа» Ю. Словацького, «Стара шахта» де Граціє і «Загибель „Надії"» Г. Гейєрманса.

Передові діячі російської театральної культури, зокрема К. С. Станіславський, підтримували творчі зв'язки з представниками українського театру. Творче спілкування з театром М. Садовського здійснював МХАТ під час своїх гастролей у Києві[1]. Все це сприяло розвитку українського демократичного театрального мистецтва, взаємозбагачувало українських і російських митців.

М. К. Пимоненко.

Театр М. Садовського у Києві — це одне з найвизначніших явищ в історії українського театру. Він вивів український театр на рівень кращих театрів світу. Театр Садовського, а також трупи М. Л. Кропивницького, П. К. Саксаганського, І. К. Карпенка-Карого заклали основи для дальшого розквіту українського театрального мистецтва у роки Радянської влади.

У передреволюційні роки в мистецтві театру спостерігалися серйозні ідейно-художні зриви. На його сцені з'являються п'єси В. Винниченка та інших декадентів. З театру пішли провідні актори, почався його поступовий занепад.

В цей же період у театральному житті Києва виникають нові форми театрального мистецтва — народжуються робітничі самодіяльні художні гуртки. Це були провісники нового, першого в історії світової культури робітничого театру, який після перемоги Радянської влади на Україні становив перший етап у розвитку радянського театрального мистецтва.

Образотворче мистецтво. Загальна криза буржуазної культури на початку XX століття призвела до поширення в образотворчому мистецтві занепадницьких напрямів: натуралізму, кубізму, символізму.

Проте кращі художники Києва зберігали вірність принципам народності, розвивали реалістичні традиції і своїми творами збагатили скарбницю українського демократичного живопису. Значне місце у ствердженні реалізму відігравала Київська рисувальна школа М. І. Мурашка, на базі якої в 1901 році було створено Київське художнє училище.

В цей період у Києві продовжував працювати видатний український художник М. К. Пимоненко. Його жанрові картини правдиво, з глибоким почуттям відтворювали життя українського села, побут і звичаї простих трудівників, оспівували природу рідного краю. М. Пимоненко підтримував тісні дружні стосунки з видатними російськими художниками, зокрема з І. Ю. Рєпіним, з 1899 року був членом Товариства пересувних художніх виставок[2]. В таких його картинах, як «Жертва фанатизму» (1899 рік), «Конокрад» (1900 рік), дана гостра критика дореволюційної дійсності. У творчості Пимоненка останніх років відчувається дальше поглиблення майстерності, велика емоційність, глибокий соціальний зміст. Кращими його полотнами цього періоду є «Брід» (1901 рік), «Перед грозою» (1906 рік), «Сінокіс» (1907 рік). Високу оцінку дістала картина художника «Біля криниці (Суперниці)» (1908 рік), яка експонувалася у 1909 році на виставці передвижників.

Талановитим живописцем був О. О. Мурашко, учень І. Ю. Рєпіна. Його картини відзначаються тонким колоритом, глибоким психологічним аналізом. У 1900 році О. Мурашко написав відому картину на історичну тему «Похорон кошового», в якій

---

[1] М. Йосипенко. У творчій співдружбі. К., 1954, стор. 209; Братерство культур. Збірник матеріалів з історії російсько-українського культурного єднання. К., 1954, стор. 234.

[2] П. Говдя. Українське мистецтво другої половини XIX — початку XX ст. К., 1964, стор. 28.

«Гість із Запоріжжя». Худ. Ф. С. Красицький. 1901 р.

оспівав героїчне минуле українського народу. Оптимізмом пройняті його жанрові полотна «Карусель», «У неділю», «Продавщиця квітів». Найяскравіше талант художника виявився в його численних психологічно загострених портретах. Це портрети Г. І. Цісса, М. І. Мурашка, «Портрет невідомого» і особливо «Дівчина в червоному капелюсі», що є одним з кращих зразків українського образотворчого мистецтва.

На початку XX століття розгорнулася діяльність іншого визначного художника І. С. Їжакевича. Він виступає глибоким знавцем історії, життя і побуту українського народу, що яскраво виявилося в його картинах «На Дніпрі», «Український косар», «Біля кузні», «У засаді», «Запорожці готуються в похід»[1]. Їжакевич був також талановитим графіком і ілюстратором.

У 900-х роках почали свій творчий шлях ряд київських художників-реалістів, діяльність яких широко розгорнулася в радянський час. Одним з них був Ф. С. Красицький — автор історичних і жанрових картин («Гість із Запоріжжя», «Село Кирилівка», «У свято»), а також портретів (Л. Українки, Т. Шевченка, І. Франка). Соціальною і психологічною характеристикою персонажів та досконалим колоритом відзначаються жанрові картини Г. П. Світлицького («До міста», «Музиканти»). Картинам Ф. Г. Кричевського властиві монументальність, риси демократизму, проникнення у психологію людини («Наречена», «Три віки»).

Велике значення для дальшого розвитку демократичного образотворчого мистецтва мала революція 1905—1907 рр. Передові художники Києва зустріли її з великим піднесенням. В цей період у місті виникають творчі об'єднання художників реалістичного напряму: «Товариство київських художників» (М. К. Пимоненко, П. О. Левченко, О. О. Мурашко, І. Ф. Селезньов та інші) і «Група українських художників» (Ф. Г. Кричевський, О. Л. Кульчицька, Ф. С. Красицький, Г. Дядченко). Вони повели боротьбу з декадентськими, антиреалістичними угрупованнями, зокрема з групою «Кільце» та іншими.

В ці роки з'являються твори на революційну тематику, такі, як «Революціонерка» (1905 рік) Ю. Р. Бершадського, «Вулична демонстрація» М. С. Самокиша та ряд інших. У сатиричних малюнках і шаржах, вміщених в журналі «Шершень», давалися вбивчі карикатури на царизм і бюрократичний апарат.

[1] Нариси з історії українського мистецтва. К., 1966, стор. 135.

У період реакції передові художники Києва продовжували відстоювати реалістичне мистецтво, виступали з творами на виставках передвижників, Товариства південноросійських художників, вели боротьбу з представниками різних антиреалістичних течій. У 1909—1913 рр. на вимогу прогресивної громадськості у Києві були проведені конкурси на проект пам'ятника Т. Г. Шевченку. Проте за часів царизму пам'ятник Великому кобзарю тут так і не був споруджений.

Кращі традиції реалістичного мистецтва, носіями якого були передові київські митці, міцно увійшли в українське радянське мистецтво.

Розвиток кіномистецтва. Вже у 1897 році в Києві демонструвався «синематограф» у приміщенні театру Бергоньє. На початку 900-х років кінематограф міцно завоював глядача. В місті з'являються перші стаціонарні кінотеатри — «ілюзіони». Їх програми складалися з різних картин: драм, феєрій, фарсів, хроніки та іншого. В київських «ілюзіонах» панувала продукція іноземного кіновиробництва.

Проте дедалі гостріше відчувалася потреба у вітчизняному виробництві кінокартин. Відразу ж з виникненням кіномистецтва у ньому, як і в інших галузях культури, точилася гостра боротьба двох культур — культури пануючих класів і культури демократичної.

Проявом демократичної течії в кіномистецтві Києва була екранізація уривків з театральних постановок за участю артистів трупи М. К. Садовського. Так, до 1910 року були зняті «Ніч під різдво» за М. В. Гоголем та ряд водевілей. Згодом екранізуються цілі спектаклі театру Садовського. В 1911 році у Києві Ч. Сабинським було створено кінокартину «Катерина» за поемою Т. Г. Шевченка. Царські власті забороняли демонструвати українські картини, в яких проявлялись народно-демократичні тенденції, в центральних кінотеатрах міста.

У 1911 році в Києві А. А. Шанцером було засновано першу кінолабораторію для створення хронікальних кінострічок.

Розуміючи роль кіно як нового, масового мистецтва, пануючі класи в роки реакції і першої світової війни з метою відвернення трудящих від революційної боротьби заповнювали екрани бульварними драмами, картинами на сюжети лубочної літератури, скандальної газетної хроніки.

В 1912 році у Києві для виробництва художніх фільмів з комерційною метою була створена перша кінофірма «Тіман і Рейнгарт», що орендувала павільйон на Сирці. Перед початком світової війни виникла друга кіностудія «Светотень», заснована інженером С. В. Писарєвим. В їх роботі брали участь кращі артисти київських театрів. Діяльність цих студій була новим кроком вперед у розвитку режисерської і операторської майстерності в кіномистецтві. Проте, незважаючи на екранізацію окремих творів класиків української, російської і світової літератури, більшість кінокартин відзначалася невисоким художнім рівнем, була далекою від реальної дійсності і носила відбиток декадентства та песимізму.

В цей період кінематограф не міг стати незалежним видом мистецтва, бо режисери і актори повністю залежали від капіталістів — власників студій. Лише Жовтнева революція відкрила перед ним шлях до перетворення в масове кіномистецтво для народу.

Архітектура. Стихійність забудови і конкуренція домовласників призвели до різностильності архітектури Києва початку XX сто-

«Наречена». Худ. Ф. Г. Кричевський. 1910 р.

ліття. Поруч уживалися будинки, створені в стилі різних епох — класицизму і барокко, ампіру і модерну.

В кінці XIX — на початку XX століття відбувалася досить швидка забудова Печерська, Звіринця, Лук'янівки, Куренівки, Деміївки і Солом'янки. Проте ці райони, які розташовувалися навколо центру, залишалися територіально роз'єднаними і надалі розвивалися без врахування єдності міста.

При загальному плануванні і забудові міста не бралося до уваги його розташування на березі Дніпра. Не була архітектурно оформлена набережна ріки. Загальний вигляд цього району псували будинки, які виходили до Дніпра своїми дворовими фасадами, і розташовані тут дрібні промислові підприємства.

Для архітектури періоду імперіалізму властивий стилістичний різнобій — стилізація, тобто підробка архітектурного оформлення будинків під класичні і середньовічні стилі, еклектизм і модерн.

У середині 900-х років великого поширення набув так званий стиль «ренесансизм», який являв собою підробку під ренесанс XV—XVI століть, сприйнявши від нього лише деякі формальні елементи. В цьому стилі архітектором Г. П. Шлейфером у 1898 році було споруджено будинок драматичного театру Соловцова (тепер театр ім. І. Франка). В стилі показної величності ренесансу у 1899—1901 рр. за проектом петербурзького архітектора В. О. Шретера було споруджено будинок оперного театру з великим залом, що вміщував понад 1600 глядачів.

Водночас на зміну еклектичній архітектурі кінця XIX століття приходить стиль модерн, який відображав смаки буржуазії і являв собою пристосування архітектурних стилів до нових типів споруд і будівельних матеріалів — конструкцій з заліза, бетону і скла. Проте ці матеріали використовувалися як декоративні, будинки оздоблювалися орнаментами з фантастичних квітів, ускладненими формами балконів та карнизів, прикрасами з чавуну, залізобетону і скла. До споруд в цьому стилі відноситься будинок по вул. Карла Маркса, 15 (архітектори Е. П. Братман і Г. П. Шлейфер), будинок по вул. Енгельса, 23 (архітектор Е. П. Братман), багато будинків по вулицях Чкалова, Червоноармійській та інші. Найбільш значними громадськими спорудами в стилі модерн є будинок міської залізничної станції на Пушкінській вулиці (архітектор О. М. Вербицький) і готель «Київ».

Для пізнього модерну властиве деяке спрощення декоративного оформлення будівель. Такою стриманістю форм відзначається будинок Критого ринку на Бессарабці (архітектор Г. Ю. Гай), спорудження якого було закінчено у 1910 році. В його архітектурі видно прояв конструктивістського раціоналізму. Завдяки розвитку інженерно-будівельної техніки перекриття великого залу ринку було розроблене у вигляді скляного даху на металевому каркасі. Деякі частини будівлі і скульптурні прикраси виконані в стилі модерн.

Окремі модерністи намагалися штучно використати і переробити стилі минулих епох, внаслідок чого з'являються будинки, стилізовані під класичний, готичний, романський та інші стилі. Одним з представників цього напряму був відомий архітектор В. В. Городецький. В 1902—1903 рр. він збудував будинок з химерами (по вул. Орджонікідзе, 10), архітектурі якого особливо властивий відхід від реальної дійсності у світ фантазії. В оформленні будівлі використані зображення диких звірів і різних деталей з бетону. Цим же архітектором були споруджені в давньогрецькому стилі будинок Міського музею (нині Музей українського мистецтва), в стилі німецької готики костьол (по вул. Червоноармійській) та в мавританському стилі караїмська кенаса (нині кінотеатр «Зоря»).

Після 1907 року в архітектурі жилих будинків спостерігається відхід від модерністських форм. Замість цього архітектори прагнуть показати матеріал і конструкції. Характерними для цього періоду є будинок по вул. Чкалова, 74 (архітектор П. Ф. Альошин), будинок по вул. Ветрова, 19 і 21 (архітектор І. К. Ледоховський), будинок на розі Стрілецької і Рейтарської (архітектор О. М. Вербицький).

До визначних оригінальних споруд цього періоду відносяться: будинок Музею

західного і східного мистецтва, який поєднував риси готики, рококо і класики (архітектор Р. Ф. Мельцер); будинок банку на вул. Жовтневої революції в стилі північноіталійської готики та раннього Відродження (архітектори О. В. Кобелєв і О. М. Вербицький), прикрашений полірованими лабрадорськими колонами і ліпним орнаментом (скульптор Є. Сало); будинок Російського для зовнішньої торгівлі банку на Хрещатику (архітектор Ф. І. Лідваль).

Київський архітектор В. М. Риков у ці роки створив ряд високохудожніх споруд в стилі італійського Відродження: будинок по вул. Бульварно-Кудрявській, 26 (колишня будівля «Народної аудиторії»), будинок лікарні по вул. Саксаганського, 75 (тепер Інститут клінічної медицини) та інші.

В 1911—1914 рр. в Києві здійснюється будівництво ряду громадських споруд в класичному стилі. До них відноситься будинок пасажу на Хрещатику (архітектор П. С. Андрєєв), що в плані являв собою два паралельні корпуси, об'єднані торцовими корпусами з проїздами. В стилі російського класицизму О. В. Кобелєв у 1911—1913 рр. збудував монументальний будинок для Вищих жіночих курсів по вул. Чкалова, 55. На замовлення Київського учбового округу у 1911 році архітектором П. Ф. Альошиним був збудований в стилі класицизму з використанням мотивів античної архітектури будинок Педагогічного музею (тепер Філіал Музею В. І. Леніна). В цей час була закладена ще одна велика споруда в стилі класицизму — будинок університетської бібліотеки по вул. Володимирській (архітектор В. О. Осьмак), де тепер міститься Центральна наукова бібліотека АН УРСР.

У розглядуваний період в Києві продовжувало здійснюватися, хоч у значно менших масштабах, паркове будівництво. Так, у 1899—1901 рр. учні і студенти київських учбових закладів заклали великий парк по Брест-Литовському шосе, названий на честь 100-річчя з дня народження О. С. Пушкіна його ім'ям. Тоді ж було закладено гай на території політехнічного інституту, сквер на Контрактовій площі на Подолі, а у 1909 році прокладено Петрівську алею в Царському саду.

В дореволюційному Києві поряд з певними досягненнями у благоустрої і озелененні міста, будівництві капітальних споруд яскраво проявилися типові для капіталістичного містобудівництва риси — стихійність забудови, стилістичний різнобій в архітектурному обличчі, ігнорування визначних природних умов. Всі ці недоліки могли бути усунені лише в умовах планового і цілеспрямованого будівництва, що стало можливим після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

СОЦІАЛІСТИЧНИЙ КИЇВ

КИЇВ У РОКИ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1917—1920 рр.)

КІЕВСКІЙ КОММУНИСТ

Пролетаріи всѣх стран соединяйтесь.

Цѣна (времен.)

Орган Кіев. Обл. и Гор. Ком. Коммун. Партіи (большевиков) на Украинѣ.

Выходит ежедневно кромѣ дней послѣ праздничных.

№ 2 (10). 4 Января 1919 г. II-й год изданія.

Двѣ недѣли существует правительство директоріи — правительство историчных интеллигентов, остервенѣлых кулаков и разнузданнаго офицерства. За эго время —разстрѣляно четверо коммунистов на Владимирской горкѣ; учинена дикая штыковая расправа над солдатами—коммунистами в Царском Саду; разгромлены рабочіе союзы, задушена пролетарская пресса.

Товарищи! Старайтесь в боевыя колонны: Всѣ под красныя знамена! Долой кулацко-офицерскую диктатуру! Да здравствует власть Совѣтов на Украинѣ!

ДОЛОЙ КУЛАЦКІЙ ПАРЛАМЕНТ!

Директорія созывает трудовой конгресс. Созыв его правитель предпола-

союзным имперіалистам захватившая Одессу; донским генералам, захватившій цѣлый ряд пунктов в Екатеринославской губерніи и там массами раз-

пользуется достаточно прочесть декларацію Директоріи. Для правящих ясно, что одними репресіями (т. е. обѣщаніями) не остановить совѣтскаго движенія

Газета «Киевский коммунист» — орган обласного і міського комітетів КП(б)У. 1919 р.

1. КИЇВ У ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ І ПРОВЕДЕННЯ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (КВІТЕНЬ 1917— БЕРЕЗЕНЬ 1918 рр.)

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції політична обстановка в Києві була надзвичайно складною. Велику активність в боротьбі за владу проявляли численні буржуазні і дрібнобуржуазні партії як російські, так і українські. Вони намагалися демагогічними обіцянками завоювати вплив серед широких мас трудящих і спрямувати їхню революційну енергію в своїх класових інтересах.

В такій обстановці більшовицька організація Києва розгорнула широку роботу по роз'ясненню масам невідкладних завдань моменту, очолила боротьбу за створення революційних органів влади.

Основні напрямки роботи більшовицької організації в цих нових умовах були визначені на перших легальних зборах більшовиків міста, що відбулися 6 березня 1917 року. Тут було заслухано звіт про роботу більшовиків в умовах підпілля, розглянуті питання про поточний політичний момент, про ставлення до інших політичних партій, обрано Тимчасовий комітет РСДРП [1].

Під впливом більшовицької агітації зростала політична свідомість трудящих мас Києва. Після Лютневої революції у місті відбулося багато зборів, мітингів, демонстрацій, де трудящі висловили свої вимоги. Боротьба робітників та їх революційні вимоги робили великий вплив і на солдатів.

В ніч з 3 на 4 квітня 1917 року в Росію повернувся В. І. Ленін, який 4 квітня виступив перед більшовиками з доповіддю «Про завдання пролетаріату в даній революції», тези якої були опубліковані в «Правде». В цьому історичному документі викладений теоретично обгрунтований план боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Узагальнюючи досвід Паризької комуни

---

[1] Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967, стор. 136.

і двох російських революцій, В. І. Ленін прийшов до висновку, що найдоцільнішою формою диктатури пролетаріату в Росії може бути республіка Рад. Лозунг «Вся влада Радам» в конкретній історичній обстановці, що склалася в Росії, орієнтував партію на мирний розвиток революції шляхом боротьби більшовиків за вплив усередині Рад, хоч Ленін враховував можливість і збройної боротьби. В. І. Ленін викривав імперіалістичний характер війни, застерігав більшовиків від підтримки Тимчасового уряду, націлював партію на проведення націоналізації землі і передачі її селянам, радив встановити контроль над виробництвом і розподілом продуктів.

Квітневі тези В. І. Леніна мали величезний вплив на трудящі маси. Вони визначали чітку лінію дій для більшовицьких організацій. Проте не всі більшовики одразу сприйняли нову ленінську тактику. Значна частина партійних працівників не могла зразу освоїтися з крутим поворотом у житті країни, з рішучою зміною тактики і новими настановами, які дав В. І. Ленін у Квітневих тезах.

Гострою була боротьба навколо Квітневих тез і в Київському комітеті РСДРП. Це пояснювалось тим, що частина членів комітету — Є. Б. Бош, О. Б. Горвіц, І. М. Крейсберг та інші — деякий час перебували під впливом Г. Пятакова, який був противником ленінської теорії соціалістичної революції, недооцінював національне питання і допускав ряд інших помилок.

Київським більшовикам Квітневі тези В. І. Леніна стали відомі через М. О. Савельєва (Петрова), який був делегований Київським комітетом більшовиків до Петрограда для участі в роботі наради партійних працівників, що відбулася 27 березня 1907 року. Він зустрічав В. І. Леніна на Фінляндському вокзалі, слухав його промову і повернувся до Києва з текстом Квітневих тез[1]. Під час обговорення Квітневих тез в Київській партійній організації розгорілась пристрасна полеміка між прихильниками і противниками тез. Обговорення тез кілька разів виносилось на засідання комітету, і 14 квітня під впливом Пятакова комітет ухвалив резолюцію, в якій тези В. І. Леніна вважались неприйнятими[2].

Таку ж резолюцію Г. Пятаков намагався нав'язати загальним зборам більшовиків Києва, які відбулися 15 квітня. Але збори відхилили цю пропозицію. Основна маса Київської міської партійної організації підтримала ленінську позицію.

На VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б), яка відкрилася в Петрограді 24 квітня, В. І. Ленін, розвиваючи висунуті в Квітневих тезах положення, переконливо довів можливість і необхідність в Росії соціалістичної революції. Конференція засудила опортуністичні виступи Каменєва і Пятакова, які прирікали революцію на поразку. Для більшовицької організації Києва особливе значення, поряд з іншими рішеннями конференції, мала резолюція з національного питання. Деякі керівні працівники Київського комітету — Г. Пятаков та інші — недооцінювали національне питання, а інколи обстоювали навіть позиції великодержавні, шовіністичні, не визнаючи права націй на самовизначення. Такі погляди були особливо небезпечними для більшовиків Києва, які повинні були протиставити націоналістичній агітації українських буржуазних і дрібнобуржуазних партій свою чітку лінію щодо національного питання. Помилки київських більшовиків у національному питанні українські буржуазні націоналісти вміло використовували в своїх інтересах.

Виступаючи на Квітневій конференції, В. І. Ленін гостро критикував шовіністичні погляди Г. Пятакова, наполягав на визнанні права націй на самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійних держав, підкреслюючи, що той, хто не визнає цього права, — анексіоніст і шовініст[3]. Разом з тим В. І. Ленін застерігав, що право націй на відокремлення не слід змішувати з доцільністю такого відокремлення, що це питання слід розв'язувати, виходячи з інтересів класової

[1] «Український історичний журнал», 1957, № 1, стор. 129.
[2] 1917 год на Киевщине. Хроника событий, стор. 36.
[3] В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 261—262.

боротьби пролетаріату за соціалізм. «Якщо українці побачать, що у нас республіка Рад,— говорив В. І. Ленін,— вони не відокремляться, а якщо у нас буде республіка Мілюкова, вони відокремляться»[1].

Рішення конференції з національного питання мали велике значення для більшовицьких організацій України.

Керуючись рішеннями Квітневої конференції, більшовики Києва ще активніше розгорнули боротьбу за завоювання мас. Велику увагу вони приділяли роботі в Раді робітничих депутатів, у профспілках, фабзавкомах. Основним лозунгом, яким більшовики керувались у своїй роботі, був лозунг «Вся влада Радам!». Більшовицька фракція в Київській Раді намагалась спрямувати діяльність Ради в революційне річище, підняти її авторитет в масах. Виступаючи в Раді при обговоренні тих чи інших питань, більшовики викривали угодовство меншовиків і есерів, підкреслювали необхідність передачі всієї влади Радам. Так, на засіданні Ради 24 травня при обговоренні питання про поточний момент, на противагу меншовикам і есерам, які схвалювали створення коаліційного уряду, більшовицька фракція внесла резолюцію, в якій пропонувала визнати вступ до міністерства представників Петроградської Ради помилковим кроком. Більшовики закликали робітників, солдатів і селян у момент настання краху коаліційної політики взяти всю владу в свої руки.

При обговоренні питання про боротьбу з продовольчими труднощами 24 червня представник більшовицької фракції О. Горвіц заявив, що продовольчі труднощі викликали війна і політика буржуазії і що «боротьба проти господарської розрухи є боротьбою проти капіталістів». Він запропонував взяти на облік всі продукти, встановити тверді ціни і запровадити карткову систему на предмети споживання, підкресливши при цьому, що всі зазначені заходи будуть малодійовими, поки Ради не стануть владою, що рішуче проводить в життя свої рішення.

Хоч проекти резолюцій, запропоновані більшовиками, відхилялися Радами, сам факт їх проголошення відігравав певну роль в політичному вихованні трудящих. Робота більшовицької фракції в Раді проходила під безпосереднім керівництвом Київського комітету РСДРП, який включив до свого складу всю фракцію і систематично слухав інформацію про її роботу.

Агітаційна робота більшовиків у масах сприяла зростанню їх авторитету серед трудящих. Про це свідчили перевибори Ради робітничих депутатів, що відбулися в травні, під час яких за більшовиків голосувало значно більше робітників, ніж на попередніх виборах. Обираючи до Ради нових представників, робітники Києва вимагали від них більш рішучих дій. Так, робітники Київського електричного товариства, обираючи членів Ради робітничих депутатів, зажадали від неї та її виконавчого комітету «відкинути всяку нерішучість і стати на шлях непримиренної класової і політичної боротьби аж до повного закріплення за собою влади»[2].

Незважаючи на те, що після перевиборів Київської Ради робітничих депутатів більшість місць в ній залишилась за меншовиками та есерами, фракція більшовиків збільшилась до 90 чоловік. У виконком було обрано 11 депутатів-більшовиків проти 6 — у попередньому складі.

Більшовики Києва приділяли велику увагу організації і згуртуванню робітничого класу, роз'яснюючи робітникам необхідність об'єднуватися в профспілки, створювати фабрично-заводські комітети. Цей процес проходив дуже активно. На травень 1917 року в організаційній комісії Київської Ради робітничих депутатів було вже зареєстровано 20 профспілок.

Фабзавкоми почали виникати на київських підприємствах вже в березні 1917 року. Так, вони були організовані на заводах «Ауто», Гретера і Криванека, Південноросійському машинобудівному, дротяно-цвяховому, Апштейна та багатьох інших. Це були нові робітничі організації, створені революційною творчістю мас. Фабрично-

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 263.

[2] Газ. «Голос социал-демократа», 18 квітня 1917 р.

заводські комітети захищали інтереси робітників, займались поліпшенням умов їх праці, вели боротьбу проти економічного саботажу підприємців, намагалися запровадити робітничий контроль. В ході цієї боротьби встановлювали тісні зв'язки з більшовицькою партією, розуміючи, що тільки вона є єдиним захисником інтересів пролетаріату. Серед керівників київських профспілок і фабзавкомів було багато більшовиків і серед них А. В. Іванов, О. Г. Горбачов, І. Ф. Смирнов (Ласточкін) та інші.

Керовані більшовиками профспілки і фабзавкоми організовували страйкову боротьбу робітників, запроваджували їх вимоги явочним порядком. Особливо широко під керівництвом більшовиків розгорнулася боротьба за 8-годинний робочий день. Більшовики закликали робітників діяти сміливо і рішуче, встановлювати 8-годинний робочий день явочним порядком. 23 березня 1917 року збори представників заводів і фабрик Києва вирішили запровадити 8-годинний робочий день на всіх підприємствах[1]. На кінець березня на 8-годинний робочий день перейшло б'льше половини підприємств міста.

Робітники вели наполегливу боротьбу за підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці. У квітні —травні на підприємствах Києва пройшла хвиля страйків. Майже всі вони закінчувалися перемогою робітників.

Однією з найважливіших ділянок діяльності київських більшовиків була політична робота серед солдатів. В Києві, який був тиловим містом Південно-Західного фронту, були зосереджені значні військові сили. Тому боротьба між політичними партіями за вплив серед солдатів була особливо гострою. Меншовики та есери закликали солдатів вірно служити Тимчасовому урядові, бути готовими битись на фронті до переможного закінчення війни. Центральна рада проводила роботу по створенню українізованих частин, які вона розраховувала використати для стримання революційного руху і для тиску на Тимчасовий уряд.

Більшовики викривали перед солдатами кадетів, меншовиків, есерів і буржуазних націоналістів, роз'яснювали їм політику партії більшовиків. Для організації роботи серед солдатів Київський комітет РСДРП(б) в травні 1917 року створив Тимчасовий комітет військової організації на чолі з Л. Л. Пятаковим. Військова більшовицька організація влаштувала виступи більшовиків на солдатських мітингах, поширювала серед солдатів більшовицьку літературу, газети.

Вплив більшовиків на солдатські маси зростав дуже швидко. Особливо великим впливом користувались більшовики в 3-му авіапарку, на артилерійському складі та в інших військових частинах.

На солдатських мітингах все частіше приймались резолюції з протестом проти війни, з вимогами передати владу в країні Радам робітничих і солдатських депутатів.

На мітингу, що відбувся 7 червня, солдати Київського гарнізону вимагали від Тимчасового уряду опублікування царських секретних договорів з країнами Антанти і висловили різкий протест проти імперіалістичної політики Тимчасового уряду. В ухваленій резолюції солдати закликали «всьому робітничому людові організуватися під прапором революційного крила соціал-демократії і передати владу в руки Рад; вимагати негайного укладення перемир'я на всіх фронтах і негайної передачі всіх фабрик і заводів під контроль робітників, а поміщицьких земель — під контроль селянських організацій»[2].

Поряд з завоюванням на сторону революції солдатських мас більшовики створювали озброєні загони робітників — Червону гвардію. Через свій орган — газету «Голос соціал-демократа» — Київський комітет РСДРП(б) 18 квітня 1917 року звернувся до робітників із закликом озброюватися, вступати в ряди Червоної гвардії. «В наших руках,— писала газета,— повинна зосередитись величезна сила, а для цього пролетаріат повинен бути не тільки організованим, але й озброєним.

---

[1] Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 42—43.
[2] Там же, стор. 174.

«За ленінським мандатом». Худ. М. І. Кривенко. Олія. 1967 р.

Тільки озброївшись, він може владно проявити свою організовану волю... Ось чому необхідно негайно... приступити до створення Червоної гвардії, революційної гвардії пролетаріату»[1]. На цей заклик гаряче відгукнулися пролетарі міста.

Уже в квітні 1917 року загони Червоної гвардії були створені на «Арсеналі», в Головних залізничних майстернях, на Південно-Російському заводі та на інших підприємствах міста. Активними організаторами загонів Червоної гвардії були А. В. Іванов, О. О. Сивцов, В. Н. Боженко, О. Б. Горвіц, В. М. Довнар-Запольський та інші більшовики. В організацію червоногвардійських загонів активно включилися також профспілки. Більшовицькі фракції профспілок систематично займалися цим важливим питанням. Внаслідок спільних зусиль партійних і профспілкових організацій в липні 1917 року в Києві уже було 16 червоногвардійських загонів, у складі яких було майже 2000 чоловік. Керівником Київської Червоної гвардії було призначено члена виконкому Ради робітничих депутатів більшовика О. О. Сивцова[2].

Надійним помічником більшовиків Києва в організації пропагандистської роботи серед робітників і солдатів стала Київська соціалістична спілка молоді. Група для організації соціалістичної спілки молоді була створена з ініціативи Київського комітету РСДРП(б) весною 1917 року. Ініціативна група організувала обговорення Квітневих тез В. І. Леніна в молодіжній аудиторії.

Як згадує член ініціативної групи О. Ситниченко, на зборах молоді, де обговорювались тези В. І. Леніна, було близько 60 чоловік. Перед молоддю з доповіддю виступив М. О. Савельєв. Збори одностайно схвалили Квітневі тези і послали вітальну телеграму В. І. Леніну.

Члени Соціалістичної спілки робітничої молоді вели роботу серед молодих робітників, брали активну участь у роботі соціал-демократичних клубів при райкомах партії, згуртовували молодь навколо партії більшовиків. На чолі Київської спілки стояли О. Ситниченко, Ш. Мальчиков, М. Ратманський та інші.

В справі завоювання трудящих України на сторону партії більшовиків велике значення відігравала правильна політика в національному питанні. Національно-визвольний рух на Україні на середину 1917 року набрав особливо гострого характеру. Тимчасовий уряд відмовився задовольнити вимоги Центральної ради про позитивне ставлення до автономії України, призначення комісара в справах України, українізацію школи та деякі інші вимоги, які В. І. Ленін назвав найскромнішими і найзаконнішими. Військовий міністр Керенський заборонив скликання другого українського військового з'їзду. Ці рішення Тимчасового уряду, що були відвертим проявом його великодержавної шовіністичної політики, викликали хвилю протесту серед трудящих України. Під тиском революційних мас народу Центральна рада 10 червня 1917 року проголосила свій І універсал, в якому заявила, що сама приступить до фактичного здійснення автономії.

Виставляючи на перший план національне питання, Центральна рада в своєму універсалі не дала відповіді на основне питання, що хвилювало українських трудящих: про землю. Солідаризуючись з Тимчасовим урядом, вона відкладала вирішення його до того часу, коли закон про землю буде виданий Всеросійськими установчими зборами.

Опублікування цього універсалу Тимчасовий уряд зустрів з великим невдоволенням. Меншовики, есери, кадети також засудили цей акт Центральної ради, вважаючи його незаконним і безвідповідальним.

Лише російський робітничий клас, партія більшовиків виступили на захист законних прав українського народу. В. І. Ленін в статті «Україна», викриваючи великодержавну політику Тимчасового уряду, писав: «Ми не прихильники дрібних держав. Ми за найтісніший союз робітників усіх країн проти капіталістів і «своїх»

---

[1] Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 81.

[2] І. Кулик. Київ у роки Жовтневої революції та громадянської війни. К., 1957, стор. 10.

і всіх взагалі країн. Але саме для того, щоб цей союз був добровільним, російський робітник, не довіряючи ні в чому і ні на хвилину ні буржуазії російській, ні буржуазії українській, стоїть зараз за право відокремлення українців, *не нав'язуючи* їм своєї дружби, а *завойовуючи* її ставленням як до рівного, як до союзника і брата в боротьбі за соціалізм»[1].

Київські більшовики свою точку зору з національного питання виклали 9 червня при обговоренні українського питання на спільному засіданні Рад робітничих і солдатських депутатів. У запропонованій більшовиками резолюції висловлювався рішучий протест проти заборони Керенським другого українського військового з'їзду, ці дії Тимчасового уряду кваліфікувались як прояв його імперіалістичної політики, як порушення прав пригноблених народів і основних принципів демократії. В резолюції підкреслювалося, що знищення національного гніту можливе тільки при повній демократизації країни, при переході влади до рук робітників і бідніших селян. Більшовики закликали трудящих України «до відмовлення від співробітництва із своєю національною буржуазією, до єдиної класової організації і до спільної класової боротьби за владу і за скинення опори національного і класового гніту — іга капіталізму»[2].

Викриття більшовиками великодержавної політики Тимчасового уряду і націоналізму української буржуазії, захист права націй на самовизначення сприяли зростанню авторитету більшовицької партії серед трудящих України.

Про зростання впливу серед трудящих партії більшовиків свідчили демонстрації, що прокотилися по країні 18 червня. Меншовики та есери сподівалися провести в Петрограді демонстрацію під лозунгом підтримки політики Тимчасового уряду і призначеного на цей день виступу на фронті. Але півмільйонна демонстрація петроградського пролетаріату пройшла під більшовицькими лозунгами.

Ретельно готувався до проведення демонстрації Київський комітет РСДРП(б). Комітет розробив детальний план демонстрації, затвердив лозунги, з якими повинні йти демонстранти, випустив звернення до трудящих Києва з закликом взяти участь у демонстрації. 18 червня багатолюдна колона київських робітників і солдатів пронесла по вулицях міста більшовицькі лозунги: «Вся влада Радам!», «Геть війну!». Червнева демонстрація стала оглядом сил більшовиків, свідченням великого довір'я трудящих до більшовицької партії.

Поворотним пунктом у розвитку революції були липневі події у Петрограді. Мирна демонстрація робітників, солдатів і матросів, які вимагали передати всю владу Радам, була розстріляна з наказу Тимчасового уряду, підтриманого меншовиками та есерами. Контрреволюція почала відкритий наступ на революційні маси. Почалися арешти, погроми редакцій більшовицьких газет, було видано наказ про арешт В. І. Леніна. Контрреволюційні дії Тимчасового уряду повністю підтримувала Центральна рада, яка саме в ці дні дійшла до повної згоди з ним. Досить було урядовим міністрам, що прибули на переговори з Центральною радою, зробити їй незначні поступки, визнавши генеральний секретаріат крайовим органом Тимчасового уряду на Україні, щоб українська буржуазія забула про свою недавню «революційність». В другому універсалі, проголошеному 4 липня, Центральна рада заявила про повну підтримку Тимчасового уряду і відмову «від самочинного здійснення автономії України до Всеросійських установчих зборів»[3]. Так, у період величезного загострення класових суперечностей, напередодні липневого виступу пролетаріату, російська і українська буржуазія прийшла до згоди в єдиному питанні, яке їх до цього часу розділяло.

На початку липня в Києві відбулося повстання солдатів полку ім. Полуботка. Штаб КВО вирішив відправити з Києва на фронт цей полк, який вважався неблаго-

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 70.
[2] Газ. «Голос социал-демократа», 13 червня 1917 р.
[3] Революция и национальный вопрос. Документы и материалы, стор. 166.

надійним. Але полуботківці їхати на фронт відмовились, обрали свій полковий комітет і висунули вимогу поліпшити харчування і обмундирування. Штаб КВО відмовився задовольнити ці вимоги і зовсім припинив постачання полку.

Повсталим співчували солдати київського гарнізону, зокрема авіапарківці і понтонери, виділяючи полуботківцям продукти із власних пайків.

В ніч на 5 липня полуботківці виступили із зброєю в руках проти органів Тимчасового уряду. Вони роззброїли міліцію, арештували коменданта військової фортеці і звільнили в'язнів. Повсталі захопили немало зброї, зайняли деякі урядові установи. Але полк полуботківців був оточений урядовими військами та частинами Центральної ради і був роззброєний. Відзначаючи допомогу Центральної ради в придушенні виступу солдатів, прокурор Київської судової палати писав 5 липня в телеграмі міністру юстиції, що «Рада діє в погодженні з військовою владою»[1].

В ці дні контрреволюціонери розгромили приміщення Київського комітету РСДРП, Центрального бюро профспілок, кіоск газети «Голос социал-демократа», заарештували кількох членів більшовицького комітету.

Липневі події свідчили про те, що обстановка в країні докорінно змінилась. Двовладдя змінилося єдиновладдям буржуазії. Мирний розвиток революції став неможливим.

Виходячи з політичної ситуації в країні, В. І. Ленін запропонував змінити тактику партії, тимчасово зняти лозунг «Вся влада Радам!», який міг породити в масах ілюзію про можливість взяти владу мирним шляхом, і готувати сили до збройного повстання.

Завдання партії на новому етапі революції визначив VI з'їзд РСДРП, що відбувся в Петрограді 26 липня — 3 серпня 1917 року. На з'їзді був визначений курс партії на збройне повстання, затверджена економічна платформа партії, яка передбачала конфіскацію землі і націоналізацію банків і великої промисловості, встановлення робітничого контролю над виробництвом і розподілом продуктів.

Рішення VI з'їзду партії мали великий вплив на роботу Київської партійної організації, яка на цей час значно зміцніла і збільшилась чисельно. Повернувшись з Петрограда до Києва, делегати з'їзду А. В. Іванов та Є. Б. Бош доповіли про рішення з'їзду на скликаній 6 серпня міській партійній конференції. Конференція повністю схвалила рішення з'їзду і постановила «докласти всіх сил до того, щоб привести київський пролетаріат і Київський гарнізон у повну готовність, щоб не допустити торжества з кожним днем все більш і більш нахабніючої кадетсько-октябристської контрреволюції, не дати могильникам революції — меншовикам і народникам — поховати велике повстання пролетаріату, зміцнити пролетарський рух і довести його до переможного кінця»[2].

Керуючись рішеннями VI з'їзду партії, більшовики Києва почали посилено готувати робітничий клас і його союзників до вирішальних боїв проти контрреволюції.

Та не дрімала й контрреволюційна буржуазія, вона готувалась задушити революцію, проголосити контрреволюційну диктатуру. З цією метою в Москві 12 серпня була скликана Державна нарада. Більшовики викривали плани контрреволюції, закликали трудящих протестувати проти скликання Державної наради. Партійний комітет Києва закликав робітників оголосити одноденний страйк протесту. У відозві комітету говорилось: «12 серпня ні один робітник не повинен працювати. Цим ми покажемо, що київський пролетаріат готовий життям відстоювати всі свої завоювання від зазіхань контрреволюціонерів. 12 серпня — одноденний страйк протесту»[3].

Робітники Києва палко відгукнулись на заклик більшовиків. В цей день

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. прокурора Київської судової палати, оп. 1, спр. 6065, арк. 1—2.
[2] Газ. «Голос социал-демократа», 13 серпня 1917 р.
[3] Борьба за власть Советов на Киевщине, стор 261.

у Києві припинили роботу всі великі підприємства і понад 50 дрібних. У страйку брало участь близько 22 тис. робітників.

Енергійний виступ робітників всієї країни, в тому числі й робітників Києва, зламав підступні плани ворогів революції. Проголосити військову диктатуру на Державній нараді учасникам її не вдалося. Проте контрреволюція на цьому не зупинилася. Буржуазія та поміщики почали розгортати підготовку контрреволюційного заколоту. Зразу ж після закінчення Державної наради почалась підготовка контрреволюційного заколоту генерала Корнілова, який 25 серпня послав війська на Петроград з метою задушити революцію силою зброї. Значне місце в плані заколотників посідав Київ. Розраховуючи на підтримку групи офіцерів-монархістів, польських легіонерів та англійських броньовиків, Корнілов одночасно з виступом на Петроград підписав лист-наказ про організацію заколоту в Києві. В листі передбачалось заарештувати членів Ради солдатських депутатів, захопити телеграф, знищити соціалістичні видання і заарештувати їх редакторів, а також революційно настроєних осіб, і призначити на відповідальні пости змовників.

Місцева контрреволюція активно готувалася до виконання цього наказу.

Проте заколотники недооцінили сили революційного пролетаріату і партії більшовиків, що підняла трудящих на боротьбу проти корніловщини. Дізнавшись про заколот Корнілова, партійні організації України закликали робітників стати на захист революції і провели велику роботу по мобілізації й організації робітників і солдатів на боротьбу проти контрреволюції. 27 серпня Київський комітет більшовиків прийняв резолюцію протесту проти заколоту Корнілова, в якій закликав робітників дати рішучу відсіч контрреволюції: «Зухвалому виступові контрреволюції на чолі з Корніловим, виступові, що не спиняється перед відкриттям фронту, бажає розтрощити революцію і встановити криваву диктатуру, необхідно протиставити організовану відсіч робітників і солдатів, готових на заклик революційних організацій виступити у всеозброєнні на захист революції. Тому ми вимагаємо: 1) найрішучішої боротьби з контрреволюціонерами, арешту ватажків контрреволюції і віддання їх до революційного суду, 2) звільнення всіх революційних інтернаціоналістів, 3) припинення репресій щодо лівої преси, 4) озброєння революційних робітників і солдатів»[1].

28 серпня Київський комітет більшовиків розіслав агітаторів на заводи, в казарми для мобілізації широких мас на боротьбу з корніловщиною. Більшовицька резолюція була схвалена робітниками більшості заводів і фабрик, а також солдатами революційних частин.

За пропозицією більшовиків Київська Рада прийняла постанову про увільнення від обов'язків начальника штабу Київського військового округу Оболєшева і комісара Тимчасового уряду по Києву Страдомського, про озброєння робітників і звільнення арештованих більшовиків. У дні боротьби з корніловщиною за ініціативою Київської Ради були проведені обшуки і вилучена зброя у контрреволюціонерів. Було заарештовано чорносотенця Шульгіна і закрито його газету «Киевлянин». Робітники озброювались, брали під свій контроль телефон, телеграф.

Під керівництвом більшовицької партії об'єднаними зусиллями революційних робітників, солдатів і матросів корніловщина була розгромлена. З провалом корніловської авантюри посилилась більшовизація Рад.

Слідом за Петроградською і Московською Радами робітничих і солдатських депутатів 8 вересня 1917 року більшовицьку резолюцію, в якій ставилося питання про усунення від державної влади представників контрреволюційних партій і про створення влади з представників революційного пролетаріату і селянства, прийняла Київська Рада. Це була перша більшовицька резолюція, ухвалена Київською Радою, за яку голосували, крім більшовиків, і безпартійні депутати.

Про велике зростання більшовицького впливу серед усіх трудящих міста свід-

---

[1] Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 278—279.

чили й перевибори Ради робітничих депутатів та її виконкому, що відбулися у вересні — жовтні. Більшовики одержали 101 місце з 444, що становило майже чверть всього складу Ради. В новому виконкомі більшовики одержали 14 місць з 30. На розширених засіданнях Ради за більшовицькі резолюції голосували, як правило, більшість представників фабзавкомів та профспілок.

У зв'язку з більшовизацією Рад партія знову поставила на порядок денний лозунг «Вся влада Радам!», який тепер був закликом до повалення Тимчасового уряду шляхом збройного повстання.

На середину осені 1917 року революційна боротьба в Києві, як і по всій країні, набрала особливо широкого розмаху. На спробу капіталістів задушити революцію кістлявою рукою голоду робітники відповіли масовими страйками. 18 вересня розпочався страйк металістів Києва, який тривав майже до кінця місяця і закінчився перемогою робітників.

Наростало хвилювання і серед солдатів. На мітингах все частіше приймались резолюції з протестами проти війни і з закликами передати всю владу Радам. Солдати відкликали з Ради солдатських депутатів меншовиків та есерів і обирали своїми представниками більшовиків. Вплив угодовців у масах падав.

Готуючись до вирішальних боїв за владу Рад, київські більшовики велику увагу приділяли зміцненню загонів Червоної гвардії, їх озброєнню. Був організований загальноміський штаб, до складу якого ввійшли більшовики А. В. Іванов, О. О. Сивцов, Ф. О. Нусбаум та інші.

Київський комітет більшовиків та Рада робітничих депутатів, всупереч протидії угодовців, проводили велику роботу по підготовці збройного повстання. На пропозицію фракції більшовиків Рада утворила Революційний комітет в складі 6 чоловік, який разом з виконкомом Ради почав підготовку повстання.

25 жовтня 1917 року робітники і солдати Петрограда під керівництвом більшовиків повалили владу Тимчасового уряду і встановили диктатуру пролетаріату. В Росії перемогла соціалістична революція, яка «відкрила епоху загального революційного оновлення світу — епоху переходу від капіталізму до соціалізму»[1]. Всесвітньоісторична перемога трудящих була закріплена в рішеннях II Всеросійського з'їзду Рад, який відкрився в Петрограді 25 жовтня, і законодавчо закріпив перемогу збройного повстання у Петрограді, проголосив перехід влади у центрі і на місцях в руки Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, прийняв історичні декрети про мир, про землю і створив перший у світі Радянський уряд на чолі з В. І. Леніним. В перших же декретах і заходах Радянської влади наочно розкрилась «глибоко революційна, демократична суть нової соціалістичної держави»[2]. Перемога соціалістичної революції в центрі дала могутній поштовх розвиткові пролетарської революції в усій країні.

Київська більшовицька організація посилила організаційно-політичну роботу серед робітників і солдатів міста по підготовці збройного повстання. Основними силами, на які розраховували більшовики, готуючись до повстання, були загони Червоної гвардії, а також революційно настроєні солдати 3-го авіапарку, 147-ї та 148-ї Воронезьких дружин, запасних понтонного та телеграфного батальйонів та деяких інших частин, разом 6,6 тис. чоловік.

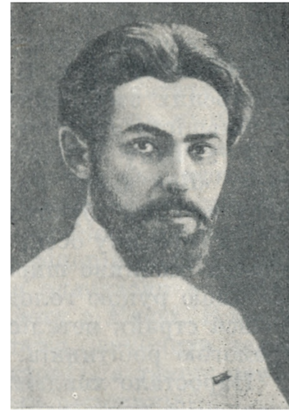
Сили контрреволюції у Києві були значно більшими. Тут було зосереджено багато козацьких військ, в розпорядженні штабу КВО було 2 військові училища, п'ять шкіл прапорщиків, бригада чехословаків та інші військові частини, що налічували до 10 тис. добре озброєних і навчених солдатів. Крім того, до Києва стягла свої війська і Центральна рада. За свідченням А.В. Іванова, їх було близько 18 тис. чоловік. Розраховувати на «нейтралітет» військ Центральної ради, який вона обіцяла, більшовики не могли, бо вже 26 жовтня Центральна рада заявила, що засу-

---

[1] 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., 1967, стор. 4.
[2] Там же, стор. 8.

джує збройне повстання в Петрограді і буде боротися проти будь-яких спроб підтримати це повстання на Україні.

Надзвичайно складна обстановка, що склалася в Києві, вимагала від більшовиків особливо напруженої і енергійної роботи. 27 жовтня відбулося об'єднане засідання Ради робітничих і Ради солдатських депутатів за участю представників військових частин, фабзавкомів і профспілок, на якому було прийнято рішення про утворення в Києві військово-революційного комітету і про передачу йому всієї влади в місті. До складу військово-революційного комітету ввійшли більшовики: В. П. Затонський, А. В. Іванов, Я. Б. Гамарник, І. Ю. Кулик, І. М. Крейсберг, І. М. Кудрін, Л. Л. Пятаков, І. Пуке, М. О. Новиков, М. С. Богданов та інші. Ревком в той же день звернувся до робітників Києва з відозвою, в якій викривав зрадницьку політику Центральної ради, і закликав підтримати повстання робітників Петрограда.

Я. Гамарник.

Першим кроком в діяльності ревкому було створення районних оперативних штабів, затвердження командирів червоногвардійських загонів та приведення у бойову готовність революційних військових частин.

Але поки ревком збирав революційні сили для повстання, штаб КВО, заручившись підтримкою Центральної ради, почав наступ проти революційних робітників і солдатів. Юнкери і козаки 28 жовтня о 6 годині вчинили напад на Маріїнський палац, де був розміщений ревком, і заарештували майже всіх його членів. Почались арешти більшовиків, революційних робітників та солдатів. Але зірвати підготовку збройного повстання контрреволюції не вдалося.

Звістка про арешт ревкому швидко рознеслася по місту. Робітники і революційні солдати висловлювали величезне обурення, вимагали розгрому контрреволюції. Враховуючи настрій мас, більшовики вирішили прискорити збройний виступ.

В той час, коли представники російської і української контрреволюції готувалися до остаточного розгрому революційних сил Києва, випадково не заарештовані члени міського комітету більшовиків і ревкому А. В. Іванов та В. П. Затонський ранком 29 жовтня 1917 року у 3-му авіапарку (Цитадель № 10) скликали нараду членів міського партійного комітету, представників від військових частин і робітників, на якій було вирішено почати збройне повстання о п'ятій годині вечора. Для керівництва повстанням було створено новий міський ревком, до складу якого увійшли А. В. Іванов, В. П. Затонський, О. Б. Горвіц, А. Є. Карпенко, І. М. Кудрін та інші.

Для підготовки до збройного повстання ревком направив своїх представників у райони міста, на підприємства та у військові частини: Затонського — у Міський район, О. Б. Горвіца — у Подільський, А. В. Іванова — у Печерський, зокрема в «Арсенал». На Шулявці підготовкою повстання керував В. М. Довнар-Запольський.

Головні сили було зосереджено на Печерську. Туди, на допомогу арсенальцям, поспішали робітники з усіх районів міста. На Посту-Волинському стояв загін революційних солдатів, який мав завдання затримувати військові ешелони з солдатами, викликаними штабом КВО для придушення повстання.

29 жовтня о п'ятій годині вечора над містом з'явився літак і зробив три кола. Це був сигнал до виступу. Повстання почалося. Першими почали воєнні дії робітники «Арсеналу» і революційні солдати 3-го авіапарку. В перший день повстання революційні частини мали безумовний успіх. Авіапарківці захопили розташований біля їх казарм артилерійський склад, забрали там багато зброї й допомогли озброїтися солдатам понтонного батальйону і запасних дружин, червоногвардійцям Соломенського та інших районів міста.

А. В. Іванов.

М. С. Богданов.

В. П. Затонський.

І. М. Кудрін.

Козаки, юнкери і чехословаки не раз намагалися захопити «Арсенал», але щоразу червоногвардійці і революційні солдати змушували їх відступати з великими втратами. З новою силою бої відновилися на другий день повстання. У розпалі збройного повстання Центральне бюро профспілок і Центральна рада фабзавкомів закликали робітників оголосити загальний політичний страйк. У відозві говорилось: «Товариші! Зупиняйте негайно заводи, фабрики й майстерні! Хай усе життя міста замре! Хай пролетаріат і гарнізон Києва покаже, що він не дозволить контрреволюції розтоптати свої завоювання. Хай живе революція! Хай живуть Ради робітничих і солдатських депутатів! Хай живе революційний Петроград! Всі на захист революції, всі за владу Рад!»[1].

Робітники Києва відповіли на цей заклик загальним страйком. 30 жовтня 1917 року припинили роботу всі фабрики й заводи, друкарні, зупинились трамваї. Працювали тільки пекарні, які постачали хліб повсталим робітникам і революційним солдатам.

Робітники йшли в загони Червоної гвардії, щоб зі зброєю в руках боротись проти контрреволюції. В кінці дня 30 жовтня ініціатива повністю перебувала в руках повсталих робітників. Революційні частини добилися значних успіхів. Були роззброєні юнкерські школи, і серйозної поразки зазнали чехословаки, які остаточно вийшли з бою, заявивши, що вони не втручатимуться у внутрішні справи України.

31 жовтня 1917 року робітники і революційні солдати, керовані більшовиками, завдали нищівного удару контрреволюційним військам. В цей день було здобуто рішучу перемогу над збройними силами Тимчасового уряду. Білогвардійські з'єднання розбігалися; деякі з них заявили про свій нейтралітет і здали зброю. Частина білогвардійських військ попросила перемир'я і погодилась очистити позиції проти «Арсеналу» і 3-го авіапарку.

У таборі військ КВО була паніка. Після успішної атаки бойовиків «Арсеналу» і солдатів телеграфного батальйону на будинок головнокомандуючого і Маріїнський парк штаб КВО запросив перемир'я. 31 жовтня почалися мирні переговори, під прикриттям яких розгромлені робітниками і революційними солдатами контрреволюційні частини вночі разом з своїм штабом залишили Київ.

Триденні бої робітників і революційних солдатів, якими керувала київська організація більшовиків, закінчилися повною перемогою. Проте Радянська влада в жовтневі дні у Києві не була встановлена. В той час, як робітники і революційні солдати відважно билися проти збройних сил Тимчасового уряду, Цент-

---

[1] Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 371.

ральна рада, прикриваючись «нейтралітетом», готувала сили для боротьби проти пролетарської революції. Ще точилися бої на вулицях Києва, а війська Центральної ради віроломно захоплювали пошту, телеграф, банк, а згодом і штаб Київського військового округу. Влада в місті опинилася в руках Центральної ради.

Запекла боротьба проти військ Тимчасового уряду виснажила сили робітників і революційних солдатів Києва, і вони не змогли зразу ж дати відсіч військам Центральної ради. Крім того, Центральна рада ще не встигла розкрити своєї контрреволюційної суті, користувалась підтримкою значної частини трудящих України. Прикриваючись демагогічними заявами, переконувала робітників і селян, що вона і є саме тією Радою (тільки українською), за владу якої вони борються. Враховуючи це, більшовики не могли негайно кликати трудящих України на збройну боротьбу проти Центральної ради. Треба було спочатку викрити до кінця її контрреволюційну суть.

В такій обстановці більшовики Києва вдалися до своєрідного тактичного маневру. Більшовицька фракція Київської Ради 3 листопада пішла на те, щоб тимчасово визнати Центральну раду краєвою владою на Україні, наполягаючи тут же на скликанні з'їзду Рад «для реорганізації Центральної ради в Центральну раду Рад робітничих і селянських депутатів». Крім того, в резолюції більшовицької фракції підкреслювалось, що органами влади на місцях є Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Ця пропозиція більшовиків була прийнята більшістю голосів на пленарному засіданні київських Рад 4 листопада 1917 року.

Прийняття такого рішення не було визнанням буржуазно-націоналістичної Ради. Цей крок більшовиків був проявом гнучкої тактики, розрахованої на звільнення мас з-під впливу Центральної ради, на скликання з'їзду Рад. Така лінія українських більшовиків підтримувалась ЦК РСДРП(б) і Раднаркомом.

Центральна рада не зважувалась зразу відкрито виступити проти робітників Києва і гарячково плела тенета змови проти пролетарської революції, продовжували існувати і органи революційних мас: міська і районна Ради робітничих депутатів та міський і районні військово-революційні комітети, які не припиняли своєї діяльності по організації робітничих і солдатських мас на боротьбу за владу Рад. Між цими органами, з одного боку, та Центральною радою — з другого, розгорнулась боротьба за вплив на маси.

Центральна рада 7 листопада опублікувала свій третій універсал, яким проголошувала утворення «Української Народної Республіки» (УНР), і, щоб відвернути маси від революційної боротьби, обіцяла передати землю селянам, запровадити 8-годинний робочий день, встановити державний контроль над виробництвом і поліпшити матеріальне становище трудящих.

Цих обіцянок Центральна рада не збиралась виконувати. А коли селяни почали захоплювати поміщицькі землі та реманент, розіслала циркуляр, яким під загрозою покарання забороняла це робити. Робітникам Центральна рада не дозволяла встановлювати робітничий контроль над підприємствами. Така політика, що різко розходилася з словами, показувала трудящим її справжню суть як захисниці інтересів буржуазії.

Більшовики Києва в своїй газеті «Пролетарская мысль» викривали демагогічні обіцянки Центральної ради, а штаб Червоної гвардії звернувся до робітників Києва з закликом зміцнювати ряди червоногвардійців.

Активно діяв у Києві Військово-революційний комітет на чолі з більшовиком Л. П'ятаковим. 9 листопада він видав наказ військам Київського гарнізону про негайне проведення виборів командирів і комісарів військових частин. Військовим частинам наказувалось встановити тісний контакт з Військово-революційним комітетом і повністю йому підкоритись. Ревком займався також продовольчим питанням, охороною мирних жителів, боротьбою із спекуляцією та мародерством.

Всі спроби Центральної ради паралізувати діяльність Київського ВРК викликали рішучий опір з боку революційних робітників і солдатів. Вони заявляли про

свою підтримку більшовицького ревкому. Характерною в цьому відношенні є резолюція наради комісарів Київського гарнізону, схвалена в останніх числах листопада 1917 року. В ній, зокрема, говорилося: «Відмовити у підтримці теперішній Центральній раді, як захисниці розгромленої буржуазії, і вжити всіх заходів проти контрреволюційних кроків Центральної ради і Генерального Секретаріату...

Визнаючи Воєнно-революційний комітет Ради робітничих і солдатських депутатів дійсним захисником робітничого пролетаріату і солдатів, надати йому всемірну підтримку і безумовно виконувати його накази». Резолюція вимагала найшвидшого скликання Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Резолюції з вимогами скликати з'їзд Рад приймались на робітничих і солдатських мітингах, на селянських сходах по всій Україні.

Підготовка до скликання з'їзду проходила в надзвичайно складній обстановці. Зросло невдоволення мас політикою Центральної ради, наслідками її панування. На цей час небувалих розмірів досягла дорожнеча. На початок 1918 року кількість безробітних у Києві перебільшувала 10 тис. чоловік. Центральна рада в цей час відкрито стала на шлях боротьби з Радянською владою в Росії і на Україні. За її наказом гайдамаки розганяли Ради, роззброювали революційні військові частини, червоногвардійські загони, заарештовували більшовиків, революційних робітників і солдатів.

В ніч з 29 на 30 листопада війська Центральної ради раптово роззброїли більшовицькі війська у Києві і відправили роззброєних солдатів за межі України. На другий день в Києві був заарештований Військово-революційний комітет.

Центральна рада надавала допомогу генералу Каледіну. Вона пропускала білокозачі частини на Дон і відмовилась пропускати туди червоногвардійські загони, які йшли на допомогу шахтарям Донбасу в їх боротьбі з бандами Каледіна. За допомогою Центральної ради каледінці перетворювали Донську область у плацдарм для організації походу проти Радянської Росії.

Контрреволюційна Центральна рада намагалась націоналістичною пропагандою посіяти ворожнечу між російським і українським пролетаріатом, розірвати єдиний пролетарський фронт боротьби українського і російського народів проти спільних класових ворогів.

Але робітники України схвалювали політику Радянського уряду, виявляли свою готовність із зброєю в руках повалити ненависну Центральну раду і встановити владу Рад.

Про настрої київського пролетаріату яскраво свідчить відозва Київської Ради робітничих депутатів, Ради професійних спілок і Ради фабрично-заводських комітетів про оголошення страйку-протесту проти контрреволюційних дій Центральної ради. В ній говорилось: «Центральна рада виступила відкрито проти революційних робітників і солдатів. Темної ночі за її наказом по-зрадницьки були роззброєні ті частини військ, які своєю мужністю знищили контрреволюційний штаб, які завжди стояли на захисті революції... В цих діях Генерального Секретаріату викрилась вся його дійсна суть. Таємні договори з Каледіним, переховування контрреволюціонерів і, нарешті, розправа над робітниками і солдатами й арешт членів Виконавчого комітету Ради робітничих і солдатських депутатів остаточно викрили її контрреволюційну мету...

Товариші українці! Ви в першу чергу повинні протестувати проти дій Центральної ради... Ви повинні показати, що ваші товариші по верстату і роботі — російські пролетарі — ваші брати, і що разом з ними ви підете на бій за перемогу робітничо-селянської революції»[1].

---

[1] Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 471.

У відповідь на контрреволюційні дії Центральної ради 1 грудня 1917 року припинили роботу 35 підприємств, а потім до них приєднались усі підприємства міста. Політичний страйк став загальним.

Зрадницька контрреволюційна політика Центральної ради була предметом обговорення на засіданні Ради Народних Комісарів 3 грудня 1917 року. Радянський уряд прийняв рішення звернутись до українського народу з маніфестом і поставити ультимативні вимоги Центральній раді. Рада Народних Комісарів у маніфесті до українського народу підкреслювала: «Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же, без обмежень і безумовно»[1]. Радянський уряд вимагав від Центральної ради припинити дезорганізаторську роботу в армії, не пропускати надалі контрреволюційних військ на Дон і Урал, не роззброювати радянські частини, а всіляко сприяти їм у боротьбі з калединщиною. Рішуча позиція Радянського уряду щодо Центральної ради гаряче була схвалена трудящими України, вона сприяла посиленню боротьби українського народу проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції, за встановлення Радянської влади.

3 грудня 1917 року в Києві зібрався обласний з'їзд більшовиків, на якому були присутні представники Київської, Катеринославської, Херсонської, Чернігівської, Полтавської, Волинської, Подільської губерній і двох військових організацій Південно-Західного фронту. Делегати говорили про необхідність напружити всі сили для скликання з'їзду Рад і повалення влади Центральної ради. В ухваленій резолюції зазначалось, що «викриваючи реакційну шовіністичну політику Центральної ради, яка затемнює класову свідомість пролетаріату, партія всіма заходами боротиметься проти нинішнього складу Центральної ради і прагнутиме на Україні, як і в усій Росії, створити дійсно революційну владу Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів»[2].

З'їзд схвалив Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради і закликав трудящих України об'єднатися з робітниками, солдатами і селянами Росії для спільної боротьби за владу Рад. На з'їзді було прийняте рішення про об'єднання більшовицьких організацій України в єдину партію і обраний Головний комітет соціал-демократії України, до складу якого ввійшли: Є. Б. Бош, О. Б. Горвіц, В. П. Затонський, І. Ю. Кулик та інші.

4 грудня 1917 року в Києві відкрився І Всеукраїнський з'їзд Рад. Прибічники Центральної ради, що незаконно прибули на з'їзд в кількості понад 2 тис. чоловік, насильно захопили мандати, відтіснили законно обраних депутатів і оголосили з'їздом зборище контрреволюціонерів-націоналістів. Роботу з'їзду було зірвано.

Більшовики викрили фальсифікацію буржуазних націоналістів і закликали законно обраних депутатів залишити це петлюрівське зборище, щоб продовжити роботу з'їзду в іншому місці. Дійсні представники Рад України за пропозицією більшовиків виїхали в Харків, де об'єднавшись із делегатами з'їзду Рад Донецько-Криворізького басейну, оголосили його І Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих і солдатських депутатів. 12 (25) грудня 1917 року з'їзд проголосив Україну Радянською республікою і обрав Центральний Виконавчий Комітет України, який виділив перший Радянський уряд України — Народний Секретаріат,— до складу якого ввійшли Ф. А. Артем, Є. Б. Бош, В. П. Затонський, М. О. Скрипник та інші. Згодом до складу уряду ввійшов Ю. М. Коцюбинський. Український Радянський уряд звернувся до трудящих України із закликом рішуче боротися проти контрреволюції, не виконувати розпоряджень і постанов Центральної ради, повсюди встановлювати владу Рад.

Утворення Української Радянської республіки і Радянського уряду трудящі України зустріли з великим революційним піднесенням. Велику радість в ці дні

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 319.

[2] Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 481.

переживали також робітники і революційні солдати Києва. Так, солдати 3-го авіапарку у своєму привітанні Радянському уряду України писали: «Шлемо своє революційно-бойове привітання Центральному Виконавчому Комітетові Рад України і заявляємо, що ми всі... як українці, так і великороси, будемо підтримувати єдиного захисника української сільської бідноти і українського пролетаріату — нову українську владу в особі Центрального Виконавчого Комітету Рад України»[1].

Становище на Україні було таке, що повалити владу Центральної ради, зламати опір її військ можна було тільки шляхом збройної боротьби. Тому більшовики Києва зразу ж після I з'їзду Рад України головну увагу приділяли підготовці збройного повстання проти Центральної ради. В Київ прибув член ЦВК України О. Б. Горвіц для надання допомоги київським більшовикам в організації збройного повстання.

Київський комітет більшовиків розробив план повстання, який був розрахований на одночасний виступ всіх озброєних робітників і революційних солдатів. В усі райони міста були надіслані відповідальні організатори.

10 січня на нелегальних зборах більшовиків Київського залізничного вузла був обраний штаб підготовки і керівництва повстанням залізничників, до складу якого ввійшли М. С. Патлах, І. І. Поляков, Л. П. Карпович та інші. 17 січня для керівництва страйком на залізничному вузлі був обраний страйковий комітет (Н. М. Трав'янко, О. Лобко та інші).Такі ж збори пройшли і в інших районах міста. Збройне повстання передбачалось почати у момент підходу до Києва радянських військ.

Центральна рада, враховуючи напружене становище в Києві, а також явно вороже ставлення робітників, вирішила негайно завдати удару головному революційному загонові в Києві — робітникам «Арсеналу». Почалися провокації, спрямовані на те, щоб викликати передчасний виступ робітників. Так, в ніч на 29 грудня до «Арсеналу» підійшла сотня українських козаків з броньовиком і офіцер зажадав, щоб їх пропустили на завод, заявляючи, що козаки прибули за розпорядженням Центральної ради для посилення охорони заводу. Одержавши відмову начальника охорони «Арсеналу», сотня спробувала пробитися в «Арсенал» з боку Бутишева провулка, але охорона зустріла козаків багнетами. Зустрівши таку відсіч, козаки облишили свій намір пробратися в «Арсенал» і відійшли від заводу. 30 грудня Центральна рада запропонувала начальнику «Арсеналу» здати зброю, яка була у робітників, в тому числі і гармати. Але робітники відмовились виконати наказ Центральної ради. Червоногвардійці зняли з гармат замки і заховали. Нову провокацію проти арсенальців Центральна рада організувала в ніч на 5 січня 1918 року, пославши значні сили гайдамаків, щоб захопити завод. Після перестрілки переважаючі сили гайдамаків увірвались в «Арсенал», захопили гармати, розгромили заводський комітет і виставили біля входу на завод свою охорону. Ця провокація посилила невдоволення робітників «Арсеналу» й прискорила збройне повстання проти Центральної ради.

Безпосереднім приводом до збройного повстання робітників «Арсеналу» була спроба Центральної ради вивезти вугілля з заводу під виглядом забезпечення ним потреб міської електростанції. В дійсності ж Центральна рада мала на меті залишити «Арсенал» без палива і цим зупинити роботу заводу, щоб ліквідувати найсильніший революційний центр в Києві, і, з другого боку, використати це вугілля для своїх бронепоїздів, які діяли проти наступаючих на Київ радянських військ.

Обурені контрреволюційними діями Центральної ради, арсенальці вранці 15(28) січня скликали мітинг, на якому було прийнято рішення не виконувати вимоги Центральної ради про вивіз вугілля. На цьому мітингу виступив член Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету О. Б. Горвіц, який закликав до збройного повстання. Пропозиція О. Б. Горвіца була прийнята одноголосно, і тут же

[1] Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 502.

був обраний Ревком, на який було покладено керівництво повстанням. До складу Ревкому ввійшли О. Б. Горвіц, М. В. Костюк, І. М. Фіалек, М. М. Лебедєв та інші[1].

В цей же день міський комітет більшовиків, враховуючи становище, що створилося у місті, скликав нараду представників районних комітетів, на якій було обговорено питання про збройне повстання проти Центральної ради. Нарада ухвалила рішення закликати робітників Києва негайно виступити із зброєю в руках на боротьбу за встановлення Радянської влади.

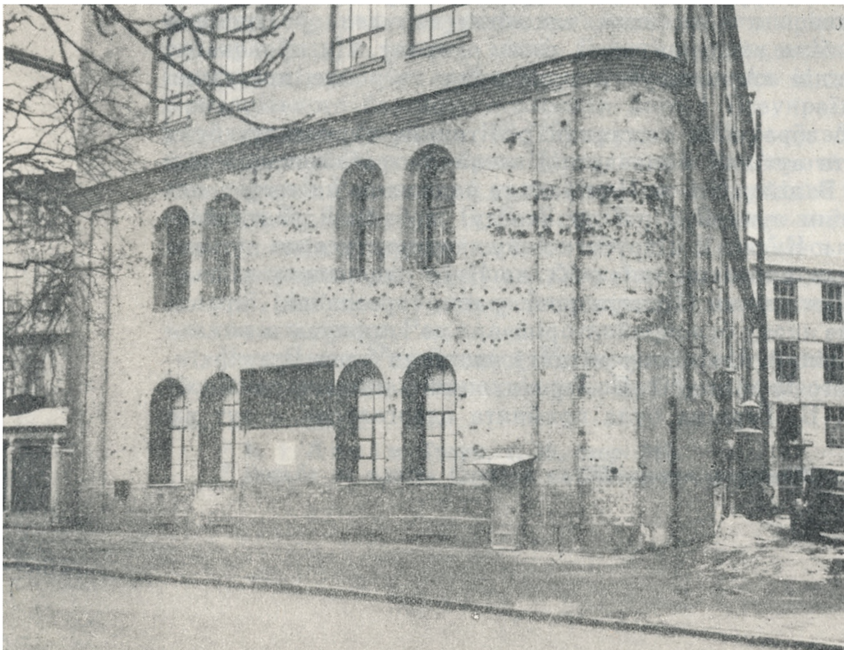
Одночасно районні партійні комітети провели на заводах і фабриках всіх районів міста збори і мітинги, на яких обговорювалося питання про збройне повстання проти Центральної ради. На мітингах і зборах робітники одностайно приймали рішення про повстання і тут же обирали ревкоми для керівництва ним.

Враховуючи революційний настрій мас, Київський комітет більшовиків вирішив почати збройне повстання до приходу радянських військ у Київ. В ніч з 15 на 16 січня 1918 року в приміщенні Комерційного інституту (зараз педагогічний інститут, Бульвар Шевченка, 22) відбулося засідання Київської Ради робітничих депутатів з представниками фабрично-заводських комітетів і Центрального бюро профспілок, на якому було прийнято пропозицію більшовиків про збройне повстання проти Центральної ради і оголошення загального страйку у місті. Тут же був обраний страйковий комітет і сформовано загальноміський ревком, до складу якого ввійшли М. С. Богданов, Я. Б. Гамарник, А. В. Іванов, І. М. Кудрін, М. В. Костюк, І. М. Крейсберг, М. М. Лебедєв та інші.

Збройне повстання почалося в ніч на 16 січня. Головним центром повстання став «Арсенал». Робітники зняли з «Арсеналу» варту Центральної ради і поставили охорону. Всю ніч на «Арсеналі» йшла кипуча робота. На території заводу і навколо нього будувалися барикади, копалися окопи, встановлювалися гармати і кулемети. Вогневі засоби були розставлені так, щоб захищати «Арсенал» з усіх боків. Сюди ж цілу ніч прибували нові групи робітників і солдатів. «Арсенал» перетворився у військовий табір. Кількість бійців — захисників «Арсеналу» — перевищувала тисячу чоловік. Там же містився і ревком.

16 січня гайдамаки намагалися штурмувати «Арсенал». Проти арсенальців були кинуті броньовики і кулеметні частини, до того ж з боку станції Київ-Товарний і Кадетського гаю почався артилерійський обстріл. У відповідь на нього заговорили гармати повстанців. Бій йшов цілий день і закінчився пізно вночі. Війська

[1] «Арсенал» ім. В. І. Леніна (1764—1964). К., 1964, стор. 79—80.

«Арсенал» ім. В. І. Леніна. Стіна побита кулями під час боїв проти Центральної ради. 1967 р.

Центральної ради не раз намагалися наблизитись до заводу, але дружний вогонь арсенальців примушував петлюрівців відступати з значними втратами.

Загін Червоної гвардії Києва, що брав участь у боях в січні 1918 р. проти Центральної ради.

Сили захисників «Арсеналу» зростали. До повсталих робітників приєднався понтонний батальйон, який містився поряд з заводом, солдати 3-го авіапарку, робітники військової обмундирувальної майстерні, революційно настроєні солдати полку ім. Сагайдачного, полку ім. Шевченка та інші. На боротьбу проти Центральної ради виступили залізничники на чолі з робітниками Головних залізничних майстерень та робітники Подільського, Куренівського, Шулявського, Залізничного і Деміївського районів.

17 січня робітники Києва оголосили загальний страйк. Припинили роботу трамвай, водопровід, електростанція, всі фабрики, заводи й майстерні, позакривалися магазини. Місто завмерло.

І в цей день основні бойові операції проходили в районі «Арсеналу». Три рази ходили гайдамаки в атаку, вони стріляли по арсенальцях розривними кулями, обстрілювали «Арсенал» артилерією, але всі атаки з великими втратами для атакуючих були відбиті героями-арсенальцями.

В цей день червоногвардійці Куренівського і Подільського районів розгромили петлюрівські сили в своїх районах і розпочали наступ на центральну частину міста, де розміщалася Центральна рада. Вони оволоділи Підвальною вулицею, Сінною площею і підійшли до Житомирської вулиці.

Активні бойові дії розгорнули і червоногвардійці Шулявського району під командуванням В. М. Довнар-Запольського та Деміївського району під командуванням В. Н. Боженка. Перші — вели уперті бої з гайдамаками в районі Брест-Литовського шосе, а другі — на Васильківській вулиці (тепер Червоноармійська). В районі залізничного вузла хоробро бились з петлюрівцями червоногвардійці Головних залізничних майстерень, якими керував М. С. Патлах.

Бойові дії розгорнулися з новою силою 18 січня. З раннього ранку відновились жорстокі бої в районі «Арсеналу». Він був підданий інтенсивному артилерійському обстрілу з важких гармат з боку Дарниці. Під прикриттям артилерії до «Арсеналу» підступали великі сили петлюрівців, посилені кулеметними частинами і кількома бронемашинами. Робітники «Арсеналу» несли значні втрати від вогню противника, але бойовий дух захисників «Арсеналу» був високим. Відважно бились арсенальці П. С. Погребний, В. І. Стригін, С. Й. Струтинський, брати Юхим та Анастасій Чайковські та інші. Робітникам-арсенальцям допомагали їх діти й жінки. Вони доставляли зброю, продовольство, перев'язували поранених.

За допомогою солдатів понтонного батальйону та 3-го авіапарку арсенальці відбили всі атаки противника й завдали йому великих втрат. Ворожі війська примушені були відійти і окопатись.

Зазнавши невдачі в боях з повсталими робітниками, командування петлюрівських військ в Києві пішло на хитрощі. Надвечір 18 січня в районі «Арсеналу» війська Центральної ради підняли білий прапор. Петлюрівці запропонували перемир'я. Перестрілка припинилась. О 6-й годині вечора почались переговори між

«Арсенальці». Худ. Терпиловський Г. В. 1936 р.

представниками Центральної ради і ревкомом «Арсеналу». Переговори тривали недовго і не дали позитивних наслідків. Делегацію арсенальців гайдамаки по-зрадницьки заарештували і відправили в петлюрівську міську комендатуру. Об 11-й годині вечора бойові дії відновилися. Почався інтенсивний артилерійський обстріл «Арсеналу». Петлюрівці намагались будь-якою ціною покінчити з центром збройного повстання у Києві. В боротьбі проти повсталих арсенальців брали участь і ворожі війська, які під натиском радянських сил відступали до Києва. 19 січня з-за Дніпра, з боку Броварів, в місто почали вступати петлюрівські війська, яких зразу ж було кинуто проти захисників «Арсеналу». Все більше і більше стискувалось кільце петлюрівських військ. Атака йшла за атакою. Становище героїчних захисників «Арсеналу» ставало все тяжчим: кінчилися боєприпаси, не вистачало продовольства, були великі втрати в людях.

Арсенальці героїчно оборонялися, чекаючи допомоги. За нею вирушив О. Б. Горвіц, вибравшись з обложеного «Арсеналу» підземним ходом. Але по дорозі його схопили гайдамаки і по-звірячому вбили. 20 січня петлюрівці примусили здатись, а потім розправились з солдатами понтонного батальйону, які підтримували повсталих арсенальців. Це дозволило гайдамакам посилити натиск на оточений «Арсенал».

20 січня в наступ на місто перейшли червоногвардійці залізничних майстерень, які до цього встигли скласти броньовик, звільнити від петлюрівців станцію Київ-Пасажирський, роззброїти юнкерів, що розмістилися в Кадетському гаю і провести ще кілька бойових операцій. Залізничники зайняли вулиці Жилянську, Маріїно-Благовіщенську, Бібіковський бульвар, Галицьку площу і дійшли до Львівської вулиці. Але під вечір ворог дещо потіснив їх[1].

21 січня гайдамаки вели безперервні атаки на «Арсенал». Опір повсталих робітників був безприкладно героїчним. Арсенальці боролися до останнього патрона. Ті, хто використав всі свої боєприпаси, за вказівкою керівників підземними ходами вийшли з обложеного заводу, а решта вели запеклий бій.

Останній штурм петлюрівців — і вони ввірвалися на бронемашинах в «Арсенал». Почалася дика розправа над робітниками. Захоплених у полон катували й убивали. Озвірілі вороги не минали ні стариків, ні жінок, ні дітей. Вони заарештовували і розстрілювали всіх, хто був у робітничій одежі і мав мозолисті руки. Було розстріляно близько 300 чоловік. «Арсенал» був переможений.

[1] Великий Жовтень на Київщині, стор. 219—220.

Були розбиті робітничі загони і в інших районах Києва. Але збройна боротьба проти Центральної ради не припинилась. У Залізничному районі червоногвардійці, оточені з усіх боків петлюрівцями, трималися ще 21, а 22 січня петлюрівці ввірвалися в їдальню залізничних майстерень і жорстоко розправились із захопленими там червоногвардійцями. Багато залізничників загинуло в боях та були закатовані петлюрівцями. Серед них П. В. Бєлінський, Б. С. Вєтров, М. Й. Лукашевич та інші.

Тим часом до Києва наближались радянські війська. 22 січня частини під командуванням Ю. М. Коцюбинського зайняли Дарницю і мости через Дніпро. Загони Червоного козацтва на чолі з В. М. Примаковим вступили на Куренівку.

26 січня після запеклих боїв радянські війська визволили Київ. Центральна рада втекла в Житомир.

Вся повнота влади зосередилась в руках військово-революційного комітету.

Народний Секретаріат України 28 січня 1918 року надіслав телеграму Раді Народних Комісарів і Російській мирній делегації у Брест-Литовську про остаточне визволення радянськими військами Києва і встановлення Радянської влади по всій Україні.

1 лютого 1918 року виконком Київської Ради робітничих депутатів прийняв рішення про ліквідацію військово-революційного комітету, який виконав свої функції, і про передачу всієї влади Раді робітничих депутатів.

30 січня 1918 року до Києва переїхав Український Радянський уряд. Київ став столицею Української Радянської Соціалістичної Республіки.

2. КИЇВ У ПЕРІОД БОРОТЬБИ ПРОТИ ІНОЗЕМНИХ ІНТЕРВЕНТІВ ТА ВНУТРІШНЬОЇ КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ (1918—1920 РР.)

З перших днів встановлення Радянської влади трудящі України, поряд з боротьбою проти буржуазно-націоналістичної та білогвардійської контрреволюції, приступили до державного будівництва і соціалістичної перебудови народного господарства. Але через зраду контрреволюційної Центральної ради мирне життя було порушено. 27 січня 1918 року розгромлена і вигнана з України Центральна рада уклала так званий мирний договір з Німеччиною та її союзниками, що надавав кайзерівським військам право окупувати Україну.

Прикриваючись цим договором, австро-німецькі імперіалісти почали в лютому 1918 року окупацію Радянської України.

Для пограбування України і ліквідації на її території Радянської влади австро-німецьке командування кинуло величезні сили — більше 400 тис. солдатів.

З перших кроків німецькі окупанти наштовхнулись на жорстокий опір українських трудящих, які під керівництвом Комуністичної партії піднялися на боротьбу проти іноземного нашестя.

Уряд Радянської України, партійні організації провели велику роботу по організації оборони столиці республіки — Києва. Надзвичайний Комітет Оборони України, до складу якого входили С. С. Бакинський, Ю. М. Коцюбинський, В. М. Примаков, М. О. Скрипник та інші, ввів у Києві та його околицях стан облоги.

Для забезпечення керівництва обороною Києва було створено штаб, в якому активно працювали члени Українського уряду Є. Б. Бош, Ю. М. Коцюбинський, секретар Київського міськкому партії Я. Б. Гамарник, В. М. Примаков та інші.

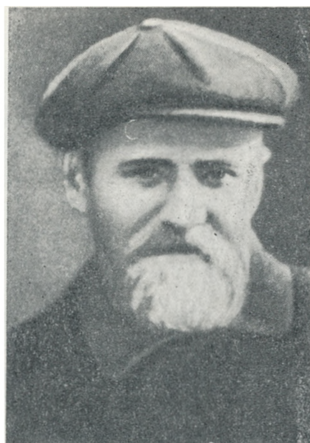
В цей тривожний час в Києві організовуються загони Червоної гвардії, які очолюють Г. Чудновський, А. Дзедзієвський.

Особливо відзначився в боях за Київ загін Червоної гвардії Київського залізничного вузла під командуванням А. Дзедзієвського. Налічуючи кілька сот чоловік, цей загін мав на своєму озброєнні бронепоїзд, артилерію, кулемети.

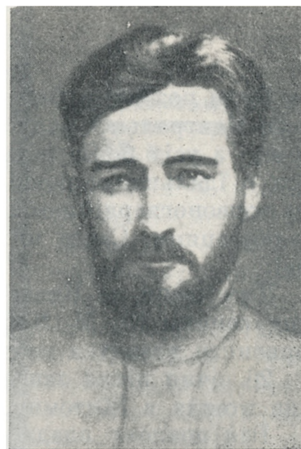
На підступах до міста були також зосереджені загони Червоного козацтва під командуванням В. М. Примакова, Уманський загін під командуванням І. Ю. Ку-

В. М. Примаков.

С. С. Бакинський.

Ю. М. Коцюбинський.

лика, Вінницький загін під командуванням Е. Едельштейна, Слов'янський загін під командуванням В. Марапульця, російсько-сербський загін Нехамкіна та А. В. Гриневича та інші. До Києва з боями відступили соціалістичний загін під командуванням В. Кіквідзе, підрозділи 2-го гвардійського корпусу і радянських революційних частин. Керівництво обороною міста було доручено начальнику оперативного штабу Південно-Західного фронту О. В. Павлову[1].

Червоногвардійці і революційні солдати вели вперті бої з ворогом. Наступ окупантів було затримано, що дало можливість організувати евакуацію з Києва в тил радянських установ, сімей червоногвардійців. З міста було вивезено цінності Державного банку, продовольство, військове спорядження. Залізничники відправили в тил велику кількість паровозів і вагонів. Евакуацією Києва керував народний секретар шляхів України С. С. Бакинський.

Тяжкі бої за Київ проходили кілька днів, але сили були нерівними. І 1 березня захисники Києва змушені були залишити місто. Війська німецьких окупантів захопили столицю України.

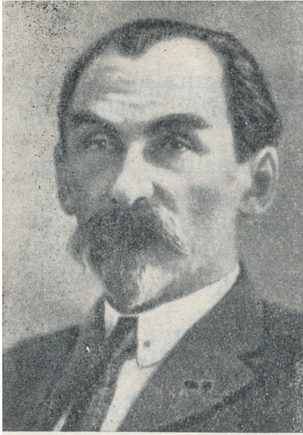
В обозі німецької армії повернулася в Київ буржуазно-націоналістична Центральна рада, що прикривала флагом «самостійності» встановлений німецькими імперіалістами режим кривавого терору, масових пограбувань і насильств над українськими трудящими.

Проте Центральна рада виявилась нездатною виконувати і ту чорну роботу, яку доручили їй окупанти. Не маючи ніякої підтримки з боку населення України, Центральна рада не могла бути прикриттям для окупантів в їх загарбницьких діях. Тому 28 квітня 1918 року інтервенти розігнали Раду. Замість неї до влади прийшов німецький ставленик Павло Скоропадський — один з найбільших поміщиків України, царський генерал. 29 квітня, на з'їзді «хліборобів» у київському цирку, що був оточений рядом німецьких військ, поміщики і куркулі проголосили Скоропадського «гетьманом всієї України». На Україні було відновлено буржуазно-поміщицьку владу.

У Київ з усіх кінців Росії з'їхалися розгромлені революцією капіталісти, поміщики та тисячі білогвардійських офіцерів. Тут виникає безліч контрреволюційних організацій, єдиною метою яких був розгром молодої Радянської республіки. Прикриваючись багнетами німецьких окупантів, російська контрреволюція, використовуючи гетьманщину, намагалась відродити «єдину неділиму Росію». Разом з українськими буржуазними націоналістами вони продавали інтереси народу іноземним імперіалістам.

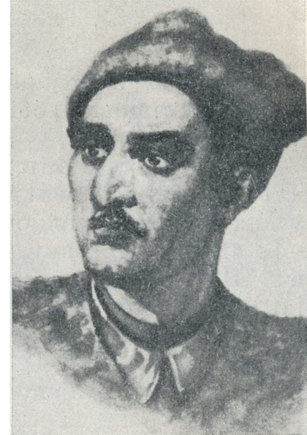
[1] Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1, К., 1967, стор. 279.

М. О. Скрипник.

Г. І. Чудновський.

В. І. Кіквідзе.

Почався широкий наступ експлуататорських класів на життєві права робітників і трудящих селян України.

В. І. Ленін в промові на з'їзді комісарів праці 28 травня 1918 року відмічав, що на Україні відбуваються нечувані звірства, ллється море крові, якими «буржуазія та її прихильники від кадетів до есерів заливають міста, перемагаючи їх з допомогою своїх союзників»[1]. Всі завоювання робітників і селян, здобуті за Радянської влади, були знищені.

Проти робітничого класу застосовувалися локаути, їх заарештовували, розстрілювали без суду і слідства. Закривалися підприємства, зростало безробіття. За неповними даними у Києві в липні 1918 року налічувалось 15 тис. безробітних.

Пограбування окупантами України, вивезення ними продовольства призвело до того, що вже влітку 1918 року населення Києва та інших міст залишилося без хліба. На кінець липня норма видачі хліба в Києві була значно зменшена і за офіціальними даними доходила до півфунта на робітника і чверть фунта іншим на два дні.

Проти трудящих і, особливо комуністів, проводився жорстокий терор. Переслідувалися і висилалися за межі України робітники — учасники січневого повстання проти Центральної ради. Більшовицькі організації міста змушені були піти в підпілля. Але й у цій обстановці вони не склали зброї. Уже в кінці квітня 1918 року на загальних зборах київських більшовиків було обрано тимчасовий комітет, який став організуючим центром по розгортанню політичної роботи в масах.

Необхідно було об'єднати підпільні організації, посилити їх керівництво виступами робітників і селян проти окупантів і надати їм організованого характеру. З цією метою 26 травня 1918 року в Києві під час з'їзду профспілок, за ініціативою київського комітету більшовиків, представники підпільних більшовицьких організацій зібрались на партійну нараду, на якій було обрано Тимчасовий всеукраїнський комітет робітничої комуністичної партії в складі Л. Й. Картвелішвілі (Лаврентій), М. М. Майорова, М. В. Реута та інших. На цей партійний центр було покладено керівництво всією роботою більшовицького підпілля і підготовка до скликання партійного з'їзду більшовиків України. Місцем перебування Тимчасового партійного центру був обраний Київ.

Тимчасовий Всеукраїнський партійний центр незабаром встановив зв'язок з ЦК РКП(б) і місцевими підпільними організаціями. Він випускав листівки, посилав на місця своїх представників для подання допомоги партійним організаціям.

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 357.

Київський партійний комітет в організованих ним двох підпільних друкарнях видавав листівки до робітників і селян, в яких закликав до нещадної боротьби з інтервентами.

Велике значення в дальшій діяльності комуністичних організацій, згуртованості їх сил і посиленні керівництва боротьбою трудящих мас проти окупантів і буржуазно-націоналістичної контрреволюції мав I з'їзд КП(б)У, який відбувся в Москві 5—12 липня 1918 року. Від київської організації на з'їзді було 7 делегатів, в тому числі В. Затонський, М. Майоров, Л. Картвелішвілі (Лаврентій), П. Слинько (Петро) та інші.

Озброєні рішеннями з'їзду, партійні організації України розгорнули широку роботу, спрямовану на підготовку повстання проти окупантів та їх буржуазно-націоналістичних прислужників, за відновлення Радянської влади.

В Києві вже на час відкриття I з'їзду КП(б)У підпільні партійні організації Деміївська, Подільська, Шулявська, Лук'янівська, Міська та Печерська розгорнули значну роботу.

Підпільні організації Києва мали тісний зв'язок з повстанцями Звенигородського, Таращанського і Васильківського повітів, виділяли їм на допомогу партійних працівників.

Значну роль у мобілізації трудящих на боротьбу проти окупантів відіграла більшовицька преса. У Передмістній слобідці під керівництвом члена партії з 1910 року М. О. Алексєєва працювала підпільна друкарня, де видавалася газета «Киевский коммунист» — нелегальний орган Київського комітету КП(б)У.

Посилення діяльності більшовицького підпілля активізувало боротьбу робітничого класу. Відбувалися мітинги, збори, страйки. Так, починаючи з кінця червня і до середини вересня у Києві було проведено кілька страйків, в яких взяли участь кілька тисяч робітників підприємств. Страйкуючі вимагали збільшення заробітної плати, визнання прав профспілок, покращання свого становища.

Київські робітники-залізничники взяли найактивнішу участь у всеукраїнському страйку залізничників, що почався в середині липня 1918 року і тривав понад місяць. Цей страйк мав політичний характер і був спрямований проти окупаційно-гетьманського кривавого режиму. Першими припинили роботу робітники Головних залізничних майстерень. Гетьманський міністр шляхів наказав закрити Головні залізничні майстерні, а всіх майстрів і робітників — звільнити з роботи[1]. 29 липня були поновлені тимчасові правила від 2 грудня 1905 року про покарання за участь у страйках. Страйк залізничників підтримали робітники ряду підприємств міста.

Командування окупаційної армії намагалось шляхом застосування масових репресій примусити залізничників стати до роботи. У Києві в ніч з 28 на 29 липня німецькі війська оточили район Солом'янки, де жили залізничники, і провели масові арешти. Особливо багато було заарештовано машиністів, помічників машиністів і кочегарів. Окупанти силою зброї намагалися примусити залізничників стати до роботи. Багатьох з заарештованих було відправлено у Німеччину на примусові роботи.

Трудящі під керівництвом більшовиків робили все, щоб зірвати плани окупантів щодо пограбування українського народу. Вони підпалювали вагони, навантажені зерном, різними сільськогосподарськими продуктами, устаткуванням підприємств, обстрілювали і висаджували в повітря ешелони, залізничні мости, лінії.

Незважаючи на жорстокі переслідування революційних робітників і, особливо більшовиків, на провал окремих партійних організацій у Києві, підпільна робота провадилась дуже інтенсивно. Послані ЦК КП(б)У на підпільну роботу у Київ досвідчені партійні працівники С. В. Косіор, М. М. Майоров та інші вели велику роботу по зміцненню і створенню нових партійних осередків на найваж-

[1] Январский район в революционном движении. К., 1928, стор. 52.

ливіших підприємствах міста. Посилюється агітація серед робітників, селян приміських сіл і у військах окупантів.

Члени Київської військової більшовицької організації. Серед них — О. Б. Горвіц, Д. І. Ітхіц, І. Є. Клименко, Л. Й. Картвелішвілі (Лаврентій). 1917 р.

Восени 1918 року українські робітники і селяни готувалися до вирішальних боїв проти окупантів. Партійні організації України, виконуючи рішення II з'їзду КП(б)У, роз'яснювали трудящим всесвітньо-історичне значення Жовтневої революції і вказували, що час загальної боротьби за відновлення Радянської влади на Україні настав. Зокрема, відозва Київського більшовицького комітету, яка закликала робітників до одноденного страйку на честь першої річниці Великого Жовтня, закінчувалась закликом: «Хай живе загальне повстання на Україні!». Більшовицьку відозву було розповсюджено на заводах «Арсенал», Гретера і Кривенка (тепер «Більшовик») та інших підприємствах міста, а також на вулицях.

Весь апарат гетьманської охорони і окупантів було кинуто на розгром більшовицьких організацій. Вживалося суворих заходів, щоб не допустити страйків і мітингів, присвячених славним роковинам. У Києві в ніч на 6 листопада було проведено 150 обшуків і арештовано близько 100 чоловік активних учасників революційної боротьби. Ранком 6 листопада окупанти влаштували наскок на правління київських профспілок металістів, автомобілістів, деревообробників, заарештували працівників цих профспілок і опечатали приміщення.

Але окупантам і їх посібникам нічого не допомогло. 7 листопада 1918 року в Києві було проведено одноденний страйк. Страйкувало більшість підприємств.

Святкування першої річниці Великого Жовтня стало початком розгортання повсюдної боротьби за відновлення Радянської влади на Україні.

У листівках і відозвах, що були випущені до річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, відмічались вірність братерству і дружбі українського народу з російським народом, трудящі закликалися до рішучої боротьби з окупантами.

Під ударами трудящих України, в результаті широкої агітаційної роботи більшовиків і діяльності німецьких спартаківців, а також в зв'язку з поразкою Німеччини у першій світовій війні та революції в Німеччині німецько-австрійська окупація зазнала повного краху. Німецькі солдати створюють Ради солдатських депутатів. 13 листопада 1918 року в Києві в казармі на Хрещатику відбулося перше засідання Ради солдатських депутатів німецьких військ, що були розташовані в районі міста. Було прийнято рішення про невтручання «у внутрішні справи українського населення»[1]. Війська окупантів розкладалися і революціонізувалися. Вони прагнули якнайшвидше повернутися на батьківщину.

Бачачи, що окупаційна політика повністю провалилася, українські буржуазно-націоналістичні партії 13 листопада 1918 року створили свій уряд — Директорію, на чолі якої стали Винниченко, Петлюра та інші зрадники українського народу. Зразу ж Директорія виїхала в Білу Церкву, де, зібравши надійні війська, почала

---

[1] Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов, Документы и материалы. К., 1937, стор. 521—522.

С. В. Косіор.

наступ на Київ, демагогічно проголошуючи лозунги проти влади царського генерала Скоропадського за «незалежність України».

14 грудня 1918 року петлюрівці вступили в Київ і в цей же день гетьман Скоропадський відмовився від влади і втік до Німеччини.

Петлюрівська Директорія підписала ряд договорів з Антантою, за якими вона повністю продавала Україну, її волелюбний народ на пограбування англо-французько-американським імперіалістам. Вона зобов'язалась разом з інтервентами Антанти та білогвардійськими військами взяти участь у боротьбі проти Радянської влади в Росії. З цією метою Директорія повинна була до 1 серпня 1919 року створити 300-тисячну регулярну армію і в боротьбі з Радянською республікою діяти під єдиним командуванням, призначеним Антантою.

Свою зрадницьку антинародну політику, свій зв'язок з міжнародним імперіалізмом, націоналістична Директорія намагалася маскувати демагогічними лозунгами, брехливими обіцянками.

В цих складних умовах більшовицькі організації розгорнули широку роз'яснювальну роботу серед населення, викривали контрреволюційний характер петлюрівської Директорії, закликали трудящих не вірити петлюрівцям і вести боротьбу за Радянську владу. Проводячи велику роз'яснювальну роботу, більшовики ставили своїм головним завданням відколоти маси повсталих від Директорії, змінити співвідношення сил на свою користь і добитися відновлення Радянської влади. З цією метою Київською партійною організацією на місця боїв були послані представники ревкому, які, створили військово-політичний центр для ведення агітації серед повстанців.

В Київському підпіллі в цей час працювали члени ЦК КП(б)У С. В. Косіор, який був секретарем Київського обкому, та А. С. Бубнов. Крім них, активну участь у роботі підпілля брали М. Майоров, О. Ластовський, П. Слинько, П. Дехтяренко, В. Чернявський та інші.

У другій половині грудня 1918 року, незважаючи на репресії петлюрівців, Бюро по організації виборів до Київської Ради випустило звернення про проведення виборів.

До Київської Ради було обрано понад три чверті депутатів-більшовиків. На першому засіданні Київської Ради робітничих депутатів було обрано виконком в складі 11 членів, з них сім — комуністів: А. С. Бубнов, С. В. Косіор, О. К. Ластовський, М. Чорний, П. Дехтяренко та інші.

Ріст впливу більшовиків і наростання народної боротьби проти націоналістичної Директорії викликали посилення терору і звірства петлюрівських банд. За час з 20 по 28 грудня у Києві були розгромлені робітничі організації, розігнані профспілки, значно збільшилась кількість арештів і розстрілів без суду і слідства.

Так, в ніч з 24 на 25 грудня 1918 року загін «січовиків» Коновальця, що супроводжував від готелю «Версаль» до штабу корпусу на Печерськ групу заарештованих комуністів, дійшовши до Володимирської гірки почав у них стріляти і колоти багнетами. Серед закатованих були: М. Врублевський (Сергій), Д. Шуцький, О. Юрковський і Г. Тимофєєва.

Ввечері 27 грудня були заарештовані на Подолі учасники підпільних більшовицьких зборів. Зразу ж частину з них було розстріляно.

С. В. Косіор пізніше так говорив про жахливий терор Директорії: «Останні півтора місяця були кошмарні. Мені ніколи не доводилося переживати того, що в цей час, — такого полювання на людей... Хапали без розбору робітників,

і майже кожну ніч знаходили кілька трупів на звалищі»[1].

М. О. Щорс.

Щоб послабити розмах боротьби широких народних мас, верховоди Директорії вирішили провести вибори до так званого «трудового конгресу». Цим вони розраховували підмінити Ради робітничих і селянських депутатів куркульськими.

Київські більшовики провели велику роботу по зриву намірів націоналістів у зв'язку з скликанням «Трудового конгресу». У газеті «Киевский коммунист» були опубліковані статті «Геть куркульський парламент!», «Директорія і куркульський конгрес», в яких була викрита класова суть політики буржуазно-націоналістичної Директорії. На другий день роботи конгресу більшовики міста розповсюдили серед його делегатів спеціальну прокламацію. В ній писалося: «Київський міський комітет (більшовиків) на Україні повідомляє робітників міста Києва про нову зраду Директорії. Зрада ця полягає в тому. що Директорія склала такий договір з союзниками. Вміщаємо його без коментарів, бо договір цей говорить сам за себе...». Далі йшов текст секретної угоди, яку підписали Директорія і керівники Антанти[2].

Трудящі Києва під керівництвом більшовиків все більше розгортали боротьбу проти петлюрівської Директорії.

Успішний наступ радянських військ, визволення ними міст і сіл України викликав нову хвилю повстанського руху в тилу Директорії. До Києва наближалися радянські війська. Розгромивши петлюрівців у районі Димерки, вони 5 лютого 1919 року вступили в Київ.

Після вигнання з Києва петлюрівців владу в місті взяли в свої руки виконком Ради робітничих депутатів, що до цього діяв у підпіллі. 6 лютого 1919 року було опубліковано звернення Ради до населення Києва, в якому було закликано трудящих всемірно підтримувати Радянську владу та дотримуватися дисципліни і порядку.

Велику допомогу в налагодженні нормального життя та встановленні революційного порядку в місті подав М. Щорс, що став першим комендантом Києва.

Постановою Київської міськради від 8 лютого 1919 року було оголошено про розпуск буржуазної міської Думи, а 10 лютого при виконкомі міськради був створений Київський раднаргосп, який займався питанням керівництва промисловістю, залізничним і водним транспортом, постачанням міста паливом. Водночас створено комісію по перейменуванню вулиць. З того часу існують вулиці Леніна, Карла Маркса, бульвар Шевченка та багато інших.

Раднаргосп вжив заходів по націоналізації промислових підприємств. Його робота була тісно зв'язана з військовим відділом міськради, замовлення якого він виконував.

Органи Радянської влади виявили велике піклування про робітників. Їм було видано аванси в рахунок заробітної плати, відпущено кошти для робітничої кооперації і видано дозвіл на заготівлю продуктів у межах Київської губернії. По підприємствах обиралися завкоми, які мобілізували маси на ліквідацію розрухи, на піднесення продуктивності праці. Робітники працювали на виробництві з великим ентузіазмом, незважаючи на великі матеріальні труднощі.

---

[1] Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г., стор. 559—560.

[2] Журн. «Літопис революції», 1929, № 2, стор. 114—115.

Київський міськком КП(б)У на чолі з М. Чорним та виконком Київської Ради на чолі з А. Бубновим провадили велику роботу по організації допомоги Червоній Армії та наведенню революційного порядку в місті. Активну участь у громадському житті міста брала молодь.

Вже у першій половині березня 1919 року вся територія Київської губернії була визволена від петлюрівських військ. В усіх містах і селах було відновлено Радянську владу. Але буржуазні націоналісти не склали зброї. У підпіллі вони розгорнули активну підривну діяльність проти Радянської влади.

Недобиті буржуазно-націоналістичні партії виступили організаторами куркульських банд. Бандити, шпигуни, диверсанти, що діяли у Києві і навколишніх селах, вносили дезорганізацію, тероризували населення, порушували нормальне життя в місті.

Особливо небезпечною стала банда петлюрівського отамана Михна, що діяла навколо Києва в кінці березня — на початку квітня 1919 року. Ці дії викликали загрозу припинення постачання продовольства для Києва. Для ліквідації банд було створено спеціальну групу військ. Ця група, в яку були включені кращі частини Київського гарнізону, завдала бандитам нищівного удару. Так, група загонів М. Зоріна вже до 9 квітня очистила від банд залізничну лінію Київ — Фастів і район Василькова.

Починаючи з березня 1919 року на Куренівці і у Кирилівській лікарні була підпільна націоналістична організація есерів і «незалежників», яка створила штаб, що керував куркульсько-бандитськими виступами у Києві та його околицях. На початку квітня вони організували повстання на Куренівці. Озвірілі куркулі жорстоко, по-звірячому, розправилися з захопленими червоноармійцями, розстрілювали робітників і радянських службовців.

Трудящі Києва, очолювані більшовиками, швидко організували рішучу відсіч націоналістичним бандам. Було створено спеціальний загін із комуністів і комсомольців. Проти заколотників були кинуті українські частини, загін Надзвичайної комісії, Комуністичний караульний полк, об'єднаний загін 15-го прикордонного полку, інтернаціональні підрозділи.

На вечір 10 квітня заколот на Куренівці було придушено, його керівники були схоплені і розстріляні. Проте стан в місті і його околицях залишився тривожним. В районі Києва діяла банда Зеленого, яка була найбільш небезпечною. Отаман Зелений, примушуючи селян силою зброї вступати до своєї банди, довів її чисельність на початку травня 1919 року до 12 тис. чоловік[1]. Бандити захопили ряд сіл Київського повіту, затримували і грабували всі вантажі, що направлялися в Київ, прагнучи зірвати постачання робітників. У зв'язку з цим у місті було оголошено воєнний стан.

13 квітня пленум міськкому КП(б)У ухвалив постанову про навчання комуністів військовій справі. Крім того, у Києві було введено загальне військове навчання всіх чоловіків віком від 18 до 40 років.

На ліквідацію банди Зеленого були направлені військові частини і Дніпровська воєнна флотилія. Активну участь в боях з бандою взяли Київський резервний Комуністичний полк, Шулявський робітничий батальйон, підрозділи 3-го інтернаціонального полку, 1-го кавалерійського інтернаціонального дивізіону та загони київських комсомольців.

Ще у березні 1919 року за вказівкою ЦК КП(б)У комсомольський актив обрав організаційне бюро, яке почало підготовку до скликання I з'їзду комуністичних спілок молоді України.

26 червня 1919 року в приміщенні клубу юних комунарів (Хрещатик, № 1) відбувся I з'їзд комуністичних спілок молоді.

---

[1] Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. М., 1966, стор. 220.

Група учасників I з'їзду Комуністичного Союзу робітничої молоді України. 1919 р.

На з'їзді було 75 делегатів, що представляли близько 10 тис. чоловік комсомольців. Однією із найбільш численних була київська губернська організація, що налічувала понад 1100 членів спілки.

Столична київська комсомольська організація провела велику роботу по підготовці і проведенню I з'їзду комсомолу України, її представники виїздили на місця для подання необхідної допомоги. Так, з допомогою представника комсомольської організації міста Києва була створена спілка молоді у Фастові.

З'їзд об'єднав усі організації в єдину Комуністичну Спілку Молоді України — складову частину Російської Комуністичної Спілки Молоді. Підтвердивши вірність спілки принципам пролетарського інтернаціоналізму, I з'їзд комсомолу України заявив про свою підтримку міжнародної юнацької організації — Комуністичного Інтернаціоналу Молоді.

В дні роботи I з'їзду комсомолу України комсомольці Києва виявили героїзм у боях з бандою Зеленого в придніпровському селі Трипіллі. Загін молоді в 100 чоловік з 20 червня діяв у складі Київського резервного комуністичного полку і після деякої підготовки 25 червня виступив на боротьбу проти банди Зеленого.

Спільними діями Дніпровської флотилії і радянських частин банда Зеленого була розсіяна. Опорний пункт бандитів — Трипілля — було зайняте радянськими військами. Але ігнорування елементарних правил охорони привело радянські війська до катастрофи. Скориставшись безтурботністю радянських командирів і бійців, отаман Зелений швидко зібрав своїх головорізів і раптово оточив Трипілля. Почався жорстокий бій. Оточені бандитами бійці Київського резервного комуністичного полку, Шулявського робітничого батальйону, інтернаціонального батальйону та Київського комсомольського загону билися до останнього патрона. За винятком кількох десятків бійців, усі вони загинули в бою, але не зганьбили честі комсомолу. Ця подія увійшла в історію під назвою Трипільської трагедії.

Серед тих київських комсомольців, що загинули в нерівному бою з бандитами Зеленого, були М. Ратманський, М. Дончаков, І. Давидов, Х. Єфімов, Л. Аронова, М. Левченко, Т. Орликова, Б. Палій та інші. В Трипіллі загинула група китайців на чолі з своїм командиром Ко Гуанєм (Конга). Бандити жорстоко знущалися над радянськими бійцями, що попадали їм в руки. Вони закопували живими людей в землю, зв'язаними кидали в Дніпро.

Частек Славояр. Чеський комуніст. Командир 1-ї інтернаціональної бригади. 1919 р.

Незабаром банда Зеленого була розгромлена радянськими військами за допомогою Дніпровської військової флотилії під командуванням А. Полупанова. У боях з недобитками банди Зеленого особливу мужність і відвагу виявили матроси загону на чолі з В. Крупчинським, бійці батальйону Київського військкомату, очолюваного М. Петренком; підрозділи 1-ї інтернаціональної бригади, очолювані славним представником чеського народу Славояром Частеком. Таким чином, безпосередня загроза Києву зменшилась. Але в районі його продовжували діяти інші банди, які робили наскоки на залізниці, розбирали колію, пускали під укіс поїзди тощо.

Петлюрівці всіма силами намагалися розчистити шлях військам Денікіна вглиб України.

У березні 1919 року В. І. Ленін звернувся до трудящих України із закликом подати продовольчу допомогу робітникам братньої Радянської Росії. «Перший соціалістичний обов'язок кожного громадянина України, — говорив Ленін, — допомогти півночі»[1]. Заклик В. І. Леніна знайшов широкий відгук і підтримку серед комуністів і всіх трудящих України.

Разом з тим, в цей важкий для соціалістичної революції період трудящі Києва, як і весь український народ, одержували значну матеріальну допомогу із Радянської Росії, особливо промисловими товарами.

Трудящі Києва схвалювали заходи Комуністичної партії про об'єднання воєнно-господарських зусиль братніх радянських республік у боротьбі проти внутрішньої контрреволюції та імперіалістичної інтервенції. Українська Радянська республіка першою виступила за створення воєнного союзу радянських республік. 18 травня 1919 року ЦВК України на спільному засіданні разом з Київською Радою робітничих депутатів, Київським повітовим з'їздом селянських депутатів і представниками київських профспілок та фабзавкомів прийняв постанову «Про об'єднання військових сил радянських республік». Вони звернулись до всіх радянських республік з пропозицією виробити конкретні форми цього об'єднання. Особливо велике політичне піднесення в Києві проявилося під час нової небезпеки, викликаної наступом Денікіна. На підприємствах і установах відбувалися мітинги і збори, на яких приймалися резолюції про посилення допомоги фронту та зміцнення братньої дружби з російським народом.

«Ми заявляємо товаришам пітерським робітникам, робітницям, — говорилося в резолюції робітниць 7-ї радянської майстерні м. Києва 25 липня 1919 року, — що ми, робітниці України, ідемо з ними, йдемо... за справу трудящих і, об'єднавшись разом тісною сім'єю, переможемо нашого спільного ворога». Схвалювалася політика про воєнну єдність радянських республік в резолюціях робітників залізничного депо, трамвайних майстерень та інших підприємств.

Представники військових частин Київського гарнізону в резолюції, прийнятій на зборах наприкінці червня 1919 року, підкреслювали, що Українська Червона Армія буде боротися проти білогвардійців і націоналістичної контрреволюції «разом з Червоною Армією Російської та інших республік, єдиним загальним фронтом, під керівництвом єдиного командування».

Влітку 1919 року обстановка в республіці дуже ускладнилась. 18 липня Київ був оголошений на військовому положенні.

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 32.

Державний герб Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Державний прапор Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Будинок Центрального Комітету Комуністичної партії України.

Будинок Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки.

До лав Червоної Армії з Києва було відправлено на фронт, для боротьби з Денікіним 2 тис. комуністів.

У 1919 році Київ був одним із центрів формування інтернаціональних частин, що відігравали велику роль у боротьбі з ворогами революції. В кінці березня 1919 року в Києві було створено федерацію іноземних комуністів[1]. Федерація провела значну роботу по організації інтернаціональних загонів у Києві та інших містах України[2]. Діяльність федерації особливо активно розгорнулась під час героїчної боротьби угорського народу за владу Рад — весною і влітку 1919 року.

До Києва часто приїжджали представники Комуністичного інтернаціоналу, провадились мітинги і збори іноземних комуністів, інтернаціоналістів-червоноармійців. Діяльність федерації іноземних комуністичних груп у важкий 1919 рік є яскравим прикладом пролетарського інтернаціоналізму, братерської солідарності трудящих зарубіжних країн з робітниками і селянами України в їх боротьбі за владу Рад.

Фекете Рудольф. Угорський комуніст, який брав участь у революції і громадянській війні на Україні. 1919 р.

5 травня 1919 року Нарком військових справ УРСР М. Подвойський видав наказ про формування на Україні 1-ї інтернаціональної дивізії в складі двох бригад. А згодом — 9 травня — його ж наказом було утворено при Наркомвійську УРСР Управління по формуванню інтернаціональних частин, яке очолив славний син угорського народу Й. Башкович. Постачання дивізії здійснювалося Київським окружним військовим комісаріатом[3].

У Києві протягом травня 1919 року були сформовані 1-й і 3-й інтернаціональні полки та 1-й кавалерійський окремий інтернаціональний дивізіон. Всі сформовані інтернаціональні частини були відправлені на фронт боротьби проти ворогів революції.

Так, 1-й інтернаціональний полк, під командуванням Юричека був відправлений в район Проскурова — (нині Хмельницький), де героїчно бився з петлюрівцями в складі 2-ї комуністичної бригади. 2-й інтернаціональний полк під командуванням Фекете увійшов до складу групи радянських військ Правокиївської бойової ділянки, що вели боротьбу проти контрреволюційного наступу отамана Григор'єва і куркульських повстань. 3-й інтернаціональний полк під командуванням Л. Гавро та 1-й окремий інтернаціональний кавалерійський дивізіон під командуванням Хорвата Шитвана дислокувались в Києві.

За наказом реввійськради республіки від 22 червня 1919 року в районі Києва формується 1-а інтернаціональна бригада, командиром якої було призначено Славояра Частека. Після закінчення формування вона була включена до складу 12-ї армії[4].

---

[1] Ще в травні 1918 року у Москві було утворено Федерацію іноземних груп комуністів при ЦК РКП(б), яку очолив Бела Кун. У зв'язку з посиленням революційного руху в Західній Європі, особливо виникненням весною 1919 року радянських республік в Угорщині і Баварії, робота Центральної Федерації фактично була перенесена з Москви до Києва. [Див. І. М. Кулініч, М. М. Кошик. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918—1919 рр.). К., 1959, стор. 11—12].

[2] Там же, стор. 91, 92, 116, 117.

[3] Наказом Наркомвійськ УРСР від 20.VI 1919 р. Управління по формуванню інтернаціональних частин було розформовано. [Див. «Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917—1922)». Документы и материалы. Сборник 1. М., 1957, стор. 450—451, 459, 465—466].

[4] Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917—1922), стор. 467—468.

17 8-266

Частини 1-ї інтернаціональної бригади захищали в липні — серпні 1919 року від петлюрівців Київ, билися з денікінцями під Черніговом і Гомелем.

Наприкінці червня 1919 року становище на фронті боротьби з Денікіним значно погіршилося. Одним із напрямків білогвардійського наступу була столиця України — Київ.

9 липня 1919 року ЦК РКП(б) звернувся до партії з листом «Всі на боротьбу з Денікіним!». Лист ЦК, написаний В. І. Леніним, став бойовою програмою розгрому ворога. 12 липня 1919 року в Києві було введено стан облоги. З 5 серпня проводилась мобілізація в ряди Червоної Армії населення віком до 45 років. Київська міська партійна конференція, що відбувалася з 8 по 10 серпня, прийняла розгорнуте рішення про проведення партійної мобілізації.

Рада Оборони Української РСР (М. Подвойський, К. Ворошилов, В. Антонов-Овсієнко) терміново вжила ряд заходів, спрямованих на посилення оборони республіки і, зокрема, Києва.

Велику роботу по мобілізації сил і засобів на боротьбу проти наступаючих на Київ денікінських військ і петлюрівських банд проводили в цей час видатні партійні і радянські діячі України: Артем (Ф. А. Сергєєв), А. С. Бубнов, С. В. Косіор, В. П. Затонський, Д. З. Мануїльський, В. І. Межлаук, Г. І. Петровський, О. Г. Шліхтер та інші.

Відповідно до постанови ЦК КП(б)У у Києві був створений Комітет Оборони на чолі з А. В. Івановим. Партійні і радянські організації міста вживають рішучих заходів по посиленню допомоги Червоній Армії. Робітники заводу «Арсенал», де в червні 1919 року працювало близько 1000 чоловік, оголосили себе мобілізованими і встановили тризмінну роботу. Тут ремонтувалися артилерія, бронепоїзди тощо. Успішно виконували в цей час фронтові замовлення робітники колишнього заводу Гретера і Криванека, Деміївський снарядний завод та інші київські підприємства.

Героїчно билися радянські війська проти денікінців, але чисельна перевага і краще озброєння, одержане ними від іноземних імперіалістів, дозволило їм просуватися вперед. У серпні 1919 року білогвардійці і петлюрівці наблизилися до Києва.

В умовах безпосередньої ворожої загрози кияни доклали багато зусиль, щоб вивезти з міста всі цінності, і, особливо, золотий запас, що зберігався в Державному банку.

В тяжкий час для трудящих України, які напружували всі сили для відсічі білогвардійським бандам, прямими посібниками виступили українські буржуазні націоналісти. Петлюрівські банди, поповнивши з допомогою іноземних імперіалістів свої сили, рвалися до Києва, щоб випередити денікінців, раніше їх захопити місто, і там вже вести з ними переговори. 30 серпня 1919 року петлюрівські частини вступили у Київ. Захопившись тимчасовим успіхом, петлюрівське командування навіть призначило на 31 серпня на Думській площі (тепер площа Калініна) парад своїх військ. Але ранком 31 серпня в місто вдерлися білогвардійські війська генерала Бредова. Між петлюрівцями і денікінцями виникли збройні сутички, і свята «перемоги» у націоналістичних банд не відбулося. Білогвардійський генерал Бредов наказав командуючому петлюрівськими військами генералу Кравсу залишити Київ і відвести свої частини до Василькова. Петлюрівське командування покірно виконало цей наказ. У боротьбі проти Радянської влади петлюрівці, за порадою своїх хазяїв — іноземних імперіалістів, дуже швидко примирилися з царським генералом Денікіним, а значна частина їх навіть перейшла до нього на службу. Білогвардійці, не визнаючи петлюрівської «самостійності», дозволили їм, однак, випускати у Києві націоналістичну газету «Рада», що лила грязюку на Радянську владу — владу робітників і селян.

Проте білогвардійцям не було спокою в захопленому Києві. На південному заході вела жорстокі бої з білогвардійцями, петлюрівцями і бандами Махно Пів-

денна група радянських військ під командуванням начдива 45-ї Й. Е. Якіра. Ця група пробивалася на північ на з'єднання з радянськими військами. 15 жовтня три полки 38-ї радянської дивізії під командуванням І. Ф. Федька разом із загоном суден Дніпровської військової флотилії навальним ударом захопили Київ і пробули в ньому два дні. У місто з передовими частинами прибув В. П. Затонський — член Реввійськради Південної групи військ. Білогвардійські війська охопила паніка. Як згадував пізніше В. П. Затонський, цей наліт «зробив великий політичний ефект і завдав достатнього, головним чином, морального удару деніківщині»[1]. Але у зв'язку з важким становищем на фронті радянські війська змушені були залишити Київ і закріпилися на річці Ірпінь за 27 км на південний захід від міста.

Захопивши Україну з допомогою петлюрівців, Денікін встановив на окупованій території жорстокий буржуазно-поміщицький режим. В Києві тільки за перших два тижні після захоплення міста денікінці заарештували близько 1700 чоловік, багато з них були розстріляні за приналежність до Комуністичної партії і участь у роботі радянських установ.

Про звірства білогвардійців у Києві та його околицях нагадує пам'ятник на братській могилі біля станції Київ-ІІ. Тут білогвардійці у вересні 1919 року порубали шаблями 127 полонених червоноармійців і курсантів. Очевидці розповідають, що білогвардійські кати кидали в яму ще живих червоних бійців, а коли яму засипали, то навіть земля ворушилася.

На підприємства поверталися капіталісти. До Києва прибули американська, англійська та інші місії імперіалістичних держав, які почали розробляти нові плани закабалення і пограбування України. Робітники жорстоко експлуатувались. Швидко зростало безробіття. В Києві, де за Радянської влади безробітних не було, в перший же місяць приходу білогвардійців кількість лише зареєстрованих безробітних становила вже 40 тис. чоловік. Зростали ціни на хліб і продукти харчування.

Для розкладання і підкорення робітничого руху денікінці засилали в робітниче середовище своїх агентів, намагаючись створити білогвардійські профспілкові організації. В ролі організатора таких «профспілок» і, зокрема, так званого «організаційного комітету по об'єднанню всіх професійних спілок м. Києва» виступив білогвардійський агент К. Кірста, який одержав від денікінських властей значну суму грошей на розгортання «роботи». На ці гроші він почав видавати бульварну газету «Путь рабочего», що вихваляла білогвардійські порядки і публікувала пасквілі і наклепи на Радянську владу. Комуністи-підпільники через нелегальну газету «Коммунист», що видавалася в Києві, маючи значний вплив у профспілках, викрили цю спробу білогвардійського агента, і робітники Києва його не підтримали.

Поряд з соціальним гнітом було встановлено і жорстокий національний гніт. Денікінська газета «Киевлянин», яку видавав відомий ідеолог білогвардійщини В. Шульгін, різко виступала проти всього українського, відкидалося навіть само поняття України. Українські газети й журнали закривалися, було заборонено продавати книги українською мовою. В київських книжкових магазинах було вилучено 118 назв книг українською мовою. Характерно, що серед вилучених книг були навіть книги, дозволені ще царською цензурою.

Білогвардійці знущалися з пам'яті великого українського поета-революціонера Т. Г. Шевченка. Захопивши Київ, денікінці стягли з п'єдесталу бюст Шевченка і тут же його по-варварському знищили[2].

Підсобниками Денікіна виступили меншовики і есери, які невипадково діяли легально при білогвардійському режимі. У своїй зраді інтересам трудящих ці угодовці пішли так далеко, що сфабрикували нібито від імені київських робітників

---

[1] В. Затонский. Водоворот. Сборник воспоминаний. «Этапы большого пути». М., 1962, стор. 179—180.

[2] «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», 1946, кн. 2, стор. 208

«Лист київського центрального бюро професійних спілок робітникам Західної Європи».

В цьому листі меншовицько-есерівські лідери профспілок закликали іноземних інтервентів посилити допомогу Денікіну.

Незважаючи на жорстокий білогвардійський режим, зрадницьку політику буржуазно-націоналістичного охвістя і меншовиків-угодовців, трудящі Києва, очолювані більшовиками, вели мужню боротьбу за відновлення прав, що їм дала Радянська влада. 8 жовтня 1919 року з протестом проти денікінських погромів виступило правління спілки металістів. Сміливу боротьбу за визнання свого фабзавкому вели робітники «Арсеналу». У першій половині жовтня 1919 р. успішно провели два страйки робітники міського транспорту[1].

Взагалі ж вести революційну боротьбу у Києві в період денікінщини було дуже важко, тому що тут були зосереджені значні військові сили і працювала широка сітка білогвардійської агентури.

Київський міськком КП(б)У перед відступом радянських військ з міста провів значну роботу по організації підпілля. На основних підприємствах міста і на залізничному вузлі були виділені спеціальні групи для роботи у підпіллі, заготовлено зброю тощо. Так із залізничників Києва було створено підпільно-диверсійний загін в складі 25 чоловік. Для нього заховали три кулемети, 50 гвинтівок, 200 штук бомб, 10 тис. патронів та інші боєприпаси.

У місті діяв більшовицький ревком, який провадив значну розвідувальну роботу. Він зумів направити своїх людей у шифрувальний відділ штабу військ генерала Бредова. Завдяки цьому всі накази і розпорядження, які давав або одержував цей штаб від вищого білогвардійського командування, ставали відомі більшовицькому ревкому. Здобуті відомості про ворога негайно передавалися командуванню Червоної Армії. Цим самим київські підпільники подавали велику допомогу радянським військам в їх боротьбі з денікінцями.

Більшовики-підпільники в листівках-прокламаціях і усно викривали великодержавну експлуататорську політику денікінщини та її прислужників. Так, широко була розповсюджена по місту і навколишніх селах випущена Київським більшовицьким комітетом листівка «Геть добровольчу мобілізацію!». Роз'яснивши характер білогвардійської мобілізації, листівка закликала робітників і селян: «Не приходьте на збірні пункти!.. Заповнюйте повстанські загони, переходьте в ряди Червоної Армії»[2]. Агітаційна робота київських більшовиків мала великий вплив на трудящих, в тому числі і на селян, сприяла росту повстансько-партизанського руху на Київщині.

У денікінському підпіллі загинуло багато вірних синів партії і народу. Серед них були послані з Києва до Харкова для керівництва підпільною роботою на Лівобережній Україні колишній секретар Київського міськкому КП(б)У М. Чорний і член Київського губревкому делегат I і II з'їздів КП(б)У П. Слинько. Вони були розстріляні білогвардійцями в Харкові в кінці першої половини листопада 1919 року.

Михайло Чорний у своїй останній записці писав: «Дорогі, вчора 28 жовтня, відбувся військово-польовий суд. Засуджено 27 чоловік до смертної кари і в тому числі я і моя половина (тобто Слинько). Завтра нас розстріляють. Я спокійний і давно готовий до цього. Повідомте про це моїх рідних і знайомих. Привіт вам, дорогі друзі. Цілую вас. Бережіть себе. Вмираю спокійно. Відплатіть. Ваш Михайло. 28 жовтня 3 години ранку»[3].

---

[1] Журн. «Літопис революції», 1931, № 1—2, стор. 58—59.

[2] Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.), стор. 303—304.

[3] «Український історичний журнал», 1967, № 1, стор. 118.

Восени 1919 року на денікінському фронті наступив вирішальний перелом на користь Червоної Армії. Розгромивши ворога у напрямку Курськ—Харків, війська Південного фронту створили умови для визволення столиці України — Києва. На Київ наступали частини 44-ї і 58-ї дивізій Червоної Армії. В цей час Зафронтове бюро ЦК КП(б)У націлило підпільні партійні організації і ревкоми до подання всемірної допомоги Червоній Армії. Листівка Об'єднаного штабу партизансько-повстанських загонів України закінчувалася бойовим закликом: «Хай живе єднання Червоної і повстанської армій!», «Хай живе загальне повстання трудящих!».

Київський повстанський штаб також звернувся до робітників і селян із закликом посилити боротьбу в тилу ворога.

Навколо міста почали більш активно діяти повстансько-партизанські загони. Серед них відзначався загін, очолюваний колишнім головою ревкому м. Канева комуністом Федоренком. Цей загін мав 500 бійців, на його озброєнні було 18 кулеметів і одна гармата. В Києві та на його околицях — Деміївці, Шулявці, Набережній діяв літучий партизанський загін.

У першій половині грудня 1919 року радянські війська підійшли до Дніпра, що тільки-но замерз і був вкритий тонкою кригою. Це стало серйозною перешкодою на шляху до Києва. До того ж білогвардійці спорудили на правому березі укріплення, зібрали значні сили і намагалися будь-що утримати місто. В цей час на допомогу радянським військам прийшли трудящі. Старий рибалка Петро Олексієнко — житель приміського села Осокорки, 15 грудня 1919 року з'явився до командира 44-ї дивізії І. Н. Дубового і запропонував провести через кригу на протилежний берег Дніпра радянських воїнів. Знаючи добре річку і стан її льодового покриву, П. Олексієнко на світанку 16 грудня провів бійців полку під командування Соловйова через Дніпро. Радянські бійці вийшли нижче Слобідки, де білогвардійці не чекали нападу, і почали підніматися по крутому схилу Лисої гори. Одночасно ударом через мости прорвалися до міста бійці ще двох полків, атакували ворога. Ворог не витримав навального наступу і почав тікати. 16 грудня 1919 року Київ було визволено від білогвардійців. Київ став радянським.

В перший же день у визволеному Києві Реввійськрадою 12-ї армії було створено тимчасовий військово-революційний комітет, до якого ввійшли М. Кручинський (голова), П. Скорбач і А. Сагалов. Тимчасовий ревком звернувся до всіх громадян міста із закликом підтримувати революційний порядок і негайно приступити до роботи. 19 грудня 1919 року за постановою Всеукраїнського ревкому та Військової ради Південного фронту було створено Київський губревком. До його складу входили — Д. Мануїльський (голова), І. Клименко (заступник голови), А. Іванов, Б. Козловський та інші. 20 грудня на нараді відповідальних партійних і радянських працівників був створений Київський губпартком, який очолив І. Клименко. В Києві було організовано шість райпарткомів: Міський, Печерський, Подільський, Солом'янський, Шулявський і Деміївський.

Програма боротьби за зміцнення Радянської влади на Україні була розроблена в рішеннях ЦК РКП(б) і VIII Всеросійської партійної конференції «Про Радянську владу на Україні». В цьому історичному документі підкреслювалося, що Комуністична партія неухильно стоїть на точці зору визнання незалежності УРСР.

На початку січня 1920 року, коли Червона Армія завершувала визволення української землі від білогвардійців, В. І. Ленін звернувся з листом до робітників і селян України. Вождь партії і народу закликав трудящих України врахувати уроки боротьби з Денікіним і зміцнювати «єдність і найтісніший союз великоруських і українських робітників і селян»[1].

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 266.

Трудящі Києва, як і всієї України, палко підтримали цей заклик Комуністичної партії та її вождя В. І. Леніна. Кияни послали нові поповнення в Червону Армію, працювали не покладаючи рук, зміцнюючи фронт і тил.

Після розгрому Денікіна настала передишка. Боротьба з господарською розрухою і відбудова народного господарства стали головним завданням всього радянського народу.

Білогвардійці і буржуазно-націоналістичні банди завдали міському господарству Києва величезних збитків. Київський відділ охорони праці, характеризуючи обстановку цього часу, відмічав: «Після вигнання денікінців з Києва Радянська влада зіткнулася з повною розрухою в усіх галузях економічного життя, всі фабрики і заводи були закриті, десятки тисяч безробітних. Не залишилося й сліду величезної роботи, проведеної Київським відділом охорони праці в попередній період Радянської влади»[1].

Становище трудящих Києва було дуже важким. Не було освітлення, води, палива. Через антисанітарний стан поширювалися епідемії. У місті були вичерпані запаси продовольства. Куркульські банди, що лютували поблизу міста, зривали плани хлібозаготовок.

Партійні, радянські і профспілкові організації терміново вживають невідкладних заходів для подолання розрухи і поліпшення життя трудящих. Так, профспілкові організації тільки на початку 1920 року направили в повіти Київської губернії для заготівель продовольства 200 робітників.

Ламаючи саботаж власників торговельних підприємств, які не відкривали магазинів і не проводили торгівлі, губревком зобов'язав їх негайно відкрити магазини і розпочати торгівлю. За порушення цього наказу винних направляли на примусові роботи, а товари конфіскувалися.

За короткий час було відбудовано електростанцію і водопровід. Велику допомогу в налагодженні нормального життя в місті подали бійці Української трудової армії. Їх героїчною працею в найкоротший час — за дев'ять днів було відбудовано залізничний міст через Дніпро біля Куренівки.

Боротьба з продовольчими труднощами, епідеміями і розрухою у визволених від білогвардійців районах України, в тому числі і у Києві, була в центрі уваги Комуністичної партії, Радянського уряду і особисто В. І. Леніна, які подавали їм велику допомогу.

Продовольче становище в місті скоро поліпшилось. 21 лютого 1920 року М. К. Володимиров у телеграмі В. І. Леніну, О. Д. Цюрупі повідомляв, що з 1 лютого в Києві через фабрично-заводські комітети видається робітникам понад сорок тисяч пайків, щоденно по $^3/_4$ фунта хліба, фунт цукру і півфунта солі на два тижні. В пайок також входили крупи, тютюн і сірники. У місті почали працювати 10 комунальних їдалень, 3 чайні, що відпускали щоденно біднішому населенню Києва до 6000 обідів із двох блюд по ціні 8 карбованців без м'яса, 10 крб. з м'ясом. Для робітників відпускався в чайних чай з цукром, по одному карбованцю стакан. Це було в той час, коли на вільному ринку у Києві фунт хліба коштував близько 150 карбованців.

На початку 1920 року відновлюється робота Київської Ради народного господарства. У відповідності з вказівками уряду Радянської України в місті провадиться націоналізація підприємств. Протягом 1920 року в Києві і губернії було націоналізовано близько 500 підприємств.

Героїчними зусиллями робітників Києва під керівництвом партійних комітетів у короткий час була проведена значна робота по відбудові підприємств міста. Комуністичні осередки підприємств очолили рух за збільшення темпів відбудови заводів і збільшення випуску продукції.

---

[1] Є. М. Скляренко. Робітничий клас України в роки громадянської війни, стор. 91.

Суботник на Київському залізничному вузлі. 1920 р.

Посилюється активність і відповідальність робітників за роботу підприємств. Наприклад, на заводі «Арсенал» було відкрито відділ праці, який визначав норми виробітку, слідкував за їх виконанням.

З січня 1920 року почали працювати і давати продукцію такі київські підприємства, як заводи «Арсенал», колишній Гретера і Криванека, Південноросійський, Дніпровський машинобудівний та інші.

Яскравим свідченням росту активності трудящих Києва і особливо робітничих колективів були комуністичні суботники, проведення Тижня фронту і транспорту, які відіграли велику роль у поданні допомоги Червоній Армії, її тилу і у відбудові зруйнованого господарства міста. Цією роботою керували партійні організації, для чого на початку лютого 1920 року при них рішенням Київського губкому КП(б)У створюються відділи суботників.

Перший суботник у Києві був проведений 8 лютого 1920 року. Учасники суботника розвантажили 18 вагонів з сільськогосподарським інвентарем і дровами, розчистили залізничні і трамвайні колії, а також виконали ряд інших робіт.

7—9 березня 1920 року в багатьох містах України з великим піднесенням проходив Всеукраїнський суботник, в який активно включились і трудящі Києва. В цей час на Україну прибув з Москви агітпоїзд ім. Жовтневої революції, в роботі якого брав участь Голова Всеросійського ЦВК М. І. Калінін. Михайло Іванович брав участь у суботниках трудящих Києва, Харкова.

Під час Всеукраїнського суботника працювали тисячі киян. Ними було очищено десятки кілометрів залізничних колій, розвантажено і навантажено сотні вагонів.

Успішно було проведено в Києві «Тиждень фронту і транспорту», що розпочався 15 лютого 1920 року. Цією роботою керували губернська комісія, комісії при районних партійних комітетах. Значну роль для мобілізації київських залізничників відіграла Солом'янська районна парторганізація, яка на початку 1920 року налічувала 290 комуністів. Багато тисяч трудящих України, в тому числі і кияни, взяли участь в суботниках, присвячених 50-річчю з дня народження В. І. Леніна. 24 квітня орган Київського губкому КП(б)У газета «Комуніст» вмістила на першій сторінці спеціальну статтю, присвячену 50-річчю з дня народження В. І. Леніна. Вона закінчувалася такими словами: «Піввіку славного життя, четверть віку героїчної боротьби і праці! Чим можна „нагородити" товариша Леніна?

Тим, щоб неухильно, сміливо, безстрашно йти по його шляху, по шляху світової комуністичної революції».

Кияни, особливо жінки і дівчата, проявили велике піклування про поранених радянських воїнів. Вони відвідали госпіталі, де вручали пораненим і хворим червоноармійцям подарунки. Протягом лютого 1920 року жінки і дівчата після роботи полагодили 14 тис. комплектів червоноармійського обмундирування.

Щиро дякували воїни Червоної Армії киянам. Так, в одному із листів до київських робітників говорилося: «Ми, поранені і хворі червоноармійці 9-го госпіталю Українського Червоного Хреста, щиро дякуємо київський пролетаріат за прислані нам подарунки... Єдиним пролетарським фронтом ми поб'ємо всіх ворогів трудящих»[1].

Багато зусиль доклали кияни, щоб подолати паливну кризу. Взимку 1920 року сотні робітників і службовців працювали на заготівлях і доставці палива. В боротьбі за паливо велику допомогу подало командування 12-ї армії, член Реввійськради якої М. Серафимов очолив спеціально створений революційний паливний комітет. Було вжито рішучих заходів до ліквідації «пробок» в Броварах, Конотопі, Ніжині та інших залізничних станціях, де стояло багато ешелонів з паливом. У зв'язку з усім цим становище з паливом у Києві різко поліпшилось.

Загальне поліпшення становища в місті створило необхідні умови для подолання такої небезпеки, як епідемії. В першій половині березня 1920 року в місті було 23 лікарні на 4827 ліжок, працювало 40 пересувних душових та дезкамер. Із медичного персоналу було створено 8 загонів по боротьбі з тифом. Багато медичних працівників-киян в цей важкий час працювали, віддаючи всі сили, а деякі з них героїчно загинули на своєму благородному посту. Загальними зусиллями місцевих органів і всіх трудящих весною 1920 року в Києві було наведено революційний порядок.

Але в цей час, як і в минулому році, перешкодою на шляху забезпечення нормальних умов життя в місті залишався куркульський бандитизм. Для боротьби проти бандитизму були створені спеціальні загони. Велику допомогу подала трудящим Києва, як і всієї України, Радянська Росія. Так, лише з Петрограда в розпорядження начальника київської губміліції 26 лютого 1920 року прибув загін, який складався в основному з комуністів.

В результаті зміцнення органів влади стало можливим ліквідувати ревкоми і обрати Ради, вибори до яких на Україні розпочалися з кінця лютого 1920 року. Навколо виборів до Рад розгорнулась дуже гостра політична боротьба. Рештки контрреволюційних партій намагалися захопити керівництво ними в свої руки. Особливо гостра боротьба проходила в Києві, де вели ворожу агітацію замасковані меншовики, есери, петлюрівці та інші вороги. В резолюції міської партійної конференції, яка відбулась 1 березня 1920 року і обговорила доповідь голови губревкому А. Іванова у питанні про проведення виборів у міську Раду, підкреслювалась необхідність викривати націоналістичну агітацію.

Виконуючи рішення конференції, Київська міська партійна організація розгорнула широку виборчу кампанію. В газетах день у день вміщалися заклики до активізації підготовки виборів. На підприємствах, в установах, у робітничих клубах і в театрах більшовики провадили передвиборні мітинги і збори, на яких були присутні сотні й тисячі трудящих міста. Незважаючи на дезорганізаторську діяльність націоналістів, меншовиків та есерів, на передвиборних зборах та мітингах ухвалювались більшовицькі резолюції. Вибори до Київської Ради, які проходили в квітні 1920 року, показали, що трудящі Києва йдуть разом з Комуністичною партією, під її керівництвом.

У Київській Раді робітничих і червоноармійських депутатів більшовики становили 74 проц., безпартійні — 14, есери — 6,5, меншовики — 3,8, бундівці, укапісти та інші — 1,7 процента.

---

[1] Газ. «Украинская беднота» (вид. Політуправління Реввійськради 12-ї армії), 11 березня 1920 р.

Повний провал антирадянських партій під час виборчої кампанії до Рад і цілковиту перемогу більшовиків продемонстрували вибори виконкому Київської міськради. Її виконком було одноголосно обрано за списком, що його запропонувала комуністична фракція. Виконком Київської міської Ради очолив А. Іванов.

Трудящі Києва з великим ентузіазмом взялися за відбудову господарства і розвиток культури міста. Вони все робили для того, щоб якнайшвидше подолати труднощі. Однак мирне життя киян знову було порушене вторгненням на територію України іноземних загарбників. На цей раз імперіалісти направили проти соціалістичної країни буржуазно-поміщицьку Польщу, правлячі кола якої виношували плани загарбання радянських земель.

Імперіалістичні кола США, Англії і Франції подали білопанській Польщі велику допомогу, яка на весну 1920 року створила більше, ніж семисоттисячну армію, озброєну найновішою для того часу зброєю.

В польську армію було направлено велику кількість військових спеціалістів країн Антанти, у тому числі і американських пілотів.

19 квітня 1920 року над Києвом з'явилися польські літаки і почали бомбардувати мирне місто. Внаслідок цього бандитського нальоту, здійсненого польськими і американськими пілотами серед білого дня, було вбито 10 і поранено 14 киян. Через тиждень після цієї провокації — 25 квітня 1920 року — білопольська армія Пілсудського без оголошення війни напала на Радянську Україну. «У нас немає сумніву,— говорив В. І. Ленін 29 квітня 1920 року,— що польський уряд почав цю наступальну війну проти волі своїх робітників»[1]. Трудящі маси Польщі, керовані Комуністичною партією, виступали проти авантюристичної політики кліки Пілсудського та її хазяїв — імперіалістів Антанти, прагнули до встановлення добросусідських відносин з Радянською країною.

Разом з білопольськими загарбниками на Україну прийшли буржуазно-націоналістичні банди, очолювані Петлюрою. У квітні 1920 року Петлюра уклав з Пілсудським так звану «Варшавську угоду», згідно з якою Україна перетворювалася на протекторат Польщі, в колонію імперіалістів Антанти. Незабаром з Криму на Україну почали наступати білогвардійські війська Врангеля. Як зазначав В. І. Ленін, Врангель і поляки — це дві руки міжнародного імперіалізму.

Київська губернська партійна конференція, що відбулася в перші дні наступу польських інтервентів, закликала комуністів і всіх трудящих піднятися на відсіч ворогу. При губкомі партії було створено мобілізаційний відділ для мобілізації комуністів. Лише в перші дні після нападу з Києва було відправлено на фронт 212 комуністів. У цей же час на засіданні Київської Ради було обрано губревком у складі А. Іванова, П. Любченка, І. Вардіна, В. Балицького і К. Чернова. Губревком безпосередньо здійснював всю роботу по мобілізації сил на відсіч ворогові. Всі депутати Ради оголосили себе мобілізованими. Київська Рада профспілок також прийняла рішення про мобілізацію 25 проц. усіх членів профспілки. Проводилась комсомольська мобілізація. На всіх підприємствах Києва 30 квітня і 1 травня відбувалися мітинги і збори робітників.

Перевага у військах і техніці дала змогу польським інтервентам швидко просунутися вглиб Правобережної України. 1 травня 1920 року в місті було оголошено воєнний стан, і після запеклих боїв радянські війська залишили Київ. Для трудящих Києва знову наступили чорні дні іноземного поневолення. Пілсудчики грабували населення, розстрілювали за найменшу непокору. Активну допомогу польським імперіалістам у відновленні на захопленій території влади капіталістів і поміщиків подавали українські буржуазні націоналісти.

Комуністична партія України та її підпільні організації на тимчасово окупованій ворогом території викривали загарбницькі плани польських імперіалістів і зрадницьку роль української буржуазно-націоналістичної контрреволюції і під-

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 95.

німали трудящі маси на боротьбу за Радянську владу. IV Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся у травні 1920 року, в спеціально прийнятому «Маніфесті до селян, робітників, бійців Червоної Армії і всіх трудящих України» заявив: «Вмерти або подолати польських панів — ось той вибір, який стоїть перед Україною. Радянська Росія поспішає вам на допомогу... Братерський союз наш з робітничо-селянською Росією ще більше зміцніє і загартується у боротьбі»[1].

Комуністична партія і Радянський уряд негайно вжили рішучих заходів до зміцнення Південно-Західного фронту. «Україна в небезпеці — говорилося у зверненні ВЦВК і РНК РРФСР, підписаному В. І. Леніним і М. І. Калініним, до робітників і селян Росії,— а з нею разом в небезпеці і Радянська Росія... Злочинним насильникам повинна бути дана нещадна відсіч»[2].

На Південно-Західний фронт, яким командував О. І. Єгоров, були направлені кращі з'єднання і частини Червоної Армії. На Україну в кінці травня прибула 1-а Кінна армія на чолі з С. М. Будьонним і К. Є. Ворошиловим, 25-а Чапаєвська дивізія і Башкирська кавалерійська бригада та інші частини. У складі Південно-Західного фронту була і 8-а кавалерійська дивізія червоного козацтва.

26 травня 1920 року радянські війська перейшли в контрнаступ проти білопольської армії. Головна ударна сила фронту — 1-а Кінна армія — 5 червня прорвала фронт білополяків і 7 червня визволила Житомир і Бердичів. Основні сили 3-ї польської армії були відрізані і розгромлені під Києвом. В цих боях прославилися 45-а стрілецька дивізія під командуванням Й. Є. Якіра і кавалерійська бригада Г. І. Котовського. До Києва з боку Василькова наближалась 44-а стрілецька дивізія, якою командував І. Н. Дубовий.

Польський фронт був дезорганізований. Білополяки, спалюючи обози, кидаючи зброю, в паніці тікали з Києва.

Вранці 12 червня передові сили 44-ї дивізії вступили в Київ. Червоний прапор замайорів над містом.

Багатостраждальний Київ знову став радянським. З великою радістю зустріли трудящі Києва свою визволительницю — Червону Армію. У перший же день визволення Києва трудящі міста разом з радянськими бійцями на мітингу, що відбувся на Думській площі, прийняли привітання В. І. Леніну. В особі В. І. Леніна трудящі вітали «Радянську робітничо-селянську владу, могутню Червону Армію і Флот та ідейного керівника світового революційного руху — партію комуністів (більшовиків)»[3]. Одночасно мітинги з нагоди визволення Києва від білополяків відбулися у перші дні відновлення Радянської влади на ряді підприємств міста.

Відступаючи з Києва, білопольські загарбники розстріляли багато робітників і політичних в'язнів, зруйнували і спалили всі мости через Дніпро, товарну станцію, приміщення 4-ї та 5-ї гімназій. Вони намагалися зруйнувати також водопровід і електростанцію, але київські робітники із зброєю в руках вчинили опір, і ці споруди залишилися цілими.

13 червня 1920 року із Черкас повернувся Київ-

Вступ радянських військових частин у Київ. 1920 р.

[1] Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. Х., 1932, стор. 86.
[2] Газ. «Правда», 30 квітня 1920 р.
[3] Газ. «Красный моряк», 15—17 червня 1920 р.

ський губревком і губком КП(б)У, які зразу ж почали велику роботу по мобілізації трудящих на відбудову зруйнованого інтервентами господарства. Здійснюються заходи по налагодженню постачання населення продовольством, товарами першої потреби, відбудові зруйнованих окупантами мостів через Дніпро та інші. Для проведення цих робіт була проведена мобілізація нетрудових елементів, а також призови робітників. Так, тільки на відбудову мостів Київська губкомпраця направила понад 2 тисячі нетрудових елементів. Велику допомогу у відбудові залізничного мосту через Дніпро, що з'єднував Дарницю з містом, подали військові частини.

М. К. Вєтошкін.

Профспілкові організації Києва терміново відправили на заготівлю хліба та інших сільськогосподарських продуктів 200 чоловік, понад 600 чоловік на заготівлю дров.

Долаючи численні труднощі, партійні і радянські організації розгорнули велику роботу по відбудові господарства міста. ЦК РКП(б) і Радянський уряд Російської Федерації, незважаючи на складну воєнну обстановку, подавали Україні, в тому числі і Києву, всебічну допомогу кадрами, грішми, устаткуванням, паливом тощо. Так, лише за період з 1 травня по 31 серпня на Україну прибуло 958 досвідчених працівників. В липні 1920 року ЦК РКП(б) направив до Києва групу керівних партійних, радянських і профспілкових працівників на чолі з членом партії з 1904 року М. К. Вєтошкіним, який був призначений головою Київського губревкому.

За короткий час стали до ладу і почали випускати оборонну продукцію провідні підприємства Києва.

Успіхи на фронтах та розгром буржуазно-націоналістичної контрреволюції створюють більш сприятливі умови для відбудови господарства міста і поліпшення побутових умов трудящих. На кінець 1920 року в Києві уже діяло 91,3 проц. всіх підприємств, які хоч і працювали з незначним навантаженням, але давали продукцію для потреб країни, в тому числі і предмети широкого вжитку. В місті поступово зменшується безробіття, збільшується чисельність робітників, підвищується їх виробничо-технічна кваліфікація. З липня 1920 року почав працювати Київський підвідділ професійної освіти, який провів ряд заходів по ліквідації технічної неграмотності і підготовці кваліфікованих кадрів робітників. Вже в жовтні в Києві було організовано сім технікумів з професійними школами при них, п'ять соціально-економічних шкіл та 12 курсів при заводах. На підприємствах проводились виробничі конференції, пропагувався досвід передових робітників, що сприяло вихованню в масах свідомого ставлення до праці.

Партійна організація міста посилює агітаційну і масово-політичну роботу серед робітників і всіх трудящих. Відбуваються збори і мітинги, на яких виступали керівні працівники, активні учасники революційних боїв. Вони викривали зрадницьку роль українських націоналістичних і дрібнобуржуазних, а також російських буржуазних партій, що в ході громадянської війни зазнали повної поразки.

Під керівництвом Комуністичної партії у місті провадилась значна робота по підготовці нових поповнень для Червоної Армії, що билась ще на білопольському і врангелівському фронтах. Наприкінці серпня 1920 року Київський губпартком послав на боротьбу з Врангелем 40 комуністів. У вересні на Південно-Західний фронт було послано 100 комуністів. Одночасно з міста на боротьбу на врангелівський фронт відправилось по комсомольській мобілізації 200 чоловік бійців. 600 чоловік з Києва та губернії до середини жовтня було відправлено на Південний фронт по профспілковій мобілізації. В цілому в другій половині 1920 року з Ки-

єва і губернії для поповнень Червоної Армії було мобілізовано близько 60 тис. чоловік.

У листопаді 1920 року Червона Армія розгромила білогвардійські війська Врангеля, а на кінець року зазнали повного розгрому і буржуазно-націоналістичні петлюрівські банди. На Україні було ліквідовано останні ворожі фронти.

Ця історична подія співпала з третьою річницею Великої Жовтневої соціалістичної революції, яку особливо радісно було відзначено трудящими Києва. На Софійській площі відбувся військовий парад, на якому були присутні командуючий Південно-Західним фронтом О. І. Єгоров, член Реввійськради фронту Р. І. Берзін та інші. З глибокою подякою зверталися трудящі до Комуністичної партії, братньої Радянської Росії, яка в найтяжчі часи приходила українському народу на допомогу. Яскравим проявом цього був рух, що ширився по всій Україні, за подання продовольчої допомоги пролетарським центрам Російської республіки. З Києва та інших міст України до третьої річниці Жовтня було відправлено в Радянську Росію десятки вагонів з продовольством.

У другій половині листопада 1920 року відбулася V конференція КП(б)У, яка головну увагу приділила питанням господарського будівництва і висловилася за встановлення тісного економічного союзу Української РСР з Радянською Росією та іншими радянськими республіками.

Керуючись цими рішеннями, більшовики Києва, як і всієї України, розгорнули велику роботу по мобілізації трудящих на відбудову зруйнованого господарства. У місті відбулися суботники, в яких брала участь значна кількість населення Києва. Трудящі міста, особливо робітники, з великим політичним і виробничим піднесенням приступили до господарського будівництва, до будівництва нового життя.

Одночасно Київський губревком, партійні організації вживають рішучих заходів до придушення опору залишків білогвардійців і куркулів, що намагалися всіляко перешкодити соціалістичному будівництву. У цій боротьбі зміцнюється союз робітників і селян. Яскравим свідченням цього був з'їзд комнезамів Київщини, що відбувся у грудні 1920 року. В його роботі брали участь і робітники Києва, які згуртували бідноту на боротьбу з бандитизмом, на подолання господарської розрухи. Учасники з'їзду з великим піднесенням прийняли вітальну телеграму В. І. Леніну, в якій говорилося: «Ти перший у світі кинув нам, трудящому людові, лозунг «Вся влада Радам!» і вже більше трьох років ми своєю кров'ю захищаємо Ради від капіталістів, поміщиків, спекулянтів і куркулів»[1]. В цих словах проявилася тепла любов трудящих до Володимира Ілліча Леніна, вождя і вчителя, творця першої у світі держави робітників і селян, їх готовність будувати своє життя по Леніну.

Трудящі Києва своєю героїчною боротьбою і творчою працею у роки іноземної інтервенції та громадянської війни внесли значний вклад у справу розгрому ворогів соціалістичної революції. Після переможного завершення громадянської війни кияни в дружній сім'ї народів Радянської країни під керівництвом Комуністичної партії на основі ленінського плану приступили до мирного соціалістичного будівництва.

---

[1] Історія Києва, т. 2. К., 1964, стор. 93.

3. ПЕРШІ КРОКИ РАДЯНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО БУДІВНИЦТВА В КИЄВІ

Народна освіта. Велика Жовтнева соціалістична революція зруйнувала буржуазно-поміщицьку систему освіти і забезпечила умови для створення нової, соціалістичної системи. Будівництво радянської школи відбувалось в умовах боротьби проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, проти буржуазного націоналізму і великодержавного шовінізму.

Одразу ж після встановлення на Україні Радянської влади вона почала дбати про школу. Для керівництва справами народної освіти був створений державний орган — Народний комісаріат освіти УРСР. У січні — березні 1918 року створено відділи народної освіти при місцевих Радах робітничих депутатів. Але тільки після вигнання німецьких окупантів і буржуазно-націоналістичної Директорії широко розгорнулася робота по організації народної освіти на нових засадах. 14 лютого 1919 року було опубліковано повідомлення колегії народної освіти при виконкомі Київської Ради робітничих депутатів про здійснення декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви». Колегія визначила порядок передачі всіх церковнопарафіальних шкіл органам народної освіти і вказала строки поступового переходу всіх шкіл на нові засади, відповідно до принципів «Положення про єдину трудову школу», прийнятого в РРФСР. Згідно з Декларацією Тимчасового робітничо-селянського уряду України про організацію навчання в школах України рідною мовою учнів, Народний комісаріат освіти УРСР прийняв постанову, яка закликала вчителів активно працювати в галузі розвитку української мови, української радянської культури, боротися за здійснення ідей пролетаріату — перебудову суспільства на соціалістичних засадах.

Одним з перших організаційних заходів, пов'язаних з перебудовою системи керівництва школами, було створення шкільних рад, до яких залучались, крім педагогів та учнівських організацій, також представники фабрик, заводів та установ. Керівництво школами здійснювалось через міський відділ наросвіти. Він у свою чергу розподілив школи по комунальних комітетах, яких у Києві налічувалось близько 20.

Розгорталась робота по навчанню робітників. Кращі педагогічні сили брались за організацію шкіл для робітників і червоноармійців. Активними будівниками загальноосвітніх шкіл стали видатні вчені-педагоги К. Ф. Лебединцев і О. М. Астряб. До культурно-освітньої роботи залучалась також учнівська молодь. У березні 1919 року на Солом'янці була відкрита загальноосвітня вечірня школа для дорослих, що мала готувати слухачів до Народного університету. До другої половини квітня 1919 року, крім діючих, відкрито ще 17 нових шкіл для дорослих, у яких навчались чоловіки й жінки. Заняття провадились рідною мовою.

Першочерговим завданням у галузі будівництва нової системи освіти в Києві, як і по всій Україні, була реформа школи, перетворення її в загальнодоступну єдину трудову школу. Першими кроками на цьому шляху була організація в Києві при шкільному відділі Наркомосвіти УРСР комісії, яка мала виробити і здійснити «Положення про єдину трудову школу».

Велика робота планувалась на літо 1919 року (масова перепідготовка вчителів, забезпечення шкіл підручниками, організація оздоровлення дітей в дачних місцевостях навколо Києва, створення міських дитячих майданчиків та інше). Але вона була припинена у зв'язку з наступом на Київ військ Денікіна.

З приходом денікінців міська управа закрила половину шкіл, передусім українських. У дитячих притулках, для яких не відпускалось продовольства, палива, створилось дуже тяжке становище, тому більшість з них припинила своє існування.

Найближчим завданням органів народної освіти після визволення міста було забезпечити школи паливом, а їх працівників — продуктовими пайками. Звичайно, насамперед треба було спрямувати роботу шкіл і культурно-освітніх установ в інте-

Заняття червоноармійців у школі по ліквідації неписьменності. 1919 р.

ресах диктатури пролетаріату. Ворожі елементи намагалися всіляко використати освітні установи у своїх класових інтересах. Так, з 1917 по 1920 рік у Києві виходив загальнопедагогічний, професійно-вчительський журнал «Вільна українська школа», орган т. зв. Всеукраїнської вчительської спілки. На VIII Всеросійській конференції РКП(б) В. І. Ленін у заключному слові в питанні про Радянську владу на Україні наполягав на необхідності розігнати спілку вчителів України, бо вона, як і Всеросійська учительська спілка, «не проводила принципів пролетарської диктатури, а захищала інтереси і проводила політику дрібної буржуазії»[1].

Загальний напрям шкільного і культурно-освітнього будівництва був визначений настановами партії більшовиків. У програмній резолюції ЦК РКП(б), підтвердженій VIII Всеросійською партійною конференцією, вказувалося: «Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. д.) протягом віків придушувалася царизмом і експлуататорськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури... Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитись і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудящих мас»[2]. У світлі цих настанов партії і розгорталась у Києві робота в галузі шкільного і культурно-освітнього будівництва.

У перші ж дні після визволення міста від білогвардійців органи народної освіти почали налагоджувати роботу учбових закладів. Знову відкрились українські школи, ліквідовані денікінцями. На початку січня 1920 року в Києві вже працювало 150 початкових шкіл, 19 вищепочаткових, 20 чоловічих гімназій, 8 реальних училищ, 23 інші середні учбові заклади, 9 комерційних училищ, 2 торговельні училища, учительський інститут, 25 жіночих училищ.

Губернський відділ народної освіти скасував накази і розпорядження у шкільній справі, видані під час хазяйнування денікінців (про закриття українських шкіл, зміни в персональному складі вчителів і внутрішньому розпорядку шкільного життя тощо) і поновив всі декрети і розпорядження Радянської влади. Були закриті інститут благородних дівиць, пансіон Левашової, духовна семінарія, єпархіальна та духовна школи.

Разом з профспілками губернський відділ народної освіти почав відновлювати школи для дорослих. На початку січня 1920 року вже функціонували 3 школи з російською мовою викладання, 2 — з українською і 2 — з польською. Готувались до нормальних занять і інші школи та курси для дорослих.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 170.
[2] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, стор. 430.

1 березня 1920 року в Києві відкрився Робітничий університет, який мав дати закінчену середню освіту широким робітничим масам і підготувати працівників у галузі радянського будівництва, а також слухачів для «Єдиної трудової вищої школи», як тоді називали вузи. Курс університету був дворічний. Його слухачі вчились без відриву від виробництва. Викладання провадилось різними мовами (учні обирали мову викладання за власним бажанням). До університету приймали в першу чергу робітників підприємств і осіб, яких посилали на навчання професійні спілки. Але ця творча робота була припинена у зв'язку з нападом на Радянську країну військ панської Польщі та окупацією Києва. Вона знову розгорнулася після визволення міста від білополяків.

8 серпня 1920 року в колишньому царському палаці відкрився Дім червоноармійської дитини. Там же відбулось дитяче свято з нагоди відкриття нового культурно-освітнього закладу для дітей, який був названий ім'ям великого Леніна. На свято зібрались діти з усіх шкіл та притулків, для них були влаштовані вистави, ігри; їм роздали подарунки.

Організація і проведення Тижнів захисту дітей, Тижнів освіти, «Походів за освіту», які тоді широко практикувались,— усе це було спрямоване на те, щоб якомога скоріше налагодити роботу шкіл, дитячих будинків тощо.

Вища школа і наука. Разом з перебудовою системи народної освіти і розгортанням масової культурно-освітньої роботи серед народних мас було здійснено ряд важливих революційних заходів у галузі вищої освіти. Декрети і постанови Раднаркому УРСР широко відкрили двері вищих навчальних закладів для всіх трудящих, які бажали вчитися. Народний комісаріат освіти УРСР, у відання якого були передані всі учбові заклади республіки, розпочав реорганізацію системи вищої школи на основі Програми партії, прийнятої VIII з'їздом РКП(б), в якій було проголошено щодо вищої школи такі принципи: «Відкриття широкого доступу в аудиторії вищої школи для всіх, хто бажає вчитись, і насамперед для робітників; залучення до викладацької діяльності у вищій школі всіх, хто може там учити; усунення всіх і всіляких штучних перепон між свіжими науковими силами і кафедрою; матеріальне забезпечення студентів з метою дати фактичну можливість пролетарям і селянам скористатися вищою школою»[1].

Керівництво діяльністю вищої школи в Києві в 1919 році здійснювала Рада комісарів вузів. На неї покладався контроль за виконанням декретів Радянської влади про відокремлення школи від церкви, скасування плати за навчання, пролетаризацію студентського складу тощо. Важливим заходом було злиття однотипних вузів. За розпорядженням Ради комісарів вузів Києва з 1 червня 1919 року з університетом об'єднано вищі жіночі курси, юридичний інститут, жіночі курси Жекуліної з політехнічним інститутом об'єднано вищий технічний інститут, створений в 1918 році.

З метою підготовки робітників до навчання у вищій школі 15 червня був відкритий літній підготовчий семестр («нуль-семестр»).

У проведенні заходів по реорганізації вищої школи радянські органи спирались на активну підтримку революційної частини студентства. У Києві був організований Союз студентів і учнів, виконавчим органом якого стала Революційна рада. У політехнічному інституті створено Бюро революційного союзу студентів, яке поставило за мету «тісне співробітництво з Радянською владою у справі теоретичного і практичного розв'язання проблеми вищої школи в пролетарській державі»[2].

Але денікінці, а згодом білополяки, що захопили Київ, ліквідували завоювання трудящих у галузі вищої освіти. Після визволення Києва від білополяків у червні 1920 року вищої школи в місті фактично не існувало. Були тільки, як відзначалось у звіті Управління вищими учбовими закладами Києва, напівпорожні приміщення

---

[1] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, стор. 393.
[2] Київський міськдержархів, ф. Р-308, оп. 1, спр. 1, арк. 32.

колишніх учбових закладів, де блукали канцелярські службовці та служники, що не встигли виїхати в село; зрідка заходили студенти, які навідувались до Києва з провінції. Реакційна частина професури виїхала з денікінцями й білополяками, деякі залишили вищу школу, бо більш як півроку не одержували зарплати. Лекції не читались, бо не було кому їх читати. Замість 18—20 тис. студентів, що рахувались у списках, у Києві налічувалось не більше 4—5 тис., та й ті не могли ходити на лекції, бо були зайняті на службі. Інтервенти та білогвардійці завдали вищим учбовим закладам Києва величезних матеріальних збитків. Лише по Київському політехнічному інституту вони становили понад 70 тис. крб. золотом.

Фактично вищу школу в місті необхідно було створювати наново. В 1920 році майже всі вузи Києва були грунтовно реорганізовані. В червні до історико-філологічного і фізико-математичного факультетів університету приєднали деякі інші навчальні заклади і організували Київський інститут народної освіти, який мав два факультети — соціального виховання і професійної освіти, що готували вчителів для трудових і професійних шкіл. На базі медичного факультету університету і жіночого медичного інституту створено Київський медичний інститут. Київський комерційний інститут у жовтні 1920 року був реорганізований на Інститут народного господарства у складі економічного, промислового, юридичного факультетів (юридичний факультет передано з колишнього університету), факультету експлуатації шляхів.

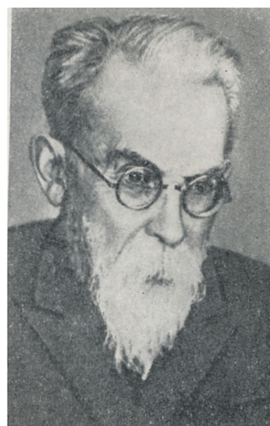
Уже восени 1920 року відновились заняття у всіх вищих учбових закладах Києва. Вони відбувались у надзвичайно несприятливих матеріально-фінансових умовах. Майже не було палива, електрики, коштів тощо. Щоб найшвидше підготовити випуск спеціалістів, студентів старших курсів політехнічного, медичного інститутів та інституту народного господарства мобілізували для проходження прискореної підготовки. Для них організували їдальні, налагодили постачання продовольчими пайками. На кінець 1920 року медичний інститут мав випустити 288 лікарів, політехнічний — 148 інженерів і агрономів, інститут народного господарства — 110 інженерів-економістів.

Краща частина старої професури переходила на службу народу і віддавала свої сили й знання справі розвитку науки і підготовки радянських спеціалістів із робітників і селян. У 1920/21 навчальному році в Київському політехнічному інституті, наприклад, успішно провадили й далі науково-педагогічну роботу видатні вчені Є. П. Вотчал, Є. О. Патон, В. П. Єрмаков та інші.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади відкрили нову епоху в історії науки. Незважаючи на те, що навала австро-німецьких загарбників перервала господарське і культурне будівництво, що його розпочала молода Українська Радянська держава, група передових українських учених, зокрема члени Українського наукового товариства в Києві, розпочала підготовчу роботу по організації Української Академії наук. Вони в 1918 році розробили Статут Української Академії наук і того ж року проголосили заснування Академії наук, обравши президентом дійсного члена Російської Академії наук В. І. Вернадського, неодмінним секретарем — А. Ю. Кримського. Проте в умовах режиму гетьманського уряду і австро-німецької окупації діяльність Академії нічим не була забезпечена: вона не мала ні коштів, ні обладнання, ні приміщення.

Фактично історія Української Академії наук почалася тільки після відновлення в Києві Радянської влади. Народний комісаріат освіти УРСР наказом від 11 лютого 1919 року передав у розпорядження Української Академії наук як базу для розгортання її роботи триповерховий будинок колишнього пансіону Левашової (вул. Володимирська, 54). Згодом Академії наук була передана Китаєво-Голосіївська лісова дача для створення там ботанічного і акліматизаційного садів та інших наукових закладів. Рада Народних Комісарів УРСР видала 4 червня 1919 року спеціальну постанову, яка забезпечувала недоторканність приміщень і майна академіків, директорів академічних інститутів та їх родин.

Незважаючи на величезні труднощі воєнного часу, в 1919 році розгорнулась робота всіх трьох відділів Української Академії наук у Києві: історико-філологічних, фізико-математичних і соціально-економічних наук. До складу відділів входили академічні інститути, комісії і комітети. Серед перших академіків і співробітників Української Академії наук були широко відомі вчені: історик Д. І. Багалій, літературознавці В. М. Перетц і М. І. Петров, геологи П. А. Тутковський і М. І. Андрусов, економіст К. Г. Воблий, статистик М. В. Птуха, ботанік В. І. Липський, біолог-мічурінець М. Ф. Кащенко та інші. Першим президентом Української Академії наук став найвидатніший мінералог світу, основоположник геохімії і біогеохімії В. І. Вернадський. Важливу роль у керівництві Академією наук протягом першого десятиріччя її діяльності відіграв неодмінний секретар Академії А. Ю. Кримський — видатний спеціаліст у галузі арабо-турецької і перської філології та історії. У 1919 році в Академії наук працювало 140 науковців.

В. І. Вернадський.

У 1919 році почалася видавнича діяльність Академії наук — була видана перша книга «Записок історико-філологічного відділу».

Великої шкоди Українській Академії наук завдали денікінські погромники під час свого короткочасного хазяйнування у Києві. Більш як три місяці співробітники Академії не одержували платні, зазнавали переслідувань і знущань. Наукові установи виселялись на вулицю. За наказом п'яного поліцейського пристава і офіцерів з будинку академії о 3-й годині ночі було зірвано вивіску з написом «Українська Академія наук». Число співробітників зменшилось удвічі.

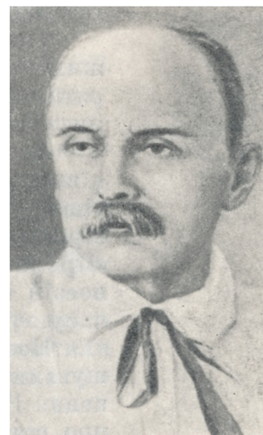
А. Ю. Кримський.

Лише Радянська влада створювала всі необхідні умови для розвитку національної української науки й культури. В цьому все більше переконувалася краща частина вчених Києва. «Кінчаючи огляд нашого академічного життя в 1919 році, — писали автори «Звідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 року», — не можна щиро не подякувати представникам Народного комісаріату освіти за те гарне й уважне ставлення, яке вони в 1919 році виявили до Української Академії наук».

Література. У Києві — місті славних літературних традицій — на сторінках більшовицьких газет і листівок, а згодом і перших українських радянських журналів, з'явилися молоді паростки жовтневої літератури, тут збиралися й гуртувалися кадри «першого призову» її творців, зародилися початкові форми організації літературного життя і розгорнувся масовий літературний рух.

Гострота політичного становища, класової збройної боротьби, різке і складне переплетення в ній різних політичних сил до краю напружували і літературне життя. У Києві в 1917—1920 рр. збираються основні сили літератури, на арені якої виступали різні течії і напрями — від реалізму до символізму і футуризму. Все це особливо позначалося на ідейно-творчому розвитку молодих письменників.

Про боротьбу різних тенденцій, що все поглиблювалась і загострювалася, свідчили періодичні видання 1918 року. У «Літературно-критичному альманасі», наприклад, провідне місце посідали твори молодих авторів, які, свідомо чи несвідомо, в теорії і на практиці були прихильниками та епігонами символізму, співцями небуття, рафінованого індивідуалізму, «вселюдської туги» (вірші і статті Я. Савченка, Д. Загула, О. Слісаренка та інших). Але й у цьому журналі лунали голоси заперечення, осуду декадентського мистецтва (поезії П. Тичини). Відгомони

В. І. Липський.

«Літературно-критичного альманаху» відчутні і в двотижневому ілюстрованому «Універсальному журналі», якого вийшло два номери. В поетичному відділі журналу були надруковані поезії П. Тичини, В. Еллана (Блакитного) під псевдонімом Маркіз Попелястий, М. Терещенка, В. Кобилянського та інших. Проте у кращих творах тут ще голосніше й послідовніше прозвучало заперечення декадансу, занепадництва (вірш П. Тичини «Ходять по квітах, по росі», пародії В. Еллана). В 1919 році вийшов альманах «Музагет» — орган однойменної групи «митців новітньої генерації», що склалася восени 1918 року. Основній його лінії, як і в попередніх журналах, змістом, формою і спрямуванням протистояли твори П. Тичини, особливо вірш «Плуг», у масштабних, гіперболічних образах якого поет оспівав соціалістичну революцію — «красу нового дня», «мільйон мільйонів мускулястих рук», що велетенським плугом розорювали перелоги старого життя. Група «Музагет», коли виявилася повністю фальшивість її ідеологічних засад в умовах великого культурного будівництва в Києві, влітку 1919 року розпалась, як розпалася організована одночасно з «Музагетом» група «Боротьба» (Г. Михайличенко, А. Заливчий та інші).

У Києві в 1917—1918 рр. було видано ряд книг, переважно поезії молодих письменників: М. Рильського, М. Семенка, Я. Савченка, О. Слісаренка та інших. Знаменним для тогочасного літературного життя був вихід у світ першої збірки поезій П. Тичини «Сонячні кларнети» (1918 р.), яка на фоні тодішньої журнальної поезії і поетичних збірок вирізнялася своїм бадьорим звучанням, пафосом життєствердження, високою поетичною майстерністю.

Справді нова і незвичайна сторінка в літературному і культурному житті Києва відкрилась у лютому 1919 року, коли радянські війська визволили місто від жовто-блакитних банд. В усіх галузях культурного будівництва, зокрема в літературно-мистецькому русі, поряд з професіональними діячами одразу ж почали брати найактивнішу участь широкі верстви трудящих. Яскравим показником небувалого зростання інтересу трудящих до художньої літератури був широкий розмах масової самодіяльної революційної народної творчості. В її розвитку велику роль відіграла київська партійна, радянська, військова преса.

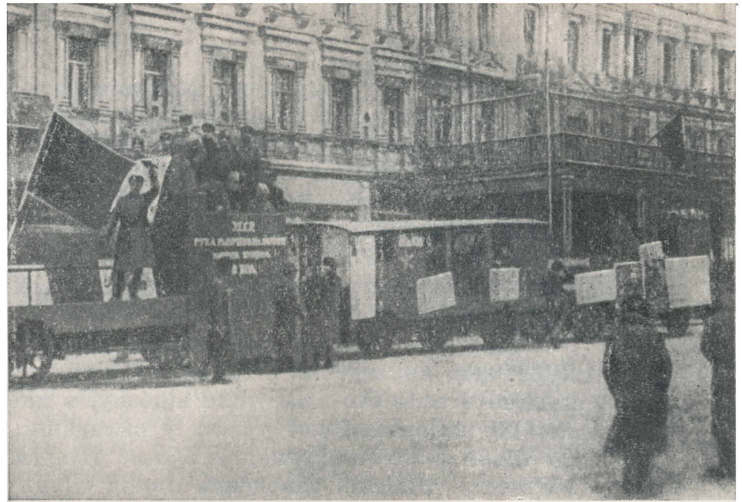
7 лютого 1919 року вийшов 13(21) номер газети «Киевский коммунист», яка досі видавалася в підпіллі. 13 лютого почали виходити «Известия» (з 20.IV 1920 р. «Вісті») — орган виконкому Київської Ради робітничих депутатів; 11 березня — «Сільська комуна». Після переїзду в Київ центральних радянських і партійних органів тут стали видаватися газети «Коммунист» — орган ЦК і Київського міського комітету КП(б)У; «Більшовик» — щоденна газета робітників і селян, видання ЦК КП(б)У; «Коммунар», «Красная Армия», «Молот и Плуг», «Ежедневная стенная газета БУП'а» (Бюро української преси), «Галицький комуніст» та інші.

Газети, що виходили в Києві, поряд з інформацією про внутрішнє і міжнародне життя з роз'ясненням політики партії і Радянської влади в місті й на селі, з оперативними зведеннями з фронтів велику увагу приділяли питанням літератури, мистецтва, науки, освіти.

Редакції газет та їх літературні відділи провадили велику роботу серед початківців у формі консультацій, листування (в т. ч. в спеціальних рубриках), відповідей на запитання тощо. Всі без винятку газети вміщували твори, здебільшого віршовані, робітничих, селянських, червоноармійських авторів. «Червоні рими», «Пролетарські вірші», «Пролетарська культура і мистецтво» — ці та подібні назви поезій і цілих добірок їх яскраво передавали політичну і емоціональну атмосферу часу.

Поезії самодіяльних авторів, писані українською і російською мовами, порушували найрізноманітніші питання будівництва нового життя, боротьби за зміцнення Радянської влади. Написані іноді ще невправною рукою, вони все ж свідчать про широкий ідейний кругозір їх авторів, високу класову свідомість, хвилюють глибиною змісту і щирістю думки. Різноманітними були ці твори у жанровому від-

ношенні: пісні, гімни, віршовані заклики, частівки, байки, віршовані фейлетони тощо. Активно виступали в київській пресі робітничі і червоноармійські поети: Я. Отрута, С. Новий, С. Матовий, Г. Коренєв, О. Грішний, О. Качайло, поет під псевдонімом Червоний Шершень та інші.

Агітпоїзд на вулицях Києва. 1919 р.

Партійна і комсомольська організації міста, культвідділи профспілок, політоргани військових частин, редакції газет, прагнучи надати масовому літературному рухові організаційних форм, організовували літературні гуртки і студії для молодих письменників. У Києві був добре відомий «Гурток пролетарських письменників», заснований на початку березня 1919 року при Комуністичній Спілці Молоді України. Члени гуртка систематично друкували свої твори в газетах, підготували до друку літературно-художній двотижневик «Молот и Плуг». «Майстерня для вивчення техніки пера» була відкрита культосвітнім відділом при Київській раді профспілок. Активно працювала мистецько-літературна студія, організована агітосвітнім відділом Наркомвійськсправ.

Широку роботу серед літераторів-професіоналів Києва, а також серед трудящих провадив створений при Наркомосвіті Всеукраїнський літературний комітет — Всеукрлітком — та його Бюро пропаганди, що мало українську, російську, єврейську секції. Бюро організувало літстудії для робітників у Подільському районі та на Солом'янці, налагодило видання «Рабочего журнала». Студії та літгуртки працювали також на залізничній станції Київ-II, при багатьох клубах підприємств і народних будинках у різних районах міста. Була створена і провадила чималу роботу «Пролетстудія для дітей».

З метою спрямування літературної творчості, її активізації вперше почали провадитись літературні конкурси на текст революційного гімну, зразково видану книгу, нові п'єси тощо.

Різними засобами велася широка пропаганда газет, політичної та художньої літератури, щоб «зробити її святим добробутом пролетарських мас, для яких вона була майже недоступною розкішшю, майже чимось забороненим»[1]. Значну допомогу літературою подавали Києву і Україні Петроград та Москва.

Широко розповсюджені були також літературно-художні вечори, інсценізації творів класиків і сучасних письменників, лекції та доповіді з питань літератури, що відбувалися в робітничих клубах, народних будинках, у театрах, бібліотеках.

Пропаганда класичної і радянської літератури, творчості самодіяльних робітничих і червоноармійських авторів (зокрема, через видання одноденних газет — «Красное знамя», «День красного командира» та інших) посідала значне місце серед заходів, які проводилися під час урочистого відзначення 58-ї річниці з дня смерті Т. Г. Шевченка, Першого травня, Дня пролетарської культури, Свята дітей, Дня червоного командира тощо.

Перше за Радянської влади вільне вшанування пам'яті великого народного поета-революціонера у Києві було урочистим і багатогранним. Газети вмістили портрет Кобзаря, статті та вірші, присвячені його життю і творчості. Широко пові-

---

[1] Газ. «Більшовик», 3 травня 1919 р.

домлялося — з поданням фотознімків — про урочисте відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку в Петрограді в листопаді 1918 року. В день ювілею відбувся урочистий похід-демонстрація, на Хрещатику — багатотисячний мітинг. Вранці в театрах дітям показали вистави за мотивами біографії поета, інсценізації його творів. Увечері відбулися вистави для дорослих. Перед виставами читалися лекції про життя і творчість Кобзаря. Дітям у фойє театрів безплатно роздавали книги поета. Ще в лютому 1919 року ім'я Т. Г. Шевченка було присвоєно колишньому Бібіковському бульвару, а до дня 1 Травня на одній з площ міста встановлено пам'ятник-погруддя поета.

Масовим, справді народним святом трудящих Києва став День пролетарської культури, проведений 6 квітня 1919 року. Київська рада профспілок і Центральна культосвіткомісія випустили відозву, в якій закликали робітників і червоноармійців до найактивнішої участі у складанні і виконанні програми свята. Тиражем 10 тисяч вийшов журнал «Рабочее творчество», що містив твори членів літстудій і гуртків. Вийшла одноденна газета «День пролетарской культуры». Голосно звучали в ній заклики українською і російською мовами: «Вивчайте старе — творіть нове!», «Хай живе народна творчість!», «Мистецтво — на майдани!» та інші. Поряд із статтями та віршами київських поетів у газеті були надруковані в оригіналі вірші В. Маяковського «Приказ по армии искусств» та «Поэт-рабочий».

Святкування Дня пролетарської культури проходило на вулицях, площах, у парках, робітничих і червоноармійських клубах. Сотні людей власними силами виготовляли декорації, картини. У святі взяли участь численні самодіяльні хори, оркестри, драматичні трупи, початкуючі і професіональні композитори, художники, поети.

Велику, багату за формами агітаційно-пропагандистську роботу серед населення міста і губернії провели літературно-інструкторський поїзд ім. В. І. Леніна, що на початку липня прибув із Москви, та агітпароплав «Більшовик», який у травні — червні 1919 року ходив по Дніпру від Києва до Черкас.

З кожним місяцем все ширше розгортали роботу по виданню і пропаганді класичної та радянської літератури Всеукрлітком та Всеукрвидав. Українська секція Бюро пропаганди Всеукрліткому до дня 1 Травня (1919) видала збірник поезій «Веснянки» і підготувала до друку збірник «Революція» (твори П. Тичини, В. Еллана, В. Чумака, М. Семенка, В. Коряка, В. Ярошенка та інші), російська секція випустила збірник «Революционное искусство», видавала двотижневі журнали «Зори», «Рабочий журнал», єврейська — журнал «На зорі». В Києві у липні—серпні 1919 року друкувалися перші українські радянські журнали для дітей та юнацтва «Барвінок», «Весняні хвилі», «Червоний мак».

Наповнилися новим змістом у цей час життя і творчість київських письменників-професіоналів. Усі чесні літератори стали на бік Радянської влади і, будучи свідками її повсякденного піклування про культуру народу, активно включалися в процес творення нових художніх цінностей. Літературне життя набирало нових організаційних форм. Згуртуванню літературних сил сприяло створення навесні 1919 року профспілки художників слова, а також профспілки журналістів. Письменники Києва організували «Майстерню мистецького (художнього) слова» для «теоретичного й практичного студіювання красного письменства». Серед керівників її були П. Тичина, В. Ярошенко, Д. Загул та інші. Була створена спільна організація українських письменників і акторів — «Мистецький цех».

Важливими центрами об'єднання літературних сил дедалі більше ставали літературно-мистецький тижневик української секції Всеукрліткому «Мистецтво» — перший український радянський літературно-художній журнал — та Всеукрвидав. У «Мистецтві» з новими творами виступали П. Тичина, В. Еллан, В. Чумак, І. Кулик, М. Семенко, В. Ярошенко, М. Терещенко, Д. Загул та інші.

Але картина літературного життя в Києві лишалась дуже строкатою. Частина літераторів ще трималася групи «Музагет», інші — здебільшого представники ста-

рої, буржуазної інтелігенції — групувалися навколо «Літературно-наукового вісника», «Книгаря». Різке ідейне розмежування відбувалося і в середовищі російських письменників Києва. Кращі з них виступали в радянських газетах (М. Кольцов, Л. Нікулін). Збірка Л. Нікуліна «Страдиварий» (1919 р.) дістала позитивну оцінку в пресі.

У Києві, як і в інших містах країни, в цей період виникли і такі специфічні форми літературного життя, як «літературні кафе» («ХЛАМ» — «художники, літератори, артисти, музиканти»), «Льох мистецтва».

У складній обстановці тогочасного літературного життя виникали численні літературні школи-одноденки, представники яких часто спекулювали на потребах створення мистецтва революційного часу. Деякі з них були активними учасниками Пролеткульту, організованого влітку 1919 року в Києві. Київська організація Пролеткульту чимало зробила для налагодження в місті культосвітньої роботи, але разом з тим внесла багато плутанини й дезорієнтації, особливо в питаннях, що стосувалися класичної спадщини.

Денікінська навала перервала процес культурного будівництва в місті. Білогвардійці переслідували українську мову, закрили українські школи, видавництва, клуби, знищили пам'ятник Т. Г. Шевченкові. З визволенням Києва від білогвардійських банд у грудні 1919 року одразу ж почалася відбудова і дальший розвиток української радянської культури. Відновили роботу робітничі, червоноармійські клуби і народні будинки, що були важливими осередками партійно-політичної роботи, пропаганди літератури й мистецтва, зокрема самодіяльного. Для учасників масового літературного руху відділ наросвіти губревкому відкрив студію, яка мала «виявляти творчі сили народу на полі художнього слова»[1]. Як і в 1919 році, велику роботу провадили редакції всіх газет. Гасло «Пишімо свою газету гуртом!» знаходило відгук серед найширших мас робітників міста, селянства губернії, червоноармійців. Багато хто з них присилав і художні твори, які друкувалися в постійних рубриках — «Робітниче життя», «Голос з села», «Листи з села», на спеціальних сторінках. У другій половині 1920 року виникають нові організаційні форми самодіяльного літературного руху — т. зв. літературні колегії (при газетах «Коммунист», «Красный моряк» та інших).

Незважаючи на складні умови, розруху, будівництво нової культури в Києві весь час розширювалось. Провадилась різноманітна робота щодо організації книжкової торгівлі, збереження книжкових фондів та бібліотек.

При робітничих клубах, народних будинках, у всіх районах міста створюються нові бібліотеки, яким присвоювалися імена письменників-класиків: Шевченка, Котляревського, Франка, Гоголя, Коцюбинського, Грінченка, Ушинського та інших. Культосвітня секція Київської ради профспілок організувала в місті Центральну робітничу бібліотеку з відділеннями на околицях. Розширювала свою роботу Всенародна бібліотека (тепер Центральна наукова бібліотека АН УРСР). При районних бібліотеках створювалися пересувні бібліотеки для обслуговування читачів на підприємствах.

Підступний напад на Радянську країну білополяків, наступ «чорного барона» Врангеля викликали до життя цілий потік фейлетонів, віршованих закликів, байок, пісень, віршованих переробок на мотиви народних пісень. Широке коло тем порушували у публіцистичних статтях, фейлетонах, гуморесках, віршах письменники-професіонали С. Пилипенко і М. Любченко (К. Котко), які були редакторами київських газет. Велику популярність здобули систематично вміщувані в газеті «Більшовик» вірші та байки автора, що підписувався «Червоний шершень», цикли поезій та байок на різні теми В. Поліщука (Микити Волокити), що друкувалися під спільною назвою «Теревені».

---

[1] Газ. «Більшовик», 7 березня 1920 р.

Обкладинка журналу «Мистецтво». 1919 р.

З відновленням у Харкові діяльності Всеукрдержвидаву в Києві на базі агітвидаввідділу губкому було створено відділення (філію) Всеукрдержвидаву — Крайвидав. Велику організаторську і творчу роботу провадив його керівник — поет і громадський діяч Є. Григорук, автор одного з перших перекладів на українську мову «Інтернаціоналу», надрукованого в київських газетах у квітні 1920 року.

Цього ж року вийшло ще одне — шосте — число журналу «Мистецтво», в якому побачили світ славнозвісна поема П. Тичини «Псалом залізу», твори В. Чумака, В. Еллана, М. Семенка, О. Слісаренка, Д. Загула, Я. Савченко та інші.

Величезне політичне і культурне значення мало видання Київським крайвидавом творів К. Маркса, В. І. Леніна, книг М. Горького, в серії «Універсальна бібліотека» — творів І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, С. Васильченка, а також у перекладі на українську мову творів світової класики.

Для видавничої справи в Києві в 1920 році були особливо несприятливі умови. Газети протягом тривалого часу друкувалися на обгортковому папері різноманітних кольорів і напівкартоні, на чистих сторонах етикеткових листів. Не вистачало поліграфічних фарб. Друкарські машини нерідко приводили в рух працівники редакцій і автори вручну. І все ж труднощі переборювалися. Читачі систематично одержували газети і журнали, книги і плакати.

Видавались і твори сучасних письменників. У 1920 році в Києві побачили світ збірка поезій В. Еллана «Удари молота і серця», посмертні збірки поезій В. Чумака «Заспів» та В. Кобилянського «Мій дар», публіцистична книжка «В польськім раю» І. Кулика, збірка «Сонячна міць» В. Поліщука, «Альманах трьох» (твори М. Любченка, М. Семенка, О. Слісаренка). В ці роки в Києві вийшло кілька збірок М. Рильського, в яких серед хороших ліричних поезій було чимало й таких, що свідчили про значні суперечності у творчості поета.

Видатною подією в українській радянській літературі була поява збірки поезій П. Тичини «Плуг», в якій вміщені його твори 1919—1920 рр. В героїко-ліроепічних віршах «На майдані», «Як упав же він з коня...», поемі «Псалом залізу» та інших поет відобразив революційні події на Україні, розкрив народний характер соціалістичної революції, уславив переможні пролетарські батальйони будівничих нового світу, керованих Комуністичною партією.

Наприкінці 1920 року деякі письменники об'єдналися організаційно. Виникла група «Гроно», яка видала під такою ж назвою альманах і опублікувала в пресі свою декларацію. Група виступала за «гармонійний синтез усіх існуючих течій» (від символізму до футуризму), проголошувала принцип «вільного вірша», без певного розміру й ритму, щось «на зразок морських хвиль», відкидала рими, як «непотрібні прикраси», намагаючись усім цим утвердити в поезії т. зв. «динамізм», що мав, на їх погляд, нібито якнайкраще відповідати революційній добі з її бурхливим розвитком і зміною, тобто динамікою, подій. До групи також входили київські художники та композитори. Угруповання «Гроно» в цілому стояло на революційних позиціях, свій художній метод визначало, як середнє між імпресіонізмом та футуризмом. Будучи строкате за складом, угруповання розпалося.

Постійне піклування Радянської влади про літературу і мистецтво, використання кращих художніх надбань минулих епох дали українській, як і всій радянській літературі, правильний орієнтир для її розвитку по шляху соціалістичного реалізму.

Музика. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції, вперше за всю багатовікову історію український народ дістав можливість вільно будувати свою національну за формою і соціалістичну за змістом музичну культуру.

Напружена творча робота по упорядкуванню музичного життя Радянської України розгорнулась у лютому 1919 року. В Києві організовується ряд нових колективів музичного і хорового мистецтва. Тут був створений Всеукраїнський музичний комітет відділу мистецтв — Вукмузком, одним з перших керівників якого став видатний російський співак Л. Собінов. При Вукмузкомі були організовані спеціалізовані секції, що відали різними галузями музичної роботи: хорова, педагогічна секції, інструментальна, етнографічна, історико-теоретична, виробництва музичних інструментів. Очолювали ці секції українські музичні діячі М. Д. Леонтович, Я. С. Степовий (Якименко) та інші. Значну роботу за завданням Вукмузкому та органів народної освіти виконували композитори К. Г. Стеценко, Я. М. Яциневич, музичні етнографи-фольклористи П. Д. Демуцький, К. В. Квітка, а також київські педагоги й музиканти. Велику допомогу в налагодженні справи музичної освіти подавали діячі російської музики, які працювали в ті роки в Києві, зокрема видатний композитор Р. М. Глієр, теоретик музики Б. Л. Яворський.

Вукмузком розпочав видання «Музыкального вестника», де матеріали і статті друкувались українською та російською мовами. «Музыкальный вестник» роз'яснював політику Комуністичної партії в галузі мистецтва, відстоював «право трудящих на естетичний розвиток і насолоду прекрасним».

Серйозної реорганізації зазнала концертна справа. У центрі уваги художнього обслуговування стали пролетарські околиці, робітничі райони міста. Найпопулярнішими формами масової музичної роботи були в той час т. зв. районні концерти, концерти-лекції, концерти-мітинги.

На міських площах, вулицях, у садах і парках Києва організовувалися масові свята, мітинги, демонстрації. Після промовців на естрадах та імпровізованих підмостках виступали актори, музиканти, художні колективи.

Масові свята-концерти влаштовувались на честь знаменних подій і дат: роковин Жовтневої революції, 1 Травня, дня Паризької комуни, перемог Червоної Армії над ворогами революції, а також вшанування видатних діячів української культури і мистецтва.

Захист Країни Рад від контрреволюційних військ Антанти і буржуазно-націоналістичних банд вимагав мобілізації всіх матеріальних і духовних сил народу. Перед працівниками мистецтва України постало серйозне завдання організації культурного обслуговування частин Червоної Армії. В Києві при політичному управлінні Червоної Армії була створена «Музична секція Наркомвійськсправ», у роботі якої брали активну участь київські композитори і музиканти, зокрема Б. М. Лятошинський, І. А. Віленський. «Музична секція Наркомвійськсправ» в контакті з Вукмузкомом і профспілками організовувала концерти для червоноармійців, комплектувала пересувні фронтові концертні бригади, забезпечувала революційним репертуаром учасників цих колективів.

Незважаючи на великі випробування, яких зазнавала молода Радянська республіка, потяг до культури і мистецтва в широких масах народу зростав з кожним днем. Щоб задовольнити його, Радянський уряд сприяв розвитку професіональних

Обкладинка збірки П. Тичини «Плуг». 1920 р.

і самодіяльних художніх колективів. У 1919 році в Києві був створений перший республіканський симфонічний оркестр ім. М. Лисенка та кілька хорових капел. За ініціативою К. Г. Стеценка організовано ряд т. зв. мандрівних хорових капел, які обслуговували робітничі селища та сільські місцевості. Одна з таких капел, заснована в 1920 році при господарсько-культурному товаристві «Дніпросоюз», дістала назву «Думка», тобто Державна українська мандрівна капела. Іншою хоровою мандрівною капелою керував К. Г. Стеценко, а хормейстером був видатний український поет П. Г. Тичина. В хорову капелу, якою керували Я. Калішевський і Я. Яциневич, комісаром призначили М. Д. Леонтовича. Він же брав активну участь в організації робітничих районних хорів Києва. П. Д. Демуцький створив хор залізничників, Я. С. Степовий — мішаний вокальний ансамбль, який під його керівництвом обслуговував робітників цукрової промисловості України.

Київський російський оперний театр (тоді імені К. Лібкнехта) також давав багато безплатних вистав вітчизняної і зарубіжної класики спеціально для робітничої аудиторії та бійців Червоної Армії.

За ініціативою Всеукраїнського театрального комітету Народного комісаріату освіти УРСР навесні 1919 року в Києві засновано «Державну українську музичну драму». До театру було запрошено співаків: М. Литвиненко-Вольгемут, М. Донця, М. Микишу, Л. Собінова та інших. Створено хор і оркестр. Музичною частиною керував Я. Степовий. До репертуару мали увійти опери «Утоплена» і «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Галька» С. Монюшка, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Аскольдова могила» О. Верстовського. Великий успіх мали опери «Утоплена» і «Галька». Здійснити постановки інших опер не пощастило. У зв'язку з наступом на Київ денікінських банд діяльність «Державної української музичної драми» припинилась.

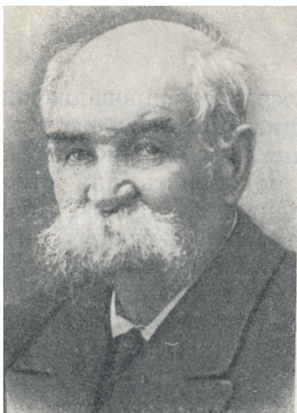
Докорінні зміни сталися і в галузі професіональної музичної освіти. Основні учбові заклади були націоналізовані і взяті на державний бюджет. Тисячі юнаків і дівчат, дітей трудящих, мали можливість спеціалізуватися в галузі музики. Характерною особливістю того часу є масове зростання музичних учбових закладів різних типів. Відкривалися музичні академії, студії, курси, інститути, консерваторії тощо. Особлива увага зверталася на підготовку керівників хорових колективів, бо хорове мистецтво на Україні мало давні й багаті традиції. У підготовці таких спеціалістів велика роль належала Київському музично-драматичному інституту ім. М. Лисенка, організованому в роки громадянської війни на базі музично-драматичної школи ім. М. Лисенка. Готувала хормейстерів також Народна консерваторія та її філії в робітничих районах Києва. Ініціаторами їх створення і впровадження нових, прогресивних методів викладання був теоретик музики і педагог Б. Л. Яворський, а також молоді педагоги Є. Скрипчинська, Г. Верьовка, С. Протопопов та інші.

До найбільш відомих композиторів старшого покоління належали М. Д. Леонтович, Я. С. Степовий та К. Г. Стеценко.

Микола Дмитрович Леонтович — геніальний самородок, справжній народний композитор — відкрив нові шляхи розвитку української музики, створив новий напрям у галузі хорового «а капела» мистецтва. Композитор з радістю зустрів пролетарську революцію і віддав молодій Радянській республіці всі свої сили і здібності.

Більшість хорів Леонтовича створено на основі народних мелодій і народних текстів. Проте це були не просто аранжировки і обробки. Різні прийоми поліфонічного письма в тій чи іншій формі втілено в таких його вокальних шедеврах, як «Ой темная та невидная ніченька», «Із-за гори кам'яної», «Мала мати одну дочку», в знаменитому «Щедрику» та інших. Свій метод обробки народних пісень М. Леонтович переніс на оригінальні хори («Льодолом», «Літні тони», «Моя пісня», «Легенда»). Він одним із перших радянських композиторів звернувся до аранжировок для червоноармійських і народних хорів революційних пролетарських пісень («Інтернаціонал», «Варшав'янка», «Ми ковалі»).

Жовтнева революція застала Я. С. Степового в Києві, де він викладав у кон-

П. Д. Демуцький.

М. Д. Леонтович.

Я. С. Степовий.

серваторії. В київський період творчість Я. Степового значно збагатилась як за жанрами, так і за тематикою та музичними образами. Йому належить гармонізація та впорядкування збірника пролетарських революційних пісень (1921 р.). Я. Степовий перший з українських композиторів звернув увагу на створення антирелігійного репертуару («Прийшла в церкву стара баба», «На тім світі»), сатиричних пісень, що мали соціально-викривальний характер («Гнався постом засідатель»), написав багато народних гуморесок («Та куди їдеш, Явтуше», «Задумала вража баба», «Музика на весіллі»). Композитор зробив значний вклад у вокально-концертний репертуар. У робітничих центрах з пересувних підмостків, у концертах звучали його революційні пісні-романси, солоспіви про працю робітничого класу, про непохитну волю і силу нової людини — «Каменярі» (на слова Ів. Франка), «Коваль», «У шахті», «Слово», «Гетьте, думи» (на слова Лесі Українки), ліричні пісні на тексти Т. Шевченка та інших українських поетів.

Видатний знавець хорового мистецтва Кирило Григорович Стеценко віддав багато сил організації хорової справи на Україні і розвитку хорових жанрів музичної творчості. Після революції значно активізувалася діяльність композитора, який майже припинив творчу роботу напередодні 1917 року, доведений до тяжкого морального стану безперервними гоніннями і знущаннями з боку царських властей. У післяжовтневий період К. Г. Стеценко написав ряд музично-драматичних творів. До кращих зразків цього жанру належать фрагменти з музики до драматичної поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка, музика до драми «Дві сім'ї» М. Кропивницького і драматичний етюд — одноактна опера «Іфігенія в Тавриді» на текст Лесі Українки. Перу композитора належить кантата на текст Т. Шевченка «У неділеньку святую», де високо піднято образ народного героя Наливайка. Отже, в більшості творів К. Стеценка радянського періоду звучить тема народної героїки.

У процес творення української радянської музики включалась і композиторська молодь, яка тільки починала свою творчу діяльність, — це, зокрема, Б. М. Лятошинський, П. О. Козицький, М. І. Вериківський, Г. Г. Верьовка, Ф. М. Надененко та інші.

Театр. Декретом Радянської влади від 9 листопада 1917 року театри були передані в розпорядження Державної комісії у справах освіти, реорганізованої пізніше в Народний комісаріат освіти. Вперше в історії театри з приватних, комерційних підприємств перетворились на культурно-освітні установи державної ваги, які мали провадити систематичну масову пропаганду ідей боротьби за комунізм[1].

Становлення радянського театру на Україні, зокрема в Києві (1917—1920 рр.), відбувалося в надзвичайно складних умовах. Боротьба проти внутрішньої і зовніш-

[1] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, стор. 692.

ньої контрреволюції, господарська розруха гальмували своєчасне запровадження накреслених Радянською владою заходів, скерованих на нормалізацію всього театрального життя. Проте навіть у цій складній обстановці виникали нові українські колективи. Українські митці використовували найменшу можливість для створення свого постійного театру. Так з'явились у Києві «Національний театр», «Державний народний театр» та «Державний драматичний театр». Ідейно-художні цілі названих колективів були різні і не завжди відповідали завданням революції. До того ж організаційна основа їх була нетривка. Це й вирішило їх дальшу долю. «Національний театр» відкрився 16 вересня 1917 року, а вже в травні 1918 року припинив своє існування. Незабаром (1 вересня 1918 року) виставою «Наталка Полтавка» І. Котляревського за участю П. Саксаганського (Макогоненко) і М. Заньковецької (Терпилиха) розпочав свою діяльність «Державний народний театр» на чолі з П. Саксаганським.

Колектив видатних українських митців, очолюваний П. Саксаганським, які все своє життя віддали служінню рідному мистецтву, лишився вірним кращим реалістичним традиціям вітчизняної сцени. Репертуар театру становили переважно п'єси української класики. На його сцені київські глядачі вперше побачили й деякі твори західноєвропейської класики («Розбійники» Шіллера, «Урієль Акоста» Гуцкова). Вони мали успіх завдяки талановитій грі П. Саксаганського (Франц Моор) та Б. Романицького (Акоста), а головне завдяки прогресивним ідеям протесту, закладеним у них, таким близьким і зрозумілим новому, революційному глядачеві.

У цей же період виник і «Державний драматичний театр» (відкрився 28 листопада 1918 року виставою «Лісова пісня» Лесі Українки), який очолили російські режисери О. Загаров і Б. Крживецький. Намагаючись очиститись від «побутовщини» і «малоросійщини», які захльостували в ті роки українську сцену, вивести театр на широку дорогу світового мистецтва, колектив звертався переважно до творів західноєвропейської драматургії, здійснивши на своїй сцені в перший же сезон такі постановки, як «Підпори громадянства» і «Примари» Ібсена, «Ткачі» і «Візник Геншель» Гауптмана, «Мірандоліна» Гольдоні, «Тартюф» Мольєра. Проте майже всі ці твори, хіба що за винятком «Ткачів», хоч і цікаво сценічно здійснені, не могли задовольнити запитів революційно настроєних пролетарських мас.

Своєрідне місце в театральному житті Києва посідав «Молодий театр», що виник восени 1916 року як Товариство молодих українських артистів на чолі з Л. Курбасом. Свій перший сезон «Молодий театр» відкрив у листопаді 1918 року трагедією Софокла «Цар Едіп».

Цей театр, який став фактично театром-студією, давав майбутньому акторові певну сценічну науку, допомагав оволодіти мистецтвом руху, жесту, міміки, слова, знайомив з явищами театру, його драматургією і практикою сцени.

Діяльність «Молодого театру» будила творчу думку митців, сприяла шуканням нових засобів сценічної виразності, допомагала боротися з рутиною і штампом в акторській грі. І в цьому його певне позитивне значення в ранній період історії української радянської сцени.

Водночас ідейна платформа «Молодого театру» була невиразною, художні принципи еклектичними і не завжди оригінальними. У пошуках нових сценічних форм «Молодий театр» орієнтувався головним чином на різні зразки західноєвропейського мистецтва, оминаючи багатовікові традиції театральної культури свого народу. До того ж замкнений експериментаторський характер вистав молодотеатрівців перешкоджав встановленню зв'язків з народним глядачем. Тому і цей театр проіснував недовго.

Природно, що в політиці Радянської влади щодо театру на першій порі переважали організаційно-творчі заходи. Але було б помилкою не бачити в них першопочатків вирішення ідейних та художньо-естетичних проблем сценічного мистецтва, для всебічного і глибокого розв'язання яких потрібні були не роки, а десятиліття.

В лютому 1919 року утворено Всеукраїнський театральний комітет (ВУТЕКОМ), на який було покладено керівництво всім театральним життям України. ВУТЕКОМ мав відділи: репертуарний, історико-театральний, законодавчий, народних театрів, агітаційно-масової роботи. Програма його дій передбачала також відкриття спеціальних мистецьких шкіл і курсів для підготовки та виховання акторських і режисерських кадрів. Одним із перших учбових закладів такого типу була робітнича театральна школа в Києві. Викладали в ній В. Василько, Л. Гаккебуш, В. Сладкопєвцев та інші.

Виховання всебічно освічених акторів для нового, радянського українського театру покладалося на вищий учбовий заклад — Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка, створений в 1918 році на базі заснованої композитором у 1903 році музичної школи з драматичним відділом, яким керувала М. М. Старицька.

15 березня 1919 року оголошено спеціальну постанову Всеукраїнської ради мистецтв «Про націоналізацію київських театрів», що поклало початок одержавленню кращих театральних колективів України. Згідно з цією постановою були націоналізовані і перейменовані три драматичні театри: «Державний драматичний театр» — в «Перший театр УРСР ім. Т. Шевченка», Театр «Соловцов» — у «Другий театр УРСР ім. Леніна»; «Молодий театр» — в «Перший Молодий театр Київської Ради робітничих депутатів». Комісаром усіх київських театрів призначено відомого театрального діяча К. А. Марджанова.

Проведення націоналізації вимагало певного політичного такту, розумного роз'яснення і переконливого мотивування тих рішучих дій, до яких змушені були вдаватися органи влади, бо йшлося не так про ущемлення прав власників театральних будинків або волі антрепренерів, як про колективи людей, про їхню дальшу творчу працю, про політичні і естетичні переконання художньої інтелігенції.

Перед націоналізованими театрами були поставлені важливі завдання — наблизити мистецтво до пролетарського глядача, провадити агітаційно-виховну художню роботу серед мас.

Всупереч провокаційним вигадкам ворогів питання націоналізації театрів і пов'язані з ним завдання налагодження і розвитку творчого життя новоутворених колективів були успішно розв'язані. «Київський пролетаріат не тільки вирвав театр з рук приватної антрепризи,— повідомляла газета «Театр» у квітні 1919 року,— але створив прекрасно налагоджений приймальний апарат, який і оволодів цілком такою складною, чулою і тендітною машиною, як театральне господарство. Отже, вперше театр з рук меценатів, антрепренерів і спекулянтів переданий цілком народові, вперше він виступає на арені як могутній державний провідник освіти і світла, як естетичний вихователь мас».

Однак це ствердження правильності основних заходів театральної політики Радянської влади не вичерпувало повноти проблем, пов'язаних з одержавленням всієї театральної справи в республіці, й передусім проблем залучення передової частини т. зв. старої інтелігенції до творення нового, радянського мистецтва театру. Йшлося не про перехід на роботу в колектив тепер уже радянської установи, а про свідомо-ідейне і, так би мовити, художницьке служіння зовсім новим історично конкретним інтересам народу, соціалістичній державі.

Націоналізувавши театри, партія і уряд брали тим самим на себе весь тягар піклування про організаційно-господарське і творче життя колективів. Партія розуміла, що зовні лояльне ставлення до політики Радянської влади або ж «попутницький» характер діяльності творчої інтелігенції,— це тільки перший ступінь формального визнання або й змушеного пристосовництва. Треба було створити такі умови, виявити таку увагу, турботу, надати такі можливості, яких та інтелігенція раніше не мала, і навіть не передбачала, щоб на ділі митці переконались у тому, що Радянська влада — справді їхня, народна влада. Тільки за таких умов можливе було наближення, а потім і органічне злиття їх світогляду з світоглядом пролетаріату.

Саме внаслідок такого розуміння проблеми ставлення до старої інтелігенції вже в серпні 1920 року був виданий декрет Ради Народних Комісарів УРСР «Про поліпшення становища вчених спеціалістів і заслужених працівників літератури та мистецтва».

Управління державними театрами послідовно здійснювало ряд заходів, спрямованих на організацію творчої роботи колективів. Зокрема, багато було зроблено для ліквідації безробіття серед акторів, підвищено заробітну плату і зараховано в штат тих акторів, які працювали в антрепренерів без певної плати. Акторам щотижня надавався вихідний день. Працівники державних театрів звільнялись від призову в Червону Армію. В умовах загальної господарської розрухи і економічної блокади та іноземної інтервенції це були неабиякі заходи.

Але державні декрети і ухвали мали ще й великої ваги політичне значення, бо виражали національну політику Радянської влади. Вчора ще безправні і переслідувані, сьогодні підтримувані й заохочувані самою державою робітників та селян, діячі українського театру радо йшли назустріч новому життю.

Мудрість і далекоглядність політики партії була стверджена історією. Велика когорта прогресивних діячів української сцени, радо зустрівши Жовтневу революцію, стала до лав творців радянського мистецтва.

Радянська влада всіляко підтримувала ті творчі колективи, які, щиро віддавши своє мистецтво радянському народові, включились у боротьбу за створення нової, соціалістичної культури. На державне утримання були взяті київські театри: Перший театр УРСР ім. Т. Шевченка, Другий театр УРСР ім. Леніна, Театр музичної комедії, Дитячий театр. Приміщення колишнього театру «Бергоньє» передано драматичному театру Червоної Армії, який підлягав Київському губвійськкомату. Проведена була серйозна реорганізація всієї творчої роботи державних театрів. З метою поліпшення керівництва обирались художні ради, до складу яких входили найдосвідченіші режисери, актори.

Головною турботою репертуарного відділу Всеукраїнського театрального комітету і художніх рад була розробка репертуарного плану, який відповідав би завданням комуністичного виховання мас. Видовищні організації, діяльність яких не відповідала завданням Радянської влади, закривались. Відповідно до законодавчих рішень Київського губревкому, губернського відділу народної освіти і Всеукраїнського театрального комітету, в Києві в 1920 році були закриті кабаре, вар'єте й кафе-шантани, а також театри «легкого жанру» «Едем», «Арфа», «Мозаїка», «Куточок Парижа», як такі, що культивували «пошлі й грубі видовища, нетерпимі для робітничо-селянської маси»[1]. З метою очищення афіші театрів від антихудожньої макулатури і створення нового репертуару, який відповідав би ідейно-виховним цілям, оголошувались конкурси на кращу радянську п'єсу.

Проблема створення нового, радянського репертуару не виключала наполегливої боротьби проти нігілістичного пролеткультівського ставлення до класичної спадщини, за критичне освоєння кращих здобутків культури минулого. Репертуар театрів поновлювався за рахунок кращих творів вітчизняної і західноєвропейської драматургії, п'єс революційного змісту. Велике історичне значення мала, наприклад, вистава «Овеча криниця» Лопе де Вега, здійснена навесні 1919 року К. Марджановим на сцені театру ім. В. І. Леніна. У виставі брали участь видатні актори — В. Юренєва, С. Кузнецов, Ю. Яковлєв, М. Соснін, М. Свєтловидов. Особливий інтерес викликали масові сцени. Як відзначала тогочасна преса, нове сценічне прочитання відомої п'єси режисером, висунення ним у виставі на перший план народу, що бореться проти тиранії, сміливе трактування ролі Лауренсії як втілення духу волелюбства і народного гніву, робили її в ті часи надзвичайно революційно впливовою.

---

[1] Газ. «Вісті», 26 серпня 1920 р.

Сцена з вистави «Гайдамаки» у постановці Першого драматичного театру УРСР ім. Т. Г. Шевченка. 1920 р.

Не менш визначною на ранній порі українського радянського театру була й вистава «Гайдамаки», здійснена об'єднаними трупами Молодого і Першого театру УРСР ім. Т. Шевченка. Інсценізована і поставлена Л. Курбасом Шевченкова поема своїми визвольними ідеями, напругою драматичної дії справляла надзвичайно сильне враження. Революційний зміст геніального твору, глибоко драматичні й хвилюючі картини народного повстання були співзвучні тогочасній боротьбі українського народу за визволення рідної землі від іноземних загарбників.

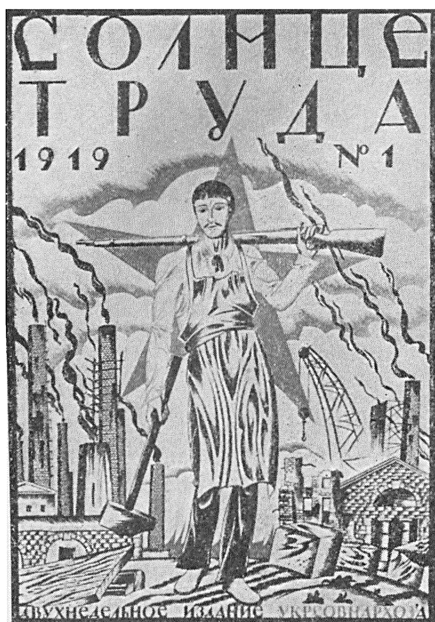
В обох виставах уже вгадувалися елементи методу і стилю українського радянського театру недалекого майбутнього.

Велика Жовтнева соціалістична революція явила світу й нове, досі незнане в мистецькій культурі Росії і поза її межами явище — театральну творчість народних мас. Ленінські слова «Мистецтво належить народові» знайшли широкий відгук серед трудящих Києва. В усіх робітничих районах міста, на заводах, фабриках, у військових частинах виникали нові й нові самодіяльні колективи. Народжувалось мистецтво агітаційно-масового театру. Його формами були: ораторсько-декламаційна і символіко-пантомімічна частини політичних мітингів; театралізовані «суди», карнавали та інсценізації, в яких брали участь величезні маси народу і дія яких відбувалась просто неба на вулицях та площах міста; агітаційні машини, поїзди та пароплави — своєрідні пересувні театри; різні види осучасненого лялькового театру («Петрушка», «Вертеп», «Райок») та багато інших форм. Боротьба з інтервентами і білогвардійцями, будівництво нового суспільства, міжнародна солідарність трудящих — такі основні теми згаданих видовищ. Відомі, наприклад, проведені на київських площах у 1919 році масові видовища — «Визволення праці», «Інтернаціонал» тощо.

Проведення різних кампаній — Тижня культури, Тижня фронту, Дня робітничої молоді, Тижня захисту дітей, Дня культури Червоної Армії і Флоту, Свята всеобучу — також супроводжувалось широкими агітаційно-художніми програмами.

Мистецтво агітаційно-масового театру збуджувало творчу ініціативу народу, виявляючи з його середовища майбутніх драматургів, акторів, режисерів. Політична актуальність і класова його загостреність відіграли значну роль і у формуванні ідейно-естетичних засад української радянської драматургії і театру.

Образотворче мистецтво. Комуністична партія і Радянський уряд приділяли велику увагу мистецтву, прагнучи поставити його на службу інтересам народу, революції. Вже в 1919 році в Києві були створені такі мистецькі установи, як Всеукраїнський комітет пластичних мистецтв і Всеукраїнський відділ мистецтв Народного комісаріату освіти, відкриті державні музеї українського, російського, східного та західного мистецтва, організовані художні виставки, взяті під державну охорону пам'ятники мистецтва і старовини; з травня 1919 року українська секція Всеукрліткому почала видавати літературно-мистецький тижневик «Мистецтво»,

Обкладинка журналу «Солнце труда». Художник Г. Нарбут. 1919 р.

в якому репродукувались твори О. Мурашка, Г. Нарбута, А. Петрицького та інших художників, друкувалися статті про образотворче мистецтво.

Велике значення для розвитку радянського образотворчого мистецтва мав підписаний В. І. Леніним у квітні 1918 року план «монументальної пропаганди». Рада Народних Комісарів запропонувала замість пам'ятників, споруджених на честь царів та їх прислужників, встановити в радянських містах пам'ятники та барельєфи, які пропагували б ідеї соціалізму, нагадували про героїчні подвиги трудящих в їх боротьбі проти гнобителів.

Беручи активну участь у здійсненні цього плану, група київських скульпторів — Ф. Балавенський, М. Чуйков та інші — виконала в 1919 році 8 гіпсових бюстів (К. Маркса, В. І. Леніна, Я. М. Свердлова, К. Лібкнехта, Р. Люксембург та інші), які були встановлені на площах міста. Був також збудований тимчасовий гіпсовий пам'ятник Т. Г. Шевченкові та обеліск Свободи. Спорудження цих пам'ятників мало позитивне значення для розвитку радянської скульптури.

У живописі перші спроби відгукнутися на план «монументальної пропаганди» (розписи Луцьких казарм, комсомольського клубу залізничників, Київського кооперативного інституту та інші) були невдалими через антиреалістичну концепцію їх виконавців — прихильників школи художника М. Бойчука. Багатьом з них бракувало також професійної майстерності.

Успіхи в розвитку живопису, а також станкової і книжкової графіки того часу пов'язані переважно з іменами майстрів дожовтневої української реалістичної школи — І. Їжакевича, Ф. Красицького, Ф. Кричевського, О. Мурашка, Г. Нарбута, Г. Світлицького та інших.

Провідне місце в цей період серед усіх видів образотворчого мистецтва займало агітаційно-масове мистецтво і насамперед революційний плакат. Плакатне мистецтво набуло загальнодержавного значення з перших років Радянської влади на Україні як оперативний і дійовий засіб політичної агітації.

З метою збільшення випуску плакатів у Києві були відкриті державні плакатні майстерні. Випускали плакати також Всеукраїнське державне видавництво, політуправління Київського окрвійськкомату та інші державні організації.

Позитивне значення для розвитку революційного плаката мала творча співдружність між українськими і російськими художниками-плакатистами. Українські художники розвивали творчий досвід російських плакатистів — Моора, Дені, Маяковського, Черемних та інших, які працювали над революційним плакатом з перших днів революції.

У Києві в галузі плаката працювало багато художників. Серед них найбільш відомі О. Маренков, Б. Єфімов, О. Хвостенко-Хвостов, З. Толкачов. Ряд плакатів у ці роки виконали також художники М. Кочергін, Б. Силкін, К. Єлева, Г. Світлицький. Цей список міг би бути значно поповнений, якби художники того часу підписували свої плакати. Серед згаданих імен художників-плакатистів майже не зустрічаємо митців, які б працювали над плакатом у дожовтневі роки. Це була переважно молодь, яку об'єднувало бажання поставити свою творчість на службу народу.

Тематика революційного плаката в Києві відзначалася широтою і актуальністю. Найбільше в цей час було плакатів на воєнну тему («Вступайте до Червоної Кінноти!», «На коня, робітнику й селянине!», «Червона Кіннота — запорука перемоги!», «Від малих партизанських загонів — до могутніх червоних дивізій!» та

інші). Революційні плакати мобілізували народ на боротьбу з силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції — білогвардійцями, інтервентами, українськими буржуазними націоналістами, куркулями, бандитами, дезертирами — «Пани спалили і пограбували Україну — смерть панам і петлюрівцям!», «Геть пана з України!», «Останній бій», «Дезертир Красной Армии! Ты предатель дела мировой революции!» та інші. Плакати пропагували завдання трудящих у боротьбі з голодом і розрухою, закликали відбудовувати зруйноване війною господарство і показували перші успіхи відбудови. Не можна не згадати також про плакати до радянських свят і ювілейних дат: Великої Жовтневої соціалістичної революції, Першого травня, Паризької комуни тощо. Було видано кілька плакатів, присвячених вшануванню пам'яті Т. Шевченка та І. Франка.

Плакат «Вступайте до Червоної Кінноти!». 1920 р.

Великий успіх мали сатиричні плакати, які викривали і висміювали зовнішніх і внутрішніх ворогів («Денікіна знищено. Черга за польським панством!», «Куркуль, бандит та Червона Армія!»).

Розвиваючи традиції народного лубка, київські художники вдавалися до форми пропагандистського плаката, який складався з кількох малюнків на різні сюжети, але на одну тему. Малюнки доповнювались пояснювальним текстом. Наприклад, у плакаті «Як Петлюра зраджував Україну» в шести малюнках послідовно і переконливо розповідалося про змову Петлюри з німецькими окупантами, білогвардійським генералом Денікіним, польською шляхтою та про наслідки цієї змови: криваві розправи і знущання над трудящими.

Оригінальною і своєрідною формою революційного плаката були т. зв. «Окна РОСТА», які вперше почали видаватись у Москві та Петрограді, а з 1920 року — і на Україні (УКРОСТА, ОДРОСТА, ЮГРОСТА). Це були переважно малюнки політичної сатири з віршованими підтекстовками, які розмножувалися трафаретним способом. Такі плакати повідомляли про події на фронтах громадянської війни, відгукувалися на різні злободенні новини. «Окна РОСТА» мали велике значення для становлення всього українського революційного плаката.

Головне в київських плакатах років громадянської війни — новизна в художньому трактуванні. Образи трудящих — це образи сповнених революційного запалу і відваги патріотів своєї Вітчизни. Саме такими ми бачимо робітників, селян і червоноармійців на кращих плакатах того часу: «Красноармеец 1919 года», «Вступайте до Червоної Кінноти!» та інші.

У часи громадянської війни в Києві широко розвинулась політична сатира і карикатура. Сатиричні рисунки систематично з'являлись на сторінках газет «Більшовик», «Красная Армия». Чимало сатиричних рисунків у цей час створили художники Б. Єфімов, Ро-зе та інші.

Тематика сатиричного рисунка того періоду відзначалася актуальністю, широтою і політичною загостреністю. Художники-карикатуристи відгукувалися на найважливіші міжнародні та внутрішні події. У створених ними рисунках викривались антинародні, зрадницькі дії Петлюри та загарбницькі наміри польських інтервентів і міжнародного імперіалізму («Польсько-петлюрівська згода», «Справедливий наділ», «Черные вороны» — автор Ро-зе, «Бачить око, та зуб не втне» — автор Б. П.; «Еще недавно... и теперь» — автор Б. І.).

Зброєю сатири київські художники боролися з бандитами, куркулями, дезертирами та іншими ворогами трудящих, агітували за загальне військове навчання, закликали вступати до лав Червоної Армії: «Робітнича влада назавжди очистить Україну від різних банд», «Наслідки трусу», «Загальне військове навчання», «Усі

Плакат «Останній бій». 1919 р.

в Червону Армію!» — автор Ро-зе (1919 р.), «Кулаком по куркулю», «Сироти», «Кулацкая агитация» (1919 р.) «Махно» (1920 р.) — автор Б. Єфімов.

Кілька карикатур було присвячено чистці радянських установ, боротьбі із зрадницькою політикою меншовиків («Щодо чистки радянських установ», «Волк на псарне», «Похоронное бюро», «Соглашатель и К°» — автор Ро-зе (1919 р.). З'являються і політичні карикатури на міжнародні теми (Ро-зе — «Щодо буржуазного перевороту в Угорщині», «Мирные переговоры „союзных" грабителей с германскими»).

Розвиток плаката і карикатури відбувався набагато швидше від інших видів образотворчого мистецтва. Цьому сприяло саме життя, а також специфіка цих видів мистецтва графіки — чітких за рисунком і композицією, політично гострих і зрозумілих для широких трудящих мас.

Кіно. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції народилося українське національне кіно. Ленінське визначення кіно, як найважливішого для нас мистецтва, лягло в основу будівництва радянської, зокрема української, кінематографії.

18 січня 1919 року Тимчасовий робітничо-селянський уряд України виніс постанову про передачу всіх кінематографів у відання відділу освіти. У березні цього ж року кіносекція політуправління Наркомвійськсправ та Всеукраїнський кінокомітет Наркомосвіти розгорнули активну діяльність по створенню кінематографії в Києві. На базі невеликих дореволюційних студій «Художественный экран» та «Светотень» було організоване кіновидавництво «Червона зірка», яке терміново розпочало постановку агітаційних фільмів. Сценарії для них писали письменники О. Вознесенський, Л. Нікулін, М. Кольцов, З. Тулуб, Б. Леонідов, працівник політуправління Г. Тасін, педагог М. Анін; ставили фільми професіонали дореволюційного кіно: режисери Л. Замковий, А. Лундін, М. Вернер, М. Бонч-Томашевський. Кіносекція агітпросвіти Київського військово-окружного управління утворила кіноцентр, що об'єднав велику групу письменників, кінорежисерів, акторів, художників. У Всеукраїнському кінокомітеті було організовано також відділ кінохроніки, який регулярно випускав «Живий журнал», що включав хронікальні сюжети, присвячені подіям на фронтах і в тилу.

Київ у 1919 році став центром виробництва українських радянських фільмів, які мали величезний успіх. Усі картини, особливо хронікальні, робилися швидко й оперативно. Газета «Більшовик» 3 травня 1919 року писала: «Агітпросвіт Наркомвійськсправ демонстрував на Хрещатику зйомки подій останніх днів... У різних місцях міста влаштовано вуличний кінематограф, який притягав тисячні натовпи народу. Показано картини, які передають події на фронті, види Одеси, а також вступ Червоних військ у Тирасполь, Бендери, Севастополь та інші міста. Публіка зустріла зйомки урочистими вигуками».

За роки громадянської війни кінокомітет і військові кіносекції зняли багато документальних, таких цінних тепер для нас картин, як «Вступ українських радянських військ у Київ 6 лютого 1919 року», «Парад військ та демонстрація 1-го травня у Києві», «Маніфестація в Києві з приводу взяття Одеси», «Відправка на фронт 1-го Інтернаціонального полку», «Діячі соціалістичної революції на Україні», «59-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка», «Перший випуск радянських лікарів» та багато інших. Зйомки провадили досвідчені кінооператори, тому вони робилися, як правило, на високому професійному рівні.

Крім великої кількості хронікальних, у Києві було створено понад 20 агіта-

ційних кінокартин різних жанрів — кінолистівок, плакатів, кінозакликів, драм і навіть комедій. З агітфільмів слід назвати такі, як: «Все для фронту», «Це буде останній і рішучий бій», «Революційний тримайте крок», «Мир хатинам — війна палацам», «Повстаньте, гнані і голодні!», «Безвісні герої», «Квіти на камінні» та інші. Серед них були цікаві сатиричні комедії, наприклад, «Радянські ліки» за сценарієм Л. Нікуліна режисера М. Вернера. У фільмі в дотепній формі показана еволюція свідомості колишнього буржуя Недоплюєва під впливом революційної дійсності: праця вилікувала його від усіх захворювань.

Одним із найзначніших з художнього погляду був драматичний агітфільм «Прозрілий» (сценарій М. Аніна, режисер Л. Замковий). В ньому показано прозріння молодого офіцера царської армії, який порвав із своїм середовищем, прийнявши революцію. Роль комісара в картині зіграв Л. Замковий.

Агітфільми, що були першими художніми картинами українського кіно, стали цілком новим явищем в історії світового кіномистецтва. Їх зміст був злободенним, конфлікти — соціально загостреними, непримиренними, образи героїв — народними. Найчастіше героями виступали революційний солдат або селянин-бідняк, робітник чи політкомісар. Ці фільми відбивали інтереси і прагнення народних мас, були бойовою зброєю народу в його боротьбі за перемогу Жовтня.

Демонстрування агітфільмів та хроніки, що відбувалося на вулицях, площах, вокзалі, у військових частинах або агітпунктах Києва, завжди збирали велику аудиторію. Для показу картин пристосовували навіть трамвайні вагони (агітвагони, як були агітпоїзди та агітпароплави).

В роки громадянської війни українські кіномитці робили перші кроки. Але їх твори заслужили народну любов і повагу.

Першотравнева демонстрація у Києві. 1925 р.

КИЇВ У ПЕРІОД ВІДБУДОВИ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (1921—1925 рр.)

1. КИЇВ У ПЕРШІ РОКИ ВІДБУДОВИ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (1921—1922 рр.)

Переможно закінчивши громадянську війну, радянський народ приступив до відбудови промисловості і транспорту, до налагодження сільського господарства.

Роки імперіалістичної та громадянської воєн призвели до тяжкої розрухи всього народного господарства. Надзвичайно великих розмірів набула розруха на Україні, яка була ареною тривалих боїв під час громадянської війни. Інтервенти, білогвардійці та українські буржуазні націоналісти знищили або вивезли за кордон багато промислового устаткування, спалили і висадили в повітря корпуси багатьох фабрик, заводів, мости. Вони дощенту зруйнували вугільні шахти, металургійні та хімічні підприємства, транспорт.

Промисловість, транспорт і комунальне господарство Києва також зазнали великих втрат. Досить сказати, що наприкінці 1920 року валова продукція всіх діючих київських заводів і фабрик становила лише 13,5 проц. від рівня 1913 року[1].

Деякі промислові підприємства, які все ж відновили свою роботу у Києві, були в дуже скрутному стані. Відчувалася відсутність кваліфікованих робітників, частина яких загинула в боротьбі проти буржуазної Центральної ради та на фронтах громадянської війни.

На одному з найбільших підприємств — «Арсеналі» в червні 1920 року на базі численних майстерень було організовано лише три цехи, що давали продукцію. З 4 тис. робітників, що працювали на заводі у 1917 році, у 1921—1922 рр. залишилося лише 600[2]. Значно зменшилась чисельність робітників і скоротилося виробництво на колишньому Південноросійському заводі (тепер «Ленінська кузня») та на ін. підприємствах і транспорті.

Обладнання підприємств було вкрай зношеним, верстати і машини потребували ремонту.

---

[1] Київський облдержархів, ф. Р-385, оп. 1, спр. 294, арк. 104.
[2] «Арсенал» ім. В. І. Леніна, стор. 98.

Нестача сировини і палива призводила до перебоїв в роботі підприємств, а іноді і до їх консервації. Зокрема, через відсутність сировини зупинились цукрово-рафінадний завод, цукеркова фабрика, склозавод, деревообробні фабрики та ряд підприємств харчової і легкої промисловості.

Брак паперу, нестача електроенергії і палива призводили до припинення роботи і в друкарнях.

Не краще були справи і на Київському залізничному вузлі. Через відсутність вугілля в топках паровозів спалювали дрова, але і їх не вистачало. На Південно-Західній залізниці 62 проц. паровозів вимагало ремонту. Десятки тисяч пошкоджених пасажирських і товарних вагонів стояло без ніякого руху на станціях і полустанках.

Вщент зруйноване було і комунальне господарство Києва. Зокрема, електростанції Києва у 1921 році виробили лише 12,4 млн. квт годин електроенергії проти 24,7 млн. квт годин у 1913 році. Внаслідок незадовільної роботи електростанції, через брак коштів і матеріалів водопровід у 1921 році працював з великими перебоями, не забезпечував мінімальних потреб підприємств і населення.

З великими перебоями працював міський транспорт. З 173 км трамвайних колій експлуатувалося тільки 53 км. Пасажирський рух мав лише випадковий характер, переважали вантажні перевезення (в основному палива). Кількість вагонів зменшилась з 189 у 1914 році до 15 у 1921 році[1].

Близько 30 проц. житлоплощі Києва було зруйновано[2]. Повністю вийшли з ладу 2320 будівель. Так, від пожеж у 1918 році на Подолі згоріло 6 кварталів (64 будинки і кілька промислових підприємств). В результаті висадження в повітря у період німецької окупації порохових складів на Звіринці згоріло 330 будинків. У загрозливому стані знаходилось все житлове господарство міста через зношеність будівель, безгосподарність, пожежі.

Дуже потерпіло в роки громадянської війни лісове господарство Києва. Значна частина лісів і парків міста була вирубана або згоріла внаслідок пожеж.

Загальна невпорядкованість водопроводу, нестача продовольства і палива призводили до поширення в місті різних захворювань. Тривалі недоїдання, антисанітарні умови викликали поширення туберкульозу, шлунково-кишкових захворювань, висипного тифу. Лише завдяки створенню надзвичайної санітарної комісії та її плідній роботі в місті вдалося ліквідувати пошесті.

Становище міста ускладнювалося внаслідок розгулу куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні. У квітні 1921 року в Київському повіті банди діяли в 10 волостях з 13. За один місяць вони вчинили більше 20 наскоків на радянські, кооперативні і господарські установи повіту.

Організатори цих банд — українські буржуазні націоналісти, зв'язані з розгромленими партіями «незалежників», українських есерів та ін.— намагалися діяти і в Києві, влаштовували підпали, проводили ворожу агітацію.

Банди перешкоджали трудящим Києва займатись відбудовою господарства, дезорганізовували виробництво, перешкоджали встановленню зв'язків міста з іншими економічними районами країни.

Через активізацію куркульських банд на Київщині утруднилось постачання місту продовольства. Це примушувало знижувати норми видачі продуктів. Робітники одержували на день по 200 грамів хліба. Постачання робітників і службовців промисловими товарами майже припинилось. Знецінювались паперові гроші. Нестримно росли ціни на промислові товари і продукти на ринку. Зокрема, з жовтня 1921 по квітень 1922 року вони зросли у 20 разів.

Тяжке продовольче становище, безробіття примушували робітників Києва займатися кустарництвом, а в ряді випадків залишати місто і йти на село.

---

[1] Обзор деятельности Киевского губкоммунотдела за 1922 г. К., 1923, стор. 13, 53, 61.

[2] Газ. «Пролетарская правда», 25 квітня 1922 р.

Партійні організації Києва на боротьбу з бандитизмом мобілізовували комуністів і членів профспілок. Так, Київський губком направив у повіти 200 комуністів-політпрацівників[1]. З комуністів і комсомольців формувались частини особливого призначення (ЧОП). Багато з них за героїзм, виявлений у боротьбі проти куркульських банд, відзначено Радянським урядом.

Великого значення в справі остаточного розгрому куркульсько-націоналістичного бандитизму набув судовий процес над членами ЦК української партії есерів, що проходив у травні 1921 року в Києві. На процесі були викриті мерзенні злочини запроданців буржуазії.

«Українські есери,— писала тоді газета „Киевский пролетарий",— відкрили імперіалістам дорогу на Радянську Україну, допомогли їм пограбувати Україну і Росію, допомогли світовій буржуазії блокувати Радянську республіку, руйнуючи її народне господарство. Хай сувора рука революційного правосуддя справедливо покарає злочинців, що продали робітничо-селянську Україну міжнародному капіталу!»[2].

Трудящі Києва схвалили вирок суду над ворогами українського народу.

Завдяки спільним зусиллям робітників і селянської бідноти у 1921—1922 рр. на Київщині було знищено 93 куркульсько-націоналістичні банди, ліквідовано керівну націоналістичну організацію «Козачу Раду»[3]. В Києві викрили і знешкодили т. з. «Київську військову організацію», керовану петлюрівськими офіцерами. що планували реставрувати буржуазно-націоналістичну владу в місті, і контрреволюційну підпільну савінковську організацію «Союз защиты Родины».

Тяжке матеріальне становище і великі труднощі не могли зламати і не зламали духу киян, які відбудовували народне господарство. На зборах і мітингах, що відбувалися на фабриках і заводах, трудящі висловлювали свою впевненість, що 1921 рік буде роком перемоги над розрухою. Робітники одного з найбільших підприємств міста — заводу Гретера і Криванека — на своїх багатолюдних зборах прийняли резолюцію: «Ми, робітники заводу Гретер, заявляємо: Існування Робітничо-селянської влади більше трьох років довело всьому світові, що робітники і селяни, відчуваючи у всьому нужду і нестачу, змогли перемогти світову контрреволюцію із зброєю в руках. Тепер, коли військові фронти ліквідовані, ми всі, як один, робітники і селяни Радянської республіки, переможемо і на фронтах труда»[4].

Велику роль у мобілізації трудящих відігравали профспілки. У своєму зверненні до членів профспілок Київський райком спілки металістів зазначав: «У всіх кінцях трудової республіки почалася героїчна і безприкладна боротьба з розрухою. Кожний свідомий пролетар повинен подумати, що він повинен зробити, щоб дійсно швидко відбудувати господарство»[5].

Палко підтримали київські робітники у 1921 році гасло партії «Допомога Донбасу — допомога пролетарській республіці». На конференції завкомів Києва вони створили комісію «Допомоги Донбасу». У січні 1921 року в місті було проведено загальний «Місячник допомоги Донбасу». Трудящі міста брали участь у недільниках, надсилали на Донбас взуття, одяг, продукти. Залізничники Києва протягом 2-х тижнів працювали щоденно годину понаднормово, вносячи свій вклад у відбудову Донбасу. Сотні київських робітників-будівельників поїхали в Донбас допомагати відбудовувати шахти.

В результаті надзвичайних заходів, вжитих урядом, а також допомоги трудящих всієї країни Донбас уже в 1921 році дав понад 5 млн. т вугілля[6]. Донецьке вугілля пішло і на київські підприємства.

---

[1] П. І. Бакуменко. Українська РСР в період відбудови народного господарства. К., 1960, стор. 11.

[2] Газ. «Киевский пролетарий», 22 травня 1921 р.

[3] Газ. «Пролетарская правда», 29 квітня 1922 р.

[4] Газ. «Киевский пролетарий», 2 квітня 1921 р.

[5] Київський облдержархів, ф. Р-774, оп. 1, спр. 28, арк. 1.

[6] Г. Бакулев. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. М., 1955, стор. 305.

Борючись за відбудову промислових підприємств і впорядкування міста, трудящі Києва палко відгукнулися на заклик Комуністичної партії і Радянського уряду допомогти голодуючому населенню Поволжя та інших районів країни, що потерпіли від неурожаю 1921 року. Робітники та службовці Києва щомісяця відраховували від 2 до 5 проц. свого заробітку, організовували добровільний збір пожертвувань. За 1921—1925 рр. по місту було зібрано 300 млрд. крб. Завдання уряду про відправку голодуючим 110 тис. пудів хліба було перевиконано — кияни відправили 130 тис. пудів. У Києві було розміщено 2000 дітей, надано роботу 2675 біженцям, що прибули сюди з Поволжя.

М. І. Калінін, який приїхав до Києва у 1922 році, відзначав, що київські трудящі ведуть перед серед усіх міст країни в поданні допомоги голодуючим.

За велику організаційну роботу серед трудящих по збору коштів для голодуючих Київська губернська рада профспілок була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора[1].

Багато зробили кияни для втілення в життя декрету ВЦВК про вилучення церковних цінностей, які йшли на закупівлю хліба за кордоном. Всього з Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Михайлівського монастиря, з церков і синагог міста було вилучено 1160 каратів брильянтів, 2 пуди золота, понад 130 пудів срібла[2].

Однією з найяскравіших форм прояву трудового героїзму на відбудові промисловості і комунального господарства міста були суботники і недільники, які періодично організовувались у Києві. Так, у загальноміському недільнику 9 січня 1921 року взяли участь багато киян. В цей день провадились навантажувально-розвантажувальні роботи на залізничному вузлі, частина робітників піднімала з дніпровського дна затонулий пароплав «Передовий», інші відбудовували Ланцюговий та Наводницький мости.

Понад 2500 чоловік працювало під час недільника 23 січня 1921 року.

Перші кроки відбудови господарства проходили в обстановці гострої боротьби проти троцькістів, які наприкінці 1920 року нав'язали партії профспілкову дискусію, намагаючись протиставити профспілки партії, підірвати її єдність, ослабити зв'язки з масами і керівну роль в радянському суспільстві.

Зазнавши поразки на загальних зборах столичної Харківської міської організації КП(б)У, троцькісти зробили спробу виступити з своєю платформою на партійній конференції у Києві. Але і в середовищі київських комуністів вони дістали належну відсіч. Партійна організація Києва залишилась вірною настановам В. І. Леніна. На всіх районних партзборах комуністи переважною більшістю голосів підтримали ленінську платформу.

Величезне значення для відбудови народного господарства мав історичний X з'їзд Комуністичної партії, що відбувся в березні 1921 року в Москві. Його рішення поклали початок переходу до нової економічної політики, яка була «розрахована на подолання розрухи, на створення фундаменту соціалістичної економіки, розвиток великої промисловості, встановлення економічної змички між містом і селом, зміцнення союзу робітничого класу і селянства, на витіснення та ліквідацію капіталістичних елементів, на перемогу соціалізму»[3].

Робітничі маси Києва одностайно схвалили рішення з'їзду. На партійних зборах, що відбувалися в березні—квітні 1921 року на фабриках і заводах міста, комуністи одностайно підтримували рішення партії про перехід до нової економічної політики.

Організаторами боротьби трудящих за відбудову господарства і культури виступали комуністи. Партійні організації після чистки партії у 1921 році значно

---

[1] Бюллетень стенографического отчета 5-го губернского съезда Советов Киевщины, 1922, № 1, стор. 28.

[2] Газ. «Пролетарская правда», 9 травня 1922 р.

[3] 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., 1967, стор. 12.

Мітинг робітниць Деміївського району в «День робітниці». 1921 р.

зміцніли, посилили свої зв'язки з масами. Зросло довір'я робітників до партії, підвищився її авторитет. Так, робкор-залізничник писав про роботу залізничного партосередку після чистки: «В роботі помічається строго-принципове ставлення до справи. Немає колишніх суперечок на особистому грунті, причіпливості до дрібниць... Про все говориться вголос, але без образ і без глухої обивательської злоби»[1].

Для підготовки партійних працівників у Києві відкриваються вищі політкурси. Значно сприяли зміцненню авторитету партосередків промислових підприємств міста рішення XI з'їзду РКП(б). Перебудова їх роботи проходила під гаслом «Ближче до виробництва». На зборах партосередків все частіше обговорювалися питання про підвищення продуктивності праці, про побут робітників.

Газета «Пролетарская правда» тоді так писала про партосередок Головних залізничних майстерень: «...робітники приходять не тільки на збори, але ідуть в осередок з своїми особистими сімейними справами. Це ще більше зближує безпартійних робітників з осередком, об'єднує їх в одну сім'ю, привчає робітників вбачати в членах осередку найбільш організований і свідомий загін, який готовий завжди все зробити, що в його силах і можливостях»[2].

Велику роботу по вихованню робітничих мас проводили і профспілки. В ці роки вони допомагали господарникам у розробці господарських планів і виробничих програм, розподілі і обліку робочої сили, нормуванні праці, виробничій пропаганді тощо. При Київській губпрофраді було створено спеціальне Бюро виробничої пропаганди, метою якого було залучення широких робітничих мас до відбудови промисловості Києва, піднесення продуктивності праці і трудової дисципліни[3]. Профспілки на підприємствах утворили «Групи сприяння» — групи організації виробництва. До їх складу входили представники завкомів і заводоуправління. Тоді ж почали відбуватись огляди виробничих сил робітничого класу — «тижні профруху», в ході яких пропагувалося гасло: «Через профспілки оволодіти виробництвом!»[4].

Профспілкові організації на підприємствах очолили віддані справі побудови соціалізму комуністи. На заводі «Арсенал» головою завкому працював учасник громадянської війни, член Київського губкому КП(б)У М. І. Гайцан. На кабельному заводі — І. Дідовець, на лісопильному — М. Ю. Левченко.

В умовах непу профспілки Києва стали разом з господарськими органами брати участь в управлінні промисловістю. Вже в 1921 році на фабриках і заводах міста почали організовуватися виробничі комісії, які стали першою ступінню майбутніх виробничих нарад.

Надійним помічником партійної організації в цей важкий і відповідальний період переходу до мирного будівництва був комсомол. Він піднімав молодь міста на самовіддану працю і згуртовував її навколо партії.

Славну сторінку в історію комсомолу міста вписали юнаки і дівчата у 1921 році на будівництві вузькоколійної залізниці в Боярці. В негоду і холод комсомольці,

[1] Газ. «Пролетарская правда», 26 жовтня 1921 р.
[2] Газ. «Пролетарская правда», 13 грудня 1922 р.
[3] Газ. «Киевский пролетарий», 26 грудня 1920 р.
[4] Газ. «Киевский пролетарий», 18 січня 1921 р.

серед яких був і М. Островський (пізніше радянський письменник), з честю виконали завдання партії — побудували залізницю. Київ одержав паливо.

З комсомольським запалом працювала молодь і на відбудові підприємств, транспорту. На станції Київ-Московський комсомольці по кілька днів не виходили з депо, ремонтуючи паровози. Героїчна праця давала результати: перші відремонтовані паровози підходили до ешелонів і ті вирушали у рейс.

Будівництво вузькоколійної залізниці для вивозу дров в Боярці.

В ці дні у комсомольців залізничних майстерень (тепер КВРЗ ім. Січневого повстання) народилась пісня, яку підхопила молодь всієї країни:

«Наш паровоз, вперед лети!
В комуні зупинися...»

Здійснення планів господарського будівництва вимагало всебічної демократизації всіх ланок державного управління. З цією метою у березні 1921 року була проведена кампанія по підготовці до виборів у Київську міську Раду.

У всіх районах Києва, на фабриках, заводах, майстернях, установах, військових частинах пройшли передвиборні мітинги. Меншовицько-есерівські і націоналістичні елементи, маскуючись лівими гаслами, намагались проникнути в Раду. Однак трудящі Києва під час виборів виявили повне довір'я Комуністичній партії, вони приймали одностайні рішення — голосувати за комуністів. Так, робітники Деміївки прийняли резолюцію: «Ми всі, об'єднавшись на трудовому фронті, дамо останній бій спробам західної і російської контрреволюції і її агентам, спрямованим на повалення Радянської влади і гальмуючим господарське будівництво....

Ми, робітники, заявляємо, що в Київську Раду можуть бути обрані лише члени Комуністичної партії — передового авангарду революційного пролетаріату»[1].

З 6 по 22 квітня 1921 року у Києві проходили вибори до міської Ради. Вони продемонстрували зрослу активність київських робітників. Було обрано 1448 депутатів, серед них — 1052 комуністи і 33 співчуваючих[2].

Від однієї з військових частин Київського гарнізону одностайно був обраний депутатом Київської міської Ради В. І. Ленін[3]. Виборча кампанія сприяла зростанню ініціативи трудящих, мобілізації їх на боротьбу за відбудову господарства міста.

В районах міста із складу депутатів Ради утворились районні Ради.

Велику роль у залученні робітників до управління господарством міста відіграла Робітничо-селянська інспекція, яка контролювала діяльність радянських органів, проводила масові обстеження господарських і державних органів. На підприємствах створювались осередки сприяння РСІ.

Проведення нової економічної політики забезпечило перелом на господарському фронті. Цьому сприяло розширення самостійності і ініціативи підприємств, переведення заводів і фабрик на госпрозрахунок. Вже на кінець 1921 року це дало знач-

---

[1] Газ. «Киевский пролетарий», 2 квітня 1921 р.
[2] Газ. «Киевский пролетарий», 10 травня 1921 р.
[3] Газ. «Киевский пролетарий», 19 квітня 1921 р.

ний економічний ефект. Так, на Дріжджовому заводі продуктивність праці з вересня по жовтень зросла на 60 проц. На сірниковій фабриці «Огонек» за цей час більш як у два рази підвищилась продуктивність праці. На заводі «Фізико-хімік» після введення відрядної оплати продуктивність праці зросла вдвоє. Були проведені також широкі заходи по об'єднанню кустарів у артілі. Це давало змогу радянській державі здійснювати свій вплив на кустарів, забезпечити з ними здорові взаємовідносини. Кількість артілей весь час зростала. Якщо на 1 липня 1921 року в Києві було 163 промислові артілі, то на 1 жовтня — 377 артілей. Керівництво найважливішими галузями крупної промисловості стали здійснювати трести — в металообробній — «Металотрест», у харчовій — «Харчотрест», у поліграфічній — «Київдрук», швейній — «Київшвей» тощо. У віданні трестів були зосереджені кадри кваліфікованих робітників і всі запаси сировини та палива.

Великого поширення в перші роки непу набрали суботники і недільники. Активну участь брали кияни у всеукраїнських недільниках 1921 року. Зокрема, у 2-му всеукраїнському залізничному недільнику (квітень 1921 року) взяло участь 6 тис. чоловік.

Всі учасники недільника стрункими рядами з революційними піснями пройшли вулицями Києва, демонструючи своєю єдністю могутність робітничих мас. О 9-й годині ранку перша колона учасників — близько 2 тисяч чоловік — відправилась в двох ешелонах в Мотовилівку і Біличі для заготівлі дров.

Інші колони о 10 годині збирались біля будинку профспілки залізничників. На червоних стягах написи: «Хай живе комуністична праця!». В колонах — трудящі з чотирьох районів міста: Печерського, Шулявки, Подолу і Солом'янки (всього близько 4 тисяч чоловік, серед них багато жінок). Вони працювали на залізниці: збирали і сортували металевий брухт, піднімали паровози, розчищали залізничні колії, розвантажували вагони.

Цього дня було заготовлено сотні кубометрів дров, навантажено і доставлено в Київ 30 вагонів лісу, прокладено залізничну вітку, відремонтовано 4 паровози, навантажено 10 платформ металевого брухту тощо.

Після закінчення недільника на ст. Боярка його учасники влаштували концерт-мітинг, на якому були присутні і селяни з найближчих сіл.

Влаштовували суботники і колективи окремих заводів. 9 жовтня 1921 року робітники «Арсеналу» разом з курсантами підшефної Військово-інженерної школи — всього понад 1000 чоловік — вийшли на суботник. Зароблені гроші було передано у фонд держави.

Плакат із закликом обирати до Ради комуністів. 1921 р.

Суботники і недільники не лише сприяли швидшій відбудові економіки, але й виховували робітників, вчили їх комуністичній праці.

Завдяки героїзму київських робітників, виявленому під час відбудови господарства, вступали до ладу діючих і нові підприємства. Влітку 1921 року розпочав випуск віконного скла і аптечного посуду найбільший на той час в республіці скляний завод на Деміївці[1]. На початку 1922 року почав випускати продукцію (якорний дріт, кабель, дріт тощо) для потреб відбудови Донбасу кабельний завод[2]. Відбудовувався і завод Гретера і Криванека. Він уже давав 23 проц. довоєнного випуску продукції[3].

З військово-ремонтної майстерні, що обслуговувала частини зв'язку, виріс електро-механічний завод. Уже

---

[1] Газ. «Киевский пролетарий», 29 червня 1921 р.
[2] Газ. «Пролетарская правда», 17 червня 1922 р.
[3] Київський облдержархів. ф. Р-774, оп. 1, спр. 153, арк. 13.

Урочисте засідання Київської міськради, присвячене 5-м роковинам встановлення Радянської влади на Україні. 1922 р.

в 1922 році на цьому підприємстві працювало понад 100 висококваліфікованих робітників, які виготовляли електроапаратуру. В цьому ж році завод був переведений на госпрозрахунок.

Тоді ж завод «Арсенал» почав випускати продукцію для народного господарства. Значно зросли його виробничі потужності. Завод демонстрував свою продукцію: трактори, бензомотори, візки на київському ярмарку. Арсенальці встановили тісні економічні зв'язки з селом, сприяючи зміцненню змички між робітниками і селянами.

Влітку 1922 року почалась відбудова Південноросійського машинобудівного заводу (тепер завод «Ленінська кузня»). Першими стали до ладу механічний і болтовий цехи, було відремонтовано 130-сильну парову машину, згодом почав працювати котельний цех. Особливо відзначилися на відбудові підприємства комсомольці і молодь. Передового виробничника і комсомольця І. Хіврича обрали секретарем Січневого райкому комсомолу.

Металообробні підприємства Києва, об'єднані в «Металотрест», обслуговували головним чином потреби сільського господарства, що відбудовувалось, борошномельну і цукрову промисловість. Вони випускали чавунне литво, сівалки, віялки, культиватори, борони, плуги, цвяхи, залізні сітки, дріт, ремонтували устаткування млинів, цукрових заводів. Значних успіхів досяг завод «Червоний плугатар» (колишній Фільверта і Дєдіни), який випускав до війни комбіновані сівалки. В умовах господарської розрухи, завдяки трудовій насназі робітників, завод знову почав випускати сівалки.

Успішно відбудовувалась хімічна промисловість Києва. 2-й радянський хімфармзавод (колишній «Юротат») почав з випуску галенових препаратів, а вже в 1922 році перейшов на виробництво парфюмерії і косметики. Тоді ж було здано в експлуатацію і таблеткове відділення. Водночас завершився ремонт заводу «Карбонік», який почав виробляти кисень і вуглекислоту.

Певним економічним поштовхом до відбудови промисловості Києва мали стати і стали міські виробничі виставки, що їх організовували державні і профспілкові організації. Перша така виставка відкрилася 31 березня 1921 року. В наступному 1922 році відбулася виставка кустарної промисловості.

Основу відродження господарства становив транспорт. Тому партійна організація Києва велику увагу приділяла Головним залізничним майстерням. Незважаючи

На суботнику по заготівлі дров. 1921 р.

на нестачу вугілля, інструментів, кваліфікованої робочої сили, майстерні швидко перетворюються на одне з найбільших підприємств міста. Вже в 1921 році діяли всі 14 цехів, в яких працювало близько 1400 робітників. Якщо в січні 1921 року було відремонтовано 3 паровози і 40 вагонів, то за вересень 1921 року випущено з ремонту 5 паровозів і 214 вагонів. А вже у липні 1922 року залізничні майстерні досягли довоєнного рівня.

Одночасно відбудовувалось комунальне господарство міста. Після ліквідації паливного голоду у 1922 році провадився капітальний ремонт обладнання комунальних підприємств. Водопровід вже подавав понад 60 проц. кількості води в порівнянні з 1913 роком. На початок 1923 року міська електростанція по виробітку електроенергії досягла довоєнного рівня. Відновили роботу Головні трамвайні майстерні (тепер завод ім. Дзержинського). Якщо спочатку пасажирський рух був лише на Хрещатику, то згодом на кінець 1922 року рух розпочався по головних трамвайних лініях Києва. Одночасно були відкриті три трамвайні депо. Кількість трамвайних вагонів зросла до 71, а кількість перевезених пасажирів — з 156 тис. (у 1921 році) до 1,3 млн. чоловік.

Почали працювати обозні майстерні (тепер фабрика ім. Боженка), цвяховий завод (тепер завод ім. Письменного) та інші підприємства. Комунальне господарство Києва було переведено на госпрозрахунок і на централізоване постачання, що значно сприяло його розвитку. Місячний прибуток Київського комунгоспу у 1922 році зріс у 10 разів і за рік становив 2,8 млн. золотих карбованців.

Вирішальну роль у відбудові міста відігравали первинні партійні організації, губком партії та губвиконком, керований Я. Б. Гамарником.

Безприкладний героїзм на трудовому фронті виявляли робітники. У 1922 році на підприємствах міста зародилась славна традиція вшанування передовиків. Герої праці, як їх тоді називали, були на кожному заводі, на кожній фабриці. За успіхи у відбудові промисловості та за досягнення високої продуктивності праці у 1922 році Радянський уряд відзначив нагородами робітників Київщини: І. Воєводіна, С. Іванова, С. Кондратовича, Д. Остапенко, Є. Зеленко. Широко відомі у Києві були імена передових виробничників заводів «Арсеналу» — М. І. Гайцана і М. М. Клеванського, «Більшовика» — П. Г. Бурмистрова і Г. А. Новака, «Фізико-хіміка» — А. Ф. Кириліна і С. Коваля, електротехніка трамвайних майстерень І. І. Леошені та інших. Робітників — ветеранів праці Державного цвяхового заводу Г. Самійленка, П. Г. Хроменкової, І. Шимановського та інших — нагородили почесними знаками спілки металістів.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяли велику увагу питанню поліпшення матеріально-побутового становища трудящих. Особливу увагу було приділено задоволенню потреб трудящих у благоустроєному житлі. З цією метою провадилось переселення робітників з підвалів у кращі комунальні будинки. Лише в 1921 році міська Рада надала 3600 кімнат робітникам, що не мали житла. 1 листопада 1922 року уряд УРСР видав закон про користування житлом і право трудящих утворювати житлові кооперативи. Міськрада закріплювала за профспілками садиби для поселення робітників. Для цього відводила для них поблизу підприємств кращі будівлі. Всього в 1922—1923 роках було заселено 168 таких будинків.

Запроваджувались пільги для робітників—індивідуальних забудовників. Квартирна плата встановлювалась залежно від заробітку: низькооплачуваним категоріям трудящих — менша плата за житло.

В місті розгорнулися небачені раніше роботи по благоустрою, особливо на робітничих околицях. У 1922 році почалося складання інвентарного плану Києва, було проведено топографічні зйомки міста. Для поліпшення санітарного стану міста в ці роки проводились «тижні чистоти і санітарної диктатури». Водночас здійснювалися роботи по ремонту бруківок і тротуарів на головних міських магістралях, впорядковувалися мости, укріплювалися схили Дніпра, відновлювалися міські сади і парки, озеленювалися вулиці.

Великі перспективи відкрились перед житловим будівництвом у Києві після того, як у розпорядження міської Ради перейшло 13814 приватних садиб і будинків та близько 8 тис. гектарів приватної і монастирської землі.

Відповідно до нової економічної політики комунгосп почав здавати радянським установам, профспілкам, житловим кооперативам та приватним особам будинки в оренду, беручи від них зобов'язання провести капітальний ремонт будівель.

Значна увага приділялась і розвитку міської торгівлі: вже у 1922 році в місті діяло понад 5 тисяч магазинів і крамничок. Однак у перші роки непу більшість торговельних підприємств (91 проц.) належала приватним особам.

Величезне значення для розвитку господарства Києва, як і в цілому всієї України, мало об'єднання радянських республік у Союз РСР. Трудящі Києва активно підтримували ленінську ідею більш тісного об'єднання радянських республік. Так, у травні 1921 року пленум Київської міськради послав голові Раднаркому В. І. Леніну таку телеграму: «І Пленум Ради робітничих і червоноармійських депутатів м. Києва шле палке привітання робітничому класові Росії в особі його робітничо-селянського уряду. В тісному і постійному союзі мас великих радянських федерацій, що борються, — запорука перемоги пролетарської революції.

Хай живе братський союз України і Росії, осяяний світлом Комуністичного Інтернаціоналу!»[1].

Делегати-кияни разом з делегаціями Донецької і Харківської губерній першими виступили на засіданні 3-ї сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету (6-го скликання) 15 жовтня 1922 року з заявою про встановлення більш тісних взаємозв'язків радянських республік. На з'їзді Рад Київщини депутати також одностайно висловились за утворення Союзу радянських республік. Підтримали цю ідею і робітники, службовці, студенти вузів міста Києва, які обговорювали на зборах рішення і Декларацію, прийняті на VII Всеукраїнському з'їзді Рад. Вони одностайно висловлювалися за створення першої в світі багатонаціональної соціалістичної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Створення Союзу РСР 30 грудня 1922 року було справжнім тріумфом ленінських ідей інтернаціоналізму і дружби народів. Добровільне об'єднання Української РСР з іншими радянськими республіками сприяло економічному, політичному і культурному розвиткові всіх республік. Особливе значення це мало для відбудови та дальшого розвитку господарства і культурного життя Києва. З різних міст братніх республік стало все більше надходити устаткування і обладнання для заводів і фабрик, що відбудовувалися. Продукція київської промисловості почала надходити і в різні місцевості союзних радянських республік.

Робітники Південноросійського заводу, які зібралися на демонстрацію в день 5-х роковин Великого Жовтня. 1922 р.

[1] Трудящі України В. І. Леніну. Збірник документів. К., 1960, стор. 78.

2. УСПІШНЕ ЗАВЕРШЕННЯ ВІДБУДОВИ ГОСПОДАРСТВА (1923—1925 рр.)

1923 рік став переломним у відбудові промисловості і зростанні рядів робітничого класу Києва. Чисельність робітників у Києві зросла з 42 тис. у 1920 році до 45,7 тис. чол. Поліпшилось фінансування промисловості, постачання їй палива і сировини. Почали зростати капіталовкладення на розширення і переобладнання заводів міста.

Дальший розвиток трестованої промисловості міста був значною мірою зумовлений підвищенням громадської і господарської активності київських робітників.

Бурхливо зростали як окремі підприємства, так і цілі галузі промисловості. Якщо в червні 1923 року підприємства київського «Металотресту» виробили продукції на 85 млрд. крб., то в липні — на 133 млрд. карбованців.

Переведені на госпрозрахунок, заводи Києва перебудовували виробництво відповідно до потреб ринку. Так, у 1922/23 році завод Гретера і Криванека збільшив у 3 рази обсяг робіт по ремонту устаткування цукрових заводів.

Нарощував темпи виробництва і київський завод «Арсенал». На цьому підприємстві продуктивність праці в 1923 році зросла порівняно з довоєнною на 38 проц. Серед знатних людей підприємства було чимало комсомольців — П. І. Прусак, І. Ф. Радченко, О. Т. Мар'янченко та інші.

В житті заводу у квітні 1923 року сталася видатна подія. У день 53-річчя з дня народження В. І. Леніна колектив підприємства обрав великого вождя почесним токарем-металістом і надіслав йому щире вітання: «Ми, робітники-арсенальці, — говорилось у листі, — заявляємо, що завжди з тобою і керованою тобою РКП... Живи ще довгі роки і працюй на користь робітничого класу»[1].

4 листопада 1923 року Президія ВУЦВК, відзначивши, що колектив «Арсеналу» завжди йшов в авангарді трудящих Києва, за успіхи, досягнуті у відбудові, нагородила підприємство орденом Трудового Червоного Прапора і вручила арсенальцям Червоний прапор.

Набагато збільшили виробництво сівалок порівняно з програмою заводи тресту «Сільмаш». Київський завод «Червоний плугатар» у 1923 році виготовив сівалок на 430 тис. крб. — майже у 10 разів більше порівняно з 1920 і 1921 роками. За допомогою київських сівалок вже засівалося понад 3 млн. гектарів.

Успішно відбудовувалась легка і харчова промисловість. Так, виробництво продукції на підприємствах київського «Сукнотресту» у другому кварталі 1923 року зросло в порівнянні з першим кварталом на 190 процентів.

На багатьох підприємствах робітники стали ініціаторами удосконалення виробничих процесів. Слюсар ковальського цеху Головних залізничних майстерень І. Трегубов удосконалив два верстати, винайшов ряд інструментів для виготовлення більш ніж 200 різних деталей для ремонту паровозів і вагонів. Завдяки цьому продуктивність праці на окремих операціях підвищилась у 5—10 разів. Його удосконалення давали також велику економію палива і матеріалів.

Множились ряди робітників-винахідників і на інших підприємствах Києва. Всього за відбудовний період комісія в справі винаходів видала київським винахідникам 60 свідоцтв.

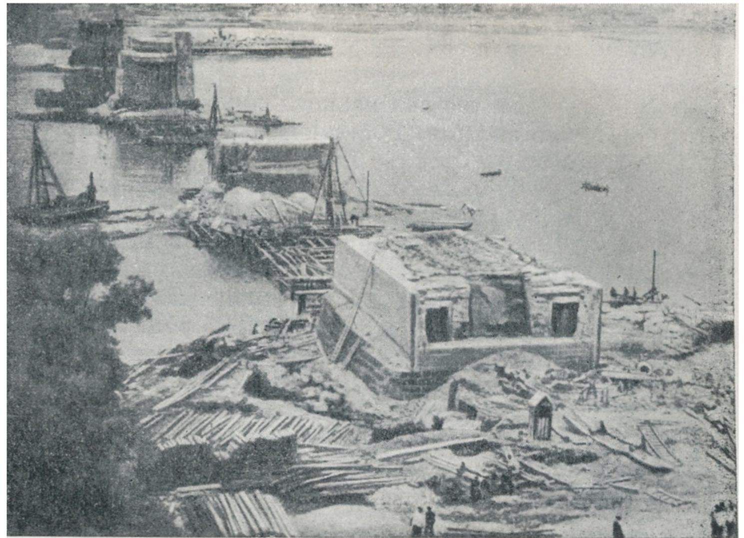
Підвищувалась продуктивність праці. Вже на кінець 1924 року вона збільшилась на 50 проц. проти попереднього року, перевершивши дореволюційний рівень. Так, на заводах тресту «Сільмаш» продуктивність праці досягла 104 проц. довоєнного рівня. Відповідно підвищилась і заробітна плата.

Значно зростав збут продукції київських підприємств. Тільки по Київській губернії сума коштів від проданих товарів, вироблених київськими підприємствами з травня по серпень 1923 року, збільшилась від 1,8 млн. до 6,6 млн. золотих карбованців.

---

[1] Трудящі України В. І. Леніну, стор. 291.

Відновлюється і будівельна промисловість Києва. Розгортаються роботи по відбудові Ланцюгового мосту, знищеного білополяками у 1920 році.

Будівництво нового Ланцюгового моста. 1924 р.

Радість від здобутих перемог у відбудові народного господарства була потьмарена великим горем, яке спіткало трудящих усього світу. 21 січня 1924 року помер великий вождь соціалістичної революції, геніальний керівник і засновник Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Ленін. Разом з усіма трудящими нашої Батьківщини робітничий клас Києва глибоко сумував з приводу смерті любимого Ілліча. На всіх підприємствах і в установах міста відбулися багатолюдні траурні мітинги, на яких трудящі поклялись свято виконувати заповіти В. І. Леніна.

24 січня о 5-ій годині вечора в Оперному театрі зібрався розширений пленум Київської міськради за участю представників фабзавкомів, профспілок і військових частин. Слюсар «Арсеналу» Ю. С. Прожейко у своєму виступі сказав: «Помер Ілліч, але не помре його вчення. Від імені робітників червоного «Арсеналу» заявляю, що ми всі, як один, ще тісніше згуртуємось сталевим кільцем навколо нашої робітничої Комуністичної партії, навколо завоювань Ілліча». Пленум прийняв рішення, в якому закликав трудящих Києва до ще більшої згуртованості навколо Комуністичної партії. Було обрано 25 представників від партійної організації і робітників міста для участі в похороні Леніна.

Делегація київських трудящих прибула до Москви 26 січня. Об'єднавшись з іншими делегаціями від України, кияни пройшли біля труни вождя. У день похорон, 27 січня, вони поклали вінки на могилу Ілліча на Красній площі.

Президія Київського губвиконкому і пленум міськради на спільному засіданні разом з партійними та громадськими організаціями Києва 27 січня 1924 року на прохання загальних зборів робітників Південноросійського заводу ухвалили перейменувати завод на «Ленінську кузню», а центральний район Києва — на Ленінський.

Відданість справі Леніна в ці дні виявилась в прагненні широких мас робітників вступити в ряди партії. Від робітників київських підприємств надійшли сотні заяв про прийом їх в РКП(б). Враховуючи масовість цього руху, Пленум ЦК РКП(б) прийняв постанову «Про прийом робітників від верстата в партію».

В ці дні до партії вступили 60 робітників заводу «Ленінська кузня». Серед них — слюсар А. І. Поліщук, депутат Київської міськради, пізніше двадцятип'ятитисячник; учасник громадянської війни О. І. Курек; кращі виробничники М. Комаровський, І. Діденко, А. Мірошниченко і багато інших. На заводі «Більшовик» 40 робітників подали заяви про вступ до РКП(б). Серед прийнятих до партії були ветерани і передовики виробництва М. Стрілковський, ливарник Г. Новак, слюсар Ф. Кілейник. Робітник І. Раєв, подаючи заяву писав: «Я переконався, що немає іншої партії, яка так захищала б інтереси робітників і селян. Партія зробить сильним і нерозривним союз робітників і селян»[1]. Понад 150 робітників заводу «Арсенал» вступили тоді до партії.

[1] Газ. «Пролетарская правда», 21 лютого 1924 р.

За час ленінського призову до партії було прийнято 2551 робітника київських підприємств. Робітниче ядро в партійній організації Києва зросло з 74,3 до 82 процентів.

У 1924/25 році робітники Києва добилися вирішальних успіхів у боротьбі за відбудову промисловості, причому переважна більшість продукції припадала на державні і кооперативні підприємства. За один тільки рік (1924 по 1925) державна промисловість у Києві зросла на 20 проц., кооперативна — на 130 проц., а приватна — лише на 4,5 процента.

Випуск продукції у 1925 році на підприємствах міста наблизився, а на окремих заводах та фабриках і навіть трестах перевищив довоєнний рівень. Зокрема, продукція заводів «Металотресту» становила 105 проц. довоєнного рівня. На одному тільки заводі «Фізико-хімік» вироблялося продукції майже у дев'ять разів більше, ніж до революції. Завод «Більшовик» займав перше місце на Київщині як за кількістю, так і за якістю продукції. На 8 проц. перевищили рівень 1913 року підприємства харчової промисловості.

Поліпшення організації праці на відбудованих підприємствах, ентузіазм, з яким працювали трудящі, сприяли систематичному підвищенню продуктивності праці. Велику роль у цьому відігравали комуністи. Цілеспрямована масово-політична робота партосередків, особистий приклад комуністів — усе це давало позитивні результати. Лише за останній рік відбудовного періоду продуктивність праці на заводі «Ленінська кузня» порівняно з попереднім роком зросла у 1,5—2 раза. На фабриці ім. К. Маркса вона за 1925 рік зросла на 20 проц. і стала вищою, ніж до революції.

Колективи 11 друкарень, об'єднаних у тресті «Київдрук», добилися також збільшення виробництва, підвищення продуктивності праці. З 1925 року розгорнулись роботи по переобладнанню 5 друкарень. Створюється поліграфічний комбінат. Продукція тресту вже у 1924 році вийшла за межі Києва і поширювалась по всій Україні.

Загальні успіхи у відбудові промисловості супроводились господарськими труднощами. Ще наприкінці 1923 року в країні виникло розходження між високими цінами на промислові товари і низькими — на сільськогосподарські продукти. Восени 1923 року почалась криза збуту, утворилась загроза скорочення промислового виробництва.

Троцькісти намагалися ще більше поглибити ці труднощі, щоб підірвати єдність партії, захопити керівництво в свої руки. Спроби троцькістів нав'язати партії дискусію натрапили на рішучий опір. Комуністи Києва підтримали боротьбу партії проти троцькізму. Збори активу Київської організації КП(б)У в листопаді 1924 року після доповіді члена ЦК КП(б)У М. О. Скрипника засудили спроби троцькістів відновити дискусію, висловили свою вірність ленінізму.

Трудящі Києва взяли найактивнішу участь у відбудові підприємств цукрової промисловості Київщини, яка на кінець відбудовного періоду давала близько третини союзного виробництва цукру.

Завдяки успішній відбудові економіки міста зростала чисельність його населення. На початку 1926 року населення Києва перевищило півмільйона чоловік. У цензовій промисловості міста було зайнято 94 проц. довоєнної кількості робітників. Із старого дворянсько-чиновного та купецького центру Київ перетворювався на промислове соціалістичне місто.

Зростав і матеріальний добробут трудящих. В середньому місячна зарплата київських робітників у другому кварталі 1924/25 року становила 103 проц. від дореволюційної. Тільки за один рік (з 1923/24 по 1924/25) заробітна плата робітників київських підприємств міської промисловості зросла на 22,5 процента.

Велике значення для зміцнення господарства міста і піднесення добробуту трудящих мала проведена в країні грошова реформа і встановлення в лютому 1924 року твердого курсу карбованця.

Демонстрація трудящих на честь 8-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції. 1925 р.

В підвищенні реальної заробітної плати робітників велику роль відіграв розвиток робітничої кооперації, де продовольчі і промислові товари продавалися по нижчих, ніж на ринку, цінах. Про поліпшення добробуту трудящих свідчить і те, що у 1925 році товарооборот київського робітничого кооперативу зріс більше ніж у два рази. Окремі районні кооперативи, зокрема Подільський, добилися зростання товарообороту у три рази.

Особливе значення в підвищенні добробуту трудящих мали заходи партійних, радянських і профспілкових організацій по боротьбі з безробіттям.

При губвідділі праці було створено комітет по боротьбі з безробіттям, до якого ввійшли комуністи, комсомольці, представники профорганізацій і господарських органів. Спеціальні комісії переглянули склад безробітних з метою очищення їх від непролетарських елементів. 10 тисяч безробітних почали одержувати грошову допомогу; понад 2,2 тис. залучили до громадських робіт по впорядкуванню міста. Крім того, в Києві було організовано три будинки для безробітних, де їм надавали безкоштовну ночівлю, харчі. Створювались артілі і майстерні.

Підвищення матеріального добробуту трудящих відчувалося і в тому, що робітники Києва одержували допомогу в разі втрати працездатності, хвороби, при вагітності. В місті широко був організований робітничий кредит, взаємодопомога на підприємствах і регулювання зарплати колективними договорами. Держава взяла на себе і всі витрати на заходи по охороні здоров'я трудящих.

У кожному районі Києва були відкриті робітничі поліклініки і диспансери. В цих закладах робітники та їх сім'ї одержували безплатну медичну допомогу. На Батиєвій горі серед лісу було відкрито робітничий «Палац відпочинку» на 500 місць. Сюди прибували за профспілковими путівками робітники — металісти, друкарі, швейники. Такі ж робітничі санаторії були відкриті у Феофанії, Пущі-Водиці.

Лікарі нових радянських медичних закладів не лише лікували, але й проводили велику профілактичну роботу. Зокрема, на підприємствах для санітарно-освітньої пропаганди були створені здоровпункти.

Розширилась мережа установ соцзабезпечення. У Києві було створено ціле містечко для інвалідів на 1000 чоловік.

Зростало комунальне господарство. Загальний прибуток комунальних підприємств Києва у 1924/25 році становив 12,7 млн. крб., збільшився порівняно з попереднім роком майже на 2 млн. крб. А весь бюджет Києва перевищив 22 млн. крб. Електрифікувались околиці. Потужність освітлювальної мережі міста збільшилась порівняно з 1922 роком у 14 разів. Трамвайне сполучення зв'язало центр міста з Дарницею, Солом'янкою і Святошиним. Прокладалась колія на Деміївку. У 1926 році почали курсувати перші автобуси. На 1925 рік водопроводом, електричним освітленням і каналізацією користувалось уже 76 проц. жителів Києва.

У 1925 році відбулось урочисте відкриття ланцюгового моста ім. Є. Бош, який з'єднав правобережну частину міста з Дарницею. Автором проекту був радянський вчений Є. О. Патон. Міст будували колективи найбільших заводів: «Арсенал», «Ленінська кузня» і «Більшовик».

Тоді ж почалося будівництво Київського пасажирського вокзалу, великі роботи провадились по укріпленню берегів Дніпра та впорядкуванню річкового порту. В цьому ж році почалось будівництво Київської ТЕЦ потужністю в 20 тис. кіловат. Величезне значення для міста мало розширення меж Києва з розрахунку на його зростання в роки соціалістичного будівництва. Уряд Української РСР 12 жовтня 1923 року ухвалив рішення про включення до смуги Києва 20 населених пунктів, що фактично злилися з містом: Дарниці, Микільської слобідки, Біличів, Совків та ін. В результаті площа Києва, яка в дореволюційних межах складала 16 450 десятин, зросла до 36 560 тис. десятин, тобто більш як у 2 рази. При цьому в межу міста увійшло 11 286 десятин лісів, які утворили зелений пояс Києва.

На основі зміцнення економіки міста стало можливим дальше розгортання житлового будівництва. Зокрема, в 1924 році було споруджено 28 будинків загальною площею 1,2 тис. кв. м. У 1925 році було перебудовано та відновлено будинки загальною площею 29 тис. кв. метрів.

У відбудовний період провадилася велика робота по поліпшенню роботи радянського апарату. Зокрема, було скорочено надмірні штати, ліквідовано непотрібні сектори і відділи. Міська Рада посилила свою діяльність в справі керівництва підприємствами місцевої промисловості і комунальним господарством, а також установами народної освіти і охорони здоров'я.

Рік у рік зростала політична активність трудящих Києва. У листопаді 1924 року відбулись перевибори міської Ради. Виборча кампанія проходила під знаком високої свідомості виборців. Комуністи становили 63 проц. всього складу міськради. З 1055 депутатів було 599 робітників.

Вся робота міськради проводилась під ленінським гаслом — «Ближче до мас!».

Активну участь у роботі партійних, громадських і радянських організацій міста брали киянки. В парторганізації Київщини було 7,5 проц. жінок. Осередки комсомолу налічували чимало дівчат. Партія послідовно здійснювала ленінську вказівку: «Політику зробити надбанням кожної трудящої жінки». В цьому велику роль відіграли делегатські збори, які стали школою комунізму для тисяч робітниць Києва. В місті понад 6 тис. робітниць через своїх делегаток були охоплені жінвідділом.

Зростання громадської активності, самодіяльності і свідомості робітниць видно з того, що 65 жінок було обрано в 1924 році депутатами міської Ради, тоді як у 1923 році лише 36.

Жінки-робітниці обирали своїх представників до осередків сприяння робітничо-селянській інспекції. Районні жінвідділи організовували лекції, проводили щотижня делегатські збори, «дні жінки-робітниці».

В роки завершення відбудови народного господарства зростає роль профспілок, комсомолу та ін. громадських організацій.

Фабзавкоми профспілок брали активну участь в боротьбі за найбільш досконалу організацію праці, за поліпшення виробничих і побутових умов робітників. Зокрема, вони керували діяльністю виробничих нарад на підприємствах, організовували профтехнавчання, боролися з бюрократизмом тощо.

Різноманітною була діяльність комсомольських організацій. Вони виступали організаторами молоді в боротьбі за відбудову господарства, допомагали партійним і профспілковим організаціям у влаштуванні на роботу безробітних, контролювали роботу шкіл фабрично-заводського навчання, профтехшкіл та вищих навчальних закладів. Комсомольці створювали ударні бригади, показували зразки самовідданої праці.

Організатором і керівником боротьби за відбудову промисловості і комунального господарства міста була київська окружна партійна організація, яку очолював у 1924—1925 рр. видатний діяч Комуністичної партії П. П. Постишев.

У відбудовний період великого значення набувало дальше зміцнення союзу робітників і селян. У цьому значну роль відігравало шефство міста над селом. Іні-

ціатором такого союзу був В. І. Ленін, який вказував на необхідність систематичної допомоги міста селу в господарському, політичному і культурному житті. Великий вождь учив: «...встановити стосунки між робітниками міста і працівниками села, встановити між ними ту форму товариства, яка між ними може бути легко створена,— це наш обов'язок, це одне з основних завдань робітничого класу, який стоїть при владі»[1].

XIII з'їзд РКП(б) вказав на необхідність дальшого зміцнення змички міста і села. Трудящі Києва після з'їзду підхопили гасло «Обличчям до села!». Вже навесні 1923 року підприємства Києва здійснювали шефство над 25 селами Київщини.

Завдяки великій організаторській роботі комуністів Києва шефство трудящих вилилось у масовий рух за економічну і культурну допомогу селу. Так, район Січневого повстання (тепер Залізничний) взяв шефство над трьома селами Уманської округи та 17 селами Київської. Перші виїзди на село мали характер взаємного ознайомлення між робітниками-шефами і підшефними селянами. Скликалися збори, на яких представники від міста виступали з лекціями та доповідями. Згодом шефи взяли участь у підготовці до перевиборів сільських Рад, в організації 8 осередків ЛКСМУ, які об'єднали 120 чол. селянської молоді, а також у зміцненні кооперації, в організації лікнепів та добровільних товариств «Повітрофлот» і «Доброхім». Шефи з міста допомагали селянам у ремонті шкіл, мостів, інвентаря. Делегатки-робітниці Січневого району здійснювали шефство над селянками села Великої Олександрівки. Міські і сільські комсомольські осередки спільними силами організовували вечори змички, відзначали червоні свята[2].

Партійна та комсомольська організації Києва для зміцнення партійних, профспілкових, радянських, кооперативних та культурно-освітніх організацій посилали комуністів та комсомольців. Так, у 1924 році для роботи на село з Києва виїхало 40 комуністів і 30 комсомольців. Робітничі газети міста систематично проводили конференції сількорів, а з 1924 року у Києві почала виходити щотижнева газета для селян — «Радянське село».

Місто подавало селу значну технічну допомогу. Київські водники в 1924 році електрифікували підшефну Медведівську волость (тепер Чернігівська область)[3]. Київська «Селотехніка» організовувала постачання сільськогосподарських знарядь. До початку весняної посівної кампанії 1924 року село одержало 13 тисяч плугів, 200 сівалок та інший інвентар[4].

Поступово шефська робота набрала певних форм. У Києві розгорнуло роботу добровільне робітниче товариство «Шефство над селом».

Шляхом створення спеціальних курсів та шкіл для навчання сільських активістів-організаторів київські робітники сприяли зростанню політичного світогляду селянства, залученню трудівників села до спільної справи соціалістичного будівництва. Шефство мало значення і для робітників, підвищуючи їх революційну свідомість, сприяло усвідомленню ними керівної ролі в країні Рад.

Відбудова народного господарства проходила в складних внутрішніх і зовнішніх політичних умовах. Вороги не втрачали надії повалити Радянську владу. Міжнародний імперіалізм докладав усіх зусиль, щоб організувати нову інтервенцію проти СРСР. Всередині країни меншовики і есери продовжували свою контрреволюційну діяльність.

Англія у травні 1923 року пред'явила Радянському Союзу зухвалий ультиматум Керзона. В цей же час в інших капіталістичних країнах розгорнулася шалена антирадянська кампанія. 10 травня 1923 року в Лозанні був убитий радянський дипломат В. Воровський. Підступні дії імперіалістів викликали обурення трудя-

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 410.
[2] Газ. «Більшовик», 19 березня 1925 р.
[3] Газ. «Більшовик», 17 серпня 1924 р.
[4] Газ. «Більшовик», 17 квітня 1924 р.

 20 8-266

щих країни. У відповідь на ультиматум робітники заводу «Більшовик», зібравшись на мітингу, ухвалили резолюцію, в якій заявили, що вони, як і всі трудящі нашої країни, «ладні як один взяти в руки рушницю і дати відсіч зухвалим лордам і їх найманцям».

Такі ж резолюції приймали арсенальці, робітники заводу «Червоний плугатар», Головних залізничних майстерень, друкарень та інших підприємств Києва.

Під гаслами протесту проти ультиматиму Керзона та злочинницького убивства В. Воровського пройшла у Києві 14 травня 1923 року 100-тисячна демонстрація робітників і частин Київського гарнізону.

Рішуча відсіч Радянського уряду і бурхливий протест пролетаріату західноєвропейських країн примусили імперіалістів відмовитись від політики ультиматумів щодо СРСР.

В умовах загострення міжнародного становища трудящі Києва вносили свій вклад у справу зміцнення обороноздатності СРСР. Робітники і службовці міста палко відгукнулись на заклик партії про допомогу повітряному флоту: оголошувались «тижні і двотижневки повітряного флоту». На заводах, фабриках, установах трудящі записувались у «Товариство Авіації і повітроплавання» і робили відрахунки із зарплати на зміцнення оборони. Всі робітники заводу «Більшовик» вступили до товариства. У 1924 році у Києві виникло «Товариство хімічної оборони».

Арсенальці відраховували на користь повітряного флоту одноденний заробіток і ухвалили надалі відраховувати щомісяця 10 проц. зарплати. На кошти киян були збудовані літаки «Червоний хімік» та «Червоний киянин» і будувалася «ескадрилья Київщини» з 6 літаків, для цього трудящі з вересня 1923 року і до червня 1924 року зібрали 120 тис. крб. золотом.

В той час, коли трудящі зміцнювали обороноздатність країни, ворожі елементи посилили підривну роботу в Києві. Іноземні розвідки намагалися з допомогою українських націоналістів, колишніх білогвардійців і вороже настроєної частини інтелігенції створювати контрреволюційні організації. Але і ці спроби зазнали провалу. У липні 1923 року в Києві була викрита контрреволюційна організація «Київський обласний центр дії», який був утворений меншовицько-есерівськими діячами ще в 1921 році. Члени київської організації намагались вербувати прибічників серед професури і студентства київських вузів. Ця контрреволюційна організація була зв'язана з білогвардійським «Центром дії» у Парижі, куди надсилалась інформація про внутрішнє становище в Києві.

В 1924 році на судовому процесі над членами київського «Центру дії» був оголошений справедливий вирок. З цього приводу французький прем'єр-міністр Р. Пуанкаре надіслав телеграму Чичеріну з лицемірним протестом проти «утисків» вчених в Радянській країні. Київські робітники і вчені засудили цей маневр французьких імперіалістичних кіл, відповівши з усією рішучістю: «Руки геть від наших внутрішніх справ!»[1]. На багатьох підприємствах пройшли мітинги. Студенти київських вузів вийшли на загальноміську демонстрацію протесту.

До голосу київських робітників свій голос приєднали вчені міста: академіки А. Ю. Кримський, Д. О. Граве, П. А. Тутковський та інші. Вони заявили, що цілком відмежовуються від тих, хто поставив прислужництво імперіалістичній буржуазії та білій еміграції вище інтересів науки.

Трудовий героїзм і революційна пильність робітничих мас, керівництво партійної організації забезпечили розгром ворожої агентури, відбудову промисловості і комунального господарства Києва, їх дальший розвиток. Поліпшився добробут трудящих. Зміцнилася змичка робітничого класу з селянством. Все це стало запорукою дальшого успішного руху вперед по шляху соціалістичного будівництва.

■

---

[1] Газ. «Більшовик», 10 та 11 квітня 1924 р.

КИЇВ У ПЕРІОД РОЗГОРТАННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ (1926—1932 рр.)

Київський вокзал. 1932 р.

1. КИЇВ У РОКИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ (1926—1928 рр.)

Успіхи Країни Рад, досягнуті у відбудовний період, мали велике значення для дальшого здійснення ленінського плану побудови соціалізму в СРСР. «Єдиною матеріальною основою соціалізму, — зазначав В. І. Ленін, — може бути велика машинна промисловість, здатна реорганізувати і землеробство»[1]. Однією з основних ланок цього плану була соціалістична індустріалізація країни за рахунок внутрішніх джерел і соціалістичного нагромадження. Її суть полягала в перетворенні Радянської країни з аграрної в індустріальну, з країни, що ввозить машини і устаткування, в країну, що виробляє машини та устаткування, в країну з промисловістю, оснащеною найновішою технікою. Тільки соціалістична індустріалізація могла забезпечити економічну незалежність і військову могутність Радянської держави, створити передумови для колективізації сільського господарства, стати основною базою для неухильного піднесення матеріального добробуту та культурного рівня трудящих.

XIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, що відбувся в грудні 1925 року в Москві, взяв курс на індустріалізацію країни.

Індустріалізація СРСР, як підкреслюється в Програмі КПРС, являла собою великий подвиг робітничого класу, всього народу, який не шкодував ні сил, ні коштів, свідомо йшов на нестатки, щоб витягти країну з відсталості [2].

Великі і відповідальні завдання стояли тоді і перед трудящими Києва, де було зосереджено ряд машинобудівних і металообробних підприємств. Промисловість Києва у 1925/26 господарському році випустила продукції на 31,6 проц. більше, ніж вона випускала у 1913 році. Проте переважну частину промислової продукції давали київські підприємства харчової промисловості.

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 422.
[2] Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, стор. 12.

Соціалістична індустріалізація вимагала проведення докорінної технічної реконструкції київських підприємств і зміни структури промислового виробництва.

Трудящі Києва, загартовані в революційній боротьбі і героїчній праці по відбудові народного господарства, виявляли високу політичну і виробничу активність. Вони одностайно виступали проти спроб міжнародного імперіалізму і його агентури всередині країни — троцькістів, правих опортуністів і буржуазних націоналістів — перешкодити здійсненню планів індустріалізації.

Імперіалісти різними підступними діями намагалися загальмувати розвиток нашої країни, спровокувати війну. Уряд Чемберлена у травні 1927 року розірвав торгові і дипломатичні відносини між Англією і СРСР. У липні 1927 року світова реакція організувала злочинне вбивство радянського посла в Польщі П. Л. Войкова.

Трудящі Києва на численних мітингах висловлювали свій гнів і обурення з приводу провокацій імперіалістів, запевняли Комуністичну партію і Радянський уряд, що до останньої краплі крові готові відстоювати завоювання Великого Жовтня.

«Загроза війни, — як зазначав в своєму звіті Київський окружний партійний комітет, — викликала бурхливе зростання політичної активності робітничих мас, яка виявлялася у величезних демонстраціях у зв'язку з вбивством тов. Войкова і розривом відносин з Англією» [1].

Рішуче виступили трудящі Києва, як і всієї радянської республіки, і проти спроб імперіалістів спровокувати війну проти Радянського Союзу на Далекому Сході влітку і восени 1929 року.

Нищівну відсіч дістали і намагання троцькістів, правих опуртуністів та українських націоналістів загальмувати темпи соціалістичної індустріалізації. На партійних зборах, що відбувалися в партійних організаціях Печерського району Києва, з викриттям троцькістів виступило 72,2 проц. усіх комуністів. Велику активність у боротьбі з троцькізмом виявили комуністи партійних організацій і інших районів міста. X з'їзд КП(б)У відзначив велику роль Київської партійної організації в боротьбі проти троцькізму. В ході цієї боротьби Київська організація ще більше зміцніла і згуртувалася навколо Центрального Комітету Комуністичної партії.

Велику небезпеку для дальшого розвитку Києва становили намагання буржуазно-націоналістичних елементів перетворити місто на так званий «Культурний Донбас», що означало відмовитись розвивати у Києві промисловість, а насаджувати у місті головним чином навчальні і культурні заклади. Ці вигадки буржуазних націоналістів викликали законне обурення робітників Києва і були відкинуті. У листопаді 1929 року у Києві була викрита контрреволюційна організація, так звана «Спілка визволення України», яка мала на меті за допомогою інтервенції, шляхом збройного повстання повалити Радянську владу, реставрувати капіталістичний лад, встановити на Україні військово-фашистську диктатуру. Робітники і трудова інтелігенція міста на багатолюдних мітингах і зборах з глибоким обуренням таврували зрадницькі дії буржуазно-націоналістичних агентів міжнародного імперіалізму. 22 листопада в Києві відбулася 15-тисячна демонстрація студентів, обурених злочинами українських буржуазних націоналістів та їх іноземних хазяїв. Робітники заводів «Більшовик», «Ленінська кузня», фабрики ім. Боженка та ряду інших вимагали суворо покарати учасників СВУ.

Праві капітулянти, прикриваючись тим, що Київ знаходився тоді недалеко від кордону, пропонували, нібито з стратегічних міркувань, відмовитись від дальшого розвитку і технічної реконструкції київської промисловості, законсервувати великі заводи і фабрики, створивши навколо Києва так званий агроіндустріальний комбінат. Це означало припинити розвиток машинобудівної промисловості в Києві, а провідну роль надати харчовій промисловості. Виступаючи проти промислового розвитку Києва, ворожі елементи хотіли замість пролетарського міста, відданого

---

[1] Звіт Київського комітету КП(б)У, січень—листопад 1927 р. До XIII окрпартконференції. К., 1927, стор. 7.

Радянській владі і Комуністичній партії, мати Київ дрібнобуржуазний, який був би центром антипартійних груп і буржуазно-націоналістичних угрупувань.

Київська партійна організація при підтримці і допомозі ЦК КП(б)У повела рішучу боротьбу проти ворожих соціалістичній індустріалізації міста настроїв і пропозицій. Коли в 1927 році Головконцеском прийняв рішення про ліквідацію київського заводу «Фізико-хімік» і передачу німецькій фірмі концесії на спорудження в СРСР заводу по випуску водомірів, партійна організація заводу порушила клопотання перед керівними партійними і радянськими організаціями про скасування цього неправильного рішення. Комуністів заводу «Фізико-хімік» підтримали Київський окружком партії та ЦК КП(б)У, і уряд СРСР вжив заходів до розширення заводу «Фізико-хімік», по організації серійного випуску водомірів. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР підтримали також клопотання комуністів і робітників заводу «Ленінська кузня» та кабельного про збереження цих підприємств. Реконструкцію кабельного заводу РНК СРСР включила до п'ятирічного плану розвитку електропромисловості Радянського Союзу.

Багато уваги господарському і культурному будівництву Києва приділяв ЦК ВКП(б). За його завданням до Києва приїжджали видатні державні діячі: В. В. Куйбишев, К. Є. Ворошилов, А. В. Луначарський, А. І. Мікоян та інші. Вони подавали практичну допомогу киянам у розвитку економіки і культури.

Для здійснення плану соціалістичної індустріалізації потрібно було винайти величезні кошти для капіталовкладень. Кияни допомогли державі знайти необхідні кошти. Активну участь у цьому взяли колективи заводів «Більшовик», «Арсенал», «Ленінська кузня» та інших підприємств. На заводі «Більшовик» завком і бюро парторганізації проводили у всіх цехах виробничі наради, роз'яснювали робітникам заводу завдання соціалістичної індустріалізації, необхідність виконання планових завдань, дотримання суворого режиму економії. Ця робота дала відповідні наслідки. За 1926/27 господарський рік на заводі було заощаджено 12,5 тис. карбованців. Значної економії сировини, підвищення продуктивності праці добилися і колективи інших підприємств. На підприємствах металообробної промисловості продуктивність праці в середньому у 1927 році зросла на 37 проц., деревообробної—на 42 проц. і шкіряної — на 60,5 проц. Значну економію коштів давало впровадження у виробництво раціоналізаторських пропозицій робітників та інженерно-технічних працівників, скорочення адміністративно-управлінських витрат. В цілому по Києву за 1926/27 господарський рік економія коштів становила 4200 тис. карбованців. Активну участь брали кияни і в передплаті позик індустріалізації.

Нагромадження коштів у період індустріалізації давало можливість розпочати будівництво нових і реконструкцію діючих промислових підприємств у країні в цілому і, зокрема, у Києві. Великою перемогою робітників Києва було спорудження залізничного моста через Дніпро. За планом його будівництво передбачалось здійснити протягом кількох років. Усвідомлюючи дуже важливе значення залізничного моста для розвитку Києва і економіки всієї республіки, будівельники взяли соціалістичне зобов'язання спорудити його за рік і в 1929 році з успіхом виконали своє зобов'язання, збудувавши міст за 11,5 місяця.

Індустріальний розвиток Києва вимагав насамперед створення в місті потужної енергетичної бази. І в 1926 році за рішенням Ради праці та оборони СРСР було розпочато будівництво Київської районної електростанції (КРЕС) першої черги. В її проектуванні взяли участь інженери Москви, Харкова та Києва. У тісній співдружності вони швидко виконали проектні роботи, склали кошторис. Для будівництва з інших промислових міст країни було доставлено найдосконаліші машини та механізми.

Уже в перші роки соціалістичної індустріалізації трудящі Києва під керівництвом Комуністичної партії та за допомогою російського та інших народів СРСР розгорнули будівництво нових та розширення діючих промислових підприємств. У 1927 році на заводі «Більшовик» було збудовано нову сушарню для стального

литва, розширені окремі цехи. Завод почав виробляти складні машини та устаткування для промислових підприємств України, Кавказу, Туркестану. Виросли нові цехи і розширились виробничі площі на «Ленінській кузні», кабельному заводі та на ін. підприємствах. Київські машинобудівники почали відігравати важливу роль у здійсненні індустріалізації країни, особливо в розвитку машинобудування.

Помітно зростали капіталовкладення в промисловість. У 1927/28 господарському році в державний сектор промисловості Києва капіталовкладення становили близько 4 млн. крб., в 1,5 рази більше, ніж у попередньому році.

Збільшення капіталовкладень у промисловість дало можливість розгорнути будівництво судноверфі, двох великих взуттєвих фабрик, хлібозаводу. Водночас почалися роботи по спорудженню кінофабрики, вокзалу, товарної станції, будинку сільськогосподарського інституту, нового будинку АН УРСР тощо.

Про бурхливе зростання промисловості міста в роки індустріалізації (1925/26—1928/29) свідчать такі дані: валова продукція київської промисловості зросла більше як у 6 разів проти довоєнного періоду, чисельність робітничого класу — більше як у два рази. Піднесення промисловості міста Києва яскраво видно і на прикладі окремих підприємств. Так, валова продукція заводу «Ленінська кузня» в 1926/27 році становила 1926 тис. крб., у наступному — 3030 тис. крб., а в 1928/29 році — 4400 тис. крб. Колектив підприємства з 1926/27 по 1928/29 рік зріс з 653 до 980 чол., а виробіток продукції на одного робітника відповідно — з 2808 крб. до 4570 крб. на рік.

Швидкими темпами розвивалася в роки індустріалізації і легка промисловість. Валова продукція восьмої взуттєвої фабрики у Києві зросла з 617 тис. крб. — у 1925/26 господарському році до 10 750 тис. крб. — у 1928/29 році. Більш як у два рази (з 11 крб. 30 коп. до 28 крб. 40 коп.) збільшилася тут продуктивність праці на людино-день з 1925/26 до 1928/29 господарського року. Сама фабрика з напівкустарного підприємства перетворилась на велике механізоване виробництво, де в 1928/29 господарському році працювало понад 1000 робітників, службовців та інженерно-технічних працівників.

Перші успіхи індустріалізації, впровадження нової техніки, піднесення матеріального добробуту викликали величезний трудовий ентузіазм робітників, що виявлявся в розгортанні масового соціалістичного змагання, яке сприяло підвищенню продуктивності праці і зниженню собівартості продукції. Одним з перших у соціалістичне змагання включився колектив Київського кабельного заводу. Слюсар-винахідник тов. Прохоров, кадрові робітники тт. Грачов, Дудик та ін. стали систематично перевиконувати норми виробітку. Їх приклад наслідували товариші по роботі.

Зростало виробництво на підприємствах міста, збільшилось і його населення. Так, з 1926 по 1928 рік населення зросло на 63 тис. чоловік. В зв'язку з цим у Києві розгорнулось житлове будівництво. За 1926—1928 рр. у місті було споруджено нових будинків загальною площею 33 955 кв. метрів. Проте темпи житлового будівництва ще значно відставали від темпів зростання населення.

Значні кошти міська Рада витрачала на розвиток комунального господарства. У Києві в 1926—1929 рр. більш ніж удвоє зросло виробництво електроенергії, що дало можливість електрифікувати околиці міста. Поліпшилось водопостачання населення. Зокрема, довжина водопровідної мережі зросла з 60 до 250 км. Кількість трамвайних вагонів збільшилася з 211 до 235, а довжина колії — на 30 кілометрів. Здійснювалися роботи по розвитку транспорту і зв'язку. Було введено в дію нову залізничну станцію Київ — Петрівка. Розпочалися роботи по спорудженню нового Київського вокзалу. Поліпшилась робота поштових відділень, телеграфу, розширилась телефонна мережа. Великих успіхів домоглися радіоаматори в радіофікації міста. Вони виготовили і ввели в дію понад 3300 радіоустановок, тоді як у 1926 році їх було тільки три.

Здійснення соціалістичної індустріалізації, розвиток комунального господарства вимагали поліпшення роботи Рад, профспілок, комсомольських та інших громадських організацій. Важливе значення для зміцнення місцевих органів влади і залучення трудящих до активного політичного та господарського життя мали перевибори Рад у 1927 році, під час яких процент депутатів-робітників підвищився і становив близько 65 проц. від усього складу Київської міської Ради. Поліпшенню роботи міської Ради значно сприяло зміцнення зв'язків її відділів з виборцями. На 15 найбільших підприємствах міста були створені депутатські групи, до яких зверталися трудящі з своїми пропозиціями та скаргами.

Кращих своїх представників кияни послали у вищі органи влади. Так, наприклад, членами ЦВК СРСР було обрано кадрового робітника «Арсеналу» П. Ф. Водзякіна і робітницю восьмої державної друкарні А. Мурашкіну[1].

Велику роботу по залученню трудящих до участі в соціалістичній індустріалізації проводили профспілки. Одним з показників зростання активності робітників може служити їх участь у виробничих нарадах, на яких обговорювалися питання боротьби за режим економії, за зростання продуктивності праці. Якщо у 1926 році в складі виробничих нарад було лише 47 проц. робітників, то у 1927 році — 71,2 проц. На виробничі наради подавалося майже 80 проц. раціоналізаторських пропозицій[2]. За один тільки 1927/28 господарський рік кількість робітників-раціоналізаторів зросла у Києві на 125 чоловік. Діяльність раціоналізаторів давала великий економічний ефект. На заводі «Арсенал» новатор виробництва, робітник-фрезерувальник М. Струтинський за два роки подав 50 раціоналізаторських пропозицій, від впровадження яких у виробництво було одержано понад 500 тис. крб. економії. Слюсар заводу «Більшовик» Л. Немировський винайшов пристрій для виготовлення гайок, що у 800 раз збільшило продуктивність праці робітників[3]. Винахідники і раціоналізатори, новатори виробництва зробили вагомий внесок у підвищення продуктивності праці, в зниження собівартості продукції, заощадили багато державних коштів, які йшли на соціалістичну індустріалізацію.

Водночас із зростанням продуктивності праці підвищувалась і заробітна плата робітників. У порівнянні з 1912 роком у 1927 році середньорічна зарплата одного робітника зросла на 33 проц. Тільки за один 1927/28 господарський рік заробітна плата промислових робітників міста зросла майже на 12 процентів.

Поряд з неухильним зростанням заробітної плати велике значення для підвищення матеріального добробуту киян мало соціальне забезпечення. Зростала чисельність робітників і службовців, які одержували пенсії, подавалась також допомога демобілізованим червоноармійцям та їх сім'ям, інвалідам. За один тільки 1927/28 рік витрати на соціальне страхування по Києву зросли з 3,2 млн. до 4,3 млн. карбованців.

Розвивалася і торгівля, головним чином державна і кооперативна, при одночасному скороченні приватної. Загальна кількість магазинів робітничої кооперації з 1926 по 1929 рік збільшилась з 176 до 347, де товари коштували майже на 25 проц. дешевше, ніж у приватника[4]. Товарооборот же робітничої кооперації за цей же час зріс майже в півтора рази.

Матеріали обстеження, яке провела окружна Рада профспілок наприкінці 1929 року, свідчать про неухильне зростання добробуту трудящих. Заробітної плати вистачало не тільки на харчування, взуття, одяг, житло, паливо, але й на культурний відпочинок. Діти трудящих навчалися в школах, де одержували безплатні сніданки.

---

[1] Газ. «Киевский пролетарий», 24 березня 1927 р.
[2] Газ. «Киевский пролетарий», 4 листопада 1927 р.
[3] Газ. «Киевский пролетарий», 10 травня 1927 р.
[4] Звіт Київського комітету КП(б)У, січень—листопад 1927 р. До XIII окрпартконференції, стор. 27.

Зростав і культурно-освітній рівень робітників. Поряд з підвищенням своєї виробничої кваліфікації, робітники відвідували заняття на різних курсах.

Багато робітників від верстата, які виявляли організаторські здібності у 1926—1928 рр., були висунуті на керівну роботу, що також сприяло підвищенню діяльності радянських, господарських і профспілкових органів. Зокрема, після призначення директором заводу ковкого чавуну одного з кращих робітників-раціоналізаторів тов. Пеха підприємство почало працювати значно краще. Успішно справлявся з роботою майстра одного з провідних цехів цього заводу висуванець тов. Гур'янов[1]. Старого кадрового робітника-клепальника Ф. Чернишова не раз обирали на керівні пости в радянських органах, а в 1928 році його висунули на посаду директора заводу «Арсенал». В цілому у найбільших промислових підприємствах Києва за 1926 рік і перший квартал 1927 року на керівну роботу було висунуто 400 робітників, у тому числі 298 комуністів. Висуванці успішно справлялися з покладеними на них обов'язками[2].

Дійовим заходом поліпшення роботи радянських і господарських органів була критика і самокритика, що розгорнулась після звернення ЦК ВКП(б) від 3 червня 1928 року. Велику роль у розгортанні критики і самокритики, в усуненні недоліків, що перешкоджали успішному соціалістичному будівництву, відіграла окружна газета «Пролетарская правда» і її тисячний актив робітничих кореспондентів. Широкий робкорівський актив мала і газета «Киевский пролетарий».

У 1926—1929 рр. значно пожвавили свою роботу первинні партійні організації, районні і київський окружком партії. Комуністи були в авангарді борців за здійснення соціалістичної індустріалізації країни. Їх самовіддана праця на підприємствах і будовах, безмежна відданість спільній справі, непримиренність до недоліків, принциповість у боротьбі проти троцькістів, правих опортуністів та українських буржуазних націоналістів забезпечувала невпинне зростання авторитету Комуністичної партії. Кращі кадрові робітники — новатори виробництва, активісти — вступали в лави партії.

За 5 років, що минули після смерті В. І. Леніна, київська партійна організація зросла на 1967 чоловік і в травні 1927 року налічувала 11 260 членів і кандидатів партії[3].

У зв'язку з святкуванням десятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції відбувся призов у партію робітників, кращих новаторів. Заяви про бажання стати комуністами подали кадрові робітники заводу «Арсенал» П. М. Старшинов, О. П. Єфіменко, Д. Д. Ціоха, С. І. Антоненко та інші, які тривалий час працювали на заводі і активно боролися за встановлення Радянської влади на Україні.

Зростання київської партійної організації за рахунок передових кадрових робітників сприяло її зміцненню, підвищенню ролі партійних організацій в боротьбі за виконання господарських планів.

Здійснюючи соціалістичну індустріалізацію, робітничий клас Києва під керівництвом партійної організації брав активну участь у боротьбі за колективізацію сільського господарства. Київське робітниче товариство шефства над селом, яке об'єднувало на кінець 1928 року 187 первинних організацій, що охоплювали 15,5 тис. робітників, подавало всебічну допомогу в організації колгоспів, машинно-тракторних товариств, хат-читалень, агрохімічних лабораторій. Київська партійна організація на початку 1928 року відрядила близько 600 комуністів з заводів «Більшовик», «Арсенал», «Ленінська кузня» та ін. підприємств на допомогу соціалістичному будівництву на селі. Половина з них залишилась на постійну роботу в колгоспах і радгоспах. У 1927—1929 рр. 1200 членів товариства зробили 400 виїздів у підшефні села. За допомогою шефів в 1927—1928 рр. у селах Київської округи було засновано 3 колгоспи, 6 машинних товариств, 10 товариств по спільній обробці

[1] Газ. «Киевский пролетарий», 7 липня 1927 р.
[2] Газ. «Киевский пролетарий», 2 серпня 1927 р.
[3] «Бюлетень Київського окружного комітету», 1927, № 2, стор. 42.

землі, 3 меліоративні товариства і 3 — по переробці молочних продуктів. Шефи організували в селах два медпункти, одну амбулаторію, чотири хати-читальні, а також добре обладнану агрохімічну лабораторію. За рахунок шефських організацій утримувалося 7 агрономів і завідуючих хатами-читальнями[1]. Особливо посилилась шефська допомога селу, коли почалась масова колективізація сільського господарства. 1200 передових робітників київських заводів відгукнулись на рішення Комуністичної партії про мобілізацію для роботи на селі 25 тис. робітників і висловили бажання поїхати на роботу в радгоспи і колгоспи[2].

Ця допомога міста селу сприяла тому, що вже на 1 Травня 1930 року в Київській окрузі було створено 539 артілей, 69 тсозів, 41 комуна[3].

Успіхи соціалістичного будівництва, досягнуті в роки індустріалізації, і набутий досвід планування сприяли переходу до складання п'ятирічних планів розвитку народного господарства країни.

2. КИЇВ У ПЕРІОД БОРОТЬБИ ЗА ВИКОНАННЯ ПЛАНУ ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ (1928—1932 рр.)

Роки першої п'ятирічки знаменні гігантськими історичними зрушеннями в економічному і політичному житті країни і величезними перемогами соціалістичного будівництва в СРСР і в складовій, невід'ємній його частині — Радянській Україні.

Досить сказати, що першим п'ятирічним планом розвитку народного господарства УРСР передбачалося збільшення обсягу промислової продукції в республіці майже в три рази і підвищення продуктивності сільського господарства на 50 проц. в порівнянні з довоєнним рівнем.

Скрізь тоді в країні тривало величезне нове будівництво, особливо підприємств важкої промисловості, і насамперед машинобудування, здійснювалась реконструкція старих промислових підприємств, створювались колгоспи і радгоспи.

Трудящі Києва під керівництвом Комуністичної партії боролися за виконання завдань першої п'ятирічки. Велику допомогу їм надавали ЦК ВКП(б) і РНК СРСР. Зокрема, у грудні 1929 року великі і середні підприємства Києва були передані у відання союзних і республіканських об'єднань. Цим самим підприємства були переведені на централізоване постачання сировиною та напівфабрикатами і одержували централізовані замовлення на продукцію. Зміна в підпорядкуванні підприємств міста сприяла значному розвитку київських заводів і фабрик, визначенню їх спеціалізації. Київ починає розвиватися як центр середнього і точного машинобудування.

Серед багатьох проблем перша п'ятирічка намітила і проблему «Великого Дніпра», яка передбачала створення єдиного водного шляху від Балтики до Чорного моря, і будівництво річкового флоту. Центром судобудування повинен був стати Київ.

Ще в 1928 році на нараді в «Укрбудмаштресті» було прийнято рішення про завантаження заводу «Ленінська кузня» замовленнями на виготовлення котлів, машин і суднових механізмів для пароплавів і барж Дніпровського пароплавства. З того часу «Ленінська кузня» і почала спеціалізуватися, як підприємство річкового суднобудування. Перший п'ятирічний план передбачав для заводу «Ленінська кузня» будівництво 60 буксирних пароплавів і 18 барж. Для виконання цього плану були побудовані на березі річки в районі залізничного мосту тимчасові суднобудівні майстерні, а на Рибальському острові — суднобудівну верф. Протягом 1929 і 1930 рр. було збудовано і введено в експлуатацію заготівельний, деревообробний,

---

[1] Робота Київської міської Ради IX скликання, стор. 94.
[2] Газ. «Пролетарська правда», 27 січня 1928 р.
[3] Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Вип. 2. Х., 1930, стор. 66.

монтажний, електрозварювальний та інструментальний цехи, а також житловий будинок і школу ФЗН[1]. У 1930 році завдання по суднобудуванню заводу було збільшено. Зокрема верф повинна була спустити на воду 230 буксирів. Нагадаємо, що до революції колишній Південноросійський завод випускав лише 45 парових машин на рік.

На реконструкцію заводу «Ленінська кузня» уряд у 1931—1932 рр. асигнував 6,5 млн. крб. Були збудовані великий котельний цех, потужна кузня і значно поширені чавуноливарний і сталеливарний цехи. У 1933 році закінчилось спорудження великого механічного цеху для виробництва допоміжних суднових механізмів (штурвалів, брашпилів, конденсаторів тощо) і розпочалось будівництво великого механічного цеху для випуску парових машин. Так, завод «Ленінська кузня» і верф перетворювались у суднобудівельну базу «Великого Дніпра». Колектив цього підприємства за допомогою професора Є. О. Патона першим в країні освоїв виготовлення буксирних пароплавів з суцільнозварними корпусами. Теоретичні обчислення показали, що запровадження цього методу у суднобудуванні може дати 27,5 проц. економії металу, скоротити строки будівництва, знизити його вартість. Заміна клепання електрозварюванням мала революціонізуюче значення в суднобудівній промисловості. Тепер майже 100 проц. з'єднань у річкових суден здійснюється таким способом. Натхненна, творча праця всього колективу давала свої наслідки. Тільки за один 1932 рік валова продукція заводу зросла з 11,5 млн. крб. до 17,2 млн. крб. (у цінах 1926/27 року)[2]. Завод успішно освоїв виробництво нової техніки (клапанні парові машини, пародинамо тощо), звільняючи Радянський Союз від імпорту цих машин.

Взагалі промислові підприємства міста за роки першої п'ятирічки налагодили виробництво понад 200 видів нової продукції — машин, приладів, інструментів, які раніше імпортувались.

Зазнав значної реконструкції завод «Більшовик». На місці старого підприємства фактично був споруджений новий завод. Виросло 6 нових корпусів і цехів, зокрема великий механічний корпус площею 12 тис. кв. м, чавуноливарний цех, цех кислототривкого чавуну, кузня, компресорна станція і багато побутових закладів. Робітники «Більшовика» під керівництвом партійної організації опанували техніку електрозварювання. Якщо у 1929 році на підприємстві був лише один електрозварювальний апарат і один електрозварювач, то в 1933 році більшість робіт у котельному цеху перевели на електрозварювання. Проведена реконструкція давала можливість значно збільшити потужність заводу і розширити асортимент продукції. Так, коли перед реконструкцією завод виробляв 1775 т чавунного литва, то після реконструкції він став виробляти 26 тис. т. Виробництво сталевого литва зросло з 818 т до 10 тис. т, а обсяг котельних робіт зріс з 2,5 тис. до 27 тис. т[3]. Підприємство з 1933 року почало спеціалізуватись на виготовленні устаткування для хімічної промисловості. Завод почав випускати кислототривкий чавун, сталь, а також полімеризатори, концентратори, бензольні колонки, реторти, випарки, сатуратори, дифузори. На XVII конференції ВКП(б) В. В. Куйбишев у своєму виступі підкреслив, що київський завод «Більшовик» є одним з головних підприємств в СРСР, яке вироблятиме хімічну апаратуру в другій п'ятирічці.

За рішенням Радянського уряду в 1929—1931 рр. була проведена рекон-

Завод «Більшовик» після реконструкції. 1932 р.

[1] Будова соціалістичного Києва. 1917—1932 рр., К., 1932, стор. 33.
[2] Там же, стор. 19.
[3] Там же, стор. 13.

струкція київського заводу «Транссигнал», підпорядкованого Наркомату шляхів сполучення. Тоді було споруджено головний корпус та чавуноливарний цех. «Транссигнал» став заводом всесоюзного значення по виготовленню апаратів СЦБ (сигналізація, централізація, блокування), селекторних ключів, жезлових апаратів та іншого устаткування для залізничного транспорту. Про швидкі темпи зростання цього підприємства свідчать такі дані: якщо у 1931 році валова продукція становила 3,9 млн. крб., то у 1932 році — 4,5 млн. карбованців.

Група ударників заводу «Ленінська кузня». 1930 р.

За клопотанням партійних і радянських організацій міста і республіки ЦК ВКП(б) і Радянський уряд виділили кошти для реконструкції заводу ім. Домбаля (тепер ім. Дзержинського), який виробляв трамвайні вагони та капітально ремонтував їх. У 1931—1932 рр. підприємство збагатилось естампажним, стельмаховим і складальним цехами, кузнею. Реконструкція сприяла зростанню виробничої потужності заводу. Раніш він випускав щороку 20 нових і 500 відремонтованих вагонів, а після реконструкції — 280 нових трамвайних вагонів, крім того, завод випускав трамвайне устаткування і капітально ремонтував трамвайні вагони, задовольняючи потреби трамвайного господарства не тільки Києва, а і всієї республіки.

За роки першої п'ятирічки було розширено головний корпус кабельного заводу, збудовано обмотувальний, котельний і прокатний цехи. Виробнича потужність підприємства зросла з 2,3 млн. крб. на рік до 24 млн. крб. (у цінах 1926/27 року)[1]. За висновками спеціальної комісії ВРНГ СРСР, Київський кабельний завод у 1931 році став підприємством союзного значення по виробництву кабелів силових, шахтних, підвісних, емальованих, панцирних та кабелів для врубових машин.

Протягом першої п'ятирічки значно зросло в Києві і виробництво сільськогосподарських машин. Універсальні тракторні сівалки почав виробляти завод «Червоний плугатар», сита для комбайнів — завод ім. Письменного, запасні тракторні частини — завод ім. Лепсе. Після реконструкції профіль заводу «Червоний плугатар» змінюється. З 1932 року він почав масове виробництво траншейних багатоковшових екскаваторів, автобетоно-мішалок, ексцентрикових грохотів тощо[2]. Тоді ж завод став називатись «Червоний екскаватор».

Одночасно з розвитком підприємств середнього і точного машинобудування в Києві досить швидкими темпами зростали легка, харчова, деревообробна, поліграфічна і силікатно-керамічна промисловість. Значної реконструкції зазнали в роки першої п'ятирічки деревообробна фабрика ім. Боженка, яка виробляла меблі, лісохімічний завод по переробці живиці, деревообробний комбінат, що виробляв напівфабрикати для меблевої фабрики та паркет, беконна фабрика в Дарниці та ряд інших підприємств. Кондитерська фабрика ім. К. Маркса після реконструкції збільшила виробництво продукції з 10,7 т у 1930 році до 33,6 т у 1931 році[3].

Водночас у Києві будувалися нові підприємства. В першій п'ятирічці було побудовано і налагоджено виробництво на 26 нових державних фабриках і заводах. Це були в основному великі механізовані підприємства. Введена в дію у 1929 році 4-а взуттєва фабрика вже у 1932 році дала 2,2 млн. пар взуття. Швейна фабрика ім. Горького у тому ж році виготовила продукції на 30 млн. крб. На 20 млн. крб.

---

[1] Будова соціалістичного Києва. 1917—1932 рр., стор. 13.
[2] 50-летие завода «Красный экскаватор». К., 1949, стор. 14—15.
[3] Будова соціалістичного Києва. 1917—1932 рр., стор. 70.

продукції випускала щороку трикотажна фабрика, збудована в 1930 році. Нарощували темпи виробництва і колективи новозбудованих заводів «Червоний гумовик» і термосного, фотохімічної фабрики та інших підприємств.

Про розмах промислового будівництва у Києві красномовно свідчить зростання капіталовкладень у промисловість. Якщо в 1929 році вони становили 10,3 млн. крб., то у 1932 році — 42,5 млн. крб. а в цілому за 4 роки капіталовкладення в промисловість Києва перевищили 115 млн. карбованців.

Поряд з зростанням державної промисловості розвивалася й промислова кооперація міста. У 1930 році у Києві налічувалось 102 промислові кооперативи,. які об'єднували 17 981 чол. Промкооперація поширювалась не шляхом кількісного зростання підприємств, а шляхом укрупнення існуючих, їх спеціалізації. Головна увага промкооперації була спрямована на розвиток виробництва будівельних матеріалів та виробів з місцевої сировини і утилю. Підприємства промкооперації в 1928—1930 рр. виробляли картоплечистки, овочерізки, провадили лагодження взуття та одягу. Тоді ж були створені великі виробничі об'єднання — «Коопремонт», «Кооподяг», «Харчопродукт», «Текстильник» та ін. За 1930—1933 рр. продукція промислової кооперації зросла з 43 млн. крб. до 154 млн. крб., головним чином за рахунок збільшення виробництва речей широкого вжитку. В роки п'ятирічки відбувалася дальша концентрація і деяка реконструкція підприємств, зростала продуктивність праці членів артілей. Це дало можливість промкооперації зменшити кількість робітників у своїй системі, передавши у державну промисловість до 10 тис. робітників[1].

Досить значне місце в київській промисловості посідали і підприємства окремих відомств. Найбільшими серед них були КПВРЗ, майстерні Дніпровської флотилії, електро-механічні майстерні Південно-Західної залізниці (КРЕЗ) та інші. Відомча промисловість у зв'язку з загальним розвитком народного господарства теж значно зростала і в 1929—1930 рр. давала продукції на 28 млн. крб., або майже 12 проц. загальної продукції державної промисловості міста[2].

В цілому за першу п'ятирічку вся промисловість Києва збільшила обсяг виробництва в 4,2 раза і виробляла продукції майже на півмільярда крб.[3]. Головною особливістю в розвитку промисловості Києва у першій п'ятирічці було те, що металообробна промисловість стала домінуючою.

Налагодження виробництва машин і приладів було великим досягненням в боротьбі за економічну незалежність СРСР. Якщо в 1927—1928 рр. харчова промисловість більше ніж у 2,5 раза перевищувала металообробну промисловість щодо обсягу продукції, то наприкінці першої п'ятирічки ці галузі вже вирівнюються. У металообробній промисловості в 1932 році було зосереджено 39,4 проц. всіх робітників. Друге місце щодо кількості робітників (25,2 проц.) посідала взуттєва і швейна промисловість.

Таким чином, промисловість Києва розвивалась у цілковитій відповідності з директивами Комуністичної партії і Радянського уряду про здійснення соціалістичної індустріалізації країни.

Збільшення випуску промислової продукції заводами і фабриками Києва, природно, відбилося і на питомій вазі київської промисловості щодо промисловості УРСР і всього Радянського Союзу. Вона становила 10,7 проц. усієї промисловості республіки і 2,5 проц. промисловості СРСР[4].

У першій п'ятирічці в Києві була організована і розвинулась фотокінопромисловість.

---

[1] Матеріали до звіту Київської міськради XI скликання (1931— 1934 рр.). До виборів Рад 1934 р. К., 1934, стор. 13.

[2] Звіт Київської міської Ради X скликання. К., 1931, стор. 18.

[3] Народногосподарський план м. Києва на 1936 р. К., 1936, стор. 217.

[4] Журн. «Господарство України», 1932, № 12, стор. 141.

Нові для Києва галузі з'явилися і в харчовій промисловості. Зокрема було налагоджено виробництво консервів, бекону, крохмалу. Різко збільшила випуск продукції кондитерська промисловість. Виробництво взуття зросло в 5,5 раза, швейних виробів — у 19 разів, трикотажних виробів — у 23 рази[1].

Краща бригада паровозного цеху КПВРЗ. 1931 р.

Величезну братерську допомогу трудящим Києва у здійсненні завдань першої п'ятирічки подавали колективи промислових підприємств Москви, Ленінграда, Тули, Ярославля та інших міст Російської федерації. Зокрема, робітники московського заводу «Красный пролетарий», ленінградського — «Красный путиловец», горьковського «Двигатель революции» виконували замовлення на устаткування для київського заводу «Ленінська кузня». Завод «Красная Пресня» у Москві, електрозавод у Ярославлі, підприємства Тули та Іжевська — оснащували свердлильними і токарними верстатами київський завод «Червоний двигун»[2]. Протягом 1931—1932 рр. кондитерська фабрика ім. К. Маркса одержала з Москви і Ленінграда 35 першокласних заверточних та кегельних машин[3]. Робітники Ленінграда за короткий час виготовили устаткування для першої черги Київської районної електростанції. У 1932 році Київська трикотажна фабрика одержала 140 машин, виготовлених на заводах Москви і Ленінграда. Текстильні фабрики Російської федерації постачали сировину швейним підприємствам Києва. У свою чергу кияни з великим ентузіазмом виконували замовлення Магнітобуду, Кузнецькбуду, Березниківського хімкомбінату та інших новобудов країни.

Промисловість Києва, що розвивалася, споживала багато електроенергії. І введена в дію 2 травня 1930 року перша черга київської районної електростанції потужністю 21,3 тис. кіловат уже не могла задовольнити зростаючі потреби міста. Тому постало питання про реконструкцію існуючих і будівництво нових електростанцій. Це було здійснено в роки другої п'ятирічки.

Оновлення верстатного парку на фабриках і заводах, освоєння виробництва нових видів продукції постійно вимагали підвищення технічних знань робітників та інженерно-технічних працівників. Тому І всесоюзна конференція працівників соціалістичної промисловості, скликана ЦК ВКП(б) і РНК СРСР 4 лютого 1931 року, проголосила: «Техніка в період реконструкції вирішує все!» Комуністична партія закликала робітничий клас, господарників-комуністів покласти край зневажливому ставленню до техніки, оволодіти новою технікою і цим самим прискорити реконструкцію народного господарства. Це було тим більш необхідно, бо робітничий клас країни поповнювався з середовища селян, які не мали ніякого досвіду роботи на механізованих промислових підприємствах.

Зросла і чисельність робітників на підприємствах Києва. На кінець п'ятирічки тут працювало понад 50 тис. робітників.

В результаті величезної організаторської роботи Комуністичної партії Радянський Союз у реконструктивний період, як зазначалося на XVII з'їзді партії, перетворився в країну масового технічного навчання. Робітники Києва під керівництвом міської партійної організації наполегливо оволодівали технікою. В 1931 році на 20 найбільших підприємствах міста постійно працювало 386 виробничо-технічних гуртків. На заводах «Більшовик», «Ленінська кузня», «Арсенал», кабель-

[1] Журн. «Соціалістичний Київ», 1937, № 10, стор. 19.
[2] Газ. «Пролетарська правда», 20 жовтня 1931 р.
[3] Київський облдержархів, ф. Р-292, оп. 1, спр. 322, арк. 115.

ному та ін. були створені виробничо-технічні гуртки, курси підвищення кваліфікації майстрів та середнього технічного персоналу, вечірні технікуми. Для керівних працівників цехів був організований постійно діючий семінар по вивченню технологічних процесів. Великий потяг до технічних знань виявляли комсомольці. Наприклад, у квітні 1931 року у виробничо-технічних гуртках заводу «Більшовик» навчалось 1200 комсомольців, на курсах підготовки бригадирів — 50 чоловік[1].

Велику роль в організації технічної пропаганди відігравали будинки техніки. До читання лекцій і проведення консультацій залучались видатні виробничники-фахівці і вчені, зокрема, перед робітниками часто виступав з лекціями академік Є. О. Патон.

У період соціалістичної реконструкції народного господарства особливо гостро постало завдання підготовки нової, радянської, зокрема технічної, інтелігенції. Колективи промислових підприємств посилали на навчання передових робітників. У 1931 році завод ім. Лепсе направив у київські вузи 120 чол., завод «Ленінська кузня» — 47, депо ім. Андреєва — 20 чоловік[2]. Значна частина випускників київських технічних вузів направлялась для роботи на підприємства міста. Це сприяло збільшенню тут кількості інженерно-технічних кадрів. Цікаві такі дані: якщо в 1913 році на підприємствах Києва працювало 380 інженерно-технічних працівників, то на кінець п'ятирічки лише на заводі «Більшовик» було 414 інженерів і техніків, на заводі «Ленінська кузня» — 406, «Червоному екскаваторі» — 112 чоловік.

Піднесення народного господарства республіки, велике зростання економіки міста в роки довоєнних п'ятирічок визначили інтенсивний розвиток Київського залізничного вузла, зумовили його реконструкцію. Якщо напередодні першої п'ятирічки вантажооборот залізничного вузла становив 1518 тис. т на рік, а кількість перевезених пасажирів 1900 тис., то в останній рік першої п'ятирічки вантажооборот збільшився в 2,2 раза, а кількість пасажирів — в 3,5 раза проти 1927/28 року[3]. У 1934 році було в основному закінчено будівництво першої черги нового Київського вокзалу, спорудження якого розпочалося ще в 1928 році.

Відкриття нового залізничного вокзалу мало важливе значення для поліпшення обслуговування пасажирів.

Будувався Київський цивільний аеропорт, який став до ладу у першому кварталі 1933 року. Спочатку провадились лише випадкові рейси на поштових літаках, а з серпня 1933 року був відкритий регулярний поштово-пасажирський рух на лінії Київ — Харків. У наступні роки відкрито ряд нових ліній. Цивільний повітряний транспорт набував все більшого значення.

Роки першої п'ятирічки увійшли в історію соціалістичного будівництва як період величезного розгортання соціалістичного змагання і ударництва, що стали могутньою рушійною силою у боротьбі за виконання народногосподарських планів.

Важливе значення для розгортання масового соціалістичного змагання мало звернення XVI конференції ВКП(б) «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу». У відповідь на заклик Комуністичної партії колективи київських фабрик і заводів широко розгорнули рух ударників. Вже на 1 жовтня 1930 року у Києві було охоплено соцзмаганням і ударництвом 61,9 проц., а на 1 листопада 1931 року — 75 проц. загальної кількості робітників. Особливо широко розгорнулося змагання на заводах «Більшовик», ім. Лепсе та

Київська районна електростанція. 1932 р.

[1] Газ. «Молодий пролетар», 26 квітня 1931 р.
[2] Київський облдержархів, ф. Р-83, оп. 1, спр. 146, арк. 19, 20.
[3] Матеріали до звіту Київської міської Ради XI скликання, стор. 17.

на ін. основних підприємствах металопромисловості, де ударники становили більш як 81 проц. всіх робітників[1].

Соцзмагання характеризувалося не лише зростанням кількості учасників у ньому, а й якісно новими формами, такими як зустрічний промфінплан, змінно-зустрічне планування та організація госпрозрахункових бригад. Наскільки ефективним засобом в боротьбі за збільшення виробництва продукції при зниженні її собівартості були зустрічні промфінплани, видно на прикладі заводу «Більшовик». Тут виконання зустрічного промфінплану в 1932 році дало підприємству 800 тис. крб. економії, великі заощадження металу, збільшило випуск литва.

Госпрозрахунок поєднував соціалістичні методи праці з матеріальним заохочуванням робітників. Ця форма також набула великого поширення. До квітня 1932 року в місті працювало близько 2 тис. госпрозрахункових бригад.

Соціалістичне змагання сприяло розвиткові раціоналізаторської думки київських робітників та інженерів, які зробили ряд винаходів, що мали велике значення для всього Радянського Союзу. Так, робітник тов. Ющенко винайшов універсальний водомір, що дало підприємству, на якому він працював, 400 тис. крб. економії на рік. Хімічне машинобудування вимагало нових сортів кислототривкого чавуну. Інженери заводу «Більшовик» тт. Немічнов і Яковенко в 1931 році вирішили проблему виплавки кислототривкого чавуну, який раніше доводилось купувати за кордоном. Його почали відливати на заводі «Більшовик». Партосередок сталеливарного цеху в січні 1932 року прийняв рішення відливати щомісяця не менш, ніж 16 т кислототривкого чавуну. Бригада тов. Полозова під керівництвом інженера-комуніста Пешинця оволоділа технікою виробництва складної апаратури — полімеризаторів для збудованих у нашій країні вперше в світі заводів синтетичного каучуку. Таку апаратуру передбачалось завозити з США. Цим самим робітники та інженери заводу «Більшовик» заощадили країні 6,4 млн. крб. золотом.

В цілому на підприємствах Києва тільки за один 1930 рік було подано 2843 раціоналізаторські пропозиції, економія від впровадження яких становила 960 тис. крб., а в 1931 році запровадження 8693 пропозицій заощадило 5673 тис. карбованців[2].

Всенародне соціалістичне змагання за виконання п'ятирічки за чотири роки дало прекрасні наслідки. Київський машинобудівний завод «Більшовик» свою п'ятирічку виконав за 3 роки 2 місяці і 22 дні[3]. Від річної програми у 3 млн. крб. на початок п'ятирічки до 26 млн. крб. в 1932 році — такий шлях наполегливої боротьби колективу робітників, інженерів і техніків заводу «Більшовик». Складне устаткування і апаратура, переважно власної конструкції, вироблялось для новобудов першої п'ятирічки: деталі блюмінга для Дзержинського заводу Дніпрокомбінату, коксові батареї для Кузнецького заводу, газові клапани для Магнітогорського заводу, полімеризатори для Ярославського заводу синтетичного каучуку, газгольдери для Березниківського хімкомбінату і т. д.[4]. В роки першої п'ятирічки завод «Більшовик» постачав апаратуру більше як 20 цукровим заводам, збудованим у Середній Азії, на Північному Кавказі, на Україні.

Завод «Ленінська кузня» першу п'ятирічку виконав за 3 роки 4 місяці 25 днів. На початку п'ятирічки підприємство давало країні продукції на 3 млн. крб. за рік, а у 1932 році — в десять разів більше. В роки першої п'ятирічки робітники і конструктори заводу розв'язали дуже складне завдання — налагодили серійний випуск машин з клапанним паророзподільником. Особливо відзначились при цьому майстри механічного цеху С. Крюков та Н. Карпенко, слюсарі О. Курек і П. Негода, токар П. О. Малюта. Колектив суднобудівників одержав подяку і премію — 300 тис. карбованців.

---

[1] Журн. «Ударник», 1932, № 11-12, стор. 1.
[2] Журн. «Ударник», 1932, № 33-34, стор. 3.
[3] Журн. «Ударник», 1932, № 10, стор. 8.
[4] Журн. «За індустріалізацію і колективізацію», 1933, № 3-4, стор. 23.

Ряд підприємств Києва — кондитерська фабрика ім. К. Маркса, кабельний завод, деревообробна фабрика ім. Боженка, шкірзавод ім. Фрунзе — виконали свої п'ятирічки за 2,5—3 роки.

«Успішне виконання першої п'ятирічки, у той час, коли в країнах капіталізму лютувала найруйнівніша світова економічна криза, — яскравий доказ переваги соціалістичної системи господарства над капіталістичною. Ця перемога високо піднесла міжнародний авторитет СРСР»[1].

Організаторами мас в боротьбі за дострокове виконання п'ятирічки виступали комуністи. Після XVI з'їзду партії київська партійна організація провела велику роботу по мобілізації трудящих на виконання народно-господарських планів. На 1930 рік припадає і створення київської міської партійної організації. У Києві після ліквідації округ були також створені загальноміські профспілкові, комсомольські, господарські і планові органи. Перебудова забезпечила більш оперативне керівництво розвитком усього народного господарства, зокрема промисловості.

До 1931 року на більшості підприємств Києва існували тільки загальнозаводські, загальнофабричні парторганізації і не було партгруп в цехах і бригадах. Це утруднювало керівництво підприємством і проведення політично-масової роботи. Враховуючи ці обставини, бюро Київського міськкому в травні 1931 року перебудувало структуру парторганізацій, створивши на великих промислових підприємствах парткоми і партгрупи в цехах, бригадах — в кожній самостійній виробничій одиниці[2].

Партійні групи одразу ж активно включилися в боротьбу за дострокове виконання завдань п'ятирічки. Так, партійна група бригади тов. Грезіна виступила ініціатором змінно-зустрічного планування на заводі «Ленінська кузня», правильно розставила сили комуністів, і, як наслідок, — продуктивність праці в бригаді значно зросла. Високих виробничих показників добивалися і бригади: ковалів на чолі з тов. Островським та слюсарів, яку очолював тов. Гнездилов. Приклад комуністів наслідували безпартійні. Опановуючи техніку виробництва, підвищуючи свою кваліфікацію, молодіжні бригади тт. Капшика, Хірмака, Блохи, Дубчака всі замовлення виконували в строк і високоякісно.

Поліпшення внутріпартійної і масово-політичної роботи на підприємствах, ударна праця комуністів сприяла зростанню лав партії. За час від першої міської партійної конференції (вересень 1930 р.) до другої (липень 1931 р.) київська парторганізація зросла з 19 095 до 25 799 членів і кандидатів партії[3].

Київський міськком партії добився того, що в 1931 році в ряди партії вступали головним чином передові кваліфіковані робітники. Так, наприклад, в першому півріччі 1931 року 97,5 проц. прийнятих парторганізацією Києва в свої ряди були робітники від верстатів та залізничники. Процент робітників у київській міській організації зріс з 60,2 у липні 1931 року до 68 проц. у червні наступного року.

Парторганізація заводу «Більшовик» у 1931 році налічувала вже на своєму обліку близько 1000 комуністів[4]. Більш ніж у два рази збільшилась за 1931—1932 рр. чисельність комуністів на заводі «Ленінська кузня», КПВРЗ, в залізничному депо, на кабельному заводі та ін. промислових підприємствах.

Постійний ріст партії вимагав поліпшення марксистсько-ленінського виховання комуністів. Київська міська організація, як і вся партія в цілому, добивалась, щоб усі комуністи постійно вивчали марксистсько-ленінську теорію, історію партії. З цією метою створювались політшколи і гуртки. Наприклад, на заводі «Більшо-

---

[1] 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, стор. 13.
[2] Газ. «Пролетарська правда», 24 травня 1931 р.
[3] Журн. «За індустріалізацію і колективізацію», 1931, № 11-12, стор. 53.
[4] Газ. «Пролетарська правда», 26 червня 1932 р.

вик» в 1931 році було створено 52 політшколи та партійні гуртки. На початок 1932 року у політшколах й гуртках міста навчалося більше як 49 тис. чоловік[1].

Велику роботу по пропаганді марксистсько-ленінської теорії і історії більшовизму проводили міський, районні та заводські партійні кабінети, створені на заводах «Більшовик», «Арсенал», «Ленінська кузня», КПВРЗ, «Транссигнал» та інших підприємствах, де були найбільш чисельні парторганізації.

Поліпшення марксистсько-ленінського виховання комуністів сприяло зростанню ідейно-теоретичного рівня членів і кандидатів ВКП(б), посиленню революційної пильності і боєздатності парторганізацій.

З метою вигнання з партії троцькістсько-бухаринських і буржуазно-націоналістичних елементів, кар'єристів і бюрократів пленум ЦК ВКП(б) в січні 1933 року прийняв рішення про проведення чистки партії і припинення прийому в партію до закінчення чистки. Головою обласної комісії по проведенню чистки партії на Київщині ЦК ВКП(б) затвердив Д. З. Мануїльського. Чистка допомогла київській партійній організації, як і всій партії, звільнитись від чужих і кар'єристських елементів і сприяла підвищенню авангардної ролі партійної організації в боротьбі за побудову соціалістичного суспільства.

Токар заводу «Ленінська кузня» П. О. Малюта — один з кращих ударників країни в роки першої п'ятирічки. 1930 р.

Активну участь у соціалістичному будівництві брали комсомольці. Київська міська комсомольська організація під керівництвом партійної організації успішно поповнювала свої ряди за рахунок передової робітничої молоді. В 1932 році робітниче ядро київської комсомольської організації складало 90 процентів.

Комсомольці виступали ініціаторами цінних починань. На кабельному заводі в 1931 році за їх прикладом сотні робітників включилися в змагання за заощадження кольорових металів. З ініціативи комсомольців судноверфі на початку 1931 року був організований збір металолому. На заводі «Фізико-хімік» комсомольська бригада виготовила верстат для виробництва свердел, які завозились з США. Більшість комсомольців київських підприємств були передовиками виробництва. У липні 1931 року на кабельному заводі майже всі комсомольці були ударниками праці, на заводі «Ленінська кузня» — 86 проц. комсомольців, на заводі «Більшовик» — 87 проц. У 98 комсомольських організаціях київських підприємств у липні 1931 року ударниками виробництва було понад 80 проц. всіх комсомольців. Якщо в кінці 1931 року на підприємствах Києва були ударниками 73 проц. всіх робітників, то серед молоді — 90 процентів[2].

Відповідно до рішень Комуністичної партії і Радянського уряду в 1930—1934 рр. була проведена перебудова структури діяльності Рад. У зв'язку з цим були поширені права і функції Київської міської Ради. Провідне місце в її діяльності зайняли відділи по керівництву промисловістю — промисловий, праці, міського господарства. Через свої відділи, з допомогою секцій і депутатських груп, міськрада мобілізувала трудящих на боротьбу за виконання виробничих планів, здійснювала керівництво будівництвом і розгортала роботу по благоустрою міста.

Водночас з зростанням населення, а за роки п'ятирічки населення Києва зросло майже на 90 тис. чол., змінився і його соціальний склад. Робітничий прошарок міста (разом з сім'ями) збільшився — з 132 тис. чол. у 1926 році до 271 тис. —

[1] Газ. «Правда», 1 березня 1932 р.
[2] Газ. «Молодий пролетар», 1 січня 1932 р.

у 1931 році. Значно виросла група пролетарського студентства (стипендіатів) — з 7 до 35 тис. чоловік.

Зміни в соціальному складі населення, зміцнення соціалістичної держави, Радянської влади дали можливість демократизувати вибори до Рад. З активною участю робітників міськрада під час підготовки до виборів у 1931 році переглянула і доповнила списки виборців. Якщо в 1928/29 рр. із загальної кількості 312 225 чол. було позбавлено виборчих прав 34 798 чол. (близько 10 проц.), то в 1931 році з загальної кількості 370 070 чоловік — лише 11 099 чол. (2,9 проц.). Міськвиборчком у 1931 році створив 511 виборчих дільниць проти 394 у минулу виборчу кампанію.

Звітна кампанія Київської міської Ради проходила під знаком зростання політичної активності й виробничого ентузіазму робітничого класу. На звітних зборах виступило більше 4200 чоловік. Схвалюючи звіти депутатів, збори виборців на промислових підприємствах і в учбових закладах доручали новому складу міської Ради ще більше посилювати темпи соціалістичного наступу на всьому фронті, ще активніше боротися за виконання і перевиконання планів індустріалізації Києва.

Колективи заводів під час перевиборів Київської міської Ради брали зустрічні виробничі зобов'язання. Як зразок можна згадати зустрічне зобов'язання робітників заводу «Ленінська кузня»: «Намітивши генеральну реконструкцію заводу, ми, робітники, даємо обіцянку працювати по-ударному, не послаблювати набутих темпів, здійснити реконструкцію в намічений термін. Будемо вести рішучу боротьбу з прогульниками, браком, дамо 100 проц. учасників у соцзмаганні та ударництві, передплатимо позику «5 за 4 роки» на 100 проц. Відробимо один день на механізацію Донбасу. Виділимо найкращих ударників на роботу в Донбас»[1].

На виборчі дільниці з'явилось понад 92 проц. всіх виборців, які майже одностайно проголосували за висунутих кандидатів. До нової міської Ради було обрано 2381 депутата і 78 кандидатів (проти 2007 депутатів і 257 кандидатів попереднього скликання). У новому складі Київської міської Ради збільшився процент робітників на 7,8 проц., членів партії — на 9,3 проц., жінок — на 3,5 проц.

Незважаючи на помітне зростання міського населення, особливо робітничого класу, комунальне господарство Києва не зазнало в роки першої п'ятирічки значної реконструкції і не могло задовольнити зрослих потреб киян. Асигнування на комунальне господарство були недостатні і давали можливість тільки підтримувати його основний фонд. У 1931—1933 рр. у комунальне господарство Києва вкладалось в середньому лише по 11,4 млн. крб. на рік. Все ж з 1929 по 1931 рік у Києві було збудовано 120 тис. кв. м житлової площі. Житловий фонд Києва на 1934 рік становив 3,8 млн. кв. метрів[2].

---

[1] Журн. «За індустріалізацію і колективізацію», 1931, № 6, стор. 59, 60.

[2] Матеріали до звіту Київської міської Ради XI скликання, стор. 29, 31.

Урочисті збори в Пролетарському саду, присвячені 10-річчю ЛКСМУ. 1929 р.

Проводились будівельні і реконструктивні роботи на київському трамваї, водопроводі. За 1931—1934 рр. було прокладено 11 км нових трамвайних колій, капітально відремонтовано 16,9 км; рухомий склад збільшився на 10 пульманів, 22 одинарні і 52 причіпні вагони; було організовано вантажний трамвайний парк загальноміського обслуговування (103 вагони).

Хрещатик.

Зростання населення і промисловості рік у рік збільшувало потреби у воді. Тимчасом Київ мав застарілий, дуже амортизований водопровід. У зв'язку з цим необхідно було вкласти великі кошти для поновлення комунікацій водопроводу, заміни старих труб новими, для побудови нових і капітального ремонту старих свердловин тощо. За 1931—1934 рр. на капітальні роботи по артезіанському водопроводу було витрачено понад 8 млн. крб. Це дозволило розширити водопровідну сітку. Проте перебої у водопостачанні ще відчувались.

Розширилась і каналізаційна сітка. У місті було прокладено 8,3 км нових ліній і замінено 5,6 км ліній трубами більшого діаметру. Проте каналізаційна сітка у 1934 році охоплювала менше 50 проц. забудованих садиб і вимагала дальшої реконструкції і нового будівництва.

Невпинно зростала роль житлової кооперації. За 1931—1934 рр. їй було передано 244 тис. кв. м жител при загальному прирості націоналізованого фонду в 298 тис. кв. метрів.

Роки першої п'ятирічки ознаменувалися велетенськими історичними зрушеннями в економічному і політичному житті країни, величезними перемогами соціалістичного будівництва в СРСР, зокрема в його складовій, невід'ємній частині — Радянській Україні.

В результаті успішного виконання першого п'ятирічного плану в СРСР було побудовано фундамент соціалістичної економіки, соціалістична власність стала панівною в усьому народному господарстві. СРСР перетворився на індустріальну країну з великим механізованим сільським господарством, незалежну в техніко-економічному відношенні від розвинутих капіталістичних країн. Водночас у СРСР було в основному ліквідовано останній експлуататорський клас — куркульство.

Була ліквідована жахлива спадщина минулого — безробіття в місті і зубожіння на селі. Бурхливо зростала й розквітла радянська культура — соціалістична за змістом і національна за формою.

Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) у січні 1933 року підвів підсумки виконання першої п'ятирічки. Пленум визначив і основні завдання на другу п'ятирічку, вказавши, що одночасно з широким промисловим будівництвом необхідно прискорити освоєння нових, вже збудованих промислових підприємств і нової техніки.

Житловий будинок на вул. Пирогова. 1937 р.

КИЇВ У ПЕРІОД ЗАВЕРШЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (1933 — червень 1941 рр.)

I. БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ КИЄВА ЗА ДОСТРОКОВЕ ВИКОНАННЯ ПЛАНУ ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ (1933—1937 рр.)

Радянський Союз, достроково виконавши першу п'ятирічку, вступив у новий період розвитку — період завершення соціалістичної реконструкції всіх галузей народного господарства нашої країни на найновішій технічній базі.

Ще в 1932 році в ході боротьби за виконання плану останнього, завершального року першої п'ятирічки почалась підготовка до складання другого п'ятирічного плану. Тоді на підприємствах Києва, в цехах і бригадах докладно обговорювались контрольні цифри, вносились конкретні пропозиції, спрямовані на піднесення економіки. На початку 1934 року XVII з'їзд ВКП(б) затвердив другий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР. В ньому передбачалось вирішення великих господарських і політичних завдань: побудувати більше як 4,5 тис. промислових підприємств, освоїти нові і реконструйовані в період першої п'ятирічки підприємства, підвищити добробут і культуру трудящих. Треба було завершити колективізацію сільського господарства, піднести рівень його механізації, зміцнити організаційно колгоспи, МТС і радгоспи. В галузі політичній основним завданням була остаточна ліквідація капіталістичних класів в СРСР.

Боротьба за здійснення плану другої п'ятирічки проходила в складній міжнародній обстановці. Загострення протиріч капіталістичного світу призвело до посилення масового революційного руху. Вихід з цього становища імперіалісти бачили в розгортанні нової світової війни, у встановленні в країнах капіталу диктатури найреакційніших елементів. У Німеччині в 1933 році встановилася фашистська диктатура. На шлях фашистської агресії стала Італія. Іспанські фашисти у 1936 році підняли заколот з метою захопити владу в країні. В 1937 році до «Антикомінтернівського пакту», укладеного Німеччиною і Італією, приєдналася Японія.

В цій складній міжнародній обстановці Радянський Союз залишався вірним ленінським принципам зовнішньої політики, послідовно боровся за збереження миру, за створення системи колективної безпеки. Представники СРСР на різних міжнародних конференціях викривали підступні плани імперіалістів, закликали

трудящих усього світу згуртовуватися для боротьби проти тих, хто штовхав мільйони людей у прірву варварства, людиноненависництва і братовбивчої війни.

Боротьба іспанського народу проти фашистських заколотників знайшла відгук у серцях трудящих всіх країн. Радянський народ, трудящі Радянської України і Києва, що самі пройшли тяжкий шлях боротьби з іноземними загарбниками, з великим ентузіазмом відгукнулись на заклик робітниць Трьохгорної мануфактури ім. Дзержинського міста Москви — подати допомогу бійцям героїчної Іспанії.

На заводах, фабриках, в організаціях та установах Києва відбувалися загальні збори робітників, інженерно-технічних працівників і службовців, де одностайно приймали резолюції: «...палко вітати героїчний іспанський пролетаріат, який бореться проти озвірілих банд фашистських заколотників»[1].

Трудівники Києва подавали допомогу жінкам і дітям Іспанії. На підприємствах і установах провадився збір коштів. Лише за один день на 4-й взуттєвій фабриці було зібрано 375 крб. Робітники заводу «Більшовик», 1-ї і 8-ї взуттєвих фабрик прийняли рішення відрахувати чверть свого денного заробітку у фонд допомоги сім'ям бійців героїчної Іспанії. Вони закликали всіх трудящих України наслідувати їх приклад[2]. За ініціативою народної артистки СРСР М. І. Литвиненко-Вольгемут 11 жовтня 1936 року в Клубі харчовиків була влаштована вистава «Запорожець за Дунаєм» за участю провідних артистів Державного ордена Леніна академічного театру опери і балету УРСР, збір від якої ввійшов до фонду допомоги героїчним бійцям Іспанії. Своє почуття пролетарської солідарності з іспанським народом, що вів героїчну боротьбу проти озвірілого фашизму, робітники і робітниці, інженери, лікарі, діячі науки і мистецтва Києва висловили і на 50-тисячному мітингу, що відбувся на стадіоні «Динамо».

Міжнародна обстановка вимагала зміцнення могутності і обороноздатності нашої Батьківщини, а забезпечити це міг лише прискорений розвиток промисловості і всього народного господарства.

Виняткову роль у піднесенні промисловості і господарства Києва відіграла постанова XII з'їзду КП(б)У (січень 1934 р.) про перенесення сюди столиці Радянської України.

День переїзду до Києва ЦК КП(б)У та Радянського уряду — 24 червня 1934 року — перетворився на народне свято трудящих, на демонстрацію їх відданості і безмежної любові до Комуністичної партії і Радянського уряду, на демонстрацію сили і могутності квітучої індустріально-колгоспної України — невід'ємної частини великого Радянського Союзу.

Після мітингу на привокзальній площі члени ЦК КП(б)У та уряду Радянської України С. В. Косіор, П. П. Постишев, Г. І. Петровський, В. П. Затонський, О. Г. Шліхтер та ін. прибули на урядову трибуну біля оперного театру, де вони прийняли військовий парад і вітали багатотисячні колони демонстрантів.

Здійснення планів другої п'ятирічки відбувалось у нових, більш сприятливих умовах. Насамперед значно зросла технічна оснащеність промисловості і транспорту. На новій технічній основі було реконструйовано найбільші тоді в Києві підприємства «Ленінська кузня», «Більшовик», «Червоний екскаватор», швидкими темпами йшло спорудження заводу верстатів-автоматів, одержували також нові механізми й машини інші заводи й фабрики. ЦК КП(б)У, Раднарком УРСР безпосередньо керували і постійно подавали

Г. І. Петровський розмовляє з делегатами IX з'їзду ЛКСМУ. 1936 р.

[1] Газ. «Пролетарська правда», 23 вересня 1936 р.
[2] Там же.

конкретну дійову допомогу партійним, господарським організаціям у розвитку економіки і культури. Завдяки героїчним зусиллям трудящих значно прискорились темпи зростання промисловості Києва: у 1934 році, наприклад, приріст промислової продукції становив 27 проц., у 1935 році — 24 проц., у 1936 році — майже 32 проценти[1]. Обсяг продукції державної промисловості Києва у 1936 році досяг 830,6 млн. крб., вдвоє перевищивши рівень 1932 року. Тільки річний приріст продукції у 1936 році був майже втроє більший, ніж весь випуск продукції у 1913 році. Промисловість Києва за роки другої п'ятирічки збільшила випуск продукції в 1,5 раза, а металообробні підприємства — майже в 3 рази, хімічні — в 4 рази. Значно зросли в період другої п'ятирічки і капіталовкладення у промисловість міста. Якщо в 1933 році київські підприємства освоїли 36,5 млн. крб. капіталовкладень, у 1934 році — 56,2 млн. крб., у 1935 році — 78,9 млн. крб., то в 1936 році — 96,8 млн. крб. — майже втроє більше, ніж у 1933 році. За 4 роки капіталовкладення становили 268,4 млн. крб., тобто зросли майже втроє проти першої п'ятирічки.

Друга п'ятирічка стала для Києва періодом небувалого промислового і культурного піднесення. На його околицях тоді виросли нові, оснащені сучасною передовою технікою промислові підприємства: завод верстатів-автоматів ім. Горького, Дарницький вагоноремонтний, контрольно-вимірювальних приладів, «Головдруку», асфальтовий, дослідний керамічний та інші. По суті, новими стали заводи ім. Лепсе, трамвайний, судноверф, м'ясокомбінат, трикотажна, кондитерська, швейні та інші фабрики.

Нове промислове будівництво, докорінна реконструкція старих київських підприємств і на цій базі значне зростання випуску продукції визначали профіль міста як центру середнього машинобудування і легкої промисловості. Питома вага промисловості Києва серед інших міст Радянської України в другій п'ятирічці значно збільшилась.

Зросло і значення Києва як адміністративного центру великої області і столиці Української РСР, як центру наукового і навчального.

Відкриття наскрізного судноплавства по Дніпру і зростання вантажообороту залізничних і водних шляхів ще більше посилили роль Києва як транспортного вузла.

З розвитком промисловості зростав і робітничий клас Києва: якщо в 1932 році на підприємствах було 48,6 тис. робітників і службовців, то в 1937 році — 73,7 тис., а разом з допоміжними робітниками та учнями — 81,8 тис. чоловік[2]. За період другої п'ятирічки населення Києва зросло більш як на 100 тис. і на кінець 1937 року перевищувало 700 тис. чол. Дедалі поліпшувався добробут трудящих. Заробітна плата робітників значно підвищилась. Розвиток радянської торгівлі, зниження цін на промислові і продовольчі товари підвищували реальну заробітну плату трудящих.

Успішна реконструкція промисловості і сільського господарства, здійснювана в період п'ятирічки, забезпечила технічне переозброєння народного господарства. Потрібні були кадри, які могли б оволодіти новою технікою і максимально її використати. На новому етапі технічного прогресу Комуністична пар-

Пасажирський пароплав, збудований заводом «Ленінська кузня». 1937 р.

[1] Журн. «Соціалістичний Київ», 1937, № 10, стор. 20.
[2] Там же.

тія висунула лозунг «Кадри вирішують все!». Це був заклик до освоєння техніки, створеної в період індустріалізації. У відповідь на заклик Комуністичної партії широко розгорнувся могутній рух передових робітників-стахановців за опанування техніки, за перегляд застарілих технічних норм. Рух новаторів промисловості створював нечувані можливості для зростання продуктивності праці. В числі перших у Києві почали ширше запроваджувати прогресивні методи праці колективи заводу «Арсенал», «Більшовика», «Ленінської кузні», 4-ї взуттєвої фабрики та інших підприємств. Вже на початок 1936 року на заводах і фабриках Києва новатори виробництва становили 17 проц. загальної кількості робітників, а на початку 1937 року їх уже було 43 проценти[1].

В. Ф. Донець — кращий стахановець червонопрапорного заводу «Транссигнал». 1937 р.

25 жовтня 1936 року в Києві, за рішенням ЦК КП(б)У та Київського обкому партії, почався стахановський місячник на будовах Київщини, завдання якого полягало в тому, щоб забезпечити своєчасний пуск об'єктів. Першого ж дня цього місячника стахановці Києва показали зразки високопродуктивної праці. Відомий стахановець І. І. Аверін (штукатур Шовкового комбінату) встановив новий рекорд продуктивності праці. Разом зі своїм помічником Щегловим він заштукатурив на барачному корпусі 223,1 кв. м при нормі 32 кв. м. Стахановці за одну зміну заробили більше 124 крб.[2]. На червонопрапорному заводі «Арсенал» одним з перших ініціаторів стахановського руху став токар-комуніст Г. Я. Царик, який, удосконаливши методи різання металу, виконував за зміну по 2,5—3 норми. Тоді його середній заробіток становив понад 1000 крб. на місяць. Формувальник заводу «Більшовик» В. Лабенський систематично виконував за зміну 1,5—2 норми. Значно перевиконував норми стахановець заводу «Транссигнал» В. Ф. Донець.

Ініціатором руху новаторів у взуттєвій промисловості Києва виступив робітник-обтяжник 4-ї взуттєвої фабрики комсомолець А. Я. Гомулько. Готуючи гідну зустріч XIV Всеукраїнському з'їзду Рад, він встановив рекорд в обтяжці взуття: замість 800 пар за зміну дав 4360 пар, а 25 березня — 5100 пар взуття. Славними трудовими ділами відзначилась тоді і робітниця Київського паровозо-вагоноремонтного заводу орденоносець В. Прудько. Вона на болторізці виконувала за зміну по три норми. Прокатник С. Е. Луфер систематично виконував норму на 132 проц. Його середньомісячний заробіток складав 1500 крб[3]. Токарі заводу «Більшовик» не тільки освоїли складне виробництво тюбінгів для московського метро, але вдвоє скоротили час, встановлений для обробки тюбінга. В результаті руху новаторів промисловості продуктивність праці за другу п'ятирічку на підприємствах Києва зросла на 85 проц. проти 65 проц. за планом. На таких передових підприємствах, як «Ленінська кузня», «Більшовик», паровозо-вагоноремонтний, суднобудівний, трамвайного машинобудування, «Червоний екскаватор» та ін., продуктивність праці зросла майже в 1,5 раза порівняно з першою п'ятирічкою.

Самовідданою працею новатори виробництва підготували умови для дострокового виконання плану другої п'ятирічки.

12 грудня 1936 року промисловість Києва рапортувала про дострокове завершення п'ятирічного плану випуску продукції.

За роки другої п'ятирічки промислові підприємства Києва налагодили виробництво багатьох нових складних машин і механізмів, які раніше доводилося заво-

---

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 32, арк. 23.
[2] Газ. «Пролетарська правда», 26 жовтня 1936 р.
[3] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 32, арк. 23—24.

зити з-за кордону, розширили асортимент товарів широкого вжитку. У 1936 році, наприклад, тільки завод «Більшовик» виготовив на 9 млн. крб. нових машин, що становило 20 проц. річної програми. Підприємство освоїло випуск печей «Вагнера» для паперово-целулоїдної промисловості, гігантських вакуум-фільтрів, автоклавів, пресів для цегельної промисловості. За освоєння печей «Вагнера» завод одержав премію у 85 тис. крб. у золотій валюті, на яку придбав 11 нових верстатів та багато вимірювальної апаратури.

З 1936 року у великих масштабах розгорнулось будівництво на лівому березі Дніпра — комбінатів штучного волокна і тонкосуконного, гуморегенераторного заводу та інших підприємств. Тоді в капітальне промислове будівництво Києва було вкладено 100 млн. крб., що на 25 проц. перевищувало відповідні асигнування попереднього, 1935 року. Швидкими темпами розвивалось машинобудування. У Києві споруджувались нові машинобудівні підприємства, від яких залежало дальше оснащення народного господарства новою технікою.

XIII з'їзд КП(б)У, що відбувся 27 травня — 3 червня 1937 року в Києві, підвів підсумки боротьби за дострокове виконання плану другої п'ятирічки, відмітив значні успіхи в господарському і культурному будівництві в республіці, у здійсненні ленінської національної політики, у зміцненні радянської державності.

Трудящі Києва разом з усім радянським народом у 1937 році відзначили 20-і роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції як свято величних перемог в усіх галузях народного господарства, науки і культури. Обсяг промислового виробництва у Києві порівняно з довоєнним періодом зріс у 15,7 раза, а за останні 10 років — більш ніж у 10 разів. Металообробна промисловість і далі залишалася провідною галуззю індустрії. Випуск продукції легкої промисловості у 1937 році зріс більше ніж у 200 разів проти 1913 року[1].

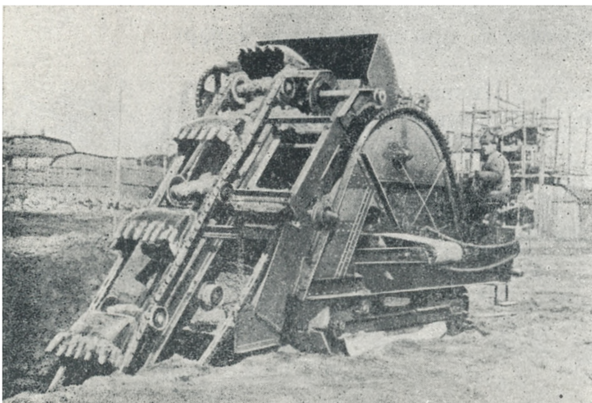
З міста, в якому хазяйнували купці і попи, з міста церков і монастирів Київ за роки Радянської влади перетворився на велике зразкове соціалістичне місто, значний індустріальний центр, столицю квітучої Радянської України. Тут за роки соціалістичного будівництва трудящі створили, по суті, нову потужну індустрію, десятки вищих і середніх навчальних закладів, палаців культури, лікарень, спорудили сотні нових житлових будинків.

У Києві, зокрема, працювали Академія наук УРСР, понад 150 середніх і початкових шкіл, 78 науково-дослідних закладів, десятки інститутів, технікумів і робітфаків, театри, багато робітничих клубів.

Водночас з спорудженням нових лікарень, санаторіїв, будинків відпочинку у Києві проводилось і велике комунальне будівництво. Якщо в 1913 році витрати на міське господарство становили 518 тис. крб., то в 1936 році вони досягли 89,5 млн. крб. (у відповідних цінах)[2].

Роки Радянської влади стали роками не тільки небувалого розквіту економіки Києва, а й піднесення добробуту і культури трудящих. Раніше, в дореволюційному місті, робітник не мав змоги жити на центральних вулицях, де займали квартири буржуазія і духівництво. До революції середня житлова площа буржуазної родини тут досягала 130—150 кв. м. Сім капіталістів міста займали 173 кімнати загальною площею 6077 кв. м, тоді як трудящі жили переважно у невеликих будинках, без каналізації, водопроводу та електричного освітлення, у підвалах. За 20 років Радянської влади в Києві було споруджено понад 1,2 тис. нових будинків із світлими, благоустроєними квартирами. До початку першої

Багатоковшовий екскаватор, збудований на заводі «Червоний екскаватор». 1937 р.

[1] Журн. «Соціалістичний Київ», 1937, № 10, стор. 21.
[2] Там же, стор. 23.

У залі засідань XIII з'їзду КП(б)У. 1937 р.

п'ятирічки споруджено і введено в експлуатацію майже 45,2 тис. кв. м нової житлової площі, у першій п'ятирічці — більш як 120 тис. кв. м, у другій — близько 366 тис. кв. метрів.

За роки Радянської влади постачання міста електроенергією зросло в 13,3 раза, а споживання електроенергії на одного жителя — в 10 разів.

Істотних змін зазнав і міський транспорт. Кількість автобусів за період другої п'ятирічки у Києві зросла у кілька разів. Збільшилось також і число тролейбусів, трамваїв, таксі. Проте потреби киян міський транспорт ще повністю не задовольняв, і на третю п'ятирічку проектувалось його дальше розширення.

Великого розмаху набрала радіофікація, значно зросла кількість і потужність радіомовних станцій. У 1937 році в Києві налічувалось понад 33 тис. радіоточок.

Поліпшився благоустрій міста: вдвоє більше стало забрукованих вулиць, заасфальтовано понад 1045 тис. кв. м; зросло число садів, парків, зелених насаджень на вулицях. Київ став одним з найблагоустроєніших міст Радянського Союзу.

Існуючий адміністративно-територіальний поділ Києва на п'ять районів, запроваджений багато років тому, в умовах розширення меж міста і зростання господарства міських районів уже не задовольняв невпинно зростаючих потреб його районів. Тому з метою забезпечення гнучким і дійовим керівництвом всіх ділянок господарства міських районів виконком Київської міськради розробив, а ЦВК Української РСР 4 квітня 1937 року затвердив новий поділ міста — на вісім районів.

Нове районування усувало хиби старого адміністративного поділу міста і враховувало істотні зміни, що сталися в господарстві Києва та його окремих районів. Воно давало змогу поліпшити керівництво соціалістичним будівництвом у Києві і сприяло успішному виконанню народногосподарських планів.

В результаті успішного виконання другої п'ятирічки було завершено в основному технічну реконструкцію народного господарства, виросли численні кадри, які успішно освоїли сучасну техніку, були остаточно ліквідовані експлуататорські класи в СРСР. У боротьбі за виконання плану другої п'ятирічки важливу роль відіграв робітничий клас і всі трудящі соціалістичного Києва — столиці Радянської України. Не шкодуючи ні сил, ні коштів, трудящі міста і весь український народ свідомо йшли на жертви, наполегливо трудилися, показуючи зразки мужності в ім'я подолання відсталості Радянської країни і перетворення її в могутню соціалістичну державу.

Докорінні соціалістичні перетворення в економічному і суспільно-політичному житті, здійснені радянським народом під керівництвом Комуністичної партії, викликали необхідність внести зміни в Конституцію СРСР і конституції союзних рес-

публік, в яких знайшли б повне відображення нове співвідношення класових сил, стан соціалістичної економіки, продуктивних сил і характер виробничих відносин. Питання про внесення істотних змін у Конституцію СРСР обговорювалось у лютому 1935 року на Пленумі ЦК ВКП(б) і на VII з'їзді Рад СРСР. ЦВК СРСР на виконання постанови VII з'їзду Рад СРСР утворив Конституційну комісію для розробки проекту нової Конституції. Трудящі Києва, як і інших міст і сіл нашої країни, активно обговорювали проект нової Конституції.

Надзвичайний VIII Всесоюзний з'їзд Рад 5 грудня 1936 року затвердив Конституцію СРСР, що відбила і законодавчо закріпила перемогу соціалізму в СРСР.

30 січня 1937 року на XIV Всеукраїнському з'їзді Рад, що відбувся в Києві, затверджено нову Конституцію Української РСР.

Запровадження нової Конституції означало поворот у політичному житті країни. Цей поворот полягав у проведенні повної демократизації виборчої системи, в переході від обмежувальних виборів до загальних, від не цілком рівних — до рівних, від багатоступеневих — до прямих, від відкритих — до виборів таємним голосуванням.

Перші вибори до Верховної Ради СРСР (12 грудня 1937 р.), Верховної Ради Української РСР (26 червня 1938 р.), в яких взяли участь трудящі Києва, були яскравим виявом торжества соціалістичного демократизму, морально-політичної єдності радянського суспільства, радянського патріотизму і дружби народів СРСР.

2. КИЇВ У ПЕРШІ РОКИ ТРЕТЬОЇ П'ЯТИРІЧКИ (1938 — ЧЕРВЕНЬ 1941 р.)

Успішно виконавши другу п'ятирічку і добившись значних перемог у будівництві соціалізму, радянський народ під керівництвом Комуністичної партії вступив в період боротьби за завершення будівництва соціалістичного суспільства і поступового переходу від соціалізму до комунізму. Величезне значення в розгортанні дальшої боротьби радянського народу за розвиток соціалістичного суспільства мав XVIII з'їзд ВКП(б) (10—12 березня 1939 р.). Керуючись вказівками В. І. Леніна, з'їзд висунув на перший план основне економічне завдання: в найближчі 10—15 років наздогнати й випередити найбільш економічно розвинуті країни Європи і США за виробництвом промислової продукції на душу населення.

З'їзд затвердив третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1938—1942 рр.), який мав стати важливою віхою на шляху до комунізму. План передбачав дальший господарський розвиток усіх національних республік і областей з одночасним піднесенням добробуту і культури трудящих. Народне споживання мало зрости у 1,5—2 рази.

Грандіозні завдання постали у третій п'ятирічці перед трудящими Києва. У місті намічалося будівництво автоскладального і електролампового, годинникового, молочного, фарфорового заводів, заводу друкарських машинок, льонокомбінату, камвольного комбінату, панчішної фабрики з річним виробництвом 16,4 млн. пар панчіх, трикотажного комбінату, парфюмерно-косметичної та макаронної фабрик, потужного хлібзаводу тощо[1]. У третій п'ятирічці планувалось розширити і реконструювати підприємства по виробництву будівельних матеріалів (спорудити два заводи силікатної цегли, заводи сухої штукатурки, розчинів вапна, портландцементу, глиніт-цементу, білого цементу, титанових білил, керамічний комбінат та ін.). Загальний обсяг продукції державної промисловості Києва мав у 1942 році досягти 2,5 млрд. крб. проти 1 млрд. крб. у 1937 році. Найважливіше місце в господарському будівництві відводилось енергетиці. Потужність енергетичної бази Києва мала у 1942 році досягти 240 тис. квт проти 102,7 тис. квт у 1937 році.

[1] Журн. «Соціалістичний Київ», 1937, № 5, стор. 4.

Здійснення плану індустріалізації і, зокрема, розширення енергетичної бази давало змогу прискорити і завершити реконструкцію комунального господарства Києва. Найважливішим у третій п'ятирічці мало стати подвоєння пасажироперевезень міським транспортом. Передбачалось до кінця 1942 року довести трамвайний вагонний парк до 735 одиниць проти 395 у 1937 році, до 300 автобусів — проти 79, до 100 тролейбусів — проти 14. Намічалось зростання парку таксі на кінець 1942 року до 1 тис. машин. Протягом 1938—1942 рр. у Києві мали збудувати 10 районних лазень і 20 великих душових установок, забрукувати 1173 тис. кв. м вулиць, насадити 125 га нових парків, 800 га — лісопарків, впорядкувати бульвари і сквери, встановити понад 12 тис. електричних ліхтарів, переважно на околицях[1]. Передбачалось значне поліпшення житлових умов трудящих Києва і величезне зростання обсягу культурно-побутового обслуговування населення.

Третій п'ятирічний план розвитку господарства міста Києва за своїм розмахом і масштабами був грандіознішим, ніж попередні і свідчив про велике батьківське піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про робітничий клас, про всіх трудящих столиці квітучої Радянської України.

Перші роки третьої п'ятирічки ознаменувалися новим піднесенням соціалістичного змагання: народжувались нові форми ударництва і руху новаторів виробництва. За прикладом робітників Москви і Ленінграда на київських підприємствах широкого розмаху набрав рух багатоверстатників. Це відкривало невичерпні можливості для дальшого піднесення продуктивності праці. Так, стругальник заводу ім. Дзержинського А. Михайлов, працюючи водночас на чотирьох верстатах, виконував за зміну майже 2,5 норми, коваль паровозо-вагоноремонтного заводу А. Чаянов обслуговував два горна і виконував 2,5 норми за зміну[2]. Далеко за межі Києва линула слава про трудові успіхи слюсаря заводу верстатів-автоматів ім. Горького М. Я. Швиненка. На честь виборів до Верховної Ради УРСР він встановив світовий рекорд продуктивності праці, застосувавши власний пристрій для токарного верстата. На Всесоюзній виставці верстатів та інструментів у Москві видатні фахівці високо оцінили цей винахід і визнали, що за своєю простотою та ефективністю він не мав собі рівних. Досвід праці київського стахановця швидко поширювався. Ленінградський Будинок техніки видав спеціальну листівку-звернення до робітників, присвячену методам його праці. Партія і уряд високо оцінили самовіддану працю М. Я. Швиненка, нагородивши його у квітні 1939 року орденом Леніна.

Машиніст-новатор депо ім. Андреєва В. Косік виступив ініціатором соціалістичного змагання паровозних бригад — працювати за кільцевим графіком, без заходу в депо, проїздити 15 тис. км при нормі 5 тис. З 28 липня по 26 серпня 1938 року В. Косік, не заходячи в депо, на своєму паровозі зробив 15 тис. км. Працюючи за кільцевим графіком, він заощадив 6 т вугілля, зробив понад 200 хв. нагону.

Ряди новаторів виробництва зростали день у день. 29 липня 1938 року робітник-фрезерувальник заводу «Транссигнал» В. П. Давиденко, застосовуючи передові методи праці на фрезеруванні диску до блок-штангів, виконав за зміну майже 28 норм. Дуже цінним був його пристрій, що давав змогу фрезерувати водночас 12 деталей, тоді як раніше можна було фрезерувати лише одну.

Кадрові робітники 15-го цеху заводу «Арсенал» А. Матвієнко, М. Довгалюк, В. Бондаренко, П. Гіро та ін., удосконаливши процес електрозварювання, виконували за зміну по 2 і більше виробничі норми. Значну допомогу новаторам виробництва на цій ділянці подавав майстер А. Котовський.

У Дніпровському пароплавстві дедалі ширше застосовувався метод механізації вантажно-розвантажувальних робіт, запропонований А. Ф. Блідманом. Раціональна організація вантажно-розвантажувальних робіт сприяла значному підви-

[1] Журн. «Соціалістичний Київ», 1937, № 5, стор. 5—6.

[2] Соціалістична Київщина напередодні виборів у місцеві Ради депутатів трудящих. К., 1939, стор. 15.

щенню продуктивності праці. Знатного новатора водного транспорту А. Ф. Блідмана Радянський уряд нагородив орденом Трудового Червоного Прапора[1].

Ширився рух ударників-стахановців. На заводі «Укркабель» число стахановців лише з 1 січня по 1 серпня 1939 року збільшилося на 25 проц. і становило 42 проц. від усіх робітників. Продуктивність праці на підприємстві за той же період зросла на 52 проценти[2].

На заводах і фабриках були організовані стахановські школи, заняття яких відвідувало багато робітників. Тільки на заводі «Більшовик» у вересні 1939 року у 35 стахановських школах навчалося 207 робітників. Понад 100 ударників і стахановців КПВРЗ відвідувало школу майстрів соціалістичної праці[3].

Новатори виробництва київських підприємств уважно вивчали передовий досвід стахановців Російської федерації та інших республік нашої Батьківщини, впроваджували його у себе. Так було і тоді, коли колектив Московського інструментального заводу ім. Фрунзе виступив із закликом розгорнути змагання за виконання завдань п'ятирічки по підвищенню продуктивності праці за 4 роки. Незабаром цей рух охопив усі промислові підприємства столиці Радянської України. 1 лютого 1940 року в Будинку культури заводу «Більшовик» відкрилася загальноміська конференція багатоверстатників. 300 стахановців поділилися своїм досвідом. Це сприяло дальшому поглибленню і удосконаленню цього цінного починання.

Активну участь у боротьбі за виконання п'ятирічного плану брали жінки. У депо Дарниця паровозним машиністом працювала Галина Тодчук, яка першою на Україні за прикладом Зінаїди Троїцької очолила жіночу паровозну бригаду. На заводі «Арсенал» біля парових молотів працювали жінки М. Демченко, А. Кегіна, перевиконували свої виробничі завдання шишельниці В. Зимовська і О. Макейченко, токарі А. Івківська, В. Савенко, М. Грабовська, А. Кравченко та інші.

У 1939 році, напередодні закінчення строку повноважень обраних у 1934 році депутатів міської і районної Рад депутатів трудящих, виборці підводили підсумки господарського і культурного будівництва. Зроблено було багато: зросли індустріальна база міста, комунальне і житлове господарство, розширилась мережа шкіл і дошкільних закладів, поліпшилась справа охорони здоров'я.

Зростання Києва характеризувалося також збільшенням його території і населення. У 1939 році його межі були розширені до 68 тис. га, а населення зросло до 846,3 тис. чоловік. Отже, за роки Радянської влади населення міста зросло більш ніж на 80 проц., а територія — майже в чотири рази. За кількістю населення Київ і далі займав третє місце серед міст Радянського Союзу.

Рік у рік Радянська держава, Комуністична партія асигновували величезні кошти на соціалістичну реконструкцію Києва. За п'ять років (1935—1939) у промислове, житлове, комунальне і соціально-культурне будівництво міста було вкладено понад 1300 млн. крб. Зокрема, на промислове будівництво міста витрачено понад 450 млн. крб. Величезна робота по реконструкції підприємств і новому будівництву докорінно змінила виробничо-технічну базу промисловості Києва, вартість основних фондів якої досягла понад півмільярда карбованців.

Столиця Радянської України перетворилась в значний індустріальний центр СРСР. У 1939 році в Києві існувало більше 200 підприємств великої фабрично-заводської промисловості, а загальна кількість усіх промислових підприємств досягла 1200 одиниць[4]. У 1939 році великі промислові підприємства Києва випустили валової продукції на 1316 млн. крб. (в цінах 1926/27 р.)[5], тобто майже в 2,5 раза більше проти 1934 року. За один день заводи й фабрики давали виробів на 4550 тис. крб., тоді як у 1913 році за день вироблялось продукції лише на 288 тис. крб. Порівняно

---

[1] Журн. «Радянський Київ», 1938, № 11—12, стор. 16.
[2] Газ. «Пролетарська правда», 30 серпня 1939 р.
[3] Газ. «Пролетарська правда», 24 вересня 1939 р.
[4] Журн. «Радянський Київ», 1940, № 23—24, стор. 15.
[5] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 260, арк. 23.

з довоєнним періодом виробництво державних промислових підприємств збільшилось майже в 16 разів. Державні підприємства Києва за один місяць давали продукції в 1,5 раза більше, ніж уся дореволюційна промисловість міста випускала протягом року. Приріст продукції у 1939 році становив 12 проц. проти попереднього і 30,4 проц. проти 1937 року[1].

Зросла питома вага металообробної промисловості: у 1939 році її продукція становила 32,8 проц. загальної продукції промисловості міста. Швидко розвивалась текстильна промисловість, якої зовсім не було у місті до революції. Питома вага хімічної промисловості у 1939 році досягла 6,8 проц. Машинобудування майже в 30 разів перевищило обсяг довоєнного виробництва, випуск продукції хімічної промисловості зріс більше, ніж в 40 разів, а легкої промисловості — в 200 разів[2].

Багато київських промислових підприємств у 1939 році випускали продукції на десятки мільйонів карбованців на рік. Це заводи «Більшовик», «Ленінська кузня», кабельний, «Червоний гумовик», шкіряний, комбінат штучного шовку, фабрики: меблева ім. Боженка, 1-а, 4-а і 8-а взуттєві, швейні ім. Горького та ім. Смирнова-Ласточкіна, трикотажна ім. Рози Люксембург, «Жовтень», кондитерська ім. К. Маркса, м'ясокомбінат, музичний комбінат та інші.

Різко змінився асортимент продукції, що вироблялася на київських підприємствах. Соціалістична промисловість Києва освоїла виробництво нових видів машин, приладів та іншої продукції, багато з якої раніше ввозилося з-за кордону. У 1938 році завод верстатів-автоматів ім. Горького випускав тільки два типи верстатів, а в 1939 році — сім. За два роки (1938—1939) завод «Більшовик» освоїв 42 види нових апаратів і машин. Тут вперше в СРСР збудовано турбокомпресор потужністю 500 куб. м на хвилину.

Машинобудівна промисловість поряд з розширенням випуску верстатів-автоматів, суден, апаратури для хімічної і легкої промисловості, складних механізмів для будівельних робіт, виготовляла ваги для торгової сітки та різних галузей господарства, друкарські машинки, цвяхи, металоткацькі вироби, вогнетривкі каси, електровимірювальні прилади, радіоприлади та іншу продукцію. Розширення існуючих і спорудження нових підприємств будівельних матеріалів дало змогу значно збільшити виробництво цегли, керамічних труб, етерніту.

Продукція київських підприємств йшла у найвіддаленіші куточки Радянської країни. Верстати-автомати, зроблені в столиці України, можна було бачити на нових підприємствах Далекого Сходу; апаратурою, виготовленою у Києві, були устатковані цукрові заводи Казахстану, хімічні підприємства Уралу, потужні машини заводу «Червоний екскаватор» працювали на будовах Балхашу і Забайкалля.

Розширили випуск продукції і інші галузі. Хімічні підприємства збільшили випуск гумових виробів, скипидару, каніфолі, мила, ефірних масел, фармацевтичних препаратів.

Значне місце серед продукції київських підприємств займали товари народного споживання. У 1939 році державна промисловість Києва виготовила 10 млн. пар різного взуття, близько 800 тис. пальт і костюмів для дорослих, понад 650 тис. предметів дитячого одягу, понад 13,5 млн. трикотажних виробів, близько 35 тис. т цукерок, понад 4 млрд. штук цигарок[3]. Набагато зріс випуск культтоварів — фотоприладів, музичних інструментів, кінокопіювальної апаратури тощо. Розгорнулося ватноткацьке і повстяне виробництво. Кілька десятків харчових підприємств випускали широкий асортимент харчових виробів — м'ясні і молочні продукти, консерви, різні кондитерські вироби, пиво, води, макарони, борошно, дріжджі тощо.

---

[1] Матеріали господарського плану та бюджету м. Києва на 1940 р. К., 1940, стор. 5.
[2] Соціалістична Київщина напередодні виборів у місцеві Ради депутатів трудящих, стор. 12.
[3] Там же.

Велику роль у виробництві товарів широкого вжитку відіграла промислова кооперація, яка значно зросла. У 1939 році кооперативна промисловість дала в 2,7 раза більше виробів, ніж у 1934 році.

Широкого розмаху набуло побутове обслуговування населення, зокрема ремонт взуття, одягу, меблів. Так, у 1934 році промартілі Києва відремонтували 113 тис. пар взуття, а в 1939 році — 1350 тис. пар, тобто майже в 12 разів більше.

Зміцнювалась і енергетична база промисловості і комунального господарства. У 1934—1939 рр. на розширення енергосистеми було витрачено майже 65 млн. крб. Ці капіталовкладення дозволили значно збільшити потужність міських електростанцій. У 1939 році електропостачання збільшилось у 2,3 раза проти 1934 року. У зв'язку з введенням в експлуатацію третьої черги ДЕС-2, виробництво електроенергії на київських електростанціях досягло у 1939 році 453 млн. кіловат-годин, тобто на 11,6 проц. більше, ніж у попередньому році. Споживання електроенергії на одного киянина також зросло.

З 1936 року в столиці України розгорнулась реконструкція енергетичної системи на базі теплофікації, коли було введено в дію першу теплоелектроцентраль. До теплової сітки було приєднано підприємства залізничного транспорту, чотири бані, університет, Академію наук УРСР та ряд житлових будинків. У 1940 році розпочалось будівництво другої черги теплоелектроцентралі.

Невпізнано змінились за роки Радянської влади райони столиці. За роки п'ятирічок тільки у Петровському (тепер Подільський) районі було збудовано 39 нових і реконструйовано 23 інші підприємства. У 1938 році державна промисловість району давала продукції на 323 млн. крб., тоді як в 1913 році всі промислові підприємства Києва випустили продукції на 62 млн. крб. У 1939 році міські електростанції, розташовані в Петровському районі, виробили 387 млн. квт-годин електроенергії, в 10 разів більше, ніж у 1913 році всі електростанції Києва.

Велике нове промислове будівництво, розширення існуючих підприємств вимагало збільшення кількості кваліфікованих робітників. У 1935—1938 рр. в промислове виробництво було залучено понад 20 тис. нових робітників. Значно збільшилась також кількість інженерно-технічного персоналу. У 1939 році на підприємствах Києва працювало більше 10,2 тис. інженерів та техніків.

Освоєння нової техніки, механізація виробничих процесів, широкий розвиток руху новаторів виробництва, а також підвищення кваліфікації і культури київських робітників,— все це сприяло зростанню продуктивності праці в промисловості, яка в порівнянні з 1913 роком збільшилась у 3,5 раза.

Підвищення кваліфікації робітників і виховання нових кадрів для промисловості набирали дедалі більшого розмаху. На багатьох підприємствах міста було створено курси, де робітники вивчали обов'язковий технічний мінімум, організовано окреме навчання передовиків виробництва.

Підвищення продуктивності праці, зростання суспільного виробництва забезпечували неухильне поліпшення добробуту трудящих Києва. Тільки за роки третьої п'ятирічки заробітна плата в середньому зросла на 60—70 проц. За 1938—1939 рр. фонд заробітної плати по місту збільшився на 70,4 процента[1].

Значні кошти держава витрачала на поліпшення умов праці трудящих, задоволення їх побутових і соціально-культурних потреб. 1935—1939 рр. характеризувалися особливо широким здійсненням заходів по поліпшенню комунального обслуговування населення Києва. Міська Рада розгорнула величезні роботи по реконструкції міста, зокрема по упорядкуванню центра і околиць. За цей період на комунальне будівництво щороку в середньому вкладалось 53 млн. крб. Про зростання комунального будівництва виразне уявлення дає хоча б те, що в середньому на комунальне господарство у попередні роки (до 1935 р.) витрачалось 15,4 млн. карбованців.

---

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 260, арк. 34.

Основні капіталовкладення у 1935—1939 рр. спрямовувались на поліпшення водопостачання і каналізації міста, на розвиток внутріміського транспорту і впорядкування столиці. Вживались заходи по підвищенню потужності Київського артезіанського водопроводу. Розгорнулося буріння нових свердловин та переустаткування існуючих. Уже в 1939 році потужність артезіанського водопроводу збільшилась на 60 проц. проти 1934 року. Довжина вуличної водопровідної сітки зросла на 21 км, до неї було приєднано 900 нових садиб. Значно розширилась водопровідна сітка на околицях міста. Кількість водорозбірних колонок на 1 серпня 1939 року становила 311 проти 89 у 1934 році. У Дарницькому районі, де не було водопровідної сітки, збудували 88 колодязів. Загальна кількість колодязів у районі становила 132. Проте і після цього потужність артезіанського водопроводу повністю не задовольняла потреб населення, промисловості і міського господарства. Для корінного поліпшення водопостачання столиці було збудовано і введено в експлуатацію в грудні 1939 року першу чергу нового потужного річкового Дніпровського водопроводу, на будівництво якого до 1 листопада 1939 року було витрачено 33 млн. крб. З введенням в дію Дніпровського водопроводу водопостачання міста збільшилось майже вдвоє[1].

Водночас були проведені значні роботи по реконструкції і розширенню каналізаційної сітки і каналізаційних споруд, зокрема збудовано нові потужні колектори для забезпечення пропуску каналізаційних стоків, було багато зроблено для забезпечення каналізаційною системою околиць міста — до міської сітки було приєднано 450 нових садиб.

Рік у рік зростав міський транспорт. На його розширення у 1935—1939 рр. було витрачено більше 48 млн. крб. Кількість трамваїв за цей час зросла з 310 до 431 вагона; збільшено кількість маршрутів з 22 до 26. Загальна довжина маршрутів у 1939 році становила 180 км проти 153 км у 1934 році. Зріс і тролейбусний парк, що вже налічував 36 машин, які ходили по трьох маршрутах загальною довжиною в 15 км. Автобусів замість 24 стало 57. У 1939 році трамваєм, тролейбусами і автобусами було перевезено понад 313 млн. пасажирів, в 4,7 раза більше, ніж в 1913 році[2]. Починаючи з 1938 року у Києві організовано рух комфортабельних маршрутних таксі.

Багато уваги приділялось впорядкуванню переправи через Дніпро на пляж. За період другої і третьої п'ятирічок місткість мотофлоту майже подвоїлась. Рік у рік зростала кількість перевезень через Дніпро. Якщо в 1934 році було перевезено 1065 тис., то в 1939 році — 3074 тис. чоловік.

Місцеві органи влади докладали багато зусиль для поліпшення добробуту трудящих, створення широких умов для культурного відпочинку і дозвілля. В 1935—1939 рр. міська Рада провела великі роботи по впорядкуванню Києва, використанню його природних умов для організації культурного відпочинку трудящих. У 1935—1939 рр. на впорядкування міста було витрачено 92 млн. крб. Тоді в Києві було забруковано понад 775 тис. кв. м вулиць, в основному на околицях, в тому числі удосконаленою бруківкою (асфальтобетоном та брущаткою) — 279 тис. кв. м. Заасфальтували також важливі магістралі столиці — Хрещатик, вул. Червоноармійську, Кірова, Січневого повстання, бульвар Шевченка та інші. Площа забрукованих вулиць на початку 1940 року становила 2,8 млн. кв. м проти 1,9 млн. в 1913 році[3]. За цей же час було прокладено понад 500 тис. кв. м асфальтованих тротуарів, також в основному на околицях.

Особливості рельєфу Києва вимагали проведення значних робіт для запобігання і ліквідації зсувів та по закріпленню берегів і схилів Дніпра. У 1935—1939 рр. багато уваги приділялося заходам щодо цього. Була збудована перша ділянка

---

[1] Журн. «Радянський Київ», 1940, № 23—24, стор. 16.
[2] Там же, стор. 15.
[3] Там же, стор. 16.

гранітної набережної довжиною 1322 м, на що витрачено близько 14 млн. крб. Благоустрій набережного шосе коштував близько 3 млн. крб. Для закріплення схилів правого берега Дніпра тоді спорудили понад 3700 погонних м штолень, посаджено 557 тис. дерев. Щоб запобігти затопленню під час дощів вулиць і садиб у районі вулиць Керосинної, Степанівської та інших, розташованих біля річки Либідь, у 1938—1939 рр. здійснено роботи по випрямленню, очищенню та закріпленню її русла, на що витрачено близько 1 млн. карбованців.

Значно поліпшилось вуличне освітлення. В 1939 році вулиці і майдани міста освітлювало 7730 світлоточок проти 2753 у 1934 році[1].

З кожним роком Київ ставав красивішим, нарячнішим, перетворювався на місто-сад. Приділялась велика увага створенню і розширенню існуючих парків. На Куренівці, у березовому гаю було створено прекрасний парк ім. Шевченка, впорядковано Пушкінський парк (тепер Жовтневий район) і парк у Пущі-Водиці, водночас в різних районах міста було розбито і впорядковано багато скверів. Тільки в 1938—1939 рр. на розширення та устаткування парків витрачено понад 1 млн. крб. У 1938 році відкрили парк у Голосієві і впорядкували Піонерський парк на схилах Дніпра.

Ботанічний сад, після впорядкування перетворений на парк відпочинку, став улюбленим місцем дозвілля трудящих.

У 1938—1939 рр. на реконструкцію зоопарку та освоєння його нової території витрачено 980 тис. карбованців.

Для забезпечення трудящих благоустроєним житлом у місті проводилось житлове будівництво. За 1935—1938 рр. збудовано і введено в експлуатацію понад 445 тис. кв. м житлової площі. Крім того, широко практикувалися надбудови будинків. Масового характеру набувало індивідуальне будівництво.

Проте зростання населення міста відбувалось значно швидше, ніж житлове будівництво, що створювало певні труднощі з житлом.

Поряд з новим будівництвом міська Рада велику увагу приділяла збереженню і підтриманню в належному стані наявного житлового фонду. На капітальний ремонт житла у 1935—1939 рр. витрачалось до 20 млн. крб. на рік, а в 1940 році — 24 млн. карбованців[2].

Радянська держава приділяла величезну увагу будівництву дитячих і культурно-освітніх закладів. У 1935—1939 рр. у Києві було споруджено та обладнано 21 дитячий садок, Будинок культури машинобудівного заводу «Більшовик» в Жовтневому районі, Палац культури працівників хлібопекарської промисловості на Подолі, Клуб при вагоноремонтному заводі в Дарниці, Будинок оборони, стадіон «Динамо», зимовий Палац фізкультури, іподром, радіотеатр та багато інших культурних закладів.

Для дітей столиці з ініціативи секретаря ЦК КП(б)У П. П. Постишева створили театр, кіно, Палац піонерів, зразкові майданчики тощо.

29 серпня 1939 року відбулась велика подія в житті міста і республіки — у Києві було відкрито філіал Центрального музею В. І. Леніна. В його просторих залах експонувались матеріали про життя й боротьбу великого вождя трудящих і пригноблених усього світу, творця Радянської держави — В. І. Леніна.

Дедалі поліпшувалось культурне обслуговування трудящих. У 1938 році театри Києва відвідало близько 1,5 млн. жителів. Кінотеатри, клуби та пересувні кіноустановки обслужили в 1938 році понад 13 млн. глядачів проти 4,5 млн. у 1934 році. У 1939 році у клубах, школах і в установах Києва було 290 кіноустановок.

Небаченого розмаху набрала за роки Радянської влади охорона здоров'я. Якщо в 1934 році на охорону здоров'я трудящих в Києві було витрачено 18,7 млн. крб., то в 1939 році — 88,6 млн. крб. Зростання витрат на медичне обслуговування в

---

[1] Журн. «Радянський Київ», 1940, № 23—24, стор. 16.

[2] Матеріали до господарського плану та бюджету м. Києва на 1941 р., стор. 13.

4,2 раза стало можливим лише в соціалістичній країні, де піклування про людину, про її здоров'я піднесено на висоту, невідому в капіталістичному світі. На організацію і утримання медико-санітарних закладів у 1935—1939 рр. витрачено 328 млн. крб., що дало змогу значно поліпшити охорону здоров'я населення.

Особливо великих успіхів досягнуто в охороні материнства й дитинства. В результаті невпинного зростання добробуту трудящих значно підвищилась народжуваність в Радянському Союзі, і зокрема в Києві: порівняно з 1934 роком вона тут зросла втроє. Відповідно до цього була перебудована робота всієї сітки закладів охорони материнства та дитинства. Значно збільшилась пропускна спроможність жіночих та дитячих консультацій. Незважаючи на велике зростання народжуваності, стаціонарною допомогою було охоплено 100 проц. породіль. Кількість акушерських і гінекологічних ліжок у Києві зросла з 539 до 1535.

Сітка ясел системи міського відділу охорони здоров'я за 1936—1939 рр. подвоїлася (120 одиниць проти 60 в 1934 році), а кількість ліжок у них майже потроїлася (7446 на 1 липня 1939 року проти 2756 у 1934 році). Коли ж урахувати дитячі заклади інших організацій, число ліжок у київських яслах досягло 8351. Кількість молочних кухонь зросла з 9 до 13. Для дітей ясельного віку функціонувало 4 санаторії. Для піонерів організували вісім районних піонерських таборів.

У 1935—1939 рр. у Києві були збудовані дитяча лікарня ім. Калініна, лікарня в Дарниці, а також кілька менших лікувальних закладів. Нові дитячі лікарні відкрились на Батиєвій горі, в Жовтневому районі (Борщагівка) і на Подолі. У 1939 році функціонувало 24 лікарні і 9 родильних будинків[1].

У Києві не було жодного підприємства з кількістю понад 300 робітників, де б не працював пункт охорони здоров'я. Їх число зростало рік у рік: якщо в 1934 році на підприємствах працювало 82 пункти охорони здоров'я, то в 1939 році — 182. В поліклініках заводів «Більшовик», «Ленінська кузня» і на «Арсеналі» значно зросла кількість спеціальних кабінетів, поліпшилось їх обладнання, а при поліклініці заводу «Більшовик» у 1939 році відкрили добре устаткованy водолікарню. У місті, крім того, було 63 амбулаторії і поліклініки, а всіх видів амбулаторно-поліклінічних закладів — 234. Майже в 2,9 раза зросло обслуговування населення лікарською допомогою вдома. В лікувальних закладах працювало 4 тис. лікарів і 4,5 тис. працівників з середньою медичною освітою. Внаслідок плідної роботи пунктів охорони здоров'я на підприємствах, поліклінік і профспілкових організацій поступово зменшився виробничий травматизм, захворювання, різко знизилася смертність населення.

Збільшення випуску промислової і сільськогосподарської продукції створювало умови для неухильного зростання роздрібного товарообороту, кращого задоволення попиту трудящих. На основі зростання товарних ресурсів країни в 1934 році було ліквідовано нормування відпуску продуктів й промтоварів і здійснено перехід до розгорнутої культурної радянської торгівлі. Загальний роздрібний товарооборот Києва збільшився майже в 2,6 раза — з 807 млн. крб. у 1934 році до 2198 млн. крб. у 1939 році[2].

Зростання товарообороту у місті потребувало розширення матеріально-технічної бази радянської торгівлі. Кількість магазинів за п'ять років зросла на 127, кількість рундуків і кіосків — на 358, а дрібна розносна сітка — на 750 одиниць. На розі вул. Леніна і Хрещатика збудовано новий універмаг, який міг щодня обслужити 50 тис. покупців. Крім універмагу, спорудили понад 30 добре обладнаних магазинів «Гастронома» і «Бакалії», створили десятки спеціалізованих промтоварних і продовольчих магазинів.

Особлива увага приділялася розширенню торгової сітки на околицях. З 1935 по 1939 рік на околицях було збудовано 50 павільйонів. Багато промтоварних мага-

---

[1] Матеріали до господарського плану та бюджету м. Києва на 1941 р., стор. 13.

[2] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 260, арк. 12.

22 8-266

зинів по торгівлі мануфактурою і взуттям переведено з центру на околиці (на Отрадну вулицю, в райони кабельного заводу, заводу верстатів-автоматів, у Дарницю, на Солом'янку та ін.). Одночасно з розвитком державної торгівлі у Києві значно зростала колгоспна торгівля. Товарооборот колгоспної торгівлі у 1938 році досяг 165,9 млн. крб. проти 97,9 млн. крб. у 1936 році. Для забезпечення кращої організації торгівлі на 16 ринках міста міська Рада витратила в 1937—1939 рр. понад 3 млн. крб. на спорудження критих павільйонів, устаткування холодильної апаратури тощо.

Господарські і культурні успіхи, здобуті трудящими столиці під керівництвом Комуністичної партії, відображались у бюджеті соціалістичного Києва. Загальні витрати за місцевим бюджетом зросли з 92 млн. крб. у 1934 році до 275 млн. крб. у 1939 році, тобто майже у 3 рази (в 1913 році бюджет міста становив тільки 4,7 млн. крб.). Більше половини всіх витрат бюджету йшло щороку на соціально-культурні потреби населення.

Переконливим свідченням зростання добробуту населення Києва було збільшення трудових заощаджень у вигляді передплати державних позик та вкладів у трудові ощадні каси. У 1934 році 149 тис. трудящих внесли на зберігання в ощадні каси майже 15,6 млн. крб., а в 1938 році 185 тис. вкладників мали на своїх особистих рахунках близько 123,7 млн. крб., тобто сума вкладів збільшилась у 8 разів.

24 грудня 1939 року на основі нової Конституції УРСР і нового виборчого закону були проведені вибори до місцевих Рад депутатів трудящих. У цей знаменний день український народ ще раз з усією силою продемонстрував безмежну відданість рідній Комуністичній партії, Радянській державі, справі соціалізму. Згідно з Положенням про вибори у Києві тоді було організовано 450 виборчих дільниць і утворено 30 виборчих округів по виборах до обласної Ради, 843 — по виборах до міської Ради і 1694 — по виборах до районних Рад депутатів трудящих[1].

Партійні, радянські і громадські організації проводили велику масово-роз'яснювальну і агітаційну роботу. В місті працювало 15 тис. гуртків по вивченню Конституції УРСР і виборчого закону, які охопили 400 тис. виборців. На підприємствах і серед населення працювало більше 20,8 тис. агітаторів — комуністів і безпартійних активістів.

Вибори у Києві пройшли при високій політичній активності і організованості трудящих. Участь у виборах взяли майже всі громадяни (99,65 проц.), внесені до списків виборців. За кандидатів непорушного блоку комуністів і безпартійних віддало свої голоси 98,71 проц. тих, що голосували. Трудящі Києва разом з усім радянським народом продемонстрували свою глибоку відданість справі побудови соціалізму в нашій країні, свою згуртованість навколо ленінської партії, високу свідомість.

Під час виборів депутатами Київської міської і районних Рад кияни обирали славних синів і дочок робітничого класу, радянської інтелігенції. Депутатами міськради, зокрема, були обрані: передовий машиніст Дарницького депо Ф. А. Двораковський, ініціатор масового стахановського руху на поліграфічній фабриці «Жовтень» М. С. Москаленко, стругальник заводу верстатів-автоматів ім. Горького І. Н. Шуваєв, директор взуттєвої фабрики В. В. Кирєєв (з 1929 року працював на підприємстві підсобним робітником, а потім висунутий на посаду директора), начальник штабу Київського військового округу М. Ф. Ватутін (пізніше герой Великої Вітчизняної війни), артист театру ім. Франка Ю. В. Шумський. Всього кияни обрали 843 депутати, в т. ч. 440 комуністів[2]

Результати виборів — ще одне переконливе свідчення великого авторитету Комуністичної партії, довір'я радянського народу до неї. Серед депутатів Київської міської Ради налічувалось 407 робітників (48,3 проц.), 412 службовців

[1] Журн. «Радянський Київ», 1939, № 16, стор. 11.
[2] Журн. «Радянський Київ», 1940, № 1, стор. 5.

(48,9 проц.), 24 селянини (2,8 проц.). До міської Ради було обрано 32 наукових працівники (у т. ч. академік і 12 професорів), 12 лікарів, 42 учителі, 2 письменники, 7 артистів. У числі депутатів було 59 нагороджених орденами і медалями СРСР і один Герой Радянського Союзу. Депутатами міської Ради були 476 українців, 175 росіян, білоруси, вірмени, грузини, латиші та ін. В цьому виявилась співдружність народів СРСР. До міської Ради було обрано 340 жінок.

24 грудня 1939 року було днем завершення перебудови органів державної влади на основі нової Конституції СРСР, на основі загальних, рівних, прямих виборів при таємному голосуванні. Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих являли собою серйозний крок до дальшої демократизації політичного життя Радянської країни і ще більше зміцнили морально-політичну єдність радянського народу.

На початку січня 1940 року відбулися сесії місцевих Рад депутатів трудящих, вперше обраних на основі найдемократичнішої в світі Конституції СРСР.

В обстановці виняткової діловитості, в атмосфері високої політичної активності пройшла перша сесія Київської міської Ради депутатів трудящих. Її відкрив найстаріший депутат С. С. Єстремський. Головою сесії тоді був одностайно обраний секретар міськкому КП(б)У депутат Т. В. Шамрило, а секретарем — режисер-орденоносець депутат О. П. Довженко. Сесія обрала виконавчий комітет і постійні комісії міської Ради: бюджетну, народної освіти, торговельну, комунальну, в справах охорони здоров'я, в справах житлового господарства міста і місцевої промисловості. Головою виконавчого комітету був обраний І. С. Шевцов, який значний час керував будівництвом вагоноремонтного заводу у Дарниці.

Перша сесія знаменувала собою початок нового етапу в роботі Київської міської Ради, етапу піднесення на вищий ступінь господарського та культурного будівництва столиці Радянської України.

Міжнародне становище в роки п'ятирічки залишалося напруженим, а в 1939 році особливо погіршилося. У вересні 1939 року почалася друга світова війна. Комуністична партія і Радянський уряд вживали рішучих заходів по посиленню мобілізаційної готовності народу, приділяли велику увагу воєнно-патріотичному та інтернаціональному вихованню мас, особливо молоді.

На підприємствах та установах Києва, як і по всій Радянській країні, працювали гуртки по вивченню військової справи, молодь здавала норми на значки ППХО, Ворошиловського стрілка тощо. Провадилися воєнізовані походи. В грудні 1940 року відбувся похід 9 тис. фізкультурників міста[1].

Велике значення для воєнно-патріотичного виховання трудящих мало перебування в Києві І. Д. Папаніна, В. П. Чкалова, М. В. Водоп'янова та інших уславлених героїв.

Волею Комуністичної партії, самовідданою працею робітників і всіх трудящих Київ був перетворений на квітучу столицю Радянської України, місто могутнього технічного прогресу і центр української радянської соціалістичної культури. Здійснилася віковічна мрія киян — людей праці — про нове суспільство. Вони, як і всі трудящі Країни Рад, завоювали право натхненно працювати і щасливо жити на вільній Радянській землі.

Мирна праця народів СРСР була перервана віроломним нападом німецько-фашистських загарбників на Радянський Союз. Почалася Велика Вітчизняна війна.

■

[1] Газ. «Пролетарська правда», 8 грудня 1940 р.

Головний корпус сільськогосподарського інституту в Голосієві. 1930 р.

УСПІХИ КУЛЬТУРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В КИЄВІ В РОКИ МИРНОГО БУДІВНИЦТВА (1921—1941 рр.)

1. НАРОДНА ОСВІТА

Після чотирьох років імперіалістичної війни і трьох років іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни Радянська країна була розорена. Голод і тиф косили людей. За таких умов розвивати народну освіту було дуже важко, але партійні організації і органи Радянської влади, розв'язуючи найскладніші завдання господарського і радянського будівництва, велику увагу приділяли дітям, шкільній справі. Дороговказом у галузі освіти і виховання радянської молоді була історична промова В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу в жовтні 1920 року. Звертаючись до комсомольців, В. І. Ленін говорив: «Перед вами завдання будівництва, і ви його можете розв'язати, тільки оволодівши всім сучасним знанням, уміючи перетворити комунізм з готових заучених формул, порад, рецептів, приписів, програм у те живе, що об'єднує вашу безпосередню роботу, перетворити комунізм у керівництво для вашої практичної роботи»[1].

У 1920/21 навчальному році на Україні основним типом єдиної трудової школи стала семирічка. Тому всі чотири- і трирічні початкові школи, чоловічі й жіночі гімназії та прирівнені до них учбові заклади були перетворені в єдині трудові семирічні школи спільного навчання. У Києві налічувалось 196 семирічних шкіл[2].

Крім того, на літо 1921 року по лінії професійно-технічної освіти було створено 23 короткотермінові курси двох типів (для ліквідації технічної неписьменності і для підвищення рівня технічних знань), 7 шкіл фабрично-заводського учнівства та 10 районних робітничих шкіл. Більшість курсів першого типу виникла у зв'язку з необхідністю дати робітникам хоча б початкові технічні знання. Школи фабрично-заводського учнівства теж були двох типів: одні готували кваліфікованих робітників для тих галузей виробництва, що вимагали тривалого навчання, другі готували технічно освічених робітників з меншим обсягом знань. Робітничі школи

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 254.

[2] Київський облдержархів, ф. Київського губвно, оп. 1, спр. 512, арк. 29.

обслуговували робітників різних фахів і вважалися школами першого ступеня. Утримувались всі курси і робітничі школи господарськими організаціями.

Однак внаслідок розрухи і неврожаю 1921 року матеріальне становище шкіл міста було надзвичайно тяжке. Так, 14 серпня 1921 року шкільна рада 67-ї трудової школи повідомляла губнаросвіту про те, що проводити навчання нема можливості, бо шкільні працівники роз'їхались шукати засобів для існування[1]. Кількість шкіл почала зменшуватись. На 1 січня 1923 року в Києві залишилося 105 трудових шкіл, з них на утриманні міського відділу народної освіти — 18, батьків — 16 і на утриманні профорганізацій, підприємств і установ — 18[2].

Скрутний стан шкіл змусив ввести грошовий і натуральний податки на потреби освіти і запровадити плату за навчання, а ряд шкіл перевести на господарський розрахунок.

У країні розгорталась боротьба за ліквідацію неписьменності. У Києві в 1921 році було понад 30 проц. неписьменного населення. На підприємствах, установах, при будинкоуправліннях створювалися сотні груп для ліквідації неписьменності. Внаслідок напруженої праці вчителів міста, комсомольців, інтелігенції на 1930 рік неписьменність у Києві була в основному ліквідована.

В результаті імперіалістичної і громадянської воєн, розорення народного господарства і втрати батьків сотні тисяч дітей опинилися на вулиці без притулку і матеріального забезпечення. Неврожай 1921 року та епідемія тифу збільшили дитячу безпритульність. З неврожайних районів Поволжя до Києва привезли десятки тисяч дітей, щоб розмістити їх у Київській, Волинській та Подільській губерніях. У місті була створена «Рада захисту дітей». На кінець 1922 року в Києві працювало 96 дитячих будинків, в яких виховувалися тисячі дітей. Багато дітей-сиріт прийняли сім'ї киян.

У цей тяжкий час партія і весь народ приділяли особливу увагу культурному будівництву, і зокрема справі народної освіти. Голова ЦВК УРСР Г. І. Петровський у зверненні «До народних учителів» зазначав, що треба вчителя одягти, дати йому взагалі все потрібне для того, щоб він міг творчо працювати. «Скоротивши нашу Червону Армію,— писав Г. І. Петровський,— ми можемо більше уваги приділити народній армії вчителів. Ті ресурси, що звільняються після зменшення кадрів Червоної Армії,— одяг і пайки — слід віддати для задоволення потреб народного вчителя»[3].

На потреби народної освіти в 1923/24 навчальному році за місцевим бюджетом Києва було асигновано 1750 тис. крб. і за державним бюджетом — 2 млн. крб., тобто на 100 тис. крб. більше в порівнянні з 1922/23 роком. Вживалися заходи до збільшення витрат на харчування дітей в дитячих будинках з 5 до 6 крб. на місяць, а також асигнувань на піонерську роботу, на ліквідацію неписьменності тощо. Проте матеріальне становище шкіл і далі залишалось тяжким. Так, у 1924 році з 107 шкіл лише 8 ремонтувалось на кошти комунального відділу, 10— за рахунок відділу народної освіти, інші школи робили деякий невеликий ремонт власними силами, а 15 шкіл не ремонтувалось.

Навесні 1924 року в Києві налічувалося 12 технікумів, 34 профшколи, 4 педагогічні і 17 різних інших курсів, 5 робітфаків та 17 шкіл фабрично-заводського учнівства. Але існуюча мережа середніх учбових закладів, особливо профшкіл, не задовольняла потреб міста. Вона могла охопити лише 35—40 проц. випускників трудової школи, які бажали дістати середню освіту.

Партійні кадри, що працювали в органах освіти і профспілкових організаціях Києва, провадили підготовку і перепідготовку вчителів на різних курсах і семінарах. Широко роз'яснювалась національна політика партії, проблеми економіки і політпросвітньої роботи. Вчителі знайомились з творами В. І. Леніна.

[1] Київський облдержархів, ф. Трудових шкіл, оп. 1, спр. 4, арк. 5.
[2] Статистика України. Серія VII, вип. 1, № 16. Х., 1926, стор. 2—3.
[3] Газ. «Більшовик», 7 лютого 1923 р.

В перших числах жовтня 1924 року на засіданні міської Ради було оголошено декларацію київського вчительства. В ній зазначалось: «Поволі, але грунтовно відбувався процес революціонізування вчительства. Учительська маса назавжди позбулась властивої інтелігенції нерішучості і хитань. Після ідеологічного і психологічного переродження настає час революційної роботи. Комуністична партія зуміла вивести вчительство із стану інерції та байдужості... Ми, революційне вчительство м. Києва, заявляємо: ми вже стали під прапори революції. Справдились пророкування В. І. Леніна, його думки про те, що вчительство повинно відіграти певну роль в наступі революції. Комуністична партія перевиховала армію освітників. Наш обов'язок політично виховати тих, хто є об'єкт виховної педагогічної роботи. Комінтерн і компартія це школи для нас. А ми з свого боку понесемо їх науку до тих шкіл, куди нас покликано працювати. Перекажіть штабові світової революції, що на його заклик: „Будь напоготові!" ми відповідаємо: „Завжди напоготові"...»[1].

Ці думки висловлювались у той час, коли по всій країні проходили конференції і з'їзди позапартійного вчительства, що готувалось до Всесвітнього з'їзду вчителів, який розпочав свою роботу 12 січня 1925 року. І коли М. І. Калінін, вітаючи з'їзд, говорив: «Історія хоче, щоб учительство виконало такі завдання: створити нову людину, боротися за братерство народів, за комунізм»[2], то ці слова приймались як програма дій, як заклик до великої революційно-культурної роботи.

На початок червня 1926 року в Києві налічувалося 112 трудових шкіл, тобто одна школа обслуговувала в середньому 4,5 тис. жителів, 92 школи, або 88 проц., мали повністю всі групи від першої до сьомої. Школи були задовільно забезпечені педагогами (в середньому на один учбовий заклад припадало 16 учителів), 66,8 проц. дітей від 8 до 14 років було охоплено навчанням. Але профшколи на початку 1925/26 навчального року прийняли тільки 37 проц. тих, хто закінчив семирічну трудову школу в 1924/25 навчальному році.

Після XIV з'їзду ВКП(б), коли індустріалізація країни стала першочерговим завданням, виникла потреба значно збільшити підготовку кадрів для промисловості і насамперед розширити мережу шкіл. Постало питання про те, щоб діти робітників навчалися в початкових школах і класах безплатно, щоб зменшити плату за навчання дітей кустарів. Починаючи з 1926/27 навчального року безплатне навчання було встановлене лише для учнів першої та другої груп трудових шкіл. Поширити безплатне навчання на третю і четверту групи поки не вдалося, бо місцевий бюджет ще не міг забезпечити цього. Розмір плати за навчання дітей кустарів у 1926/27 році був знижений на 25 проц., причому він встановлювався залежно від майнового стану батьків.

У цілому розвиток загальноосвітніх шкіл у Києві, починаючи з 1923 року, характеризується такими даними[3]:

	1923/24 р.	1924/25 р.	1925/26 р.	1926/27 р.
Шкіл	102	114	112	105
Педагогічних працівників	1622	1638	1770	1785
Процент охоплення дітей школою	62,6	64,3	66,8	68,5

Починаючи з 1927/28 навчального року вже не було випадків, коли б відмовили у прийомі дітей до школи, а на кінець 1927 року школи охоплювали до 92 проц. дітей. У наступні роки цей процент зростав і в 1930 році досяг 99 процентів.

[1] Газ. «Більшовик», 7 жовтня 1924 р.
[2] Газ. «Більшовик», 14 січня 1925 р.
[3] Київський облдержархів, ф. Київської міської Ради, оп. 1, спр. 265, арк. 10. Сюди не включено школи відомств (залізничні тощо).

Найважливіші основи і напрями розвитку радянської школи були визначені історичним рішенням XVI з'їзду партії про запровадження загального обов'язкового початкового навчання і постановами ЦК ВКП(б) і Радянського уряду про початкову і середню школу.

Урок малювання в дитячому будинку на Сирці. 1923 р.

У постанові ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 року «Про початкову та середню школу» відзначалося, що Радянська держава добилася великих успіхів у справі розширення шкільної мережі і перебудови школи. Одночасно ЦК ВКП(б) вказав на істотні хиби в організації освіти, які полягали в тому, що навчання в школі не давало ще достатнього обсягу загальноосвітніх знань і незадовільно розв'язувало завдання підготовки для вступу в технікуми і вищу школу цілком грамотних людей, які б добре володіли основами наук (фізика, хімія, математика, рідна мова, географія та ін.). Внаслідок цього політехнізація школи в ряді випадків набувала формального характеру; школа не готувала всебічно розвинених будівників соціалізму, які б уміли пов'язувати теорію з практикою і володіли основами техніки. Центральний Комітет запропонував в основу всієї дальшої роботи шкіл покласти вказівки В. І. Леніна, які він дав ще в 1920 році в «Замітках на тези Н. К. Крупської про політехнічну освіту».

У наступні роки ЦК ВКП(б) і Радянський уряд неодноразово розглядали різні сторони роботи шкіл. У результаті був вироблений тип загальноосвітньої середньої школи (десятирічки), а також розроблено її найважливіші організаційно-педагогічні основи.

Важливих результатів у боротьбі за здійснення закону про загальне обов'язкове початкове навчання, прийнятого в 1930 році, було досягнуто в Києві. Вже в тому році школи міста прийняли 99 проц. тих, хто мав починати шкільне навчання. На кінець листопада 1931 року в школах навчалося 62 775 дітей обох статей. Починаючи з 1930/31 навчального року значно поліпшилась навчально-виховна робота. Крім того, що було здійснене загальне початкове навчання, підвищилась його якість, збільшився обсяг знань учнів, зміцніла дисципліна, зріс авторитет учителів, учні навчались за стабільними підручниками. В 1934/35 навчальному році відбувся перший випуск учнів середніх десятирічних шкіл.

Питання поліпшення роботи шкіл стояли в центрі уваги радянської громадськості. Як відзначав XVIII пленум Київського міськкому КП(б)У (грудень 1935 року) у своїй постанові «Про роботу серед дітей», запровадження твердого розкладу занять, нова система оцінок успішності поліпшили порядок у школі, підвищили якість засвоєння учнями знань за програмою, піднесли їх дисципліну і рівень культури.

Для допомоги шкільним працівникам у вихованні дітей було відкрито Палац піонерів і жовтенят, театр для дітей, районні і підрайонні дитячі клуби і дитячі технічні станції на Подолі, Куренівці, Звіринці, Деміївці, збільшено кількість майданчиків (до 510) та дитячих кімнат при будинкоуправліннях (до 253). У школах і позашкільних установах діяли тисячі гуртків юних техніків і авіамоделістів та юних друзів оборони, гуртків, секцій і команд фізкультури. Це давало можливість краще організовувати дозвілля дітей і розвивати їх творчі здібності.

Зміцніла піонерська організація, яка була утворена ще в 1922 році. Зросла роль шкільних комсомольських та піонерських організацій у справі виховання

в учнів свідомої дисципліни. Партійні організації міста повсякденно займалися питаннями виховання дітей у школі, поза школою і в родині. Посилилась їх увага до роботи шкільних комсомольських та піонерських організацій.

Разом з тим виявились і недоліки в шкільній роботі. У ряді шкіл ще не було забезпечено потрібної дисципліни учнів. У деяких школах недооцінювалось викладання рідної мови, історії та географії, внаслідок чого успішність багатьох учнів з цих дисциплін була незадовільною. Мали місце також факти ліберального ставлення до оцінки успішності учнів з боку окремих педагогів.

Деякий час на сторінках ряду педагогічних видань пропагувалась лівацька «теорія» про відмирання школи. З цієї «теорії» випливало, що програми і підручники не потрібні, роль учителя-викладача зводилась нанівець. Ці безглузді і антиленінські погляди партія розгромила, але навіть у 1935 році вони ще не були викорінені до кінця серед частини працівників народної освіти.

Опублікована в «Правде» 4 вересня 1935 року постанова Раднаркому Союзу РСР і ЦК ВКП(б) про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі мала величезне значення для дальшого розвитку шкільної справи. Конкретні і детальні вказівки партії та уряду про організацію навчального року, шкільного режиму, перевірку знань і видачу переводних посвідчень та атестатів з зазначенням оцінок успішності та поведінки сприяли дальшому поліпшенню всієї навчально-виховної роботи.

Одночасно треба було ліквідувати неправильне розміщення шкіл у районах міста, унаслідуване від дореволюційних часів. На початку 30-х років у центральній частині Києва, зокрема в районах вулиць Енгельса, Леніна, біля Червоної площі на Подолі, розташувались цілі «гнізда» шкіл, а в районі Червоноармійської вулиці, в північно-східних кварталах Подолу і в Святошині шкіл було дуже мало. Так, 71-а школа (біля заводу «Більшовик») обслуговувала дітей навіть з Святошина[1].

До 1934 року включно школи Києва містилися в основному в дореволюційних шкільних приміщеннях. Здійснення загального обов'язкового початкового навчання і перехід до семирічного супроводжувались тоді великими труднощами. Школи працювали у дві, а іноді в три зміни; в багатьох школах ще були т. зв. «мандрівні групи», які не мали своїх класних приміщень. За постановою Радянського уряду і ЦК ВКП(б) у 1935 році у великих містах УРСР намічалось збудувати 91 середню школу, в т. ч. в Києві 12 на 10 тис. учнів, які мали навчатися в одну зміну. Це давало можливість цілком ліквідувати третю зміну. На будівництво шкіл у Києві в 1935 році було асигновано 10 млн. карбованців.

1936 рік став роком значного зрушення на всіх ділянках народної освіти в Києві. Матеріально-технічна база шкіл поступово наближалась до рівня, якого вимагала радянська школа. Якщо в 1935 році партійні і радянські організації міста займалися тим, щоб цілком ліквідувати третю зміну в школах, то в 1936 році вже постало завдання ліквідувати заняття у дві зміни. Для цього тоді ж розгорнулось будівництво 33 шкіл на 26 тис. учнівських місць. Програма шкільного будівництва зросла майже втроє проти 1935 року. На початок 1936/37 навчального року в місті було збудовано 32 шкільні приміщення. Крім того, закінчено спорудження другої черги музичної середньої школи — концертний зал, інтернат та службові приміщення. При виборі місця розташування нових шкіл враховувалась потреба максимально наблизити їх до районів найбільшої концентрації учнів.

У 1937/38 навчальному році кількість шкіл у місті зросла до 165. Це давало змогу значно зменшити двозмінне навчання. Число учнів у київських школах досягло 112 тис. Держава асигнувала величезні кошти на обладнання шкільних кабінетів, лабораторій, бібліотек. У 1937/38 навчальному році школи одержали до 3 млн. підручників відповідно до потреб викладання рідною мовою.

---

[1] Київський облдержархів, ф. Міськплану, оп. 1, спр. 1020, арк. 33.

Учні київських шкіл на першотравневій демонстрації. 1924 р.

Головною силою, що забезпечувала дальше зміцнення всієї системи шкільної освіти і виховання, були педагогічні кадри. Вчительський колектив Києва на початку 1937/38 навчального року налічував понад 4,5 тис. відданих своїй справі педагогів. У 1938—1939 рр. у школи міста прийшло близько 1 тис. нових учителів. Педагогічна робота велась на більш високому рівні. На початку 1938/39 навчального року була закінчена атестація вчителів. Усі ці заходи сприяли дальшому поліпшенню успішності учнів.

На початок 1940/41 навчального року в Києві було 176 шкіл[1]. Крім загальноосвітніх, на січень 1940 року в Києві працювало 37 шкіл для дорослих, з них 11 робітфаків, які охоплювали 2686 чоловік, 26 неповних середніх та середніх шкіл для дорослих, в яких училося 3814 учнів, 27 шкіл ФЗН і типу ФЗН, де вчилося 4135 чоловік, і 29 середніх спеціальних учбових закладів (технікумів і училищ), які охоплювали 7632 учня.

В цей період у Києві, як і в інших великих містах країни, вже були серйозні матеріальні передумови для здійснення обов'язкового десятирічного навчання. Число повних середніх шкіл тільки системи міськнаросвіти збільшилось у Києві з 36 у 1934 році до 108 у 1939 році і становило 68 проц. усіх шкіл. У 1940 році 10-і класи закінчило близько 5 тис. чоловік.

Таким чином, роки п'ятирічок характеризувались не тільки зростанням кількості шкільних закладів, а й значними змінами в організації навчання. Особливо велике значення для піднесення шкільної справи мали рішення партії та уряду про підвищення зарплати вчителів, атестація їх, встановлення персональних звань для вчителів середніх шкіл.

Піклуючись про підростаюче покоління, Комуністична партія і Радянська держава особливу увагу приділяли дошкільному і позашкільному вихованню дітей. За роки довоєнних п'ятирічок була значно розширена мережа позашкільних закладів у Києві: організовано 5 нових відділів у Палаці піонерів (технічний, військовий, агробіологічний, ляльковий театр, кінотеатр), 5 технічних станцій, 3 ігротеки, 7 дитячих спортивних баз, дитячий пляж, 4 дитячі клуби; кількість піонерських форпостів зросла до 253. Палац піонерів став справді великим комбінатом позашкільної роботи серед дітей. Тут діяли гуртки: художні, оборонні, фізкультурні, науки й техніки, юних натуралістів, а також шахово-шашкова база і клуб колекціонерів.

---

[1] У це число включені всі загальноосвітні школи, в т. ч. залізничні. По лінії міського відділу народної освіти було 159 шкіл з 94,1 тис. учнів.

2. ВИЩА ШКОЛА І НАУКА

В перші роки відбудовного періоду, незважаючи на величезні фінансово-економічні труднощі, вищі навчальні заклади Києва готували спеціалістів для багатьох галузей господарського і культурного будівництва. Потужним втузом республіки став Київський політехнічний інститут, що мав у своєму складі факультети: механічний, хімічний, електротехнічний (відкритий у 1918 році), інженерів шляхів — так з 1922 року почав називатися колишній інженерний факультет. В інституті в 1922 році навчалося 2162 студенти.

На базі агрономічного факультету КПІ в 1922 році створено самостійний сільськогосподарський інститут. Він мав агрономічне, зоотехнічне і лісове відділення, на яких навчалося понад 600 студентів. Інститут тимчасово перебував у садибі КПІ. Пізніше для нього збудували в Голосіївському лісі добре обладнані учбові й допоміжні приміщення.

З 1921 року став самостійним вузом ветеринарно-зоотехнічний інститут, відкритий у 1920 році спочатку як факультет народного університету-політехнікуму. Він складався з ветеринарного і зоотехнічного відділень.

На базі консерваторії, до якої приєднали музично-драматичну школу ім. М. Лисенка, що існувала в Києві з 1903 року, був створений музично-драматичний інститут. В єдиний художній інститут у 1924 році об'єднались архітектурний і художній інститути, які готували працівників образотворчого мистецтва і радянських зодчих. Крім того, у Києві працювали медичний інститут, інститути народного господарства і народної освіти.

Створення порівняно стрункої системи вищої освіти в Києві було значним досягненням Радянської влади. Але розформування Київського університету, як і інших університетів України, здійснене тодішнім керівництвом Наркомосу УРСР, негативно вплинуло на рівень підготовки спеціалістів і призвело до тимчасового розпорошення наукових сил республіки і звуження науково-дослідної роботи.

Підготовка нової, радянської інтелігенції, спеціалістів із середовища робітничого класу і трудящого селянства була в період мирної господарської роботи одним із важливих і першочергових завдань. Великою перешкодою на шляху здійснення цього завдання стало те, що трудящі не мали знань, необхідних для навчання у вищих учбових закладах. З метою підготовки робітників і селян до вступу у вузи на Україні, за прикладом РРФСР, у 1921 році починає створюватися мережа робітничих факультетів при інститутах. У числі перших відкрився в 1921 році робітфак при Київському політехнічному інституті. Слідом за ним організувалися робітфаки при інститутах народної освіти, народного господарства, медичному, сільськогосподарському. Крім того, на базі робітничо-селянського університету, що виник у Києві в 1920 році, був створений вечірній робітфак. Усього в 1925 році в місті налічувалось 6 робітничих факультетів, де навчалося 1387 студентів[1].

Щоб забезпечити вступ до вузів насамперед робітників і селян-незаможників, приймали до інститутів за відрядженням громадських організацій і державних установ. Радянська влада приділяла велику увагу матеріально-побутовому забезпеченню пролетарського студентства: були створені гуртожитки, відкриті студентські їдальні, студенти одержували стипендії тощо.

Завдяки великій роботі, спрямованій на демократизацію і пролетаризацію вищої школи, у вузах Києва рік у рік зростало число студентів з робітників і селян. Якщо у 1922 році в КПІ робітники становили 7 проц., а селяни 11 проц. всього студентства інституту, то вже в 1925/26 навчальному році робітників стало 32 проц. і селян 15 проц., а в 1927/28 навчальному році — відповідно 41 і 16 проц. Анало-

---

[1] М. Грунський. Робфак Київського інституту народної освіти. (1923—1925 рр.). К., 1926, стор. 46.

гічна картина спостерігалася і в інших вузах міста. Серед студентів значну частину становили випускники робітфаків.

Разом із збільшенням пролетарського студентства безперервно зростали у вузах партійні, комсомольські і профспілкові організації, які провадили велику ідейно-виховну роботу серед студентів і викладачів. Партія давала рішучу відсіч змінo-віхівцям, троцькістам, націоналістам та іншим ворогам, що намагались у своїй антирадянській діяльності використати студентську молодь, і в ході великої організаторської та ідейно-виховної роботи залучала на свій бік усе краще, що було серед студентства.

Одночасно велася велика робота для забезпечення вузів достатньою кількістю кваліфікованих професорсько-викладацьких кадрів як шляхом залучення до активної творчої праці кращої частини старої професури, так і підготовки нової.

Серед старої професури відбувався процес диференціації і розлому. Поряд з передовими вченими, що переходили на службу трудящих, були й такі, що хотіли реставрації буржуазних порядків у нашій країні, вели антирадянську пропаганду з вузівських кафедр. Так, у березні-квітні 1924 року в Києві розглядалася справа т. зв. «Київського обласного центру дії». Перед судом стали 18 контрреволюціонерів, серед яких було кілька викладачів вузів Києва. Судовий процес допоміг згуртуванню кращої частини вчених навколо Радянської влади.

Найважливішим завоюванням у галузі вищої освіти на кінець першого десятиріччя Радянської влади була радикальна зміна соціального складу студентства. У місті збільшилась мережа вузів у порівнянні з дореволюційним часом. Якщо в 1914 році в Києві діяло 7 вузів, з яких більше половини утримувались на плату за навчання, тобто за рахунок самих студентів, то в 1927 році було вже 9 державних інститутів. На їх 26 факультетах навчалось понад 9 тис. студентів і працювало більше тисячі професорів і викладачів. Крім того, діяло 6 робітничих факультетів, на яких до вступу у вузи готувались майже півтори тисячі робітників і селян[1]. До цих учбових закладів треба додати 10 технікумів, що готували спеціалістів вузького профілю, але високої кваліфікації. (На Україні технікуми у двадцяті роки вважалися вищими навчальними закладами).

Успіхи в розвитку вищої освіти, досягнуті на кінець першого радянського десятиріччя, виявились, проте, недостатніми в наступні роки, коли радянський народ приступив до виконання грандіозного плану першої п'ятирічки. Треба було в найкоротший строк розширити підготовку спеціалістів для народного господарства. У 1928 році питання про вищу школу постало як одне з найважливіших політичних питань. Конкретною програмою перебудови роботи вищої школи відповідно до нових завдань соціалістичного будівництва стали рішення липневого (1928 р.) та листопадового (1929 р.) Пленумів ЦК ВКП(б) з питань поліпшення підготовки нових спеціалістів для народного господарства. Щоб виконати ці рішення, у 1929—1930 рр. проведено докорінну реорганізацію системи вищої освіти. Вищі навчальні заклади були перебудовані за галузевим принципом і передані у відання господарських наркоматів і відомств, відкрито багато нових інститутів. За наркомосами союзних республік залишалося програмно-методичне керівництво роботою вищої школи.

ЦК ВКП(б) з усією гостротою висунув завдання дальшого поліпшення соціального складу студентства та його ідейно-політичного загартування. З цією метою було розширено мережу робітфаків, у вузи систематично відряджалися комуністи, посилено класовий принцип прийому до вузів.

У відповідності з бажанням трудящих усіх радянських республік уряд СРСР видав у 1929 році постанову про уніфікацію системи середньої спеціальної і вищої освіти. Технікуми УРСР, що раніше вважалися вищими практичними навчальними закладами, були покликані тепер готувати спеціалістів середньої кваліфікації.

---

[1] Всесоюзний шкільний перепис 15.XII 1927 р., т. II. Установи професійної освіти на Україні. Х., 1930, стор. 160—161.

За роки п'ятирічки відбулося значне зростання мережі вищих навчальних закладів у Києві. Якщо у 1927/28 навчальному році у місті було 9 інститутів, то на початок 1931 року число їх зросло до 23, а на початку 1932 року у Києві працювало вже більше 30 інститутів. Зростання мережі вузів відбувалося головним чином за рахунок розукрупнення багатофакультетних інститутів і реорганізації деяких технікумів в інститути.

На базі факультетів одного з найбільших вузів України — Київського політехнічного інституту — у 1930 році створено 8 самостійних інститутів. Деякі з них виросли згодом у провідні вузи республіки. Такими стали, зокрема, технологічні інститути харчової і легкої промисловості.

Разом з тим треба відзначити, що в 1929—1931 рр. у будівництві вищої школи було припущено ряд помилок і викривлень політики партії, що знайшло свій вияв у створенні карликових вузів, у розпорошенні науково-педагогічних кадрів, у широкому запровадженні в навчальну роботу шкідливого «бригадно-лабораторного методу» тощо. Результатом цього було зниження рівня підготовки спеціалістів.

Тимчасом розвиток соціалістичного господарства на новій науково-технічній основі настійно вимагав рішучого поліпшення підготовки спеціалістів. Надзвичайно важливе значення в цій справі відіграла реалізація постанови ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 року «Про учбові програми та режим у вищій школі і технікумах». Відповідно до постанови у Києві проведено велику роботу по перегляду номенклатури спеціальностей, мережі вищих навчальних закладів, учбових планів, програм, по зміцненню навчально-виробничої бази інститутів. Підвищилась роль лекцій у навчальному процесі, практичні заняття стали провадитись у зв'язку з лекційною роботою, належна увага приділялася самостійній роботі студентів.

Керуючись постановою ЦВК СРСР, уряд УРСР у 1933 році відкрив на Україні 4 державні університети, в т. ч. в Києві. Це мало важливе значення для поліпшення підготовки спеціалістів для різних галузей народного господарства і культури, для розвитку науково-дослідної роботи в республіці.

Київський державний університет став великим навчально-науковим закладом Радянської України. Рік у рік зростало число студентів в університеті. На 15 вересня 1934 року тут налічувалось 1384 студенти, у 1935 році — 1972, в 1936—2298, в 1937—2766[1]. За порівняно короткий строк з часу поновлення Київський університет перетворився на кузню кадрів народної інтелігенції, став великим центром української соціалістичної науки і культури.

У роки другої п'ятирічки була впорядкована мережа вищих учбових закладів, ліквідовані паралелізм у підготовці спеціалістів, подрібнення спеціальностей тощо. Карликові вузи злили з однотипними інститутами, забезпеченими кваліфікованими професорсько-викладацькими кадрами, достатньою кількістю навчальних і допоміжних установ. Хоча число вузів скоротилось, проте контингент студентів безперервно зростав. На 1 січня 1936 року в Києві працювало 19 інститутів, у яких навчалося 20 759 студентів, і 11 робітничих факультетів з 3742 учнями на них[2].

Важливу роль у дальшому зміцненні вищої школи в нашій країні, в т. ч. і в Києві, відіграла реалізація постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 червня 1936 року «Про роботу вищих учбових закладів і про керівництво вищою школою». Цьому ж сприяли постанови Радянського уряду про вчені ступені і звання і запровадження штатних посад для професорсько-викладацького складу вузів. Постанови визначали порядок підвищення кваліфікації викладачів, створювали умови для їх творчої наукової роботи.

За роки двох перших п'ятирічок (1928—1937 рр.) вищі учбові заклади УРСР дали країні близько 110 тис. молодих спеціалістів. Значну частину їх становили

---

[1] Культурное строительство в СССР. Статистический сборник. М.— Л., 1940, стор. 124.
[2] Народногосподарський план м. Києва на 1936 р. К., 1936, стор. 276.

вихованці вузів Києва. Лише Київський політехнічний інститут за зазначений період підготував (без заочників і екстернів) близько 4,5 тис. інженерів.

Напередодні Великої Вітчизняної війни у Києві працювало 22 вузи, в яких навчалось понад 23 тис. студентів. Число вузів у порівнянні з дореволюційним 1914 роком зросло втричі, а контингент студентів у них — у півтора рази.

Вузи Києва підтримували тісні зв'язки з численними підприємствами й установами, для яких вони готували кадри кваліфікованих працівників, виконували свої науково-дослідні роботи тощо. Міцний зв'язок існував між вузами столиці Радянської України і багатьма вищими учбовими закладами Російської Федерації; вузи братніх республік подавали один одному взаємну допомогу і підтримку.

Справжнім штабом української радянської науки в роки мирного соціалістичного будівництва стала Академія наук у Києві. Вже в 1923 році в складі Української Академії наук налічувалось 35 різних установ (інститутів, комісій, секцій, кабінетів тощо), в яких велась значна дослідницька робота. При Академії працювало 5 наукових товариств. В Академії наук налічувалося 37 дійсних членів, з них 25 працювали в Києві. Крім академіків, працювало 111 штатних наукових співробітників і 275 позаштатних.

Поряд з Академією наук у Києві в двадцяті роки була створена мережа науково-дослідних кафедр. У 1923 році їх було 18, а в 1924 році стало 25[1]. Кафедри існували як при вузах на правах автономних одиниць, так і окремо. Крім науково-дослідної роботи, на кафедрах велась підготовка аспірантів. У 1925 році, наприклад, при КПІ і КСГІ працювало 8 науково-дослідних кафедр, якими керували відомі вчені К. К. Симінський (кафедра будівельного мистецтва), К. О. Зворикін (кафедра механічної технології), В. П. Іжевський (кафедра хімічної технології) та інші. На кафедрах працювало 22 наукові співробітники, проходили підготовку 14 аспірантів[2]. При Київському інституті народної освіти в 1926 році працювало 6 науково-дослідних кафедр: мовознавства і літератури, зоології, ботаніки, геології, математики, педології. У 1923 році науково-дослідні кафедри Києва розпочали видавати свої «Наукові записки».

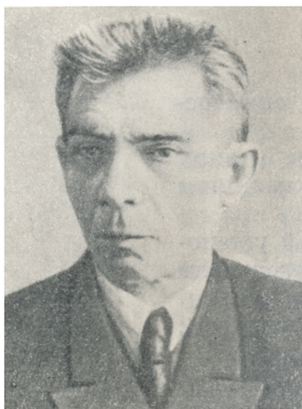
У важкі роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни, в період боротьби за відбудову зруйнованого ворогами народного господарства Комуністична партія і Радянська влада не забували про подання максимальної допомоги вченим, про залучення їх на бік трудящих. Уряд Радянської України видав спеціальні постанови, спрямовані на поліпшення матеріально-побутового становища діячів науки і культури. Комуністична партія провадила також велику ідеологічну роботу по залученню кращих учених на бік Радянської влади. Основна увага в цій справі приділялась озброєнню науковців діалектичним і історичним матеріалізмом, боротьбі із змiновіхівською ідеологією та буржуазним націоналізмом.

Вже на кінець першого радянського десятиріччя було досягнуто значних успіхів у розвитку науки в Києві. Зросла мережа наукових закладів. Крім Академії наук, тут діяло 11 науково-дослідних інститутів і 25 науково-дослідних кафедр, в яких вели дослідницьку роботу 300 наукових працівників, до науково-педагогічної роботи готувалося 350 аспірантів.

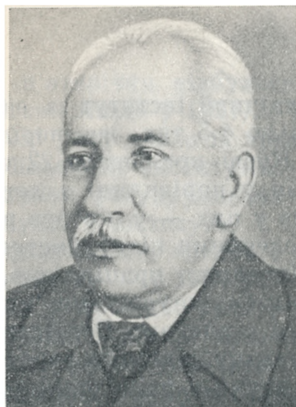
Краща частина науковців брала активну участь у радянському господарському і культурному будівництві, віддавала свої знання трудящим. Видатний український вчений академік П. А. Тутковський писав у 1928 році: «Я почуваю себе щасливим..., що влада пролетаріату відкрила для вчених можливість не тільки широко розгорнути дослідницьку працю й підготовку молоді до такої праці, але й брати активну участь у будівництві соціалістичного господарства, зріст якого піде на користь усіх трудящих... Справжні вчені — це ті, що прагнуть до все більшого зміцнення

---

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 1156, арк. 37.
[2] Київський міськдержархів, ф. Р-308, оп. 1, спр. 399, арк. 12.

В. П. Яворський.

О. М. Динник.

О. Г. Шліхтер.

О. І. Білецький.

союзу науки з пролетаріатом, до використання наукових досягнень на користь соціалістичного будівництва»[1].

В Академії наук досить широко розгорнулось вивчення історії України, української мови і фольклору, археології і етнографії, продуктивних сил республіки, її флори і фауни, а також акліматизації деяких південних рослин тощо. У цей період значну роль у розвитку української радянської науки відіграли академіки П. А. Тутковський (геологія), К. Г. Воблий (економіка), М. В. Птуха (статистика), М. Ф. Кащенко (акліматизація рослин), К. К. Симінський (будівельна механіка) та інші.

Пожвавилась науково-дослідна робота вузів Києва. Це знайшло свій вияв, зокрема, у виданні ними своїх «Записок», «Вістей» тощо, в яких поряд з офіційними матеріалами друкувалися наукові праці професорів і викладачів. Велику роботу провадив, наприклад, професор Київського політехнічного інституту Є. О. Патон по відбудові зруйнованого війною мостового господарства України.

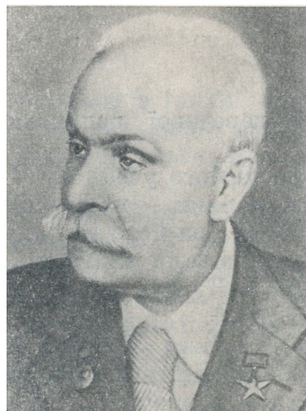
Ще більшого розмаху наукова робота в Києві набрала в роки першої і другої п'ятирічок (1928—1937 рр.), коли перед радянською наукою постали величезні завдання у справі будівництва соціалістичного суспільства. Особливо пожвавилась наукова робота після перенесення в Київ столиці Радянської України. Зросло число науково-дослідних установ Академії наук, збільшився її бюджет, поповнились ряди дійсних членів. У 1929 і 1934 рр. до складу Академії наук УРСР були обрані видатні радянські вчені О. О. Богомолець (патофізіолог), О. В. Палладін (біохімік), М. Г. Холодний (ботанік-фізіолог), П. Г. Тичина (поет і літературознавець), М. Д. Стражеско (терапевт), А. О. Сапєгін (ботанік), О. М. Динник (механік), Є. О. Патон (електрозварник), Д. К. Третьяков (зоолог), В. П. Яворський (хімік), О. І. Лейпунський (фізик) та інші. Значно зросло число й членів-кореспондентів, а також наукових співробітників установ Академії[2]. Київські вузи були зміцнені висококваліфікованими кадрами.

Відбулись великі зміни і в структурі Академії наук УРСР. У 1934 році замість численних дрібних кафедр, комісій, лабораторій (їх налічувалось 164) організовано 21 науково-дослідний інститут. Це в значній мірі сприяло поліпшенню наукової роботи Академії. В тому ж році Академія наук із системи Наркомосу була передана в безпосереднє віддання Уряду УРСР. Це також сприяло дальшому піднесенню її роботи. При президії Академії почала діяти Рада по вивченню продуктивних сил УРСР, що керувала комплексними експедиційними дослідженнями природних ресурсів республіки. Очолював Раду видатний радянський вчений академік О. Г. Шліхтер.

---

[1] Академік Павло Тутковський. (Автобіографія). К., 1929, стор. 19—20.
[2] О. В. Палладін. Академія наук УРСР. 1919—1944. К., 1944, стор. 10, 15.

М. М. Крилов.

Є. О. Патон.

О. В. Фомін.

М. Г. Холодний.

У 1928 році почалось планування науково-дослідної роботи Академії наук, яке рік у рік удосконалювалось. Зв'язок Академії з народним господарством і культурним будівництвом країни ставав дедалі щільнішим і міцнішим. При Академії наук була створена комісія науково-популярної пропаганди, вчені Академії взяли шефство над Донбасом.

За роки другої п'ятирічки, особливо після постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 червня 1936 року, зросла роль кафедр і наукових працівників вищих учбових закладів у розвитку радянської науки, поліпшилась їх науково-дослідна робота. Це видно на прикладі Київського індустріального інституту. У 1936 році кафедри інституту розробляли 100 наукових тем, на виконання яких було асигновано близько 1 млн. крб. Багато з виконаних тем мали важливе народногосподарське значення. В наступному, 1937 році наукові працівники інституту розробляли вже близько 200 тем[1]. Про зростання науково-дослідної роботи вузів свідчить, зокрема, видання ними своїх наукових записок. Так, Київський університет у 1935—1937 рр. видав три томи «Наукових записок» у десяти випусках.

Крім Академії наук і вищих учбових закладів, у Києві працювала значна кількість науково-дослідних установ (інститутів, філіалів науково-дослідних інститутів, галузевих дослідних станцій, обсерваторій, архівів тощо), які підлягали окремим наркоматам і відомствам. У 1935 році тут було зайнято близько 2 тис. наукових працівників[2].

Ще більше розширилась наукова робота в Києві в роки третьої п'ятирічки. В системі Академії наук УРСР організовано нові інститути, число їх наукових співробітників зросло з 715 у 1937 році до 1200 у 1941 році. У 1939 році до Академії наук обрано 30 академіків і серед них таких видатних діячів радянської науки, як математика М. О. Лаврентьєва, мовознавців Л. А. Булаховського і М. Я. Калиновича, літературознавця О. І. Білецького, ботаніка М. М. Гришка, фізіолога В. Ю. Чаговця, письменника-драматурга О. Є. Корнійчука і ряд інших. Крім того, було обрано 60 членів-кореспондентів. Замість трьох відділів в Академії створено чотири (суспільних наук, фізико-хімічних і математичних наук, біологічних наук, технічних наук).

Зросла мережа науково-дослідних установ, підпорядкованих господарським наркоматам та іншим відомствам. Всього у 1941 році в Києві було 63 наукові установи.

За роки соціалістичного будівництва вчені, що працювали в численних науково-дослідних установах і вищих навчальних закладах Києва, внесли значний вклад

[1] Киевский индустриальный институт. Юбилейный сборник к 40-летию института, стор. 280—281.

[2] Народногосподарський план м. Києва на 1936 р., стор. 277.

Д. К. Заболотний.

О. О. Богомолець.

М. Д. Стражеско.

у розвиток усіх галузей передової радянської науки, у світову науку.

Академік М. М. Крилов та його учень М. М. Боголюбов створили новий відділ математичної фізики — нелінійну механіку. Їх дослідження широко відомі в СРСР і за його межами.

Цінні наукові роботи виконали київські хіміки С. М. Реформатський, В. П. Яворський, І. К. Мацуревич, А. І. Кіпріанов, А. К. Бабко, В. П. Іжевський та інші.

У справі геологічного вивчення України багато зробили академіки П. А. Тутковський, Б. І. Чернишов та інші вчені-геологи. Технічні науки своїми успіхами в значній мірі зобов'язані творчому дерзанню ряду видатних радянських учених, діяльність яких проходила в Києві. В галузі будівельної механіки багато зробили академіки К. К. Симінський, С. В. Серенсен, М. В. Корноухов, Ф. П. Бєлянкін та інші.

Надзвичайно важливе значення для розвитку вітчизняної техніки мала діяльність видатного радянського вченого Є. О. Патона. Після обрання його дійсним членом Академії наук УРСР він організував при Академії електрозварювальну лабораторію, що незабаром (у 1933 р.) була реорганізована в Інститут електрозварювання. Є. О. Патон і його співробітники розробили і запровадили у виробництво новий спосіб зварювання металів — автоматичну дугову електрозварку під шаром флюсу, що дало можливість перейти від ручного зварювання до механізованого при значному поліпшенні якості роботи.

Біологічні науки в Києві розвивали такі талановиті радянські вчені, як О. В. Фомін (флористика), М. Г. Холодний (фізіологія рослин), А. О. Сапєгін (генетика і селекція), П. А. Власюк (агрохімія), Д. К. Зеров (ботаніка), Є. В. Звєрозомб-Зубовський (зоологія), М. М. Воскобойников (зоологія) та інші. Акліматизацією рослин займалися у Києві академіки М. Ф. Кащенко і М. М. Гришко.

У галузі сільськогосподарських наук багато зробили академік Є. П. Вотчал (фізіологія сільськогосподарських рослин), професор О. І. Душечкін (агрохімія) та інші.

Видатних успіхів досягли вчені Києва в розвитку мікробіології та біохімії. Академік Д. К. Заболотний організував у системі Академії наук УРСР Інститут мікробіології і епідеміології (1929 р.). Основні роботи інституту були присвячені вивченню бактеріофагів і мінливості мікробів. Крім того, досліджено немало питань у галузі сільськогосподарської і промислової мікробіології. За редакцією акад. М. Г. Холодного інститут видав вперше в Радянському Союзі «Атлас бактерій».

У створеному і керованому академіком О. В. Палладіним Інституті біохімії було виконано ряд важливих досліджень у галузі біохімії харчування, зокрема біохімії вітамінів, біохімії м'язової діяльності, біохімії нервової діяльності. Крім того, розпочато вивчення питань біохімії ферментів, порівняльної і зоотехнічної біохімії тощо. Академік Палладін створив на Україні школу біохіміків. З 1934 року Інститут біохімії видає «Український біохімічний журнал» — перший біохімічний журнал в СРСР.

Цінним вкладом у скарбницю медичної науки є дослідження академіка О. О. Богомольця в галузі переливання крові, які з'ясували механізм стимулюючої дії переливання крові і поширили його застосування як лікувального засобу. Велике значення мають також

праці академіка Богомольця в галузі фізіологічної системи сполучної тканини, в результаті яких була винайдена антиретикулярна цитотоксична сиворотка (АЦС), що широко застосовується в медичній практиці, зокрема для лікування ран і переломів.

У галузі медичних наук також успішно працювали в Києві академіки Ф. Г. Яновський, М. Д. Стражеско, А. В. Корчак-Чепурківський, В. Ю. Чаговець та багато інших. Деякі з них увійшли в історію медицини як творці нових наукових шкіл і нових напрямів у різних галузях науки.

Серйозний вклад внесли вчені Києва у розвиток на Україні суспільних наук. Важливу роль відіграла в цьому Українська асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (УАМЛІН), яка проводила і координувала теоретичну і науково-дослідну роботу в галузі суспільних наук, а також готувала висококваліфікованих спеціалістів. Суспільні науки були поставлені на тверду основу дійсно наукової методології — діалектичного та історичного матеріалізму. Всі спроби ворожих елементів загальмувати, перешкодити цьому зазнали цілковитої поразки.

Для розвитку українського мовознавства велике значення мала робота по складанню російсько-українського та українсько-російського словників, а також з інших питань лінгвістики, виконана у 30-і роки співробітниками Інституту мовознавства Академії наук УРСР на чолі з академіками Л. А. Булаховським та М. Я. Калиновичем.

Київські літературознавці успішно працювали над виданням творів класиків української літератури, зокрема Т. Г. Шевченка, досліджували історію української, а також російської і західноєвропейської літератур (академіки О. І. Білецький, П. Г. Тичина, О. Є. Корнійчук, член-кореспондент АН УРСР С. І. Маслов та інші).

При висвітленні питань історії України була проведена значна робота по викриттю антинаукових буржуазно-націоналістичних концепцій М. Грушевського, а також псевдомарксистських писань М. Яворського. Центром наукового дослідження героїчного минулого українського народу став організований в 1936 році в системі Академії наук Інститут історії України, до складу якого увійшла група молодих талановитих істориків-марксистів. Співробітники Інституту історії написали і видали ряд праць з історії України, в т. ч. «Історію України. Короткий курс» (1940 р.), п'ять випусків «Нарисів з історії України» (М. Н. Петровський, К. Г. Гуслистий, Ф. О. Ястребов, Ф. Є. Лось) та ряд інших робіт.

У співдружності з істориками працювали археологи, які займалися вивченням пам'яток матеріальної культури на території України. Особливо треба відзначити розкопки стародавнього грецького міста Ольвії, проведені в 30-і роки співробітниками Інституту археології під керівництвом члена-кореспондента АН УРСР Л. М. Славіна. В широких масштабах провадились розкопки і вивчення стародавнього Києва.

Економісти Києва (академіки К. Г. Воблий, О. Г. Шліхтер, М. В. Птуха та інші) розробляли питання економічної географії і статистики України, а також історії народного господарства. Кілька робіт було опубліковано. Серед них виділяється тритомна праця академіка К. Г. Воблого з історії цукробурякової промисловості (1928—1930 рр.). Створений у 1936 році в Києві Інститут економіки Академії наук УРСР став центром вивчення економіки України. У 1940 році співробітники інституту видали 10 монографій. Під керівництвом академіка К. Г. Воблого була підготовлена до друку «Економічна географія УРСР».

3. ЛІТЕРАТУРА

За міжвоєнне двадцятиріччя багатонаціональна радянська література пройшла великий шлях становлення і утвердження на позиціях соціалістичного реалізму. В «сім'ї вольній, новій» літератур СРСР, у творчому єднанні з ними, що міцніло рік у рік, розвивалася й література українська. Художні цінності, якими збагатилася вона в 20-і й 30-і роки, вивели її на всесоюзну і світову арену, продемонстрували розквіт духовної культури української соціалістичної нації.

В історії української радянської літератури 20—30-х років видатна роль належить Києву.

Строкатою й мінливою була картина літературного життя в Києві на початку відбудовного періоду. Багато письменників, творчі біографії яких у роки громадянської війни були зв'язані з Києвом, переїхали до Харкова. У зв'язку з розрухою в поліграфічній промисловості, нестачею паперу в Києві, як і в інших містах, побутували і далі т. зв. «усні форми» літературного життя. Письменники різних поколінь, ідейно-естетичних переконань, не зв'язані організаційно, іноді сходились разом, читали твори в дусі улюблених «шкіл» і теорій, вели палкі суперечки навколо питань розвитку літератури. Зокрема, широку аудиторію збирали літературні вечори й диспути в Академії наук, які носили назву «усні журнали». Продовжувала свої зібрання група «Гроно».

Одне з найхарактерніших явищ у літературному житті Києва з перших років відбудовного періоду становили широкі масштаби масового самодіяльного літературного руху. При робітничих, профспілкових, студентських, червоноармійських клубах, бібліотеках, поряд з хоровими, драматичними, музичними, організовуються численні літературні секції, гуртки. Загальноміського значення набула літстудія «Совработник», 1922 року перетворена на центральну літстудію при «Об'єднанні робітників художнього слова» (ОРХУС).

Поряд з названими студіями та гуртками значну роль в організації літературного і робсількорівського руху відігравали київські газети «Коммунист», «Пролетарская правда» (з 1925 р.— «Пролетарська правда»), «Більшовик», «Радянське село», «Киевский пролетарий», «Молодой пролетарий», «Молоде село», «Молодий більшовик», «Вечерний Киев» та інші. У 1924—1925 рр. у Києві були проведені перші окружні конференції і з'їзди робсількорів. Для них видавався спеціальний журнал «Трибуна робкора», було організовано клуб робкорів при Будинку комуністичної освіти, де провадилися заняття гуртків, відбувалися літературні вечори й диспути. Перебуваючи в Києві, у клубі виступав В. Маяковський, який присвятив київським робкорам вірш «Рабкор». Особливо багато творчої молоді з робкорів групувалося навколо газет «Пролетарская правда», яка видавала літературний додаток — журнал «Отблески», та «Молодой пролетарий», при якій працювала комсомольська літературна майстерня «Вагранка».

У 1924—1925 рр. у Києві набули особливого поширення т. зв. «живі газети» та «живі журнали», що було пов'язано з гастролями в місті московського колективу живої театралізованої газети «Синяя блуза».

На кінець відбудовного періоду літературне життя все більше входить у свої узвичаєні форми. Безперервно зростали тиражі газет, видавалися літературні додатки до них, почали виходити галузеві журнали, що мали й літературні відділи («Нова громада», «Наша допомога»), універсальний громадсько-політичний і літературно-художній двотижневик «Глобус» (1923 р.) при газеті «Більшовик». Всі ці періодичні видання сприяли розвитку робсількорівського руху, який став справді масовим.

Київські письменники брали участь у журналах, що виходили в Харкові. Це значно активізувало творчу діяльність уже відомих письменників, сприяло приходу до літератури молодих з літературних гуртків і об'єднань, з робсількорів, студентської молоді міста (М. Бажан, Ю. Яновський, Іван Ле, О. Корнійчук та інші).

Велике творче пожвавлення в літературному житті Києва, поповнення письменницьких лав висували настійну вимогу їх організаційного об'єднання. Допомогу в цьому подали киянам харківські письменники, зокрема керівники «Гарту» і «Плуга», які спеціально приїздили до Києва. У грудні 1923 року в місті засновується студія «Гарту», перетворена у філію на початку 1924 року. До неї входили Б. Коваленко, Ю. Дубков, О. Качайло, Д. Фальківський та інші. Скоро філія мала у місті та на периферії 7 гуртків літераторів-початківців. У 1925 році вона видала альманах «Київ-Гарт». У Будинку преси, на підприємствах, у робітничих клубах, а також у навколишніх селах філія влаштовувала численні літературні вечори, «видавала» усну театралізовану газету «Гарт». Філія мала й російську секцію.

Обкладинка журналу «Глобус». 1923 р.

У грудні 1923 року заснувалася студія (з 1924 року — філія) «Плуга». Крім літературних, філія мала музичну секцію, до якої входила музична студія ім. Леонтовича на чолі з композитором Г. Верьовкою, з 1925 року — секцію «Західна Україна», до якої входили Д. Загул, В. Атаманюк, Ф. Малицький, А.Турчинська та інші. Керував філією критик і публіцист, редактор газети «Більшовик» і журналу «Глобус» С. Щупак. Разом з гартовцями плужани часто влаштовували літературні виступи, видавали «живу газету».

Молоді російські письменники Києва (М. Ушаков, Б. Турганов, Л. Длігач та інші) тоді ж організували літературну групу «Майна» (з 1924 року — «Центростиль»). Вона використовувала ті ж форми роботи, систематично випускала «живу газету» «Центростиль».

Поряд з філіями «Плуга» й «Гарту», літературна молодь яких стояла на реалістичних позиціях, у Києві існували організації як «ультралівого», так і відверто правого напрямів. Перший представляли відомі ще з попереднього періоду футуристи. 1921 року вони оголосили в київській пресі про створення організації «Комкосмос», у 1922 році заснували «Аспанфут», яку 1923 року перейменували на АсКК — «Асоціація працівників комуністичної культури» (М. Семенко, Г. Шкурупій, О. Слісаренко, Ю. Шпол та інші). У своїх журналах («Семафор у майбутнє», «Катафалк мистецтв», «Гонг Комункульту»), що в 1922—1924 рр. вийшли по одному номеру, футуристи пророкували загибель мистецтва, нігілістично відкидали класичну спадщину. На деякий час до «Аспанфуту» організаційно примкнув ряд письменників — М. Терещенко, Я. Савченко, В. Ярошенко, а з молодих — М. Бажан, Ю. Яновський, О. Влизько та інші. Проте кращі твори цих письменників були прямим запереченням насаджуваних теоретиками «Аспанфуту» настанов. На 1924 рік в АсКК виявилися гострі суперечності. Спочатку вона поділилась на дві групи (одна з яких продовжувала роботу в Харкові), а згодом зовсім розпалась, цілковито довівши свою ідейну та художню неспроможність.

На правому крилі в літературному житті Києва того часу перебували літератори з малочисленної «Асоціації письменників» («АСПИС»), з якої виділилися т. зв. «неокласики» (М. Зеров, М. Рильський, П. Филипович, М. Драй-Хмара, О. Бургардт та інші) та угрупування «Ланка» (1924 р.), куди входили В. Підмогильний, Г. Косинка, Б. Антоненко-Давидович, Є. Плужник та інші.

Позитивне значення мало створення в лютому 1925 року літературного об'єднання «Жовтень» (Іван Ле, М. Терещенко, В. Ярошенко, Я. Савченко, Ю. Янов-

ський, Ф. Якубовський та інші), яке прийняло платформу російського «Октября». Як і філії «Плуга» та «Гарту», «Жовтень» провадив велику роботу у формі виступів перед читацькою аудиторією, в літературних гуртках, на підприємствах. Російська секція «видавала» усну газету «Красные очки».

Процес ідейного розмежування ще більше загострився в другій половині 20-х років. Нав'язана Хвильовим т. зв. «літературна дискусія», нові літературні організації, створені в Харкові («Вапліте», «Пролітфронт», «Авангард», «Нова генерація»), та київська «Марс» («Майстерня революційного слова»), однаково далекі від магістральних шляхів розвитку радянської літератури (хоч, зрозуміло, до них часом входили різні за ідейними переконаннями і творчістю письменники), ще гостріше поставили перед київськими письменниками питання їх ідейного самовизначення.

Передові письменники Києва разом з усією літературною громадськістю республіки вели послідовну і гостру боротьбу проти ворожих течій в літературі, за організаційне та ідейне згуртування всіх відданих Радянській владі творчих сил. Варто згадати, наприклад, про диспут, що відбувся в Києві 24 травня 1924 року, коли тільки починалася «літературна дискусія». Письменники з «Жовтня», філій «Гарту» і «Плуга» на диспуті, а потім і в пресі, рішуче засудили буржуазно-націоналістичні концепції хвильовизму, тих літераторів з «неокласиків» та «Ланки», які на словах і в творчості солідаризувалися з цими концепціями. Сповнені громадянської відрази рядки на їх адресу написав у своєму щоденнику С. Васильченко, викривши їх «лакейське замилування бляшаною позолотою (європейської) «культури» і хамське відношення до свого, рідного».

Значну роль у боротьбі з ворожою ідеологією, в згуртуванні передових письменницьких сил відіграв журнал «Життя й революція», що почав виходити в Києві з 1925 року.

Ідейними основами для київських, як і всіх радянських письменників, у їх боротьбі з ворожими проявами й впливами в літературі були відомі партійні документи — постанова ЦК РКП(б) «Про політику партії в галузі художньої літератури» (1925 р.), постанови ЦК КП(б)У «Про українські художні угрупування» (1925 р.) та «Політика партії в справі української художньої літератури» (1927 р.).

Дальша консолідація передових київських письменників приводить до організації в 1926 році «Київської асоціації пролетарських письменників» (КАПП), куди ввійшли учасники «Гарту», «Плуга» та «Жовтня». Російські письменники Києва створили своє об'єднання — «Ассоциацию русских писателей» (АРП), потім — «Коммуну русских писателей». Російські письменники видавали альманах «Ветер с Украины».

Найзначнішими подіями в організаційному та ідейно-творчому житті письменників Києва в другій половині 20-х років було створення в 1926 році комсомольсько-молодіжної літературної організації і київської організації спілки пролетарських письменників. Обидві київські організації разом з харківськими, що виникли майже одночасно, були ініціаторами створення Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП) з Центральним бюро в Харкові та «Молодняка».

Ядро київського «Молодняка» становили молоді літератори — студенти вузів, робітники заводів, селянська молодь районів Київщини. Значну роль у виявленні та збиранні «молодняківців» відіграли газета «Молодий більшовик» та її «Літературна сторінка», що систематично подавалася в 1925—1930 рр., журнал «Молодий більшовик» (з 1928 р.), журнали київського ІНО (університету) «Кузня освіти» та «Молоді загони». Завдяки цим виданням читачі познайомилися з творами великої групи «молодняківців» — поетів, прозаїків, драматургів, критиків: Д. Чепурного, М. Шеремета, Б. Коваленка, І. Шевченка, О. Корнійчука, Л. Смілянського, П. Ковганюка, А. Клоччя, М. Шпака, О. Влизька, А. Шияна, С. Воскрекасенка, М. Булатовича, М. Скуби, П. Дорошка, М. Пригари, Є. Кирилюка, П. Радченка, Г. Проня, Ю. Зорі, М. Стельмаха, А. Малишка, М. Куделі, О. Гуреєва, В. Кучера, О. Но-

сенка, П. Колесника, Т. Волгіної, Ю. Мокрієва та інших, більшість з яких жила в Києві. Група «Молодняка» працювала під керівництвом і при постійній підтримці та допомозі Київського окружкому і обкому ЛКСМУ та його секретаря, пізніше автора відомої повісті «Молодість» О. Бойченка.

Київські письменники взяли активну участь у підготовці та роботі І з'їзду ВУСПП, що відбувся в січні 1927 року в Харкові. Серед обраних до керівного органу Спілки — Ради ВУСПП були київські письменники Іван Ле та М. Терещенко. З 1927 року як органи ВУСПП у Харкові почали виходити журнали «Гарт» і «Красное слово», а в Києві — «Літературна газета», першим редактором якої був Іван Ле. У 1926 році письменники Києва створили своє видавництво «Маса», в якому за кілька років вийшло чимало нових книг.

Ідейно-творче та організаційне згуртування письменників Києва сприяло розширенню масового літературного руху в місті в другій половині 20-х років. Після ряду змін в організації та методах роботи відомих літературних груп при газетах «Пролетарська правда», «Вагранка», російської секції «Жовтня» у 1928 році створюється єдине київське літоб'єднання КОПП («Киевское объединение пролетарских писателей»). Об'єднуючим центром роботи літераторів-початківців стала редакція газети «Киевский пролетарий». За ініціативою «молодняківців» та газети «Молодий пролетар» (1929 р.) на заводах «Ленінська кузня», «Більшовик», «Арсенал» та інших були організовані масові літературно-критичні, творчі, бібліографічні гуртки.

20-і роки були великим етапом не тільки в організаційному, а й у творчому житті київських радянських письменників. У багатьох їхніх творах знайшли художнє відображення події громадянської війни, героїка соціалістичної праці робітників і селян.

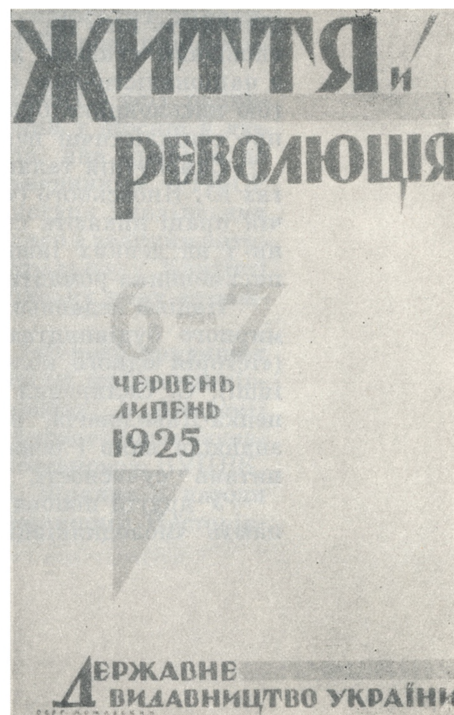
Активним творчим і громадським життям жив у ці роки С. Васильченко. В 1921—1928 рр. він учителював у київській 61-й школі, де керував також дитячою літстудією. Живі й багаті враження та спостереження над життям радянської школи письменник відтворив в оповіданнях та повістях «Приблуда» (1921—1922 рр.), «Червоний вечір» (1922—1923 рр.), «Авіаційний гурток» (1924 р.), «Олив'яний перстень» (1926 р.).

У Києві, до переїзду в Харків (1923 р.) жив П. Тичина. Тут видатний поет створив переважну більшість віршів та поем, що ввійшли до збірки «Вітер з України» (1924 р.). В ній у майстерній поетичній формі оспівані перші паростки великих соціалістичних перетворень у країні. Поезії П. Тичини сповнені поривання вперед, високого патріотичного пафосу:

Вставай, хто серцем кучерявий!
Нова республіко, гряди!
Хлюпни нам, море, свіжі лави!
О земле, велетнів роди!

Велика ідейно-творча еволюція відбувається у 20-і роки в поезії М. Рильського. Кожна нова його збірка поезій — «Поеми» (1924 р.), «Крізь бурю й сніг» (1925 р.), «Під осінніми зорями» (1926 р.), «Де сходяться дороги» та «Гомін і відгомін» (1929 р.) — свідчила про неухильне наближення поета до радянської дійсності, про все глибше опанування матеріалістичного світогляду. У багатьох віршах і поемах М. Рильський виступає як тонкий і проникливий співець природи, людської праці.

Обкладинка журналу «Життя й революція». 1925 р.

Під небом соковитим і дзвінким,
Де ходить вітер теплий і рум'яний,
Вони будують променистий дім —
Такі прості — замурзані — титани.

У 1927 році М. Рильський опублікував переклад поеми А. Міцкевича «Пан Тадеуш».

З книгами поезій «Лабораторія» (1924 р.), «Чернозем» (1925 р.), «Мета і межа» (1926 р.), «Республіка» (1929 р.) виступив М. Терещенко. Багато його злободенних і агітаційних віршів про боротьбу з куркульством, за колективні форми господарювання друкувалося в газетах «Більшовик», «Радянське село». Переважно на сільську тематику написані численні гумористично-сатиричні поезії В. Ярошенка, спочатку надруковані в газетах, а потім зібрані в книгах байок «Через решето» (1924 р.), «Божа кооперація» (1925 р.) та інших.

Оригінальним талантом позначені перші книги М. Бажана. Його збірка «17-й патруль» (1926 р.) малює мужніх героїв громадянської війни. Переборовши тимчасові захоплення поетикою футуристів та впливи естетства (збірка «Різьблена тінь», 1927 р.), М. Бажан у 1929 році видав книгу поезій «Будівлі», в якій голосно лунає «будування висока музика».

Серед поетичних збірок київських письменників слід назвати ще такі, як «Прекрасна Ут» (1928 р.) Ю. Яновського, «Наш день» (1925 р.), «Мотиви» (1927 р.) Д. Загула, «За всіх скажу» (1927 р.) О. Влизька, «У похід» (1929 р.) М. Шеремета. З першими збірками віршів наприкінці 20-х років виступили Д. Чепурний, Л. Дмитерко, А. Турчинська, С. Воскрекасенко та інші. Книги віршів «Весна республики» (1927 р.), «Лето» (1928 р.) видав російський поет М. Ушаков.

Ряд цінних творів написав, переборюючи настанови «неокласиків», П. Филипович (збірки «Земля і вітер», 1922 р.; «Простір», 1925 р.); значним явищем у літературі були книги щирого і де в чому суперечливого Є. Плужника («Дні», 1926 р., «Рання осінь», 1927 р.) — автора широко відомого вірша «Він», написаного на смерть В. І. Леніна.

Відбиваючи наскоки й наклепи ідейних противників, передові талановиті київські поети все більше зміцнювали зв'язок з народом, практикою соціалістичного будівництва, удосконалювали свою художню майстерність.

До скарбниці молодої української літератури помітний вклад внесли у 20-і роки київські прозаїки.

З віршів та невеликих нарисів-оповідань у періодичній пресі почав літературну діяльність Іван Ле. Основна тематика творів (повість «Юхим Кудря», 1927 р., збірка оповідань «Танець живота», 1928 р.) — це героїка громадянської війни, боротьба з націоналістичною петлюрівщиною, нове життя на селі. Значною творчою перемогою письменника було опублікування першої частини «Роману Міжгір'я» (1928 р.) про соціалістичні перетворення в Радянському Узбекистані.

Самобутній талант новеліста виявився вже в перших газетних нарисах і в книгах Ю. Яновського («Мамутові бивні», 1925 р.; «Кров землі», 1928 р.). Хвалою творчій праці дихають сторінки роману «Майстер корабля» (1928 р.), на якому, проте, як і на деяких інших творах, позначилися складні, часом суперечливі шукання письменника-романтика.

Подіям недавнього героїчного минулого — громадянській війні і першим рокам мирного будівництва — були присвячені книги письменника-газетяра Я. Качури («Історія одного колективу», 1925 р., п'єса «Дві сили», 1925 р., «Чад», 1929 р. та інші), С. Скляренка («Тиха пристань», 1929 р., «Матрос Ісай», 1930 р.), Б. Антоненка-Давидовича, в окремих творах якого («Смерть», «Лицарі абсурду») проте знайшли вияв і певні елементи неправильного художнього трактування важливих питань сучасності.

У другій половині 20-х років з першими книгами оповідань та повістей виступають «молодняківці» — Л. Смілянський («Нові оселі», 1928 р.; «Машиністи»,

1930 р.), П. Радченко («Залізні шори», «Скрипка», 1927 р.), А. Клоччя («Шахтарське», 1928 р.), А. Шиян («Баланда», 1930 р.).

З оповідань та повістей, друкованих у газетах і журналах, розпочалася в 1925 році творча діяльність О. Корнійчука. В 1928—1930 рр. письменник створює свої перші п'єси — «На грані», «Кам'яний острів», «Штурм», постановки яких були здійснені театрами робітничої молоді (ТРОМ) та ім. І. Франка. Кілька п'єс створив у 20-і роки Є. Кротевич.

Київ — великий літературний, культурний, науковий центр — притягував до себе багатьох діячів культури братніх радянських республік і прогресивних зарубіжних письменників.

Восени 1921 року, в період широкого розгортання руху на допомогу голодуючим, у Києві перебував Дем'ян Бєдний. Він написав тут кілька віршів, які закликали трудящих України подати руку братньої допомоги населенню Поволжя.

Глибокий слід залишили приїзди в Київ і виступи з читанням лекцій та поезій В. Маяковського. Перший виступ поета перед великою аудиторією робітників, літераторів, молоді відбувся 12 січня 1924 року і пройшов з величезним успіхом. Після відвідання кількох інших міст України в лютому того ж року В. Маяковський вдруге завітав до Києва. Приїздив сюди поет у 1926, а також у 1927—1928 рр. Він виступав на заводах «Ленінська кузня», «Більшовик» та інших. В. Маяковський щиро любив Україну, її народ, міста, особливо — Київ. Він присвячує Україні, Києву свої твори, з любов'ю говорить про українську мову, соціалістичні перетворення, здійснювані на українських землях («Киев», «Долг Украине» та інші).

Гостем Академії наук, робітничих колективів, університету (ІНО) був у жовтні 1925 року А. Луначарський. У 1926 році відбулися літературні вечори російської письменниці Л. Сейфулліної. У 1928 році в Києві відбулися зустрічі з білоруськими «маладняківцями», у 1929 році — з російськими письменниками Б. Лавреньовим, К. Федіним, Ю. Либединським та іншими, а також з комсомольськими поетами О. Жаровим, Й. Уткіним. Часто приїздили до Києва і брали участь у літературних вечорах, диспутах та нарадах харківські письменники, зокрема В. Еллан (Блакитний), П. Панч, Н. Забіла, С. Пилипенко, П. Усенко, Остап Вишня, В. Сосюра та інші.

Здійснюючи подорож по СРСР, у Києві в 1927 році був відомий американський письменник Т. Драйзер. Маючи на меті «на власні очі побачити ті шматки нового побуту, який твориться в Країні Рад», Драйзер відвідав багато київських підприємств, знайомився з життям і працею робітників. До Києва в 1929 році приїздили відомі угорські письменники Бела Іллеш і Мате Залка.

Великою літературною і політичною подією в житті українських і всіх радянських письменників був тиждень української культури, проведений у Москві в лютому 1929 року. В складі великої групи літераторів та артистів, яка прибула до столиці на запрошення «Федерації об'єднань радянських письменників» РРФСР та ВОАПП, було 12 представників Києва. Численні зустрічі і виступи українських митців перед трудящими Москви, а згодом і Ленінграда сприймалися з великим ентузіазмом і захопленням. Учасники тижня були прийняті в Центральному Комітеті ВКП(б). Після тижня значно зросла кількість перекладів на російську мову художніх творів українських класиків і сучасних письменників.

В умовах загального культурного піднесення і зростання інтересу трудящих до літератури та мистецтва стає традицією широко відзначати ювілеї письменників-класиків. Починаючи з 1921 року в Києві на фабриках і заводах, в Академії наук, школах, вузах, робітничих клубах і будинках культури урочисто вшановувалася пам'ять Т. Г. Шевченка. У травні 1926 року спеціальною постановою ВУЦВК, Раднаркому УРСР та ЦК КП(б)У для увічнення пам'яті І. Я. Франка з нагоди 10-річчя з дня його смерті ім'я великого Каменяра присвоєно колишній Нестерівській вулиці та одній з київських шкіл.

Літературна та наукова громадськість міста широко відзначала 200-річчя з дня народження видатного філософа і поета Г. С. Сковороди (1922 р.), 100-річчя з дня народження класика української байки Л. І. Глібова (1927 р.), 40-річні ювілеї творчої діяльності О. Кобилянської (1927 р.), В. Стефаника (1928 р.), 100-річчя з дня народження класика російської літератури Л. М. Толстого, 60-річчя з дня народження і 35-річчя літературної діяльності основоположника радянської літератури М. Горького (1928 р.).

На грунті вирішальних соціальних, економічних і культурних перетворень у роки першої п'ятирічки відбувається корінний ідейний поворот у свідомості старої інтелігенції, кращі представники якої поряд з кадрами нової, народної інтелігенції, вихованої з робітників і селян, стають на шлях активної участі в соціалістичному будівництві. В боротьбі з проявами буржуазної ідеології посилюється і процес творчої консолідації радянських письменників на основі марксистсько-ленінського світогляду, комуністичної партійності. Це знаходило свій вияв, зокрема, і в організаційних формах літературного руху. Новим кроком на шляху дальшого організаційного згуртування різних літературних організацій було створення в 1929 році з ініціативи ВУСПП «Федеративного об'єднання радянських письменників України» (ФОРПУ), до якого на правах філій входили і київські літературні організації ВУСПП, «Плуг», «Молодняк», «Коммуна русских писателей» та відділення «Укрлочафу» («Літературне об'єднання Червоної Армії і Флоту»), створеного в 1931 році. Проте і за цих умов ще давали себе знати відмінність ідейно-художніх настанов різних літературних організацій, а звідси — пережитки групівщини, взаємне недовір'я, претензії на гегемонію.

Неоціненне значення для ідейно-творчого зростання київських письменників, як і всіх радянських літераторів, для їх більшого згуртування на основі принципів комуністичної партійності, посилення зв'язків з життям мала історична постанова ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 року «Про перебудову літературно-художніх організацій». Радянські письменники зустріли її з радістю і ентузіазмом. У річницю постанови М. Рильський з гордістю писав: «23 квітня 1932 року — історична дата не тільки в літературі, а й у громадському житті. Не тільки в громадському, а й в особистому житті кожного письменника»[1]. Літературні організації всіх радянських республік приступили до організаційно-творчої перебудови своєї роботи. Після опублікування в пресі спільного рішення про ліквідацію різних літорганізацій, що існували досі, в Харкові був створений Оргкомітет Спілки радянських письменників України, до якого ввійшли й представники київських письменників. Київські літератори, створивши філію СРПУ та обравши її Оргбюро, налагодили діяльність творчих секцій, провели широку нараду з питань поезії, в 1932—1934 рр. брали найактивнішу участь у заходах Оргкомітету по підготовці І з'їзду СРПУ, в пленумах Оргкомітету та всеукраїнських нарадах з питань поезії, прози, драматургії, нарису тощо.

Багато письменників Києва були делегатами і гостями І Всеукраїнського з'їзду радянських письменників, що відкрився 17 червня 1934 року в Харкові. Заключні засідання з'їзду проходили в Києві, який на той час став столицею Української РСР. Ці засідання розпочалися 13 серпня 1934 року у великому конференц-залі Академії наук УРСР. Одразу ж після закінчення роботи з'їзду численна делегація українських письменників виїхала з Києва в Москву на І Всесоюзний з'їзд радянських письменників.

Атмосфера нечуваного політичного піднесення і трудової доблесті народних мас на будовах першої п'ятирічки, колективізація сільського господарства, постанова ЦК ВКП(б) про перебудову літературно-художніх організацій, підготовка і проведення письменницьких з'їздів незмірно зміцнили зв'язок радянської літератури з життям, активізували творчу і громадську діяльність письменників. Рік

[1] «Літературна газета», 27 квітня 1933 р.

у рік зміцнювали свої зв'язки з трудящими і київські письменники, а самі ці зв'язки набирали нових форм. Літератори Києва з ВУСПП, «Молодняка», «Плуга», «Коммуны русских писателей», а з 1932 року — київської організації СРПУ цілими бригадами ідуть на заводи і фабрики, беруть активну участь у пропаганді нових форм праці — соцзмагання та ударництва, в ліквідації проривів у виконанні виробничих планів, вміщують у багатотиражках сотні віршів, епіграм, нарисів тощо.

Книжки українських літераторів, видані в 20—30-х роках.

У ті роки масовий літературний рух на підприємствах Києва, як і по всій країні, ширився під гаслом «призову робітників-ударників у літературу». Широкого розмаху набрав цей рух і в Києві. Проходив він під постійною увагою міської парторганізації. Учасники руху — члени робітничих колективів «Ленінської кузні», «Більшовика» та інших підприємств скоро заявили про себе художніми творами в періодичній пресі та спеціальних збірниках (наприклад, «Альманах ударника», 1932 р.). Загальне керівництво творчою діяльністю робітничих літераторів здійснював кабінет ударника при Будинку літератури. Філія «Плуга» до 1932 року керувала літгрупою «Центрифуга» та рядом інших літгруп колгоспної Київщини.

У роки першої п'ятирічки київські письменники часто виїздили цілими бригадами на вирішальні будови, в колгоспи і радгоспи. Так, на початку 1931 року в складі т. зв. культешелону, до якого входили театральні, музичні, бібліотечні бригади, письменники взяли участь у шефській поїздці по Донбасу. Широкою за формами і змістовною була їх участь у проведенні в 1933 році четвертої більшовицької весни та збиральної кампанії в колгоспах області.

Цей різноманітний живий творчий зв'язок письменників з життям трудящих відбився в художніх творах, які ввібрали в себе дух часу, високо піднесли тему сучасності, патріотичної праці народу на фронтах п'ятирічки. Показові життя робітників металургійного заводу присвячена повість Івана Ле «Інтеграл» (1931 р.). У 1933 році письменник закінчив другу частину широко відомого твору «Роман Міжгір'я». Про будівників Дніпрогесу, життя і працю робітничих колективів розповідають повісті і романи «Бурун» (1932 р.) С. Скляренка, «Магістраль» (1934 р.) А. Шияна, «Мехзавод» (1930 р.) Л. Смілянського, роман «Життя плавиться» (1934 р.) Ю. Яковенка та інші. І хоч у ряді творів наявний розрив поміж широтою тематики, проблем та мірою їх художнього втілення, вони й досі зберігають пізнавальне значення.

Атмосфера і пафос часу, загальне піднесення ідейно-художнього рівня радянської літератури яскраво розкриваються і в творчості київських поетів. Розгорнуту картину наступу соціалізму по всьому фронту, нове життя особи і колективу змалював М. Бажан у поемах «Число» (1931 р.), «Садівник» (1934 р.), а в поемі «Смерть Гамлета» (1932 р.) він дав бій носіям ворожої ідеології фальшивої буржуазної гуманності, оспівав мужню красу радянської людини-патріота.

Підготовлений всім попереднім розвитком, у ці роки розпочинається новий етап у творчості видатного майстра поетичного слова М. Рильського. У віршованій «Декларації обов'язків поета і громадянина», якою відкривається збірка «Знак

терезів» (1932 р.), він проголосив нові естетичні принципи співця комунізму, пролетарського інтернаціоналізму, кровну єдність з радянською дійсністю. Важливою віхою у творчості поета була його поема про минуле — «Марина» (1933 р.).

З перенесенням у Київ столиці Української РСР він став центром політичного, культурного, літературно-мистецького життя республіки. З осені 1934 року в Києві розгорнула роботу СРПУ, почали виходити її друковані органи: «Літературна газета», журнали «Радянська література», «Советская литература», згодом журнали «Літературна критика» (з 1938 р.), «Молодий більшовик» (з 1937 р.) — орган ЦК ЛКСМУ та СРПУ, «Україна» (з 1941 р.). У 1938 році Президія СРПУ створила видавництво «Радянський письменник».

У 1934 році в Києві відкрився Укрлітфонд — Українська філія Літфонду СРСР, створеного за рішенням уряду СРСР з метою подання матеріальної допомоги зростаючим письменницьким кадрам. Укрлітфонд відкрив Будинок творчості письменників в Ірпені, поблизу Києва, спорудив великий житловий будинок. У 1938 році уряд Української РСР передав президії СРПУ та Будинку літератури добре обладнане приміщення.

З кожним роком все більш різноманітною за формою і глибокою за змістом ставала громадська діяльність СРПУ та її київської організації. При СРПУ працювали творчі секції та комісії — поезії, художньої прози, драматургії, критики і теорії літератури, військової та дитячої літератури. Спілка письменників провадила велику роботу з молодими літераторами і початківцями. При «Літературній газеті» і редакціях журналів працювали літконсультації. Відомі письменники керували літгуртками та літстудіями на підприємствах міста. Особливо масовими були літстудії при університеті ім. Т. Г. Шевченка, railінституті ім. О. М. Горького. З них у 30-і роки прийшли в літературу А. Малишко, В. Собко, В. Козаченко, Я. Баш, Л. Вишеславський, Л. Новиченко, П. Колесник, А. Іщук, Б. Буряк, Ю. Кобилецький, О. Засенко та інші відомі поети, прозаїки, критики і літературознавці. Плідно працювали літературознавці старшого покоління — О. Білецький, С. Маслов, О. Дорошкевич, О. Назаревський, Є. Кирилюк, Є. Старинкевич, Є. Шабліовський, Л. Підгайний, Д. Косарик, Я. Савченко, Б. Коваленко та інші. А наймолодше покоління літераторів Києва та республіки під самий кінець 30-х років заявило про себе першими творами в різних жанрах, що склали два випуски «Київського альманаху».

Восени 1934 року при СРПУ був створений Всеукраїнський кабінет роботи з молодими авторами. Широке листування вели з молодими літераторами та подавали їм творчу допомогу П. Тичина, М. Рильський, І. Кочерга, А. Головко, В. Сосюра, Іван Ле та інші. Велике значення для виховання молодих мали систематичні семінари, курси, наради літераторів-початківців, що їх провадила СРПУ в другій половині 30-х років.

Розвиваючись на непорушних основах методу соціалістичного реалізму, радянська література в 30-і роки вступила в пору своєї ідейно-художньої зрілості. Саме тому перед нею на весь зріст поставали завдання неослабної боротьби за дальше піднесення ідейного рівня, оволодіння «секретами» художньої майстерності, за новаторство в змісті і формі. Навколо цих питань письменники Радянської України, як і всіх братніх республік, вели широкі творчі дискусії. Комуністична партія через газету «Правда» спрямовувала увагу літераторів на обговорення найпекучіших питань літератури й мистецтва.

У пресі, на нарадах і зборах письменники Києва гаряче схвалювали вказівки партії та вживали заходів до подолання хиб і помилок. Широкі дискусії з питань розвитку поезії в «Літературній газеті», республіканська поетична нарада (1936 р.), нарада критиків і літературознавців (1939 р.), дискусія на зборах творчих секцій — ось ті колективні форуми, на яких українські літератори підносили й розв'язували багато животрепетних питань і проблем дальшого зміцнення зв'язків з життям, з героями, «які творять соціалістичну дійсність», боротьби проти ідейних збочень,

проявів формалізму, натуралізму, естетства. Велика делегація українських письменників взяла участь у пленумі СРП СРСР з питань поезії народів СРСР, що в лютому 1936 року відбувся в Мінську.

Київ, як і інші міста країни, став у ці роки свідком всенародних святкувань ювілеїв видатних діячів вітчизняної і зарубіжної культури і літератури. Вони засвідчили торжество ленінської національної політики дружби народів СРСР, відіграли величезну роль у справі широкого взаємоознайомлення з великою культурою і літературою братніх народів. Виходом творів у перекладах на українську мову, виставками книг, літературними вечорами на підприємствах було відзначено в 1932 році 40-річчя діяльності М. Горького. В 1935 році відбулися збори-вечори і наукові засідання з нагоди 50-річчя з дня смерті В. Гюго, 25-річчя з дня смерті Л. Толстого, 75-річчя з дня народження А. Чехова; в 1938 році — 60-річчя з дня смерті М. Некрасова, 25-річчя з дня смерті Лесі Українки, 100-річчя з дня смерті І. Котляревського, 750-річчя «Слова о полку Ігоревім»; у 1939 році — 145-річчя з дня смерті Г. Сковороди; у квітні 1940 року — 10-річчя з дня смерті В. Маяковського.

М. Горький у Києві. 1928 р.

Спеціальними виїзними пленумами СРП СРСР, виданнями творів у перекладах на українську мову, виставками були відзначені 100-річчя з дня смерті О. С. Пушкіна (1937 р.), 750-річчя поеми «Витязь у тигровій шкурі» Ш. Руставелі (1937 р.), 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка (1939 р.), 1000-річчя вірменського епосу «Давид Сасунський» (1939 р.), 100-річчя з дня народження А. Церетелі (1940 р.). У цих пленумах брали участь великі делегації українських письменників. На вшанування акина Джамбула з нагоди його 90-річчя в Алма-Ату виїздили П. Тичина і М. Бажан. До ювілеїв були видані книги: однотомник творів О. С. Пушкіна в перекладі на українську мову, поема «Витязь у тигровій шкурі» Шота Руставелі в перекладі М. Бажана, поема «Давид Сасунський» та інші.

Особливо урочисто відзначалося 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. В липні 1938 року постановою ЦВК України був створений республіканський ювілейний комітет. 6 березня 1939 року в Києві в парку напроти університету відкрито пам'ятник Кобзарю, увечері того ж дня відбулося урочисте засідання в театрі опери та балету, якому, як і Київському державному університету, Указом Президії Верховної Ради СРСР було присвоєно ім'я Т. Г. Шевченка.

До 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка була випущена ювілейна бронзова медаль, великими тиражами вийшли твори поета на Україні і в братніх республіках у перекладах на мови народів СРСР.

У роки передвоєнних п'ятирічок Київ відвідували численні делегації прогресивних зарубіжних письменників, літераторів братніх радянських республік. Так, у 1935 році гістьми міста були відомий датський письменник-комуніст Мартін Андерсен Нексе, делегація прогресивних німецьких письменників, у 1936 році — угорські письменники А. Гідаш, Б. Іллеш, Мате Залка та інші. На багатолюдних літературних вечорах вони читали свої твори, переклади «Заповіту» Т. Г. Шевченка, поезій сучасних українських поетів.

Міцніли й міжнародні зв'язки українських, як і всіх радянських письменників, посилювалася їх боротьба за мир, проти фашизму і війни. В червні 1935 року П. Тичина, І. Микитенко, П. Панч, О. Корнійчук у складі делегації СРСР брали участь у роботі Міжнародного конгресу на захист культури в Парижі.

Зростала роль літератури в суспільних перетвореннях, що відбувалися в країні, а також авторитет і популярність художників слова — вірних пропагандистів політики партії і Радянської держави. Народ виявляв до улюблених письменників високе довір'я, обираючи їх своїми посланцями у районні, міську та обласну Ради, депутатами найвищих законодавчих органів. У 1939 році Президія Верховної Ради СРСР нагородила орденами велику групу письменників, серед яких було багато літераторів Києва. П. Тичина та О. Корнійчук у 1940 році за свої видатні твори були удостоєні в числі перших радянських письменників звання лауреатів Державної премії СРСР. У 1937 році О. Корнійчук був обраний депутатом Верховної Ради СРСР першого скликання, у 1938 році П. Тичину трудящі Києва обрали депутатом Верховної Ради Української РСР.

ЦК КП(б)У, Київський обласний і міський комітети КП(б)У, проводячи в життя постанови і вказівки ЦК ВКП(б), постійно керували діяльністю Спілки письменників України та її партійної організації, націлювали літераторів і допомагали їм розв'язувати почесні й відповідальні завдання помічників партії в справі виховання народу в комуністичному дусі.

Співцем титанічної революційно-перетворюючої діяльності Комуністичної партії, торжества ленінської дружби народів, краси і сили країни перемігшого соціалізму виступає у своїх збірках поезій «Партія веде» (1934 р.), «Чуття єдиної родини» (1936 р.), «Сталь і ніжність» (1940 р.) П. Тичина. Стверджуючи поетичним словом ідеї пролетарського інтернаціоналізму і гуманізму, поет гнівно таврує ворогів миру, фашистських паліїв війни, приречений на загибель капіталістичний світ.

Книги поезій «Київ» (1935 р.), «Літо» (1936 р.), «Україна» (1938 р.), «Збір винограду» (1940 р.) створює М. Рильський — поет життєстверджуючого пафосу, ясного, молодого світовідчування. Вірші М. Рильського про Соціалістичну Батьківщину і Комуністичну партію, про дружбу народів, боротьбу за мир, про щасливу долю простих радянських людей становлять єдину хвилюючу розповідь про творців «епохи молодої» соціалізму, велич їх духу, багатий духовний світ.

На всю повноту виявився в 30-і роки самобутній талант поета-епіка М. Бажана. В поемі-трилогії «Безсмертя» (1935—1937 рр.) він створив художній образ улюбленця народу, видатного державного і партійного діяча-ленінця С. М. Кірова; в поемі «Батьки і сини» (1938 р.) — оспівав подвиг в ім'я революції легендарної родини донецького робітника Петра Цупова; в «Грузинських поезіях» та «Узбекистанських поезіях» (збірка «Ямби», 1940 р.) — намалював картини природи, минулого й сучасного життя братніх народів.

Широтою тематики, ліричною безпосередністю і високою емоціональною схвильованістю позначені нові збірки поезій В. Сосюри — «Нові поезії» (1937 р.), «Люблю» (1939 р.). Серед творів про героїку боїв за Жовтень помітне місце посів віршований роман В. Сосюри «Червоногвардієць» (1940 р.).

У передвоєнне п'ятиріччя сформувався самобутній талант поета А. Малишка — одного з визначних представників того покоління, яке виросло в період побудови соціалізму. Його книги «Батьківщина» (1936 р.), «З книги життя» (1938 р.), «Народження синів» (1939 р.), «Листи червоноармійця Опанаса Байди» (1940 р.) та інші одразу здобули широку популярність у читачів, особливо молоді.

Драматичною напругою думки, багатством тем, образів, поетичних форм відзначаються книги Л. Первомайського «Нова лірика» (1937 р.), «Барвінковий світ» (1940 р.).

Героїка труда і боротьби — центральні мотиви в нових збірках І. Кулика, М. Терещенка, П. Усенка, Л. Дмитерка, М. Шеремета, М. Шпака, К. Герасименка, С. Крижанівського, М. Стельмаха, Є. Фоміна, Л. Зимного, В. Ткаченко та багатьох інших поетів старшого і молодшого поколінь, а також у творах російських поетів М. Ушакова, С. Гордєєва, Л. Вишеславського та інших.

Широкої розробки досягає тема соціалістичного будівництва у кращих творах української художньої прози і драматургії. Найцінніше в них — це образи пози-

тивних героїв — робітників, колгоспників, інтелігенції, для яких труд, діяльність в ім'я народу, партії, Батьківщини є змістом їх життя. Це п'єси «Платон Кречет» (1935 р.), «В степах України» (1940 р.) О. Корнійчука, «Соло на флейті» (1933—1936 рр.) І. Микитенка, «Підеш — не вернешся» (1936 р.) І. Кочерги; романи, повісті, оповідання «Короткі історії» (1940 р.) Ю. Яновського, «Історія радості» (1938 р.) Івана Ле, «Удай-ріка»(1938 р.) О. Десняка, «Граніт» (1937 р.), «Крейсер» (1940 р.) В. Собка, «Київ» (1936 р.) Н. Рибака, «Дуже добре» (1935 р.), «Десятикласники» (1938 р.) О. Копиленка, «На берегах Славути» (1940 р.) Я. Баша та інші.

Історичні перемоги соціалізму у всіх галузях економіки і культури зумовлювали зростання, поглиблення почуття патріотизму, радянської національної гордості народів СРСР. На цій основі виростав інтерес радянських письменників до історичного минулого народу, до його славних патріотичних і революційних традицій.

Крім поезій, з'являються численні твори на історичну та історико-революційну теми в українській прозі й драматургії. Серед них — п'єси О. Корнійчука «Правда» (1937 р.), в якій вперше в українській драматургії створено художній образ В. І. Леніна, та «Богдан Хмельницький» (1939 р.), Ю. Яновського роман «Вершники» (1935 р.) та п'єса «Дума про Британку» (1937 р.), роман Івана Ле «Наливайко» (1940 р.), Я. Качури «Іван Богун» (1940 р.), З. Тулуб «Людолови» (1934—1936 рр.), А. Шияна «Гроза» (1936 р.), О. Десняка «Десну перейшли батальйони» (1937 р.), С. Скляренка «Шлях на Київ» (1937 р.), Н. Рибака «Дніпро» (1937 р.), Ю. Смолича «Вісімнадцятилітні» (1938 р.), П. Панча «Олександр Пархоменко» (1939 р.) та інші.

У широкому діапазоні тем, образів і мотивів української радянської літератури з перших днів Великого Жовтня чільне місце посідає тема Києва. Вже в роки громадянської війни, боротьби з внутрішньою контрреволюцією та іноземними загарбниками українські письменники втілили у своїх творах образ Києва — борця проти ворогів народу, міста-трудівника. Живий образ міста і його жителів — робітників, червоноармійців, а також багато рис суворого побуту постає з поезій 1917—1920 рр. П. Тичини, В. Еллана, В. Чумака, М. Семенка, І. Кулика, самодіяльних робітничих і червоноармійських поетів. У ці та наступні роки Києву присвятив кілька своїх чудових творів В. Маяковський.

Тему Києва, революційних традицій київських пролетарів, соціалістичного будівництва і розквіту культури в місті в роки перших п'ятирічок ще ширше розробили українські письменники у 20-і, і особливо в 30-і роки. Киянам і Києву присвятили вірші, цикли поезій, романи й повісті П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, М. Терещенко, А. Малишко, Ю. Смолич, С. Скляренко, Н. Рибак та багато інших поетів і письменників. Хвилюючі сторінки присвятив воїнам і трудівникам Києва у романі «Як гартувалася сталь» М. Островський.

Возз'єднання західноукраїнських земель привело в сім'ю радянських літераторів Я. Галана, С. Тудора, О. Гаврилюка, П. Козланюка, І. Вільде та інших західноукраїнських письменників, а також польську письменницю В. Василевську. Вони активно включилися в творче і громадське життя, в передвоєнні роки виступили з новими творами, в яких висловили радість возз'єднання, показали перші паростки нового, щасливого життя своїх земляків. Письменники й громадськість Києва радо

М. Т. Рильський з групою молодих літераторів. 1940 р.

вітали в себе західноукраїнських літераторів. Видавництво «Радянський письменник» видало їх твори. Як довгождане свято зустріла визволення Північної Буковини О. Кобилянська. Вона писала: «Хвилюючись кажу я щире слово це: мої думки тобі, народе вільний, і пісня серця, і музика душі тобі»[1]. У 1940 році було урочисто відзначено 50-річчя творчої діяльності письменниці.

Багатогранним творчим і громадським життям жила письменницька організація України, в т. ч. й великий колектив київських літераторів. «Гучну славу прекрасної, квітучої республіки здобула собі Радянська Україна в передвоєнні роки. Такою ж багатою, квітучою була й її література. В розквіті своїх творчих сил прийшла вона на фронт...»[2].

4. МУЗИЧНА КУЛЬТУРА

Протягом 20-х і початку 30-х років мистецьке життя Києва відігравало важливу роль у всьому культурному будівництві республіки. Але значно збільшується його питома вага з 1934 року після перенесення з Харкова до Києва столиці Радянської України. Чимало діячів культури і мистецтва в той час ділили свою творчу долю між обома згаданими містами.

Музичне життя Києва у першій половині 20-х років відзначалося достатньою різноманітністю. Проводилися численні концерти хорових колективів міста, в яких незмінний успіх завжди мали капела «Думка», що в ті роки досягла визначного рівня майстерності, та 1-а капела кобзарів. Організовувались виступи різних артистичних бригад. Профспілкове об'єднання «Посередробмис» влаштовувало за завданням органів народної освіти концерти камерної та симфонічної музики, якими керували диригенти Києва та інших міст України. Київський філіал Російської, а далі Союзної філармонії («Росфіл» і «Софіл») розгорнули велику роботу по обміну виконавцями між РРФСР і Україною. Концерти української музики нерідко влаштовувало музично-громадське товариство ім. М. Леонтовича. Значну за обсягом концертну діяльність у робітничих районах міста і в селах Київщини провадили педагоги і студенти Київського музично-театрального інституту ім. М. Лисенка. В приміщенні оперного театру відбувалися сезонні вистави оперних труп.

Партійні й державні організації приділяли велику увагу справі музичної освіти, бо від стану підготовки висококваліфікованих музичних кадрів (виконавських, теоретичних і творчих) залежала дальша доля всіх галузей української музики. Значним центром вищої музичної професіональної освіти на Україні став музично-драматичний інститут ім. М. В. Лисенка, який готував композиторів, теоретиків, диригентів хорів і оркестрів, музикантів-організаторів і керівників культосвітніх установ, викладачів учбових закладів, а також наукових працівників у галузі історії і теорії музики. Крім інституту, в Києві існували музичний технікум, який випускав виконавців вищої кваліфікації, а також музпрофшколи, що готували виконавців середньої кваліфікації.

На базі цих учбових закладів у 1934 році створено Київську консерваторію, музичне училище, музичну десятирічку та мережу дитячих районних музичних шкіл і музшкіл для дорослих. Київська консерваторія мала тоді аспірантуру для підготовки кадрів вищої кваліфікації з історії і теорії музики, а також «Школу вищої майстерності» — для удосконалення виконавського мистецтва. Дуже добре було поставлене в консерваторії викладання співу і виховання оперних артистів.

---

[1] «Літературна газета», 29 листопада 1940 р.

[2] О. Корнійчук. Стан і чергові завдання української радянської літератури. К., 1948, стор. 10.

З часу запрошення в 1924 році на педагогічну роботу Л. Ревуцького виростає значення факультету теорії та композиції. А в другій половині 30-х років, завдяки багаторічній плодотворній педагогічній діяльності видатного композитора, починає викристалізовуватися яскрава українська музично-творча реалістична школа. Вихованцями Л. М. Ревуцького були нині відомі композитори: О. Андрєєва, В. Гомоляка, М. Дремлюга, С. Жданов, Г. Жуковський, О. Зноско-Боровський, В. Кирейко, А. Коломієць, брати Г. і П. Майбороди, В. Рождественський, А. Свєчников, А. Філіпенко та інші. Педагогічна діяльність таких київських композиторів і теоретиків, як Б. Лятошинський, В. Косенко, Г. Таранов, також значною мірою сприяла справі підготовки на Україні висококваліфікованих теоретиків і композиторів.

Капела «Думка». 1924 р.

З метою консолідувати творчі кадри для будівництва вогнищ радянської музичної культури, в Києві у 1923 році музичний комітет пам'яті Леонтовича був перетворений на Всеукраїнське музичне товариство ім. М. Д. Леонтовича, яке стало першою на Україні організацією композиторів і виконавців. Об'єднавши провідних діячів музики і чимало художніх колективів, товариство провадило тоді значну за обсягом концертну роботу в Києві і на периферії, виявило плідну ініціативу щодо організації музичного життя, створення репертуару для хорових капел та гуртків самодіяльності, провадило музично-видавничу діяльність, спрямовувало розгортання наукової думки в галузі музикознавства. Так, за ініціативою музичного товариства з 1923 року став виходити фаховий журнал «Музика», що проіснував з річною перервою до 1927 року. Його замінив науково-популярний журнал «Музика масам», який друкувався з 1928 до 1931 року в Харкові.

Але музичне товариство ім. Леонтовича неспроможне було об'єднати всі музично-творчі сили в період соціалістичного наступу по всьому фронту. Наприкінці 20-х років паралельно виникають інші музично-творчі організації: Асоціація революційних композиторів України (АРКУ), Асоціація пролетарських музик України (АПМУ). Саме ж товариство ім. Леонтовича реорганізується і прибирає нову назву — Всеукраїнське товариство революційних музик (ВУТОРМ), а далі — «Пролетмуз». Хоча кожне з названих музично-творчих об'єднань мало певні позитивні риси в своїй діяльності, однак розрізненість їх праці й значні творчі суперечки, що нерідко переходили в прямі виступи, навіть ворожнечу між собою, фактично утруднювали і гальмували основні, суто творчі завдання, що стояли перед композиторами України по створенню глибоко ідейної і високохудожньої музики. Після постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 року про перебудову літературно-художніх організацій було ліквідовано АРКУ, АМПУ, ВУТОРМ і створено Спілку радянських композиторів України. Це сприяло об'єднанню всіх композиторів і музикознавців на спільній загальнорадянській платформі.

Визначною подією в культурному житті республіки було відкриття в 1926 році в Києві оперного театру. Ця подія мала також велике політичне значення, бо наочно свідчила про правильний курс Комуністичної партії в національному питанні. Далеко за межами України були відомі імена таких талановитих співаків театру,

Б. М. Лятошинський.

як З. Гайдай, М. Литвиненко-Вольгемут, О. Петрусенко, О. Ропської, Б. Гмирі, М. Гришка, М. Донця, Ю. Кипоренка-Даманського, І. Паторжинського, М. Частія та багатьох інших. При театрі організувалася трупа балету, до складу якої входили балетмейстери П. Вірський, С. Сергєєв, О. Соболь, Г. Березова, артисти О. Гаврилова, А. Васильєва, Л. Герасимчук, З. Лур'є та інші.

На сцені театру вперше зазвучали українською мовою «Князь Ігор» Бородіна, «Садко», «Золотий півник» Римського-Корсакова, «Євгеній Онєгін», «Пікова дама» Чайковського, «Кармен» Бізе. Поставлено також балети «Лебедине озеро» Чайковського, «Жізель» Адана та інші. До репертуару театру входили й перші радянські опери та балети: «Тихий Дон» і «Піднята цілина» І. Дзержинського, «В бурю» Т. Хрєннікова, «Червоний мак» Р. Глієра, «Бахчисарайський фонтан» і «Кавказький полонений» Б. Асаф'єва, ряд творів композиторів інших братніх республік — «Даїсі» З. Паліашвілі, «Серце гір» А. Баланчивадзе.

Здійснилась і мрія основоположника класичної української музики М. Лисенка — 15 жовтня 1927 року театральний сезон у Київському театрі опери та балету відкрився його оперою «Тарас Бульба». Постановка цього спектаклю належала режисеру І. Юрі, диригували О. Орлов і М. Вериківський. Ролі виконували М. Донець (Тарас Бульба), Д. Захарова (Настя), В. Войтенко (Андрій), М. Шуйський (Остап), М. Баратова (Марильця), М. Стефанович (воєвода). Художнє оформлення спектаклю зробив А. Петрицький. Пізніше в опері брали участь М. Донець і І. Паторжинський (Тарас), М. Литвиненко-Вольгемут (Настя), М. Гришко (Остап). Створена Л. Ревуцьким на матеріалі Лисенкових мелодій увертюра до опери «Тарас Бульба» (оркестровка Б. Лятошинського) являє собою шедевр національного героїко-романтичного мистецтва, який можна поставити поряд з кращими надбаннями світової класики. Київський театр поставив також інші твори українського оперного мистецтва — вічно юні опери «Наталка Полтавка», «Різдвяна ніч» М. Лисенка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського. Протягом 30-х років у театрі були апробовані перші опери та балети українських радянських композиторів — опери «Дума чорноморська» Б. Яновського, «Золотий обруч» Б. Лятошинського, «Кармелюк» В. Костенка, «Щорс» Б. Лятошинського, «Перекоп» Ю. Мейтуса, В. Рибальченка і М. Тіца; балети — «Пан Каньовський» М. Вериківського, «Ференджі» Б. Яновського, «Міщанин з Тоскани» В. Нахабіна, «Лілея» К. Данькевича та інші. Надзвичайно великий успіх мала в 1937 році прем'єра опери «Продана наречена» Б. Сметани. Згадані вистави відзначалися високою культурою виконання і свідчили про те, що молоде українське оперне та балетне мистецтво переживало час свого розквіту.

Піднесення культурного рівня трудящих вимагало перебудови справи художнього обслуговування. У 1928 році на досвіді Союзної філармонії створюється Українська державна філармонія («Укрфіл»). Реорганізація на державній основі всього концертного і музично-театрального життя сприяла народженню нових музичних колективів.

Блискучою демонстрацією успіхів українського виконавського мистецтва, досягнутого за роки Радянської влади, була перша Декада українського мистецтва в Москві, яка відкрилась 11 березня 1936 року. В декаді брали участь Київський театр опери та балету, заслужена капела «Думка», Зразкова капела бандуристів, Жіночий хоровий ансамбль, Державний симфонічний оркестр УРСР. Велика група артистів одержала тоді високі урядові нагороди.

У другій половині 30-х років у столиці України періодично влаштовувались

конкурси на виявлення серед молоді кращих виконавців вокалістів, піаністів, скрипалів, віолончелістів та інших.

Вся ця робота по піднесенню художньої культури в республіці стимулювала розвиток робітничо-селянської музичної самодіяльності. В Києві, як і в інших містах України, виникло чимало хорів, хорових капел, агітаційних хорових ансамблів на фабриках, заводах, при клубах, учбових закладах тощо.

У 1936 році в Києві була проведена Перша республіканська олімпіада самодіяльного мистецтва. З того часу щорічні огляди художньої самодіяльності стали справжніми святами народного мистецтва. Для постійного керівництва і методичної допомоги масовому мистецькому руху наприкінці 20-х років створені т. зв. Станції самодіяльного мистецтва, а в другій половині 30-х років в усіх областях уже працювали будинки народної творчості.

Виникнення нових музично-творчих організацій, створення оперного театру, об'єднання концертної роботи в Українській державній філармонії, зростання творчих кадрів у вищих музично-учбових закладах сприяли активізації діяльності композиторів.

На початку 20-х років на музично-творчу арену вийшли молоді українські композитори, міцно зв'язані з масовим хоровим мистецтвом. Серед них значне місце посіли композитори-кияни М. Вериківський, П. Козицький, Г. Верьовка, Л. Ревуцький. У своїй творчості вони спирались на традиції видатних попередників — Лисенка, Стеценка і Леонтовича. Народна пісня була для композиторської молоді тією основою, на якій розвивалися різні жанри хорової творчості.

У 1921 році Державне видавництво України надрукувало збірник для хору а капела «10 народних пісень» в гармонізації та обробці Вериківського. Цим збірником була, власне, відкрита нова сторінка у творчості композиторської молоді, яка оголосила себе послідовником методу Леонтовича. Видатним вкладом у хорову літературу були «8 прелюдій-пісень» (1921 р.) для хору а капела П. Козицького. Полум'яний пропагандист і послідовник Леонтовича, П. Козицький використав і розвинув прийоми хорового стилю і поліфонічного письма свого видатного сучасника. Хорові твори Козицького, як і переважна більшість творів Леонтовича, побудовані на основі народних пісень. До збірника ввійшли прекрасні обробки обрядових, ліричних і побутових пісень — «Ой у полі, полі світлиця стояла». «Болить, болить голівонька», «Ой коляда, колядниця», «Ой дуб, дуба» та інші. Всі вони користувались великою популярністю, а остання стала класичним зразком віртуозної обробки гумористично-побутової пісні. Подальшим етапом у жанрі концертної гармонізації і обробки народної пісні були збірники «Сонечко», «Галицькі пісні» та «Козацькі пісні», створені Л. Ревуцьким у середині 20-х років.

У 20-х роках зазвучали аранжировані композитором Г. Верьовкою революційні пісні-хори — італійська революційна «Вперед, народе, йди!» і пісня паризького пролетаріату «Чого бажає комунар?», а також його популярна оригінальна «Пісня комсомольців». Ці твори ніби відкрили нову сторінку в т. зв. жанрі масових агітаційних пісень-хорів композиторів нової генерації. З'явилося багато пісень на революційну тему, про творчу працю трудящих, хори про Леніна, про молодь — видані у різних широкодоступних збірниках. Серед них слід відзначити пісні-хори «Прапор червоний», «Під прапором чорним», «В час пожеж» М. Вериківського, «Пісня незаможниці», «Пісня колективу», «Молотки», «Могутній орел» П. Козицького. Почали з'являтися і складні хорові твори. До них, в першу чергу, необхідно віднести «Дивний флот» П. Козицького (1924 р.), що був прикладом значної майстерності й віртуозного володіння хоровою палітрою.

Розвиток хорового мистецтва на Україні зумовив створення великих вокально-симфонічних форм. Найбільші творчі досягнення в цьому жанрі належали Л. Ревуцькому (лірико-епічна поема-кантата «Хустина» на текст поеми Т. Шевченка) та М. Вериківському (героїко-епічна ораторія на сюжет народної думи про Марусю Богуславку).

Жанр кантати в 30-х роках відіграє дедалі більшу роль, особливо під час відзначення різних урочистих всенародних свят. Зміст їх відтворював образи тяжкого життя українського народу в минулому, перемоги радянського народу в роки революції і на трудовому фронті. В українську музику, як кращі твори цього жанру, ввійшли «Жовтнева кантата» (1935 р.) М. Вериківського та «Урочиста кантата» (1939 р.) Б. Лятошинського.

Розгортання концертної діяльності українських філармоній викликав розвиток жанру сольної пісні та романсу. Найбільші досягнення в галузі концертного вокального репертуару належали, насамперед, чудовому знавцю камерної музики В. Косенкові. Він створив цикл перших високохудожніх солоспівів на слова П. Тичини («На майдані», «Мобілізуються тополі», «Іду з роботи я, з заводу»), Пушкіна («Я вас кохав», «Я пережив свої бажання», «Вечірня пісня», «Послання в Сибір» та інші). Чимало ліричних романсів написав інший знавець камерно-вокального стилю Ф. Надененко. Його романси на слова Т. Шевченка, І. Франка, М. Лермонтова, О. Пушкіна характеризуються виразною мелодійністю. Своєрідні були солоспіви на слова І. Франка та О. Пушкіна композитора Б. Лятошинського, який в ряді творів тяжів до узагальнено-філософського трактування ліричної теми.

У галузі гармонізації та обробки радянських народних пісень працювали Л. Ревуцький, В. Косенко та інші композитори. В 1936 році вийшов з друку збірник «Українські пожовтневі пісні», який підтвердив існування і розвиток на Радянській Україні нових за змістом та інтонаційною виразністю народних пісень. Значним внеском у цю галузь вокального мистецтва були збірники: «8 українських народних новел» (1936—1937 рр.) П. Козицького, «Вокальна сюїта» з шести народних пісень (1937 р.) Г. Таранова, а також окремі обробки Г. Верьовки та В. Косенка.

На основі використання та розробки народної мелодики і великого досвіду російської і національної класики народжувалась нова українська інструментальна музика.

Зачинателем українського класичного симфонізму був Л. Ревуцький, автор чудової лірико-епічної 2-ї симфонії (1927 р.), яку можна визначити як романтичну оповідь про Україну. Це був перший твір українських композиторів, удостоєний Державної премії.

До первістків української радянської симфонічної музики слід віднести також сюїту «Веснянка» (1924 р.) М. Вериківського та «Увертюру на 4 українські теми» Б. Лятошинського, премійовану на конкурсі Народного комісаріату освіти в 1927 році. Тематичний матеріал їх оснований на українських народних веснянках. Натхнений пафосом соціалістичного будівництва, Косенко написав до 15-річчя Жовтневої революції «Героїчну увертюру» для симфонічного оркестру. Тут композитор ніби узагальнює ті почуття і настрої, які були типовими для років перших п'ятирічок. Цей твір величезної сили і темпераменту здобув широке визнання громадськості.

Хорошим подарунком до 125-річчя з дня народження великого українського поета Т. Шевченка була симфонічна поема «Лілея», написана початкуючим тоді композитором Г. Майбородою. Композитор щирою і натхненною мовою змалював у ній гірку долю української дівчини-кріпачки.

У жанрі інструментального концерту значних успіхів добилися Л. Ревуцький (2-й концерт для фортепіано та оркестру, 1934 р.), В. Косенко (концерт для фортепіано й оркестру), П. Глушков (тричастинний концерт для скрипки та оркестру) і М. Скорульський, який привернув увагу мистецької громадськості своїм фортепіанним одночастинним концертом. У жанрах камерної інструментальної музики успішно працювали в кінці 20-х і на початку 30-х років Л. Ревуцький і В. Косенко.

Заснування на міцній державній основі українських музичних театрів створили сприятливий грунт для інтенсивного розвитку української оперної та балетної творчості. Протягом 1924—1941 рр. написано понад 20 опер та балетів, серед яких твори київських композиторів посідають одне з перших місць. Тут ми

зустрічаємо народно-музичні драми, героїко-епічні, патріотичні, ліричні і навіть сатиричні опери. Серед них можна назвати опери: «Кармелюк» (1928—1929 рр.), «Щорс» (1938 р.) В. Йориша, «Золотий обруч» (1929—1930 рр.), «Щорс» (1938 р.) Б. Лятошинського, «Діла небесні» (1932 р.), «Сотник» (1939 р.) М. Вериківського, «Невідомі солдати» (1934—1938 рр.) П. Козицького, «Марина» (1939 р.) Г. Жуковського; балети: «Пан Каньовський» (або «Бондарівна», 1930 р.) М. Вериківського, «Лісова пісня» (1939 р.) М. Скорульського.

Незважаючи на таку різноманітність тем і жанрів, оперна творчість українських композиторів тої пори мала, в основному, експериментальний характер. Серйозною перешкодою на шляху розвитку і утвердження методу соціалістичного реалізму і народності були модерністські пережитки у творчості деяких композиторів, ігнорування традицій класичної музики. І все ж не можна недооцінювати значення ряду творів у процесі зародження радянської оперної та балетної музики. Їх появу треба розглядати як певний підготовчий етап, що проходив у боротьбі з формалізмом. В міру розвитку реалістичної музики ставали все більш відчутними пошуки справді нового, але нового — прекрасного, зрозумілого широкому колу глядачів і слухачів. Саме з таких позицій слід розглядати значення роботи київських композиторів Б. Лятошинського і М. Вериківського над операми, М. Скорульського та М. Вериківського над балетами.

Протягом майже 25-річного шляху розвитку мистецтва Радянської України діячі музичної культури Києва зробили вагомий внесок до всіх галузей національної музики. Саме в цей період було закладено основи для всебічного розгортання масового народного і професіонального виконавського мистецтва, ліквідовано нерівномірність у розвитку видів і жанрів української музики, засновано національно-творчу школу радянського типу.

5. ТЕАТР

Двадцяті роки для молодого українського радянського театру були роками дальшого формування і утвердження ідейно-естетичних принципів його сценічного мистецтва. Величезну роль у процесі творчого становлення театру і драматургії цих років відігравала послідовна і далекоглядна політика Комуністичної партії. Важко, зокрема, переоцінити значення оголошених у жовтні 1921 року Колегією агітпропу ЦК КП(б)У та Головполітосвітою УРСР «Тез про художню політику». «...Ми прагнемо,— сказано в «Тезах»,— до розвитку в робітничому класі смаку, вільного від дрібнобуржуазної ідеалізації минулого, до правильного розуміння класової оцінки великих творів мистецтва... Наше завдання довести бойову силу мистецтва до найвищого соціального напруження, зробивши мистецтво наймогутнішим засобом політосвітньої роботи, тобто державною пропагандою комунізму»[1].

Розвиток українського театру на ранньому етапі проходив по двох напрямах. З одного боку, організаційна і матеріальна підтримка надавалась найбільш значним у художньому відношенні колективам, з другого боку, всіляко підтримувалося створення нових зразкових, нерідко пересувних, робітничо-селянських театрів для обслуговування широких народних мас.

Ці організаційні форми виникали й розвивались у складних умовах ідейної та художньої боротьби. Корінна реалістична традиція українського мистецтва, збагачуючись і засвоюючи новий матеріал нової дійсності, натикалась на необхідність долати ще й «спадщину» буржуазного декадансу і пошлість буржуазно-розважального театру, і «найновіші» домисли пролеткультівців, що виступали з досить гучними «революційними» лозунгами.

---

[1] Газ. «Известия», 15 жовтня, 1921 р.

Російська класична драматургія, яка привертала в ці роки особливу увагу майстрів української сцени, виставлялася широко і часто, як і п'єси українських авторів. Класика була надійною підпорою у боротьбі за реалізм. Вистави класичних творів у новому соціальному освітленні зближували театр з народною аудиторією. Але тим гостріше відчувалась необхідність розкриття хвилюючих подій сучасності, нової революційної дійсності. Особливої ваги набувала проблема репертуару, створення образу радянської людини. Партія закликала драматургів зосередити увагу на величезних змінах, які відбувались у житті народних мас.

Класова боротьба з куркульством, об'єднання сільської бідноти в комітети незаможних селян, життя робітничого класу та інтелігенції, громадянська війна — такі основні теми молодої української радянської драматургії. Вони знайшли своє яскраве відбиття у кращих п'єсах Я. Мамонтова — «До третіх півнів», «Над безоднею», «Республіка на колесах», І. Дніпровського — «Любов і дим», «Яблуневий полон», М. Куліша — «97», Д. Бедзика — «Шахтарі», «Люди! Чуєте?», М. Ірчана — «Родина щіткарів», І. Кочерги — «Марко в пеклі», І. Микитенка — «Диктатура», О. Корнійчука — «На грані», «Кам'яний острів».

У всіх явищах театрального життя України 20-х років велику роль відіграв Київ, його театри, драматурги та митці сцени. Майже всі найбільші театральні колективи починали свою діяльність саме в Києві, тривалий час працювали в ньому і пізніше не поривали творчих зв'язків з київським глядачем. З 1919 по 1923 рік у Києві працював театр ім. Т. Шевченка (нині Дніпропетровський), з 1922 по 1926— театр «Березіль», у Києві народився і театр ім. Заньковецької (нині Львівський). А театр ім. І. Франка з 1926 року зв'язав свою долю з Києвом назавжди. В місті працювали також російські трупи.

Щоправда, тимчасове відновлення приватної антрепризи і перехід державних театрів на самооплатність, викликані введенням нової економічної політики, знову на якийсь час поставило їх у залежність від каси, до певної міри від смаків дрібнобуржуазного глядача, що в свою чергу позначалось на виборі репертуару. Але основний ідейно-художній напрям нових театральних колективів це змінити не могло.

Усвідомлюючи велику виховну роль мистецтва сцени, намагаючись наблизитись до духовних і художніх запитів трудящих мас, Перший державний театр УРСР ім. Т. Шевченка в роки відбудови активно включився в громадсько-політичну й культурно-освітню роботу, допомагаючи підприємствам, робітничим клубам у розвитку самодіяльності. Поряд з досвідченими майстрами сцени тут почали працювати молоді ще тоді актори: Н. Ужвій, О. Сердюк, К. Осмяловська, П. Нятко, А. Хорошун; режисери: О. Смирнов, К. Бережний, В. Василько; художники: А. Петрицький, В. Меллер, К. Єлева.

Шевченківці досить активно визначали своє місце в загальному процесі будівництва соціалістичної культури і шукали нових шляхів у мистецтві театру, в основі своїй тримаючись його реалістичного напряму. Театр звертався переважно до класичної — вітчизняної та зарубіжної — драматургії. В його репертуарі були п'єси «Кам'яний господар», «Лісова пісня» Лесі Українки, «Гайдамаки» за Т. Шевченком, «Ревізор», «Одруження» М. Гоголя, «Богдан Хмельницький» М. Старицького, «Міщанин-шляхтич», «Тартюф» Ж. Б. Мольєра, «Весілля Фігаро» П. Бомарше та інші. Значне місце в репертуарі займали і п'єси тогочасних радянських драматургів М. Куліша «97», Я. Мамонтова «Коли народ визволяється», О. Файка «Учитель Бубус», А. Луначарського «Отрута». Театр прагнув розширити свій репертуар, цього вимагали нова дійсність і завдання будівництва соціалістичної культури.

У вересні 1922 року в Києві в приміщенні Троїцького народного дому розпочав своє творче життя новий український театр, якому було присвоєно ім'я видатної актриси М. Заньковецької. На чолі новоутвореного колективу стали Б. Романицький, В. Яременко, О. Корольчук. До складу трупи увійшли талановиті актори — Л. Ліницька, В. Любарт, Ф. Левицький, Ф. Гаєнко, пізніше Д. Дударєв, І. Богаченко, І. Овдієнко, Н. Половко, О. Писаревський та інші.

У своїй творчій практиці театр рішуче боровся за реалістичні традиції класичної української сцени. Багатий творчий досвід М. Заньковецької та її соратників, зокрема безпосередня участь П. Саксаганського у творчому житті театру, були для колективу прикладом, зразковою школою удосконалення сценічної майстерності.

Театральний колектив ім. М. Заньковецької поставив перед собою завдання бути активним учасником будівництва радянського життя, знайомити народ з кращими надбаннями культури минулих часів. Виходячи з цього, колектив театру зразу ж вирушив до міст і сіл республіки. Зміст і характер репертуару нового театру визначила класична і радянська драматургія.

У березні 1922 року в Києві був організований ще один драматичний колектив під назвою «Мистецьке об'єднання «Березіль». Новаторський характер діяльності був притаманний всім згаданим театральним колективам, але серед них театр «Березіль» найбільш виділявся пристрасно-революційними гаслами та новаторськими намірами, висловленими у програмних статтях художнього керівника Л. Курбаса, вимогами рішучої боротьби з рутиною на сцені, косністю, творчою невиразністю і аматорщиною, за театр майбутнього. Щоправда, такі гасла характерні були й для діяльності багатьох інших театрів України, але їх практична реалізація у «Березолі» була особливо показовою.

Березільці щиро прагнули збагнути дух революції, її високий ідейний та естетичний ідеал. У революції вони вбачали прихід нової епохи в суспільному і мистецькому житті країни. Але в діяльності «Березоля» занадто багато місця відводилось формальному експериментаторству.

Драматизм становища трупи виявлявся в тому, що кожен крок, який робили березільці, нерідко навіть назад до декадансу, сприймався як нове слово нового революційного театру.

Не всі тоді ще розуміли, що справді новаторське мистецтво передбачає і шукання нового, і творчий експеримент у галузі сценічної форми й театральної виразності, але з однією неодмінною умовою, що воно мусить бути близьким і зрозумілим народові, служити його інтересам, виховувати його художні погляди. У плані ж естетичному ці пошуки повинні не поривати з традиціями реалістичного мистецтва попередніх епох, а розвивати їх. Саме тут корінь головного протиріччя. Молодий, активний колектив, до складу якого входили ентузіасти агітаційно-культурної роботи серед радянських глядачів, щиро хотів служити революції, але нерідко виявлявся далеким від її реального змісту, від живої дійсності.

У багатьох постановках театру превалювало прагнення розв'язувати ідейні завдання часу в такій формі і такими засобами, що вистава перетворювалась кожного разу в нове, часом оригінальне видовище, в якому, однак, відображення реальних подій і характерів іноді ускладнювалось до того, що глядач переставав розуміти п'єсу і виставу.

Прагнучи стати театром сучасним, «Березіль» змушений був звертатися до сучасної драматургії. Але в уявленні Курбаса того часу література здатна була тільки шкодити театру. Адже він — рух, дія, жест, а не слово. Виходячи з таких позицій, театр ставив переважно інсценізації або сам складав текст майбутньої вистави, створюючи т. зв. сценічні композиції.

Найбільш значимими, визнаними широким пролетарським глядачем, постановками «Березоля» київського періоду були інсценізації «Джіммі Хіггінс» за Е. Сінклером (режисер Л. Курбас, художник В. Меллер) та «Жакерія» за П. Меріме (режисер Б. Тягно, художник В. Шкляїв). Їх успіху сприяла чудова гра А. Бучми та інших видатних акторів.

Своєрідним проявом т. зв. «лівого» напряму в театральному мистецтві перших років Радянської влади був створений у травні 1921 року театр «Мистецтва дійства», на чолі якого стояв Марко Терещенко. Як і багато інших театральних колективів 20-х років, цей театр також з'явився як наслідок палких бажань групи пред-

ставників молодого покоління українського акторства «шукати і творити нове мистецтво нової доби»[1].

Обравши своїм девізом висунутий Мейєрхольдом лозунг «театрального Жовтня», М. Терещенко декларував масову, справді «колективну психологію і сучасний рух життя» як основу нового театру. Але декларація цього театру, як і практична його діяльність, була також надто суперечливою і нечіткою. В практиці своєї роботи театр заперечував потребу мати драматурга — автора художньо довершеного літературного твору як особи, «що стояла завше на першому місці, насилуючи волю режисера і артиста». Він рішуче виступав і проти режисера, «що останнім часом став абсолютним індивідуумом, феодальним монархом на сцені», перетворивши актора в «манекена, ходячу ляльку».

Вистави театру («Перший будинок нового світу», «Поема відваги», «Небо горить», «Печаль остання», «Карнавал») не мали ні конкретного змісту, ні індивідуалізованих дійових осіб, ні реальних декорацій. За літературну основу, як правило, брались композиції уривків з творів різних письменників, об'єднаних тільки загальною темою.

Проіснувавши кілька сезонів (1921—1925 рр.), театр так і не знайшов стежки до мистецтва соціалістичного реалізму. Щоправда, він залишив після себе ряд спроб театрального експерименту, не позбавлених оригінальної творчої вигадки.

Послідовніше і цілеспрямованіше розвивався в ці роки театр ім. І. Франка. Його позиція у мистецтві ставала з кожним роком все чіткішою. До репертуару входили такі вистави, як «На дні» М. Горького, «Ревізор» М. Гоголя, «Кам'яний господар» Лесі Українки, «Похорон» І. Франка, «Суєта» І. Карпенка-Карого, «Фата Моргана» за М. Коцюбинським та перші твори радянських драматургів — «Полум'ярі» А. Луначарського, «Пухкий пиріг» Б. Ромашова, «97» М. Куліша. Значний успіх мали і вистави західноєвропейської класики — «Лікар з примусу» Ж. Б. Мольєра, «Велетні півночі», «Привиди» Г. Ібсена, «Собака на сіні» Лопе де Вега, «Вовча зграя» за Д. Лондоном, «Весілля Фігаро» П. Бомарше.

На час переводу франківців до Києва (1926 р.) цей колектив був уже широко відомий як один з кращих у республіці. В його трупу входили Г. Юра, Г. Борисоглібська, О. Ватуля, В. Варецька, О. Рубчаківна, М. Пилипенко, Ф. Барвінська, Т. Юра, Д. Милютенко, О. Юрський, П. Нятко та інші.

Протягом першого сезону в Києві театр показав підготовлені раніше вистави свого репертуару. Хоч не всі вони були рівноцінні за своїми ідейно-художніми якостями, у більшості з них наголошувалися моменти соціально-викривальні, мотиви протесту проти поневолення людини, містилася сатира на буржуазний лад і духовенство. До того ж, форми сценічного рішення їх були реалістичними, а отже зрозумілими. Саме тому вони і привернули до театру увагу широких кіл глядачів.

Особливий успіх випав на долю п'єси М. Куліша «97», в якій театр правдиво показав картини життя радянського села початку 20-х років, жорстоку класову боротьбу між незаможною його частиною та куркулями, що набувала в ті тяжкі для молодої Радянської республіки часи особливої гостроти. Значна заслуга в успіху цієї вистави належить Гнату Юрі — режисеру і виконавцю головної ролі Мусія Копистки.

Вистава «Пухкий пиріг» Б. Ромашова з її гострою політичною спрямованістю проти приватнокапіталістичних елементів, які почали оживати в роки непу, також була надзвичайно актуальною.

Київський період творчого життя театру характерний посиленням боротьби за сучасну радянську п'єсу, за художнє вдосконалення сценічного мистецтва, за високу професіональну майстерність. Велику роль у цьому відіграла російська та українська радянська драматургія. Вистави таких п'єс, як «Заколот» за Д. Фурма-

---

[1] М. Терещенко. Мистецтво дійства. К., 1921, стор. 10, 13.

новим, «Бронепоїзд 14-69» Вс. Іванова, «Сигнал» С. Поливанова і Л. Прозоровського, поставлені Г. Юрою, приваблювали своєю життєвою правдивістю.

Значним кроком на шляху становлення мистецтва театру була постановка п'єси «Диктатура» І. Микитенка (режисер Г. Юра, художник Г. Цапок). У ній автор показав класову боротьбу на селі в роки колективізації. В цій п'єсі вперше в українській драматургії був створений духовно багатий образ робітника-комуніста (Дудар). Головна ідея п'єси — боротьба Комуністичної партії за міцний союз робітничого класу і трудового селянства при керівній ролі пролетаріату — була розкрита театром ім. І. Франка в яскравих, сценічно довершених образах. П'єса мала величезний успіх. Вона приваблювала глядача як гостротою поставлених проблем, так і художнім їх втіленням. Вона визначила дальший ідейно-творчий напрям театру.

У боротьбі за утвердження реалістичних принципів мистецтва сцени, в наполегливому шуканні нових форм художнього відображення величних перетворень у країні соціалізму театр ім. І. Франка, як і більшість театрів тих часів, також не уник впливів різного роду естетсько-формалістичних течій. Трюкацтво, безпредметність художнього оформлення, стилізація, зведення акторської гри до динаміки руху — часом також мало місце на його сцені. Але творчий колектив, вихований головним чином на класичному репертуарі, на реалістичних традиціях сценічного мистецтва, успішно переборював свої помилки.

Дбаючи про утвердження в репертуарі театру провідної ролі радянської драматургії, підносячи значення актора й режисера, театр ім. І. Франка ставав вірним і активним помічником Комуністичної партії в будівництві української соціалістичної культури, театром справді революційної сучасності.

У зв'язку з освітньо-виховними проблемами постало питання організації театру для дітей із спеціальним репертуаром, який відповідав би завданням комуністичного виховання майбутніх будівників соціалістичного суспільства. У 1924 році був створений в Києві перший Державний театр для дітей, який відкрився виставою «Мауглі» за Кіплінгом (режисер І. Дєєва, художник С. Зарицький).

Репертуар театру юного глядача в перші роки його існування становили переважно класичні твори, інсценізовані народні казки, дитячі буффонади, сценічні ігри, імпровізації та пригодницькі твори. Серед них «Тіль Уленшпігель» Де Костера, «Дон Кіхот» за Сервантесом, «Бум і Юла» Д. Шкляра, «Ревізор» та «Одруження» М. Гоголя, «Вільгельм Тель» Ф. Шіллера, «По зорі» В. Гжицького та інші.

Проблема репертуару для дитячих театрів у той час стояла особливо гостро. Радянської п'єси для дітей, яка відбивала б сучасну дійсність, майже не було. Щоб у якійсь мірі задовольнити запити молодого покоління, театр іноді помилково вдавався до штучного осучаснення казки або класичного твору. Але тісний зв'язок з школами, піонерськими та комсомольськими організаціями допомагав колективу театру ближче познайомитись із своїм глядачем, глибше зрозуміти його художні смаки і запити. Театр влаштовував творчі зустрічі акторів з юними глядачами, дитячі конференції, на яких обговорювались вистави, провадив велику шефську роботу. При театрі працювали групи шкільної художньої самодіяльності і спеціальна дитяча студія художнього виховання. Він допомагав гурткам художньої самодіяльності у школах, піонерських і комсомольських клубах.

З 1928 року київський ТЮГ починає приділяти більше уваги п'єсам радянської драматургії, присвяченим зображенню життя нового суспільства, формуванню нової людини. Протягом 1923—1930 рр. театр показав «Так було» О. Бруштейн, «Гвинтівка» О. Крона, «На грані» і «Штурм» О. Корнійчука.

Активну позицію в боротьбі за радянський театр, за мистецтво соціалістичного реалізму зайняв з перших кроків свого існування Київський державний російський драматичний театр (названий у 1940 році ім'ям великої української поетеси Лесі Українки). Театр розпочав творче життя 15 жовтня 1926 року (в приміщенні колишнього театру «Бергоньє») комедією Б. Ромашова «Кінець Криворильська».

Творчий шлях театру також був надзвичайно складний. Колективу в перші роки його існування доводилось перемагати значні організаційні та художні труднощі, вести наполегливу боротьбу з наслідками приватної антрепризи, за пролетарського глядача. До того ж естетсько-формалістичні захоплення окремих режисерів театру негативно відбивались на формуванні його творчого обличчя.

Хоч у першому сезоні переважна більшість вистав ще припадала на такі п'єси, як «Любов під в'язами» О. Нейля чи «Міс Гобс» Д. Джерома, але вже в наступні роки головне місце в його репертуарі зайняли твори радянської драматургії: «Луна зліва» В. Білль-Білоцерківського, «Квадратура круга» і «Авангард» В. Катаєва, «Людина з портфелем» А. Файка, «Інженер Мерд» Л. Нікуліна, «Дивак» О. Афіногенова. Найвизначнішими виставами, які розкривали славні сторінки героїчної боротьби народу за перемогу пролетарської революції, були «Любов Ярова» К. Треньова, «Розлом» Б. Лавреньова, «Бронепоїзд 14-69» Вс. Іванова, «Вогняний міст» Б. Ромашова. У цей же період театр здійснив цікаві постановки класичних творів — «На дні» М. Горького, «Горе з розуму» О. Грибоєдова, «Воскресіння» Л. Толстого та «Собор Паризької богоматері» за В. Гюго.

Активну роботу провадили також театральні колективи, які працювали в районах міста, при заводських клубах та будинках культури. Особливу увагу звертали на себе як певною упорядкованістю репертуару, так і досить злагодженим акторським ансамблем, кваліфікованою режисурою районні театри ім. Лесі Українки (на Лук'янівці) та ім. І. Карпенка-Карого (на Куренівці).

У 1928 році в місті розпочали свою діяльність театр робітничої молоді (ТРОМ) та Київський обласний український драматичний театр.

Високого рівня ідейності і художності досягає український театр у 30-х — на початку 40-х років. Цьому сприяли великі успіхи в економічному і культурному будівництві країни, а в літературі і мистецтві — остаточна перемога принципів і методу соціалістичного реалізму. Українська драматургія широко виходить на всесоюзну арену, а театр займає почесне місце серед театрів братніх республік.

Визначними п'єсами поповнився драматургічний доробок уже відомих авторів. «Кадри», «Справа честі», «Дівчата нашої країни», «Соло на флейті», «Дні юності» — неповний перелік драм і комедій відомого драматурга І. Микитенка, присвячених актуальним проблемам будівництва соціалізму і формування нової радянської людини. Кожну з цих п'єс радо приймали театри і глядачі.

Героїчною драмою на історично близьку тему «Загибель ескадри» (1933 р.) починає свій шлях не тільки по театрах Союзу, а й світу драматургія О. Корнійчука. «Платон Кречет», «Богдан Хмельницький», «Правда», «В степах України» — твори, що відразу зайняли визначне місце в класичному фонді радянської багатонаціональної драматургії.

На початку 30-х років, подолавши труднощі перебудови і знайшовши свою дорогу в новій радянській драматургії, з талановитими п'єсами виступив найстаріший український драматург І. Кочерга. Його драматична поема «Свіччине весілля» («Пісня про Свічку») і філософська комедія «Майстри часу» (премійована разом з «Загибеллю ескадри» Корнійчука на Всесоюзному конкурсі) поповнили скарбницю найвидатніших творів радянської драматургії.

До репертуару київських театрів дедалі більше входять нові п'єси: М. Ірчана «Плацдарм», Ю. Яновського «Дума про Британку», М. Куліша «Комуна в степах», «Маклена Граса», Л. Первомайського «Ваграмова ніч», «Невідомі солдати» та інші. За вже визнаними драматургами йшла ціла когорта нового талановитого покоління письменників-драматургів: Ю. Мокрієв («Віддай партквиток», «Скрипка гуцула»), Ю. Дольд-Михайлик («Щорс»), В. Собко («Весна Орини»), В. Суходольський («Устим Кармелюк») та багато інших. У сценічному втіленні п'єс згаданих драматургів панують реалістичні принципи режисури і акторського мистецтва. В центрі вистави неодмінно стоїть образ радянської людини з багатством її духовного світу, її волею до будівництва нового суспільства.

Репертуарна афіша театрів значно поповнюється також п'єсами класичної і радянської багатонаціональної драматургії, особливо російської.

Творча практика театру ім. І. Франка стає взірцем високоідейного і художньо довершеного мистецтва. Він дає сценічне життя майже всім п'єсам Микитенка і Корнійчука. Такі, наприклад, вистави, як «Кадри», «Справа честі», «Соло на флейті», «Загибель ескадри», «Платон Кречет», «В степах України», «Богдан Хмельницький», стали видатними художніми явищами. Душею їх була ідейна і художня сила драматичної поезії талановитих письменників, твори яких великою мірою зумовлювали визначення нових етапів дальшого розвитку українського і навіть всього радянського театру. До 20-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції театр показав п'єсу «Правда» О. Корнійчука, в якій вперше ожив на українській сцені в натхненному виконанні А. Бучми образ вождя революції Володимира Ілліча Леніна.

Театр російської драми ім. Лесі Українки також продовжує працювати над радянською п'єсою, зосереджуючи увагу на найважливіших питаннях сучасності. На його сцені знайшли яскраве відображення і героїка революції та громадянської війни, і індустріалізація країни. Вистави «Перша кінна» та «Оптимістична трагедія» В. Вишневського, «Страх» О. Афіногенова, «Слава» В. Гусєва, «Кремлівські куранти» М. Погодіна, «На березі Неви» К. Треньова свідчили про ідейно-художню зрілість театру.

Високих зразків сценічного втілення досягає в ці роки класика. Таким виставам, як «Украдене щастя» І. Франка, «Останні» та «Діти сонця» М. Горького, «Суєта», «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «Остання жертва» О. Островського, «Борис Годунов» О. Пушкіна, «Ревізор» М. Гоголя, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Дон Карлос» Ф. Шіллера, «Багато галасу даремно» В. Шекспіра, «Пригоди бравого солдата Швейка» за Я. Гашеком, «Кам'яний господар» Лесі Українки, «Живий труп» Л. Толстого, як і образам, створеним у них А. Бучмою (Микола Задорожний, Коломійцев), Н. Ужвій (Анна, Софія, Тугіна, Марина Мнішек, Беатрічче), Ю. Шумським (Годунов, Городничий, Філіп), Г. Юрою (Терешко, Швейк), Г. Борисоглібською (Тетяна, Вустя), М. Романовим (Протасов) судилося стати класичними в радянському театрі, подібно до того, як класичними увійшли в історію образи Платона і Галушки («Платон Кречет», «В степах України» Корнійчука), створені Ю. Шумським.

У театральному житті Києва в цей період помітну роль відіграють також театр Червоної Армії, створений в 1931 році, і ТЮГ. До репертуару театрів входили вистави різних жанрів і різних стильових рішень. У ньому представлені були світова й вітчизняна класика і кращі твори радянської драматургії.

Декади мистецтв, взаємні гастролі й обмін творчим досвідом, зміцнення зв'язків театральних культур братніх соціалістичних республік красномовно свідчили про високі успіхи мистецтва соціалістичного реалізму в передвоєнні роки.

Розвивається й художня самодіяльність, яка завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії досягла в передвоєнний період великого розмаху. На чолі драматичних гуртків ставали досвідчені мистецькі керівники. Розширювався репертуар. Поряд з агітп'єсами і класичними творами дедалі більше з'являється самодіяльних вистав радянської драматургії.

Розквіт художньої самодіяльності України продемонструвала Перша республіканська олімпіада, що відбулась у Києві в листопаді 1936 року. В ній взяли участь і драматичні гуртки київських підприємств. Олімпіада сприяла дальшому розвитку творчості народу.

6. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

У середині 20-х років точилася гостра ідейно-творча боротьба художників різних напрямів навколо питань про дальші шляхи розвитку українського радянського мистецтва, про методи і форми відображення революційної дійсності.

У Києві існували три, найбільші на Україні, асоціації художників: АХЧУ («Асоціація художників Червоної України»), АРМУ («Асоціація революційного мистецтва України») і ОСМУ («Об'єднання сучасних митців України»). Згодом виникли ще ОММУ («Об'єднання мистецької молоді України») і УМО («Українське мистецьке об'єднання»). У цих творчих організаціях перебували художники різних мистецьких напрямів і поглядів.

Реалістичні традиції російських та українських передвижників обстоювали художники, що групувалися, в основному, навколо АХЧУ, яка мала тісний контакт з російською АХРР («Асоціацією художників революційної Росії»). Проте поряд з реалістами в АХЧУ біля керівництва були також модерністи і символісти.

Керівна група АРМУ складалась здебільшого з художників, послідовників М. Бойчука, які виступали проти реалістичних традицій українського, російського та зарубіжного мистецтва, вважаючи джерелом розвитку українського радянського мистецтва традиції візантійського монументального живопису.

Художники, об'єднані в ОСМУ, орієнтувались на тогочасне західноєвропейське мистецтво. Повторюючи зовнішні прийоми експресіоністів, дадаїстів та інших «новаторів», вони видавали свої твори за нібито нове слово «пролетарського мистецтва».

Бойчукісти з АРМУ і «новатори» з ОСМУ солідаризувалися з символістами з АХЧУ в запереченні української, російської і зарубіжної спадщини художників-реалістів.

Постанова ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 року про перебудову літературно-художніх організацій і утворення єдиної організації радянських художників, а також настанови партії про соціалістичний реалізм та творчий метод радянського мистецтва докорінно змінили напрям творчості радянських художників, у т. ч. київських, наблизивши їх до життя народу.

Ще до того в Києві роботам М. Бойчука, В. Седляра, Ю. Михайлова, В. Пальмова протистояла реалістична творчість Ф. Кричевського (картина «Довбуш»), М. Козика («Портрет матері»), К. Трохименка (картина «На Дніпрельстані»), портрети Ф. Красицького, пейзажі Г. Світлицького, ілюстрації І. Їжакевича, гравюри В. Касіяна.

У 1928 році в Києві відкрилась виставка гравюри і рисунка київських митців АРМУ з участю майстрів графіки Москви, Ленінграда, Мінська, Тбілісі, Єревана, яка мала велике значення для дальшого розвитку радянського мистецтва — національного за формою, соціалістичного за змістом.

Переломним моментом на шляху до мистецтва соціалістичного реалізму стала Шоста українська художня виставка, відкрита в Києві у 1935 році. На ній вже майже не було праць формалістичного характеру. З творів київських художників виділялись картини Ф. Кричевського «Переможці Врангеля», Г. Світлицького

«Кадри Дніпробуду». Худ. К. Д. Трохименко. 1937 р.

«Тарас Шевченко — пастух». Худ. І. С. Їжакевич. 1935 р.

«Колгосп у цвіту», В. Костецького «Прокламації в казармах інтервентів» і скульптура Б. Іванова «Снайпер».

З переведенням столиці України до Києва була реорганізована система вищої художньої освіти в республіці. На базі Київського, Харківського та Одеського художніх інститутів у столиці України створено єдиний Київський державний художній інститут, викладачами до якого були запрошені провідні українські художники-реалісти Ф. Кричевський, М. Самокиш, О. Шовкуненко, М. Шаронов, П. Волокидін та художники П. Котов і М. Шервуд, які до цього працювали в Москві. Основою ідейно-творчого зростання київських художників, як і всіх радянських митців, які оволодівали методом соціалістичного реалізму, був тісний зв'язок з народом, з життям, з практикою соціалістичного будівництва, на що повсякденно спрямовувала їх Комуністична партія. Таким чином у республіці було забезпечено виховання нових кадрів на засадах соціалістичного реалізму.

Оволодіння методом соціалістичного реалізму вимагало глибокого творчого засвоєння кращих традицій української, російської та зарубіжної реалістичної спадщини. У зв'язку з цим у Києві були влаштовані виставки творів І. Ю. Рєпіна, В. І. Сурікова, І. М. Крамського, утворений Державний музей українського мистецтва, поповнилась експозиція музею російського мистецтва. Почали виходити журнал «Малярство і скульптура» і щорічний альманах «Образотворче мистецтво».

У Києві була показана велика виставка українського народного мистецтва. Стали широко відомі імена майстра кераміки Івана Гончара, майстрів декоративного розпису Тетяни Пати, Параски Власенко, Ганни Собачко (Шостак), Наталії Вовк та інших, уперше в тісній співдружності художників і народних майстрів були виткані тематичні килими.

Дальшим кроком на шляху до соціалістичного реалізму була Сьома українська художня виставка, що відкрилась у 1937 році в Києві як ювілейна виставка «Квітуча соціалістична Україна». До творів київських художників, що мали серйозне значення для розвитку українського радянського мистецтва, належали картини В. Костецького «Допит ворога», Ф. Кричевського «Веселі доярки», К. Трохименка «Кадри Дніпробуду», І. Штільмана «Дніпро одягається в граніт» і серія акварелей О. Шовкуненка «Дніпробуд». Виділялися статуї «Моряки» Б. Іванова, «Материнство» М. Гельмана, «Портрет художника І. Северина» роботи І. Макогона. У графіці привертали увагу ілюстрації І. Їжакевича до «Кобзаря» Т. Шевченка, кольорові автолітографії про Молдавію і види Дніпра Г. Пустовійта, ліричні рисунки олівцем та літографії берегів Дніпра та видів Канева І. Плещинського.

У 1937 році на ознаменування 100-річчя з дня смерті О. С. Пушкіна в Києві експонувалась ювілейна художня виставка. Восени 1938 року відбувся Республіканський з'їзд художників, на якому була створена Спілка радянських художників України.

В театрах Києва помітних творчих успіхів у реалістичному оформленні спектаклів досягли художники А. Петрицький, В. Меллер та інші.

Київські художники брали участь в оздобленні павільйону Української РСР на Всесоюзній сільськогосподарській виставці в Москві. Бригада у складі Ю. Білостоцького, Г. Пивоварова та Е. Фрідмана створила скульптурні групи «Передовики соціалістичної індустрії» і «Передовики сільського господарства», що прикрашали вхід до павільйону. За ескізами майстра народного мистецтва П. Власенко був виконаний вітраж фасадної сторони павільйону. В павільйоні Поволжя експонувалась статуя В. Чкалова роботи київського скульптора Б. Іванова.

У зв'язку з ювілеєм Т. Г. Шевченка у 1939 році в Києві був споруджений пам'ятник великому Кобзареві України, а також організована художня виставка, що стала основою для утворення Державного музею Т. Г. Шевченка. Київські художники показали на цій виставці чимало визначних творів, у т. ч. картини К. Трохименка «Шевченко і Енгельгардт», В. Костецького «Шевченко в казармі», автолітографії місць, зв'язаних з життям Шевченка в Моринцях і Каневі, роботи І. Плещинського, ювілейний плакат Г. Пустовійта.

У 1940 році відбувся перший випуск студентів Київського державного художнього інституту. Кращими дипломами були картини «Г. І. Котовський ліквідує банду Матюхи» Ф. Кличка, «Наші прийшли» М. Іванова, «Проводи партизана» О. Нестеренка.

Великих успіхів досягли київські художники і в розвитку графічного мистецтва, зокрема станкової і книжкової графіки.

Над ілюструванням творів класиків української літератури успішно працював І. Їжакевич. Значним досягненням художника були виконані ним у 1937 році ілюстрації до повісті М. Коцюбинського «Fata morgana». Основну увагу Їжакевич приділив епізодам, що допомагають розкрити ідейний і соціальний зміст твору. Глибоке знання народного життя допомогло художникові з великою силою і проникливістю відобразити невимовно тяжке життя українського трудящого селянства, його боротьбу за кращу долю під час революції 1905 року. В ілюстраціях до «Лісової пісні» Лесі Українки, виконаних у цей же період, І. Їжакевич створив ряд сповнених глибокого ліризму малюнків. Пізніше художник ілюстрував повість Івана Ле «Наливайко» (1940 р.), повість Г. Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський» (1941 р.).

Чимало ілюстрацій до книг створили й інші київські художники-графіки: Г. Пустовійт (до роману Гончарова «Обломов»), А. Резніченко (до роману М. Островського «Як гартувалася сталь»), З. Толкачов (до роману М. Горького «Мати»); серед них ряд психологічно виразних образів героїв літературних творів.

У творчості київських майстрів станкової графіки переважали пейзажні мотиви. Найбільш вдалі вирішення були в кольорових ліноритах О. Пащенка («Вид з Володимирської гірки», «Повідь на Трухановому острові»), в дереворитах К. Козловського («Соціалістичний Київ») та численних малюнках олівцем Г. Пустовійта, виконаних під час творчої подорожі по західних областях Української РСР.

Помітних успіхів досягли у довоєнний період київські скульптори. Великою популярністю у глядачів користувалися скульптурні твори «В. Чкалов», «Г. Котовський», «Снайпер» Б. Іванова, «Іспанська жінка» Г. Петрашевич, «Червоноармієць» П. Ульянова та інші. В Трипіллі було споруджено пам'ятник комсомольцям, які загинули в боях з бандитами. У п'яти бронзових рельєфах скульптори Білостоцький, Пивоваров і Фрідман розповіли про життя і загибель молодих героїв.

Ряд психологічно виразних скульптурних портретів створили скульптори Г. Пивоваров (І. Франка, О. Довженка), І. Макогон (Т. Шевченка, художника І. Северина), Б. Кратко (М. Заньковецької) та інші.

Твори київських митців з успіхом експонувались на республіканських та багатьох всесоюзних художніх виставках, зокрема на виставках «Індустрія соціалізму» (1938 р.), «Нові твори графіки СРСР» (1939 р.), «Кращі твори радянських художників» (1940 р.), на виставці творів групи українських графіків у Москві (1940 р.).

7. КІНО

Справжній розквіт кіно на Україні почався після встановлення Радянської влади. У березні 1922 року було утворене Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ), якому підпорядковувалися всі кінопідприємства і кінотеатри України.

Особливо важливе значення для розвитку радянської кінематографії мала резолюція XIII з'їзду партії, яка містила спеціальний розділ про кіно.

Наприкінці 1926 року, після переїзду в Київ правління ВУФКУ, кінематографічне життя в місті пожвавлюється. 21 січня 1927 року в Києві виходить перший номер газети ВУФКУ «Кінотиждень», а в березні починається будівництво найбільшої в країні кінофабрики, архітектурне оформлення якої здійснювалося за проектом професора В. Рикова. В грудні 1927 року вже розпочато постановку першого фільму «Ванька і месник» за сценарієм Л. Лукова і Д. Мухи (режисер А. Лундін, оператор А. Майнс, художник С. Зарицький).

З розвитком виробництва фільмів на Київській кінофабриці зростав її творчий колектив. Сюди приходять сценаристи М. Бажан, В. Охріменко, режисер А. Кордюм, пробують свої сили режисери Є. Косухін, К. Болотов, Я. Печорін. Поряд з старими операторами І. Роною і Я. Краєвським починають самостійну роботу молоді спеціалісти О. Панкратьєв, Г. Химченко та інші. До оформлення постановок залучаються художники В. Кричевський і В. Каплуновський.

У січні 1928 року відбулася Всеукраїнська нарада з питань кіно, скликана ЦК КП(б)У, а в березні — Всесоюзна нарада при ЦК ВКП(б). Відмітивши досягнення і вказавши на невдачі української радянської кінематографії, Всеукраїнська нарада поставила вимогу, щоб кінотвори були не тільки високоідейними, а й високохудожніми, зрозумілими мільйонам глядачів.

Виконуючи вказівки Комуністичної партії, працівники кіно прагнули показати радянське життя, народ, що бореться за здійснення комуністичних ідей. Це був період гострої боротьби за утвердження методу соціалістичного реалізму, період подолання чужих ідейних впливів та буржуазних естетичних поглядів. У гарячих дискусіях українські кінематографісти відстоювали реалістичні принципи. У своїх творах вони намагалися ближче підійти до життя, побачити і зрозуміти суперечності часу. Багатьом з них, особливо молодим, що прийшли на Київську кінофабрику з Одеського кінотехнікуму ВУФКУ[1], бракувало досвіду; вони ще не володіли майстерністю, але в їх творах, часто ще наївних і недосконалих, відчувалась щира зацікавленість у вирішенні сучасних проблем. У фільмах «Контакт» режисера Є. Косухіна, «Трансбалт» М. Білінського, «Комсомолія» Я. Печоріна, «Секрет рапіда» П. Долини і, особливо, «Джальма» і «Вітер з порогів» А. Кордюма кінематографісти прагнули створити образи сучасників — робітників, селян, інтелігентів, які віддають усі свої сили та ентузіазм молодості будівництву соціалізму. Однак художня кінематографія в Києві мала ще дуже скромні успіхи.

Становлення української радянської кінематографічної школи пов'язане з творчістю О. Довженка. У 1928 році в Києві були закінчені зйомки фільму «Арсенал», поставленого О. Довженком на Одеській кінофабриці. Цей сповнений поезії, глибокий за задумом, пройнятий національною своєрідністю фільм свідчив про те, що українське кіномистецтво знайшло в особі О. Довженка великого народного художника. «Арсенал» оспівував безсмертні подвиги українського народу в його боротьбі за Радянську владу. Довженко виступив у ньому «поетом і співцем робітничого класу України, який здійснив соціальну революцію». Кожен кадр фільму насичений революційним пафосом. Виступаючи в «Арсеналі» як політичний боєць, Довженко викривав у ньому зрадницьку, антинародну суть українського буржуазного націоналізму.

---

[1] У середині 20-х років Київський театральний технікум мав кіновідділ, який готував лише акторів.

Художня форма «Арсеналу» несла в собі традиції народного епосу, народної поетичної творчості. Героєм фільму був народ, головним персонажем — робітник Тиміш, який уособлював робітничий клас України, був символом його непереможності.

Після «Арсеналу» ім'я Довженка стало в ряд з іменами основоположників радянської кінематографії. Наступний свій фільм «Земля», що був вершинним досягненням українського німого кіно, О. Довженко ставить на Київській кінофабриці «Українфільму»[1].

У «Землі» О. Довженко відображає дуже важливу сторону соціалістичного перетворення суспільства — колгоспне будівництво. Звертаючись до животрепетних проблем радянської дійсності кінця 20-х років, він на перший план висуває людину, показує, як вона перемагає в класовій боротьбі, як будує нове життя. Герой фільму — комсомолець Василь, роль якого виконував артист С. Свашенко, гине від руки класового ворога, але його загибель не ослаблює, а ще більш згуртовує ряди колгоспників.

«Земля» — твір глибоко філософський. Його художні образи втілюють типове в житті, являють собою великі і важливі узагальнення. Довженко показав у «Землі» людину в гармонії з навколишньою природою. Світла й святкова, вона радіє разом з Василем, коли він, танцюючи від надміру молодих сил і щастя, йде вулицею рідного села. Вона урочиста й сумна, коли домовину вбитого Василя несуть на кладовище. Віти яблунь тягнуться до обличчя юнака, наче хочуть покласти на нього свій прощальний поцілунок.

Щодо зображувального вирішення «Земля» — один з найдосконаліших творів світового кіномистецтва. Довженко і оператор фільму Д. Демуцький зробили кожен кадр живописним художнім твором: воли на фоні неба, безкраї поля, на які приходить трактор, юрби селян, що з радістю зустрічають нове життя, — ці та багато інших кадрів зливаються у величний образ Радянської України.

На Всесвітній виставці в 1958 році в Брюселі фільм «Земля» в числі 12-ти картин визнаний кращим фільмом усіх часів і народів.

30-ті роки характеризуються підвищенням майстерності кіномитців, збагаченням змісту і форми кінотворів. Кіномистецтво стає справді соціалістичним мистецтвом, народним мистецтвом у найширшому розумінні цього слова.

Зростання радянського кіно було безпосереднім результатом бурхливого розвитку Радянської держави, яка здійснила великі соціалістичні перетворення — індустріалізацію і колективізацію країни. Головним об'єктом літератури й мистецтва стає соціалістичне будівництво, основним героєм — людина праці. Сучасна література допомогла українському кіно більш глибоко, ніж раніше, відбити героїчну працю народу, його подвиги в роки громадянської війни. Вона стимулювала також розвиток жанрів, серед яких основне місце зайняли драматичні та епічні жанри.

На рубежі 30-х років кіно стає звуковим, але Київська кінофабрика деякий час випускала ще німі фільми. Одночасно розгорнулась підготовка до створення звукових стрічок. Першою звуковою картиною була документальна стрічка «Симфонія Донбасу» (1930 р.) режисера Дзиги Вертова.

Великим досягненням українського кіномистецтва 30-х років стало художнє опанування теми боротьби за будівництво соціалізму в нашій країні. Один з найцікавіших фільмів на цю тему — «Іван» — створив режисер О. Довженко. В основі його лежала ідея виховання людини в процесі праці.

Головні дійові особи фільму — два колгоспники, які прибули працювати на Дніпробуд. Довженко показав, як змінюється світогляд героя — селюка Івана (П. Масоха) під впливом робітничого середовища і соціалістичних відносин. На початку самовпевнений, Іван зрозумів згодом, що самої фізичної сили робітникові, який хоче бути передовим, мало — потрібні ще й технічні знання. І він прагне їх

[1] ВУФКУ було перейменовано в «Українфільм» у травні 1929 р.

здобути. В основі фільму — зіткнення різних поглядів на роль людини в суспільстві. Степан Губа (С. Шкурат), наприклад, який уособлює відсталіші верстви селянства, намагається вести паразитичний спосіб життя. Колектив будівників викриває і виганяє його. В «Івані» творче обдаровання Довженка, його здатність бачити важливе в житті очима художника виявилися в ряді блискучих епізодів і сцен. До цієї картини ще не було фільму, в якому з такою поетичною силою показувався б грандіозний розмах індустріального будівництва в нашій країні.

Кадр з кінофільму «Щорс». Режисер О. Довженко.

Про людей нового села, про їх соціалістичну працю та нові взаємовідносини розповідають фільми «Багата наречена» (1937 р.) і «Трактористи» (1939 р.) режисера І. Пир'єва, поставлені спільно Київською та Московською кіностудіями.

Фільм «Багата наречена» мав безперечні позитивні сторони, але в художньому відношенні він поступався перед картиною «Трактористи», де актор М. Крючков створив яскравий і рельєфний образ новатора-комуніста. Герой цього фільму — демобілізований солдат Клим Ярко, який, потрапивши у відсталий, дезорганізований колектив, зумів згуртувати навколо себе людей і вивести їх у перші ряди борців трудового фронту. Клим Ярко став одним з найпопулярніших кіногероїв передвоєнних років.

Фільм «Велике життя» (1939 р.) Л. Лукова присвячений шахтарям Донбасу. Найбільш яскравими і вдалими образами картини стали постаті старого шахтаря Козодоєва (артист І. Пельтцер) і молодого шахтаря Балуна (Б. Андрєєв), який з сільського малописьменного хлопця виріс на шахті у майстра своєї справи. Успіх цих образів зумовлений тим, що автори фільму знайшли художні барви для змалювання головного, вирішального в їх характерах, життєво достовірно розкрили мотиви їх вчинків, показали реальну виробничу й побутову обстановку їх життя.

Найважливішим художнім досягненням українського кіномистецтва 30-х років було глибше, ніж раніше, зображення людини. У кращих кінотворах людина постала як активний перетворювач життя, як послідовний борець за здійснення комуністичних ідеалів, почуття, думки і дії якого пройняті пафосом боротьби за побудову нового світу.

У багатьох фільмах яскраво виявилося прагнення створити багатогранний образ радянської людини — героя нашого часу, розкрити його духовний світ, показати не тільки вчинки, а й внутрішні мотиви його поведінки. Саме в цьому виявилось утвердження київських митців кіно на позиціях соціалістичного реалізму.

Нові якості української художньої кінематографії найяскравіше розкрились у фільмі О. Довженка «Щорс» — національному, самобутньому творі українського кіномистецтва, який глибиною художнього проникнення в життя, типовістю і масштабністю охоплення історичних подій став поряд з «Чапаєвим». Душею фільму «Щорс», сповненого революційного вогню й пристрасті, є український народ, який бореться. Доля окремих героїв картини тісно переплітається з долею народу, характери розкриваються в історичних подіях, де маси являють собою активну, дійову

силу. Образ Щорса втілює риси нової людини — борця за суспільне благо, за комунізм. Характер Щорса показаний у фільмі в різноманітних суспільних зв'язках, розкритий у вчинках і дії, в словах і думках. Щорс у виконанні Є. Самойлова насамперед комуніст, керівник і вихователь. Ненависть і відчай тисяч людей, які прийшли до нього із спалених і зруйнованих інтервентами міст і сіл України, він переплавляє на палке прагнення розбити і знищити ворога, вигнати його з рідної землі. Фільм «Щорс», який оспівав красу радянської людини, її високі моральні якості і патріотизм, справедливо зарахований до найкращих творів радянського кіно.

Визначним твором на історико-революційну тему був фільм І. Савченка «Вершники» (1939 р.). Картина розповідає про самовіддану боротьбу українського народу з ворогами революції, викриває найманців іноземних окупантів — буржуазних націоналістів.

Особливо приваблює у «Вершниках» чудова гра актора С. Шкурата. Створений ним образ селянина Якима Недолі розкриває нові риси простої людини, що виникли в процесі боротьби за Радянську владу. Глядача підкоряє природність, правдивість образу Недолі. У творчій біографії С. Шкурата образ Недолі не менш значний, ніж образ денщика Потапова, створений ним у «Чапаєві».

У середині 30-х років на Київську кіностудію приходить відомий український кінорежисер І. П. Кавалерідзе — автор фільму «Коліївщина», присвяченого визвольній боротьбі українського народу в далекому минулому. Тут він ставить картину «Прометей». В основу її були покладені мотиви поеми Т. Шевченка «Кавказ», в якій великий Кобзар у могутньому образі Прометея втілив незбориму революційну народну силу. Фільм пронизаний ідеєю інтернаціональної єдності народних мас Росії, України та Грузії.

У 1936 році І. Кавалерідзе здійснив екранізацію класичної української опери «Наталка Полтавка» М. Лисенка. Це була перша в радянському кіно екранізація опери, в якій зроблено спробу поєднати гру драматичних акторів із співом вокалістів. Так, роль Наталки грала К. Осмяловська, співала М. Литвиненко-Вольгемут. Незабаром І. Кавалерідзе поставив «Запорожець за Дунаєм» за мотивами опери С. Гулака-Артемовського з участю драматичних акторів Г. Юри, Л. Сердюка, С. Шкурата, С. Шагайди та інших. Знайдений у попередньому фільмі принцип використаний тут цілком послідовно.

Розвиток українського кіномистецтва відбувався в органічному взаємозв'язку із зростанням української радянської літератури. Засвоєння її чудових традицій допомагало розвитку художньої майстерності кінодраматургів. Режисерські досягнення у створенні художнього образу українського народу в кіномистецтві були насамперед наслідком значних успіхів кінодраматургії.

Визначним здобутком українського радянського кіномистецтва передвоєнних років був історичний фільм «Богдан Хмельницький», поставлений І. Савченком за сценарієм О. Корнійчука. Розкриваючи внутрішні рушійні сили визвольної боротьби українського народу в 1648—1654 рр., автори фільму виділяють і підкреслюють прогресивні тенденції епохи, дають картину суспільних відносин і прагнень, показують суперечності, що існували в ті часи.

Художні образи фільму відтворюють типові характери за типових історичних обставин. Прямий зв'язок існує між образами, створеними народною творчістю, і виведеними у фільмі пройнятими героїчною патетикою образами гетьмана Богдана Хмельницького (М. Мордвинов), дяка Гаврила (М. Жаров), козаків Тура (Р. Івицький), Шайтана (А. Дунайський), Довбні (Б. Андреєв), Кожуха (Д. Капка) та інших, що уособлюють волелюбний, мужній, оптимістичний, веселий характер українського народу.

Кінорежисер І. П. Кавалерідзе і П. К. Саксаганський. 30-і роки.

У «Богдані Хмельницькому» знайшла яскраве художнє втілення тема нерозривної дружби російського та українського народів, спільності життєвих інтересів народів-братів. Зняті учнем Д. Демуцького Ю. Єкельчиком фільми «Щорс» і «Богдан Хмельницький» являють собою класичний приклад майстерного кіноживопису.

Найбільш визначними постатями, створеними в українському радянському кіно у передвоєнні роки, були образи комуніста Щорса (артист Є. Самойлов), партизана Боженка (І. Скуратов), селянина Недолі (С. Шкурат), Богдана Хмельницького (М. Мордвинов), Назара Стодолі (Л. Сердюк,), Кичатого (А. Бучма), тракториста Згари (Б. Безгін), західноукраїнського селянина Хоми Габрися (А. Бучма), шахтаря Балуна (Б. Андрєєв), комуніста Клима Ярка (М. Крючков). Ці образи являли собою зразки високої акторської майстерності.

У 30-ті роки на Київській кіностудії значна увага приділялась освоєнню культурної спадщини минулого, зокрема були екранізовані повісті М. Гоголя «Сорочинський ярмарок» і «Майська ніч». «Сорочинський ярмарок» посів особливе місце в історії українського кіно. Це був перший кольоровий фільм на Україні. В його створенні брали участь піонери кольорового кіно — режисер М. Екк, оператори М. Кульчицький, Г. Александров, інженер Д. Золотницький.

В українському кіномистецтві 30-х років визначились, в основному, такі художні напрями, як поетичний, героїко-романтичний, оповідально-психологічний та документальний. В рамках поетичного напряму створено фільми О. Довженка, героїко-романтичного — картини І. Савченка, І. Кавалерідзе. Поетична школа Довженка вплинула на операторське мистецтво українських майстрів — О. Калюжного, Ю. Єкельчика, М. Топчого, О. Панкратьєва, І. Шеккера, О. Пищикова.

Документальний напрям тісно пов'язаний з творчістю Д. Вертова. У своїх фільмах він здійснював на практиці концепцію зображення «життя зненацька». Д. Вертов створив у Києві фільми «Одиннадцятий» (1929 р.), «Людина з кіноапаратом» (1929 р.) і «Симфонія Донбасу» (1930 р.), в яких різноманітно використав можливості кінематографічної мови.

Художня продукція Київської кіностудії у 30-ті роки дуже різноманітна щодо видів і жанрів. Ряд режисерів спеціалізується на фільмах для дітей. Виникає новий вид фільмів, т. зв. «оборонні» фільми. Це такі, як «Аероград» О. Довженка (спільно з «Мосфільмом»), «Ескадрилья № 5» А. Роома, «П'ятий океан» І. Анненського тощо. Незважаючи на недостатній художній рівень деяких «оборонних» фільмів, кращі з них мали успіх у глядача завдяки своїй актуальності та патріотичним ідеям.

У другій половині 30-х років Київська кіностудія виросла у потужне кінопідприємство. Вона мала кадри визначних режисерів, серед яких були О. Довженко, І. Савченко, І. Кавалерідзе, Л. Луков. Кіностудія підготувала молодих режисерів — М. Білінського, Л. Бодика, В. Кучвальського, В. Лапокниша, М. Красія та інших.

Значних успіхів у 30-ті роки досягла документальна кінематографія. Спочатку хронікальні фільми робились на Київській кінофабриці. В кінці 1939 року почала діяти Київська студія хронікально-документальних фільмів. Популярність завоював «Кіножурнал», у якому фіксувалися всі значні події. Серед численних документальних картин були «Дніпрогес» (1931 р.) Л. Бодика, «Українська РСР» (1938 р.) Л. Твердохлібової, «Радянський Львів» (1940 р.) Я. Авдєєнка тощо.

У 30-х роках на Київській кіностудії художніх фільмів розвивається мистецтво мультиплікації. Ще в кінці 1926 року при центральній лабораторії ВУФКУ створено мультиплікаційний кабінет. У 1934 році при Київській кіностудії засновано відділ художньої мультиплікації, де створено такі відомі в той час мультфільми, як «Тук-Тук і його приятель Жук» за сценарієм О. Донченка, «Жук у зоопарку», «Лісова угода» режисерів-художників І. Лазарчука, Є. Горбача і С. Гуєцького та інші.

Широкі творчі плани київських кінематографістів мали під собою реальний грунт, однак їм не судилося здійснитися через лихо, що спіткало Радянську країну — віроломний напад гітлерівської Німеччини.

8. АРХІТЕКТУРА

Нові соціальні відносини, що склалися після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, відбились на спрямованості та на характері архітектури Києва, який за роки Радянської влади перетворився на великий промисловий, адміністративний та культурний центр Радянської України.

Уже в перші роки відбудови народного господарства в місті почалась реконструкція старих невеликих заводів і майстерень, на місці яких виросли великі підприємства, устатковані новою технікою. В 1928—1929 рр. була збудована 4-а взуттєва фабрика. Тоді ж за проектом В. М. Рикова на Брест-Литовському шосе споруджено кінофабрику, яка в той час була одною з найбільших у Європі. Для піднесення комунального господарства та розвитку промисловості велике значення мали збудовані в роки першої п'ятирічки потужні електростанції — КРЕС на Рибальському острові і ТЕЦ біля вокзалу.

Поряд з цим розгортається житлове і цивільне будівництво. В першу чергу були добудовані об'єкти, розпочаті ще в дореволюційний період — теперішні будинок науково-дослідних інститутів АН УРСР за проектом П. Ф. Альошина, приміщення бібліотеки АН УРСР за проектом В. О. Осьмака, Будинок Червоної Армії (тепер Будинок офіцерів) та інші. Відбудовано також зруйнований в роки революції Кловський палац споруджений у XVIII столітті.

Житлове будівництво в роки Радянської влади мало свої специфічні ознаки, що принципово відрізняли його від житлового будівництва дореволюційного періоду. Якщо під час т. зв. «будівельної гарячки» в Києві на межі XIX і XX століть основним найбільш поширеним типом будівництва був «прибутковий дім», то в нових умовах було взято курс на спорудження масового робітничого житла. На вільних територіях колишніх околиць — Дарниці, Солом'янки та інших — виникають робітничі селища, забудовані одно- і двоповерховими будинками. Характерно, що вже тоді приділялась увага їх благоустрою та озелененню. Малоповерхове будівництво в перше десятиріччя було вимушеним явищем у зв'язку з обмеженими матеріальними і технічними можливостями. Але розвиток економіки країни дозволив з часом збільшувати обсяг і поверховість спорудження будинків, і вже на початку 30-х років у Києві зводили переважно багатоквартирні, багатоповерхові будинки[1].

Нове житло трудящих уже на цьому етапі мало ряд переваг, порівняно з житлом робітників і службовців дореволюційних часів. Окремі секції мали 2—3 кімнати з кухнею, ванною і санвузлом. Це, зокрема, будинок житлового кооперативу «Харчовик» на 52 квартири по Червоноармійській вулиці, № 84, будинок на 28 квартир на розі Спаської вулиці і Воскресенського провулку, будинок на 80 квартир на розі Тургенєвської і Павлівської вулиць. Зручні квартири одержали робітники і службовці в будинку житлокооперативу «Арсеналець» на вулиці Кірова, № 28.

Крім житлових будинків, у місті широкого розмаху набрало будівництво середніх, спеціальних та вищих учбових закладів. Перше після революції велике шкільне приміщення почали будувати в 1929 році біля заводу «Більшовик». У проектуванні його взяли участь відомі радянські архітектори О. В. Щусєв, П. Ф. Альошин, В. О. Осьмак. Ця школа була значним кроком уперед порівняно з шкільним будівництвом дореволюційного періоду. Крім 18 класних кімнат, вона мала актовий зал, добре обладнані фізичний, хімічний та біологічний кабінети, фізкультурний зал, кінозал, їдальню тощо. Нового типу приміщення були побудовані для шкіл ФЗН, які готували висококваліфікованих, освічених робітників. Кожне з цих приміщень будувалось по особливому проекту. Це ФЗН заводів «Більшовик» на 750 учнів, «Арсенал» — на 280 учнів та «Ленінська кузня» — на 700 учнів.

За роки першої п'ятирічки в Києві споруджено ряд будівель наукових закладів, навчальних інститутів — енергетики, хімічної технології, цукрової промисловості, комплекс сільськогосподарської академії в Голосієві та інші.

[1] Київ та його приміська смуга. Статистично-економічний довідник. К., 1932, стор. 62.

На творчій архітектурній практиці Києва тих часів позначилась боротьба, що широко розгорнулась навколо пошуків нового архітектурного стилю. Від дореволюційних часів в архітектуру Києва прийшли традиції класицизму та модернізму. Але найбільш «революційним» здавався багатьом конструктивізм. У цьому стилі побудовані клуб на вулиці Рози Люксембург, де тепер міститься Театр юного глядача, клуб заводу «Більшовик», житловий будинок на розі вулиць Стрілецької і Великої Житомирської та будинок житлокооперативу «Арсеналець» на вулиці Кірова, 28. На фасадах будинків відсутні карнизи. Стіни плоскі, великі пройоми вікон без декоративних деталей.

Гострі дискусії викликав комплекс сільськогосподарської академії в Голосієві, зведений за проектом архітектора Д. М. Дяченка у формах українського барокко XVII століття. Цей стиль, за влучними висловами критиків, надавав академії вигляду монастирського ансамблю і не передавав характеру комплексу сучасних наукових закладів.

Боротьба напрямів в архітектурі позначилась також у конкурсі на проект нового пасажирського залізничного вокзалу. В модерністському стилі подав свій проект П. Ф. Альошин, у стилі конструктивізму представили проект інженер П. П. Роттерт і архітектор О. М. Вербицький, а Д. М. Дяченко, вірний своїм переконанням, дав фасади в стилі українського барокко. Прийнятий був проект Вербицького. Під час будівництва його трохи змінили. Фронтону, як данину архітектурним традиціям Києва, надано форму, характерну для стилю барокко. Внутрішнє вирішення вокзалу вигідне і раціональне. Закінчено будівництво в 1932 році. В ті часи це був один з найбільших вокзалів у Радянському Союзі.

У роки другої і третьої п'ятирічок розвивається далі промисловість Києва, будуються великі заводи — верстатобудівний, вагоноремонтний та інші. У зв'язку з цим освоюються нові території міста, розвивається житлове будівництво.

Значним рубежем в історії планування і забудови Києва став 1934 рік, коли сюди було перенесено столицю Української РСР. З Харкова в Київ були переведені установи та різні відомства. Виникла необхідність спорудження великих урядових і адміністративних будівель, розширення житлового фонду столиці та мережі культурних і торговельних установ. Нове будівництво вимагало єдиного генерального плану реконструкції міста, який намітив би напрямки забудови окремих територій, розвиток внутріміського транспорту, водопостачання тощо. Такий план був складений під керівництвом професора П. П. Хаустова. В ньому врахувалось політичне, адміністративне і культурне значення міста як столиці республіки, а також дальший розвиток промислового, житлового і культурного будівництва.

Нове планування зберігало історично складену структуру вулиць і площ на основі плану 1837 року і послідуючих його доробок, але одночасно вносило і нові риси, які вважались необхідними для сучасного міста. Територія значно розширювалась, намічалось раціональне освоєння нових районів.

Найбільш сприятливі в гігієнічному відношенні частини міста — Лук'янівка і південний Печерсько-Звіринецький район — відводились під житлове будівництво. У районі Телички передбачалось будівництво портових споруд і промислових підприємств, які споживають багато води і довозять сировину і паливо водним шляхом. За Дніпром, на схід від міста, почала швидко зростати і впорядковуватись колись занедбана Дарниця, яку в 1935 році включили в межі міста.

Перепланування вулиць мало створити зручний зв'язок між окремими районами. Рух міського транспорту передбачалося організувати так, щоб максимально розвантажити центр столиці.

Київ завжди був відомий, як місто-сад. У генеральному плані передбачалося зберегти і значно розширити його зелені багатства, зокрема озеленити схили Дніпра, а також реконструювати всі існуючі парки.

В 1931 році на мальовничій території колишнього Видубицького та Іонівського монастирів, а також урочищ «Землянки» і «Телички» на площі 117 га було закладено Ботанічний сад Академії наук УРСР. Рельєф території з низинними ділянками

і пагорбами, з крутими і пологими схилами створили сприятливі умови для акліматизації рослин і розподілу їх по географічно-природних зонах (Україна, Урал, Середня Азія, Кавказ, Сибір, Алтай тощо).

За генеральним планом розкривались чудові природні умови Києва, зокрема велика увага приділялась розчищенню і впорядкуванню берегів Дніпра, які в минулому були забудовані майстернями, складами та іншими непоказними будівлями, що відрізали ріку від міста. В 1937—1938 рр. на ділянці в 3 км створено гранітну набережну, яка не тільки прикрашала місто, а й виконувала функції підпірної стіни, запобігаючи руйнуванню схилів.

Дуже цінною в плані реконструкції міста була пропозиція про збудування на Трухановому острові величезного гідропарку для відпочинку трудящих.

Після перенесення до Києва столиці постала проблема створення центральної урядової площі. Місце для неї вибрали на території Старого міста, над Дніпром, де стояв Михайлівський монастир. Внаслідок проведеного конкурсу було прийнято проект ленінградського професора Й. Г. Лангбарда, який передбачав спорудження біля дніпровських схилів двох однакових будинків ЦК КП(б) У та РНК УРСР, які утворили б напівкруглу частину площі, звернену в бік міста. Між основними будинками проектувалось встановлення величного монумента В. І. Леніну. З усього запроектованого ансамблю зведено до Вітчизняної війни лише один будинок (тепер Київський обком КП України). Але, як виявилось, невдало було визначено центральну площу, де мали відбуватися демонстрації — до неї важко було прокласти широкі магістралі, щоб організувати під час парадів великі потоки людей та військової техніки. Тому ця архітектурно-планувальна ідея після війни була відхилена.

У передвоєнні роки значна увага приділялася реконструкції Хрещатика. З об'єктів будівництва того періоду слід згадати Будинок оборони, будинок Радіоцентру, вхід у Пасаж, споруджений за проектом О. В. Линецького, п'ятиповерховий будинок на площі Калініна, зведений за проектом архітекторів П. Ф. Альошина та О. О. Колесниченка, та інші будівлі. З них зберігся лише Головунівермаг на розі Хрещатика і вулиці Леніна, споруджений за проектом Д. Ф. Фрідмана і Л. Я. Мецаяна.

На початку 30-х років у радянській архітектурі помітний рішучий відхід від поширених форм конструктивізму, які стали вважати занадто сухими і маловиразними. Шукання радянського стилю в архітектурі в цей час грунтувалося на глибокому вивченні зразків нової і класичної архітектури. Велику увагу почали приділяти збагаченню зовнішнього вигляду будов традиційними засобами — карнизами, рустовкою, членуванням фасадів пілястрами, застосуванням ліпної орнаментації тощо. Цей поворот в архітектурі позначився на всіх новобудовах Києва того періоду.

Найбільш значне будівництво в 30-і роки розгорнулося в Липках на Печерську, де зводились адміністративні споруди вищих урядових установ, а також великі житлові будинки. Завдяки цьому район, який у минулому був забудований, головним чином малоповерховими особняками київської аристократії, набрав іншого вигляду.

В 1938 році за проектом видатного радянського зодчого академіка архітектури І. О. Фоміна у співавторстві з московським архітектором П. В. Абросімовим на розі вулиць Кірова і Садової був споруджений будинок Раднаркому УРСР. За розмірами це була найбільша споруда столиці, обсяг якої дорівнює 235 тис. куб. метрів. Головний увігнутий фасад десятиповерхового корпусу виходить на вулицю Кірова, у бік Першотравневого парку. Плавна крива лінія цього фасаду, замкненого з двох сторін шестиколонними ризалітами, надає будівлі певної оригінальності. Архітектурна виразність і монументальність будови досягається застосуванням великих форм — міцного цоколя на два поверхи з великих блоків лабрадориту та спрощеного варіанту іонійського ордера, що оперезує весь будинок у вигляді колон та

пілястрів, і завершуючого парапету. Цікаве вирішення головного фасаду, де на іонійські пілястри накладено модернізовані корінфські напівколони з аттіковим поверхом та двома завершуючими обелісками на парапеті. Будівля знаходиться на одній з високих точок Києва, і її силует добре сприймається в загальній панорамі міста з боку Задніпров'я.

Поблизу будинку Раднаркому, на розі вулиці Кірова і площі Верховної Ради УРСР у 1939 році збудовано будинок Сесійного залу Верховної Ради УРСР за проектом архітектора В. Г. Заболотного. Зовнішній вигляд будинку поєднує в собі строгість і монументальність композиції. Чіткий, класичнопростий силует споруди завершується в центрі заскленим куполом для освітлення залу засідань. Головний вхід оформлено на всю триповерхову висоту шестиколонним портиком з високим парапетом, прикрашеним ліпним зображенням герба республіки. Основний принцип композиції повторюється і на інших фасадах.

Під час німецько-фашистської окупації будинок Сесійного залу був пошкоджений. У післявоєнні роки, у зв'язку з тим, що розширювалось призначення споруди, одночасно з відбудовою була здійснена реконструкція — добудовано приміщення для роботи Президії Верховної Ради УРСР, внесено деякі зміни в планування та архітектурно-художню обробку внутрішніх приміщень.

Чудовий за ідейним і художнім задумом плафон головного вестибюля на тему «Квітуча Україна» виконаний ленінградськими художниками батьком і сином Щербаковими. Для оформлення залу фойє та інших приміщень сполучалися штукатурка і гіпс, природний і штучний мармур, різні породи дерева, нікельований метал, мідь, бронза, дзеркальне скло та інші цінні матеріали.

Одночасно з спорудженням будинку Верховної Ради була реконструйована площа перед ним, поставлено пам'ятник на братській могилі героїв Великої Жовтневої соціалістичної революції.

З інших значних споруд Києва передвоєнного часу слід назвати будинок по вулиці Орджонікідзе, де зараз міститься Центральний Комітет Комуністичної партії України, надбудову Держбанку, яка органічно поєднана з першими поверхами.

Істотне значення для реконструкції Липок мало житлове будівництво на вулицях Кірова, К. Лібкнехта, Р. Люксембург, Чекістів та інших. Найбільш цікавими з точки зору архітектури і містобудівництва були житлові будинки в кварталі між вулицями К. Лібкнехта, Жовтневої революції і Орджонікідзе. Будинки мають комфортабельні квартири і чудове зелене подвір'я. У 30-х роках зведено також великі житлові будинки на Пироговській вулиці, на Брест-Литовському шосе, в Дарниці та інших районах міста.

Спорудження будинків вищих учбових закладів, що набуло широкого розвитку в Києві в період першої п'ятирічки, проводилось і в наступні роки. Зростання Київського університету викликало необхідність розширити учбові площі для розміщення нових факультетів. У першу чергу поруч з основним корпусом було збудовано корпус гуманітарних наук. Старий будинок університету з розвиненою колонадою головного входу підказував строго симетричне вирішення двох розміщених праворуч і ліворуч будинків. За таких обставин архітектор В. О. Осьмак, автор проекту гуманітарного корпусу, повністю повторив архітектуру будівлі бібліотеки Академії наук, завершуючи ансамбль, витриманий в стилі пізнього класицизму.

У передвоєнні роки значно розширилися мальовничі наддніпрянські парки за рахунок озеленення і впорядкування схилів. На Аскольдовій могилі на місці старого кладовища було розбито новий парк і розпочато будівництво зеленого театру. На місці купецького «Шато де флер» споруджено стадіон «Динамо». Тут побудовано багато павільйонів, літні кінотеатри, видову площадку. З кожним роком розширювалась програма житлового і культурного будівництва міста, яке перервав напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз.

Протитанкові перешкоди на вул. Леніна. 1941 р.

КИЇВ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941—1945 рр.)

1. ВІРОЛОМНИЙ НАПАД ФАШИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ НА СРСР. ГЕРОЇЧНА ОБОРОНА КИЄВА

22 червня 1941 року фашистська Німеччина віроломно, без оголошення війни напала на Радянську країну. Німецько-фашистські загарбники ставили своїм завданням розгромити Радянський Союз, ліквідувати Радянську владу, знищити мільйони радянських людей, а тих, хто залишиться живими, перетворити на своїх рабів.

Користуючись тимчасовими воєнними перевагами, німецько-фашистські війська вдерлися на радянську землю і, незважаючи на героїчний опір Червоної Армії, швидко просувалися на схід.

В планах «блискавичної війни» гітлерівське командування великого значення надавало загарбанню Радянської України, яка посідала важливе місце в економіці СРСР. На південному напрямку — від Холма до Чорного моря — діяла ворожа група армій «Південь», до складу якої входило до 80 дивізій і бригад, що мали на озброєнні понад 1000 танків і 1300 літаків. Ліве, найсильніше крило цієї групи армій мало вдарити на Житомир і Київ, захопити переправи через Дніпро і далі наступати на Донбас.

Особливе місце в планах гітлерівців відводилося захопленню Києва. Оволодіння ним створило б німецько-фашистським військам сприятливі умови для нанесення стратегічних ударів по радянських військах як Південно-Західного, так і Південного фронтів. Київ відкривав шлях на Лівобережну Україну з її величезними економічними багатствами. Нарешті, розраховуючи швидко захопити столицю Радянської України, гітлерівці переслідували і політичні цілі, вважаючи, що падіння Києва «деморалізує» український народ і, отже, сприятиме здійсненню їх загарбницьких планів щодо України.

Смертельна небезпека нависла над нашою Батьківщиною. Країна вступила в новий період — період Великої Вітчизняної війни. Радянські люди змушені були перервати свою мирну працю і взятися до зброї, щоб стати на захист своєї соціалістичної держави.

Натхненником і бойовим організатором боротьби радянського народу проти фашистської Німеччини виступила Комуністична партія.

Партія і Радянський уряд розробили розгорнуту програму боротьби з ворогом, яка була сформульована в директиві ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 року і викладена у виступі по радіо глави Радянського уряду Й. В. Сталіна 3 липня 1941 року. Партія вказала, що для перемоги над ворогом необхідно перебудувати всю роботу на воєнний лад, організувати всебічну допомогу фронту, максимально збільшити виробництво озброєння, літаків, танків, боєприпасів, і закликала народ віддати всі сили на розгром ворога.

Комуністична партія України, керуючись розробленою ЦК ВКП(б) конкретною програмою дій, розгорнула всебічну роботу по мобілізації сил українського народу на боротьбу проти ворога. Вже 29 червня 1941 року ЦК КП(б)У у зв'язку з загрозою наступу німецько-фашистських військ в напрямку до Києва поставив перед Київською міською партійною організацією завдання негайно привести в бойову готовність Київський укріплений район і побудувати нові лінії оборони.

Разом з усім радянським народом на захист своєї Батьківщини піднялися і трудящі Києва. В перші дні війни в ряди Червоної Армії у місті вступило близько 200 тис. чоловік, у т. ч. 16 333 комуністи, що становило майже половину всієї міської партійної організації[1].

Свої патріотичні почуття, безмежну любов до Комуністичної партії, до Батьківщини радянські люди висловлювали в індивідуальних та колективних заявах з проханням негайно відправити їх на фронт. У своїй заяві робітник Київського верстатобудівного заводу ім. Горького Єгоров писав: «Прошу направити мене на передову лінію фронту. Я комсомолець з 1940 р., мене виховала Вітчизна, партія більшовиків, ленінський комсомол. Запевняю, що віддам всі сили, уміння, а якщо потрібно буде, то і життя за нашу Батьківщину, за партію»[2].

Лозунг Комуністичної партії «Все для фронту!» став законом життя радянських людей. На мітингу робітників Київського паровозоремонтного заводу кадровий виробничник Лукашевич, одностайно підтриманий всіма, заявив: «Наш обов'язок — працювати не покладаючи рук. На виклик фашистських гадів відповімо потрійним ударом. Ми готові в будь-який час замість зубила й молотка взяти гвинтівку, сісти на танк, стати до гармати. Грудьми захистимо нашу Соціалістичну Батьківщину, віддамо життя, але ворога зітремо на порох»[3].

Трудящі Києва, очолені партійною організацією, під керівництвом ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У розгорнули напружену роботу по перебудові партійних, громадських і господарських організацій на воєнний лад, по переведенню народного господарства на рейки воєнної економіки, по забезпеченню потреб фронту.

Основні підприємства міста протягом перших 5—10 днів війни перебудували виробничий процес і почали виробляти бойову техніку, боєприпаси та військове спорядження. Заводи «Більшовик», ім. Лепсе та інші підприємства інтенсивно проводили ремонт танків і автомашин. Завод «Ленінська кузня» приступив до переустаткування буксирних суден на канонерські човни, розгорнув швидкісне будівництво бронекатерів. Заводи «Автомат», «13 років Жовтня», «Об'єднаний металіст» та багато інших на десятий день війни почали виробляти протитанкові та протипіхотні міни, снаряди, вибухівку тощо.

Підприємства міста за ініціативою робітників організували будівництво бронепоїздів. Паровозоремонтний завод спорудив два бронепоїзди, які відіграли значну роль в обороні столиці. Дарницький вагоноремонтний завод, депо і завод «Більшовик» також налагодили їх випуск. Підприємства легкої та місцевої промисловості виготовляли різне військове спорядження та обмундирування.

[1] Київський облпартархів, ф. 5, оп. 2—6, спр. 176, арк. 23—24.
[2] Там же, арк. 25.
[3] Газ. «Советская Украина», 25 червня 1941 р.

Полум'яний патріотизм радянських людей проявився у героїчній праці — в швидкісних методах роботи, в сполученні професій, у розгортанні соціалістичного змагання за дострокове виконання виробничих планів.

Великого поширення набув рух за багатоверстатництво і суміщення професій. Робітники, замінюючи своїх товаришів, які пішли на фронт, почали обслуговувати по 2—3 верстати. Токар заводу «Червоний екскаватор» Бондар вже 23 червня обслуговував 2 верстати і виконав змінне завдання на 550 проц., а наступного дня — на 600 проц. Комуністи ливарного цеху заводу «Більшовик» Кузьменко і Кучерявий з 24 червня стали працювати за шістьох. Коли майстер вагонозбирального цеху трамвайного заводу ім. Дзержинського Бабайчук пішов на фронт, його замінив 60-річний бригадир столярної бригади Вишкварка. На верстатобудівному заводі ім. Горького токарі Олексюк і Потоков опанували спеціальність шліфувальника. В ковальському цеху на дільниці майстра Козлова частина робітників пішла на фронт, але випуск деталей не зменшився. Сполучаючи професії, робітники не допускали простою жодного верстата. Завод «Червоний екскаватор» при меншій кількості робітників став виробляти у три рази більше продукції.

Трудову доблесть проявили радянські жінки та молодь. В умовах масової мобілізації до Червоної Армії дівчата-комсомолки заводу «Більшовик» звернулися до жінок та молоді міста з закликом замінити чоловіків, які пішли на фронт, кожній жінці опанувати виробничу професію.

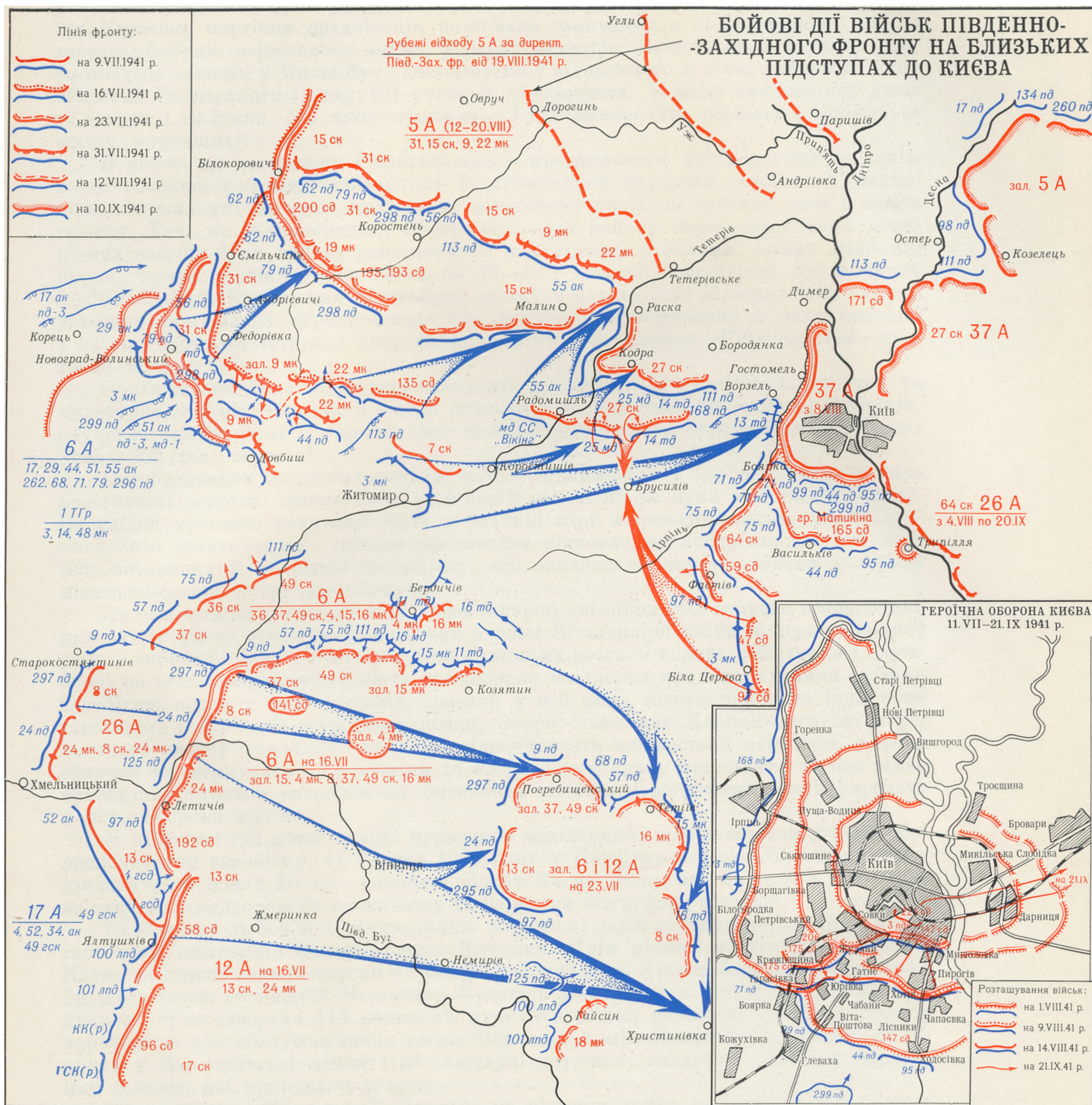
Цей заклик був гаряче підхоплений. У перші дні війни на виробництво прийшли сотні молодих патріоток з установ, понад 1 тис. учнів старших класів середніх шкіл. Близько 2 тис. дівчат навчалися на курсах шоферів, 400 — сіли за руль трактора, 2144 комсомолки поступили на роботу у госпіталі Києва, 730 дівчат влилися в ряди міліції. На підприємства поверталися пенсіонери.

Самовіддано працювали робітники залізничного транспорту. Не шкодуючи життя, вони під вогнем ворога забезпечували швидке просування ешелонів з військами й військовими вантажами на фронт. Так, на ешелон, який вів машиніст В. Казанський, налетіли фашистські літаки. Але вірний патріот Соціалістичної Батьківщини, будучи поранений і стікаючи кров'ю, привів ешелон на станцію. Помічник машиніста депо Київ-Московський О. Гайдук під час ворожого бомбардування не залишила паровоза навіть після поранення. На одній із станцій Київського відділення, де стояв ешелон з боєприпасами, від фашистської бомби загорівся вагон. Нехтуючи небезпекою, начальник станції Сулименко і машиніст Молчанов кинулись до палаючого вагона. Фашистські літаки обстрілювали станцію з кулеметів. Сулименко був смертельно поранений, але Молчанов встиг розосередити состав і тим самим відвернув вибух військового ешелону.

Молодь проявляла чудеса трудового героїзму. Так, молоді робітники Київського суднобудівного заводу, очолені комуністами, працюючи вдень і вночі, за два з половиною дні відремонтували пошкоджений ворожими снарядами річковий монітор, на що треба було витратити 15 днів. За липень — серпень 1941 року на підприємствах Києва було відремонтовано 905 бойових машин різних марок.

Комсомольські організації міста надіслали в села для збирання врожаю значну кількість студентської та учнівської молоді. На допомогу колгоспникам виїхало багато студентів Київського державного університету, сільськогосподарського інституту та інших учбових закладів. Патріотичний почин студентів підхопила молодь підприємств та установ Києва.

Розробляючи заходи по організації всенародної відсічі агресорові, партія і уряд особливу увагу приділяли перебазуванню в найкоротші строки продуктивних сил з прифронтових районів у глиб країни і розгортанню їх на новому місці. Своїм рішенням від 27 червня 1941 року ЦК ВКП(б) і РНК СРСР визначили основні завдання і порядок евакуації населення, устаткування промислових і сільськогосподарських підприємств, сировини та інших матеріально-культурних цінностей.

БОЙОВІ ДІЇ ВІЙСЬК ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ НА БЛИЗЬКИХ ПІДСТУПАХ ДО КИЄВА
Лінія фронту:
на 9.VII.1941 р.
на 16.VII.1941 р.
на 23.VII.1941 р.
на 31.VII.1941 р.
на 12.VIII.1941 р
на 10.IX.1941 р.
Рубежі відходу 5 А за директ. Півд.-Зах. фр. від 19.VIII.1941 р.
5 А (12–20.VIII)
31, 15 ск, 9, 22 мк
6 А
17, 29, 44, 51, 55 ак
262, 68, 71, 79, 296 пд
1 ТГр
3, 14, 48 мк
6 А
36, 37, 49 ск, 4, 15, 16 мк
26 А
24 мк, 8 ск, 24 мк
6 А на 16.VII
зал. 15, 4 мк, 8, 37, 49 ск, 16 мк
17 А
4, 52, 34, ак
49 гск
12 А на 16.VII
13 ск, 24 мк
зал. 6 і 12 А
на 23.VII
37 А
з 8.VIII
64 ск 26 А
з 4.VIII по 20.IX
зал. 5 А
27 ск 37 А
гр. Матикіна
Київ
Житомир
Бердичів
Вінниця
Біла Церква
Хмельницький
ГЕРОЇЧНА ОБОРОНА КИЄВА
11.VII–21.IX 1941 р.
Розташування військ:
на 1.VIII.41 р.
на 9.VIII.41 р.
на 14.VIII.41 р.
на 21.IX.41 р.

З наближенням фронту і посиленням воєнної загрози столиці Радянської України Київська партійна організація розпочала евакуацію в східні райони країни заводів, фабрик, державного майна, учбових закладів. Починаючи з 7 липня протягом двох місяців у Києві було демонтовано і відправлено в різні райони східних областей Радянського Союзу 197 великих підприємств. У місті залишились лише ті заводи і фабрики, без яких неможливо було забезпечити оборону і нормальне життя трудящих[1].

В роботі по демонтажу і навантаженню промислового устаткування в залізничні ешелони робітники проявляли безприкладний трудовий героїзм. У неймовірно тяжких умовах вони працювали цілодобово протягом кількох днів і навіть тижнів. Так, на підприємствах Шевченківського району через відсутність механічних засобів були вручну демонтовані і навантажені у вагони чотири підйомні крани, чотири парові мотори вагою по 10—12 т кожний, три парові преси вагою 5—10 т кожний. Всього з цих підприємств протягом 40 днів було вивезено 1100 вагонів устаткування. Завод «Транссигнал» був повністю демонтований і навантажений у вагони протягом чотирьох днів, фабрика штучного волокна «Київволокно»—протягом восьми днів.

Організовано була проведена евакуація в глиб країни наукових, учбових та культурно-освітніх установ, а також основного складу кваліфікованих робітників, наукових працівників та радянської інтелігенції. Всього евакуювалось з Києва понад 350 тис. чоловік[2].

Перебазування людських контингентів і підприємств у глибокий тил не дало можливості ворогові використати їх у своїх цілях, як це було в Західній Європі. Внаслідок успішної евакуації були в значній мірі збережені основні фонди промислового устаткування, забезпечене швидке відновлення продуктивних сил країни, зміцнення її воєнного потенціалу, що заклало економічні основи розгрому німецько-фашистських загарбників.

За ініціативою трудящих Києва вже в перші дні війни розгорнувся всенародний рух за створення фонду оборони, який в роки Вітчизняної війни відіграв важливу роль у справі мобілізації всіх ресурсів країни на розгром ворога. Робітники і службовці на всіх підприємствах міста ухвалювали постанови про відрахування частини заробітної плати у фонд оборони, здавали у цей фонд золоті, срібні та інші коштовні речі і облігації державних позик. Збори колективу Дарницького вагоноремонтного заводу ухвалили щомісяця відраховувати одноденний заробіток у фонд оборони та звернулись з проханням до Радянського уряду припинити на час війни проведення тиражів виграшів по державних позиках і збережені кошти передати у фонд оборони країни.

У ці тяжкі дні комсомольці проводили недільники, відраховували у фонд оборони частину заробітку. 17 серпня 1941 року у Першому всесоюзному недільнику взяло участь понад 40 тис. юнаків і дівчат Києва. Вони заробили 300 тис. крб., зібрали 25 т кольорового металолому та передали все у фонд оборони.

Особливою любов'ю і піклуванням радянські люди оточили поранених бійців, героїчних захисників Соціалістичної Вітчизни. Крім цінних подарунків, трудящі Києва на кінець серпня внесли на рахунок Червоного Хреста близько 1 млн. крб.[3] За ініціативою активісток Червоного Хреста в усіх районах міста і пристанційних пунктах було створено 114 медичних пунктів швидкої допомоги і багато пунктів харчування для обслуговування воїнів Червоної Армії. Понад 2 тис. жінок, об'єднаних у 264 санітарні ланки і 23 санітарні дружини, надавали допомогу пораненим бійцям, які прибували у місто.

За прикладом Москви і Ленінграда на початку липня на заводах і фабриках столиці Радянської України почали створюватись загони народного ополчення,

[1] Київський облпартархів, ф. 5, оп. 2—6, спр. 176, арк. 49.
[2] Там же, арк. 52.
[3] Газ. «Комуніст», 29 серпня 1941 р.

в які вступали чоловіки і жінки, старики і молодь, робітники і службовці, наукові працівники і студенти. 8 липня у Києві за ініціативою партійних та комсомольських організацій було створено 13 винищувальних батальйонів і 19 загонів народного ополчення, що налічували 32 800 бійців. Народне ополчення протягом короткого часу стало грізною силою для ворога і вірним помічником Червоної Армії у героїчній боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.

З наближенням лінії фронту до Києва участь населення міста у боротьбі проти гітлерівських загарбників набирала ще більш масових і активних форм. Це проявлялося у будівництві воєнно-оборонних рубежів, посиленому військовому навчанні всього населення, оборонних боях з передовими частинами ворога і, нарешті, в підготовці та створенні комуністичного підпілля.

На заклик міської партійної організації вже 30 червня на будівництві оборонних рубежів працювало понад 50 тис., а через три дні — вже 160 тис. чоловік. Десятки ворожих літаків бомбили і обстрілювали з кулеметів місця будівництва, але фашистам не вдалося зірвати оборонні роботи. Трудящі столиці працювали не покладаючи рук, виконували норми на 200—300 процентів.

Перша лінія оборони Києва проходила по Ірпеню до с. Білогородки, далі через населені пункти Білогородку, Віту-Поштову, Лісники і упиралася лівим флангом у Дніпро. Протягом 55 км по фронту і на 5—10 км у глиб першої лінії оборони було вирито близько 30 км протитанкових ровів, понад 15 км ескарпів, споруджено 750 дзотів, закладено близько 15 км мінних полів. До 8 липня 1941 року героїчними зусиллями трудящих столиці і військових підрозділів Київський укріплений район був повністю приведений в бойову готовність[1].

6 липня 1941 року був створений штаб оборони Києва, до складу якого увійшли представники військового командування полковник О. П. Чернишов і майор М. Д. Чукарєв, секретар Київського обкому КП(б)У М. П. Мишин, голова облвиконкому Т. Я. Костюк, секретарі міськкому партії Т. В. Шамрило і К. Ф. Москалець та голова міськвиконкому І. С. Шевцов. Штаб розробив план будівництва оборонних споруд на ближніх підступах до міста, згідно з яким протягом липня трудящі Києва спорудили другу та третю лінії оборони. Друга лінія йшла від Дніпра (в районі с. Вишгорода) в напрямку на ліс Пущу-Водицю, Біличі, Микільську Борщагівку, Пост-Волинський, Чоколівку, Голосіївський ліс. Третя лінія оборони пролягала безпосередньо в околицях міста.

Для захоплення Києва і плацдармів на лівому березі Дніпра гітлерівське командування групи армій «Південь» кинуло спочатку 3-й моторизований корпус у складі двох танкових та двох моторизованих дивізій і десять піхотних дивізій 6-ї армії. Передові частини німецьких танкових військ, захопивши 9 липня Житомир, в ніч на 10 липня підійшли по Житомирському шосе до р. Ірпеня. Створилась пряма загроза вторгнення ворога у Київ. Радянські війська, які обороняли місто, зупинили наступ гітлерівських військ на рубежі Київського укріпленого району і сильними контрударами відбили жорстокі атаки ворога.

11—12 липня частини Київського укріпленого району за допомогою 23-ї мотострілецької дивізії, бронепоїзда та ополченців-залізничників під командуванням А. С. Тихохода розгромили групу танкових військ противника, що прорвалася в район ст. Ворзель і намагалася перерізати залізничну лінію Київ—Коростень. Ця лінія працювала до 18 серпня 1941 року, забезпечуючи підвіз боєприпасів, спорядження і продовольства для 5-ї радянської армії, яка прикривала дальні підступи до Києва в Коростенському укріпленому районі.

У триденних боях з 11 по 14 липня підрозділи 4-го мотострілецького полку та артилерійського полку, сформованого з особового складу Київського артилерійського училища ім. Фрунзе, відбили всі атаки гітлерівців, які намагалися форсувати р. Ірпінь в районі Житомирського шосе і з ходу захопити Київ. Радянські

---

[1] Київський облпартархів, ф. 5, оп. 2—6, спр. 176, арк. 40.

війська контратаками завдали поразки танковим частинам противника, що проникли на правий берег Ірпеня і захопили села Перевіз, Дзвонкове, Жорнівку і Забір'я Васильківського району. Зазнавши великих втрат, гітлерівці змушені були відступити на лівий берег Ірпеня в район Бишева.

Копання протитанкового рову на підступах до міста. 1941 р.

З 10 липня розгорнулися кровопролитні оборонні бої на дальніх і близьких підступах до столиці. Для ліквідації загрози, що нависла над Києвом, 10 липня перейшли в наступ на південь від Коростенського укріпленого району війська 5-ї армії під командуванням генерал-майора танкових військ М. І. Потапова. 14 липня її частини перерізали шосейну дорогу між Новоградом-Волинським і Житомиром. Шість піхотних і дві моторизовані дивізії ворога були сковані і не змогли взяти участь у наступі на Київ. Німецько-фашистське командування змушене було направити сюди додатково п'ять піхотних дивізій, знявши їх з району Бердичева.

Противник вирішив будь-що знищити радянські війська, які обороняли райони Києва і Коростеня, і тим самим ліквідувати загрозу північному флангові групи армій «Південь». 30 липня він відновив наступ на Київ, а 31 липня — на Коростень.

Війська 5-ї армії під ударами сильного угруповання ворога змушені були відступити. Надвечір 7 серпня вони закріпились вздовж залізниці Київ—Коростень, тим самим сприяючи успішній боротьбі Києва[1].

На Київському напрямку п'ять німецьких дивізій наступали проти двох дивізій правого флангу радянської 26-ї армії, яка займала оборону від Києва до Черкас. Радянські війська не змогли стримати натиску майже втроє переважаючих сил противника і змушені були відступати — одна дивізія в напрямку на Трипілля, друга — на рубежі Київського укріпленого району. Але 31 липня німецько-фашистські війська, що наступали на Трипілля, були атаковані радянськими частинами і змушені були відступити.

Зазнавши поразки в районі Трипілля, фашистські війська 3 серпня перейшли в наступ у напрямку на Ржищів і Канів з метою захопити дніпровські переправи. З 3 по 15 серпня частини радянських 146-ї та 159-ї стрілецьких дивізій у тісній взаємодії з кораблями Дніпровської флотилії під командуванням капітана першого рангу І. І. Кравця відбили жорстокі атаки ворога і примусили його перейти до оборони.

Одночасно з атаками на дніпровські переправи в районі Плюти — Канів гітлерівські війська наступали на Київ з півдня. На початку серпня ворог наблизився до південних рубежів Київського укріпленого району на ділянці Білогородка — Юрівка— Лісники, де займали оборону частини 174-ї, 175-ї та 208-ї стрілецьких дивізій, вже значно ослаблені в боях. Німецько-фашистські війська мали значну перевагу в живій силі і танках. Після п'ятиденних запеклих боїв гітлерівським військам вдалося блокувати доти і 5 серпня прорвати передній край укріпленого району на ділянці Віта-Поштова—Юрівка. Вони захопили села Юрівку та Гатне і підійшли до с. Жулян.

---

[1] Вторая мировая война 1939—1945 гг. Военно-исторический очерк под общей редакцией С. П. Платонова. М., 1958, стор. 214—215.

У районі Жулян розгорнулися запеклі бої. «За кожний метр захопленої радянської землі,— повідомляло Радянське інформаційне бюро,— німецькі фашисти розплачуються горами трупів. При спробі атакувати село Жуляни 279-й німецький піхотний полк залишив на полі бою тільки убитими понад 600 чоловік»[1]. Разом з частинами Червоної Армії у цих боях брали участь ополченці Залізничного та Радянського районів Києва. Лише на п'ятий день безперервних боїв героїчні захисники столиці залишили с. Жуляни. Усі спроби гітлерівців розширити район прориву і захопити села Тарасівку та Крюківщину зазнали невдачі.

Гітлерівці намагалися будь-якою ціною, незважаючи на втрати, прорвати оборону і захопити Київ. З 5 по 7 серпня вони кинули на південні рубежі Київського укріпленого району нові танкові частини, зосередили тут 44-у, 95-у, 99-у та 299-у піхотні дивізії.

Щоб полегшити становище героїчних захисників міста, командування Південно-Західного фронту завдало ударів по флангах противника силами 5-ї армії з Коростенського укріпленого району і частинами 26-ї армії на південь від Києва. 7 серпня 26-а армія під командуванням генерал-лейтенанта Ф. Я. Костенка сильним контрударом прорвала лінію фронту гітлерівців і 8 серпня оволоділа м. Богуславом. Крім того, війська цієї армії форсували Дніпро і захопили плацдарм біля Трипілля.

Для посилення оборони дніпровських рубежів Києва Верховне Головнокомандування 3 серпня направило з Харківського військового округу десять стрілецьких і дві кавалерійські дивізії. В період з 4 по 10 серпня командування Південно-Західного фронту створило 37-у армію, в яку було об'єднано війська, що обороняли Київський укріплений район. Проте обстановка на підступах до Києва залишалась надзвичайно напруженою.

8 серпня 1941 року Верховне Головнокомандування видало наказ: «Київ не здавати»[2]. Штаб оборони столиці і міськком партії вжили термінових заходів до посилення південних рубежів оборони, особливо в районі Корчуватого, Солом'янки і Чоколівки. Туди були направлені 13 винищувальних батальйонів, загони народного ополчення Московського, Печерського, Залізничного, Радянського. Жовтневого та Шевченківського районів Києва. З комуністів і комсомольців було створено 23 спеціальні загони по винищенню ворожих танків.

Німецько-фашистські загарбники, зосередивши значні сили на вузькій ділянці південних рубежів Київського укріпленого району, в ніч з 7 на 8 серпня розпочали новий великий наступ на Київ. Частини радянської 147-ї стрілецької дивізії під тиском переважаючих сил противника змушені були відступати. 8 серпня на рубежах другої лінії оборони Київського укріпленого району зав'язалися запеклі бої. Гітлерівцям удалося захопити с. Пирогів, селище Мишоловку, Голосіївський ліс, приміщення лісотехнічного та плодоягідного інститутів. З голосіївських висот фашистські загарбники почали обстріл з артилерії та мінометів всієї території Московського району міста. Створилася надзвичайно напружена обстановка. Сили захисників Києва виснажувались, гітлерівці прорвались на околиці міста.

Над столицею Радянської України нависла смертельна загроза. Ворог, підкинувши нові сили, міг прорватися у центр міста. Штаб оборони Києва поставив перед його захисниками бойове завдання: затримати наступ гітлерівців і будь-якою ціною продержатися до приходу нових частин Червоної Армії.

Бійці, командири і народні ополченці героїчно відстоювали кожну п'ядь рідної землі, неодноразово переходили в атаку і завдавали ворогу величезних втрат. Захисники Києва не залишали поля бою навіть тоді, коли були поранені. Так, політрук Бойко, будучи тяжко пораненим, повів за собою бійців в атаку. Велику від-

---

[1] Сообщения Советского информбюро, т. 1. М., 1944, стор. 162.
[2] Київський облпартархів, ф. 5, оп. 2—6, спр. 176, арк. 57.

вагу і мужність у боях з гітлерівцями проявив славний син грузинського народу капітан Чікваїдзе, який, стікаючи кров'ю, продовжував керувати боєм.

У боях з гітлерівськими загарбниками героїчні подвиги здійснили радянські льотчики. По всьому фронту гриміла слава про льотчиків 92-го авіаполку винищувачів 16-ї змішаної авіадивізії, якими командував Герой Радянського Союзу капітан І. І. Краснокорченко. Вже до 1 серпня 1941 року льотчики цього полку скинули на ворога понад 56 т бомб і збили 24 ворожі літаки. Сам І. І. Краснокорченко особисто збив два ворожі стерв'ятники. В небі над українською столицею почав свій бойовий шлях відомий герой Вітчизняної війни льотчик Д. Б. Глинка. Хоробро бились за Київ брати Д. О. і С. О. Зайцеви. Під час чергового вильоту Сергій Зайцев зав'язав бій з «мессером» і підпалив його. Дмитро помітив ще одного стерв'ятника і кинувся за ним. Втративши всі боєприпаси, він наблизився до ворожої машини і вдарив її гвинтом по фюзеляжу. Це був перший таран над Києвом. Льотчик Тихомиров, вистрілявши всі патрони, направив свою машину на гітлерівський літак і протаранив його. Обидва літаки вибухнули в повітрі.

Невмирущою славою вкрили себе бійці і командири частини, якою командував Дементьєв. Вони самовіддано відбивали атаки противника. Лише снайпер Т. Семеєв за час боїв на підступах до Києва знищив 60 гітлерівців.

Героїчно оборонявся гарнізон дота Київського укріпленого району у складі політрука І. П. Рибакова, молодшого командира Музиченка, червоноармійців Мелешка, Квартіна, Андрієнка, Клочка, Вовкотруба, Ярошенка, Нетрунського, Грабовського, Осадчого, Сороки, Опанасенка і Ромащука під командуванням лейтенанта 28-го окремого кулеметного батальйону В. П. Вєтрова. Перебуваючи у ворожому оточенні з 5 по 13 серпня, бійці вели запеклу боротьбу з противником, знищуючи його живу силу. Лише 15 серпня під час наступу наших частин дот був деблокований[1].

Незважаючи на чисельну перевагу ворога, його бомбардування з повітря та сильний артилерійський і мінометний обстріл, частини радянських військ разом з загонами народного ополчення 9 серпня зупинили наступ гітлерівців. Радянське командування направило у Київ нові частини і підготувало контрудар.

10 серпня радянські війська, ядром яких був 3-й повітряно-десантний корпус у складі трьох бригад: 5-ї — під командуванням героя боїв в Іспанії полковника О. І. Родімцева, 6-ї — під командуванням підполковника В. Г. Жолудєва і 212-ї — під командуванням полковника І. Затєвахіна, завдали противнику могутнього контрудару. Бої були запеклими. Десантники під шаленим вогнем артилерії і мінометів кілька разів піднімалися в атаку. В батальйоні, який одержав від командира бригади О. І. Родімцева наказ вибити фашистів з селища Мишоловки, з 300 бійців в строю лишилося не більше 50. Проте наказ командування було виконано. В ніч з 10 на 11 серпня фашисти в паніці відступили, покинувши техніку, боєприпаси та спорядження. Наступного дня у Київ прибули нові частини. Розвиваючи успіх, радянські війська протягом 11—13 серпня відкинули ворога за першу лінію оборони Київського укріпленого району.

Особливо відзначилися у розгромі гітлерівців на підступах до Києва артилерійські частини полковника Воронцова, майора Рябини та інших. Полонені гітлерівські офіцери з жахом розповідали про нищівний вогонь радянської артилерії. Вони говорили, що «страшенна верденська м'ясорубка, яка увійшла в історію як найжахливіша з артилерійських битв першої світової війни, виглядає звичайним боєм в порівнянні з вогненним шквалом, що його вони зустріли під с. Жуляни».

У ході винятково запеклих боїв радянські війська, що обороняли підступи до Києва, при підтримці авіації і вперше використаної на Південно-Західному фронті реактивної артилерії завдали 6-й німецькій армії значних втрат. Гітлерів-

[1] Архів Міністерства оборони СРСР (далі — АМО), ф. 395, оп. 9136, спр. 2, арк. 1—2; ф. 229, оп. 213, спр. 11, арк. 107.

ське командування змушене було 12 серпня видати наказ про тимчасове припинення наступу на Київському та Коростенському напрямках.

Бої за Київ на ділянках р. Дніпро — Пирогів — Червоний хутір — Тарасівка і Пост-Волинський — Білогородка велись з перемінним успіхом. Ділянка першої лінії оборони від с. Білогородки по р. Ірпеню до Дніпра утримувалась частинами Червоної Армії до залишення Києва[1].

Начальник гітлерівського генерального штабу Ф. Гальдер у своєму щоденнику записав, що «біля Києва війська групи армій зазнають великих втрат... 6-а армія зазнала значних втрат. Армія щоденно втрачає 1600 чоловік». Всього з 1 по 13 серпня тільки в районі Голосіївського лісу гітлерівці втратили убитими понад 30 тис. солдатів і офіцерів[2].

У кровопролитних боях на підступах до Києва героїчно билися ополченці. Натхненні подвигами радянських воїнів, вони показували зразки мужності та безмежної відданості Батьківщині. У перших рядах народного ополчення завжди йшли комуністи і комсомольці.

Особливо відзначився батальйон народного ополчення Московського району Києва під командуванням комуніста Синельникова. За 24 дні боїв цей батальйон знищив близько 500 солдатів і офіцерів противника. Рота ополченців — робітників фабрики ім. Карла Маркса на чолі з старим комуністом, директором фабрики М. Слободським у першому ж бою відкинула фашистських загарбників, знищила мінометну батарею і захопила два станкові кулемети. Самовіддано боролися з ворогом ополченці підрозділу, сформованого з робітників заводу ім. Дзержинського. Командир цього підрозділу — директор заводу М. Г. Авасафян, діставши шість поранень, відмовився від відправки у госпіталь і до останньої хвилини свого життя захищав рідний Київ.

Серед відважних захисників столиці були 65-річний робітник фабрики ім. Карла Маркса Семеновський, комсомолець-ополченець Сирота, секретар факультетської комсомольської організації Київського сільськогосподарського інституту В. Д. Давидов. Героїчно віддали своє життя у боях під Києвом кадровий робітник термосного заводу Я. А. Гондлях, секретар комсомольської організації лісотехнічного інституту Олег Кондратьєв та його брат Вадим, секретар курсового комсомольського бюро Леонід Богуш та багато інших.

Полум'яний патріотизм, безмежну любов до Соціалістичної Батьківщини, мужність та відвагу проявила радянська молодь в період оборони Києва і особливо в боях у Голосіївському лісі. Так, медсестра Надія Скачко під вогнем ворога винесла з поля бою кілька десятків поранених бійців. Тяжко поранена, вона заявила: «Умру разом з тими, хто захищає рідний Київ, а з поля бою не піду». За мужність і відвагу Н. Скачко була нагороджена орденом Леніна. Мужньо боролася з ворогом медсестра Катерина Мухіна, яка винесла з поля бою 28 поранених бійців і командирів та загинула в бою. Безстрашність в боях за своє рідне місто проявила 16-річна дочка коваля «Арсеналу» Скворчинська, яка, будучи санітаркою артилерійського дивізіону, врятувала десятки поранених бійців та командирів і була представлена командуванням до урядової нагороди[3].

Під Києвом розпочала свій бойовий шлях юна захисниця Вітчизни Марія Боровиченко, яку бійці любовно називали «Машенькою з Мишоловки». В одному з боїв у Голосіївському лісі, подаючи допомогу пораненим, вона застрелила двох фашистів і одного взяла в полон. Медаль «За бойові заслуги», одержана нею за цей бій, була її першою нагородою. М. С. Боровиченко посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

[1] Київський облпартархів, ф. 5, оп. 2—6, спр. 176, арк. 53.

[2] Газ. «Красная Звезда», 19 вересня 1941 р.

[3] Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов. К., 1963, стор. 136—137.

С. П. Praйованьов — комісар бронепоїзда.

Мужність і відвагу проявили в боях за Київ екіпажі бронепоїздів київських ополченців під командуванням А. С. Тихохода і Л. В. Василевського. Курсуючи по залізничних магістралях, вони надавали дійову допомогу радянським військам.

Під час серпневих боїв, коли створилася загроза Дарницькому залізничному мосту, ополченці Печерського району при підтримці бронепоїзда під командуванням Л. В. Василевського, кораблів Дніпровської флотилії та батареї 714-го гаубичного полку контратакували і відкинули гітлерівців. У бою були тяжко поранені командир бронепоїзда Л. В. Василевський і сім ополченців. Командування взяв на себе комісар бронепоїзда С. П. Голованьов, секретар партійного комітету Київського залізничного вузла. Під його командуванням бронепоїзд відзначився в боях під Пироговом, Мишоловкою, Ворзелем, Ірпенем, Бобриком, Березанню. 6 серпня гітлерівці захопили залізничну станцію Жуляни, на якій залишився ешелон з цінним авіаустаткуванням. Бронепоїзд під командуванням А. С. Тихохода о 4-й годині ранку увірвався на станцію, шквальним вогнем вибив з неї гітлерівців і вивіз цей ешелон. Подібну ж операцію бронепоїзд провів і на станції Пост-Волинський.

Влітку і восени 1941 року трудящі Києва також допомагали Червоній Армії збройною боротьбою проти гітлерівських загарбників у тилу ворожих військ. З обороною міста зв'язаний початок партизанського руху на Київщині у роки Великої Вітчизняної війни.

З перших днів оборони столиці в тилу гітлерівців діяли 13 партизанських загонів та два партизанські полки, створені Київською міською партійною організацією на початку липня. Вони налічували у своєму складі понад 4,5 тис. чоловік. У тилу загарбників у районі оборони Києва діяли також три партизанські загони в 450 чоловік, створені більшовиками Донецької області з донецьких шахтарів, два партизанські загони, організовані комуністами Харківської області, та один партизанський загін з Полтавської області.

Партизанські загони, що діяли в тилу ворога в період оборони столиці України, відзначились славними бойовими ділами.

Активно боровся Київський міський партизанський загін на чолі з командиром С. П. Осєчкіним (членом партії з 1918 року) і комісаром Г. П. Карнаухом (секретарем Уманського міськкому партії), який наприкінці липня 1941 року переправився в західні райони Київської області, захоплені гітлерівськими загарбниками. Партизани-кияни, свято шануючи лозунг-клятву героїв Великої Жовтневої соціалістичної революції і назвавши свій загін «Перемога або смерть», за період рейдів по тилах гітлерівців провели понад 30 бойових операцій, внаслідок яких було знищено близько 2 тис. солдатів і офіцерів противника, 4 танки, 53 автомашини і захоплено великі трофеї.

Сміливі операції в тилу ворога протягом двох тижнів проводив партизанський загін з 150 народних месників Подільського району під командуванням Р. І. Трещотки. 13-денний безстрашний бойовий рейд по тилах гітлерівців здійснив партизанський загін київських залізничників. Успішно діяв у тилу ворога партизанський загін ім. Київського обкому комсомолу у складі 180 бійців під командуванням Калініна. Особливо відзначився партизанський загін шахтарів-комсомольців Донецької області, який налічував 275 чоловік. Командиром його був комуніст капітан І. Ф. Боровик, комісаром — політрук В. Г. Волков, начальником штабу — В. С. Ушаков[1].

У тяжкі для столиці Радянської України дні все населення міста брало активну участь в обороні. Трудящі Києва під артилерійським та мінометним обстрілом пра-

[1] Київський облпартархів, ф. 5, оп. 2—6, спр. 176, арк. 31—33, 69—75; Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 62, оп. 7, спр. 1, арк. 2, 7, 13, 14—18.

цювали над зміцненням оборонних рубежів. На підприємствах, що залишилися в місті, вони проводили ремонт танків, кулеметів та іншого озброєння, виготовляли боєприпаси тощо.

На початку вересня 1941 року під Києвом з новою силою розгорнулися бої, які не припинялися до 20 вересня. Особливе значення для розвитку воєнних дій на Південно-Західному напрямку мала обстановка, що склалась на північ від міста. Радянські війська утримували райони Київської області і прилеглу до них територію на правому березі Дніпра до Овруча та Мозиря. Ще далі на північ вони зупинили частину ударних дивізій фашистської групи армій «Центр». Більше місяця велись жорстокі бої на підступах до Гомеля. У боях під Гомелем гітлерівська армія втратила понад 80 тис. чоловік. Таким чином, внаслідок впертої оборони радянських військ в районі Гомеля, на Коростенському напрямку і в районі Києва створився величезний плацдарм, що виступав на захід від Мозиря до Овруча.

Київсько-Гомельський виступ нависав у середині серпня над південним флангом фашистської групи «Центр». Північному флангу цієї групи загрожувало угрупування радянських військ в районі Великих Лук. У такій обстановці ворог не міг продовжувати наступ на Москву.

Одночасно Київсько-Гомельський виступ був серйозною загрозою для фашистської групи армій «Південь» з півночі, так само як Одеський оборонний район — з півдня. Героїчна оборона Одеси і Києва, що сковувала великі сили ворога, полегшувала військам Південно-Західного фронту оборону рубежу Дніпра, не давала можливості гітлерівцям продовжувати наступ на Харків—Донбас.

У середині серпня вже стало ясно, що гітлерівський план «блискавичної війни» провалився. Червона Армія зірвала маячні задуми фашистів. 22 серпня Радянське інформаційне бюро з повним правом заявило: «Ще місяць тому назад німецьке командування на весь світ оголосило, що шляхи на Москву, Ленінград і Київ відкриті. Проте наші війська закрили всі шляхи і знищили кілька десятків німецьких дивізій»[1]. За два місяці війни гітлерівська армія втратила понад 550 тис. чоловік. Танкові дивізії уже в середині серпня в основному налічували до 50 проц. особового складу і стільки ж танків.

Фашистське командування кинуло проти радянських військ, що оборонялися на Київсько-Гомельському виступі, не лише основні сили групи армій «Південь», а й 2-у армію і 2-у танкову групу, знявши їх тимчасово з Смоленсько-Московського напрямку.

У середині серпня 1941 року німецько-фашистські війська перейшли в наступ у районі Гомеля. Гітлерівська 2-а армія завдавала удару на Гомель — Чернігів, 2-а танкова група — з району Рославля на Стародуб і Конотоп. Після жорстоких боїв, які коштували противнику великих жертв, радянські війська залишили Гомель. 9 вересня гітлерівці підійшли до Чернігова й переправились на правий берег Десни.

Над радянськими військами, що обороняли район Києва, нависла загроза обходу. Зміна обстановки в районі Гомеля значно ускладнила становище радянських військ на Коростенському напрямку. Після напружених оборонних боїв вони на початку вересня залишили північні райони Київської області. Гітлерівці вийшли до Дніпра вище Києва і наблизились з півночі до Київського укріпленого району. Але тут, на рубежі р. Ірпеня, вони були зупинені до кінця оборони столиці Радянської України.

3—4 вересня гітлерівське командування, підтягнувши під Київ нові дивізії, знову почало наступ на місто з півдня і півночі, але героїчні захисники його відбили і цей ворожий натиск. У ті дні про героїчну оборону Києва, поряд з героїчною обороною Ленінграда і Одеси, говорила вся країна.

Газета «Правда» 11 вересня 1941 року в передовій статті «Захисники рідних міст, рідної землі» писала: «Серед численних подвигів, що їх здійснюють радянські

[1] Сообщения Советского информбюро, т. 1, стор. 167—168

патріоти у Великій Вітчизняній війні проти фашистських полчищ, героїчна оборона Ленінграда, Києва, Одеси виділяється як хвилюючий приклад беззавітної любові до Батьківщини і до рідного міста, як винятковий щодо сили прояв масової безстрашності, колективного героїзму». Стаття закінчувалась таким закликом до радянського народу: «Наші доблесні захисники рідних міст — герої Ленінграда, Києва, Одеси — показують, як треба захищати кожну п'ядь радянської землі, знищувати гітлерівського звіра біля кожного міста, біля кожного села... Знищуйте ворожі сили на дорогах і переправах. Знищуйте на суші, в повітрі і на воді. Стійко захищайте кожну вулицю, кожний дім. На підступах до Ленінграда, Києва, Одеси вже знищено багато фашистських дивізій».

Систематично проводились всесоюзні радіопереклики, присвячені обороні Ленінграда, Києва, Одеси. Так, 14 вересня по радіо спочатку виступав Ленінград, після Ленінграда слово було надано Києву. Від імені трудящих української столиці виступили секретар обкому КП України М. П. Мишин, Герой Радянського Союзу І. І. Краснюрченко, український письменник О. Г. Десняк, медсестра Н. Скачко. Ленінграду і Києву відповідала Москва. Голова виконкому Московської міської Ради депутатів трудящих говорив: «Товариші ленінградці і кияни, трудящі столиці пишаються вашою мужністю і героїзмом. Ви знову воскресили безсмертні традиції героїки Великого Жовтня і громадянської війни. Ви не одинокі. З вами наша славна Червона Армія, з вами весь наш радянський народ»[1].

У середині вересня обстановка в районі Києва значно ускладнилась. Після тривалих жорстоких боїв 1-а танкова група гітлерівців 12 вересня 1941 року форсувала Дніпро біля Кременчука і почала просуватись на північ для з'єднання з частинами 2-ї фашистської танкової групи, яка наступала з півночі в напрямку Шостка—Конотоп—Полтава. Створилася загроза оточення військ Південно-Західного фронту, що тримали оборону на лівому березі Дніпра. Командування фронту своєчасно ставило питання перед Ставкою Верховного Головнокомандування про необхідність відведення військ. Проте дозвіл на залишення Київського укріпленого району було одержано лише в ніч на 18 вересня, а ще 13 вересня фашистські війська перервали залізничний зв'язок Києва з тилом. 15 вересня війська 1-ї і 2-ї німецьких танкових армій з'єднались в районі Лохвиці, в результаті чого чотири радянські армії опинилися в оточенні[2].

В складних умовах оточення управління військами було втрачено, багато бійців і командирів героїчно загинуло у нерівних боях. Загинула і значна частина особового складу управління фронту, в тому числі командуючий генерал-полковник М. П. Кирпонос, начальник штабу генерал-майор В. І. Тупиков, член Військової ради секретар ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенко.

21 вересня Радянське інформаційне бюро повідомило, що після багатоденних запеклих боїв радянські війська залишили Київ.

Героїчна оборона Києва відіграла важливу роль у зриві гітлерівського плану «блискавичної війни».

Червона Армія затримала наступ фашистських полчищ на Київському напрямку на два з половиною місяці. Війська 5-ї армії, що нависали з півночі над флангом і тилом групи армій «Південь», не дозволили ворогові зняти з цієї ділянки фронту і з-під Києва жодної з 17 піхотних диві-

Командуючий Південно-Західним фронтом генерал-полковник М. П. Кирпонос, член Військової ради фронту М. О. Бурмистенко і начальник штабу фронту генерал-майор В. І. Тупиков. 1941 р.

[1] Київський облпартархів, ф. 5, оп. 2—6, спр. 176, арк. 84.

[2] Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история. М., 1967, стор. 90.

Медаль «За оборону Києва».

зій для використання їх на інших напрямках. Героїчна оборона Києва і Одеси затримала наступ противника в напрямку Харкова і Донбасу до кінця вересня 1941 року. У боях на підступах до столиці України було розгромлено 10 добірних дивізій противника, знищено понад 100 тис. гітлерівських солдатів і офіцерів, 1-а танкова група генерала Клейста до кінця серпня втратила на підступах до Києва 50 проц. своїх танків[1].

В результаті тривалої оборони Києва, як і Ленінграда, Одеси, Смоленська та інших міст, Радянська країна дістала певний виграш у часі для того, щоб відмобілізувати і розгорнути війська Червоної Армії, евакуювати промисловість і матеріальні ресурси в глибинні райони.

Зупинивши гітлерівців на підступах до столиці України, війська Південно-Західного фронту тим самим надали дійову допомогу військам, які виснажували і знекровлювали противника на головному, Смоленсько-Московському напрямку. Гітлерівське командування не могло продовжувати наступ на Москву доти, поки над правим флангом групи армій «Центр» нависала загроза Київсько-Гомельського плацдарму. Тривала оборона радянськими військами Київського укріпленого району була однією з причин того, що гітлерівське командування змогло розгорнути свій авантюристичний наступ на Москву лише у жовтні 1941 року.

Героїчні захисники Києва з честю виконали свій обов'язок перед Батьківщиною.

2. ТИМЧАСОВА ОКУПАЦІЯ КИЄВА І БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ ПРОТИ ФАШИСТСЬКОГО КРИВАВОГО РЕЖИМУ. ГЕРОЇЧНА ПРАЦЯ ТРУДЯЩИХ КИЄВА В СХІДНИХ РАЙОНАХ СРСР

21 вересня 1941 року німецько-фашистські війська вдерлися в столицю Радянської України. 778 днів перебував Київ під п'ятою окупантів. Це були дні руйнування і грабування міста, нечуваних знущань з радянських людей.

На окупованій українській землі німецько-фашистські загарбники почали нищити все, що було досягнуто радянським народом за роки Радянської влади. Вони вживали всіх заходів, щоб перетворити Радянську Україну з її високорозвинутими народним господарством і культурою на свою колонію, а волелюбних українців та інші радянські народи — на безправних рабів.

У Києві, як і в інших тимчасово захоплених містах і селах, окупанти встановили кривавий фашистський режим. Населення було позбавлене всіх політичних і взагалі людських прав. Всіляко придушуючи і знищуючи культуру українського народу, гітлерівці ліквідували вищі учбові заклади, а приміщення середніх та початкових шкіл зайняли під казарми, склади й майстерні. Вони видали цілу серію наказів і за порушення встановленого режиму кидали в концтабір і страчували.

З перших же годин захоплення міста окупанти почали поголовне грабування народного добра і особистого майна населення. Фашисти тягли з квартир все, що потрапляло під руки: взуття, одяг, білизну, посуд, продукти, навіть дитячі іграшки. 21 вересня 1941 року німецько-фашистське командування видало наказ про здачу населенням усіх лишків продовольства. Дозволялось залишити тільки 24-годинний запас. За невиконання наказу окупанти загрожували розстрілом.

---

[1] Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945, стор. 90.

Фашисти запровадили примусову працю. Киян примушували працювати на підприємствах, що їх прибрали до своїх рук гітлерівські комерсанти і спекулянти. Умови праці на підприємствах були неймовірно тяжкі. Тривалість робочого дня становила 14—16 годин на добу. За важку працю робітникам платили по 200—300 крб. на місяць, на які нічого не можна було купити.

Робітники зазнавали нечуваних знущань. Так, на заводі «Більшовик» майстер-фашист по-звірячому побив робітницю С. Павловську, яка стала калікою. Підліткові Петі Вільховському майстер-гітлерівець завдав смертельної рани металевою палицею. Колишній волинський поміщик барон фон Рентель, господарюючи на заводі «Ленінська кузня», запровадив дикі, кріпосницькі порядки. Коли робітник заводу Іванов захворів і не вийшов на роботу, фашисти приволокли його з дому в цех, прив'язали до верстата і примусили працювати. За найменшу «провину» окупанти влаштовували над робітниками прилюдні катування.

Фашисти зневажали радянських людей, принижували їх гідність. У Києві, де частково був відновлений трамвайний рух, користуватись трамваєм могли тільки гітлерівці та їх прислужники. Кращі квартали були заселені німецько-фашистськими загарбниками. На громадських будинках рясніли написи: «Тільки для німців», «Українцям вхід заборонено» тощо.

Гітлерівці навмисно створювали у місті безробіття і голод. Запровадивши каторжний режим, фашисти мали на меті викликати масове вимирання радянських людей. На судовому процесі у Києві в 1946 році генерал-лейтенант Шеєр, який у 1942—1943 рр. був начальником поліції і жандармерії по Київській області, зізнався, що керівники фашистської Німеччини після окупації України поставили перед усіма німецькими військами завдання нещадно знищувати українське населення, щоб звільнити її територію для майбутнього переселення сюди німців[1]. З цією метою провадилось масове винищення радянських людей. У першу чергу окупанти прагнули знищити партійно-радянський актив та інтелігенцію.

Наприкінці вересня 1941 року фашистські звірі зігнали в урочище Бабин Яр понад 70 тис. киян — жінок, дітей, стариків — і протягом кількох днів розстріляли їх. Постріли в Бабиному Ярі не вщухали два роки. Він став місцем масових страт радянських людей — комуністів і комсомольців, службовців державних установ та членів їх сімей, які залишалися у місті, бійців і командирів Червоної Армії, які не змогли вийти з оточення. За два роки в Бабиному Ярі було по-звірячому вбито понад 100 тис. чоловік. Чимало киян загинуло в так званих душогубках — спеціально обладнаних автомашинах, де їх умертвляли газом. Всього за час окупації гітлерівські розбійники знищили у Києві близько 200 тис. радянських громадян[2].

Всенародною трагедією був насильницький вивіз радянських людей у фашистську неволю. Понад 100 тис. киян, переважно молодь, насильно вигнали в Німеччину, де вони перебували на становищі рабів, виконували найважчі роботи у промисловості і сільському господарстві, жили в бараках, обнесених колючим дротом. Кілька місяців рабської праці на фашистській каторзі робили з людей інвалідів. Вони втрачали зір, ставали каліками, захворювали на туберкульоз.

Прямими співучасниками злодіянь німецько-фашистських загарбників, їх підручними у гнобленні народу були українські буржуазні націоналісти. Ці зрадники українського народу намагалися знайти підтримку серед населення. Але кияни, як і весь український народ, з презирством і ненавистю ставились до запроданців і нещадно розправлялися з ними.

---

[1] Газ. «Правда України», 19 січня 1946 р.; Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы, т. I. М., 1946, стор. 245.

[2] Київський облпартархів, ф. 5, оп. 2—6, спр. 176, арк. 111—122.

На тимчасово захопленій ворогом території, в т. ч. і в окупованому Києві, розгорнулася всенародна боротьба проти гітлерівців. Натхненником і керівником цієї боротьби була славна Комуністична партія.

ЦК КП(б)У і Київський обком партії приділяли особливу увагу створенню у Києві комуністичного підпілля. Воно було організовано у місті ще до окупації. До складу підпільників на основі добровільності відбирались найбільш стійкі і досвідчені комуністи.

Протягом липня і серпня 1941 року були створені підпільний обласний комітет партії, основні підпільні міськком партії і дев'ять райкомів, а також запасні міськком і райкоми партії. Київський основний підпільний міськком партії складався з дев'яти чоловік. Секретарем його був затверджений В. Г. Хохлов — начальник цеху заводу «Більшовик». Запасний міськком партії складався з п'яти чоловік. Секретарями його затвердили С. Г. Бруза, який працював секретарем Білоцерківського міськкому партії, і П. Т. Громика — контрольного майстра авіазаводу, членами В. Л. Артамонова — секретаря РК КП(б)У на Чернігівщині та інших. Поряд з цим було створено 9 підпільних райкомів комсомолу, 37 підпільних партійних і комсомольських організацій та диверсійних груп. Загалом для підпільної роботи на Київщині було залишено 500 комуністів. Підпільні організації забезпечувались необхідною матеріально-технічною базою[1].

У надзвичайно важких умовах довелось київським підпільникам розпочинати свою діяльність. У місті нишпорили зграї агентів гестапо, поліцаїв, буржуазних націоналістів, вишукуючи більшовицьке підпілля. На кожному кроці підпільникам загрожувала смертельна небезпека. Коли до цього додати, що в перші місяці окупації учасники підпільних організацій ще не мали досвіду боротьби, то стане зрозумілим, якого самовладання і стійкості вимагала підпільна боротьба.

Робота київського підпілля спрямовувалась підпільним міським комітетом партії, який розпочав свою діяльність наприкінці вересня 1941 року. На першому засіданні міськкому партії за участю представників усіх дев'яти райкомів були затверджені заходи по розгортанню роботи серед населення міста.

Враховуючи, що фашистська пропаганда намагалась отруїти свідомість радянських людей антикомуністичними, націоналістичними ідеями, посіяти у них невір'я у сили Червоної Армії, Київський підпільний міськком партії визначив, що одним з найважливіших завдань підпільних організацій на першому етапі боротьби проти окупантів є розгортання масово-політичної роботи серед населення.

На цьому ж засіданні міськкому партії був створений штаб підготовки бойових резервів для розгортання партизанської боротьби, організації диверсій та саботажу. Очолив штаб диверсійно-підривної роботи начальник паровозно-колісного цеху Київського вагоноремонтного заводу ім. Січневого повстання В. С. Кудряшов. До складу його ввійшли також Г. І. Левицький, І. М. Сікорський — члени Залізничного підпільного райкому та комсомолка Т. Й. Маркус а у жовтні туди були кооптовані комуністи С. А. Пащенко, Ф. Ф. Ревуцький та комсомолець О. І. Горобець.

У цей же період у Києві розпочали роботу підпільні райкоми партії, а також розгорнуло свою діяльність під керівництвом партійних організацій комсомольське підпілля.

Вже у вересні—жовтні 1941 року підпільні організації Києва провели значну роботу по розповсюдженню антифашистської літератури: брошур, газет, листівок, які закликали населення до активної боротьби з ненависним ворогом. Підпільники роз'яснювали киянам причини тимчасового відступу Червоної Армії, вивчали настрої людей, виявляли і групували навколо себе радянських громадян, що висловлювали готовність активно боротися проти окупантів, організовували диверсії та

[1] Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967, стор. 449.

В. Г. Хохлов — секретар Київського основного підпільного міськкому партії.

С. Г. Бруз — секретар Київського запасного підпільного міськкому партії.

Герой Радянського Союзу В. С. Кудряшов — член основного підпільного міськкому партії.

саботаж. Вже наприкінці вересня 1941 року радянські патріоти вивели з ладу пасажирські та товарні станції Києва, зруйнували водокачку, окремі цехи Київських залізничних майстерень, депо ім. Андрєєва. В кінці вересня — на початку жовтня 1941 року були надовго виведені з ладу швейна фабрика ім. Горького і трикотажна фабрика ім. Рози Люксембург. Робітники на чолі з комуністами всіляко перешкоджали відбудові підприємств, зокрема зривали спроби гітлерівців відновити роботу заводів «Більшовик» та «Ленінська кузня».

У жовтні 1941 року фашистські власті провели масові облави і арешти. Були схоплені майже всі члени Київського міськкому та райкомів партії. З дев'яти членів підпільного міськкому партії уникли арешту лише В. Г. Хохлов, В. С. Кудряшов та М. П. П'ятак. У цей час в зв'язку з масовими арештами припинили діяльність підпільні райкоми комсомолу, за винятком Радянського, яким керував Г. Я. Синицин.

Наприкінці жовтня до складу Київського основного підпільного міськкому партії були залучені К. П. Івкін, Ф. Ф. Ревуцький, Ф. Д. Зубков, С. А. Пащенко та Г. І. Кулик[1]. Секретарем міськкому було обрано К. П. Івкіна. Почав також діяти запасний підпільний міськком партії. Заново були створені підпільні райкоми партії у Печерському, Дарницькому та Ленінському районах. У грудні 1941 року секретар запасного міськкому партії С. Г. Бруз через зв'язкову М. С. Васильєву встановив зв'язок з основним підпільним міськкомом, після чого обидва міськкоми партії, координуючи свою діяльність, посилили підпільну роботу в місті.

Підпільний міськком партії створив дві друкарні: одна з них містилась в будинку № 9 у Татарському провулку, а друга — в будинку № 3 на Піщаній вулиці. У розпорядженні запасного підпільного міськкому також була друкарня, яка знаходилась на конспіративній квартирі Д. Ф. Якименка в будинку № 2 по вул. Великій Шиянівській. Значну допомогу підпільникам надавала сім'я безпартійного патріота, робітника будівництва № 1 Д. Ф. Якименка, квартира якого стала їх штабом. Дружина патріота Горпина Тимофіївна та дочка Марія самовіддано виконували різні завдання підпільників.

У розпорядженні підпільників були радіоприймачі, за допомогою яких вони щодня слухали ра-

[1] Київський облпартархів, ф. 5, оп. 2—6, спр. 176, арк. 134—135.

Повідомлення фашистського командування про масові розстріли жителів Києва.

ОГОЛОШЕННЯ

В Києві зловмисно пошкоджено засоби зв'язку (телефон, телеграф, кабель). Через те що шкідників надалі не можна було терпіти, В МІСТІ БУЛО РОЗСТРІЛЯНО 400 МУЖЧИН, що має бути пересторогою для населення.

Вимагаю ще раз про всякі підозрілі випадки негайно повідомляти німецькі війська або німецьку поліцію для того, щоб злочинці по заслузі були покарані.

ЕБЕРГАРД,
Генерал-майор та Комендант міста.

Київ 29. XI 1941.

К. П. Івкін — секретар Київського основного підпільного міськкому партії.

Г. С. Кочубей—керівник підпільної організації «Смерть німецьким окупантам!».

Д. Я. Нестеровський — керівник підпільної організації «Арсеналець».

дянські радіопередачі. Київські підпільники систематично приймали передачі радіостанцій «Радянська Україна», «Дніпро», ім. Т. Г. Шевченка, що за рішенням ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У були створені у Луганську і Саратові. Спеціальні радіопередачі для населення окупованих районів України велись і з Москви.

Матеріали цих радіопередач використовувались для складання листівок, прокламацій і звернень. За період тимчасової гітлерівської окупації підпільники Києва випустили понад 1 млн. примірників антифашистських листівок, розповсюдили серед населення понад 173 тис. примірників газет і велику кількість іншої антифашистської літератури[1].

Агітаційно-масова робота, що її проводили підпільні міськкоми та райкоми партії серед населення, вже в кінці 1941 року почала давати свої позитивні наслідки. Тисячі киян згуртувалися навколо підпільних партійних організацій для активної боротьби проти фашистських загарбників.

У той час підпільний міськком партії створив шість загальноміських підпільних організацій, які діяли в різних районах Києва. Для забезпечення оперативності і конспірації в підпільній роботі члени цих організацій були об'єднані у невеликі підпільні групи (трійки, п'ятірки) на чолі з керівником, який через зв'язкових підтримував зв'язок з одним із членів підпільного центру. Підпільники, як правило, не знали всіх членів своєї групи, їм був відомий лише керівник.

Одна з найдіяльніших підпільних організацій мала назву «Смерть німецьким окупантам!». Її очолював Г. С. Кочубей, який до Вітчизняної війни був секретарем партійної організації Наркомфіну УРСР. У перші дні свого існування організація налічувала лише шість чоловік, а на початок 1943 року —121 чоловік.

У лютому 1942 року організація «Смерть німецьким окупантам!» створила підпільну друкарню в підземному приміщенні біля підніжжя Чорної гори, вхід в яку вів з коридору будинку господарки явочної квартири В. Д. Ананьєвої. Підпільники майже щодня друкували по 200—300 примірників листівок та зведень Радянського інформбюро, які розповсюджувались не лише в Києві, а й в сусідніх селах.

У листопаді 1941 року кадрові робітники заводу «Арсенал», учасники січневого повстання 1918 року Д. Я. Нестеровський і М. І. Гайцан за завданням підпільного міськкому партії створили підпільну партійну організацію «Арсеналець». На початку своєї діяльності вона налічувала три члени, а на середину 1943 року зросла до 38 чоловік і складалася з чотирьох підпільних груп. Підпільна органі-

[1] Київський облпартархів, ф. 5, оп. 2—6, спр. 179, арк. 223; спр. 189, арк. 28—32.

М. І. Гайцан — один з активних діячів підпільної організації «Арсеналець».

П. М. Тимощук — член Дарницького підпільного райкому партії.

Л. М. Воробйов — керівник підпільної організації на Дарницькому вагоноремонтному заводі.

зація «Арсеналець» проводила велику масово-політичну роботу, мобілізуючи радянських людей на самовіддану боротьбу з гітлерівськими поневолювачами.

У жовтні 1941 року інженери-залізничники Р. І. Синєгубов та В. М. Запорожець за дорученням підпільного міськкому партії створили підпільну організацію з робітників транспорту. Спочатку ця організація налічувала 17 чоловік. З розгортанням підпільної діяльності вона об'єднала навколо себе багатьох радянських патріотів і на початок 1943 року збільшила свої ряди до 67 чоловік. Члени організації вели антифашистську роботу на різних підприємствах і в гітлерівських установах. Були створені підпільні групи серед ремонтних залізничних робітників, у трамвайному тресті, газольдбуді (колишнє будівництво № 1), в автогаражі дезинфекційної фірми та на інших об'єктах. Підпільна організація щоденно випускала близько 100 примірників листівок та зведень Радянського інформбюро та систематично розповсюджувала їх серед населення.

Наприкінці 1941 року член Дарницького підпільного райкому партії П. М. Тимощук створив підпільну організацію при депо Київ-Московський. На початку 1942 року ця організація випустила свою першу листівку під назвою «Звернення до залізничників», в якій закликала всіма силами і засобами саботувати і зривати військові перевезення, а також різні заходи фашистських загарбників. Залізничники-підпільники щодня випускали близько 200 примірників листівок та зведень Радянського інформбюро. Вони проводили велику антифашистську роботу. На початок 1943 року ця організація зросла до 31 чоловіка і створила чотири підпільні групи: дві в депо Київ-Московський, одну в депо ст. Дарниця і одну в с. Жоравці Яготинського району Полтавської області.

На початку 1942 року Л. М. Воробйов створив на Дарницькому вагоноремонтному заводі підпільну партійну організацію з шести чоловік. Наприкінці року ця організація зросла до 39 чоловік, які були об'єднані у сім підпільних груп.

У листопаді 1941 року була створена підпільна організація на чолі з комуністом М. С. Королем, яка спочатку складалась з семи чоловік. З розгортанням масово-політичної роботи серед населення організація зростала і міцніла. На початок 1943 року в її рядах налічувалось 35 чоловік. Вона створила три підпільні групи: на ст. Бровки Ружинського району Житомирської області, при заготконторі Києво-Святошинської райспоживспілки і на третій дільниці служби шляху Київ-І-Пасажирський[1].

---

[1] Київський облпартархів, ф. 5, оп. 2—6, спр. 179, арк. 354—359.

Особливо велику роботу по створенню підпільних партійних організацій провів Залізничний підпільний райком партії Києва на чолі з О. С. Пироговським. Раніше О. С. Пироговський був робітником лісозаводу ім. Першого травня, потім його обрали секретарем партійної організації, а напередодні війни він працював директором цього заводу. Залізничний райком партії під керівництвом О. С. Пироговського став основною базою для підпільного міськкому партії при створенні партійного підпілля й розгортанні партійно-політичної роботи у місті.

За завданням Залізничного райкому партії комуніст М. Ф. Грищенко, який до війни працював інструктором Дрогобицького обкому партії, на початку 1942 року створив підпільну організацію на Чоколівському лісозаводі. Організація видавала листівки, а також антифашистські брошури, які писав вчитель історії М. Є. Могильний. У 1942 році було випущено 16 таких брошур по 250 примірників кожна.

Активно допомагав О. С. Пироговському старий більшовик, пенсіонер В. Д. Шишкін. Члени його сім'ї (дружина Любов Власівна, дочка — комсомолка Віта та син — піонер Ігор) протягом всього періоду окупації виконували обов'язки зв'язкових Залізничного підпільного райкому партії та підпільних організацій.

За дорученням Залізничного райкому партії В. Д. Шишкін наприкінці 1941 року створив на Чоколівці підпільну організацію «Київський робітник», яку потім очолив кандидат партії С. Г. Самовольський. Організація проводила велику пропагандистську роботу, систематично випускала масовим тиражем листівки під назвою «Радянська Україна». Над випуском листівок самовіддано працював комсомолець В. Є. Токарєв, незважаючи на те, що він був інвалідом (втратив обидві ноги). У друкуванні листівок Токарєву завжди допомагав його 72-річний батько Є. П. Токарєв.

Ця підпільна організація випустила понад 7 тис. примірників листівок і зведень Радянського інформбюро, які доставлялись одинадцятирічним піонером-зв'язковим Євгеном Вихровичем. Вони розповсюджувались серед трудящих Києва, зокрема на заводах «Більшовик» і «Ленінська кузня», серед колгоспників навколишніх сіл і на залізничних станціях.

Успішній діяльності Залізничного підпільного райкому партії протягом всього періоду гітлерівської окупації сприяла копітка і самовіддана робота господарки конспіративної квартири Я. М. Ярої. Проста і скромна безпартійна трудівниця Я. М. Яра в умовах масових арештів влаштувала нову конспіративну квартиру в будинку № 7 по Садовій вулиці на Чоколівці, яка стала штабом підпільників.

Залізничний райком створив дві підпільні групи на ст. Київ-Товарний, три групи — на ст. Київ-Пасажирський, три групи — в депо ім. Андрєєва і підпільну партійну організацію на чолі з П. І. Щербаковим у Печерському районі[1].

Вірними помічниками комуністів у справі мобілізації населення на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками були комсомольці. Коли у жовтні 1941 року через масові арешти припинили свою діяльність підпільні райкоми комсомолу, Київський міськком партії утворив вісім нових райкомів ЛКСМУ. Нерідко підпільні комсомольські організації виникали самостійно з ініціативи найбільш політично зрілих комсомольців. Це — яскраве свідчення високого патріотизму радянської молоді.

Багато підпільних молодіжних груп створили райкоми комсомолу. Велику роботу щодо цього провів Радянський райком комсомолу на чолі з його першим секретарем Г. Я. Синициним. За допомогою райкому партії, зв'язок з яким було встановлено у листопаді 1941 року, райком комсомолу створив на лютий 1942 року підпільні молодіжні групи: в міському управлінні водопровідної сітки — з 5 чоловік, на поліграфічній фабриці — з 7 чоловік, на теплоелектроцентралі — з 11 чоловік та інші. Підпільна група на поліграфічній фабриці займалась виготовленням документів для радянських військовополонених і забезпечувала паспортами підпільників. Група на ТЕЦ розповсюджувала листівки, організовувала диверсії.

[1] Київський облпартархів, ф. 5, оп. 2—6, спр. 176, арк. 164—175, 182—185, 192—195.

На початку літа 1942 року у Києві вели роботу 40 підпільних організацій, які об'єднували у своїх рядах 250 комуністів, 119 комсомольців і 377 безпартійних радянських патріотів[1].

Уся діяльність підпільних організацій міста була спрямована на зрив заходів фашистських властей, які намагались використати матеріальні і людські ресурси нашої країни в боротьбі проти радянського народу. В січні 1942 року група робітників на чолі з підпільниками В. В. Удовиченком, М. П. Козиревичем, П. М. Романенком, В. В. Балишовим вивела з ладу підготовлений гітлерівцями до пуску хлібозавод № 8, який після цього так і не працював протягом всього періоду окупації. У лютому на заводі «Більшовик» було виведено з ладу заводське електрогосподарство.

Після відходу з Києва радянських військ на лівому березі Дніпра, біля Печерського мосту, залишилось близько 38 тис. куб. м будівельного лісоматеріалу. Німецько-фашистські загарбники вирішили використати цей матеріал для будівництва стратегічних мостів через Дніпро. Але за завданням підпільної групи, що діяла при конторі лісосплаву, активний її учасник К. Д. Станіславов за допомогою робітників-сплавщиків так «скріпив» ліс, що з настанням весняної повені у 1942 році він увесь був знесений водою вниз по Дніпру.

На авторемонтному заводі під час ремонту автомашин робітники сипали у мотори пісок, а в мастило — товчене скло. На Чоколівському лісозаводі з січня 1942 по липень 1943 року зривався пуск розпилочного верстата типу «боліндер». Підпільники М. В. Блюков та Б. Г. Жембровський, працюючи на заводі слюсарями, систематично виводили з ладу механічне устаткування.

Значну диверсійну роботу проводили залізничники. Так, на початку літа 1942 року П. М. Тимощук організував на ст. Дарниця вибух паровоза. В цей же період підпільники М. А. Тацьков, О. Г. Лебедєв і Б. Г. Лук'янов за допомогою робітників знищили збудоване фашистами і підготовлене до пуску в експлуатацію дерев'яне депо на ст. Дарниця. При цьому згоріло два справні паровози. На початку листопада підпільник Г. А. Тоїчкін пустив паровоз на розведений поворотний круг депо Київ-Московський, внаслідок чого депо було виведено з ладу на кілька місяців.

Восени 1942 року на третьому околотку служби шляху Київ-Пасажирський під впливом антифашистської роботи підпільної групи робітники неякісно ремонтували колію, що приводило до численних аварій. У листопаді 1942 року була влаштована аварія поїзда шляхом розширення залізничного полотна. Підпільна група на чолі з Д. К. Бурковим організувала ремонтних робітників залізниці на масовий опір німецько-фашистським окупантам. Більше половини ремонтників систематично не виходили на роботу. Решта навмисно простоювала, псувала інструмент, переховувала ремонтні матеріали.

Поряд з організацією саботажу і диверсій підпільники Києва проводили велику розвідувальну роботу. Вони стежили за розташуванням ворожих військ, пересуванням залізничних ешелонів, вивчали воєнні об'єкти тощо. На початку 1942 року секретар Печерського підпільного райкому Б. А. Байда організував у Києві групу підпільників, яка виконувала спеціальні розвідувальні завдання. Її очолила Стешина, що до війни працювала секретарем Печерського райкому

В. Є. Токарєв — активний учасник підпільної організації «Київський робітник».

Герой Радянського Союзу О. С. Пироговський — секретар Залізничного підпільного райкому партії.

Г. Я. Синицин — секретар Радянського підпільного райкому комсомолу.

[1] Київський облпартархів, ф. 5, оп. 2—6, спр. 176, арк. 181—185, 184—185, 187—453.

Б. А. Байда — секретар Печерського підпільного райкому партії.

комсомолу. До складу групи входили Л. Л. Височанський, Г. Є. Норейко, П. О. Болутенко, М. І. Крикуненко, Г. С. Леончук. Ця група, крім розвідувальної роботи в Києві, підтримувала зв'язки з підпільниками Кіровограда і Дніпропетровська. Здобуті дані про розташування німецьких військових баз і складів, про дислокацію та пересування фашистських частин Стешина до березня 1943 року регулярно передавала по радіо в Генеральний штаб Червоної Армії.

Таким чином, у Києві, як і по всій Україні, партійно-комсомольське підпілля у перший період війни не обмежувалось агітаційно-пропагандистською роботою, а також організовувало активні бойові дії. Під керівництвом підпільних партійних організацій на боротьбу з окупантами піднімалось дедалі більше киян.

Діяльність Київського підпільного міськкому партії особливо посилилась після відновлення у грудні 1941 року живого зв'язку з Центральним Комітетом КП(б)У, який систематично направляв до Києва своїх зв'язкових і керував роботою підпілля, націлюючи його на розв'язання головних завдань боротьби в тилу ворога. Починаючи з грудня 1941 року від ЦК КП(б)У у місті побували зв'язкові М. Ф. Малиновська, А. Ф. Левченко, Ф. К. Майоров, З. В. Сиром'ятникова, М. С. Родіна, І. Г. Миронов, І. Ю. Чепурний і В. С. Ваксман[1]. Перші дані про роботу київського партійного підпілля були доставлені в ЦК КП(б)У у березні—квітні 1942 року комсомольцями-зв'язковими О. С. Козаком і М. Я. Гурською.

Активно діяла в Києві спецгрупа під керівництвом І. Д. Кудрі, яка була залишена для проведення розвідувально-диверсійної роботи. Перед окупацією міста для групи були підготовлені радисти, закладені тайники. Але 24 вересня будинок, в підвалі якого зберігалася зброя, документи, гроші, адреси потрібних людей, був підірваний. Незважаючи на це, І. Д. Кудря (підпільна кличка Максим) знайшов можливості для розгортання роботи. В листопаді 1941 року він встановив зв'язок з групою чекістів, яка після виконання завдання потрапила в оточення. Керівник групи О. К. Єлізаров познайомив «Максима» з радянськими патріотками Євгенією Бремер і Раїсою Окіпною, через яких вдалося залучити до роботи інших відданих Радянській Батьківщині людей.

Так склалася нова розвідувально-диверсійна група «Максима». Вона мала своїх людей в залізничних майстернях і в гаражі комісаріату, що давало можливість збирати необхідні відомості про ворожі перевезення. Раїсі Окіпній вдалося увійти в довір'я до вищих чинів поліції і офіцерів гітлерівської армії, а Євгенії Бремер — до офіцерів залізничного управління, що дозволило одержувати важливу інформацію. За завданням «Максима» Дмитро Соболєв (підпільна кличка Сухоруков, фактично його заступник) виїжджав для збирання відомостей в Ровно, де знаходилась резиденція рейхскомісара України Еріха Коха. Здібною розвідницею виявила себе М. І. Груздова, яка завоювала довір'я начальника фашистського розвідувального пункту майора Майєра (він же Мільчевський Антон Іванович). Влаштувавшись на роботу кербудом по вул. Кузнечній (нині вул. Горького), № 4/6, де містився розвідпункт, і одержавши в цьому будинку квартиру, М. І. Груздова та інші члени групи «Максима» дістали можливість спостерігати діяльність цього шпигунського кубла і виявляти агентуру, яка готувалася для відправки в радянський тил і для використання в Києві.

Окремі учасники групи «Максима» вели терористичну діяльність. Особливо безстрашним і мужнім месником проявив себе Г. М. Дудкін, який знищив багато окупантів. Ця група проводила і політичну роботу серед населення, налагодивши

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 1—2, спр. 2, арк. 224—226.

регулярний випуск листівок. Є. Бремер приймала по радіо відомості, «Максим» складав текст листівок, а Неля Трістан їх розмножувала.

Протягом короткого часу підпільна організація «Максима» зібрала значні відомості про окупаційний апарат, гітлерівські штаби, про економічне і політичне становище в окупованих районах України, налагодила облік фашистської агентури та зрадників. Але передати ці відомості за призначенням не було можливості, і «Максим» вирішив перейти лінію фронту. На початку квітня він разом з Г. Дудкіним переправився по льоду на другий берег Дніпра, проте недалеко від Києва вони були заарештовані і відправлені в Дарницький табір для військовополонених. Мужнім патріотам М. Груздовій і Є. Бремер, які видали розвідників за своїх чоловіків і підкупили гестапівця, вдалося визволити їх.

Герой Радянського Союзу І. Д. Кудря — керівник підпільної групи «Максима».

Підпільна організація «Максима» продовжувала проводити активну роботу. Вона створила сім диверсійних груп, які пустили під укіс два німецькі військові ешелони на лінії Київ — Жмеринка та в Дарниці, влаштували аварію на трамваї, що йшов на Поділ, внаслідок якої було знищено багато гітлерівських офіцерів.

Хоча організація «Максима» діяла дуже обережно, гестапо вдалося заслати до неї свого агента — Наталію Грюнвальд. В липні 1942 року «Максим», Раїса Окіпна, Євгенія Бремер та її мати були заарештовані.

Після цього підпільну організацію очолив невловимий і безстрашний чекіст Дмитро Соболєв. Але 4 лютого 1943 року під час проведення однієї з бойових операцій він загинув. Його дії були настільки відважні та приголомшливі, що ним зацікавились навіть керівники гестапо в Берліні.

Після загибелі Д. Соболєва підпільну організацію очолив бойовий соратник «Максима» Антон Печенєв. Відповідно з розробленим ще до арешту «Максима» планом Печенєв влаштувався на роботу в гараж комісаріату і вдало здійснив диверсійний акт — спалив цей гараж разом з 30 автомашинами. За його участю було також виведено з ладу депо станції Київ-І. При проведенні диверсійного акту на Київській теплоелектроцентралі Печенєв та очолювана ним група потрапили в засаду. Багато підпільників загинуло, а він був тяжко поранений і довгий час перебував на одній з конспіративних квартир. Під час нападу на цю квартиру гестапівців Печенєв відстрілювався від ворогів, а останню кулю залишив собі.

Мужньо поводили себе безстрашні підпільники І. Д. Кудря, Раїса Окіпна та Євгенія Бремер у застінках гестапо. Вони героїчно боролися і так само героїчно віддали своє життя в ім'я перемоги над ворогом. Про це свідчать у своїх спогадах радянські патріоти, які разом з ними перебували у фашистському застінку і залишилися живими. Радянський уряд високо оцінив діяльність групи «Максима», присвоївши І. Д. Кудрі посмертно звання Героя Радянського Союзу і нагородивши орденами і медалями членів групи[1].

У червні 1942 року за вказівкою ЦК ВКП(б) був створений Український штаб партизанського руху на чолі з Т. А. Строкачем. З метою посилення масово-політичної роботи підпільних партійних організацій серед населення ЦК КП(б)У видавав листівки, які переправлялись на тимчасово окуповану територію. В 1942—1943 рр. в різні райони України було надіслано понад 400 млн. примірників газет, листівок і брошур. ЦК КП(б)У подав велику допомогу партизанським загонам в організації друкованої пропаганди у тилу ворога. На партизанські бази були переправлені літаками обладнання для 84 друкарень, папір та кваліфіковані друкарі[2].

---

[1] Киевщина в годы Великой Отечественной войны, стор. 215—227.

[2] Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. К., 1947, стор. 47.

Заходи ЦК КП(б)У сприяли активізації діяльності підпільних партійних організацій і дальшому розгортанню боротьби українського народу, в т. ч. і киян, проти фашистських загарбників. Посилило масово-політичну та диверсійно-підривну роботу і київське підпілля.

Київський міський штаб по керівництву диверсійно-підривною діяльністю на чолі з В. С. Кудряшовим за дев'ять місяців своєї роботи багато зробив для руйнування ворожого тилу. За допомогою робітників підпільники на довгий час вивели з ладу Київський і Дарницький залізничні вузли, а також основні підприємства міста, підготовлені окупантами для пуску в експлуатацію.

Міський штаб розгорнув інтенсивну підготовку бойових резервів для посилення партизанської боротьби з німецько-фашистськими окупантами. Кожному підпільному райкому партії було дано завдання готувати резерви, створювати бойові групи і бази озброєння для партизанської боротьби. Члени міського штабу В. С. Кудряшов, С. А. Пащенко, Г. І. Кулик і за їх дорученням підпільник М. А. Сорока та інші систематично виїжджали в села Київської, Житомирської, Чернігівської областей для організації бойових партизанських груп і подання їм оперативної допомоги в практичній діяльності.

На початку червня 1942 року Київський підпільний міськком партії створив у місті партизанський загін у кількості 100 чоловік з партійно-комсомольського активу та воїнів Червоної Армії, що опинилися на тимчасово окупованій території. Командиром загону був затверджений член підпільного міськкому партії і начальник міського штабу В. С. Кудряшов, комісаром — член підпільного міськкому партії і міського штабу С. А. Пащенко.

У відповідь на репресії фашистських загарбників та їх прислужників — українських буржуазних націоналістів, поліцаїв, старост — кияни активізували боротьбу проти окупантів. Коли гітлерівські головорізи повісили в Першотравневому парку кількох радянських патріотів і прикріпили до їх грудей напис «Партизани», підпільники Печерського району вночі замінили його написом «Жертви фашистського терору». Наступної ночі гітлерівці виставили охорону. Але підпільники зняли трупи патріотів і замість них повісили вартових, написавши: «Ось хто достойний шибениці!». Іншого разу фашисти повісили на каштанах на площі Верховної Ради трьох робітників заводу «Арсенал». Наступної ночі тут гойдалися поліцаї [1].

Розлютовані фашисти посилили розшуки київських підпільників. На початку червня 1942 року гестапівцям за допомогою провокаторів вдалося натрапити на слід підпільних партійно-комсомольських організацій.

2 червня 1942 року загинув секретар запасного міськкому партії С. Г. Бруз. Оточений гестапівцями, він вистрілив у провокатора, а другим пострілом смертельно поранив себе і тут же помер. За мужність, проявлену в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, С. Г. Бруза було посмертно нагороджено орденом Леніна.

Агенти гестапо заарештували господаря явочної квартири Д. Ф. Якименка, його дружину і дочку Марусю — зв'язкову запасного міськкому партії. Піддавши їх жахливим катуванням і не добившись ніяких відомостей про підпільників, гітлерівці всіх розстріляли. Незабаром були заарештовані член запасного міськкому партії Г. С. Подшивалова і зв'язкова М. С. Васильєва.

7 червня 1942 року у сквері біля заводу «Більшовик» гестапівці заарештували секретаря підпільного міськкому партії К. П. Івкіна та зв'язкову Т. О. Рогозінську. Під час перестрілки К. П. Івкін був поранений і в тяжкому стані доставлений у гестапо, в застінках якого і загинув.

9 червня гестапівці заарештували у с. Музичах Києво-Святошинського району члена підпільного міськкому партії С. А. Пащенка. В цей же час були затримані члени підпільного міськкому партії В. С. Кудряшов, Ф. Ф. Ревуцький, зв'язкова міськкому партії О. Г. Хохлова та інші. З членів підпільного міськкому партії

---

[1] К. Дубина. 778 трагічних днів Києва. К., 1945, стор. 81.

уникли арешту лише Г. І. Кулик, Ф. В. Зубков і П. Т. Громико.

Тоді ж гестапо заарештувало секретаря Шевченківського райкому партії М. С. Уха та його дружину, секретаря Жовтневого райкому І. П. Дудінова, секретаря Московського райкому В. Л. Артамонова та багато інших членів підпільних партійних та комсомольських організацій.

Заарештованих у червні 1942 року керівників київського підпілля гітлерівці 38 днів нелюдськи катували, намагаючись добитися від них зізнання і видачі своїх товаришів. Особливо жорстоко знущалися гестапівці з В. С. Кудряшова. Все його тіло було понівечено та посічено нагаями і гумовими палицями. З непохитною вірою в перемогу над фашизмом патріот-комуніст переніс усі катування й неймовірні муки та жодного слова не сказав гітлерівцям про комуністичне підпілля, яке продовжувало героїчно діяти в тилу ворога. Радянський уряд високо оцінив підпільну діяльність В. С. Кудряшова, присвоївши йому посмертно високе звання Героя Радянського Союзу.

М. А. Сорока — керівник підпільної організації на будівництві залізничного мосту.

Звіряча розправа фашистів над вірними і мужніми синами Комуністичної партії не зломила волі комуністів-підпільників до боротьби, їх твердої впевненості у неминучу перемогу Червоної Армії. В період масових арештів у червні 1942 року зберегли свої кадри підпільні райкоми партії та організації Залізничного, Подільського і Печерського районів, комсомольські підпільні організації Радянського району і всі шість загальноміських підпільних організацій, які були створені підпільним міськкомом партії в кінці 1941 — на початку 1942 року. Удосконалюючи конспірацію, київські підпільники ще з більшою самовідданістю продовжували організовувати радянських людей на нещадну боротьбу з німецько-фашистськими окупантами.

У липні 1942 року ЦК КП(б)У через свого зв'язного передав вказівку Залізничному підпільному комітету партії, який очолював О. С. Пироговський, взяти на себе функції підпільного міськкому партії[1].

Виконуючи цю директиву, Залізничний підпільний райком партії у складі О. С. Пироговського, Г. П. Мироничева і Б. І. Петрушко спрямував всі свої зусилля на дальше розгортання антифашистської роботи і створив широку сітку підпільних груп та організацій на підприємствах міста. Діяльність київських підпільників особливо посилилась після відновлення живого зв'язку з ЦК КП(б)У, коли на початку вересня 1942 року у Київ повернувся з його директивами зв'язковий підпільного міськкому партії 16-річний комсомолець О. С. Козак[2].

Влітку і восени 1942 року активізувала свою діяльність підпільна організація на будівництві Наводницького залізничного мосту на чолі з М. А. Сорокою. До цієї організації входили П. А. Клопотовський, К. М. Дівонін, Н. Ю. Ширмовська. Підпільники допомагали військовополоненим і робітникам переправлятися до партизанів. Восени 1942 року у бойових групах, які очолив К. М. Дівонін, налічувалося близько 180 чоловік.

Наприкінці 1942 року у Києві були створені нові підпільні групи та організації на підприємствах, залізничному і водному транспорті. Якщо в середині 1942 року у місті було 40 підпільних партійно-комсомольських організацій, то на початку 1943 року тут діяло 66 таких організацій[3]. Трудящі Києва, керовані підпільниками,

---

[1] Київський облпартархів, ф. 5, оп. 2—6, спр. 176, арк. 158—161.
[2] Там же, арк. 398—400.
[3] Там же, спр. 178. арк 225.

систематично зривали відбудову, а також роботу пущених в експлуатацію підприємств міста. Особливо широко саботаж заходів німецьких властей та диверсійно-підривна робота проводились на залізничному та водному транспорті.

У кінці 1942 — на початку 1943 року під керівництвом Залізничного підпільного райкому партії на залізничному транспорті у Києві і в прилеглих до нього районах діяли 23 підпільні організації, в лавах яких було 267 відважних радянських патріотів.

Підпільники-залізничники проводили активну диверсійну роботу. В тяжкі дні оборони Сталінграда вони завдали ворогові ряд серйозних ударів. Так, у жовтні 1942 року патріоти замінували залізничне полотно на перегоні Дарниця—Бровари і пустили під укіс військовий ешелон з гітлерівськими солдатами. Було вбито і поранено понад 800 есесівців. З метою виведення з ладу паровозного парку бригади депо Київ-Московський і депо Дарниця на чолі з підпільниками О. М. Ковалевським і І. Т. Мироненком, проводячи неякісний ремонт, систематично зривали графік випуску на лінію паровозів.

Паровозні машиністи та їх помічники навмисно виводили з ладу паровози, зупиняли ешелони на перегонах тощо, зриваючи військові перевезення, постачання фронту живої сили та бойової техніки. Особливу мужність проявив машиніст Г. Й. Лебедєв, який систематично возив на своєму паровозі з Києва до ст. Кобижчі зв'язкових партизанського загону. Знаючи про заміновані партизанами місця залізниці, відважний патріот розвивав велику швидкість, проскакував паровозом небезпечну ділянку, після чого починались вибухи. Летіли під укіс вагони, знищувались солдати, бойова техніка і продовольство, що направлялись на фронт. Весною 1943 року Г. Й. Лебедєв через технічні умови не зміг розвинути необхідної швидкості і підірвався на міні. У червні 1943 року член підпільної організації Г. Т. Воронкін за допомогою міни уповільненої дії, доставленої зв'язковою Д. І. Волевач, знищив ешелон з пальним на перегоні Фастів—Попельня.

Підпільна організація прийняла рішення вивести з ладу Дарницький і Яготинський дніпровські залізничні мости. Підпільник П. Х. Антонов за допомогою інших патріотів весною 1943 року підірвав залізобетонний стояк Дарницького мосту, внаслідок чого залізничний рух був припинений на чотири дні. У березні 1943 року підпільники висадили в повітря Яготинський залізничний міст.

Оскільки операція по виведенню з ладу Дарницького залізничного мосту повністю не вдалась, був розроблений новий план одночасного висадження в повітря Дарницького і Петрівського залізничних мостів. 14 травня 1943 року підпільник Г. М. Дудкін, одягнений в німецьку офіцерську форму, сів у поїзд і на його ходу скинув вибухівку, висадивши у повітря верхню частину стояка Дарницького мосту. Залізничний рух припинився на десять днів. Г. М. Дудкін був заарештований гестапівцями і розстріляний. Виведення з ладу Петрівського залізничного мосту не було здійснено через проникнення в групу провокатора.

Успішно проводила диверсійно-підривну роботу підпільна організація на Дарницькому вагоноремонтному заводі. У листопаді 1942 року робітники, підпаливши котельню, вивели завод з ладу на тривалий період. Підпільна організація домоглася масового невиходу робітників на роботу, що прикривалося лікарськими довідками, які видавали лікарі-підпільники заводської поліклініки. Так, наприкінці 1942 року щодня не виходило на роботу близько 400, а на початку 1943 року — понад 1 тис. чоловік. Робота заводу була повністю паралізована.

Під керівництвом підпільної організації робітники мостобудівної фірми «Ганібек» систематично зривали відбудову і пуск в експлуатацію залізничних мостів, знищених радянськими патріотами. Так, одного разу фірма одержала велике термінове замовлення. Її шеф, гітлерівець, переписав у блокнот всі розміри болтів і залишив його на столі. Скориставшись цим, керівник підпільної організації О. В. Агашков зробив деякі виправлення, значно збільшивши розміри болтів. Коли ж болти були виготовлені, виявилося, що вони непридатні, і монтаж мостів

було затримано на кілька місяців. Таку ж саму операцію провів і підпільник інженер К. А. Ємельянов при виготовленні балок для мосту Пост-Волинський — Петрівка.

На заводі «Більшовик» у 1943 році неодноразово на тривалий час виводились з ладу основні цехи. Слюсар заводу Б. М. Стрєлковський систематично псував автомашини, підпалив і знищив бензозаправник та дизель для підйому гармат. Робітники заводу «Ленінська кузня» на чолі з сталеваром Секретарєвим перешкодили спробі гітлерівців організувати виробництво сталевого литва. Електромонтер Мостицький вивів з ладу заводську підстанцію, зірвавши цим терміновий ремонт автомашин для німецької військової частини. Патріоти «Ленінської кузні» на чолі з підпільником В. С. Новиковим вивели з ладу 80 відремонтованих гармат. Робітники заводу «Буддеталь», керовані підпільною організацією, також систематично випускали браковану продукцію.

У широких масштабах саботаж та диверсійно-підривна робота проводилась на водному транспорті. В кінці 1942 року робітники майстерень лісосплаву на чолі з керівником підпільної організації О. О. Петровим зірвали ремонт катерів, призначених для перевезення військових вантажів, який вони мали провести в зимовий період. З 38 буксирних катерів, поставлених на зимовий ремонт, до весни 1943 року було відремонтовано лише чотири. П'ять катерів, що їх навесні 1943 року гітлерівці відправили з баржами і плотами з Києва в Херсон, підпільники вивели з ладу і затопили в Дніпрі.

Судоремонтні робітники Київського порту під керівництвом члена підпільної організації прораба П. А. Карпенка неякісно проводили ремонт річкових суден, всіляко зривали графік їх ремонту. Відремонтовані нароплави, баржі і катери відразу ж виходили з ладу.

Підпільники Київського порту під керівництвом секретаря Подільського підпільного райкому партії Т. Ф. Подія уміло поєднували антифашистську масово-політичну роботу і диверсійно-підривну та бойову діяльність. Члени підпільної організації капітан пароплава «Арсеналець» О. В. Остров'янський і кочегар цього ж пароплава В. В. Трандофілов систематично одержували від Подільського підпільного райкому партії антифашистські листівки, зведення Радянського інформбюро та розповсюджували їх серед колгоспників у селах Київської та Чернігівської областей під час зупинок пароплава. Члени підпільної організації Подільського району комуніст В. Г. Черняєва і комсомолка, вихованка 144-ї середньої школи Т. К. Белян, яка залучила до підпільної роботи комсомолок Л. Баранову і В. Ігнатову, систематично розповсюджували антифашистські листівки.

Влітку 1942 року київські підпільники водного транспорту за допомогою зв'язкового Подільського райкому партії С. Д. Іванчі встановили зв'язок з партизанським загоном «Перемога», який діяв у Вищедубечанському районі, і систематично постачали йому зброю та медикаменти. Вони визволили близько 60 військовополонених командирів і бійців Червоної Армії, які працювали в порту, озброїли їх і переправили в партизанський загін.

З метою посилення діяльності цього загону підпільники О. В. Остров'янський і В. В. Трандофілов за завданням підпільної організації зазимували з пароходом «Арсеналець» і судопідйомною базою «Кам'янське» біля пристані Пічки Вищедубечанського району. У березні 1943 року члени підпільної організації за допомогою партизанів перебили німецьку команду, зняли озброєння, близько 1 т вибухівки, а судна затопили. Після цього підпільники разом з усією командою перейшли у партизанський загін «Перемога», де продовжували боротьбу.

Напередодні визволення Червоною Армією столиці Радянської України гестапо вдалося натрапити на слід Залізничного підпільного райкому партії. 29 жовтня 1943 року гітлерівці заарештували керівника київських підпільників О. С. Пироговського і 5 листопада розстріляли його. Партія і Радянський уряд високо оцінили заслуги О. С. Пироговського перед Батьківщиною в боротьбі проти німецько-

фашистських окупантів, присвоївши йому посмертно звання Героя Радянського Союзу.

Успішна діяльність київського партійного підпілля відіграла велику роль не лише в організації масової боротьби киян проти гітлерівських загарбників, а й в розгортанні боротьби трудящих усієї Київської області.

Київські підпільники, керуючись вказівками ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про розгортання партизанської боротьби, успішно перетворювали в життя завдання організації партизанського руху на селі. Вони відбирали і готували людські резерви, здобували зброю, боєприпаси, вибухівку, медикаменти — і все це переправляли в сільські райони. Організаторами партизанських груп в сільських районах Київської та Житомирської областей, з яких потім виросли партизанські загони, були члени Київської міської підпільної організації К. М. Дівонін, С. П. Маленко, П. А. Клопотовський, Т. О. Ільченко, П. М. Буйко та інші.

Київська підпільна організація, якою керував М. С. Король, у жовтні 1942 року створила штаб партизанського руху в складі К. М. Дівоніна, С. П. Маленка, П. А. Клопотовського і Муліхіна.

Штаб розгорнув велику організаторську роботу. Начальник штабу С. П. Маленко і комісар штабу К. М. Дівонін встановили зв'язки з підпільними партійними організаціями багатьох сільських районів і поставили перед ними завдання створити районні штаби, організувати бойові партизанські загони і ширше розгорнути партизанську боротьбу, перетворивши її у всенародний рух.

Наприкінці 1942 року штаб партизанського руху охопив своїм впливом 19 районів Київської і Житомирської областей, де діяли районні партизанські штаби. Було створено 40 партизанських загонів, у складі яких самовіддану боротьбу з гітлерівськими загарбниками вели 6606 радянських патріотів[1].

На початку квітня 1943 року член підпільної організації П. Й. Перевертун вивів з Києва у Димерські ліси бойову групу у складі 18 чоловік. Ця група, об'єднавшись з іншими партизанськими групами, поклала початок Київському партизанському загону ім. Леніна. Командиром загону був П. Й. Перевертун, комісаром — В. П. Назаренко. На початку травня у складі загону було близько 200 бійців.

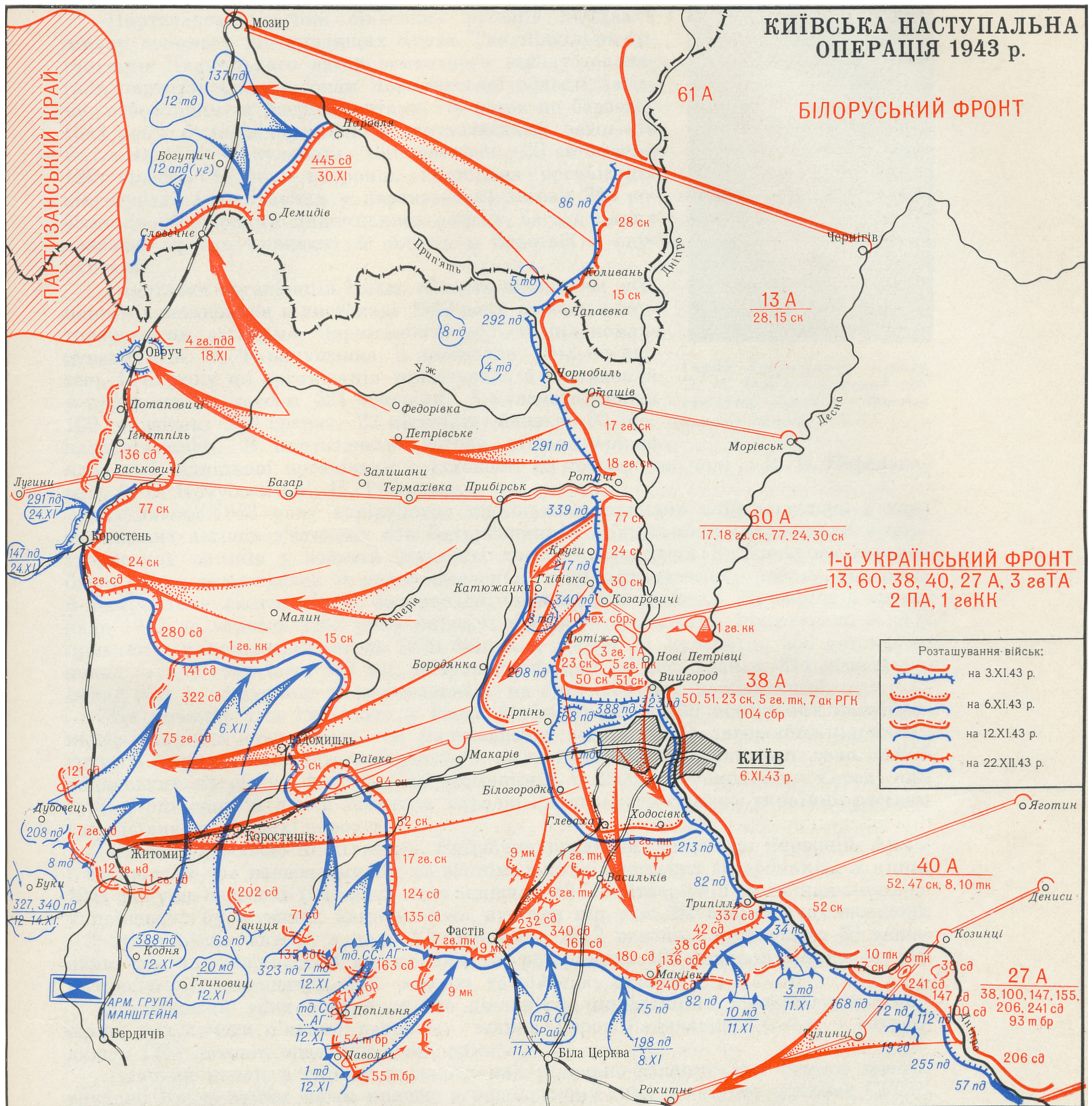
Виконуючи завдання ЦК КП(б)У, Київський підпільний міськком партії в кінці 1941 і протягом 1942 року направив у сільські райони області 51 чоловіка, які провели значну роботу по створенню підпільних організацій і партизанських загонів[2]. Активну участь у створенні підпільних організацій у Фастівському районі взяли професор Київського медичного інституту П. М. Буйко, перший секретар Ленінського РК ЛКСМУ Ф. Г. Павлов, директор школи В. Й. Гатті.

Прибувши в район, П. М. Буйко за допомогою підпільників-киян створив чотири організації, які охоплювали своїм впливом села Фастівського, Васильківського і Бишівського районів. Мобілізований гітлерівцями у медичну комісію, професор Буйко спрямував усі свої зусилля і здібності на захист населення від вигнання у фашистське рабство. Незважаючи на суворий контроль гестапо, рискуючи життям, він звільнив од відправки у Німеччину понад тисячу чоловік. В умовах кривавого гітлерівського терору П. М. Буйко створив широку сітку підпільних груп, рятував від розстрілу радянський актив, організовував таємне лікування воїнів Червоної Армії та партизанів. На початку 1943 року під його керівництвом діяли партизанські загони, у складі яких налічувалось понад 700 бійців.

Всього місяць не дожив П. М. Буйко до приходу радянських військ. У жовтні 1943 року під час подання швидкої допомоги тяжко пораненим партизанам професор Буйко був схоплений гітлерівцями, облитий бензином і спалений. За видатні заслуги у справі створення партійного підпілля та організації партизанського руху Радянський уряд посмертно присвоїв П. М. Буйку звання Героя Радянського Союзу.

---

[1] Київський облпартархів, ф. 5, оп. 2—6, спр. 176, арк. 157; спр. 178, арк. 272—275.
[2] Там же, спр. 178, арк. 225.

КИЇВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 р.
БІЛОРУСЬКИЙ ФРОНТ
1-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ
13, 60, 38, 40, 27 А, 3 гвТА
2 ПА, 1 гвКК
Розташування військ:
на 3.XI.43 р.
на 6.XI.43 р.
на 12.XI.43 р.
на 22.XII.43 р.
ПАРТИЗАНСЬКИЙ КРАЙ
АРМ. ГРУПА МАНШТЕЙНА
КИЇВ
6.XI.43 р.
61 А
13 А
28, 15 ск
60 А
17, 18 гв. ск, 77, 24, 30 ск
38 А
50, 51, 23 ск, 5 гв. тк, 7 ак РГК
104 сбр
40 А
52, 47 ск, 8, 10 тк
27 А
38, 100, 147, 155, 206, 241 сд
93 т бр
Мозир
Наровля
Демидів
Богутичі
Словечне
Овруч
Потаповичі
Ігнатпіль
Васьковичі
Лугини
Коростень
Малин
Базар
Залишани
Термахівка
Прибірськ
Федорівка
Петрівське
Чорнобиль
Чапаєвка
Поливань
Оташів
Ротичі
Моріявськ
Чернігів
Катюжанка
Глібівка
Козаровичі
Лютіж
Нові Петрівці
Вишгород
Бородянка
Ірпінь
Радомишль
Раївка
Макарів
Білогородка
Глеваха
Ходосівка
Васильків
Трипілля
Фастів
Коростишів
Житомир
Дубовець
Буки
Івниця
Кодня
Глиновиці
Бердичів
Попільня
Паволоч
Біла Церква
Макіївка
Рокитне
Тулинці
Козинці
Дениси
Яготин
Прип'ять
Уж
Тетерів
Дніпро
Десна

Партизанські загони сільських районів діставали дійову допомогу від трудящих Києва. Так, підпільна організація Дарницького вагоноремонтного заводу допомагала партизанським загонам Чернігівської області людьми, озброєнням та медикаментами. З січня по березень 1943 року було відправлено в партизанський загін «За Батьківщину!» 2 кулемети, 150 гвинтівок, 20 автоматів, 180 гранат, 17 тис. патронів. Підпільна організація підготувала і відправила у партизанські загони 213 робітників підприємств Дарницького району, багато з яких показали зразки мужності й відваги в боротьбі з окупантами.

Герой Радянського Союзу П. М. Буйко — активний організатор підпілля у Фастівському районі.

Підпільна організація Києва «Смерть німецьким окупантам!» встановила в листопаді 1942 року зв'язок з партизанськими загонами Чернігівської області під командуванням М. М. Таранущенка. З листопада 1942 по квітень 1943 року ця організація підготувала й відправила у партизанські загони 224 чоловіки, 3 кулемети, понад 100 гвинтівок, 270 гранат, 22 пістолети, близько 30 тис. патронів тощо. В партизанські загони пішло керівне ядро цієї підпільної організації в кількості 26 чоловік на чолі з В. В. Черепановим, Г. С. Кочубеєм і К. П. Ткачовим.

З квітня 1943 року керівництво підпільними групами здійснювалось з партизанських загонів з'єднання «За Батьківщину!». Підпільники одержували з партизанських загонів у великій кількості листівки, зведення Радянського інформбюро і розповсюджували їх серед населення, вели розвідувальну роботу, готували й відправляли людей, зброю, боєприпаси, медикаменти та інше. За період з листопада 1942 по червень 1943 року київські підпільні організації підготували й відправили у партизанські загони 1870 бійців, а також 25 кулеметів, 550 автоматів, понад тисячу гвинтівок, 133 тис. патронів, близько 2,5 тис. гранат, 214 пістолетів, понад 500 кг вибухівки та медикаментів на суму 130 тис. карбованців[1].

На початку літа 1943 року у Києві і області діяло 169 підпільних партійно-комсомольських організацій, 54 партизанські загони і 30 диверсійно-підривних груп. В їх рядах самовіддану боротьбу з гітлерівськими загарбниками вели 33 687 радянських патріотів, у т. ч. 4900 комуністів і 3800 комсомольців. Серед них були вірні сини й дочки багатьох народів Радянського Союзу: українці, росіяни і представники інших народів.

Своєю боротьбою підпільники Київщини подавали допомогу Червоній Армії і наближали час визволення Києва від німецько-фашистських загарбників. З кінця 1941 року по березень 1944 року вони знищили 30 716 гітлерівців та їх найманців — українських буржуазних націоналістів, пустили під укіс 259 залізничних ешелонів і 3 бронепоїзди, вивели з ладу 301 паровоз і 2812 вагонів, зруйнували 63 залізничні мости, знищили 333 ворожі склади, розгромили 103 німецькі гарнізони, 249 поліцейських комендатур, 282 районні та сільські управи.

Радянський уряд високо оцінив діяльність підпільників і партизанів Київщини, присвоївши п'ятьом патріотам звання Героя Радянського Союзу і нагородивши 1317 чоловік орденами і медалями[2].

Значний вклад у справу перемоги над німецько-фашистською армією внесли трудящі Києва також своєю працею в радянському тилу в східних районах СРСР. Героїчними зусиллями робітників, інженерно-технічних працівників у співдружності

[1] Київський облпартархів, ф. 5, оп. 2—6, спр. 179, арк. 467.

[2] Там же, спр. 178, арк. 39—4, 243—245; Нариси історії Київської обласної партійної організації, стор. 467.

і за допомогою трудящих братніх республік основна кількість підприємств, евакуйованих на Урал, в Сибір, Середню Азію, в небувало короткий строк відновила свою роботу на нових місцях.

Як рідних, зустрічали евакуйованих киян трудящі східних районів СРСР. Вони ділилися з ними житлом, одягом, активно допомагали будувати виробничі корпуси, створювали всі умови, щоб робітники, інженери, вчені і далеко від рідної оселі могли вносити свій вклад у справу визволення від фашистської нечисті.

Робітники працювали часто просто неба, нерідко під дощем і снігом, харчування було скудне. Робота велась цілодобово. Робочий день часто перевищував 12—14 годин. Лише завдяки цій самовідданості трудящих монтаж великих цехів і заводів завершувався в максимально короткі строки, а через три-чотири місяці підприємства досягали довоєнного рівня випуску продукції.

Завод «Ленінська кузня», перебазований у глибокий тил, героїчними зусиллями заводського колективу і місцевих робітників через кілька тижнів почав давати важливу воєнну продукцію. За перші три місяці її випуск зріс більше ніж у 3 рази. Завод зайняв почесне місце у всесоюзному змаганні. Йому було вручено Червоний прапор Державного Комітету Оборони.

Завод «Арсенал», евакуйований на Схід, вже через чотири дні почав випуск продукції на новому місці. Праця кожного робітника була підпорядкована єдиній меті — дати все для фронту, для перемоги. Кожний день і місяць ознаменовувались патріотичними починаннями робітників усіх професій. Кочегар заводської котельні Ф. Басенко почав один обслуговувати шість котлів. Коваль І. Мар'янченко, фрезерувальник Г. Вальтер, токарі Г. Царик і А. Кокаренчук, пресувальник Т. Лисенко, муляр Л. Маловичко, слюсарі С. Опанасенко, Г. Скрипник, Я. Кириченко та сотні інших передовиків виробництва щодня виконували по чотири-п'ять норм.

У тяжкі для країни дні, коли ворог підійшов до стін Сталінграда, уряд звернувся до колективу «Арсеналу» з проханням збільшити випуск важливої для фронту продукції. Робітники провідних професій переселились у цехи. Поруч з верстатами стояли ліжка, на яких вони лише короткий час відпочивали. План випуску продукції завод завжди перевиконував.

Гордістю арсенальців був комсомольський артилерійський дивізіон, створений влітку 1942 року за ініціативою комсомольської організації заводу. Молоді робітники, юнаки й дівчата, зібрали кошти на його озброєння та екіпіровку. У ряди бійців комсомольського дивізіону вступило понад 100 робітників «Арсеналу». У дні героїчної оборони Сталінграда дивізіон був відправлений на фронт і своїми бойовими ділами вписав славну сторінку в історію свого заводу.

Київський авторемонтний завод, евакуйований у тил, домігся різкого збільшення випуску продукції. За безпосередню допомогу, надану героїчним захисникам Сталінграда, 350 робітників заводу були нагороджені медаллю «За оборону Сталінграда». У 1942—1943 рр. підприємство неодноразово займало перше місце у всесоюзному змаганні авторемонтних заводів.

Київська трикотажна фабрика, евакуйована у Киргизьку РСР, протягом усієї війни утримувала перехідний Червоний прапор Раднаркому і ЦК КП Киргизії. Київська швейна фабрика, евакуйована на Урал, і 8-а взуттєва фабрика, евакуйована в Середню Азію, систематично перевиконували плани постачання Червоній Армії обмундирування.

Працівники культури та мистецтва також віддавали всі свої сили і здібності справі всенародної боротьби з німецько-фашистськими окупантами. Будучи евакуйовані в глибокий тил, вони продовжували там свою роботу, всіляко наближуючи перемогу над ворогом.

Трудящі Києва, як і всієї України, разом з усіма братніми народами СРСР вносили свій гідний вклад у священну справу розгрому ненависного ворога. Спираючись на могутню підтримку радянського тилу, воїни Червоної Армії героїчно билися, захищаючи Соціалістичну Батьківщину.

Остаточний перелом у ході Великої Вітчизняної війни, зв'язаний із Сталінградською битвою, збігся із знаменною подією в житті українського народу — 25-річчям Радянської України. ЦК ВКП(б) і Рада Народних Комісарів СРСР у привітанні українському народові 25 грудня 1942 року писали: «Людожер Гітлер здумав перетворити Україну на колонію німецьких імперіалістів, поневолити і онімечити волелюбний український народ. Цьому не бувати! Вірні сини й дочки українського народу доблесно б'ються в рядах Червоної Армії, самовіддано трудяться в радянському тилу, героїчно борються в партизанських загонах, підготовляючи повне визволення рідної землі від окупантів»[1].

У ці дні з новою силою проявилась непорушна дружба всіх радянських народів з українським народом. У листах, надісланих українському народові з усіх кінців нашої неосяжної Батьківщини, трудящі братніх республік вітали славних синів і дочок нескореної Радянської України, висловлювали глибоку впевненість, що українська земля буде визволена від фашистських загарбників. «Рідні наші українські брати і сестри! — писали трудящі Москви.— ... З вами завжди наші думки і почуття... Москвичі разом з вами, разом з усіма народами Радянського Союзу твердо вірять і знають, що прийде час визволення, час святої помсти. Згинуть, будуть знищені, як скажені пси, фашистські недолюдки-злодії. А вільна Радянська Україна буде жити, буде розквітати на радість всьому радянському народу»[2].

3. ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ. ПЕРШІ КРОКИ ВІДБУДОВИ МІСТА

Розгром німецько-фашистських військ під Сталінградом і блискуча перемога Червоної Армії в Курській битві поклали початок масовому вигнанню гітлерівських загарбників з Радянської землі.

Радянські Збройні Сили переломили хребет гітлерівській армії, але ворог з відчайдушністю приреченого чинив ще запеклий опір. Зазнавши величезних втрат, гітлерівці взяли курс на затягування війни. У стратегічних планах німецько-фашистського командування особливого значення надавалось вдержанню рубежу Дніпра. Гітлерівці розраховували надовго затримати тут Червону Армію, зберігаючи за собою Правобережну Україну — велику продовольчу і сировинну базу. Ворог зосередив на Правобережній Україні 93 дивізії, в т. ч. 18 танкових і 4 моторизовані, та 2 бригади[3].

На правому березі Дніпра гітлерівське командування спішно будувало оборонні споруди, стягувало нові резерви. Форсувати Дніпро було дуже важко. Його високий правий берег з крутими обривами панував над місцевістю і давав ворогові можливість організувати сильну оборону. Найбільш інтенсивно оборонні роботи велись у районі Києва та на завороті Дніпра на південь від Переяслава-Хмельницького. Тут гітлерівці зосередили 26 дивізій, з них 19 піхотних, одну моторизовану і 6 танкових.

Навальний наступ Червоної Армії влітку 1943 року і розгром основних угруповань німецько-фашистських військ на Лівобережній Україні забезпечили вихід радянських військ у другій половині вересня до Дніпра і р. Молочної на фронті понад 1000 км і форсування Дніпра з ходу в багатьох місцях.

29 вересня в результаті запеклих боїв наші війська зломили опір гітлерівців на передмостових укріпленнях на підступах до Києва і, відкинувши ворога на пра-

[1] 25 лет Украинской Советской Социалистической Республики. М., 1943, стор. 5.
[2] Там же, стор. 28.
[3] История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 4. М., 1952, стор. 57.

вий берег Дніпра, оволоділи лівобережним районом міста — Дарницею. До початку жовтня 1943 року війська чотирьох радянських фронтів захопили на правому березі Дніпра понад 20 плацдармів від Лоєва до Запоріжжя. Це означало, що Червона Армія зірвала плани німецько-фашистського командування щодо створення сталої оборони на Дніпрі.

Запеклі бої розгорнулися на Київському напрямку. Першими до Дніпра вийшли війська Воронезького фронту (який з 20 жовтня став називатися 1-м Українським фронтом) під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна. Вони форсували річку з ходу і оволоділи двома плацдармами на південь та північ від Києва.

Наприкінці дня 21 вересня 1943 року поблизу с. Зарубинців Переяслав-Хмельницького району Київської області до Дніпра вийшли частини 3-ї гвардійської танкової армії. На світанку 22 вересня батальйон мотопіхоти 69-ї механізованої бригади форсував річку й визволив с. Зарубинці. В другій половині дня мотострілецький батальйон 51-ї танкової бригади 6-го гвардійського корпусу також форсував Дніпро і зайняв с. Григорівку. Це був початок створення плацдарму на південь від столиці, відомого як Букринський плацдарм.

При форсуванні Дніпра воїни 1-го Українського фронту проявили масовий героїзм і відвагу. Честь першими форсувати річку випала комсомольцям М. Є. Петухову, І. Д. Семенову, В. А. Сисолятіну, В. М. Іванову. На партизанському човні хоробрі воїни переправилися через Дніпро і зав'язали бій з фашистами, що засіли в селі. Відвернувши весь ворожий вогонь на себе, мужня четвірка полегшила тим самим переправу іншим бійцям. Радянський уряд присвоїв відважним воїнам звання Героя Радянського Союзу.

На північ від Києва до Дніпра вийшли частини 38-ї армії. Перемагаючи шалений опір ворога, першою почала форсувати річку розвідувальна рота 180-ї стрілецької дивізії (командир дивізії генерал-майор Ф. П. Шмельов) і наприкінці дня 26 вересня зайняла східну околицю с. Ново-Петрівців. 27 вересня почала форсувати Дніпро в районі с. Сваром'я 240-а стрілецька дивізія під командуванням полковника Т. Ф. Уманського. Безперервно посилюючи натиск і відбиваючи численні контратаки противника, частини 240-ї стрілецької дивізії на початку жовтня раптовим ударом оволоділи с. Лютіжем. Цим самим були створені сприятливі умови для наступних бойових операцій частин 38-ї армії, а потім і основних сил 1-го Українського фронту. Плацдарм увійшов в історію під назвою Лютізького плацдарму.

В той час, коли передові частини Червоної Армії, успішно просуваючись уперед, підійшли до Десни, Дніпра і Прип'яті, партизани Київської області організували сім переправ на Дніпрі і чотири на Прип'яті.

Протягом жовтня радянські війська вели вперті бої за розширення плацдармів на правому березі Дніпра. Радянське командування вважало найголовнішим Київський напрямок. Визволення Києва і захоплення в його районі великого плацдарму створювали загрозу всьому південному угрупованню німецько-фашистських армій. З району Києва з'єднання радянських військ могли по найкоротших напрямках завдавати ударів на захід і на південний захід і вийти в райони Західної України та Південної Польщі.

Головний удар радянських військ планувався з Букринського плацдарму в загальному напрямку на Васильків і Фастів в обхід Києва з південного заходу. Допоміжний удар мав бути завданий з захоплених плацдармів на північ від Києва.

На Букринському плацдармі були зосереджені війська 40-ї (командуючий генерал-лейтенант П. Ф. Жмаченко) та 27-ї армій (командуючий генерал-лейтенант С. Г. Трохименко), а також 3-я гвардійська танкова армія (командуючий генерал-лейтенант танкових військ П. С. Рибалко).

З Лютізького плацдарму на північ від Києва мали наступати 38-а армія (командуючий генерал-полковник К. С. Москаленко) з танковим корпусом у напрямку р. Ірпеня і 60-а армія (командуючий генерал-лейтенант І. Д. Черняховський) з ка-

валерійським корпусом між річками Здвижем та Ірпенем. Проте гітлерівці зосередили на Букринському плацдармі великі сили. Крім того, дуже пересічена місцевість значно утруднювала використання великих танкових з'єднань і полегшувала противнику організацію протитанкової оборони. На північ від Києва радянські війська в результаті наступу в період з 11 по 17 жовтня розширили плацдарм.

3 листопада війська 1-го Українського фронту перейшли в рішучий наступ з Лютізького плацдарму.

Командування фронту звернулося до солдатів, сержантів і офіцерів з наказом, в якому говорилося: «Дорогі товариші! Велика честь випала нам. Батьківщина, радянський народ наказали нам завдати нищівного удару по ворогу, зломити оборону противника, розгромити гітлерівських розбійників і визволити від німецьких загарбників рідний Київ... Столиця Радянської України вже понад два роки перебуває в кривавих лапах німецьких катів і розбійників. Уже 25 місяців фашистські хижаки знущаються, грабують і вбивають мирних радянських громадян, палять і знищують київські фабрики і заводи, прекрасні будинки і зелені вулиці, плюндрують і ганьблять пам'ятники й могили борців нашої священної землі.

... Визволимо ж наше рідне історичне місто Київ від німецьких катів і людожерів!

...За нашу Батьківщину, за наше вільне й щасливе життя, за Україну і за Київ, вперед, на розгром ворога!»[1].

За визволення України, за багатостраждальний Київ самовіддано боролися сини всіх народів великого Радянського Союзу. Нищівним вогнем підтримуючи піхоту, йшла у наступ гарматна обслуга Героя Радянського Союзу таджика Хаджі Кінжаєва, у складі якої були росіянин Самойлов, українець Пройданов, мордвин Кічаєв, марієць Тимофєєв, удмурт Чирков.

Хоробро билася за Київ 1-а Чехословацька окрема бригада під командуванням генерала Людвіка Свободи. Перед початком штурму він звернувся до своїх солдатів з такими словами: «Б'ючись за Київ, за Україну, ми йдемо в бій за Прагу, за вільну Чехословаччину. „Правда переможе!“ — написано на нашому бойовому прапорі»[2].

Радянський народ високо оцінив подвиг героїв Дніпровсько-Київської битви: понад 800 воїнів були удостоєні високої честі — звання Героя Радянського Союзу, тисячі нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу. Серед Героїв Радянського Союзу, учасників битви за Дніпро і Київ, були представники понад 30 національностей Радянського Союзу. За форсування Дніпра високого звання Героя Радянського Союзу удостоєні росіяни О. І. Алексєєв, А. В. Маракасов і М. М. Внуков, українці М. І. Охтирченко, О. Д. Романенко і М. З. Щербаченко, білорус В. Т. Алесєйко, грузин А. Л. Техеладзе, башкир М. В. Ахмедов, татарин Р. Х. Абрушін, киргиз А. Чартеков, чехи А. Сохор і Р. Тесаржік та багато інших.

Особливо жорстокі бої за Київ розгорнулися 5 листопада в районі Святошина, де проходив останній оборонний рубіж противника. Наприкінці дня був взятий і цей рубіж. Одним з перших прорвався у центр міста — на Хрещатик танк капітана Н. М. Шелуденка, колишнього колгоспника с. Лебедівки Вищедубечанського

---

[1] Визволена Київщина. Збірник матеріалів. К., 1944, стор. 32—34.

[2] Там же, стор. 44.

Людвік Свобода — нині президент ЧССР. Прагнучи засвідчити свою повагу і любов до представників братніх чеського і словацького народів, які пролили свою кров за визволення Києва, авторський колектив двотомної «Історії Києва», підготовленої Академією наук УРСР, надіслав у 1961 році генералові Л. Свободі цей капітальний труд. У хвилюючому листі-відповіді, що незабаром надійшов після цього, генерал Л. Свобода писав: «Цей милий подарунок я приймаю не тільки для себе, але і для всіх бійців 1-ї Чехословацької окремої бригади, які пліч-о-пліч з радянськими військами брали участь у боях за визволення чудового міста над Дніпром — стародавнього Києва...

Я можу запевнити Вас, що після прочитання подарованих Вами книг передам їх нашому Військовому музею, щоб твори про історію міста Києва, близького і дорогого всім нам, чехословакам, були доступні для всіх».

П. С. Рибалко.

району Київської області. На площі Калініна Шелуденко скочив на рідну землю і раптом помітив групу гітлерівців, які стріляли у радянських бійців. Шелуденко кинув у ворогів дві гранати, але недобитий фашист дав по танкісту автоматну чергу. Н. Шелуденко встиг сказати своїм бойовим друзям, які підбігли до нього: «Нічого, Київ наш».

Вночі розвідники-комсомольці М. Кирюхін, К. Погорєлов і М. Кир'янов встановили на будинку ЦК КП(б)У (тепер будинок Київського обкому партії) Державний прапор Радянського Союзу.

На 4-у годину ранку 6 листопада 1943 року гітлерівці були вибиті з Києва. У битві за Київ (з 3 по 6 листопада) радянські війська розгромили 12 ворожих дивізій і захопили багаті трофеї. Решта розбитих гітлерівських військ відступила в напрямках на Коростень, Житомир і Фастів.

Неоціниму допомогу нашим військам в Дніпровсько-Київській битві надавали підпільні партійні організації та партизанські загони Ржищівського, Васильківського, Бишівського, Макарівського, Бородянського, Димерського, Вищедубечанського, Переяслав-Хмельницького та інших районів. Вони безперервно вели розвідку, служили провідниками для наступаючих військ, виводили їх до найбільш зручних місць для переправи через Дніпро.

Червоній Армії допомагав увесь народ. Жителі навколишніх сіл з величезною радістю зустрічали своїх визволителів. Жінки і старики перевозили човнами через Дніпро перші загони героїчних бійців Червоної Армії. Колгоспниця с. Сваром'я Г. Трегуб своїм човном, який вона приховала від гітлерівців, всю ніч переправляла бійців. Бригада рибальської артілі на чолі з бригадиром М. Коваленком протягом багатьох днів під мінометним і кулеметним вогнем перевозила через Дніпро бійців, вантажі, продовольство, боєприпаси.

Всюди населення подавало допомогу Червоній Армії. Так, коли радянські війська прорвалися з Пущі-Водиці на вулиці Києва, назустріч чехословацькому танковому батальйону вибігла киянка Л. М. Уваренко. Побачивши, що танки та автоматники потрапили під сильний артилерійський і кулеметний вогонь фашистів, вона провела чехословацьких братів в обхід опорних пунктів ворога.

6 листопада центральні вулиці міста заповнили кияни, які гаряче вітали воїнів-визволителів. Наступного дня, 7 листопада, жителі столиці Радянської України разом з усіма трудящими СРСР урочисто святкували 26-і роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції.

У боях за визволення столиці Радянської України особливо відзначилися війська генералів К. С. Москаленка, І. Д. Черняховського, П. С. Рибалка, П. Ф. Жмаченка, С. Г. Трохименка, С. Я. Красовського і П. М. Королькова. На ознаменування здобутої перемоги 55 з'єднанням і частинам, що відзначилися у боях за визволення Києва, було присвоєно найменування Київських.

6 листопада столиця нашої Батьківщини — Москва салютувала доблесним військам, що визволили Київ, 24 артилерійськими залпами з 324 гармат.

Український народ ніколи не забуде і вічно шануватиме пам'ять тих, хто загинув при форсуванні Дніпра, за визволення столиці Радянської України — Києва.

Разом з передовими частинами у Київ прибули Перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов, члени уряду УРСР, керівні працівники міських партійних і радянських організацій. Із сльозами радості на очах зустрічали кияни своїх визволителів.

Скінчилися неймовірно довгі, трагічні 778 днів Києва. Ні на хвилину не втрачали кияни надії на визволення з гітлерівської неволі. Ні знущання, ні голод, ні смерть не зламали волі радянських людей, їх відданості своїй рідній Соціалістичній Батьківщині. Яскравим проявом такої відданості був подвиг київського піонера Кості Кравчука, який протягом всього часу окупації зберігав полкові прапори Червоної Армії, передані йому у тяжкі дні 1941 року пораненими радянськими солдатами. Відважний піонер був нагороджений орденом Червоного Прапора.

На мітингу, що відбувся у Києві 27 листопада 1943 року, був прийнятий лист до великого російського народу. Цей лист — хвилюючий документ непорушної дружби українського, російського, всіх радянських народів.

«Сьогоднішній день — історичний день,— писали кияни.— На високих київських горах, увінчаних червоним стягом, стоїмо і дивимось на схід. Там землі великого російського народу. Звідти прийшла свобода. І у визволеному від німецької навали Києві від повного серця славимо вічну дружбу і союз безсмертних народів — російського і українського.

Всенародно стверджуємо: воля і щастя України — в непохитному союзі з російським народом і всіма радянськими народами-братами. Всенародно клянемося кріпити цей священний і добротворний союз. І клятву свою заповідаємо нашим дітям, нашим нащадкам на віки вічні»[1].

Разом з усім радянським народом хоробро билися проти ненависного ворога на фронтах Великої Вітчизняної війни тисячі киян. Вони захищали Ленінград і Москву, Одесу і Севастополь, боролися під стінами Сталінграда, брали участь у визволенні Варшави, Праги, Белграда, у штурмі Берліна. За безприкладну мужність і відвагу в боях з гітлерівськими загарбниками 160 уродженців Київщини, в т. ч. 46 киян, удостоєно звання Героя Радянського Союзу.

Багато з киян не дожили до перемоги, віддавши своє життя за свободу Соціалістичної Вітчизни. Світла пам'ять про них назавжди залишиться в народі. Про їх подвиги вічно нагадуватимуть поколінням пам'ятник Вічної Слави, вічний вогонь, запалений біля його підніжжя, обеліски і меморіальні дошки на вулицях і площах столиці Радянської України. Пам'ять про загиблих свято зберігається також у назвах площ, вулиць і в музеях. Ніхто не забутий і ніщо не забуто.

Війна завдала великих руйнувань столиці Радянської України. Замість красеня Хрещатика з його багатоповерховими будинками, відомого в усьому Радянському Союзі і за його межами, залишились рештки стін, купи заліза та цегли. Фашисти перетворили на руїни 940 будинків державних та громадських установ площею близько 1 млн. кв. м, понад 6 тис. жилих будинків загальною площею 1,5 млн. кв. м. Понад 200 тис. киян залишились без житла.

Окупанти вивезли в Німеччину верстати і заводське устаткування, яке працювало на оборону міста і не було евакуйоване. Вони вивезли навіть залізо із зірваних дніпровських мостів. Було зруйновано сотні промислових підприємств, у т. ч. заводи «Більшовик» і «Червоний екскаватор», фабрики прядильно-трикотажну, швейну ім. Горького, 1-у, 4-у і 8-у взуттєві, які давали 35 проц. всієї про-

[1] Визволена Київщина, стор. 19.

Герой Радянського Союзу Н. М. Шелуденко, який на своєму танку першим увірвався на Хрещатик.

І. Д. Черняховський.

К. С. Москаленко.

Кияни вітають вступаючі в місто радянські війська. 1943 р.

дукції взуттєвих підприємств України, шість хлібозаводів, на яких до війни за добу випікалось 725 т хліба. Місцевої промисловості після визволення Києва фактично не існувало.

З 1176 промислових підприємств Києва в період тимчасової німецько-фашистської окупації було повністю або частково зруйновано понад 800. Особливо великих руйнувань зазнали підприємства Жовтневого, Шевченківського та Подільського районів.

Фашистські варвари висадили в повітря залізничні мости і спалили всі станційні споруди, вокзал, зруйнували колійне господарство величезного залізничного вузла Дарниці, депо станції Київ-I, паровозоремонтний завод. Окупанти висадили в повітря і спалили ТЕЦ, КРЕС, ЦЕС. Повністю була знищена електромережа міста. Гітлерівці вивели з ладу київський водопровід, висадили в повітря і спалили всі насосні станції.

Великих руйнувань зазнало транспортне господарство столиці. Було розібрано і зіпсовано 60 км трамвайної колії, спалено трамвайний парк ім. Фрунзе і в ньому 68 вагонів. Гітлерівці вивезли у Німеччину 13 тролейбусів, а решту тролейбусів і трамвайних вагонів зіпсували. В дніпровських водах фашисти потопили 20 пароплавів і 16 катерів.

Таким чином, поряд з промисловими підприємствами у Києві було зруйновано і комунальне господарство. Фашисти позбавили населення хліба, води, опалення, освітлення і транспортних засобів. Вони завдали збитків господарству і промисловості міста на суму 10 млрд. карбованців[1].

Одразу ж після визволення Києва від окупантів трудящі столиці під керівництвом партійної організації почали відроджувати промисловість і міське господарство, без яких неможливо було забезпечити найелементарніші умови життя населення і подавати допомогу фронту. Бойовою програмою для киян, як і для трудящих інших визволених районів країни, була постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 року «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації». В ній були накреслені заходи по відбудові народного господарства і по наданню допомоги трудящим визволених районів з боку всіх братніх республік.

У визволеному Києві з перших же днів відновили роботу міська партійна та комсомольська організації, місцеві органи влади, а також громадські організації. Керівні працівники цих організацій вступили в місто разом з передовими частинами Червоної Армії. Вони були відкликані із східних областей країни або демобілізовані з армії за рішенням ЦК ВКП(б). У парторганізацію міста влились також комуністи, які вийшли з підпілля.

Міськком партії провів велику роботу по розстановці комуністів і створенню на підприємствах та в установах первинних партійних організацій, які стали керівною силою в мобілізації трудящих на відбудову господарства і відновлення культурного життя міста.

Перед трудящими Києва стояли такі першочергові завдання: по-перше, відбудувати мости та залізничні колії, щоб війська Червоної Армії могли безперебійно

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 224, арк. 296.

постачатись всім необхідним; по-друге, забезпечити якнайшвидшу відбудову промисловості, щоб давати продукцію для фронту; по-третє, створити необхідні матеріально-побутові умови для населення міста, забезпечити його хлібом та іншими продуктами харчування.

На заклик парторганізації на підприємства прийшли кадрові робітники, інженерно-технічні працівники, які перебували в місті, а також жінки та молодь. Для забезпечення промисловості Києва кадрами широко запроваджувалось виробниче навчання молоді, розпочалась підготовка робітників у ремісничих училищах і школах ФЗН.

Відбудова промисловості, транспорту та житлового фонду в Києві відбувалась у надзвичайно важких умовах. У місті залишилось тільки 278 промислових підприємств, з яких не більше 75 могли частково розпочати роботу. На заводах і фабриках не було майже ніякого устаткування, на більшості великих підприємств майже всі виробничі корпуси були зруйновані. Дуже складною справою в обстановці війни, що тривала, було забезпечити підприємства сировиною та матеріалами.

У цей важкий час неоціниму допомогу Україні, в т. ч. Києву, подали ЦК ВКП(б), союзний уряд, братні республіки і насамперед великий російський народ, що дозволило у короткий строк загоїти найтяжчі рани, заподіяні війною.

В 1944—1945 рр. уряд Союзу РСР надіслав на Україну 4,5 тис. верстатів, 6 тис. автомашин, 7 турбін на 100 тис. квт (для Харкова та районних станцій Донбасу електроустаткування було надіслано окремо), 30 тис. т металу, 450 тис. куб. м лісу, 30 тис. кв. м скла. Для потреб комунального господарства Києва було виділено понад 39 млн. крб., на відбудову житлового фонду — 500 млн. крб. Для відродження хлібопекарської промисловості міста Наркомхарчопром СРСР надіслав значну кількість устаткування, автомашин і палива. Комунальне господарство Києва одержало сотні тонн бензину, нафти, мазуту, гасу[1].

Майже щодня на станцію Київ-II приходили ешелони з написами на вагонах: «Терміново — Києву». Це трудящі всієї країни надсилали столиці України устаткування, інструменти, матеріали.

Одним з найважливіших завдань, що стояли перед киянами в перші ж дні визволення міста, було будівництво мосту через Дніпро. Від цього залежало постачання частин 1-го Українського фронту. Командування фронту віддало наказ терміново побудувати висоководний міст через Дніпро. До виконання цього наказу приступили бійці 150-ї відбудовної команди. На допомогу їм прийшло 5 тис. киян. На будівництві мосту люди працювали вдень і вночі, часто стоячи у крижаній воді і під обстрілом ворожої авіації. Бригади Царика, Петосиної, Осадчої, Гороховського, Яковлєвої виконували виробничі норми на 250—300 проц. Завдяки самовідданій праці радянських людей залізничний міст через Дніпро був збудований у рекордно короткий строк — за 12 днів. За героїчний труд командування 1-го Українського фронту від імені Президії Верховної Ради СРСР нагородило орденами і медалями понад 100 киян[2].

Для забезпечення безперебійного постачання фронту швидко відбудовувався залізничний транспорт. Тут з перших днів визволення працювало щодня по 600—

Зруйнований фашистськими загарбниками Хрещатик. 1943 р.

[1] Київський облпартархів, ф. 197, оп. 1, спр. 46, арк. 22, 28.

[2] АМО, ф. 236, оп. 292047-с, спр. 1, арк. 36.

800 чоловік, а з 20 листопада 1943 року — по 2 тис. чоловік. За перші 13 днів було відбудовано 9 колій станції Київ-Пасажирський, Солом'янський міст та інше.

На відбудові залізничного транспорту відзначились комсомольці та молодь Подільського, Залізничного і Дарницького районів. Комсомольці та молодь Дарницького вузла влаштували 140 недільників, на яких вони відпрацювали 63 тис. людино-днів. За цей період було очищено 12 тис. кв. м колій і територію ст. Дарниця, вивезено десятки тисяч кубометрів щебеню і цегли. За відмінну роботу Дарницька вузлова комсомольська організація була нагороджена Почесною грамотою ЦК ВЛКСМ[1].

Залізничники Київського і Дарницького вузлів з 7 листопада 1943 по 1 січня 1945 року відбудували 435 км головних і станційних колій, 573 км стрілочних переводів, 61 залізничне приміщення.

Поряд з відбудовою залізничного транспорту та дніпровських мостів першочерговим завданням було також якнайшвидше введення в дію київських електростанцій і водопроводу. Від цього залежало відновлення роботи підприємств і взагалі нормальне життя міста. За рішенням Державного Комітету Оборони треба було відродити в найкоротший строк електростанції ДЕС-І, ДЕС-ІІ і дизельмоторну електростанцію. Внаслідок героїчної праці робітників електростанцій вже через 20 днів після визволення міста був даний перший промисловий струм. Був пущений водопровід, населення і підприємства одержали воду.

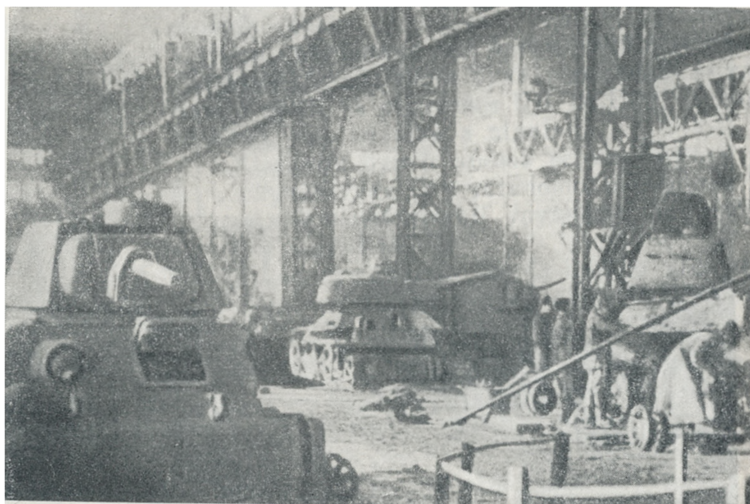
Поступово ставали до ладу і великі підприємства Києва. Вже на третій день після визволення міста від німецько-фашистських загарбників пролунав перший у Києві гудок. Це завод «Ленінська кузня» закликав робітників на відбудовні роботи. Спочатку була відремонтована електроустановка. Через три дні на заводі діяли артезіанський колодязь, ковальський, газогенераторний, авторемонтний та ливарний цехи. Завдяки самовідданій праці робітників стали до ладу окремі цехи заводів «Транссигнал», «Червоний екскаватор», ім. Дзержинського, залізничний вузол, молочний комбінат, хлібопекарні та інші підприємства.

На заводі «Укркабель» не залишилось жодного справного верстата. Зусиллями робітників було відремонтовано деяке устаткування і вже через сім днів після вигнання окупантів виготовлено перші 7 км польового кабеля. На іншому заводі залишилося 12 зіпсованих верстатів. Тут почали працювати 120 робітників. Завод одержав завдання фронту і терміново виконав його, одночасно виготовляючи деталі для відбудови мостів. За п'ять днів після визволення були підготовлені до пуску перші цехи заводу «Транссигнал», і з 12 листопада він почав випускати телефонні апарати для залізничного транспорту. На вщент зруйнованому заводі «Більшовик» робітничий колектив з завзяттям почав відбудовувати своє підприємство та налагоджувати його роботу. Через два місяці до ладу став ливарний цех заводу.

Починали працювати і підприємства легкої промисловості. Вже в листопаді 1943 року першу продукцію дали миловарний завод, білова фабрика, тютюнова фабрика, ковбасний завод.

Високі зразки трудового героїзму на відбудовних роботах були наслідком великого патріотичного піднесення серед трудящих. Робітник заводу «Ленінська кузня» Строков, виступаючи на зборах робітників підприємства в грудні

Ремонт танків на заводі «Ленінська кузня». 1944 р.

[1] Київський облпартархів, ф. 5, оп. 1—2, спр. 777, арк. 14—16.

1943 року, сказав: «Я, інвалід Вітчизняної війни, пішов працювати після поранення для того, щоб всі свої останні сили віддати на допомогу фронту..., для прискорення часу перемоги над фашистськими виродками»[1].

Обеліск на честь учасників оборони міста в 1941 р.

На заводі «Ленінська кузня» з перших днів були створені бригади, які уклали соціалістичні договори і змагались за першість у виконанні виробничих завдань. З кожним днем зростала кількість новаторів і передовиків виробництва. Робітники Шуляк, Онуфрієв, Ліпинський, Федоренко та інші щодня давали 200 проц. норми. Партійна організація поширювала їх досвід і домоглася загального виробничого піднесення. Достроково, 17 грудня 1943 року, на воду було спущено товарно-пасажирський пароплав «Ілліч». На його ремонті особливо відзначилися бригади Білоусова, яка виконувала завдання на 400 проц., і Славінського, яка давала 250 проц. норми.

Робітники заводу «Червоний екскаватор» у грудні 1943 року змонтували 10-тонний прес на 7 днів раніше строку і 25-тонний прес — на 4 дні раніше.

На підприємствах Києва широко розгорнулось змагання між бригадами за право називатись фронтовими. Ці бригади виробляли продукцію лише відмінної якості, добивались збільшення її випуску з меншою кількістю людей. Тільки у Жовтневому районі Києва на восьми підприємствах у грудні 1943 року було 16 фронтових бригад. Фронтові бригади на заводах «Більшовик» та ім. Лепсе виконували завдання на 150 процентів.

В результаті самовідданої праці робітничих колективів Києва, очолених партійними організаціями, за півтора місяця з дня визволення, тобто на 1 січня 1944 року, було пущено в дію 100 підприємств.

Особливо широко розгорнулось соціалістичне змагання на заклик виробничників заводу ім. Лепсе у передтравневі дні 1944 року. На заводі «Укркабель», який 50 проц. продукції випускав для фронту, слюсарі Чичугін і Сутковий виконували завдання не менш як на 270—280 проц. За прикладом передових виробничників, комуністів та комсомольців на заводі перевиконували норми багато робітників. Вже у 1944 році завод відновив випуск врубового кабеля. Великих успіхів домоглися робітники механічного заводу. Включившись у змагання на честь 27-х роковин Жовтня, колектив підприємства виконав план на 150 проц. Особливо високих показників досягли виробничиця Воронцова, яка виконала план на 700 проц., слюсар Осєтров, який виконав план на 300 процентів.

Високих досягнень у підвищенні продуктивності праці домоглися комсомольсько-молодіжні бригади Києва. За почином комсомолки-москвички К. Баришникової розгорнувся рух молодих патріотів за скорочення кількості членів бригад при незмінному виробничому завданні. Почин патріотки сприяв розвиткові багатоверстатного обслуговування, механізації, раціоналізації виробництва, поліпшенню технології, широкому запровадженню сумісництва професій.

Партійна організація міста приділяла велику увагу відбудові і розвитку легкої промисловості Києва. В 1944 році були пущені всі взуттєві фабрики, відбудовувалися швейні і трикотажні фабрики, став до ладу лікеро-горілчаний завод. Для побутового обслуговування населення і випуску товарів широкого вжитку

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 5, арк. 91.

в місті була заново створена місцева промисловість. Шляхи її розвитку визначались постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 26 вересня 1944 року «Про заходи по збільшенню товарів широкого вжитку». Підприємства Києва вже в 1944 році дали товарів широкого вжитку на 56 млн. карбованців.

Значна робота була проведена по налагодженню міського транспорту, вщент зруйнованого німецько-фашистськими загарбниками. Завдяки зусиллям робітників трамвайно-тролейбусного парку і трудящих інших підприємств він поступово відроджувався. Вже у 1944 році було введено в експлуатацію 12 трамвайних маршрутів довжиною 72,4 км, по яких курсувало щодня 50—60 вагонів, відновлено тролейбусне сполучення по першому маршруту довжиною 8 км.

Міськком партії та міськрада повсякденно займалися питанням житлового будівництва і відбудови приміщень установ та культурно-освітніх закладів. На кінець 1944 року у Києві було створено 70 будівельних організацій. На 1 січня 1945 року були закінчені відбудовні і ремонтні роботи в будинку Ради Народних Комісарів УРСР по вул. Кірова, приміщеннях театру ім. І. Франка, медичного інституту, театру музичної комедії, Філіалу Музею В. І Леніна, в трьох школах і 26 жилих будинках. По відбудові житлової площі Київ у 1945 році займав перше місце на Україні.

Щоб розібрати і вивезти сотні тисяч тонн щебеню, битого каміння, бетону, заліза, потрібна була велика кількість людей і автотранспорту. Міськком партії звернувся до населення міста з закликом взяти участь у відбудові столиці. Цей заклик схвалили ЦК КП(б)У і Раднарком УРСР. На нього відгукнулись усі кияни. Народна ініціатива в усій своїй величі проявилась під час суботників, коли у вільний від роботи час безкоштовно працювали тисячі людей. Це була дійсно всенародна відбудова. За прикладом сталінградців у Києві за кожним районом були закріплені ділянки роботи по відбудові міста, розгорнулось змагання між бригадами та районами за дострокове завершення завдань.

Комсомольці Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка і заводу «Транссигнал» звернулись до всієї молоді столиці з закликом перетворити відбудовні роботи в Києві у народну будову, кожному киянину відпрацювати на відбудові міста не менше 4 годин на тиждень. Цей заклик підхопили всі трудящі столиці. Вже в березні 1945 року на відбудові міста працювало 362 бригади.

У всенародну справу перетворилась відбудова Хрещатика. На центральній магістралі міста працювали учні, студенти, робітники, службовці, вчені, художники, архітектори, домашні господарки. Робота на Хрещатику стала справою честі кожного киянина. Молодіжна бригада заводу «Укркабель» у складі 30 дівчат, яку очолила А. Сурова, розібрала 500 куб. м завалів, заштабелювала 200 тис. штук цегли. Бригада комсомолки Є. Хавро з фабрики «Індпошив», що працювала тут, виконувала норми на 300—350 проц. У 1944 році на відбудові Хрещатика кияни відробили 229 329 людино-днів, вивезли 380 тис. куб. м щебеню.

На Хрещатику працювали також колективи будівельних організацій. Робота по відбудові центральної магістралі міста стала школою виховання кваліфікованих кадрів будівельників. Особливо відзначились бригади Колоса, Гранатова і Артамонової. На повну потужність використовувались механізми. Екскаваторник Баран у день Радянської Конституції в 1944 році один своїм екскаватором вибрав 1085 куб. м завалів, тобто замінив працю 500 чоловік. Міськком партії щомісяця підводив підсумки змагання між відбудовниками Хрещатика, відзначаючи переможців, нагороджуючи передові бригади і кращих виробничників грошовими преміями та перехідними Червоними прапорами.

На допомогу киянам у відбудові столиці прийшли колгоспники Київщини. Виконуючи постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації», Київський обком ЛКСМУ закликав комсомольців та молодь Києва і Київської області всебічно допомагати партійним і радянським організаціям у відбудові столиці Радянської

України. Комсомол Київщини взяв шефство над відбудовою Хрещатика. Протягом 1944 року на відбудову підприємств Києва і Хрещатика приїхало 10 тис. комсомольців і неспілкової молоді області. Згодом багато з них оволоділи професіями будівельників — мулярів, штукатурів, малярів. Імена колишніх колгоспниць, бригадирів молодіжних бригад, знатних будівельниць Є. Петриченко, М. Давидюк, Г. Чуйко, М. Пилипенко, які виконували щодня 250—300 проц. завдання, стали відомі не тільки в Києві, а й за його межами. Проведені роботи по розчищенню Києва дали можливість вже на початку 1945 року підготувати місто і насамперед Хрещатик до нової забудови.

1945 рік ознаменувався видатними історичними подіями в житті радянського народу. Переможно завершилась Велика Вітчизняна війна. Країна від виробництва для потреб війни перейшла до виробництва для мирних цілей. Швидко відроджувані промислові підприємства столиці у другому півріччі почали перебудовуватися на випуск продукції мирного часу. Наприкінці 1945 року вони замість продукції для потреб фронту стали випускати промислове устаткування, господарські товари масового споживання. Так, завод ім. Горького почав виготовляти високоякісне верстатне устаткування для промисловості, інші підприємства — різноманітну апаратуру, машини, вітродвигуни для колгоспів, ваги, замки тощо.

Перехід промисловості на випуск продукції мирного часу прискорив відбудову зруйнованих німецько-фашистськими окупантами фабрик, заводів, комунального господарства, залізничного та водного транспорту, житлового фонду.

Суднобудівний і судноремонтний завод, який у 1945 році відновив довоєнну потужність, обладнав суднопідйомну базу, підняв, відбудував і здав в експлуатацію 162 затоплені річкові судна. У тому ж році колектив підприємства збудував і здав в експлуатацію кілька буксирних катерів, надав дійову допомогу робітникам Херсона у відбудові Херсонського суднобудівного заводу, виготовивши устаткування для його цехів та електростанції. Особливо великий вклад вніс завод у відбудову важливої водної артерії нашої Батьківщини — Дніпро-Бузького каналу, судноверфей та Київського порту.

На 1 січня 1946 року, тобто через 26 місяців після визволення Києва від німецько-фашистських окупантів, кияни повністю або частково відбудували 734 підприємства союзної, республіканської та місцевої промисловості, 81 артіль та 11 промкомбінатів.

Героїчними зусиллями трудящих за допомогою російського та інших братніх народів великого Радянського Союзу було відбудовано понад 86 тис. кв. м виробничих площ. Було введено в дію в машинобудівній промисловості 71,3 проц. промислового устаткування довоєнного рівня, а в місцевій промисловості — 24,6 проц.[1] Виробнича потужність електростанцій, що відбудовувались, досягла 31 проц. довоєнного рівня. Успішно працювали також підприємства легкої промисловості. Якщо у 1944 році промисловість міста випустила продукції на суму 273 млн. крб., то у 1945 році — на 388,8 млн. карбованців[2].

Одночасно з відбудовою господарства у Києві швидко відроджувалось культурне життя, відкривались школи, вищі учбові заклади, театри.

Героїчний Київ швидко загоював рани, нанесені війною.

Героїзм та мужність киян в роки Великої Вітчизняної війни були високо оцінені радянським народом. Столиця Радянської України Київ за подвиг у Великій Вітчизняній війні удостоєний звання міста-героя і нагороджений орденом Леніна.

---

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 1—3, спр. 457, арк. 4—6.
[2] Там же, арк. 6—7.

4. НАУКА І КУЛЬТУРА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Народна освіта. 21 червня 1941 року в багатьох школах Києва були випускні вечори. За традицією випускники шкіл пішли на схили Дніпра, щоб помилуватись сходом сонця, а стали свідками того, як фашистські бомбардувальники скидали бомби на рідне місто. Так для них почалось «велике» життя, а для всіх учнів шкіл літні «канікули». У перший же день війни сотні з тих, які лише вчора одержали свідоцтва про закінчення середньої школи, подали заяви, щоб їх послали на фронт. Тисячі старшокласників були в загонах по боротьбі з запалювальними бомбами, сотні учениць-дівчат стали сандружинницями. У липні були евакуйовані на Схід найважливіші підприємства, наукові установи, частина вищих учбових закладів, дитячих будинків, професійно-технічні училища. Ті учні, що залишились у місті, брали участь у будівництві оборонних споруд. Зокрема, на оборонних роботах на підступах до Києва було зайнято близько 160 тис. киян, серед них десятки тисяч молоді, в т. ч. учнів старших класів шкіл. Багато недавніх учнів було також у складі комсомольських батальйонів та в полках народного ополчення.

10 серпня ворог ціною великих втрат підійшов до пригородів міста — Совок та Мишоловки. Боротьба за місто ставала все напруженішою. Проте партійні організації, органи народної освіти, керівники шкіл і вчителі разом з учнівськими організаціями готувались розпочати нормально 1941/42 навчальний рік. 18 серпня в місті відбулася широка нарада з питань підготовки шкіл до навчального року (комплектування шкіл учителями, забезпечення учнів підручниками, організація харчування та інше). 8 вересня розкрили двері 110 загальноосвітніх та 7 спеціальних шкіл. 11 вересня газета «Пролетарська правда» повідомляла населення міста про те, що заняття скрізь розпочалися вчасно і пройшли чітко за планом. З перших же днів навчального року, крім загальноосвітніх дисциплін, були введені спеціальні програми навчань по протипожежній і протихімічній обороні, боротьбі з запалювальними бомбами, самозахисту.

До вторгнення гітлерівців у Києві в системі міськнаросвіти налічувалося понад 150 середніх і початкових шкіл. Захопивши місто, окупанти зайняли 77 шкіл під казарми, 9 пристосували під склади і майстерні, у 8 школах і педагогічному училищі влаштували конюшні. Фашисти закрили всі дитячі садки, а їх майно пограбували. У трьох дитячих садках вони також влаштували конюшні.

Тікаючи з Києва, фашистські варвари зруйнували і спалили понад 100 шкіл, 13 дитячих будинків, 4 палаци культури, 78 дитячих садків та інше[1].

Гітлерівці розграбували і знищили навчальну базу шкіл — кабінети, бібліотеки, майстерні тощо. Учнів старших класів вони відправляли на каторгу в Німеччину. Досвідчені вчителі змушені були працювати двірниками, прачками, куховарками, чорноробами або ховатися по селах.

Збитки від руйнувань, яких зазнали школи Києва, становили кількасот мільйонів карбованців. Наприклад, 73-й школі заподіяно збитків на 700 тис. крб., 145-й школі — на 615 тис. крб., 72-й — на 571 тисячу.

З перших же днів визволення Києва від фашистських загарбників відновлювалась робота шкіл. Київський міськком і райкоми партії, радянські, профспілкові та комсомольські організації, всі трудящі міста докладали величезних зусиль, щоб охопити навчанням усіх дітей шкільного віку. Вже на кінець 1943/44 навчального року в Києві працювало 66 шкіл, з них 19 середніх, 39 неповних середніх і 8 початкових, в яких навчалось 21 312 учнів. У школах розгорталася робота комсомольської та піонерської організацій. На кінець 1944/45 навчального року працювала вже 91 школа з 51 375 учнями. Проте за даними перепису, проведеного школами,

---

[1] Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков, стор. 155.

на 1 травня 1945 року в місті ще залишалось поза школою 737 дітей шкільного віку, з них 370 дітей у Дарницькому районі, де особливо не вистачало шкільних приміщень.

На нормальній роботі шкіл і навчанні дітей позначались матеріальні нестатки, породжені війною. Щоб допомогти учням відвідувати школу і запобігти відсіву, школярам видавались талони на придбання одягу та взуття. Діти фронтовиків ці речі одержували безплатно. Лише по Ленінському району було видано понад 600 талонів на одяг та взуття; 780 дітей, батьки яких були на фронті, одержували безплатно гарячі сніданки, 1200 учнів влітку оздоровлювались на спеціальних майданчиках, з них 285 безплатно. Тільки 86-а школа цього району виділила 5 тис. крб. на оздоровлення дітей.

Перший урок після визволення в 13-й школі. 20 листопада 1943 р.

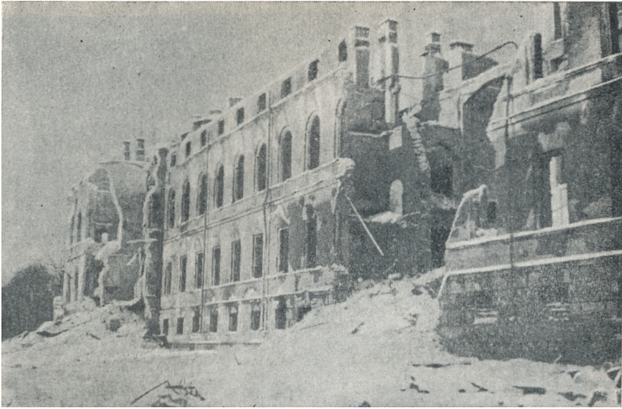
Велику допомогу школам подавали підприємства «Укркабель», «Більшовик», «Ленінська кузня» та багато інших; вони допомагали дітям фронтовиків і сиротам одягом, взуттям, харчуванням, оздоровлювали їх. У кожній школі за активною участю батьків і громадських організацій створювався фонд допомоги дітям-сиротам і дітям фронтовиків. За рахунок цього фонду лише в 44-й середній школі 179 учнів забезпечено безплатно одягом, 86 учнів — взуттям, 80 учнів одержували безплатно обіди, 75 — було оздоровлено. У 55-й і 63-й школах працювали шефські майстерні, в яких учні старших класів під керівництвом досвідчених майстрів ремонтували взуття школярам. Дітям фронтовиків тут за рік було відремонтовано безплатно тисячі пар взуття.

Вища школа і наука. У перші ж дні війни десятки тисяч студентів і викладачів вузів вступили до лав Червоної Армії, загонів народного ополчення, у винищувальні батальйони, робочі команди по будівництву оборонних укріплень. Багато з них відзначились при захисті столиці України — Києва. Коли в серпні 1941 року ворогу вдалося підійти до міста і зав'язати бої на його околицях, понад 120 студентів-комсомольців університету в складі Комуністичного полку безстрашно відбивали навальні атаки гітлерівських загарбників. 200 студенток університету пішли в Діючу армію медсестрами[1]. Дві роти, укомплектовані з студентів сільськогосподарського і ветеринарного інститутів, разом з іншими загонами ополченців стримували наступ фашистів у районі Голосієва і Китаєва.

На фронтах Вітчизняної війни, в партизанських загонах, у підпіллі, в тилу ворога студенти і викладачі київських вузів виявляли чудеса героїзму і відваги. Одним з організаторів партизанського руху на Київщині був викладач медичного інституту професор П. М. Буйко, якому посмертно присвоєне звання Героя Радянського Союзу. Цього ж високого звання за виявлену мужність удостоєна студентка Київського державного університету снайпер Людмила Павлюченко. Орденом Леніна нагороджена теж студентка університету Надія Стачко, яка під час оборони Києва винесла з-під вогню 90 поранених воїнів. Уславив своє ім'я студент художнього інституту Я. Приходько. Тяжко поранений, він разом з двома товаришами 11 годин вів нерівний бій з великою групою ворога, прикриваючи відхід свого підрозділу. Відважний юнак посмертно нагороджений орденом Леніна. На подвір'ї інституту встановлено пам'ятник студенту-герою.

У зв'язку з наближенням ворога до Києва Радянський уряд прийняв рішення про евакуацію вузів столиці. Університет був евакуйований до м. Харкова, а пізніше до м. Кзил-Орди Казахської РСР. У лютому 1942 року на базі Київського

[1] Київський ордена Леніна державний університет ім. Т. Г. Шевченка. К., 1967, стор. 18.

Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, зруйнований німецько-фашистськими окупантами. 1943 р.

і Харківського університетів створено об'єднаний Український державний університет. Політехнічний інститут евакуйовано в Ташкент, 1-й медичний інститут — у Челябінськ, 2-й медичний інститут — в Оренбург, консерваторію — в Свердловськ. За роки перебування на нових місцях київські медичні вузи підготували понад 5,5 тис. лікарів, більшість з яких була направлена в Діючу армію.

Допомога Червоній Армії стала справою честі кожного вузівського колективу. Професори й викладачі політехнічного інституту сконструювали спеціальний прилад, що допомагав виявляти ворожі літаки вночі. Колектив 1-го медінституту здійснив близько 3 тис. наукових розробок, третина яких припадає на питання воєнного травматизму і лікування поранених. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1944 року 1-й медичний інститут нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Колективи київських вузів внесли значний вклад у розв'язання важливих народногосподарських проблем, що стояли перед братніми республіками, в яких протікала їх діяльність під час війни. Зокрема науковці КПІ брали участь у проектуванні і спорудженні першого в Узбецькій РСР металургійного комбінату, у монтуванні ряду заводів, евакуйованих з прифронтових районів, у будівництві каналів, електростанцій тощо. Вчені Києва подали чималу допомогу у піднесенні сільськогосподарського виробництва, у вирощуванні нових сільськогосподарських культур у східних районах країни.

Студенти евакуйованих вузів під керівництвом партійних і комсомольських організацій сполучали напружене навчання з невтомною працею у сільському господарстві, промисловості, госпіталях тощо.

Розвиваючи наступальні бої, радянські війська напередодні 26-ї річниці Великого Жовтня — 6 листопада 1943 року визволили Київ. І одразу почалася відбудова вузів столиці України. Вже 13 грудня відновились заняття в медичному інституті, реевакуйованому з Челябінська. В грудні ж поновив свою діяльність технологічний інститут харчової промисловості. В січні 1945 року — університет і педагогічний інститут, у березні — інженерно-будівельний інститут.

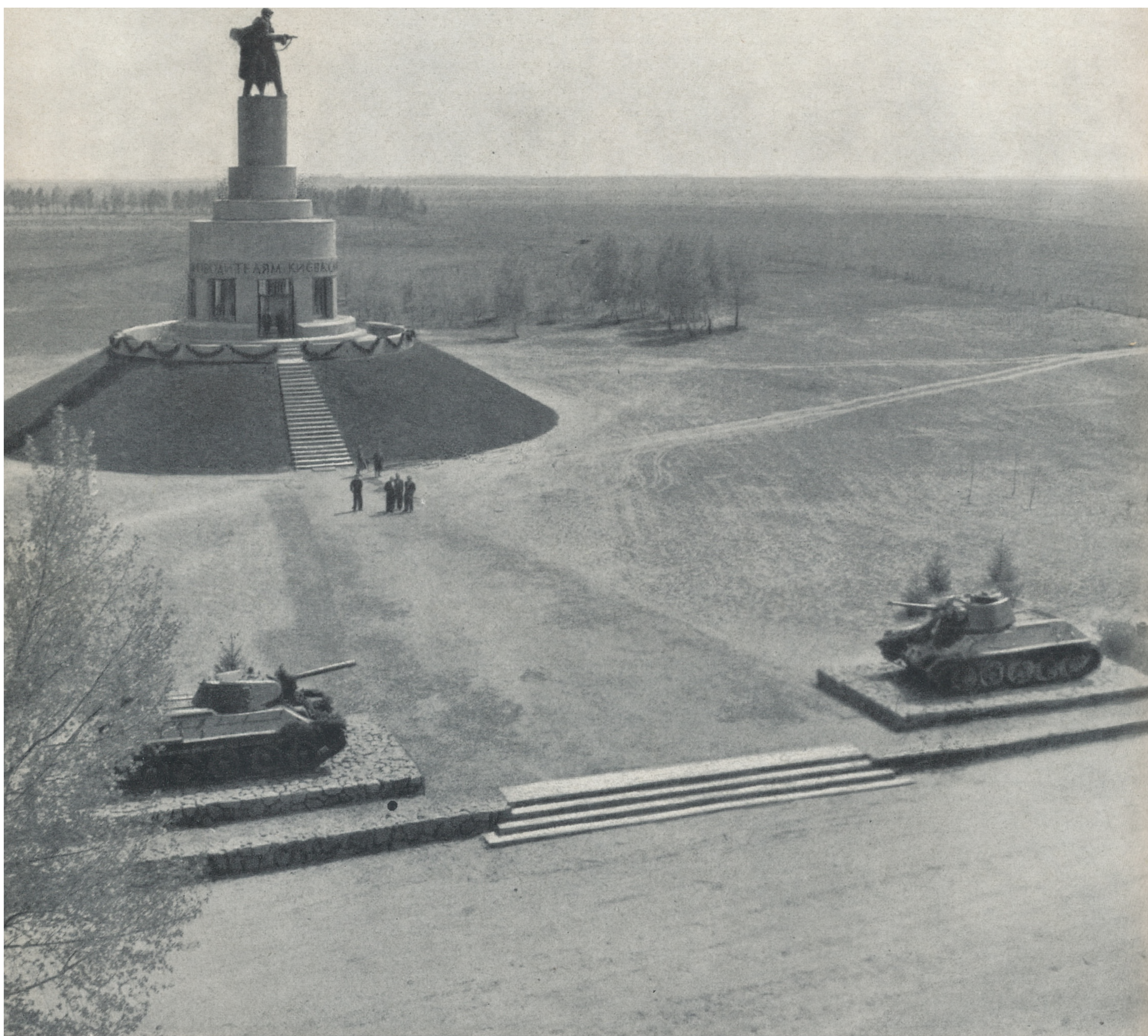
Гітлерівські вандали завдали навчальній базі київських вузів великої матеріальної шкоди. Було підірвано головний учбовий, пошкоджено хімічний і гуманітарний корпуси університету, повністю знищені три студентські гуртожитки. Фашистські загарбники зруйнували Голосіївське учбове містечко. Збитки, заподіяні сільськогосподарським вузам Києва, перевищували 70 млн. крб., технологічному інституту харчової промисловості — 24 млн. карбованців[1].

Колективи студентів і викладачів активно включились у відбудову учбових закладів. Велике піклування про відновлення роботи вузів виявили партія і уряд. Лише Київському державному університету було асигновано понад 30 млн. крб. Значну допомогу у відновленні матеріально-технічної бази вузів Києва подали вузи та громадськість братніх республік. Так, Київський університет одержав з бібліотек Москви, Ленінграда та інших міст РРФСР 187 тис. книг. Сільськогосподарська академія ім. Тімірязєва надіслала Київському сільськогосподарському інституту 3 тис. примірників наукової і навчальної літератури. Київському медінституту Челябінський обком партії надіслав для відбудови цінні будівельні мате-

[1] Журн. «Вестник высшей школы», 1947, № 11, стор. 44.

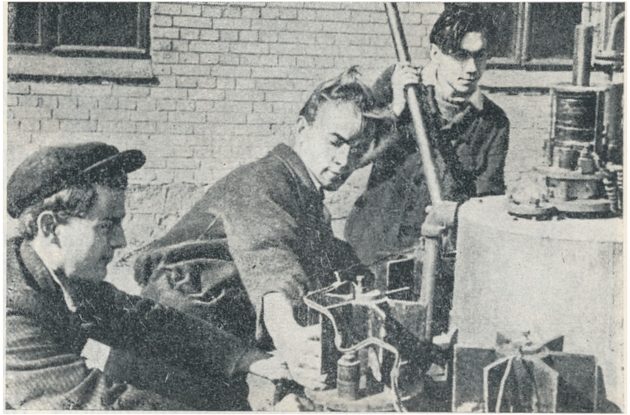
Пам'ятник Вічної Слави воїнам Радянської Армії, що загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Архітектори: А. М. Милецький, В. В. Бакланов, В. І. Новиков. 1957 р.

Пам'ятник-музей визволителям Києва в Нових Петрівцях.
Фото 1962 р.

ріали, обладнання, інструмент, а Магнітогорський металургійний комбінат виготовив 2 тис. ліжок для студентських гуртожитків.

Партія і уряд надавали великого значення відновленню роботи вищої школи, завдяки чому вже в 1944/45 навчальному році в Києві діяло 20 вузів, у яких навчалось 14,6 тис. студентів, у т. ч. багато колишніх фронтовиків. Слід відзначити, що одночасно з відбудовою довоєнних вузів у Києві було створено два нові — автомобільно-шляховий інститут та інститут інженерів цивільного будівництва.

Київський політехнічний інститут. Студенти відбудовують лабораторію електротехніки. 1944 р.

Укомплектовувалися вузи висококваліфікованими викладачами. Тільки на 80 кафедрах Київського державного університету працювали 290 науковців, серед них 13 академіків і 10 членів-кореспондентів АН УРСР, 52 професори і доктори наук, 71 доцент і кандидат наук.

Незважаючи на величезні труднощі, вже в 1945 році вузи Києва дали народному господарству понад 1350 нових молодих фахівців.

Колективи вузів вносили великий вклад у відбудову зруйнованого війною народного господарства. Близько 800 консультацій та експертиз на підприємствах столиці провели науковці Київського інженерно-будівельного інституту. Величезну допомогу виробничникам у налагодженні підприємств подали науковці політехнічного інституту.

Боротьбі з ворогом підпорядкували свою діяльність і вчені Києва. Велика кількість науковців влилась у військові підрозділи, що вирушали на фронт. Одразу ж розпочалася перебудова інститутів Академії наук УРСР у відповідності з завданнями оборони країни. Коли ворог підійшов до Києва, рішенням Радянського уряду наукові установи Академії наук УРСР були евакуйовані у східні райони країни — в Башкирію та Узбекистан. Тут за короткий час вони встановили міцні творчі контакти з місцевими вченими і промисловими підприємствами і приступили до розв'язання найактуальніших для воєнного часу завдань. Президія АН УРСР створила Науково-технічний комітет сприяння обороні, який очолив президент Академії наук УРСР академік О. О. Богомолець.

Інститути Академії наук подали дійову допомогу фронту. Зокрема, Інститут електрозварювання під керівництвом видатного вченого академіка Є. О. Патона розробив новий метод автоматичного електрозварювання під флюсом, який широко застосовувався при виготовленні корпусів танків, авіабомб, артилерійських систем. Новий метод зварювання сприяв зростанню продуктивності праці — замість однієї години, яку витрачав зварник на роботу вручну, автомат виконував її за 6 хвилин. Поліпшилась якість і міцність швів.

Згадуючи той напружений воєнний час, академік Є. О. Патон писав: «Ми не закривались у своїх кабінетах, працювали на заводах і разом з ними кували зброю перемоги. Тісний зв'язок з заводами примусив нас діяти швидше, енергійніше і набагато ініціативніше. За три роки війни інститут виконав роботу, на яку в мирних умовах пішло б 8—10 років»[1].

Науковці Інституту чорної металургії виконали важливі роботи по вдосконаленню конструкції мартенівських печей, розробили нові марки високоякісного чавуну. Академік М. М. Доброхотов розробив прогресивні методи виготовлення броньової сталі. Нову технологію виготовлення стволів для гармат впроваджено у виробництво на основі рекомендації київського вченого П. Т. Ємельяненка. Під

[1] Журн. «Україна», 1959, № 4, стор. 17.

керівництвом члена-кореспондента АН УРСР І. М. Францевича були створені цінні метало-керамічні сплави.

Важливу роботу, що мала першочергове значення для фронту, провадили також хімічні інститути АН УРСР, Інститут енергетики, Інститут гірничої механіки, Інститут фізики і математики, Фізико-технічний інститут.

Інститути відділу біологічних наук створили багато цінних медичних препаратів і розробили нові методи лікування. Академік М. Д. Стражеско детально дослідив проблему ранової інфекції і ранового сепсису. Завдяки його науковій діяльності життя багатьох тяжко поранених радянських воїнів було врятоване[1].

Інститут біохімії АН УРСР провів складні дослідження по ліквідації кровотеч за допомогою вітамінів.

Широко застосовувалась у госпіталях та інших медичних установах СРСР антиретикулярна цитотоксична сироватка, створена академіком О. О. Богомольцем. Тільки в 1943 році цієї сироватки виготовлено до 3 млн. доз, що допомогло повернути здоров'я багатьом воїнам.

В інститутах клінічної фізіології, біохімії, мікробіології близько 150 вчених працювали над проблемами охорони здоров'я, створенням різних лікувальних препаратів.

Наукові співробітники інститутів суспільних наук багато зробили у справі ідеологічного озброєння радянського народу в його боротьбі з фашизмом. Вчені Інституту історії АН УРСР створили ряд фундаментальних праць («Історія України» т. 1, «Нариси історії України» та інші), в яких висвітлювалось героїчне минуле українського народу, його боротьба з іноземними загарбниками.

Самовіддана праця вчених України дістала високу оцінку Комуністичної партії і Радянського уряду. Академікам Є. О. Патону та О. О. Богомольцю було присвоєне звання Героя Соціалістичної Праці. Багатьох наукових співробітників Академії наук нагороджено орденами і медалями Союзу РСР.

Перебуваючи в Уфі, далеко від рідних місць, українські вчені ні на хвилину не забували про Україну, постійно пам'ятали про ті питання, що стануть перед ними після вигнання німецько-фашистських загарбників. Уже тоді інститути Академії наук працювали над питаннями відбудови заводів і фабрик, колгоспів і наукових установ. При Академії наук була організована спеціальна Комісія по відбудові зруйнованого німецько-фашистськими загарбниками народного господарства УРСР.

Після визволення Києва Академія наук повернулась у столицю України. Німецько-фашистські загарбники завдали установам Академії величезних збитків. Лише в Києві сума збитків становила понад 126 млн. крб. Були зруйновані і пограбовані лабораторії і кабінети, музеї та бібліотеки. Щоб науково-дослідні інститути швидше могли відновити роботу, партія і уряд, незважаючи на важкі умови воєнного часу, вже в 1944 році асигнували АН УРСР 24 млн. карбованців.

Повернення Академії наук на Україну збіглося з відзначенням 25-річчя її існування: 26—30 вересня 1944 року відбулась ювілейна сесія. За видатні заслуги в розвитку науки, культури, техніки і виховання висококваліфікованих кадрів науковців та у зв'язку з 25-річчям АН УРСР 88 науковців нагороджено орденами і медалями, 19 — одержали Почесні Грамоти і грамоти Президії Верховної Ради УРСР.

У 1945 році був затверджений план науково-дослідної роботи Академії наук УРСР. Як і раніше, проблемам оборонного значення приділялась особлива увага, одночасно розроблялися питання відбудови народного господарства України. В цій справі велику роль відіграли інститути електрозварювання, чорної металургії, енергетики та інші, які розробляли вузлові проблеми відбудови промислових підприємств і розвитку техніки.

---

[1] Розвиток української культури за роки Радянської влади. К., 1967, стор. 197.

В роки війни багато вчених України були удостоєні Державної премії. Серед них П. П. Будников, В. В. Данилевський, А. І. Кіпріанов, О. О. Сігов, М. М. Давиденков, П. Г. Ємельяненко та інші.

Південно-Західний фронт. Члени редколегії газети «За Радянську Україну» М. Бажан, В. Василевська, О. Корнійчук. 1941 р.

Література. Напад фашистських орд на нашу країну порушив творчі плани літераторів Києва. З перших днів війни сотні письменників і журналістів пішли на фронт, щоб зброєю слова, гвинтівкою й гранатою відстоювати здобутки соціалізму. З 22 червня 1941 року не було жодного номера київських газет та журналів, в яких би не друкувалися вірші, нариси, статті, пісні про мужніх захисників Вітчизни, народних месників, трудівників тилу. Письменники Києва виступали по радіо, на численних мітингах і зборах.

Газета «Комуніст» надрукувала в ті дні вірші П. Тичини «Ми йдемо на бій», М. Рильського «Згинете від меча», Л. Первомайського «В бій». Настрій всенародної мобілізованості й твердої віри в перемогу добре передав М. Рильський:

Як мужня, одностайна сила,
Плече зрівнявши до плеча,
І хай рука, що меч схопила,
Сама загине від меча.

Письменники шукали все нових і нових форм боротьби з ворогом. У листі, схваленому на зборах київських літераторів 3 липня 1941 року, відбиті їхні думки й почуття перших днів війни: «Ми, українські письменники, представники радянської інтелігенції, вливаємо всі свої сили в єдину могутню течію, яка змиє з лиця землі ганьбу фашистського варварства. Слово радянського письменника-патріота — це бомба і прапор, це штик, спрямований в чорне серце ворога. Не лише словом, але й зброєю ми захищаємо свою землю до останньої краплі крові»[1].

На відкритих партійних зборах київських письменників 7 липня 1941 року було організовано три бригади (понад 50 чоловік), які провадили агітаційно-масову роботу на підприємствах, в установах, госпіталях столиці. 20 липня 1941 року М. Бажан надрукував у газеті «Комуніст» вірш «Клятва», який швидко став одним з найпопулярніших творів початку війни. Пізніше його часто зачитували на мітингах трудящих та у військових частинах Червоної Армії. Рядки цього вірша «Ніколи, ніколи не буде Вкраїна рабою німецьких катів» стали справжньою клятвою воїнів і трудівників тилу.

Щодня в Діючу армію виїздило все більше письменників (А. Головко, Іван Ле, А. Малишко, М. Тардов та інші), щоб узяти безпосередню участь у боях. Найчастіше вони ставали військовими кореспондентами, писали нариси, вірші, пісні про героїв фронту. Чимало тоді друкувалося також творів, присвячених народним месникам («Старий партизан» Л. Первомайського, «Мар'яна» А. Шияна, «Партизанська пісня» А. Малишка, «Партизани» Л. Дмитерка).

Ні на одну хвилину не припинялася робота київських редакцій — регулярно виходили газети «Комуніст» і «Советская Украина» (органи ЦК КП(б)У), «Літературна газета» (орган Спілки письменників України), обласна «Пролетарська правда», комсомольські та молодіжні видання. Працювали всі міські та районні бібліотеки. З матриць друкувалися «Правда», «Известия», «Красная звезда». Щоденно листоноші столиці розносили передплатникам понад 170 тис. примірників одних лише газет, а в області України з Києва відправлялося їх 1,8 млн. примірників (16 назв).

---

[1] Газ. «Комуніст», 4 липня 1941 р.

Навіть у ці напружені дні літератори міста не забували про славні роковини великих митців минулого: в газетах, по радіо, в бібліотеках були відзначені 100-річчя з дня смерті Лермонтова та 85-річчя з дня народження І. Франка.

У липні 1941 року фашистські війська підійшли до Києва. Місто перетворилося на неприступну фортецю. В рядах захисників столиці було багато письменників — одні на передньому краї, інші — у прифронтовому тилу. В місті продовжували виходити газети, друкувалися плакати, листівки, працювала радіостанція. В ці героїчні і суворі дні відбувалося багато мітингів трудящих, зборів молоді, на яких з полум'яними патріотичними промовами виступали митці художнього слова.

Після запеклих боїв радянські війська залишили Київ. Загарбникам та українським буржуазним націоналістам не вдалося втягнути у співробітництво чесних працівників радянської культури, які з тих чи інших причин не могли евакуюватися на Схід. Київські літератори — поет Микола Шпак та прозаїк Петро Радченко — пішли в підпілля, брали активну участь у партизанському русі. Влітку 1942 року вони героїчно загинули в гестапівських катівнях. Цього ж року восени в Києві був страчений гітлерівцями поет Євген Фомін.

Київські літератори напружено працювали на багатьох фронтах і в радянському тилу. В Москві, Воронежі та Уфі, де перебувало правління СРПУ, виходили газети, журнали, альманахи, збірки оповідань, нарисів, поезій, в яких письменники столиці України вміщували твори, присвячені боротьбі радянських людей проти гітлерівських загарбників, про нескорений Київ та його героїчне минуле. Тверда віра у швидке визволення рідного міста проймала кожен з цих творів. Щодня радіостанції ім. Шевченка та «Дніпро» передавали вірші, оповідання, нариси київських письменників — М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри, А. Малишка, П. Панча, Ю. Яновського та багатьох інших. Літератори Києва брали активну участь у проведенні всіх антифашистських мітингів українського народу.

6 листопада 1943 року столиця України була визволена від гітлерівських загарбників. Одразу ж у місті почало налагоджуватися літературне життя. Повернулись редакції республіканських газет, видавництва, багато письменників. Вони працювали у надзвичайно важких умовах: місто зруйноване, приміщення найбільших друкарень спалені, верстати понівечені, не вистачало електроенергії, паперу, спеціалістів поліграфії. Героїчними зусиллями київських літераторів, працівників друкарень та населення за надзвичайно короткий час відновлюється робота основних ділянок літературного життя столиці: починають працювати Спілка письменників України, редакції газет «Київська правда», «Радянська Україна», «Правда Украины», «Література і мистецтво», відкриваються бібліотеки, музеї, книгарні.

Особливо активізувалося літературне життя Києва в 1944 році. Частішими стали зустрічі письменників з читачами столиці, в яких брали участь М. Рильський, П. Тичина, П. Панч, А. Малишко, В. Сосюра, О. Копиленко, Л. Смілянський, Л. Новиченко та інші. Відновив свою роботу будинок-музей Т. Г. Шевченка, з Уфи повернувся Інститут мови та літератури АН УРСР. Розгорнули діяльність Держвидав України, видавництво АН УРСР та «Радянський письменник».

27 червня 1944 року відкрився пленум правління СРПУ. Доповідь «Українська радянська

Перший після визволення номер «Київської правди». 1943 р.

література в дні визволення України» виголосив М. Рильський. Пленум підбив підсумки роботи українських майстрів слова в «годину гніву», продемонстрував згуртованість та ідейну міць письменницької організації України. Головою СРПУ був обраний М. Рильський.

Після визволення України від окупантів зросла кількість літературних та громадсько-політичних журналів, що виходили в Києві з 1944 року. Крім органу СРПУ «Українська література» та сатиричного «Перця», в листопаді цього року побачив світ перший номер журналу «Дніпро» — органу ЦК ЛКСМУ. Навколо журналів гуртувались літературні сили столиці, вони багато зробили для виховання молодих письменників, які згодом збагатили нашу літературу високохудожніми творами.

Вже в 1944 році відновлюється добра традиція довоєнних літ — були досить широко відзначені на заводах, у клубах, бібліотеках, наукових закладах ювілеї видатних українських та російських письменників: Т. Шевченка, М. Гоголя, А. Чехова, І. Крилова, І. Котляревського, Г. Сковороди. Особливо активну участь у популяризації творчості класиків взяли викладачі вузів, критики, літературознавці.

Травень 1945 року приніс народам неосяжної Країни Рад зорю Перемоги, здобуту в кривавих битвах з найсильнішою армією у світі. В літопис безсмертних подвигів наших людей на фронті і в тилу славну сторінку вписали й українські майстри слова, серед яких почесне місце займали літератори Києва. Сотні з них були відзначені високими урядовими нагородами. Смертю героїв полягли в боротьбі з фашистськими загарбниками київські письменники К. Герасименко, Я. Качура, Л. Левицький та інші. Не повернулося з фронту також багато журналістів столиці — М. Мар'ясов, М. Афанасьєв, М. Шарабан, Т. Ананьїн, М. Кошеватський, І. Куликовський. Імена їх навічно викарбувані на меморіальних дошках в установах, де вони працювали до війни.

Музика. Готовність віддати всі свої сили і здібності справі всенародної боротьби з німецькими загарбниками виявили працівники мистецтва з першого дня Великої Вітчизняної війни. Управління в справах мистецтв при РНК УРСР сформувало штаб по художньому обслуговуванню Червоної Армії. Мистецькі організації і театри Києва посилали на фронт десятки концертних бригад.

Композитори разом з поетами напружено працювали над створенням нового, патріотичного репертуару. В перші дні війни було написано чимало бадьорих і мужніх пісень-закликів, маршів, пісень про боротьбу і помсту за понівечене війною життя мирного радянського народу, про майбутню перемогу.

Коли загроза столиці України з боку німецько-фашистських військ стала реальною, партія і уряд зробили все можливе в тих умовах для збереження основних художніх колективів і талановитих мистецьких кадрів. Чимало театрів, музичних ансамблів та композиторів було евакуйовано в глибокий тил. У братніх республіках вони знайшли теплий прийом, матеріальну й моральну підтримку. В свою чергу українські діячі мистецтва, натхнені великим почуттям дружби народів, доклали немало зусиль для розвитку культури і мистецтва братніх республік. Незважаючи на величезні труднощі, українські діячі мистецтва в міру сил і можливостей розвивали й далі свою національну музику.

В Російській Федерації (в Саратові) почала функціонувати українська радіостанція ім. Т. Г. Шевченка, яка поряд з політичним мовленням щодня передавала концерти української музики, що були своєрідним музикальним голосом України. Велику роботу по організації художнього радіомовлення провадив диригент і композитор П. Поляков. Композитор Б. Лятошинський, який викладав у саратовському філіалі Московської консерваторії, багато працював над обробками українських пісень, що виконувалися по радіо. Він створив численні солоспіви, камерно-інструментальні ансамблі, зокрема відомий фортепіанний «Український квінтет», відзначений в 1943 році Державною премією.

У Свердловську налагодила навчальну роботу Київська консерваторія. В Уфі, а потім в Іркутську працював Київський театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Поряд з російським і зарубіжним класичним репертуаром театр успішно ставив українські опери «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка», уривки з опери «Катерина». За час евакуації колектив театру провів 1800 шефських концертів у військових частинах, госпіталях, у колгоспах, на підприємствах.

В Уфі, де перебувало правління Спілки радянських композиторів України, при Академії наук УРСР на базі Інституту фольклору засновано Інститут мистецтвознавства і фольклору. У відділі музики цього інституту вели наукову роботу композитори М. Вериківський, П. Козицький, Г. Верьовка, С. Добровольський, фольклорист М. Береговський та інші. Українські композитори і музикознавці разом з башкирською мистецькою інтелігенцією влаштовували літературно-музичні вечори, концерти, публічні наукові зібрання, присвячені актуальним проблемам національної культури і мистецтва. Зокрема, урочисто було відзначено 100-річчя з дня народження основоположника української музики М. Лисенка.

П. Козицький у співдружбі з башкирськими письменниками С. Кудашем і X. Ібрагімовим написав одноактну оперу «За Батьківщину», яка була поставлена на сцені башкирського театру опери та балету в 1942 році. П. Козицький написав також сюїту для струнного квартету на теми народних башкирських мелодій, створив чимало пісень і хорів про боротьбу і подвиги радянських воїнів.

Композитор М. Вериківський завершив в Уфі працю над новою оперою «Наймичка», яка була вперше поставлена Київським театром опери і балету в м. Іркутську. Глибоко реалістична його вокальна поема для баса і оркестру «Чернець» на текст Т. Шевченка, в якій композитор правдиво і схвильовано розкрив образ відважного запорожця Семена Палія, його спогади про боротьбу з іноземними загарбниками. Значний відгук мала і його «Дума про матір-Україну» на текст М. Рильського. Кілька пісень, написаних М. Вериківським у ці роки, у вигляді листівок розповсюджувалися серед партизанів.

Композитор Г. Верьовка керував жіночим вокальним ансамблем при Уфімському Будинку Червоної Армії. Йому належить ряд популярних патріотичних пісень, зокрема пісня «Клятва» на слова М. Бажана. Після визволення від фашистських загарбників Харкова і Києва Г. Верьовка стає художнім керівником Українського державного народного хору.

В столиці Узбекистану — Ташкенті в роки війни перебувала значна група українських композиторів, теоретиків і педагогів. У Л. Ревуцького тоді навчалася талановита узбецька композиторська молодь — І. Акбаров, М. Мухамеджанова, Г. Кадиров, І. Хамраєв. Разом з творчими працівниками українського драматичного театру ім. І. Франка, що перебував на той час у Ташкенті, Л. Ревуцький допоміг поставити оперу «Наталка Полтавка» узбецькою мовою. Композитор у роки війни працював над циклом українських народних пісень, написав ряд пісень на оборонну тему («Зелений кашкет», «Солдатське слово», «За Батьківщину»). В той час у Л. Ревуцького по класу композиції закінчував узбецьку консерваторію київський композитор А. Коломієць. Він написав на основі народної узбецької музики два фортепіанні твори, в яких використав ритм узбецького ударного інструмента — дойри.

Композитор Г. Таранов викладав у філіалі Ленінградської консерваторії, що на той час перебував у Ташкенті. Тут він закінчив патріотичну оперу «Льодове побоїще» («Олександр Невський»), яку поставив у 1943 році Ташкентський театр опери та балету.

В столиці Туркменії — Ашхабаді творили композитори А. Штогаренко, Ю. Мейтус і О. Зноско-Боровський. Всі вони були міцно зв'язані з Туркменською спілкою композиторів і допомагали місцевій молоді опановувати композиторську майстерність. А. Штогаренко багато писав для Київської кіностудії, що перебувала тоді в Ашхабаді. Багато уваги композитор приділяв пісенно-хоровим жанрам.

Тоді ж він створив найбільш видатний твір того часу — кантату-симфонію «Україно моя» на тексти А. Малишка та М. Рильського. В ній органічно злилися ідеї палкого радянського патріотизму з традиціями української національної музики. Симфонія-кантата була удостоєна Державної премії.

Цікавою і плодотворною була праця Ю. Мейтуса. У співробітництві з туркменським композитором А. Кулієвим і письменником Б. Кербабаєвим Ю. Мейтус створив оперу «Абадан» на тему Великої Вітчизняної війни. Народна туркменська творчість органічно увійшла до вокальної та інструментальної тканини твору. Далі Ю. Мейтус написав і другу туркменську оперу «Лейлі і Меджнун», а також великий інструментальний твір — «Туркменську симфонію».

Композитор О. Зноско-Боровський зробив значний вклад у розвиток туркменського хореографічного мистецтва, створивши разом з композитором Велі Мухатовим на сюжет патріотичної туркменської казки балет «Акпамик». Щоб передати національні форми танцювальної музики, автори використали пісенний та інструментальний туркменський фольклор.

У столиці Казахстану — Алма-Аті плідно працював композитор М. Скорульський, який, широко користуючись мелодіями казахського фольклору, створив для симфонічного оркестру «Степову поему» та фортепіанний квінтет. О. Сандлер, працюючи в Алма-Аті, написав ряд популярних пісень до патріотичних кінофільмів.

Художнім ансамблем пісні й танцю НКВС у Тбілісі керував композитор К. Ф. Данькевич. Тут він працював над великою програмною симфонією, присвяченою матерям героїв Великої Вітчизняної війни, написав також чудовий вокальний монолог «Таня», присвячений Зої Космодем'янській.

Чимало українських музикантів і композиторів у роки війни працювали в художніх колективах, що постійно обслуговували військові частини. Так, Г. Жуковський був диригентом фронтового ансамблю пісні й танцю, І. Віленський — музичним керівником Червоноармійського фронтового театру.

Ряд композиторів і музикознавців Києва — В. Гомоляка, Г. Майборода, П. Майборода, М. Гордійчук та інші — із зброєю в руках захищали Батьківщину. Музикознавці А. Лиходій, В. Дяченко і композитор Я. Левін загинули смертю хоробрих у боях за честь і незалежність соціалістичної Вітчизни.

Театр. На боротьбу проти ненависного ворога мобілізували всі свої сили київські театральні колективи. З перших же днів війни вони розгорнули величезну художньо-масову роботу по обслуговуванню населення та бійців Червоної Армії. Актори виступали у військових частинах, військкоматах, на призовних і збірних пунктах, на вокзалах біля ешелонів, які від'їжджали на фронти, на аеродромах, палким патріотичним словом закликаючи зупинити і розгромити фашистів.

Театр ім. І. Франка війна застала в Москві під час гастролей. Звідти він виїхав спочатку до Тамбова, а потім до Семипалатинська і Ташкента. В Тамбові за короткий час, завдяки величезним зусиллям всього колективу, театр зміг виготовити нові, полегшені декорації (все декоративне оформлення театру залишилося в Києві і частково в Москві) й показати деякі з своїх вистав: «Украдене щастя» І. Франка, «Суєту», «Безталанну» І. Карпенка-Карого, «Марусю Богуславку» М. Старицького, «В степах України», «Платона Кречета» О. Корнійчука. За той же період театр дав близько 100 шефських концертів і вистав у військових частинах, госпіталях і на підприємствах. Силами театру був організований жіночий хоровий ансамбль, який брав активну участь у виїзних концертах і проіснував майже до повернення у Київ.

У Семипалатинську франківці продовжували плодотворну громадсько-політичну і художню роботу. Театр одну за одною поновлював свої вистави: «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького, «В степах України», «Правда», «Платон Кречет», «Банкір», «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, «Йшов солдат з фронту» В. Катаєва (у новій редакції), «Страшний суд» В. Кіршона, «Украдене щастя» І. Франка та інші. Але потрібні були п'єси, які б відображали героїку подій Вітчизняної війни, розкривали б беззавітну відданість радянської людини своїй Вітчизні.

Працюючи з великим напруженням, колектив у максимально короткий час підготував нові вистави — «Партизани в степах України», «Фронт» О. Корнійчука, «Російські люди» К. Симонова, «Петро Кримов» К. Фінна.

Приїхавши у Ташкент, франківці налагодили тісні творчі зв'язки з узбецькими театрами — драматичним ім. Хамзи, музичним ім. Мукімі та оперним. Творча дружба взаємозбагачувала мистецтво театрів обох братніх республік.

Невід'ємною частиною роботи театру під час війни були військово-шефські концерти. В їх програми включалися сцени з вистав поточного репертуару, твори українських і російських поетів, політичні скетчі, гуморески, українські пісні тощо. В період війни театр дав близько 900 концертів і вистав у військових частинах. На фронті діяли чотири художні бригади франківців. Бригада на чолі з Г. П. Юрою обслуговувала військові частини Південного фронту, очолювана А. М. Бучмою — Донського та Сталінградського, бригада О. М. Ватулі виїздила на Південно-Західний фронт, група Д. О. Милютенка дійшла разом з радянськими військами до Румунії, Болгарії та Угорщини.

Колектив театру дав також понад 300 концертів на підприємствах і в колгоспах.

Актори театру російської драми ім. Лесі Українки майже півтора року працювали по різних театрах Росії. Їх прізвища можна було зустріти серед виконавців концертних програм на будовах оборонних підприємств Казахстану й Узбекистану, заводах Башкирії й Уралу, прикордонних заставах Далекосхідного краю, у військових частинах, училищах, госпіталях, призовних пунктах Фрунзе, Уфи, Свердловська, Алма-Ати, Пермі, у складі фронтових бригад.

Наприкінці 1942 року колектив театру ім. Лесі Українки був зібраний в Караганді і дістав змогу продовжувати свою роботу. До 25-річчя Української РСР 25 грудня 1942 року театр виступив із спеціальною програмою — «Слово про Україну», в якій розповідалося про історію України та про героїчну боротьбу її народу. В січні 1943 року театр ім. Лесі Українки відкрив сезон п'єсою М. Ф. Погодіна «Кремлівські куранти». У Караганді були також поновлені: «Діти сонця» М. Горького, «Живий труп» Л. Толстого і здійснені нові постановки: «Навала» Л. Леонова, «Жди мене» К. Симонова, «Синя хусточка» В. Катаєва. Особливо значимою стала вистава п'єси Л. Леонова «Навала» (Режисер К. Хохлов, художник М. Духновський). Це була хвилююча вистава про суворі події Великої Вітчизняної війни, про героїзм і велич радянських людей.

У Грозному, куди в липні 1943 року переїхав театр, громадсько-художня діяльність його ще більше розширилась. Актори виступали перед бійцями військових частин, курсантами військових училищ, робітниками нафтової промисловості, в госпіталях. Серед нових вистав, здійснених на новому місці, великий успіх мала п'єса Б. Лавреньова «Пісня про чорноморців». Це була глибоко драматична вистава, яка показувала героїзм радянських моряків під час оборони Севастополя.

Велику і корисну роботу в роки Великої Вітчизняної війни провадив також Драматичний театр Червоної Армії (КОВО). Війна застала його на гастролях у Львові. За наказом командування театр повернувся до Києва і вже в липні був перетворений на похідний театр Південно-Західного фронту. Бойове хрещення його як фронтового театру відбулося на Бориспільському військовому аеродромі, куди трупа виїхала з виставою «Ключі Берліна» К. Фінна і М. Гуса.

У складних фронтових умовах театр поновив вистави: «Пархоменко» В. Іванова, «Неспокійна старість» Л. Рахманова, «Полководець Суворов» М. Бахтерєва і О. Розумовського, «Собака на сіні» Лопе де Вега, «Гроза» О. Островського, «Весілля Фігаро» П. Бомарше і створив нові: «Партизани в степах України», «Фронт» О. Корнійчука, «Російські люди», «Жди мене» К. Симонова, «Сталінградці» Ю. Чепуріна.

Особливого звучання у період Великої Вітчизняної війни набували вистави київських театрів на історичні теми, які відроджували героїку далекого і недав-

Біля пам'ятника В. І. Леніну.

Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна.

Пам'ятник учасникам Січневого збройного повстання 1918 р., які загинули в боротьбі за владу Рад. Скульптор В. П. Війнайкін, архітектор В. Г. Гнезділов. 1967 р.

нього минулого нашого народу. П'єси «Полководець Суворов», «Фельдмаршал Кутузов», «Богдан Хмельницький», «Пархоменко», «Загибель ескадри», «Любов Ярова» та інші нагадували про велич подвигу в ім'я Вітчизни, викликали почуття патріотичної гордості за свій народ, який ніколи не схиляв голови перед іноземними загарбниками.

Повернувшись у рідне місто в 1944 році, театри ім. Лесі Українки та ім. І. Франка одразу ж включилися в громадське життя. Їх майстри майже кожного дня виступали з військово-шефськими концертами, показували киянам кращі п'єси свого репертуару.

Бригада київського театру ім. І. Франка виступає перед бійцями на фронті. 1942 р.

Значний інтерес становлять композиція театру ім. Лесі Українки «Шлях перемог», присвячена остаточному розгрому фашистської Німеччини й показана в День Перемоги (режисери В. Неллі та М. Соколов), і театралізований концерт «Руська слава», присвячений історії воєнних перемог Росії протягом віків.

Образотворче мистецтво. Всі свої здібності, всю силу свого мистецтва віддавали справі перемоги над фашистською Німеччиною київські художники. Як і в роки громадянської війни, політичний плакат знову зайняв провідне місце серед інших видів образотворчого мистецтва. Відроджуючи традиції «Окон РОСТА», в Києві з перших днів війни був організований штаб по випуску плакатів та агітвікон, виконаних трафаретним способом. Образотворча пропаганда спрямовувалась на те, щоб сприяти перебудові життя радянського народу на воєнний лад, мобілізувати всі його сили на розгром підступного ворога.

Характерним для тих днів плакатом у Києві було агітвікно художників В. Литвиненка і Р. Мельничука «На тобі... українського хліба... української сталі... та землі». Художники образно показали, що на Україні фашисти дістануть не хліба, а ударів радянських багнетів, не сталі, а зливу снарядів, а замість української землі — могилу.

Благородні почуття радянського патріотизму, любові до Соціалістичної Батьківщини привели багатьох художників-киян у ряди Червоної Армії. Вони пройшли важкий шлях від західних кордонів до Волги і від Волги до фашистського лігва в Берліні. Смертю хоробрих полягли у битві з ворогом молоді талановиті київські художники-живописці Ф. Кличко, О. Нестеренко, Я. Приходько; скульптори Б. Іванов і Г. Пивоваров.

Багато творів виконали в роки війни київські художники-фронтовики. На сторінках фронтових газет «За победу!», «Вперед, за Родину!» та інших друкувалися рисунки і ліногравюри С. Єржиковського, який добровольцем пішов на фронт. У ряді станкових графічних творів («Артилеристи», «Зустріч двох фронтів під Сталінградом», «Танки наступають») він показав пам'ятні епізоди героїчних днів війни, мужність і хоробрість радянських воїнів.

В агітпоїзді Південно-Західного фронту працювали київські художники С. Отрощенко, В. Овчинников та І. Кружков. Серед агітвікон, виконаних трафаретом, і друкованих плакатів І. Кружкова виділялись «Палаюча Україна», «Місто Леніна непереможне», «Вперед, хоробрі нащадки Богдана!». Суворі дні Сталінградської битви зафіксував художник В. Овчинников у станкових графічних композиціях «Німець біля Волги», «Переправа біля Сталінграда» та інших. С. Отрощенко у сталінградських начерках відобразив героїзм бійців, а в картині «У визволеному місті Гомелі» — стихійний мітинг.

Художню цінність і досі становлять окремі фронтові праці київського живо-

писця, старшини автошляхової роти Г. Меліхова — акварель «Спрага», рисунки «У хвилину відпочинку» та «Ось вона, Шпрее». Багато фронтових зарисовок виконав художник-графік Михайло Глущенко. Кращі з них: «Бомбардують», «Повітряний бій», «Радисти», «На обороні Новоросійська».

У фронтових газетах часто друкувалися рисунки і гравюри на лінолеумі та карикатури художника-червоноармійця В. Литвиненка: «Не чекали...», «Партизанський дід-мороз на ялинці у фріців» та інші.

Цікаві фронтові зарисовки робили також київські художники А. Дев'янін («Фронтові дороги», «Смерть паліям»), В. Болдирєв («У землянці»), І. Кисіль («Ленінград в обороні»), П. Сльота («Мурманськ, землянка»), В. Стеценко («В Альпах»).

В роки війни київські художники-фронтовики брали участь у художніх виставках у Москві, Харкові, Уфі, Самарканді; влаштовувалися також персональні виставки.

Багато художників евакуювалися в глибокий тил країни. В Уфі продовжували творчу працю київські живописці О. Шовкуненко, К. Трохименко, М. Шаронов. Тут розпочав серію акварельних портретів діячів української радянської культури О. Шовкуненко, готував портретні етюди до картини «Засідання президії Академії наук УРСР в Уфі» К. Трохименко. В столиці Башкирії перебували правління Спілки радянських художників України, очолюване О. Шовкуненком, та Комітет у справах мистецтв УРСР, де заступником голови був художник О. Пащенко. Тут працювали художники В. Вовченко, М. Попенко; скульптори Ю. Білостоцький, Е. Фрідман.

У Самарканді працювали київські художники К. Єлева, О. Сиротенко та інші, які вели педагогічну роботу в Українському відділі Московського державного художнього інституту. На цьому відділі вчилися студенти Київського і Харківського художніх інститутів. З творів випускників Київського художнього інституту 1942 року виділялись картина Д. Безуглого «Бій під Каховкою» та скульптура О. Ковальова «Народний месник». У виставках оборонних плакатів і виставках, присвячених ювілейним датам Т. Шевченка, Л. Українки і М. Коцюбинського, брали активну участь і київські митці.

Творче співробітництво київських митців з художниками братніх народів сприяло дальшому піднесенню їх ідейного і мистецького рівня. Про це свідчили твори художників-киян Шовкуненка, Шаронова, Трохименка, Пащенка, Єлеви та інших, представлені на виставці, присвяченій 25-річчю Української РСР, що була відкрита в Москві в 1942 році.

Державне видавництво «Укрвидав» у Москві, навколо якого згуртувались українські художники, в 1943 році організувало виготовлення агітаційних художніх листівок, які закидалися з літаків на тимчасово окуповану фашистами територію України. Значну роботу в цьому напрямі провів художник В. Литвиненко — автор лаконічних рисунків та листівок: «Партизани частують, або новий німецький закон», виразних кольорових плакатів «Угон в рабство», «Помстимося за кров наших дітей, матерів і сестер». Над рисунками до листівок «Укрвидаву» і над плакатами працювали також київські художники В. Вовченко, О. Козюренко, К. Агніт, Г. Пустовійт, С. Самум, що було внеском у справу остаточного розгрому ворога.

«Шлях до прірви». Худ. С. Самум. 1944 р.

У 1943 році Президія Верховної Ради Української РСР надала почесне звання заслуженого діяча мистецтв п'яти українським митцям, у т. ч. киянам О. Пащенку і М. Шаронову. А в 1944 році Президія Верховної Ради СРСР присвоїла трьом українським митцям, і серед них О. Шовкуненкові, почесне звання народ-

ного художника СРСР. Це була висока оцінка і визнання творчого зростання художників Києва у роки Великої Вітчизняної війни.

Після визволення столиці Української РСР від фашистських загарбників сюди почали повертатися художники. У травні 1944 року в Києві відбувся п'ятий пленум Спілки радянських художників України і відкрита виставка творів художників Української РСР, виконаних у роки війни. Серед численних творів на виставці виділялися цикл акварелей В. Касіяна «Україна бореться», офорти М. Дерегуса «Дорогами війни», гравюри В. Литвиненка «Душогубка», «Дяденько, я боюсь», О. Пащенка «Слідами ворога», Ю. Баланівського «Месники» та інші.

На звітній виставці «Відродження Донбасу» у Києві виділялись твори живописні О. Яблонської («Відбудова домни»), ліноритн В. Литвиненка («Відродження заводу»), О. Пащенка («Доменний цех»).

Уся творча енергія митців Києва була спрямована на остаточний розгром ворога. Художники працювали й далі над випуском плакатів, агітвікон і сатиричних рисунків. В. Литвиненко створив плакат до вірша В. Сосюри «Не втекти ніколи круку від разючої шаблюки», який привертав увагу оригінальною динамічною композицією. Художник І. Літинський виконав плакат на слова М. Рильського «За плач дітей, за дим руїн, за кров братерську — на Берлін». Цілковитому визволенню території Радянської України від німецько-фашистських загарбників були присвячені кольорова автолітографія В. Касіяна «Україна вільна», плакати художників В. Литвиненка, Р. Мельничука та інших. На тему «Визволення України» художник Д. Шавикін виконав картон для гобелена, який виткали майстри народного мистецтва.

Після вигнання ворога за межі Української РСР перед плакатистами постало завдання закликати трудящих до швидкої відбудови народного господарства. М. Дерегус виконав плакат на слова Т. Г. Шевченка «Оживуть степи, озера...», який вселяв віру в силу народу. Над плакатами на теми відбудови працювали також В. Фатальчук, О. Юнак та інші київські митці.

5 серпня 1944 року столиця України урочисто відзначала 100-річчя з дня народження великого російського художника Іллі Рєпіна, творча спадщина якого тісно зв'язана з Україною. До Жовтневих свят у Києві була відкрита виставка творів російських радянських художників.

У республіканській пресі, зокрема в газетах «Радянська Україна», «Правда Украины», «Літературна газета», друкувалися малюнки художників В. Касіяна, А. Резніченка, М. Дерегуса та інших київських митців, присвячені визволенню України та поневолених фашизмом народів Західної Європи, остаточній перемозі над ворогом.

Кіно. З перших днів Великої Вітчизняної війни радянська кінематографія з честю виконувала свій патріотичний обов'язок.

Київська кіностудія художніх фільмів приступила до роботи в Ашхабаді, студія наукових і технічних фільмів[1] — у Ташкенті. Підпорядкувавши всі свої творчі сили вимогам воєнного часу, київські кінопрацівники почали на новому місці виробництво короткометражних фільмів — кіноновел. У цих творах лунав гнівний голос радянського народу, що став на захист Соціалістичної Вітчизни. У травні 1942 року Київська кіностудія в Ашхабаді випустила три кіноновели: «Квартал № 14», «Сині скелі» і «Маяк», які увійшли до «Бойового кінозбірника» № 9.

Фільм «Квартал № 14», поставлений І. Савченком за сценарієм С. Лазуріна, розповідав про злодіяння фашистських загарбників у Польщі, про стійкість польських патріотів, які чинили героїчний опір ворогові.

Фільм «Сині скелі» режисера В. Брауна і сценаристів Л. Смирнової і Ш. Гергеля відтворював подвиг чехословацьких патріотів, які знищили каральний загін фашистів.

---

[1] Київська студія наукових і технічних фільмів була заснована 4 грудня 1940 р.

Просту радянську жінку-патріотку показує фільм «Маяк», поставлений М. Донським за сценарієм П. Сєверова. Роль матері Євдокії Клименко виконала артистка В. Миронова. У цьому образі розкриваються благородні риси радянської жінки. У кульмінаційній сцені Євдокія підпалює свою хату, щоб дати сигнал військовому судну, яке мало висадити десант у тилу ворога.

Бойові кінозбірники користувалися великою популярністю, оскільки їх зміст був співзвучний настроям і почуттям мільйонів радянських людей. На екрани країни було випущено багато довоєнних фільмів Київської студії, зокрема «Щорс», «Вершники», «Богдан Хмельницький», «Велике життя», «Сорочинський ярмарок», «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка».

Одночасно митці українського кіно працювали над створенням нових фільмів. У 1942 році Київська кіностудія спільно з Ташкентською і Ашхабадською студіями випустила два фільми, присвячені героїці громадянської війни: «Олександр Пархоменко» режисера Л. Лукова і «Як гартувалася сталь» режисера М. Донського. А в 1943 році вийшли фільми, присвячені боротьбі українського народу з фашистськими загарбниками,— «Партизани в степах України» І. Савченка за сценарієм О. Корнійчука, «Райдуга» М. Донського за сценарієм В. Василевської. У цих фільмах знайшов відображення керований Комуністичною партією могутній партизанський рух, що був гнівною відповіддю народу на спробу фашистів загарбати радянську землю, підкорити собі радянських людей.

Наприкінці 1943 року О. Довженко разом з режисерами Ю. Солнцевою і О. Авдєєнком завершив роботу над великим художньо-документальним фільмом «Битва за нашу Радянську Україну». Картина показувала розорену ворогом, стражденну Україну, збуджувала ненависть до загарбників, які порушили її мирне творче життя. Пристрасний протест проти злодіянь і насильств ворога поєднувався у фільмі з непохитною вірою в кінцеву перемогу радянського народу, в майбутнє соціалістичної України, якій Червона Армія несла визволення. Дикторський текст до фільму Довженко написав сам.

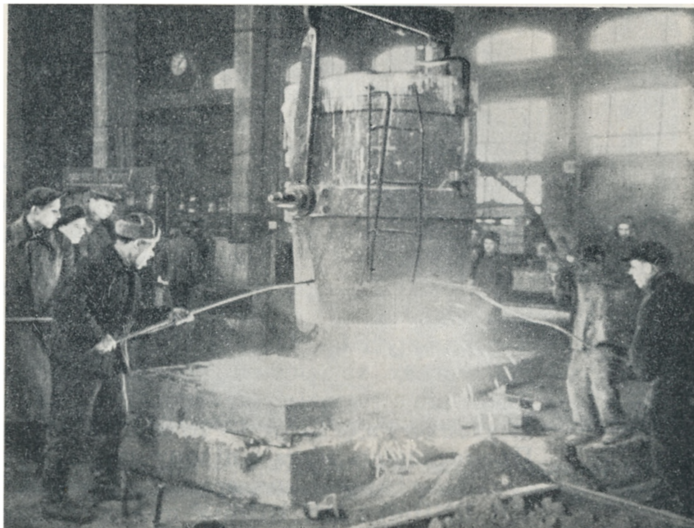
Фільм «Перемога на Правобережній Україні», створений О. Довженком і Ю. Солнцевою в 1945 році, став хвилюючим художньо-історичним документом, що розповідав про торжество українського народу, який вигнав із своєї землі за допомогою великого російського та інших братніх народів фашистських окупантів, про трудовий ентузіазм українського народу, який приступив до відбудови зруйнованих міст і сіл.

Війна вже наближалася до кінця, коли на Київській кіностудії, що повернулася з евакуації, був закінчений фільм «Нескорені», поставлений М. Донським. Сценарій написав Б. Горбатов за своєю повістю під тією ж назвою. У фільмі з великою художньою силою розкривалася моральна краса радянських людей. В образі головного героя — старого робітника Тараса Яценка — артист А. Бучма показав типові риси характеру нашого сучасника, людини, в якій величезна любов до життя поєднується з мудрістю, оптимізмом, здатністю до кінця боротися за свої переконання.

Київські кінематографісти, незважаючи на труднощі воєнного часу та евакуацію, виправдали довір'я народу і партії. За роки війни вони створили ряд творів, в яких знайшли художнє відображення чудові риси радянської людини: її героїзм, самовідданість, безмежна віра в правоту і непереможність справи будівництва комунізму.

КИЇВ У ПЕРІОД ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА І ЗАВЕРШЕННЯ БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ (1946—1958 рр.)

Сталеливарний цех заводу «Більшовик». 1949 р.

1. ТРУДЯЩІ КИЄВА В БОРОТЬБІ ЗА ВИКОНАННЯ ЧЕТВЕРТОГО П'ЯТИРІЧНОГО ПЛАНУ (1946—1950 рр.)

Після переможного завершення Великої Вітчизняної війни Радянська країна повернулась до мирного життя. «Партія і уряд,— зазначається в Тезах ЦК КПРС „50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції",— вжили енергійних заходів, спрямованих на швидку відбудову міст і сіл, які найбільше потерпіли в роки війни»[1]. До таких міст можна віднести і Київ, бо обсяг валової продукції промисловості міста становив тільки 19 проц. довоєнного рівня[2], а питома вага промисловості Києва в загальному обсязі промислової продукції республіки не перевищувала 7 процентів.

Завдання післявоєнного будівництва були визначені в «Законі про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства на 1946—1950 рр.», прийнятому Верховною Радою СРСР у березні 1946 року. Цим планом передбачалося за п'ять років не тільки відбудувати народне господарство в районах, що потерпіли від війни, досягти довоєнного рівня соціалістичного будівництва, але й перевершити його в значних розмірах. Зокрема, валова продукція промисловості країни мала зрости у 1,5 раза.

Великі перспективи в розвитку промисловості, міського господарства, культури та підвищення добробуту відкривалися в четвертій п'ятирічці перед трудящими Києва. Значне місце в плані відводилося відбудові і дальшому розвитку машинобудівних підприємств, транспорту та електростанцій, щоб їх зростання забезпечувало розвиток і інших галузей народного господарства.

Водночас передбачалося, що в Києві буде введено в дію 1 200 000 кв. м житлової площі і буде збудовано індивідуальні житла на 200 тисяч квадратних метрів. До довоєнного рівня повинна бути доведена і потужність водопроводу[3].

---

[1] 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, стор. 22.
[2] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 1—3, спр. 457, арк. 5.
[3] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 568, арк. 210, 211.

Трудящі Києва сприйняли четвертий п'ятирічний план як свою кровну справу. На всіх підприємствах, в організаціях та установах відбулися багатолюдні відкриті партійні збори, на яких обговорювалися і схвалювалися конкретні плани розвитку промисловості, транспорту і будівництва.

Організаторами мас в їх боротьбі за здійснення п'ятирічного плану виступила партійна організація міста, яка в середині 1946 року налічувала понад 30 тис. комуністів[1].

Перший рік післявоєнної п'ятирічки розпочався великим трудовим і політичним піднесенням всього радянського народу, викликаним підготовкою до виборів у Верховну Раду СРСР, зверненням ЦК ВКП(б) до всіх виборців. Скрізь — на підприємствах, транспорті і будовах розгорнулось всенародне змагання. Його наслідки стали відчутні вже в 1 кварталі, коли кияни зустріли день відкриття Першої сесії Верховної Ради СРСР — 18 березня 1946 року — перевиконанням виробничих планів. Промисловість міста в цілому виконала план першого кварталу на 102 проценти[2].

Нову хвилю піднесення змагання на вищий щабель викликали постанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про організацію соціалістичного змагання за дострокове виконання і перевиконання п'ятирічного плану.

Завдяки героїчній праці комуністів, комсомольців, всіх трудящих нові підвищені зобов'язання по перевиконанню державних планів, випуску високоякісної продукції, освоєнню нових видів продукції, по підвищенню продуктивності праці успішно здійснювалися.

Колектив одного з найбільших підприємств Києва — заводу «Ленінська кузня»–за виробничі успіхи, здобуті у травні 1946 року, завоював перше місце у Всесоюзному соціалістичному змаганні суднобудівників Радянського Союзу. До 29-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції підприємство по випуску валової продукції вже досягло довоєнного рівня[3].

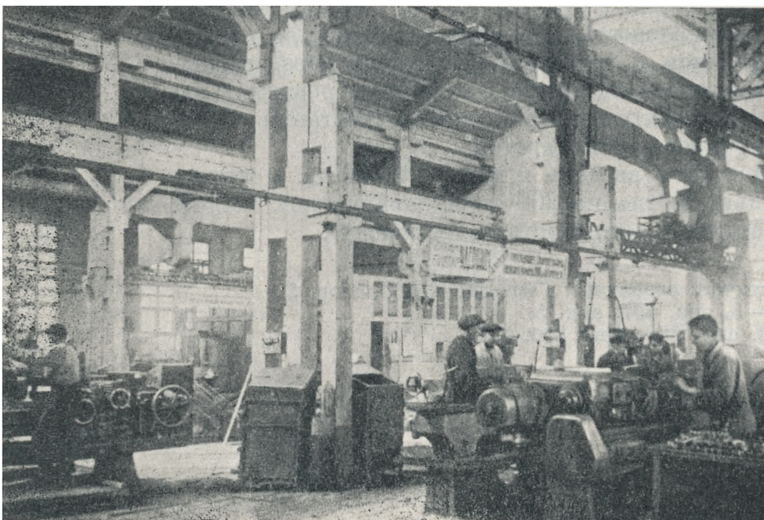
Робітники, службовці і інженерно-технічні працівники Київського ордена Трудового Червоного Прапора заводу «Транссигнал» 50-річчя свого підприємства (червень 1946 р.) відзначили великими трудовими перемогами. На цей час завод вже перевершив довоєнний рівень випуску продукції, забезпечував апаратурою механічної сигналізації і напівавтоматичного блокування залізничні станції країни. Виконавши достроково виробничу програму 1946 року, цей колектив дав на 1 млн. крб. надпланової продукції. У порівнянні з 1945 роком випуск продукції на заводі збільшився на 30,5 процента.

На верстатобудівному заводі ім. Горького, де в 1946 році було освоєно випуск модернізованих шестишпиндельних верстатів-автоматів, по три річні норми виконали розточник Лапай, свердляр Шевченко, складальник Кондраш та інші.

Високих показників в роботі домагалися і залізничники Київського вузла, які достроково виконали план першого року п'ятирічки і на 28 грудня 1946 року навантажили понад план більш як 33 тис. вагонів. Колектив Дарницького вагоноремонтного заводу (ДВРЗ) понад план за рік відремонтував 617 вагонів і 2228 колісних пар.

Високих показників у змаганні добилися працівники легкої

Відбудований інструментальний цех заводу «Ленінська кузня». 1946 р.

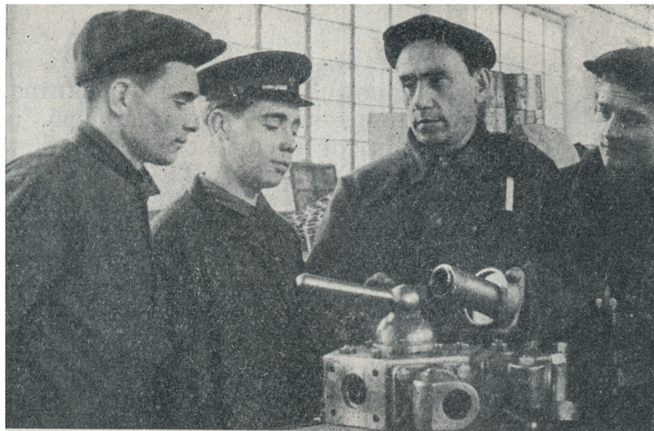

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 460, арк. 49.

[2] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 1—3, спр. 458, арк. 107.

[3] Газ. «Київська правда», 19 червня, 6 листопада та 3 грудня 1946 р.

промисловості. Колектив швейної фабрики ім. Смирнова-Ласточкіна за високі показники в роботі протягом п'яти місяців 1946 року тримав перехідний Червоний Прапор ВЦРПС і Ради Міністрів СРСР. Фабрика достроково, за 11 місяців, виконала виробничий план 1946 року. Не раз у 1946 році 1-а взуттєва фабрика виходила переможцем у змаганні серед підприємств легкої промисловості СРСР.

В. К. Семинський — передовий токар заводу «Червоний екскаватор», лауреат Державної премії, з своїми учнями. 1950 р.

Значно активізувалась виробнича діяльність комсомольців і молоді міста. Після опублікування постанови ЦК ВЛКСМ від 13 червня 1946 року «Про участь комсомольських організацій в керівництві соціалістичним змаганням молоді» Київський МК ЛКСМУ провів два міських зльоти молодих передовиків виробництва, в яких взяло участь понад 2 тис. чоловік.

Особливо великого розмаху набрав рух за створення молодіжних бригад, яких у 1946 році вже було 730. Юнаки і дівчата — члени цих бригад — показували чудові зразки праці на виробництві. По 3—4 норми щоденно виконували молодіжні бригади Р. Олійниченка, М. Лисенка та багато інших[1].

Масовість змагання, високий ентузіазм трудящих забезпечили виконання виробничої програми 1946 року на 108,7 проц. Валова продукція всієї промисловості Києва зросла проти 1945 року на 64 проц. і становила 39 проц. від рівня 1940 року. Продуктивність праці по місту зросла на 9 проц. і становила 72 проц. від довоєнного рівня[2]. Проте в 1946 році промисловість міста переживала ще багато труднощів. Зокрема, значно гальмувала розвиток промисловості недостача електроенергії. В той час як обсяг випуску валової продукції провідної галузі промисловості міста — машинобудування на кінець 1946 року вже досягнув 55 проц. довоєнного рівня, потужність міських електростанцій становила 31 проц. його. Тому скликаний в грудні 1946 року партійний актив міста поставив як найневідкладніше завдання в найближчий час ввести до ладу нові потужності на міських електростанціях і цим самим значно поліпшити енергопостачання підприємств[3].

Переборюючи труднощі післявоєнного періоду, робітники Києва, як і весь робітничий клас країни, виявили невичерпну енергію в розвитку соціалістичного змагання, яке збагачувалося новими формами, новими патріотичними починаннями. Трудящі Києва одностайно підтримали патріотичний заклик ленінградців про виконання п'ятирічки за чотири роки і дострокове завершення плану 1947 року.

Кияни, всебічно зваживши на свої можливості, зобов'язалися достроково до 30-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції виконати річний план.

В перших рядах тих, хто змагався, були комуністи. Вони виступали ініціаторами боротьби за підвищення продуктивності праці і збільшення випуску продукції. Великий вклад в справу удосконалення технологічного процесу і раціоналізації вніс колектив заводу «Точелектроприлад». Тут вперше не тільки в Радянському Союзі, а й в усьому світі виробництво точних лабораторних приладів було поставлене на конвейєр. Від цього продуктивність праці на підприємстві зросла у 8 разів. Токар київського заводу «Червоний екскаватор» В. К. Семинський, запроваджуючи швидкісне різання металу, вніс корінні зміни в технологію обробки багатьох дета-

---

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 568, арк. 14, 149; ф. 1, оп. 1—3, спр. 458, арк. 58.
[2] Народне господарство міста Києва. Статистичний збірник. К., 1960, стор. 9, 17.
[3] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 461, арк. 8, 9, 11.

лей серійного і масового виробництва. Його пропозиції, впроваджені у виробництво, дали підприємству сотні тис. крб. надпланових нагромаджень. Уже в 1946 році токар-новатор виконав свій п'ятирічний план, а до кінця п'ятирічки виконав 23 річні завдання. У 1950 році В. К. Семинського було удостоєно Державної премії. Високою продуктивністю праці відзначився і токар-інструментальник заводу «Арсенал» Г. Я. Царик. Він прискорив процес нарізки різьби в 5—6 разів. Водночас Г. Я. Царик проводив велику роботу як депутат Верховної Ради УРСР. Використовували у своїй роботі пристрої власної конструкції різьбошліфувальник заводу «Ленінська кузня» комуніст-новатор М. В. Шинкарук та багато інших винахідників і раціоналізаторів. За поточним методом організував роботу дільниці на заводі «Точелектроприлад» С. Ф. Цехмістренко.

На заводі «Арсенал» був проведений двомісячник раціоналізації, під час якого до 70 проц. робітників внесли свої пропозиції по мобілізації внутрішніх резервів. Запровадження їх у виробництво дало 2 млн. крб. економії. Кадровий робітник, учасник січневого повстання 1918 року, С. М. Опанасенко, удосконаливши технологію обробітку деталей, добився середньомісячного виробітку 500 проц. норми. Новатор-комуніст Т. Г. Прядко на обробці деталей запровадив нововведення, що дало можливість збільшити продуктивність праці в три рази і знизити собівартість виробів у два рази.

Новатори творчо застосовували у себе передові методи праці, впроваджені на різних підприємствах країни за почином М. О. Російського, В. І. Матросова, О. М. Іванова. Так, уже в 1 кварталі 1947 року на «Арсеналі» працювало 20 матросовських бригад[1], які боролися за те, щоб підтягнути всіх робітників до рівня передових. В результаті на деяких операціях виготовлення деталей продуктивність праці зросла в 10 разів.

30 роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції 500 виробничників підприємства зустріли достроковим виконанням планів. Імена передовиків виробництва В. М. Гайцана, В. І. Логвиненка, Д. П. Завідонова та ін. були занесені тоді на Дошку пошани.

Взяті соціалістичні зобов'язання арсенальці виконали з честю, і лише протягом 1947 року колектив заводу двічі завойовував перехідні Червоні прапори ВЦРПС[2].

На заводі «Ленінська кузня» за ініціативою передових робітників виробництва була введена секційна збірка корпуса судна. В 1947 році тут було запроваджено у виробництво 170 рацпропозицій з економічним ефектом близько 1 млн. крб. Крім того, заощаджено 50 т вугілля і близько 100 т коксу. Завод розпочав серійний випуск буксирних пароплавів.

Достроково, до 30-ї річниці Жовтня, виконав річне завдання завод «Більшовик», колектив якого випустив продукції майже в 2,5 раза більше, ніж у попередньому році[3]. Ще більшого успіху добився колектив заводу «Укркабель», значно перевищивши довоєнний рівень випуску продукції.

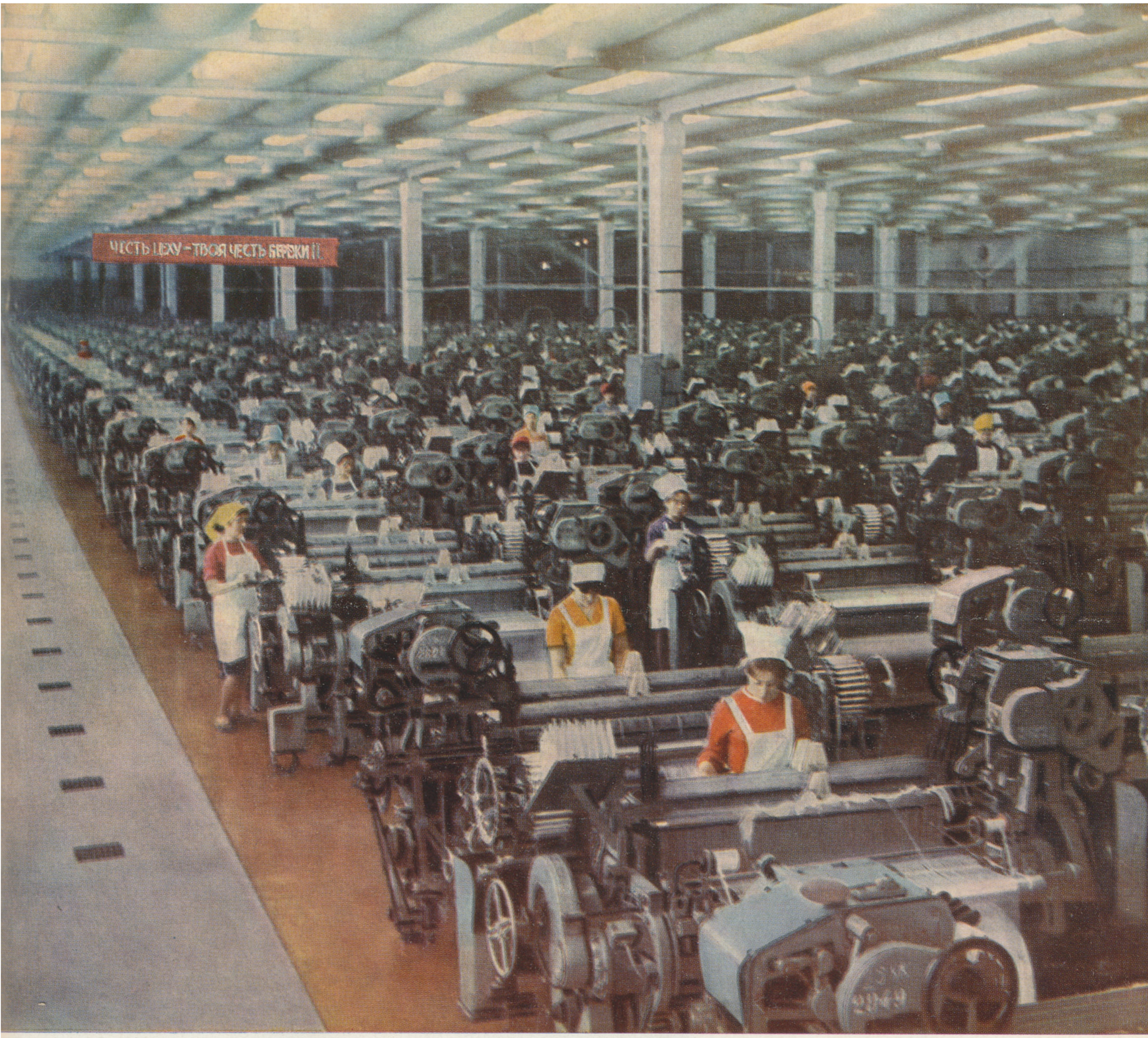
Нарощували темпи виробництва підприємства легкої промисловості та промкооперації. Чотири роки підряд першість у Всесоюзному соціалістичному змаганні підприємств харчової промисловості завоювала Київська тютюнова фабрика. На взуттєвих та трикотажних фабриках запроваджували передові методи праці закрійника московської взуттєвої фабрики «Паризька комуна» В. І. Матросова. Багато зусиль для їх поширення доклала М. Ф. Ярмоленко — депутат Верховної Ради УРСР, майстер пошивочного цеху 4-ї взуттєвої фабрики. Колектив цієї фабрики в 1947 році заощадив 353 тис. квадратних дециметрів шкіртовару, з якого було додатково пошито 16 тис. пар взуття.

---

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 892, арк. 31.

[2] «Арсенал» ім. В. І. Леніна, стор. 197.

[3] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 894, арк. 56; газ. «Київська правда», 4 листопада 1947 р.

В одному з цехів Дарницького шовкового комбінату.

Завод верстатів-автоматів ім. М. Горького.

Один з цехів заводу «Точелектроприлад».

На 200 млн. крб. продукції в 1947 році дала споживачам промислова кооперація міста.

Трудівники промисловості Києва достроково, до 24 листопада, виконали план 1947 року. Валова продукція всієї промисловості в 1947 році зросла у порівнянні з попереднім на 56,2 проц. і становила 59 проц. від довоєнного рівня. Продуктивність праці зросла відповідно на 18 проц. і становила 94 проц. від рівня 1940 року[1].

На основі досягнутих успіхів у розвитку радянської економіки підвищується матеріальний добробут трудящих нашої країни. В кінці 1947 року нормований розподіл продуктів було замінено розгорнутою державною торгівлею; одночасно було проведено грошову реформу, знижені ціни на предмети широкого споживання.

С. М. Опанасенко — передовий слюсар заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна, учасник січневого повстання 1918 р.

У лютому 1947 року вперше після Вітчизняної війни відбулися вибори до Верховної Ради УРСР, а в грудні цього ж року — до Київської міської Ради депутатів трудящих. Як і весь український народ, кияни під час виборів продемонстрували високий патріотизм, відданість і згуртованість навколо рідної Комуністичної партії. До складу міської Ради було обрано 844 депутати, з них 452 комуністи і 392 безпартійні, 322 жінки. Народні обранці, міськрада в цілому приділяла велику увагу поліпшенню добробуту трудящих. Зокрема, створені комісії міської Ради по охороні здоров'я, народної освіти, комунальна, житлова, соціального забезпечення, промисловості, торгівлі, культосвітня, будівельна, транспорту і зв'язку, впорядкування міста, сільськогосподарська, бюджетна до своєї роботи залучали актив трудящих.

Ще ширшим розгортанням соціалістичного змагання ознаменували трудящі Києва 1948 рік. Міський комітет КП(б)У, райкоми і первинні партійні організації багато уваги приділяли узагальненню, поширенню і впровадженню досвіду передовиків. Для цього скликалися міські та районні наради і зльоти новаторів. Партійні організації забезпечували широку гласність змагання, заохочували передовиків. Підприємствам, що здобували першість в змаганні, міськком партії і міськвиконком щомісяця вручали перехідний Червоний прапор. Встановлюються районні та міські Дошки пошани, Дошки показників соціалістичного змагання.

Авангардна роль комуністів на виробництві та повсякденна організаторська робота партійних організацій сприяли тому, що в соціалістичне змагання включилися майже всі робітники заводів. План січня передові колективи підприємств виконали достроково, до 25 січня. Успішно було виконано і план 1 кварталу. У ході соціалістичного змагання зміцніла і зросла творча дружба трудящих Києва з трудящими Москви, Ленінграда і інших міст нашої країни. На початку березня 1948 року колектив Ленінградського ордена Леніна і ордена Трудового Червоного Прапора заводу «Электросила» ім. С. М. Кірова звернувся до трудящих Києва з листом, в якому ленінградці вітали їх з трудовими перемогами і закликали ширити боротьбу за дострокове виконання п'ятирічки, зміцнювати братню дружбу російського і українського народів. В свою чергу кияни надіслали вітальний лист, сповнений глибокої подяки за братерську співдружбу і допомогу трудящим міста Леніна.

Робітники міст-героїв обмінювалися досвідом. Другий рік кияни-арсенальці змагались з колективами деяких ленінградських підприємств; робітники «Ленінської кузні» встановили творчі зв'язки з суднобудівниками Балтійського заводу, київські взуттєвики — з скороходівцями Ленінграда. Обмін досвідом новаторів виробництва

---

[1] Народне господарство міста Києва, стор. 9, 17.

допомагав робітникам Києва підвищувати продуктивність праці. За прикладом ленінградців кияни розгорнули соціалістичне змагання по професіях. 16-и переможцям у соцзмаганні за травень було присвоєно звання кращого робітника міста за певною професією. Особливо відзначались своєю працею слюсар І. Є. Рєзнік (з-д «Більшовик»), коваль В. Г. Трищун (з-д «Ленкузня»), сталевар М. С. Кміт (з-д «Більшовик») та ін. Кожний з них з початку п'ятирічки виконав не менше п'яти річних завдань, а І. Є. Рєзнік — 12 річних норм[1].

Широкий відгук і підтримку знайшов в Києві заклик 35-и виробничих колективів Москви про відмову від державних дотацій і переходу на рентабельну роботу. У 1948 році понад 80 київських підприємств шляхом широкого використання внутрішніх резервів й запровадження нової техніки повністю перейшли на рентабельну роботу і добилися високих показників.

На заводі «Ленінська кузня» завдяки впровадженню у виробництво ряду нових технологічних процесів трудомісткість виробів скоротилась на 29 проц., а собівартість продукції знизилась на 21,5 проц. Славний колектив цього підприємства виконав план 1948 року достроково — до 31-ї річниці Жовтня. Завод не тільки не використав державної дотації, але й дав країні надпланової продукції на кілька мільйонів карбованців. Кожний буксирний пароплав виготовлявся вдвічі швидше, ніж в 1940 році[2].

Подолавши відставання, добився значних виробничих успіхів колектив заводу «Червоний екскаватор». Під керівництвом партійної організації на заводі в 1948 році були здійснені масові заходи по виявленню і використанню внутрішніх резервів, запроваджено нові методи праці — потокова обробка деталей екскаватора, автоматичне зварювання під флюсом і ін. Це дало змогу підвищити на заводі продуктивність праці на 62 проц. і знизити собівартість продукції на 21,6 проц. План 1948 року колектив підприємства виконав до 21 вересня[3].

Колектив Дарницького вагоноремонтного заводу, запроваджуючи потоковий метод ремонту вагонів, домігся щомісячного випуску 100 вагонів замість 60 по плану.

Значних досягнень в 1948 році по освоєнню нових потужностей, механізації трудомістких процесів, впровадженню конвейєрних ліній здобули також колективи заводів «Більшовик», «Арсенал», 4-ї взуттєвої фабрики, фабрики ім. К. Маркса та ін. Взяте працівниками промисловості міста соціалістичне зобов'язання на 1948 рік по надплановому нагромадженню в сумі 150 млн. крб. було виконано достроково — до 1 грудня.

Серед борців за високі показники було чимало комсомольців і молоді міста. В ході соціалістичного змагання, що розгорнулося на честь 30-річчя ВЛКСМ, юнаки і дівчата випустили понадпланової продукції на 28 млн. крб. і дали 24 млн. крб. надпланових нагромаджень. До цієї знаменної дати 34 тис. молодих робітників Києва виконали свої річні виробничі норми, 18 тис.— по 3—4 норми, понад 3 тис. чол.—5—7 і більше річних норм. Серед молодих робітників прославилися своєю працею Г. Тондрикова, яка виконала 14 річних норм, та інші.

В роки четвертої п'ятирічки посилюється активність профспілкової організації щодо виконання виробничих планів. У серпні — вересні 1948 року проводився загальноміський огляд стану продуктивності праці в промисловості Києва. На всіх підприємствах були створені оглядові бригади (цехові, ділянок, загальнозаводські). Вони провели велику роботу по організації збору пропозицій по підвищенню продуктивності праці і зниженню собівартості продукції та поліпшенню якості продукції. На підприємствах Печерського і Ленінського районів продуктивність праці

---

[1] Газ. «Київська правда», 19 червня 1948 р.

[2] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 942, арк. 17; спр. 992, арк. 13; оп. 6, спр. 167, арк. 16.

[3] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 942, арк. 18; спр. 1270, арк. 87.

підвищилась на 21 проц. У Жовтневому районі від запровадження лише на 16 підприємствах 350 раціоналізаторських пропозицій одержано економії 1445 тис. крб., знижена собівартість продукції на 305 644 карбованці[1].

У ході соціалістичного змагання та завдяки запровадженню передових методів праці в промисловості і на будовах Києва виросли новатори, відомі всій країні. Працівники заводу «Ленінська кузня» О. Б. Байбаков (керівник робіт), Г. Ф. Солдак, І. Л. Зейгермахер, М. Т. Кальпетто, О. І. Остахов за розробку проекту і запровадження удосконаленої стандартної конструкції річкового буксиру 2 червня 1948 року були удостоєні звання лауреатів Державної премії[2].

А. Г. Чайковський — передовий токар заводу «Ленінська кузня», учасник січневого повстання 1918 р. і його син, який також працює на заводі. 1950 р.

На багатьох підприємствах столиці були сотні послідовників швидкісних методів праці. Зразок високої організації та продуктивності праці показував передовий токар заводу «Ленінська кузня», учасник січневого повстання, старий комуніст А. Г. Чайковський. Він достроково виконав свій п'ятирічний план і в 1948 році вже працював на рахунок п'ятої п'ятирічки[3].

Творчою працею робітників, інженерно-технічних працівників на ряді підприємств Києва було організовано випуск багатьох нових видів продукції. Лише на заводі «Більшовик» було освоєно 40 нових апаратів і машин.

Трудівники промисловості Києва достроково, до 3 грудня, виконали план третього року четвертої п'ятирічки, випустивши продукції на 42,4 проц. більше, ніж в попередньому. Провідна галузь промисловості міста — машинобудування вже перевершувала щомісячний рівень виробництва 1940 року на 7,6 проц. Продуктивність праці робітників у промисловості виросла у порівнянні з попереднім роком на 11,7 проц. і перевершила довоєнний рівень на 4 проц. Понад 100 підприємств Києва по випуску валової продукції добилися ще кращих показників.

Гідний вклад у справу успішного виконання завдань п'ятирічки вносили і працівники транспорту. Старший машиніст депо ім. Андрєєва З. М. Гора-Гороховський виступив ініціатором водіння великовагових поїздів. Його бригада довела місячний пробіг локомотива до 9 тис. км при плані 6200 км, заощадивши 11 т палива. Працівники Київського залізничного вузла лише за 1948 рік збільшили вантажні перевезення на 34 тис. вагонів.

Передові методи навантажувально-розвантажувальних робіт запровадив механізатор річкового порту Я. М. Ровний, завдяки цьому продуктивність праці зросла у 2,5 раза. А в цілому працівники порту переробили вантажів на 226 тис. т більше, ніж у 1947 році.

Водночас в роботі промисловості міста ще були і недоліки. Зокрема, недостатньо використовувалось нове обладнання. Не по всіх показниках виконувався план капітального будівництва.

Керуючись рішеннями XVI з'їзду КП(б)У (січень 1949 рік), що став видатною подією в житті трудящих Радянської України, партійні організації міста посилили масово-виховну роботу серед робітників, більш наполегливо боролися за широку механізацію і удосконалення виробництва.

Партійна організація Києва значно зросла і на кінець 1949 року налічувала

---

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 1298, арк. 13, 28—30; спр. 1064, арк. 86—89.
[2] Завод «Ленинская кузница», К., 1967, стор. 237—238.
[3] Газ. «Київська правда», 13 січня і 6 листопада 1948 р.

53 223 комуністи, на 15 700 чол. більше, ніж було перед початком Вітчизняної війни. Безпосередньо на виробництві працювало 18 тис. комуністів, вони були активними учасниками і організаторами соціалістичного змагання на заводах, фабриках і будовах міста.

У Києві, як і по всій країні широкого характеру набрав рух за прискорення оборотності оборотних коштів, розпочатий за прикладом передових колективів Москви і Московської області. Ця боротьба дала можливість київським підприємствам у 1949 році видати додаткової продукції на 75 млн. карбованців.

За почином відомого передовика країни О. С. Чутких в місті швидко розповсюджується патріотичний рух за випуск продукції лише відмінної якості. В результаті на середину 1949 року на підприємствах Києва налічувалося більше тисячі бригад відмінної якості. На заводі «Ленінська кузня» з 24 таких бригад 16 одержали особисті клейма і здавали продукцію без пред'явлення її до відділу технічного контролю. На заводі «Арсенал» шість бригад відмінної якості об'єднували 324 робітників. Високих показників тут досягли бригади І. С. Васильківського, М. С. Кузнецова, С. М. Сахарова та інших.

Великого розмаху набрало соціалістичне змагання за професіями. Зокрема, тільки за звання кращого майстра у виробництві змагалося близько 10 тис. чоловік. На кінець 1949 року налічувалося понад 30 підприємств, де всі робітники виконували і перевиконували свої норми виробітку.

Далі зростала активність у соціалістичному змаганні комсомольців та молоді Києва. На відзнаку 30-річчя ЛКСМУ (червень 1949 р.) в соціалістичному змаганні взяли участь понад 45 тис. молодих працівників, 1200 комсомольсько-молодіжних бригад, з яких 600 здобули звання бригад відмінної якості. В цілому в місті було 31 тис. юнаків і дівчат, які з початку п'ятирічки виконали 4—5 річних норм[1].

Завдяки наполегливій праці всіх трудівників міста, постійному піклуванню про відбудову промисловості з боку Центрального Комітету, Радянського уряду та великій організаторській роботі міської партійної організації у 1949 році було досягнуто вирішальних успіхів у розвитку економіки Києва.

Річний план по випуску валової продукції промисловість міста виконала достроково — до 12 грудня і вже в жовтні цього року досягла 104 проц. середньомісячного обсягу виробництва, запланованого на 1950 рік. Обсяг валової продукції всієї промисловості Києва становив 105 проц. проти 1940 року, а машинобудівна та металообробна промисловість перевершила довоєнний рівень на 29,4 проц. В результаті запровадження нової техніки і поліпшення технології виробництва продуктивність праці за 1949 рік виросла на 14,8 проц. і перевершила довоєнний рівень на 26,8 проц. Зниження собівартості товарної продукції на 4,4 проц. дало державі 128 млн. крб. надпланових нагромаджень[2].

Трудовими зусиллями енергобудівників на 3 місяці раніше встановленого урядом строку на міській ГЕС-2 було введено в експлуатацію турбогенератор потужністю в 24 тис. квт. В результаті значно поліпшилося постачання електроенергією міста. Потужність енергосистеми на цей час перевершила довоєнний рівень.

Успішно справилися з виробничими завданнями залізничники Київського вузла: понад план відправлено 8,5 тис. і вивантажено більше 17 тис. вагонів. Річковий порт на цей час вже перевершив довоєнний рівень переробки вантажів[3].

Досягнуті успіхи в 1949 році створили передумови для нових трудових перемог у наступному році п'ятирічки.

---

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 6, спр. 163, арк. 15.

[2] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 7, спр. 3, арк. 10—11; Народне господарство міста Києва, стор. 9, 17.

[3] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 6, спр. 10, арк. 5; ф. 1, оп. 7, спр. 3, арк. 11, 12, 71; спр. 3-а, арк. 148, 228.

Партійна організація Києва, очолюючи трудове піднесення працівників усіх ділянок народного господарства міста, першочергову увагу зосередила на поліпшенні керівництва соціалістичним змаганням. Особливе значення мала організована в середині 1950 року з ініціативи міськкому партії взаємоперевірка підприємствами ходу виконання соціалістичних зобов'язань. До взаємоперевірки, що тривала близько 2 місяців, було залучено кілька тисяч активістів. На багатьох підприємствах здійснювався перехід від індивідуальних передових методів роботи до організації суцільних новаторських бригад, дільниць та цехів.

Ініціатором боротьби за впровадження цих нових методів соціалістичного змагання знову виступив колектив заводу «Арсенал». Партійна організація заводу, що на початку 1950 року налічувала 577 комуністів (з них близько 70 проц. працювали безпосередньо на виробництві), очолила патріотичний рух робітників, інженерно-технічних працівників за перетворення заводу в підприємство передовиків. Соціалістичним змаганням тут було охоплено всіх робітників. 21 бригаді було присвоєно звання бригад відмінної якості, 111 виробничників удостоєно звання «відмінник якості». Робітники провідних професій змагалися з передовиками підприємств Москви і Ленінграда. Зокрема, майстри передових дільниць комуністи В. М. Ушаков, О. І. Дмитрієв, робітник О. М. Шведський змагалися із знатним майстром країни М. О. Россійським.

В роботі машинобудівних заводів особливе місце займало поширення досвіду швидкісного різання й обробки металу. Застосування швидкісної обробки металу дало змогу колективу заводу «Ленінська кузня» значно збільшити випуск продукції з наявного устаткування, внаслідок чого на окремих ділянках виробництва продуктивність праці підвищилась в 3—4 рази. У 1950 році завод «Ленінська кузня» випустив продукції на 21,2 проц. більше, ніж у попередньому, дав понад план 3,5 млн. крб. економії. На заводі ім. Горького працювало 150 токарів-швидкісників, послідовників В. К. Семинського, до 80 проц. деталей тут було переведено на швидкісну обробку, що значно знизило трудомісткість робіт. На цьому заводі славилася високопродуктивною працею бригада новаторів, очолювана токарем В. І. Тертичним, яка щомісяця перевиконувала норми виробітку в 2,5—3 рази. На машинобудівному заводі «Головхарчомашу» високі якості токаря-швидкісника показував комуніст Ю. Р. Скоробогатько, який в 1950 році виконав 2,5 річної норми.

Ініціатором швидкісних плавок на заводі «Більшовик» виступив сталевар А. Т. Фріч, який окремі плавки при відмінній якості продукції давав за 3,9 години замість 6 за нормою. На кінець 1950 року на його рахунку було 12 річних норм. Завдяки запровадженню передових методів праці колектив чавуно-ливарного цеху заводу «Більшовик» починаючи з серпня 1950 року 2 дні кожного місяця працював на заощаджених матеріалах, а колектив котлоапаратного цеху за останні чотири місяці 1950 року заощадив до 100 т металу. 58 бригад підприємства здобули звання бригад відмінної якості, 368 робітників виконали від 6 до 20 річних норм[1].

Одним з важливих джерел підвищення продуктивності праці, скорочення виробничого циклу стало впровадження на підприємствах розрахунково-технічних норм.

Нові методи праці передовиків виробництва країни були широко підхоплені на підприємствах взуттєвої, трикотажної і харчової промисловості міста. Передовики-взуттєвики Києва і Москви вступили в соціалістичне змагання між собою. На 4-й взуттєвій фабриці в соціалістичне змагання за випуск високоякісної продукції включилися 38 бригад. Дільниці, якими керували майстри депутат Верховної Ради УРСР М. Ф. Ярмоленко, товариші Іванова, Дубинська, систематично випускали майже 100 проц. продукції першим сортом. Колектив взуттєвої фабрики в другому півріччі 1950 року чотири дні працював за рахунок заощаджених матеріалів. На 1-й взуттєвій фабриці більше половини виробничників випускали лише перш

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 7, спр. 58, арк. 91; газ. «Київська правда», 30 серпня 1951 р.

сортну продукцію. Високих показників в роботі здобула робітниця фабрики комсомолка М. А. Сніжко. Лише в грудні 1950 року вона заощадила стільки матеріалів, з яких додатково можна було виготовити 78 пар взуття.

Колектив швейної фабрики ім. Смирнова-Ласточкіна достроково, до 7 листопада, виконав річний план по валовій продукції на 105,4 проц. і перевиконав завдання по сортності продукції. Застосовуючи метод Л. Г. Корабельникової та Ф. М. Кузнецова, колектив фабрики до 33 роковин Жовтня заощадив понад 11 тис. м тканин. Особливо відзначилися в соціалістичному змаганні за комплексну економію бригада Т. В. Толстої. На фабриці ім. Рози Люксембург найвищих показників добилася бригада О. А. Ровної.

Значних успіхів добилися і колективи харчових підприємств Києва, де широко впроваджувався досвід майстрів Московської фабрики «Червоний Жовтень», лауреатів Державної премії В. І. Санаєва і В. Д. Семенова. У вересні 1950 року москвичі побували на фабриці ім. К. Маркса, де ділилися з киянами-кондитерами своїм досвідом. Застосувавши і збагативши метод москвичів, бригада майстра-новатора фабрики ім. К. Маркса В. Крюкова домоглася виробітку 6—7 т карамелі при нормі 4 т, майже зовсім було ліквідовано відходи у виробництві. Високих показників добилися і бригади майстрів І. Л. Саксонова, В. О. Фокіна, Н. К. Чернишова, Л. М. Німенької та ін. Досягнення робітників — новаторів фабрики ім. К. Маркса по випуску високоякісної продукції при найменших відходах стали надбанням кондитерів всієї країни.

В завершальному році четвертої п'ятирічки соціалістичним змаганням було охоплено 95 проц. всіх трудівників столиці України. Під кінець року в місті нараховувалося близько 22 тис. робітників, які виконали від 5 до 26 річних норм. В ході соціалістичного змагання понад 16 500 молодих робітників виконали від 5 до 10 річних норм, а більше 300 — понад 10 річних норм. Високопродуктивною працею відзначалися робітники-комсомольці В. Матата (з-д «Червоний екскаватор»), В. Тремко (з-д «Арсенал»), М. Манько (з-д «Більшовик») та інші.

Широке розгортання соціалістичного змагання та запровадження передових методів праці на всіх підприємствах міста забезпечили успішне виконання завдань четвертої п'ятирічки. Обсяг валової продукції промисловості Києва за 1946—1950 рр. зріс у 5,7 раза і перевищив рівень 1940 року на 36 проц. Продуктивність праці робітників у промисловості за роки п'ятирічки підвищилася майже в 2 рази, перевищивши довоєнний рівень на 39 проц.[1]

За роки післявоєнної п'ятирічки в Києві було проведено велику роботу по підготовці кваліфікованих кадрів робітників, здатних виконати складні виробничі завдання. В місті працювало 29 училищ та шкіл трудових резервів, які за п'ятирічку підготували 28 790 молодих спеціалістів різних галузей. Крім того, проводилося виробничо-технічне навчання робітничих кадрів безпосередньо на підприємствах. Таким шляхом в Києві лише в останньому році п'ятирічки близько 86,6 тис. робітників та інших працівників підвищили свою кваліфікацію. В цілому під кінець п'ятирічки чисельність робітників і службовців перевершила довоєнний рівень і становила 372,5 тис. чоловік[2].

Відбудова і дальший розвиток промисловості Києва у першій післявоєнній п'ятирічці здійснювалися на новій технічній основі. Підприємства міста одержали набагато більше устаткування, ніж вони мали до війни. Досить зазначити, що вже в 1947 році кількість верстатообладнання становила 176 проц., а верстатів-автоматів — 362 проц. проти довоєнної[3]. За цей час у Києві були збудовані нові підприємства і освоєно виробництво багатьох нових видів продукції. Зокрема, був спору-

---

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 7, спр. 57, арк. 9, 10; Народне господарство міста Києва, стор. 9, 17.

[2] Народне господарство міста Києва, стор. 71, 81, 82.

[3] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 983, арк. 124.

жений великий мотоциклетний завод, ряд підприємств будівельних матеріалів, Дарницький шовковий комбінат, реконструйовано на новій технічній основі судоремонтний і судобудівний завод.

На кінець п'ятирічки в столиці Радянської України провідною галуззю промисловості дедалі більше ставали точне машинобудування та металообробка, розширювалося транспортне машинобудування. Особливо значного розвитку досягло точне приладобудування. В Києві була створена електротехнічна промисловість. Підприємства точного машинобудування освоїли випуск апаратури для харчової промисловості, лабораторного та медичного устаткування. Заводи міста постачали електроприлади, електроапаратуру, верстати та інші машини як різним підприємствам Радянського Союзу, так і соціалістичних країн.

Водночас у Києві дальшого розвитку набрала легка промисловість, значно розширилося виробництво взуття, трикотажу, одягу. Налагодилася робота деревообробної промисловості та виробництва меблів. На основі оснащення досконалішою технікою різко збільшився випуск продукції на київському склотермосному заводі. Відбудовано і на основі нової техніки докорінно реконструйовано київські підприємства харчової промисловості: кондитерську, макаронну, тютюнову фабрики, м'ясокомбінат і інші.

Далі зростала поліграфічна промисловість: збудовано фабрику кольорового друку, реконструйовано книжково-журнальну фабрику. У 1950 році була введена в експлуатацію перша черга нової кінокопіювальної фабрики.

Достроково виконали плани вантажних робіт залізничники Київського вузла і колектив річкового порту. В 1950 році було здано в експлуатацію електрифіковану ділянку залізниці Київ — Боярка та новий залізничний міст через Дніпро.

Велике значення для дальшого розвитку народного господарства міста та поліпшення побуту трудящих мало будівництво газопроводу Дашава — Київ і газифікація столиці України. Підготовчі роботи по використанню в народногосподарських цілях природного прикарпатського газу було розпочато Академією наук Української РСР ще на початку 1941 року. Проте війна і тимчасова окупація республіки перервала цю важливу справу. 29 грудня 1944 року Державний Комітет Оборони прийняв постанову про газифікацію Києва. У відповідь на піклування Комуністичної партії та Радянського уряду про добробут трудящих кияни з 1946 року активно включилися в роботу по спорудженню газової мережі. Близько 100 тис. чоловік працювали на копанні траншей для дворової і вуличної мережі. Вони у 1946—1947 рр. виконали понад 40 проц. земляних робіт. Київський обком партії тільки у 1947 році відрядив 125 комуністів, а міськком ЛКСМУ — одну тис. комсомольців на будівництво газової мережі та на виготовлення газової апаратури. Комуністи і комсомольці стали організаторами соціалістичного змагання серед колективу газифікаторів. З ініціативи колективів заводів «Арсенал», «Ленінська кузня» з Києва на допомогу будівникам газопроводу Дашава — Київ виїхало 250 фахівців, об'єднаних у 30 комплексних бригад, а також 45 зварювальників. Ряд підприємств міста, і зокрема заводи «Більшовик», «Транссигнал», «Червоний екскаватор», судоремонтний та ін., постачали будівництву інструменти і устаткування. Замовлення будівельників газопроводу Дашава — Київ виконували багато підприємств республіки і Радянського Союзу.

Завдяки трудовому героїзму будівельників вже у 1948 році було достроково завершено будівництво траси газопроводу. 17 листопада Київ одержав перший газ. В 1948 році було газифіковано близько 19 тис. квартир, 2 електростанції і 15 підприємств, а на кінець п'ятирічки — 60 тис. квартир, 62 промислові підприємства, 129 комунально-побутових установ і 44 школи[1]. Газ замінив понад дві третини потрібного місту палива.

---

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 6, спр. 41, арк. 39, 106; газ. «Київська правда», 28 грудня 1948 р.

У роки післявоєнної п'ятирічки великий трудовий героїзм здійснили робітники-будівельники. Комуністична партія і Радянський уряд проявили велике піклування про відбудову столиці Радянської України. В 1946—1950 рр. капітальні вкладення в житлове будівництво Києва становили 717,5 млн. крб. (у цінах на 1 липня 1955 р.).

У перші післявоєнні роки були відбудовані майже всі уцілілі «коробки», що дало можливість у значній мірі задовольнити потреби в житлі. Для розгортання житлового будівництва у Києві була значно розширена база виробництва будівельних матеріалів. Зокрема, за післявоєнні роки стали до ладу підприємства будівельних матеріалів — заводи гіпсових дощок, шлакоблоків, асфальтових плит, завод по виробництву цегли сухого пресування та інші. На будовах столиці працювало понад 30 тис. робітників, з них 2140 комуністів. Під керівництвом партійних організацій серед робітників-будівельників розгорнулося соціалістичне змагання за успішне виконання планів, підвищення рівня механізації будівельних робіт, поліпшення якості роботи і зниження собівартості. На суботниках і недільниках по відбудові міста брали участь десятки тисяч киян.

Серед будівельників у післявоєнні роки славився своїми трудовими досягненнями знатний муляр дарницької будівельної дільниці І. М. Рахманін. Застосовуючи нові методи кладки цегли та правильно розподіляючи працю між членами своєї бригади, І. М. Рахманін досягав рекордної продуктивності праці. Так, 30 січня 1946 року його бригада у складі 17 «трійок» уклала за зміну 154 100 цеглин. У 1947 році бригада І. М. Рахманіна лише за п'ять вахт заощадила 5820 людино-днів, що дало можливість додатково спорудити будинок площею 634 кв. метри[1].

Методи праці передовика широко наслідували будівельники Києва та інших міст країни. Кращі київські будівельники підтримували зв'язки з передовими будівельниками Москви, Брянська та ін. міст. Це був яскравий прояв творчої співдружності українських і російських робітників і взаємної допомоги братніх народів у боротьбі за дострокове виконання планів першої післявоєнної п'ятирічки. На будовах столиці України в спеціально організованих школах у неробочий час муляри навчалися у І. М. Рахманіна методам швидкісної кладки цегли. На кінець п'ятирічки у місті налічувалося понад 6 тис. будівельників-новаторів, які значно перевиконували норми виробітку. Близько 90 проц. будівельників дарницької дільниці стали послідовниками Рахманіна. Серед тих, хто тут успішно впровадив швидкісні методи праці, були муляри М. Прохоренко, Г. Ступа, Г. Бондар, теслярі тт. Стоцький, Рибаков, Гребінкін. Серед молодих будівельників міста славилася Д. Петриченко (трест «Хрещатикбуд»), яка в результаті наполегливої праці оволоділа чотирма будівельними спеціальностями, щодня виробничі завдання виконувала на 350—400 процентів[2].

І. М. Рахманін за четверту п'ятирічку виконав 26,5 річної норми. В 1950 році за новаторські прийоми роботи він був удостоєний Державної премії.

В ході соціалістичного змагання виросли кадри новаторів-будівельників. В 1950 році на будовах столиці поширюється метод роботи кращого муляра «Київжитлобуду» Ф. І. Кравчука, який, освоївши кладку стін з одночасним облицюванням керамічними плитами, домігся високої продуктивності праці. Застосовуючи передові методи праці, по 3—5 норм за зміну виконували каменярі тт. Болховський, Мартиненко, Кулешін, Кретов, Приволенко, столяр Мазрук, штукатур Волобуєв та багато інших новаторів[3]. Сотні будівельників за п'ятирічку виконали по 10—12 норм.

Механізація виробничих процесів, підвищення продуктивності праці сприяли тому, що багато будівельних організацій стали рентабельними. В 1950 році лише

---

[1] Газ. «Київська правда», 3 лютого 1946 р.; Высокопроизводительный метод кирпичной кладки И. М. Рахманина. М., 1951, стор. 7—14.

[2] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 9, спр. 115, арк. 12; оп. 3, спр. 568, арк. 14; газ. «Київська правда», 23 липня і 2 листопада 1949 р., 9 квітня 1950 р.

[3] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 9, спр. 115, арк. 12.

56 будівельних організацій добилися здешевлення робіт на 14 проц. і дали державі 30 млн. крб. економії.

За роки четвертої п'ятирічки в Києві введено в дію 886,8 тис. кв. м житлової площі. Крім того, населення за допомогою державного кредиту спорудило індивідуальних житлових будинків загальною площею 149,9 тис. кв. м. Тільки в останньому році п'ятирічки будівельники Києва здали в експлуатацію житлових будинків площею 213,4 тис. кв. м[1]. Понад 3 тис. сімей одержали нові квартири і понад 5 тис. робітників поселилися в добре влаштовані гуртожитки.

І. М. Рахманін — знатний муляр Дарницької будівельної дільниці, лауреат Державної премії, на уроці у ремісничому училищі. 1950 р.

Проте п'ятирічний план по житловому будівництву не було виконано. Серед новобудов п'ятирічки значне місце у Києві займали школи, будинки культури, кінотеатри, лікарні, аптеки, дитячі ясла і садки, крамниці, майстерні і павільйони побутового обслуговування тощо.

XVI з'їзд КП(б)У визнав забудову головної магістралі Києва — Хрещатика — важливим завданням партійних і радянських організацій України, а 19 серпня 1950 року Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про забудову вулиці Хрещатик в м. Києві», якою визначалися завдання на період з 1950 по 1954 рік.

Для успішного розв'язання завдань четвертого п'ятирічного плану велике значення мала творча співдружба працівників науки й виробництва.

В 1949 році в Києві нараховувалося близько 30 тис. науковців та інженерно-технічних працівників. З метою посилення пропаганди технічних знань цього ж року в Києві було відкрито Будинок техніки.

Особливо відзначався колектив інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона, який успішно впроваджував свої наукові досягнення на багатьох підприємствах. На основі розробок видатного радянського вченого лауреата Державної премії академіка Є. О. Патона споруджені унікальні мости на Волзі і на Москві-ріці, на Дніпрі і Дунаї. Метод автоматичного електрозварювання справедливо названий «патоновським». Наукові працівники цього інституту в галузі електрозварювання здобули великих досягнень і далеко випередили рівень закордонної техніки. За чотири післявоєнні роки в інституті було виготовлено для підприємств 717 автозварювальних апаратів власної конструкції і 70 потужних зварювальних трансформаторів з дистанційним керуванням. Наукові співробітники підготували понад 400 електрозварників і наладчиків автозварювальних установок. Велику допомогу підприємствам надав і Інститут чорної металургії, який розробив метод захисту труб від корозії, що дало можливість продовжити строк зберігання устаткування газопроводу Дашава—Київ в землі до 20—25 років. Наукові висновки академіка М. М. Доброхотова щодо поліпшення якостей сталі широко застосовувались на заводах «Більшовик» та ім. Лепсе. За активною участю науковців Інституту економіки АН УРСР в цехах заводів «Транссигнал», «Укркабель» було впроваджено господарський розрахунок, поліпшилась культура виробництва. Наукові працівники Інституту біохімії (директор — академік О. В. Палладін) розробили швидкісний метод визначення вітамінів «А», «Д», «Є» в сировині і готовій продукції, чим була подана велика допомога підприємствам «Укрвітамінпрому».

---

[1] Народне господарство міста Києва, стор. 42, 85.

Серйозну допомогу промисловим підприємствам і будовам столиці подавали вищі учбові заклади міста. Кафедри Київського ордена Леніна політехнічного інституту (КПІ) підтримували тісні творчі зв'язки з заводами «Більшовик», «Ленінська кузня», «Червоний екскаватор», ім. Горького, «Точелектроприлад», ГЕС-2 та ін. Тільки в 1949 році викладачі цього вузу прочитали для робітників та інженерно-технічних працівників міста 356 лекцій, провели 108 експертиз і дали 560 консультацій з питань нової техніки. Водночас до читання лекцій для студентів залучалися новатори виробництва. З ініціативи наукових працівників політехнічного інституту для практичного розв'язання завдань виробництва створюються комплексні бригади, до складу яких входять як науковці, так і новатори київських заводів. На заводі «Ленінська кузня» при допомозі кафедр КПІ було впроваджено прогресивні методи зварювання корпусів суден, розширено застосування швидкісної обробки металів, в результаті продуктивність праці збільшилась в 1950 році в 3—4 рази. Наукові працівники Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка і особливо кафедри фізичного і хімічного факультетів мали тісні зв'язки та надавали допомогу працівникам заводів «Арсенал», «Більшовик» та склотермосного.

Під кінець п'ятирічки співробітництво працівників науки і виробництва проявлялося у формі соціалістичних договорів, що укладалися науковими працівниками не лише з підприємствами, а й з окремими передовими робітниками. Конкретна і цілеспрямовуюча спільна праця наукових працівників, передових робітників, інженерів і техніків сприяла кращому впровадженню досягнень науки у виробництво.

Успішне виконання виробничих планів, велика організаторська робота міської партійної організації, повсякденна допомога ЦК ВКП(б), союзного уряду, всіх братніх народів країни створювали умови для дальшого розвитку комунального господарства, підвищення добробуту трудящих міста.

Вже у перші післявоєнні роки міська та районні Ради депутатів трудящих здійснюють ряд важливих заходів по поліпшенню роботи водопроводу і каналізації. Зокрема, за 1946—1949 рр. було відбудовано і побудовано 12 артезіанських свердловин. В результаті до початку 1950 року потужність водопроводу і протяжність вуличної каналізаційної мережі вже перевершили довоєнний рівень, що дало можливість значно поліпшити побутові умови киян.

Відбудовується і розширюється міський транспорт. У 1946 році був відновлений рух тролейбусів. Під кінець 1950 року в Києві курсувало 109 тролейбусів, понад 200 трамвайних вагонів та понад 200 легкових та вантажних таксі. На благоустрій столиці Радянської України лише за останні три роки п'ятирічки було витрачено близько 100 млн. карбованців[1].

Водночас підвищується матеріальний і культурний рівень всього радянського народу. Доходи трудящих у 1950 році набагато збільшились у порівнянні з довоєнним часом. Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни до Києва поверталися демобілізовані воїни Радянської Армії, всі вони були трудовлаштовані. Велике піклування проявила громадськість про інвалідів Великої Вітчизняної війни і сім'ї воїнів, що загинули на фронтах війни. Міська та районні Ради депутатів трудящих лише в 1946 році для них в порядку допомоги організували завезення 13 475 складометрів дров, 1973 т вугілля. В цей рік було оздоровлено 2300 інвалідів Вітчизняної війни і 23 186 їх дітей. Депутатські комісії міської та районних Рад депутатів трудящих за 1946 рік провели обстеження 500 підприємств і установ, де працювали інваліди війни і сім'ї воїнів, що загинули на фронті. На основі матеріалів обстеження вживалися заходи по поліпшенню умов праці і побуту захисни-

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 9, спр. 59, арк. 14; газ. «Київська правда», 21 листопада 1950 р.

ків Вітчизни та їх сімей. Виплата пенсій і державної допомоги по Києву в 1947 році становила 350 млн. карбованців.

У роки четвертої п'ятирічки трудящим Києва прийшлося переборювати багато труднощів, зв'язаних з недостачею необхідних продуктів харчування, промислових товарів тощо. В місті працювала обмежена кількість їдалень, чайних, кафе і інших підприємств громадського харчування. Виконком міськради в 1949 році вжив ряд термінових заходів, які привели до того, що з 1950 року в роботі підприємств громадського харчування наступив перелом. Так, лише в цьому році в Києві було додатково відкрито 29 їдалень, значно розширилася торговельна сітка на околицях міста. В 1950 в Києві вже налічувалося 651 підприємство громадського харчування проти 828 в 1940 році.

Поліпшувалося медичне обслуговування населення, зростала народжуваність і зменшувалася смертність населення, зокрема дітей у віці до 1 року. В 1950 році за місцевим бюджетом в Києві на охорону здоров'я було виділено 151 млн. крб., що на 56,5 проц. більше, ніж в довоєнному 1940 році. В цей час в місті функціонувало 57 лікарських стаціонарних установ, де працювало 6 тис. лікарів і 6,4 тис. чоловік середнього медичного персоналу, в той час як в 1940 році діяла 51 установа та налічувалось 4,4 тис. лікарів і 4,5 тис. працівників з середньою медичною освітою[1]

Керуючись ленінськими настановами, Комуністична партія постійно піклувалася про зміцнення союзу і дружби трудівників міста і села. У перші два роки післявоєнної п'ятирічки міськком КП України направив на роботу в сільські райони Київської та західних областей України 1275 партійних та радянських працівників. В цей же час на допомогу МТС області по ремонту сільськогосподарських машин виїжджали 4275 кваліфікованих робітників[2]. Колективи київських підприємств допомагали трудівникам села ремонтувати сільськогосподарські машини, виготовляли запасні частини до них, будівельні матеріали, виділяли на період збирання врожаю автотранспорт.

В період сільськогосподарських робіт для обслуговування колгоспників міськком КП України відряджав пропагандистів і агітаторів, бригади артистів, колективи художньої самодіяльності. Трудящі міста зібрали й передали для сільських бібліотек 50 тис. книг. Підприємства столиці подали велику допомогу підшефним районам у розвитку сільської електрифікації та радіофікації. В 1948—1949 рр. з допомогою київських підприємств в області здійснювалося будівництво 52-х сільських електростанцій, було радіофіковано 38 підшефних колгоспів. За допомогою виробничників заводу «Ленінська кузня» в с. Студеники Переяслав-Хмельницького району була споруджена міжколгоспна теплоелектростанція потужністю 100 квт, яка обслуговувала чотири колгоспи. П'ять колгоспів цього ж району допоміг електрифікувати київський суднобудівно-ремонтний завод, по два колгоспи Києво-Святошинського району електрифікували Київська ГЕС-1 і ГЕС-2, авторемонтний завод — два колгоспи Броварського району, а річковий порт — два колгоспи Чорнобильського району і ін. Завод «Укркабель», за проханням підшефних колгоспів, систематично надсилав їм на допомогу спеціалістів-електриків. На київських підприємствах здобули підготовку близько 1000 колгоспних електромонтерів.

Активну участь у шефській роботі брали комсомольці та молодь Києва. Лише в 1947 році вони виготовили і надіслали в колгоспи і МТС понад 20 тис. штук запасних частин для сільськогосподарських машин та інструментів. Молоді робітники, студенти вузів, молодь, яка вчилася в середніх спеціальних закладах столиці, подали велику допомогу будівельникам зрошувальної системи в Ірпінській заплаві[3]

[1] Народне господарство міста Києва, стор. 42.

[2] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 940, арк. 9.

[3] Там же, спр. 646, арк. 1, 7; Освоєння заплави р. Ірпінь здійснювалося згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 14 січня 1947 р.

Димерського району. З ініціативи міськкому ЛКСМУ в 1948 році було організовано ряд масових виїздів молоді Києва на будівництво. Так, в червні 1948 року протягом 15 днів тут трудилося 12 тис. молодих киян. Методом народної будови при освоєнні заплави р. Ірпінь було вийнято 160 тис. куб. м землі, викопано 70 км осушувально-зрошувальних каналів[1].

Допомога підприємств Києва працівникам сільського господарства Київщини сприяла швидшому подоланню післявоєнних труднощів, дальшому зміцненню виробничих зв'язків між містом і селом, союзу робітничого класу і селянства.

Трудящі Києва, успішно виконавши четвертий п'ятирічний план, здійснили великий трудовий подвиг і внесли достойний вклад в справу зміцнення могутності Радянського Союзу, його руху вперед по шляху завершення побудови соціалізму.

2. КИЇВ У П'ЯТІЙ П'ЯТИРІЧЦІ (1951—1955 рр.)

П'ятий п'ятирічний план розвитку Радянського Союзу (1951—1955 рр.) накреслив дальше піднесення всіх галузей народного господарства, зростання матеріального добробуту і культурного рівня народу. Затверджені XIX з'їздом КПРС в жовтні 1952 р. директиви по п'ятому п'ятирічному плану передбачали зростання промислової продукції в ці роки на 70 проц., в тому числі виробництва засобів виробництва — на 80 проц., предметів споживання — на 65 процентів [2].

Столиця України — Київ за роки п'ятирічки перетворився на місто потужної індустрії, один з найбільших центрів машинобудування республіки. Значно поліпшився добробут киян. Набагато збільшились капіталовкладення держави у народне господарство Києва, які за п'яту п'ятирічку становили 5641,7 млн. карбованців[3].

З самого початку нової п'ятирічки трудящі Києва наполегливо боролися за виконання виробничих планів. Соціалістичне змагання набрало ще більш широкого розмаху і збагатилося новими формами. В 1951 році соціалістичним змаганням було охоплено 95 проц. усіх робітників підприємств Києва. Воно характеризувалося широкою гласністю та взаємною товариською допомогою відстаючим з тим, щоб добитися загального піднесення. «Допомогти кожному робітникові виконувати і перевиконувати плани» — таке було головне гасло соціалістичного змагання цього періоду.

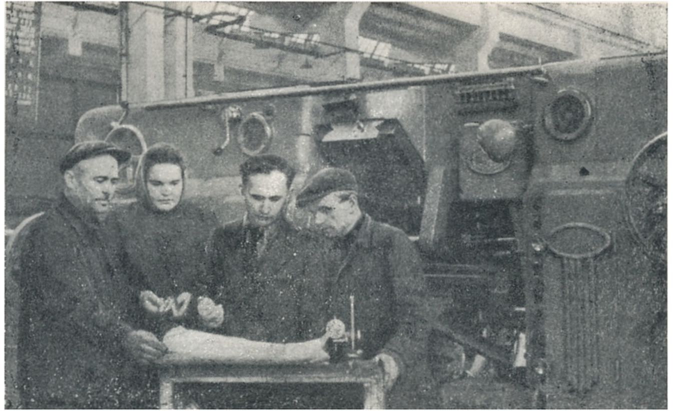
Київська партійна організація, очолюючи боротьбу трудящих міста за дострокове виконання п'ятирічного плану, провела велику роботу по дальшому впровадженню нових методів праці. Міськком та райкоми партії регулярно проводили господарсько-технічні конференції, на яких новатори виробництва Києва та інших міст країни обмінювалися своїм досвідом. Комуністи на виробництві показували зразки соціалістичного ставлення до праці. Секретар партійної організації Київського інструментального заводу Герой Радянського Союзу Д. М. Смирнов став кращим майстром швидкісної обробки металу. Застосовуючи передову технологію виробництва, він виконав за останні два роки 8 річних норм. Комуніст тов. Хімич, очолюючи бригаду зварювальників на Дарницькому вагоноремонтному заводі, виступив ініціатором впровадження швидкісних методів електрозварювання. Коваль заводу «Червоний екскаватор» комуніст В. С. Куровський систематично виконував норми на 350—400 проц. Не відставали від нього і токар-швидкісник заводу «Транссигнал» комуніст О. Г. Недибалюк та токар Ю. Я. Снегур, який працював на заводі «Ленінська кузня».

---

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 3, спр. 950, арк. 82; спр. 1231, арк. 331; оп. 6, спр. 41, арк. 154.

[2] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 3. К., 1954, стор. 521—530.

[3] Народне господарство міста Києва, стор. 41.

Випробування нового шестишпиндельного верстата-автомата на заводі ім. Горького. 1952 р.

У боротьбі за дострокове виконання державних планів народжуються нові високопродуктивні методи й прийоми праці, дедалі ширше розгортається рух за випуск продукції відмінної якості, за зниження собівартості і за збільшення соціалістичних нагромаджень. Ще більшого розмаху набирає рух швидкісників. В цехах заводів ім. Горького, «Ленінської кузні» та інших було проведено велику роботу щодо модернізації верстатів, збільшення їх потужності й переведення на швидкісний режим роботи. В цілому по місту в 1951 році кількість робітників-швидкісників збільшилася у порівнянні з 1950 роком в два рази. За прикладом робітників ленінградського заводу ім. С. М. Кірова на верстатобудівному заводі ім. М. Горького було створено 54 комплексні бригади, які працювали у співдружності з інженерами і техніками. Спільними творчими зусиллями передових робітників та інженерно-технічних працівників підприємства було створено і випробувано нові конструкції багатошпиндельних верстатів-автоматів, де одночасно оброблялося чотири деталі, а час скорочувався до 11—15 секунд. Це майже в 15 разів менше, ніж витрачалося на обробіток такої ж деталі на удосконаленому токарному верстаті попередньої конструкції. Перед у соціалістичному змаганні серед верстатобудівників вели бригада фрезерувальників К. П. Костюченка і бригада шліфувальників І. Ю. Рогози. Прославився своїми трудовими справами робітник-фрезерувальник, учасник боротьби за владу Рад в 1917 році В. П. Новиков, який систематично виконував виробниче завдання на 400 проц. Високих показників у 1951 році добився і колектив заводу «Точелектроприлад», який виготовив у 15 разів більше продукції, ніж у 1946 році, одночасно знизивши її собівартість на 50 проц.[1] Понад 2 тис. робітників заводу «Більшовик», включившись в соціалістичне змагання, перевиконували свої виробничі завдання. В 1951 році завод «Більшовик» випускав 200 назв різних виробів для різних галузей промисловості країни. Зокрема, завод поставляв металеве лиття багатьом заводам Радянського Союзу. З допомогою наукових працівників Інституту електрозварювання ім. академіка Є. О. Патона завод успішно освоїв автоматичне зварювання і одержав на 27,4 проц. продукції більше, ніж у 1950 році[2].

Зростанню промислового виробництва, підвищенню продуктивності праці та економії матеріалів сприяла творча праця раціоналізаторів підприємств Києва. Зразком добре організованої роботи раціоналізаторів-винахідників був завод «Ленінська кузня», де в 1951 році було запроваджено 552 пропозиції і одержано від цього економії 3,6 млн. крб. Колектив підприємства під кінець 1951 року завоював перше місце у Всесоюзному соціалістичному змаганні серед підприємств транспортного машинобудування. Заводу було вручено перехідний Червоний прапор ВЦРПС і Міністерства. В цілому по місту передовики виробництва внесли понад 11 тис. раціоналізаторських пропозицій, більшість з яких запроваджено у виробництво, що дало 25 млн. крб. економії[3].

Велике значення для розв'язання завдань п'ятої п'ятирічки мало поширення на київських підприємствах почину новаторів московської взуттєвої фабрики «Буревісник» М. І. Левченко та Г. В. Муханова, які виступили ініціаторами соціаліс-

---

[1] Газ. «Вечірній Київ», 10 і 25 грудня 1951 р.

[2] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 9, спр. 126, арк. 4, 5; оп. 11, спр. 3, арк. 360, 362.

[3] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 11, спр. 3, арк. 21; Завод «Ленинская кузница». К., 1962, стор. 136.

тичного змагання за зниження собівартості продукції на кожній виробничій операції. На початку жовтня 1951 року московські новатори приїздили до Києва, де ділилися своїм досвідом. Зокрема, вони побували на 4-й взуттєвій фабриці і уклали договір на соціалістичне змагання між колективами закрійних цехів фабрик «Буревісник» і 4-ї взуттєвої. Це змагання дало прекрасні плоди. Вже у жовтні 1951 року на цій взуттєвій фабриці налічувалося понад 1500 робітників, які мали особисті рахунки економії. В цілому в 1951 році колектив підприємства заощадив матеріалів на пошиття 70 тис. пар взуття. Понад 25 тис. пар взуття за рахунок зекономлених матеріалів випустила київська взуттєва фабрика обллегпрому[1]. Впровадивши метод московських новаторів, колектив заводу «Укркабель» домігся в 1951 році надпланового зниження собівартості продукції і за рахунок цього одержав економію в розмірі 1,5 млн. крб.[2] Багато послідовників було у М. І. Левченко та Г. В. Муханова на підприємствах електропромисловості та міському електротранспорті.

Почесне місце в роботі київської промисловості займало виконання замовлень для великих будов Радянської країни — Волго-Донського каналу, Куйбишевської та Каховської ГЕС. Понад 20 підприємств столиці надсилали на адресу новобудов свою продукцію, в тому числі: тракторні навантажувачі, підйомні крани, річкові судна, автоматичні дозувальні установки, кабель, електроприлади, деталі для будинків робітничих селищ тощо. Лише завод «Точелектроприлад» відправив у 1951 році понад 1400 різних електровимірювальних і спеціальних приладів високої точності. Київський ваговий завод ім. Дзержинського виступив з патріотичним закликом про подання найширшої допомоги будівельникам гідроелектростанцій, Волго-Донського каналу в справі освоєння нової техніки. Він був широко підтриманий багатьма підприємствами міста. До кінця серпня 1951 року на будови виїхала велика група спеціалістів — понад 1000 юнаків та дівчат Києва і області. Крім того, туди виїжджали інженерно-технічні працівники і передові робітники[3].

Видатними трудовими успіхами зустріли кияни 34-і роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції. Колективи понад 1000 цехів і 5000 бригад з честю виконали взяте зобов'язання. 50 фабрик і заводів виконали взяті соціалістичні зобов'язання, достроково завершили річні плани. Серед них були заводи «Червоний екскаватор» і запасних частин до сільськогосподарських машин, депо ім. Андрєєва, Київська ТЕЦ-3 та інші. Понад 7 тис. робітників міста вже працювали в рахунок наступного, 1952 року. Найкращих результатів у переджовтневому соціалістичному змаганні по професіях досягли: Ф. М. Борисенко — столяр заводу запасних частин до сільськогосподарських машин, О. І. Хонда — фрезерувальник заводу «Ренток», М. А. Стрижевський — коваль заводу «Головхарчомаш», В. М. Кузьмін — майстер фабрики ім. К. Маркса, М. Р. Синькевич — формувальник заводу ім. Калініна, Є. В. Давидов — модельник заводу «Більшовик», І. О. Виноградов — токар заводу ім. Дзержинського та інші.

Не знижували темпи виробництва колективи промислових підприємств міста і в листопаді. Достроково, 10 грудня, було виконано виробничий план 1951 року, а до кінця року кияни дали країні на 515 млн. 991 тис. крб. надпланової продукції. Продуктивність праці зросла за рік на 8,8 проц., а випуск продукції — на 22 проц. Виробництво електроенергії на душу населення перевищувало довоєнний рівень на 40 процентів. Вагомий вклад у справу виконання плану 1951 року внесли і працівники транспорту. Залізничники Київського вузла навантажили понад план 20 тис. вагонів. Колектив річкового порту перевіз вантажів на 51 тис. т більше, ніж в 1950 році[4].

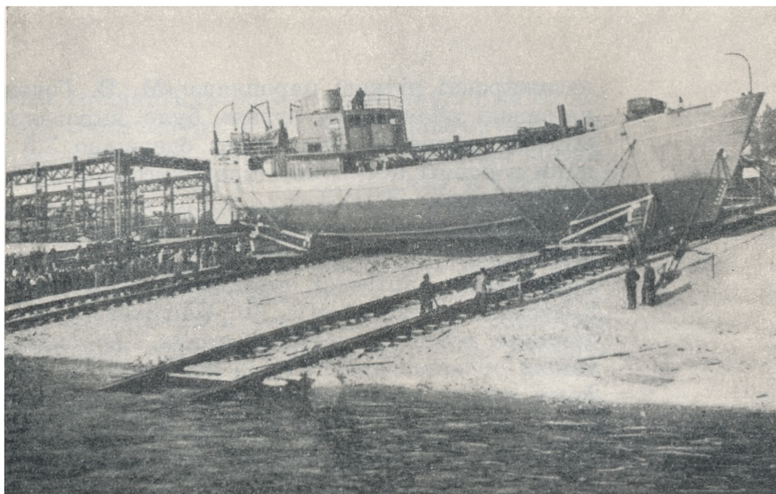
---

[1] Газ. «Вечірній Київ», 12 жовтня 1951 р., 19 лютого 1952 р.

[2] Газ. «Вечірній Київ», 15 лютого 1952 р.

[3] Газ. «Київська правда», 13 березня, 26 квітня, 21 і 25 серпня 1951 р.; газ. «Вечірній Київ», 26 січня 1952 р.; газ. «Молодь України», 1 червня 1951 р.

[4] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 11, спр. 2, арк. 69; спр. 77, арк. 13, 14; спр. 103, арк. 2; спр. 100, арк. 73, 75.

Морський дизельний траулер. Завод «Ленінська кузня». 1954 р.

Ще більших успіхів добилися працівники промисловості в 1952 році. Партійні, комсомольські та профспілкові організації міста провели велику роботу по поліпшенню організації і контролю за ходом соціалістичного змагання. Систематично проводилися громадські огляди використання внутрішніх резервів виробництва. Це дало великий економічний ефект. Лише від запровадження у виробництво пропозицій раціоналізаторів і винахідників одержано близько 100 млн. крб. додаткових коштів. Більшість підприємств Києва працювала рентабельно і за цей період дала державі 70 млн. крб. надпланових нагромаджень[1].

Новим досягненням в соціалістичному змаганні 1952 року було те, що передовими методами праці оволодівали цілі колективи. Наприкінці серпня в Києві вже нараховувалося понад 285 цехів, 583 зміни і 1838 бригад передової праці. Особливо значних успіхів досяг Київський мотоциклетний завод, його колектив першим в місті завоював почесне звання «Завод колективної передової праці». Підприємство зайняло третє місце у Всесоюзному змаганні працівників автомобільної і тракторної промисловості країни[2]. Партійна, комсомольська та профспілкова організації мотоциклетного заводу широко підтримували ініціативу передових робітників та поширювали нові методи роботи. Старший майстер комуніст О. І. Панченко виступив ініціатором створення бригад (дільниць) комплексної праці. За випуск продукції відмінної якості на заводі змагалося 70 бригад, 21 дільниця, що охоплювали понад 1600 робітників. Успішне впровадження розрахунково-технічних норм сприяло значному підвищенню продуктивності праці і зниженню собівартості продукції. До знаменної дати — 35-ї річниці Жовтня — на мотоциклетному заводі 44 бригади і 4 дільниці дістали звання бригад і дільниць відмінної якості. До середини листопада завод вже виконав план 1952 року. У боротьбі за високі показники в роботі на цьому заводі відзначилися головний інженер І. Я. Обухов, начальник інструментального цеху П. У. Мантуло, майстер М. К. Комета, шліфувальниця моторного цеху М. П. Ільченко та багато інших.

Досвід роботи колективу мотоциклетного заводу впроваджували виробничники ін. підприємств столиці. Виявлення й використання додаткових резервів виробництва, невпинне підвищення продуктивності праці були в центрі уваги партійної організації заводу «Ленінська кузня», де продуктивність праці робітників в 1952 році зросла на 26 проц. У 30 разів у порівнянні з 1948 роком збільшилась на підприємстві чисельність робітників-швидкісників. Широке застосування автоматичного і напівавтоматичного електрозварювання дало можливість заводові майже вдвоє скоротити виробничий цикл. 23 бригади завоювали звання бригад відмінної якості. Значний вклад у справу вдосконалення технологічного процесу на заводі «Ленінська кузня» внесли раціоналізатори й винахідники, кількість яких весь час зростала. Під керівництвом головного конструктора заводу комуніста О. Б. Байбакова були створені проекти і побудовані нові комфортабельні, швидкісні

---

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 11, спр. 5, арк. 20, 21.

[2] Київський облпартархів. ф. 1, оп. 11, спр. 5, арк. 18; газ. «Вечірній Київ», 26 квітня 1952 р., 20 лютого 1953 р.

пасажирські річкові пароплави «М. В. Гоголь» і «Т. Г. Шевченко». Всього за рік на заводі «Ленінська кузня» було впроваджено 483 раціоналізаторські пропозиції, від запровадження яких одержано 3,5 млн. крб. економії. За високі показники в роботі колективу підприємства в 1952 році тричі вручався перехідний Червоний прапор ВЦРПС[1].

Наполегливу боротьбу за здобуття звання «Завод колективної новаторської праці» розгорнули робітники та інженерно-технічні працівники «Арсеналу». Тут за ініціативою партійної організації були утворені загальнозаводський штаб на чолі з головним інженером С. Ф. Каспієвим і технічні ради в цехах, які займалися питаннями вивчення, удосконалення і впровадження передових прийомів праці. Було також організовано 29 шкіл новаторів, де десятки робітників вивчали досвід і прийоми роботи передовиків, зокрема токаря комуніста Г. Я. Царика, револьверниці О. Д. Матвєєвої та ін. Велика робота, проведена на підприємстві, дала прекрасні наслідки. Під кінець другого року п'ятирічки колектив заводу знизив собівартість продукції на 26,1 проц. У Всесоюзному змаганні в 3-му кварталі 1952 р. арсенальці вийшли переможцями і їм було присуджено перше місце та перехідний Червоний прапор Ради Міністрів СРСР[2].

Нових успіхів у роботі в 1952 році здобув колектив заводу «Червоний екскаватор». З ініціативи партійної організації в цехах заводу було створено 26 бригад по комплексному запровадженню передових методів праці, на чолі яких у більшості стояли комуністи — В. К. Семинський, А. І. Панасюк, О. А. Зaремба та інші. Знатний токар В. К. Семинський і інженер С. Г. Гришкан організували і очолили школу новаторів швидкісної обробки металу.

На київських машинобудівних заводах працювало багато послідовників почину колективів передових підприємств по організації соціалістичного змагання за зниження ваги машин, підвищення якості та їх здешевлення. Певних досягнень у цьому напрямку здобув колектив заводу Головхарчомашу. Внаслідок удосконалення конструкції тістозакаточної машини її вагу було зменшено на 152 кг. Змінено було також конструкцію і пляшконаливної машини. Все це дало можливість заводу лише за 10 місяців 1952 року зекономити понад 300 т сортової сталі та чавуну. Поліпшились експлуатаційні якості окремих машин, що випускав завод «Більшовик». В результаті зменшення їх ваги на підприємстві було за рік також заощаджено 250 т чавуну, прокату і багато нержавіючої сталі[3].

Комплексні бригади по економії теплової та електричної енергії створюються на всіх підприємствах міста. Їх діяльність дала можливість у 1952 році зекономити десятки тисяч тонн палива та кілька мільйонів квт-годин електроенергії. Так, колектив ДЕС-2 тільки у жовтні 1952 року заощадив 345 т палива і 246,8 тис. квт-годин електроенергії, державі заощаджено 100 тис. крб. За високі показники в роботі дістали урядові нагороди групи працівників підприємств електротеплопостачання. Орденом Леніна було нагороджено кращого кочегара ДЕС-2, комуніста ленінського призову Р. І. Кустова; орденом Трудового Червоного Прапора — слюсаря турбінного цеху С. Т. Степанця і начальника теплової лабораторії Київської ТЕЦ-3 Р. Г. Ліфшиця.

Дальших успіхів у виробництві здобули підприємства взуттєвої, текстильної і харчової промисловості. Колектив 4-ї взуттєвої фабрики за рік роботи за почином московських новаторів М. І. Левченко і Г. В. Муханова заощадив державі близько 3 млн. крб. За методом новаторів на фабриці в липні 1952 року вже працювало 80 проц. робітників. Закрійник 1-ї взуттєвої фабрики О. Н. Козак, який змагався з М. І. Левченко, працюючи без браку, у 1952 році зекономив 45 тис. кв. дециметрів шкіри, з якої можна було виготовити додатково 2 тис. пар взуття. За рахунок еко-

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 11, спр. 5, арк. 253—254; газ. «Вечірній Київ», 14 липня і 18 жовтня 1952 р.

[2] «Арсенал» імені В. І. Леніна, стор. 205—207.

[3] Газ. «Вечірній Київ», 14 і 17 листопада 1952 р.

номії лише на крійці ця фабрика знизила собівартість кожної пари взуття на 65 копійок.[1] На трикотажній фабриці ім. Рози Люксембург, в результаті розгортання соціалістичного змагання понад 100 бригад завоювали почесне звання «бригади відмінної якості». Особливо відзначилися в роботі бригада Г. П. Білик, яка в 1952 році збільшила випуск першосортної продукції на 9,1 процента[2]. Завоював звання «підприємства відмінної якості» і колектив фабрики ім. К. Маркса. В 1952 році тут було пущено дві автоматичні лінії, що дало можливість вивільнити для інших ділянок 25 робітників і піднести якість продукції. Здійснення ряду організаційно-технічних заходів привело до того, що на фабриці собівартість продукції знизилась на 2,3 проц. Всі робітники цього передового підприємства систематично виконували свої виробничі завдання.

Почесне місце у боротьбі за успішне виконання планів п'ятої п'ятирічки посідали комсомольці й молодь столиці України. На початку 1952 року в Києві було 100 тис. комсомольців. Десятки тисяч комсомольців і молоді брали активну участь у соціалістичному змаганні. Серед них понад 7 тис. чоловік працювало вже в рахунок 1955—1960 рр. На підприємствах Києва з ініціативи комсомольських організацій було створено понад 900 технічних гуртків і шкіл передовиків виробництва, де навчалося понад 15 тис. молодих робітників.[3]

Працівники промисловості Києва з честю справилися з виробничою програмою другого року п'ятирічки. 200 підприємств столиці виконали план 1952 року до знаменної дати в житті українського народу — 35-річчя проголошення Радянської влади на Україні. А в цілому по місту річний план було виконано на 103,3 проц., валова продукція всієї промисловості зросла у порівнянні з 1951 роком на 16,6 проц.[4] Нових успіхів у роботі добилися залізничники й річковики. Колектив Дніпровського пароплавства під кінець 1952 року завоював першість у Всесоюзному соціалістичному змаганні і одержав перехідний Червоний Прапор Ради Міністрів СРСР.

Яскравим виявом творчого характеру соціалістичного змагання був широкий рух винахідників і раціоналізаторів. Кращими новаторами виробництва були майстер заводу «Більшовик» тов. Дубняк, токар-інструментальник заводу «Точелектроприлад» тов. Федоров, машиніст депо ім. Андрєєва тов. Власюк, начальник зміни швейного цеху фабрики ім. Горького тов. Любимцева, майстер мотоциклетного заводу тов. Панченко, муляр тресту «Хрещатикбуд» тов. Болховський та інші.

Раціоналізатори заводу «Арсенал» лише в 1953 році подали 2485 пропозицій, з яких 816 було впроваджено у виробництво, що дало заводу мільйон карбованців річної економії. 15 цехів, 91 дільниця, 106 бригад завоювали звання колективів передової праці. Виробничники мотоциклетного заводу за цей же час внесли 630 пропозицій, з яких понад дві третини було впроваджено у виробництво, що дало економічний ефект 1 млн. 200 тис. крб.[5] Великих успіхів у справі впровадження раціоналізаторських пропозицій добилися підприємства Жовтневого району. Тут у 1953 році було запроваджено 4 тис. раціоналізаторських пропозицій, що дало змогу заощадити понад 6 млн. карбованців[6].

Натхненна творча праця породжувала виробничі успіхи. Вже в серпні 1953 року 96 передовиків виробництва верстатобудівного заводу ім. Горького завершили свої п'ятирічні завдання. Шліфувальник інструментального цеху заводу «Точелектроприлад» комуніст Б. І. Мерзляк в липні 1953 року вже працював у рахунок 1962 року, завершивши з початку п'ятирічки 11-річну норму.

---

[1] Газ. «Вечірній Київ», 28 липня і 16 грудня 1952 р.
[2] Газ. «Вечірній Київ», 30 грудня 1952 р.
[3] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 11, спр. 530, арк. 17, 288.
[4] Газ. «Вечірній Київ», 24 грудня 1952 р.; 19, 20 і 30 січня 1953 р.
[5] Газ. «Вечірній Київ», 6 січня 1954 р.
[6] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 14, спр. 14, арк. 14.

30 8-266

План 1953 року промисловість міста виконала достроково — 20 грудня — на 104,4 проц. Випуск валової продукції в 1953 році зріс у порівнянні з попереднім роком приблизно на 15 проц. Було випущено надпланової продукції на суму близько 474 млн. крб.[1] Продуктивність праці зросла за цей час на 5,1 проц., а собівартість продукції знизилась на 6,1 проц., що дало економії більше як 140 млн. крб. Серед підприємств найкращих результатів у виконанні плану 1953 року домоглися колективи фабрики ім. Карла Маркса, Київського шовкового комбінату, заводу «Транссигнал», Київського і Дарницького вагоноремонтних заводів, трикотажної фабрики ім. Рози Люксембург, швейної фабрики ім. Смирнова-Ласточкіна, заводу радіоапаратури та інші.

Видатного виробничого успіху добився колектив мостозагону № 2, достроково завершивши спорудження першого в світі цільнозварного мосту ім. Є. О. Патона.

Нову хвилю творчого ентузіазму на підприємствах Києва викликала підготовка до святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. Трудящі столиці Радянської України прагнули відзначити знаменну дату в історії народів СРСР новими виробничими успіхами. За прикладом харківчан колективи київських підприємств включились у соціалістичне змагання на честь свята, брали на себе підвищені зобов'язання. Понад 70 тисяч молодих робітників міста стали на трудову вахту на честь знаменної дати. Високопродуктивною працею відзначалися в дні ювілейної вахти майстер 4-ї взуттєвої фабрики тов. Ярмоленко, машиніст-інструктор паровозного депо ім. Андрєєва тов. Голубицький, коваль заводу «Ленінська кузня» тов. Трищун, швея фабрики ім. Горького тов. Войтенко, слюсар заводу «Транссигнал» тов. Смотрицький, токар інструментального заводу тов. Смирнов та багато інших виробничників.

Хороших показників у боротьбі за підвищення продуктивності праці добився колектив заводу «Червоний екскаватор». В 1954 році він випустив екскаваторів і навантажувачів на 170 машин більше, ніж в 1953 році[2]. У складальному цеху цього заводу було впроваджено поточно-перемінну лінію складання екскаваторів, що зберегло до 200 нормо-годин робочого часу, а механізація ручних операцій у сталеливарному цеху підвищила продуктивність праці на 40 проц. і зменшила брак литва на 30 процентів.

Державний план 1954 року по випуску валової продукції промисловістю був виконаний 21 грудня на 107,3 проц. За рік було випущено надпланової продукції на сотні мільйонів карбованців. Важливих успіхів добилася місцева і кооперативна промисловість Києва, яка збільшила випуск продукції в порівнянні з 1950 роком майже на 80 проц. Випуск взуття промисловістю міста збільшився на 41 проц., шерстяних тканин — на 74 проц., трикотажної білизни — на 74 проц., шовкових тканин — у 8 раз[3].

Святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією вилилося у всенародне торжество дружби радянських народів. З усіх куточків нашої неосяжної Батьківщини надходили вітання, в яких високо оцінювалися досягнення українського народу, здобуті в боротьбі за побудову комунізму в нашій країні.

На ювілейну сесію Верховної Ради УРСР, що відбулася у Києві 22 травня 1954 року, за запрошенням Верховної Ради, Ради Міністрів УРСР і ЦК КП України прибули делегації від Російської федерації і всіх братніх союзних республік. Сесія пройшла у винятково урочистій обстановці, як велике національне свято українського і російського народів, свято всіх радянських людей. У відповідь на привітання Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ЦК КПРС ювілейна сесія з великим піднесенням прийняла листа великому російському наро-

---

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 14, спр. 4, арк. 11.
[2] Там же, оп. 16, спр. 4, арк. 15.
[3] Газ. «Вечірній Київ», 4 лютого 1955 р.

дові від українського народу, в якому, зокрема, говориться: «Як не висохнуть моря і океани, так ніколи не вичерпається вікова братерська дружба російського і українського народів. Не було, немає і ніколи не буде такої сили, яка б могла похитнути нашу єдність»[1].

З нагоди 300-річчя возз'єднання України з Росією Українська РСР була нагороджена орденом Леніна. Відмічаючи велике значення Києва в історії російського, українського та білоруського народів, Президія Верховної Ради СРСР указом від 22 травня 1954 року нагородила столицю Радянської України орденом Леніна.

У день святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією 22 травня 1954 року у Києві відбувся парад військ і демонстрація трудящих. 24 травня 1954 року в урочистій обстановці біля моста ім. Є. О. Патона було закладено Тріумфальну арку, яка збереже у віках пам'ять про історичний акт возз'єднання України з Росією. Високу урядову нагороду — орден Леніна Києву вручив Голова Президії Верховної Ради СРСР К. Є. Ворошилов 31 березня 1955 року на сесії міської Ради.

Висока оцінка героїчної праці киян викликала нову хвилю виробничого і політичного піднесення у завершальному році п'ятирічки. Велику увагу приділяли колективи підприємств механізації і автоматизації виробничих процесів, модернізації верстатів і устаткування, впровадженню передової технології. Боротьба за технічний прогрес, за поліпшення роботи всіх галузей промисловості особливо посилилася після липневого Пленуму ЦК КПРС.

Трудящі Києва проявили багато творчої ініціативи для втілення в життя рішень партії. Вже в 1955 році на підприємствах міста налічувалося до 50 потокових ліній і конвейєрів, що давало можливість збільшити випуск продукції і зменшити її собівартість. Так, наприклад, впровадження автоматичної конвейєрної лінії на 1-й взуттєвій фабриці дало можливість підвищити продуктивність праці в 2—3 рази. Тільки на 20 провідних металообробних підприємствах було модернізовано 550 одиниць устаткування. Колектив заводу КВРЗ виступив ініціатором широкого впровадження штампування замість вільного кування, що дало великий економічний ефект. Як показала практика, впровадження у виробництво точного лиття і штампування деталей замість механічної їх обробки давало економії металу до 25 проц. і вивільняло велику кількість робітників і верстатів[2]. На заводі «Укркабель» вперше було розроблено, збудовано і впроваджено новий високопродуктивний агрегат, який випускає цілком завулканізований кабель.

Самовіддана праця киян забезпечила дострокове виконання п'ятої п'ятирічки. Вже в жовтні 1955 року завдання п'ятирічки по сумі планів випуску валової продукції промисловість міста успішно виконала. Це була велика трудова перемога трудящих Києва. Загальний обсяг промислової продукції в 1955 році в порівнянні з попереднім роком зріс на 18,5 проц., а за п'ятирічку — у 2,3 раза[3]. Продуктивність праці за п'ять років підвищилась на 47,6 проц., а собівартість продукції знизилася на 35 проц. За роки п'ятої п'ятирічки трудящі Києва дали надпланової продукції на 2,5 млрд. крб.[4] Славними трудовими подвигами відзначили кияни завершення п'ятирічки. Виробничники заводу верстатів-автоматів ім. Горького з 1950 по 1955 рік підвищили продуктивність праці на 70 проц. В авангарді боротьби колективу за технічний прогрес йшли комуністи слюсарі О. Шпачук, Ф. Макаров, О. Дем'янов, фрезерувальник О. Головай, мідноливарник Р. Ковалевський, формувальник О. Козачук та багато інших, які протягом п'ятирічки виконали по 10—15 річних норм. 22 річні норми виконав комуніст-інструментальник заводу «Арсенал» М. Булоченко.

Великий крок вперед за роки п'ятої п'ятирічки зробили науково-дослідні установи по шляху впровадження у виробництво нової техніки. Інститут електрозва-

---

[1] Газ. «Радянська Україна», 23 травня 1954 р.
[2] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 12, 13.
[3] Там же, спр. 8, арк. 11.
[4] Газ. «Вечірній Київ», 28 січня 1956 р.

рювання ім. Патона сконструював, зокрема, ряд машин для автоматичного зварювання, в Інституті фізики АН УРСР були створені напівпровідникові прилади — германійові діоди і тріоди розміром 2—3 міліметри.

У роки п'ятої п'ятирічки дальший вклад у зростання народного господарства і добробуту киян внесли будівельники столиці. Радянський уряд асигнував в ці роки на розвиток Києва великі кошти. Лише в 1951 році на розвиток міського господарства було витрачено понад 830 млн. крб., а капіталовкладення в житлове будівництво в 1951—1952 рр. становило 361,6 млн. карбованців[1].

Велику допомогу у розвитку міського господарства Києва надавали Комуністична партія і Радянський уряд. 11 січня 1952 року Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про невідкладні заходи по розвитку міського господарства м. Києва на 1952—1955 рр.». Тільки на забудову Хрещатика союзний уряд відпустив 255 млн. карбованців. ЦК КП(б)У 30 січня 1952 року прийняв рішення «Про підсумки виконання плану житлово-комунального будівництва і забудови Хрещатика в 1951 р. та заходи по забезпеченню виконання плану будівництва в Києві у 1952 р.».

Здійснення цих постанов дало можливість досягнути значних успіхів у справі дальшого розширення й розвитку всіх галузей міського господарства, поліпшення комунального, побутового й культурного обслуговування трудящих міста. До ладу вступили нові житлові будинки, вулиці, парки, розвивався міський транспорт. Київ став ще більш красивим і благоустроєним. В цьому велика заслуга славного загону робітників-будівельників столиці. На 1 липня 1952 року в Києві було 118 будівельних організацій. На будовах столиці трудилось 34 тис. робітників і понад 2 тис. інженерно-технічних працівників, серед них більше 2 тис. комуністів і 3 тис. комсомольців.

Комуністи і комсомольці виступали ініціаторами впровадження передових методів будівництва. Невтомним новатором на будівництві Хрещатика зарекомендував себе бригадир штукатурів комуніст І. М. Кочубей, що понад 20 років працював на будовах столиці. З бригадою в 22 чол. він став успішно запроваджувати потоково-розчленований механізований метод штукатурних робіт, в результаті чого строки їх виконання скоротились вдвічі. Комсомольсько-молодіжна бригада Дарницької будівельної дільниці на чолі з тов. Сквирським виступила з ініціативою, щоб кожен член бригади оволодів суміжними спеціальностями — муляра, бетонника, тесляра, штукатура. Це дало змогу бригаді розширити фронт робіт і піднести продуктивність праці до 400 проц. Бригада комсомолки Параскові Киби («Хрещатикбуд») за прикладом куйбишевських будівельників першою в Києві впровадила метод взаємного контролю за якістю роботи. Досвід передових будівельників став надбанням багатьох колективів столиці. Строки введення в експлуатацію нових жител скорочувалися. Високих показників у роботі добилися будівельники тресту «Київжитлобуду», де в липні 1952 року 21 бригаді було присвоєно звання «бригад відмінної якості», 538 робітників були удостоєні звання «кращого майстра» своєї професії. Особливо тут відзначалися високоякісною роботою та великою економією матеріалів бригади муляра Ф. І. Кравчука і тесляра С. І. Зубенка, які систематично виконували по 2—3 норми в день[2]. Колектив будівельно-монтажного управління № 1 тресту «Укрелектромонтаж» завдяки правильному використанню механізмів й транспортних засобів добився в 1952 році зниження вартості будівництва на 13,5 проц. Річний план було виконано на 116,6 проц. і одержано понад 200 тис. крб. надпланових нагромаджень[3].

Трудовими зусиллями будівельників столиці тільки за три роки п'ятої п'ятирічки в Києві було введено в дію 432,1 тис. кв. м житлової площі. Населення міста

---

[1] Народне господарство міста Києва. К., 1960, стор. 42.

[2] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 11, спр. 15, арк. 14; газ. «Вечірній Київ», 30 липня і 13 серпня 1952 р.

[3] Газ. «Вечірній Київ», 23 березня 1953 р.

в цей час за допомогою держави спорудило 1050 індивідуальних будинків. Житловий фонд Києва вже у вересні 1952 року досяг довоєнного рівня. Всього за п'яту п'ятирічку в Києві було збудовано понад 600 тис. кв. метрів жилої площі, що дало можливість вселити в нові квартири близько 20 тисяч сімей. Особливо велике будівництво здійснювалося на Хрещатику, де зводилося 18 багатоповерхових житлових і адміністративних будинків. В ці роки на околицях Києва виростають нові селища на Багриновій горі, у Дарниці і на Сирці.

В роки п'ятої п'ятирічки в місті було введено в експлуатацію головний корпус Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, приміщення для суднобудівного технікуму, збудовано 9 палаців культури і клубів, 20 шкіл, 21 бібліотеку, 7 кінотеатрів, стереокіно, широкоекранний кінотеатр, телецентр, два будинки фізичної культури, два заводські стадіони, Палац водного спорту тощо.

В ці роки активізується діяльність міської і районних Рад депутатів трудящих. В 1951 році при міськраді працювали 15 постійно діючих комісій, до складу яких входило 500 депутатів і 83 комісії при райрадах, в роботі яких брало участь 2162 чоловіки. Депутатські комісії, що залучали до своєї роботи широкий актив робітників та інтелігенції, сприяли підвищенню ролі Рад в господарському і культурному житті міста.

Зокрема, міська і районні Ради депутатів трудящих та громадськість міста провели велику роботу щодо поліпшення експлуатації житлового фонду, розвитку комунального господарства і благоустрою столиці. Під керівництвом депутатів міської та районних Рад в Києві наприкінці 1951 року працювало 290 квартальних комісій і 321 комісія сприяння відбудові і збереженню житлового фонду.

Прискорюються темпи газифікації міста. За 1951—1954 рр. було споруджено близько 200 км газових ліній, газифіковано 30 тис. квартир, переведено на газ 40 тис. опалювальних печей та близько 900 комунально-побутових і соціально-культурних закладів. Використання газу тільки в 1954 році дало населенню міста економії в сумі 50 млн. крб. Значний крок було зроблено по шляху електрифікації околиць міста — селищ Ново-Білич, Нивок, ім. Шевченка, Пронівщини, Мишоловки, Воскресенської Слобідки і Биковні. Тільки в 1953—1954 рр. на околицях Києва додатково встановлено 3,5 тисячі світлоточок.

Значно поліпшилося водопостачання населення міста. Тільки в 1954 році прокладено близько 20 км водогінних магістралей, що дало можливість забезпечити централізованим водопостачанням такі околиці міста, як Вітряні Гори, Ширма, селище ім. Шевченка. На кінець п'ятирічки потужність міського водопроводу, порівнюючи з 1941 роком, зросла майже в два рази[1].

Розширюється і оснащується новою технікою трамвайно-тролейбусне господарство столиці. В 1951—1954 рр. збудовано і введено в експлуатацію 19 км трамвайних колій і 10 км тролейбусних ліній. Майже повністю було оновлено весь рухомий склад трамвайного парку. В середині 1954 року в міському транспорті нараховувалось 389 трамвайних вагонів, 141 тролейбус, 131 автобус і 264 легкових таксі.

Працівники київського трамваю — найстарішого в нашій країні — у 1952 році урочисто відзначили 60-річний ювілей. Серед колективу трамвайного парку 500 чол. працювали тут по 25 і більше років. Так, з першого дня існування трамваю в Києві самовіддано трудився Т. Я. Заболотний, 51 рік сумлінної праці віддав І. І. Тертичний, 46 років — І. І. Іванов. Високих показників у роботі здобули в останні роки вагоноводії І. Дасевич, Г. Горошко, О. Ткаченко, кондуктори Г. Бондар, Т. Ветох і десятки інших.

Велика увага приділялась впорядкуванню міста, ремонту бруківок, тротуарів. В роки 5-ї п'ятирічки введено в дію Набережне шосе від Поштової площі до моста ім. Патона, яке в 1954 році продовжили до Конче-Заспи; закінчили спорудження

---

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 16, спр. 8, арк. 47.

дороги до сільськогосподарської виставки. В ці роки було збудовано також міст через Либідь і шляхопровід по дорозі на Конче-Заспу.

Київський міський комітет КП України і міська Рада депутатів трудящих серед заходів по поліпшенню благоустрою столиці велику увагу приділяли озелененню міста. За роки п'ятої п'ятирічки було створено близько 100 гектарів нових скверів та газонів, висаджено понад 2 млн. дерев та декоративних кущів, мільйони квітів.

Здійснені урядом заходи по підвищенню життєвого рівня трудящих сприяли серйозному поліпшенню добробуту киян. Тільки від зниження цін на товари масового споживання населення Києва починаючи з 1950 року виграло понад 750 млн. крб. Далі зростав товарооборот.

Значно розширилася сітка магазинів, їдалень тощо. За роки п'ятої п'ятирічки в Києві відкрилося 176 нових магазинів і палаток та 144 їдальні та інших підприємств громадського харчування. Все це сприяло серйозному поліпшенню обслуговування населення.

Велика увага в роки п'ятої п'ятирічки приділялася розвитку дитячих установ. В місті, зокрема, було відкрито 36 нових дитячих садків та 16 нових дитячих ясел.

Значно розширилася і зміцнилася в роки п'ятої п'ятирічки мережа охорони здоров'я у Києві. Число лікарняних стаціонарних установ зросло з 57 у 1950 р. до 69 у 1955 р. Славний загін київських лікарів збільшився за той же час на 1600 чоловік і налічував 7600 кваліфікованих спеціалістів.

Виконуючи постанови вересневого (1953 р.) і наступних пленумів ЦК КПРС з питань розвитку сільського господарства, партійна організація Києва і всі трудящі міста розгорнули велику роботу по організації дійової допомоги селу.

Для роботи в сільському господарстві Київ направив більше 2500 спеціалістів, у тому числі 617 інженерів-механіків, 253 техніки-механіки, понад 80 агрономів, зоотехніків, ветеринарних лікарів, 800 робітників масових спеціальностей[1]. Це були кращі представники робітничого класу і інженерно-технічної інтелігенції. Велике значення мало також направлення на партійну роботу в райони Київської області 45 керівних працівників, в тому числі 11 чоловік секретарями райкомів і 14 чоловік секретарями парторганізацій МТС[2].

Істотно поліпшилася після вересневого Пленуму ЦК КПРС шефська допомога Києва селу. Міськком разом з обкомом партії закріпили за 172 колгоспами і 75 МТС Київської області близько 300 підприємств і установ міста для подання практичної постійної допомоги в піднесенні сільськогосподарського виробництва. Добре організували шефську роботу заводи «Більшовик», Дарницький вагоноремонтний, «Укркабель», шиферний, фабрика ім. Рози Люксембург та багато інших. Комсомольці і молодь заводу «Більшовик» подавали всебічну допомогу підшефному колгоспові «13 років Жовтня» Києво-Святошинського району. Молоді робітники виготовляли рами для парників, допомагали колгоспникам у спорудженні приміщень для тваринницьких ферм і в механізації виробничих процесів. Силами шефів на заводі було зібрано 5 т металу і в понаднормовий час виготовлено 500 одиниць різального інструменту, який було передано підшефній Богуславській МТС і колгоспові «13 років Жовтня».

Тільки за 1954 і перші 2 місяці 1955 року з допомогою київських підприємств було електрифіковано 11 МТС, 22 колгоспи, 93 тваринницькі ферми, збудовано і капітально відремонтовано 46 приміщень для тваринницьких ферм, механізовано 35 ферм. За той же час було обладнано водопровід більше ніж на 100 фермах, збудовано 45 теплиць, виготовлено понад 50 тисяч парникових рам. Автотранспортом шефів було вивезено на поля колгоспів 100 тис. тонн добрив.

---

[1] Газ. «Вечірній Київ», 21 липня 1954 р.
[2] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 14, спр. 4, арк. 159.

Дійова допомога киян підшефним колгоспам, радгоспам і МТС сприяла піднесенню сільськогосподарського виробництва, а також мала велике політичне значення. Міцніло дружнє співробітництво трудівників міста і села, загартовувався союз робітничого класу з селянством — запорука успішного комуністичного будівництва в нашій країні.

Велику організаторську і виховну роботу по виконанню завдань партії проводив київський комсомол, який активізував свою діяльність у всіх ланках роботи з молоддю. Комсомольці і молодь столиці України вписали не одну яскраву сторінку в літопис освоєння цілинних і перелогових земель. Серед 25 тисяч юнаків і дівчат республіки, які весною 1954 року поїхали по комсомольських путівках в Казахстан, Сибір, на Алтай, було багато і киян, які першими відгукнулися на заклик партії. Близько 2-х тисяч молодих патріотів Києва поїхали освоювати цілину.

XIX з'їзд КП України, який відбувся 17—21 січня 1956 року, підвів підсумки виконання завдань п'ятої п'ятирічки і обговорив проект директив XX з'їзду КПРС по шостій п'ятирічці. Відмітивши досягнуті успіхи в господарському і культурному будівництві республіки, а також викривши існуючі недоліки, з'їзд поставив перед партійними організаціями завдання домогтися впровадження у виробництво досягнень науки і передового досвіду, підтягування до рівня передових підприємств, що відставали.

XIX з'їзд КП України вказав конкретні шляхи поліпшення роботи партійних організацій на всіх ділянках комуністичного будівництва.

3. БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ КИЄВА ЗА ВИКОНАННЯ ІСТОРИЧНИХ РІШЕНЬ XX З'ЇЗДУ КПРС

Трудящі Києва, як і весь радянський народ, з винятковим натхненням зустріли звістку про скликання XX з'їзду КПРС. На підприємствах, в організаціях і установах вони обговорювали і одностайно схвалювали розроблений Центральним Комітетом партії проект Директив XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану. За прикладом передових колективів Москви в Києві розгорнулося всенародне змагання за дострокове виконання плану 1956 року — першого року шостої п'ятирічки.

Новими трудовими перемогами зустріли день відкриття XX з'їзду КПРС колективи заводів «Ленінська кузня», верстатів-автоматів ім. Горького, «Червоний екскаватор», 4-ї взуттєвої фабрики, трикотажної фабрики ім. Рози Люксембург, Київського шовкового комбінату та інших.

Разом з комуністами зразки творчої праці показували комсомольці столиці. На промислових підприємствах, будовах міста в дні підготовки до з'їзду було створено близько 1300 комсомольсько-молодіжних бригад, які систематично виконували свої норми на 130—200 процентів[1].

XX з'їзд партії, який відбувся в лютому 1956 року, увійшов в історію як видатна подія в житті радянського народу і знаменував собою важливий етап в боротьбі за побудову комуністичного суспільства в нашій країні і в розвитку всього міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Рішення XX з'їзду викликали небувале піднесення трудової і політичної активності радянських людей. Почалася героїчна боротьба за перетворення в життя величних накреслень партії.

Активізується партійне, комсомольське та профспілкове життя на підприємствах і в установах міста. Після XX з'їзду КПРС поліпшилася діяльність профспілок, зростає їх роль у всенародній боротьбі за побудову комунізму. Значно розширилися права низових профспілкових організацій в управлінні виробництвом.

---

[1] Газ. «Вечірній Київ», 14 лютого 1956 р.

Профспілки одержали право заслуховувати доповіді керівників установ і підприємств про виконання виробничих планів, про умови праці, матеріально-побутове обслуговування трудящих. У 1958 році на київських підприємствах і будовах були створені постійні виробничі наради, які сприяли широкому залученню робітників, інженерів і службовців до розв'язання важливих виробничих питань.

Виконуючи рішення XX з'їзду, трудящі Києва провели вже в 1956 році значну роботу по впровадженню у промисловість нової техніки, механізації трудомістких процесів, автоматизації виробництва. Особливу увагу було приділено удосконаленню ливарного виробництва, яке тривалий час було вузьким місцем у промисловості міста. Почали широко застосовуватися різні види точного лиття. Кування замінялося штамповкою. На Київському вагоноремонтному заводі, «Червоному екскаваторі», «Ленінській кузні», «Транссигналі», «Більшовику» цим прогресивним способом в 1956 році виготовлялося близько 450 деталей, що дало змогу заощадити 150 т металу і підвищити продуктивність праці на 25 процентів[1]. Багато було зроблено по впровадженню нової техніки на заводі «Ленінська кузня». Тут було організовано серійне будівництво риболовецьких суден і суховантажних теплоходів потоково-позиційним методом, широко застосовувалося автоматичне і напівавтоматичне зварювання. Від впровадження 152 організаційно-технічних заходів було одержано економію 1 млн. 800 тис. крб. Тільки спеціальна оснастка для обробки клапанів котлів, розроблена технологом тов. Пилипчуком, давала можливість на 50 проц. знизити трудомісткість виготовлення котлів. На 6-й взуттєвій фабриці в 1956 році було завершено монтаж і пущено конвейєр по пошиттю чоловічого і дитячого взуття. Це дозволило збільшити випуск продукції протягом року на 77 тис. крб.[2] На фабриці ім. Боженка вперше в деревообробній промисловості пущена автоматична верстатна лінія по фанеруванню і машинній обробці меблів. Застосування цієї лінії значно підвищило точність і якість обробки і збільшило продуктивність праці у два рази. Була введена також конвейєризація процесів розрізання пиломатеріалів і вивозки відходів, що підвищило продуктивність праці на 50 процентів[3].

В цілому на підприємствах Києва у 1956 році було створено і введено в дію понад 80 автоматичних і напівавтоматичних ліній.

Піднесення технічного рівня промисловості міста дало можливість швидко налагодити випуск нових видів продукції. Тільки на 12 провідних підприємствах в 1956 році було освоєно близько 60 нових досконалих машин, зокрема верстатів-автоматів, удосконалених риболовецьких траулерів з рефрижераторними установками, устаткування для металургійної промисловості, точних електровимірювальних приладів тощо.

Широко розгорнувши соціалістичне змагання на честь XX з'їзду КПРС, колективи київських підприємств 20 грудня достроково виконали план 1956 року. План першого року шостої п'ятирічки було виконано на 105 проц. У порівнянні з попереднім роком випуск промислової продукції збільшився на 16,4 проц., собівартість продукції знизилась, що дало економії понад 130 млн. карбованців.

Промисловість міста в 1956 році досягла нових успіхів в піднесенні виробництва і в поліпшенні якості. Було перевиконано річний план по виробленню електроенергії і теплоенергії, по виробництву металорізальних верстатів і обладнання для харчової промисловості, екскаваторів, баштових кранів, будівельної цегли, запасних частин до тракторів та ін. Значно більше, ніж заплановано, було випущено товарів широкого споживання: бавовняних, шерстяних і шовкових тканин, верхнього трикотажу, шкіряного взуття, м'яса, ковбасних виробів, цигарок, мила та інших товарів.

Особливо відзначалися в 1956 році виробничики заводів «Червоний екскаватор», «Ленінська кузня», першого авторемонтного, ім. Письменного та інші.

---

[1] Газ. «Вечірній Київ», 18 вересня 1956 р.
[2] Газ. «Вечірній Київ», 22 грудня 1956 р.
[3] Московський район міста Києва. К., 1959, стор. 71.

Головна магістраль міста — Хрещатик.

Один з будинків Академії наук УРСР.

Станція метро «Хрещатик»

В ході боротьби за виконання рішень XX з'їзду партії народжувалися нові патріотичні починання, нові форми соціалістичного змагання. В кінці 1956 року бригадир вибійників шахти «Північна» тресту «Краснодонвугілля», Герой Соціалістичної Праці, комуніст М. Я. Мамай виступив ініціатором соціалістичного змагання за видобуток щоденно понад норму тонни вугілля. Патріотичний почин шахтарів знайшов широку підтримку на підприємствах всієї Української РСР, зокрема на київських підприємствах. Велике народногосподарське значення мав також почин колективу заводу «Точелектроприлад». Робітники, інженери і техніки цього підприємства розгорнули соціалістичне змагання за комплексну економію матеріалів і виготовлення за рахунок цього надпланової продукції. У лютому 1957 року приладобудівники звернулися до всіх виробничників Києва з закликом — зустріти 40-і роковини Великого Жовтня випуском надпланової продукції, виготовленої за рахунок комплексної економії матеріалів. Київський міськком КП України схвалив ініціативу робітників заводу «Точелектроприлад». Колективи багатьох підприємств столиці підтримали цей почин. Так, колектив заводу «Ленінська кузня» повів боротьбу за те, щоб до 40-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції спорудити з заощаджених матеріалів морський траулер, колектив заводу «Червоний екскаватор» зобов'язався випустити за рахунок економії 5 надпланових екскаваторів, виробничники 4-ї взуттєвої фабрики — 100 тисяч пар взуття. Українська республіканська рада профспілок рекомендувала профспілковим організаціям всієї республіки підтримати ініціативу київських приладобудівників.

Почин київських приладобудівників дав великий економічний ефект. Готуючи гідну зустріч 40-м роковинам Великого Жовтня, колектив з-ду «Точелектроприлад» випустив понад план із заощадженої сировини 1150 різних приладів, верстатобудівники — 25 верстатів, трудівники заводу «Червоний екскаватор» — 5 екскаваторів, колективи взуттєвих фабрик — 200 тисяч пар взуття, а трикотажники — 143 тис. штук виробів[1].

Соціалістичне змагання вилилось в широке змагання з підприємствами і районами України і містами інших братніх республік. Так, Дарницький район змагався з Київським районом міста Москви, Залізничний район з Залізничним районом Москви; Київ у цілому змагався з Єреваном, Мінськом і Харковом.

В ході боротьби за виконання взятих зобов'язань, колективи промислових підприємств Києва приділяли велику увагу поповненню верстатного парку новими більш високопродуктивними машинами. Тільки у 1957 році фабрики і заводи міста одержали майже 3 тисячі одиниць нового високопродуктивного устаткування. Близько 1200 одиниць устаткування було модернізовано. Широко впроваджувалася нова технологія. На заводі «Більшовик», зокрема, було освоєно автоматичне електрозварювання алюмінію, фарбування деталей за допомогою струму високої частоти та сушіння інфрачервоним промінням. На фабриці ім. Смирнова-Ласточкіна удосконалили прогресивний метод раціонального розкроювання тканин, який поширився і на інші швейні підприємства республіки. Колектив зекономив понад 90 тис. метрів тканини, що дало можливість пошити додатково 30 тисяч штук різних швейних виробів. На фабриках і заводах широко застосовувались різні види точного лиття, автоматичне і напівавтоматичне зварювання, штампування, замінники металу — капрон, пластмаси тощо. Якщо в 1955 році на підприємствах Києва діяло 50 потокових ліній, то на кінець 1957 року — понад 200. Це дало можливість у 1,5—2 рази підвищити продуктивність праці.

Великий вклад у справу технічного прогресу вносили винахідники і раціоналізатори. На фабриці ім. Рози Люксембург в 1957 році було подано 142 раціоналізаторські пропозиції. Більшість з них були впроваджені у виробництво, що дало понад 1 млн. крб. економії. На початку 1958 року на фабриці налічувалося близько 350 раціоналізаторів. Такі винахідники, як тт. Бондаренко, Лукін, Василевський

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 16, спр. 353, арк. 19.

внесли кожний більш як по 30 раціоналізаторських пропозицій. В цілому в 1956—1957 рр. раціоналізатори міста подали понад 30 тис. пропозицій, з яких 24 тис. було впроваджено, що дало понад 100 млн. крб. заощаджень[1].

Загальне визнання одержали розроблені Інститутом електрозварювання ім. Патона АН УРСР автоматичне зварювання під флюсом та електрошлакове зварювання металу великої товщини. Лише в 1957 році інститут створив 30 нових типів зварювальних апаратів і установок. Освоєння нової більш прогресивної технології успішно проводились на всіх підприємствах. На заводі «Точелектроприлад», зокрема, було освоєно 15 важливих, нових, більш удосконалених конструкцій і приладів, потрібних для народного господарства. Тільки від впровадження нової техніки і проведення роботи по економії матеріалів завод одержав до 1 млн. крб. економії. Впровадження нової передової техніки і прогресивної технології сприяло тому, що продуктивність праці на підприємствах Києва зросла.

В листопаді 1957 року трудящі Києва разом з усім радянським народом урочисто святкували 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ювілейна сесія Верховної Ради СРСР в Москві підвела підсумки всесвітньо-історичних перетворень, величезних досягнень радянського народу в господарському і культурному будівництві. Всього лише за 22 роки (з 40 років існування Радянської влади 18 пішло на війну і післявоєнну відбудову народного господарства) Радянський Союз пройшов в економічному розвитку шлях, для якого капіталістичним країнам потрібно було принаймні 100 років. З відсталої аграрної країни наша країна перетворилася в передову індустріальну державу. Загальний обсяг промислової продукції СРСР збільшився в 1957 році в порівнянні з 1913 роком в 33 рази[2]. Основним підсумком героїчної праці радянських людей була остаточна і повна перемога соціалізму в СРСР.

Велике свято українського народу — 40-річчя встановлення Радянської влади на Україні і утворення Української РСР трудящі Києва відзначили в грудні 1957 року. Це було свято не тільки українського народу, а й усіх трудящих нашої країни. Як своїх найдорожчих друзів, зустрічали трудящі Києва делегації братніх республік, представників Москви, міст-героїв, які прибули на свято в столицю Радянської України. Ювілейна сесія Верховної Ради УРСР, що відбулася 24 грудня 1957 року в Києві, підвела підсумки 40-річного шляху українського народу, який під керівництвом Комуністичної партії йшов до перемоги соціалізму. В умовах радянського соціалістичного ладу возз'єднаний в єдиній державі український народ за короткий історичний строк добився велетенських успіхів у розвитку народного господарства і культури. В 1957 році валова продукція всієї промисловості республіки збільшилася в порівнянні з 1913 роком у 20 разів, а випуск продукції крупної машинобудівної і металообробної промисловості зріс у 150 раз[3]. Величезний стрибок у своєму економічному розвитку зробив за 40 років соціалістичний Київ. Київська промисловість виробляла у 1957 році в 100 раз більше продукції, ніж у 1913 році. Один лише завод «Більшовик» випускав у 1957 році в три з лишком

Святкування 40-річчя Радянської України. Демонстрація трудящих. 1957 р.

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 16, спр. 358, арк. 16.
[2] Газ. «Радянська Україна», 7 листопада 1957 р.
[3] Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 588.

рази більше продукції, ніж уся промисловість міста до Жовтневої революції.

Трудящі Києва зустріли 40-річчя Великого Жовтня і Радянської України новими трудовими перемогами. 11 грудня промисловість міста достроково виконала план 1957 року по обсягу валової продукції. Випуск промислової продукції зріс проти 1956 року на 10,4 проц., а продуктивність праці зросла на 5,4 процента[1]. 160 підприємств міста завершили річну програму на місяць раніше строку. Лише за рахунок підвищення продуктивності праці в 1957 році випущено більш як на 550 млн. крб. надпланової продукції. Найкращих показників у виконанні виробничих планів домоглися колективи заводів «Червоний екскаватор», «Київполіграфмаш», штучного волокна, «Ланцюги Галля», Київського вагоноремонтного заводу ім. Січневого повстання, ім. Письменного, фабрик ім. Боженка, бавовнянопрядильної, 6-ї взуттєвої, трикотажної ім. Рози Люксембург, Київського шовкового комбінату, м'ясокомбінату та інші.

Прославлені керівники партизанів Великої Вітчизняної війни (зліва направо) М. І. Наумов, О. Ф. Федоров, С. А. Ковпак, Т. А. Строкач на чолі колони героїв партизанського руху на Україні в день святкування 40-річчя Радянської України. 1957 р.

Зросли нові чудові майстри своєї справи. Серед них токар заводу «Більшовик» тов. Рубан, блокувальниця заводу «Арсенал» тов. М'яновська, новатори заводу верстатів-автоматів тов. Чеканівська і заводу «Червоний екскаватор» тов. Орестов, старші машиністи станції Дарниця тт. Чернов і Платонов, швея-раціоналізатор фабрики ім. Смирнова-Ласточкіна тов. Хлюнко та багато інших[2].

Спираючись на успіхи, здобуті в здійсненні виробничих планів 1957 року, трудящі Києва у 1958 році ще ширше розгорнули змагання за дострокове виконання виробничих планів.

Велику увагу приділяла міська партійна організація здійсненню рішень травневого Пленуму ЦК КПРС (1958 р.) про розвиток хімічної промисловості. Хімічна промисловість у Києві, як відомо, фактично була створена за роки перших п'ятирічок, але особливого розвитку вона досягла в післявоєнні роки. Так, у 1958 році хімічна промисловість міста об'єднувала 9 підприємств, підпорядкованих раднаргоспу, 6 — місцевої і 20 — кооперативної промисловості. Обсяг валової продукції цих підприємств у 1957 році значно перевершив обсяг виробництва довоєнного періоду в загальноміському випуску продукції[3]. Підприємства хімічної промисловості виробляли віскозний та капроновий шовк, кордну тканину, гуму для взуттєвої промисловості, штучну шкіру, прогумовані тканини, каустичну соду, бертолетову сіль, вироби з пластмас та гуми тощо. До числа найбільших підприємств належали: комбінат штучного волокна, регенератно-гумовий завод, шовковий комбінат та інші. Найбільшим у місті підприємством хімічного машинобудування був завод «Більшовик».

Використовуючи внутрішні резерви, працівники хімічної промисловості день у день нарощували темпи виробництва. Високих показників добився колектив заводу

---

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 16, спр. 353, арк. 13.
[2] Там же, арк. 19.
[3] Там же, спр. 357, арк. 23.

«Червоний гумовик». Тут виробнича програма першого півріччя була виконана на 140 проц. ще 13 червня 1958 року в повному асортименті і по всіх техніко-економічних показниках. Успіхи колективу цього підприємства були результатом великої організаторської і політичної роботи партійної організації. Найважливіші ділянки тут очолювали комуністи. Так, цех, де начальником була комуніст Л. М. Миронова, завоював перше місце в змаганні. Високопродуктивною працею відзначались робітники Д. Медков, І. Лапуза, І. Павлюк та багато інших.

В боротьбі за перетворення в життя величних накреслень партії творча ініціатива трудящих народжувала все нові і нові форми соціалістичного змагання. В 1958 році тисячі киян включилися у рух за щоденний випуск надпланової продукції кожним робітником. У квітні 1958 року бюро міськкому КП України схвалило цінний почин передової швеї-мотористки фабрики ім. Смирнова-Ласточкіна Т. Биченок, яка виступила ініціатором соціалістичного змагання за випуск продукції тільки відмінної якості при щозмінному перевиконанні норм кожним робітником. Колективи заводів верстатів-автоматів ім. Горького, «Точелектроприлад» і фабрик — 4-ї взуттєвої та швейної ім. Смирнова-Ласточкіна виступили зі зверненням «До трудящих всіх підприємств Київського економічного району». Вони закликали робітників боротися за високу культуру виробництва і честь столичної марки. Цей заклик знайшов широку підтримку на підприємствах Києва. Машинобудівники заводу ім. Калініна вирішили випустити для підприємств будівельної індустрії до 100 нових удосконалених машин і механізмів. Формувальник цього заводу М. Синкевич, модельник І. Куркін, токарі М. Пількевич, Г. Проскурін перевиконували щоденні норми більш як у 2 рази, даючи продукцію тільки відмінної якості.

Широкого розмаху на київських підприємствах набрав рух за патріотичною ініціативою колективу дільниці кольорового литва заводу «Більшовик» майстра В. Горенка — за комплексну економію матеріальних і енергетичних ресурсів на кожному робочому місці. Почин В. Горенка знайшов широку підтримку на заводах «Червоний екскаватор», «Будшляхмаш», арматурно-машинобудівному, фабриці ім. Рози Люксембург та багатьох інших. Рух за економію на кожному робочому місці мав велике народногосподарське значення. Здійснення заходів по комплексній економії дозволило лише підприємствам Жовтневого району протягом року зекономити більш як на 6,3 млн. крб. матеріалів, сировини і електроенергії. За цей рахунок було випущено 1500 приладів, 22 металорізальні верстати, 4 екскаватори та багато іншої продукції[1].

У 1958 році київські підприємства зробили великий крок вперед по шляху технічного прогресу. Тут діяли десятки конвейєрних і потокових ліній, створювалися автоматичні лінії, широко впроваджувалися високопродуктивні пневматичні і пневмогідравлічні пристрої. На підприємствах столиці було здійснено більш як 600 заходів по комплексній механізації, автоматизації виробничих процесів і освоєнню передової технології. За один рік було створено і освоєно понад 70 нових видів машин, механізмів і точних приладів. Так, колектив заводу «Більшовик» освоїв випуск фарбувальної машини і змішувача для хімічної промисловості, на мотоциклетному заводі підготовлено випуск нового мотоцикла моделі К-750, на «Ленінській кузні» було випущено дизельелектричну землечерпалку.

Нових успіхів домоглися і раціоналізатори Києва. На одному лише заводі КВРЗ протягом року було впроваджено у виробництво 205 пропозицій з економічним ефектом 400 тис. крб.[2]. Раціоналізатори «Більшовика» за 9 місяців 1958 року подали 640 пропозицій, з них 407 було впроваджено, що дало економічний ефект 2,8 млн. карбованців[3].

---

[1] Газ. «Вечірній Київ», 21 квітня 1958 р.
[2] Газ. «Вечірній Київ», 22 грудня 1958 р.
[3] Газ. «Вечірній Київ», 22 жовтня 1958 р.

Величезною подією в громадсько-політичному житті Києва було святкування в липні 1958 року 40-річчя Комуністичної партії України. Кияни разом з трудящими всієї республіки зустріли знаменну подію в обстановці трудового і політичного піднесення, віддаючи шану КП України — складовій і невід'ємній частині КПРС, організатору і натхненнику всіх перемог і досягнень українського народу.

У Києві з цього приводу відбувся урочистий Пленум ЦК КП України. З доповіддю «40 років Комуністичної партії України» виступив Перший секретар ЦК КП України М. В. Підгорний. Пленум ЦК КП України від імені всіх комуністів республіки надіслав вітального листа ЦК КПРС. В цьому листі зазначалося, що «Комуністична партія України буде і надалі всемірно розширяти свої зв'язки з народом, зміцнювати непорушний союз робітничого класу і селянства, як зіницю ока оберігати дружбу народів, чистоту марксистсько-ленінської теорії, непримиримо боротися проти ревізіонізму як головної небезпеки в міжнародному комуністичному русі, проти догматизму, проти будь-яких проявів буржуазної ідеології і насамперед українського буржуазного націоналізму»[1].

До 40-річчя ВЛКСМ у жовтні 1958 року були підведені підсумки творчої праці радянської молоді. Славними трудовими ділами зустріла 40-річчя комсомолу Київська комсомольська організація, яка об'єднувала на цей час в своїх лавах близько 150 тис. юнаків і дівчат.

Посланці молоді Києва брали найактивнішу участь в освоєнні цілинних і перелогових земель; багато молодих киян поїхало працювати в радгосп «Київський» Кустанайської області, тисячі студентів вузів Києва в 1956—1958 рр. брали участь в зборі врожаю в Казахстані. На заклик партії 3125 юнаків і дівчат столиці поїхали в Донбас і збудували там дві шахти і «Київську-комсомольську» доменну піч. Активну участь взяли юнаки і дівчата у будівництві інших підприємств.

Самовіддано, проявляючи велику творчу ініціативу, працювала молодь на підприємствах столиці. Багато молодих виробничників достроково виконали свої п'ятирічні плани. Сотні комсомольців показували зразки новаторства і раціоналізаторства.

В обстановці великого піднесення у зв'язку з підготовкою до XXI з'їзду КПРС в Москві народився патріотичний рух — змагання за звання бригад комуністичної праці. Цей рух швидко поширився по всій неосяжній Країні Рад. Серед колективів, які першими на Україні піднесли прапор змагання за право називатися комуністичними бригадами, була молодіжна бригада Ю. М. Куцого з київського заводу «Червоний екскаватор». Девізом нового руху стало — «Жити і працювати по-комуністичному». На свій перший зліт зачинателі руху комуністичної праці Києва і області зібралися в грудні 1958 року. Учасники зльоту звернулися до юнаків і дівчат, до всіх трудящих Київщини з закликом включитися в патріотичний рух. На кінець року понад 400 молодіжних колективів області змагалися за право носити високе звання колективів комуністичної праці.

Широко розгорнувши соціалістичне змагання за гідну зустріч XXI з'їзду КПРС, колективи промислових підприємств Києва достроково — 15 грудня 1958 року — виконали річний план по випуску валової продукції. Обсяг промислового виробництва в Києві в 1958 році збільшився на 11,7 проц., а продуктивність праці зросла на 6,2 проц. Протягом року промислові підприємства міста виробили надпланової продукції більш як на 635 млн. карбованців[2]. Промисловість Києва дала продукції на 454 проц. більше, ніж в 1940 році, і на 333 проц. більше, ніж у 1950 році[3].

Післявоєнні роки були періодом бурхливого житлового будівництва, що мало виключне значення в справі поліпшення добробуту трудящих. В цей час в Києві було збудовано понад 3 млн. кв. м житла, з них після XX з'їзду партії — в 1956—

---

[1] Газ. «Радянська Україна», 6 липня 1958 р.
[2] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 20, спр. 1, арк. 17.
[3] Народне господарство міста Києва, К., 1963, стор. 16—17.

Хрещатик забудовується. 1955 р.

1958 рр.— понад 1,2 млн. кв. м. Житловий фонд міста в 1958 році набагато перевершував довоєнний рівень[1].

Після XX з'їзду партії київські підприємства посилили допомогу колгоспам. Колгоспи і МТС одержали з міста близько 600 одиниць різного устаткування, багато інструментів. Шефи допомогли електрифікувати 11 МТС, 22 колгоспи, збудувати водопроводи та механізувати трудомісткі процеси на 117 тваринницьких фермах[2]. Велика допомога сільському господарству здійснювалася підприємствами, які випускають різноманітні сільськогосподарські машини, запасні частини до них. Колектив заводу «Ланцюги Галля» у 1956—1957 рр. виготовив біля 700 тисяч погонних метрів роликових ланцюгів для комбайнів і кормодробарок, більше 150 тис. штук ножів для соломосилосорізок. За той же час завод запасних частин для сільськогосподарських машин поставив сільському господарству більше 2 тис. т електродів, біля 25 тис. транспортерів до комбайнів С-6, більше 450 штук льоном'яльних машин. Завод ім. Письменного дав трудівникам села більше 5 тис. т цвяхів і біля одного мільйона кв. м сит для сільськогосподарських машин. Велику кількість частин для сільськогосподарської техніки випускали заводи ім. Лепсе, «Ленінська кузня», «Червоний екскаватор».

Міська партійна організація відрядила 805 кваліфікованих інженерів, техніків та механіків для роботи в МТС Київської, Вінницької, Житомирської та інших областей України, а також в радгоспи на цілинні і перелогові землі. Всього на заклик партії на партійну роботу в сільське господарство виїхало близько 3 тис. киян. На період масового збирання овочів і картоплі на допомогу колгоспам і радгоспам з установ і підприємств міста щорічно направлялося в ці роки більше 15 тисяч чоловік. Тільки в 1957 році молодь Києва відпрацювала в колгоспах Київської області 35 тис. чоловіко-днів, а 1200 міських автомашин протягом кількох місяців обслуговували сільськогосподарське виробництво області.

Кияни зустріли постанову лютневого Пленуму ЦК КПРС (1958 р.) «Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій» як новий прояв піклування партії про зміцнення економічної могутності Батьківщини, про добробут радянських людей. Всюди — на підприємствах і в установах міста — обговорювалося питання, як посилити допомогу селу, щоб в найближчий час домогтися дальшого піднесення сільськогосподарського виробництва. Стан шефської допомоги сільському господарству був розглянутий на пленумі міськкому КП України 24 березня 1958 року, який узагальнив досвід кращої організації допомоги селу і розробив план заходів по посиленню допомоги київських підприємств колгоспам Київщини. Кожне підприємство, кожний район міста визначив собі нові завдання в світлі рішень лютневого Пленуму ЦК КПРС.

Посилення шефської допомоги відчувалося у кожному районі міста. Колективи підприємств Московського району за кілька місяців після Пленуму обладнали в підшефних колгоспах 22 майстерні. Всього в 1958 році район передав колгоспам близько 80 верстатів, 12 зварювальних апаратів та на 24 тис. крб. інструментів[3].

[1] Народне господарство міста Києва. К., 1963, стор. 56.
[2] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 16, спр. 353, арк. 42.
[3] Московський район м. Києва, стор. 18.

Трудящі Подільського району тільки в лютому і березні 1958 року направили у Димерський і Іванківський райони 120 автомашин, які вивозили на поля добрива. Шефи електрифікували 4 колгоспи, 2 МТС, 36 тваринницьких ферм, 16 громадських приміщень, допомогли збудувати близько 60 силосних споруд, налагодити водопостачання тваринницьких ферм у 63 колгоспах.

Активну участь у поданні шефської допомоги селу брала молодь. Тільки у квітні 1958 року молоді виробничники виготовили для підшефних колгоспів і МТС 15 тис. одиниць інструментів і відремонтували 65 верстатів.

На базі зростання виробництва в післявоєнні роки партія і Радянський уряд здійснили важливі заходи, спрямовані на дальше поліпшення добробуту трудящих: було підвищено заробітну плату низькооплачуваній категорії працівників; скорочено робочий день у передсвяткові і передвихідні дні; було прийнято новий закон про пенсії і т. д. У Києві, як і скрізь по країні, значно розширилось житлове будівництво. Замість десятків дрібних, нерентабельних трестів і управлінь у Києві було створено 4 великі будівельні організації. Це забезпечило широкий розмах індустріалізації будівельних робіт, спеціалізацію, різке підвищення темпів будівництва. Житловий будинок споруджувався в 1957 році у 1,5 раза швидше, ніж два роки тому. Зросло і число сімей, які одержали нові благоустроєні квартири. Якщо в 1955 році житлову площу одержали 2624 сім'ї, то в 1956—1957 рр.— 18,5 тисяч сімей. Протягом 1956—1957 рр. було електрифіковано майже всі нові селища та околиці міста. Додатково газифіковано понад 15 тисяч квартир. На кінець 1957 року газом користувалося понад 80 проц. киян, близько 500 комунальних і промислових підприємств[1].

Міські організації велику увагу приділяли благоустрою міста, озелененню вулиць. Тривало будівництво нових парків у Жовтневому, Подільському і Залізничному районах, парку Вічної Слави, а також Дніпровського парку. Велося будівництво нового парку з каскадом ставків у Голосіївському лісі. Протягом тільки 1957 року на вулицях, в скверах і парках було висаджено близько 240 тис. дерев, 730 тис. кущів.

14-поверховий житловий будинок на Хрещатику. 1957 р.

В результаті зниження державних роздрібних цін на ряд товарів масового споживання, підвищення заробітної плати робітникам і службовцям, збільшення розміру пенсійного забезпечення, скорочення робочого дня для робітників основних галузей промисловості радянські люди стали жити краще і заможніше. Реальна заробітна плата робітників і службовців України в 1958 році зросла в порівнянні з 1950 роком у 1,5 раза, а з 1940 р.— майже в 1,9 раза. Про підвищення матеріального рівня трудящих Києва яскраво свідчить зростання обсягу продажу продуктових товарів населенню. В порівнянні з 1950 роком продаж м'яса населенню у 1958 році зріс більш як у 2,5 раза, ковбасних виробів — майже у 2,3 раза, масла тваринного — більш як у 2 рази, молока та молочних продуктів — у 6 разів і цукру майже у 3 рази[2].

Розширилась торговельна мережа. Якщо в 1945 році в Києві до послуг трудящих було

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 16, спр. 353, арк. 37.

[2] Народне господарство міста Києва. К., 1960, стор. 88, 89.

Делегація УРСР на I сесії Асамблеї ООН. Лондон. 1946 р.

1103 магазини і палатки, то в 1958 році — 3034.

Великий крок вперед було зроблено в 1956—1958 рр. в справі розширення мережі дитячих ясел і садків, закладів охорони здоров'я тощо. В цілому в 1958 році в Києві нараховувалося 380 дитячих садків і ясел на 32,2 тис. місць, проти 302 — на 23,3 тис. місць в них у 1940 році. Розширилася мережа лікувальних закладів столиці України. Було введено в експлуатацію нові лікарні у Залізничному районі, дитячі лікарні в Московському і Дарницькому районах, хірургічний корпус лікарні ім. Калініна в Жовтневому районі. Почав працювати психоневрологічний диспансер, 5 медикосанітарних частин і 26 пунктів охорони здоров'я на підприємствах[1]. Під кінець 1958 року в Києві працювала 71 лікарня з 14,3 тис. ліжок (без госпіталів) проти 51 з 9,8 тис. ліжок в 1940 році. Трудящих обслуговувало понад 9 тис. лікарів і 12 тис. середніх медичних працівників проти 4,6 тис. лікарів і 4,5 тис. чол. середнього медперсоналу в 1940 році. В зв'язку з поліпшенням медичного обслуговування в місті знизилась загальна та інфекційна захворюваність населення. Дитяча смертність у Києві була найнижчою в порівнянні з іншими містами Радянського Союзу і нижча, ніж в Англії, Сполучених Штатах Америки і багатьох інших капіталістичних країнах світу.

Успіхи, здобуті киянами під керівництвом Комуністичної партії у післявоєнному розвитку народного господарства і культури, були їх вкладом у загальну справу побудови комунізму в нашій країні.

* * *

Післявоєнна відбудова народного господарства Києва проходила в обстановці дедалі міцніючих міжнародних зв'язків Радянської держави, в т. ч. України. Вона характерна розгортанням боротьби трудящих за мир. Під Стокгольмською відозвою 1950 року про беззастережну заборону атомної зброї підписалося все доросле населення Києва і всієї України. Під час всесвітньої кампанії на захист миру на підприємствах, у навчальних закладах і наукових установах Києва проходили багатолюдні мітинги і збори трудящих.

Радянська Україна посилала своїх представників, зокрема киян, на міжнародні форуми і конференції. 11 січня 1946 року на першій сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, яка проходила в Лондоні, глава делегації УРСР Д. З. Мануїльський був обраний головою комітету в політичних питаннях і питаннях безпеки.

На Всесвітньому конгресі прихильників миру члени делегації України, кияни — видатний український драматург і громадський діяч О. Є. Корнійчук та письменниця В. Л. Василевська — були обрані до складу Всесвітньої Ради Миру та її президії від СРСР. Представники України були обрані також і в керівні органи інших міжнародних організацій.

13—14 вересня 1951 року в Києві відбулася перша Всеукраїнська конференція прихильників миру, яка обрала Український республіканський комітет захисту миру. Головою Комітету було обрано М. П. Семененка (віце-президент АН УРСР), а першим заступником голови — видатного поета П. Г. Тичину. З 1962 року Укра-

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 16, спр. 353, арк. 39.

їнський республіканський комітет захисту миру очолює член Всесвітньої Ради Миру (з 1965 р.), академік АН УРСР, заслужений діяч науки УРСР В. П. Комісаренко.

У роки післявоєнної відбудови і соціалістичного будівництва посилюються інтернаціональні зв'язки робітничого класу Києва і всієї республіки, зміцнюються економічні зв'язки з країнами соціалістичного табору. Українські робітники передавали свій виробничий досвід робітникам Польщі, Румунії, Болгарії, Чехословаччини, Угорщини, допомагали їм в будівництві та монтажі нових промислових підприємств, в освоєнні нової техніки. Водночас подавалася також допомога трудящим слаборозвинутих країн, які недавно визволилися від ярма колоніалізму.

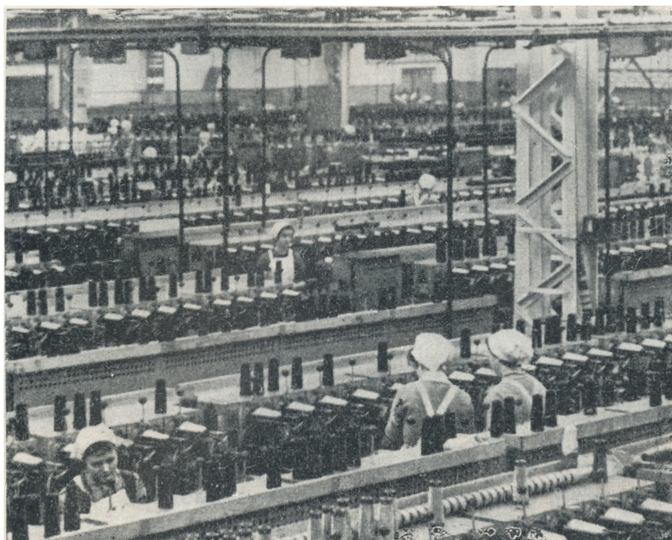
Встановилися дружні постійні зв'язки між Київською партійною організацією і партійними організаціями Соціалістичної єдиної партії Німеччини м. Лейпціга і Лейпцігської округи НДР, з партійними організаціями Польської об'єднаної робітничої партії м. Кракова і Краківського воєводства Польської Народної Республіки. Київ у 1956 році відвідали делегації депутатів Народних Зборів Народної Республіки Болгарії, Національних Зборів Чехословацької республіки, Національних Зборів Румунської Народної Республіки, Державних Зборів Угорської Народної Республіки і Народної палати Німецької Демократичної Республіки.

Міцна дружба зав'язалася між трудящими Києва і трудящими міст Тампере (Фінляндія), Кракова (Польська Народна Республіка), Лейпціга (Німецька Демократична Республіка), Тулузи (Франція).

Взаємні відвідування делегацій цих міст, а також листування набуло постійного характеру. Досить сказати, що з 1954 по 1958 рік Київ відвідало 7 делегацій з м. Тампере, тричі за цей час кияни побували в гостях у своїх фінських друзів.

За 1950—1958 рр. УРСР, в тому числі і Київ, відвідали парламентські делегації Індії, Індонезії, Камбоджі, Норвегії та багатьох інших країн. У 1958 році в містах і селах України побувало 1112 іноземних делегацій, в той час як у 1946 році лише 20 делегацій і груп іноземних спеціалістів промисловості і сільського господарства, спортивних і мистецьких колективів.

У крутильному цеху Київського комбінату штучного волокна. 1965 р.

КИЇВ У ПЕРІОД БОРОТЬБИ ЗА СТВОРЕННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ КОМУНІЗМУ (1959—1967 рр.)

1. БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ КИЄВА ЗА УСПІШНЕ ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ СЕМИРІЧНОГО ПЛАНУ РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА СРСР (1959—1965 рр.)

Початок п'ятого десятиріччя існування Радянської влади наша країна зустріла великими успіхами, що знаменували собою повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР. Здійснення ленінської програми соціалістичної індустріалізації країни, колективізації сільського господарства і культурної революції висунули Радянський Союз на провідне місце серед держав світу. До початку 1959 року в порівнянні з 1913 роком валова продукція промисловості СРСР зросла в 36 разів, а національний доход зріс більше ніж у 20 разів.

Досягнутий рівень розвитку продуктивних сил і соціально-економічних відносин в нашій країні свідчив про те, що невтомною, героїчною працею радянських людей під керівництвом Комуністичної партії створені всі необхідні умови для вступу Радянського Союзу в новий важливий етап своєї історії — в період створення матеріально-технічної бази комуністичного суспільства в нашій країні.

Важливим етапом у житті нашої країни стала семирічка. Трудящі Києва, як і всі радянські люди, взяли активну участь в обговоренні проекту семирічного плану розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 рр., який був опублікований за рішенням листопадового (1958 р.) Пленуму ЦК КПРС. На численних зборах, у виступах в пресі трудящі гаряче схвалювали контрольні цифри плану могутнього піднесення радянської економіки і вносили свої пропозиції і доповнення до опублікованого проекту.

Новими трудовими перемогами зустріли кияни XXI позачерговий з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу і XXI з'їзд Комуністичної партії України, які розглянули проект семирічного плану. Готуючись до відкриття XXI з'їзду КПРС, виробничники Києва достроково, до 15 грудня, виконали план 1958 року і дали надпланової продукції більше, ніж на 500 млн. карбованців.

У передз'їздівські дні виробничники заводів «Точелектроприлад», верстатів-автоматів ім. Горького, 6-ї взуттєвої фабрики, швейної фабрики «Україна» висту-

пили з пропозицією розгорнути соціалістичне змагання не тільки за перевиконання виробничих планів, але й за поліпшення якості виробів, за честь київської марки. У зверненні до всіх робітників та інженерно-технічних працівників підприємств Києва вони закликали організувати соціалістичне змагання за випуск першосортної продукції, за звання цехів і підприємств високої якості.

Широко розгорнулося у Києві змагання за високе звання колективів і ударників комуністичної праці. У 1959 році у змагання вступили колективи багатьох заводів міста, а також понад 4 тис. бригад, дільниць, змін, цехів — всього понад 30 тис. виробничників.

На честь XXI з'їзду КПРС і XXI з'їзду КП України в місті, за почином майстра дільниці кольорового лиття заводу «Більшовик» В. Горенка, широко розгорнулось соціалістичне змагання за комплексну економію матеріалів і сировини, за виконання завдань семирічки за п'ять-шість років.

Широкий відгук серед виробничників міста знайшов заклик передовиків-новаторів В. Семинського, А. Ємченка-Рибки, В. Педченка і В. Кухаря, які запропонували створити фонд економії ім. Семирічки за рахунок впровадження раціоналізаторських пропозицій. Так, тільки по заводу «Ленінська кузня» завдяки запровадженню раціоналізаторських пропозицій на день відкриття XXI з'їзду КПРС було досягнуто умовної річної економії в сумі понад 385 тис. карбованців.

Успішне виконання взятих зобов'язань по створенню фонду ім. Семирічки мало велике народногосподарське значення. Так, ініціатор змагання В. Семинський вже в 1959 році запропонував 33 раціоналізаторські пропозиції, шість з них були запроваджені і дали заводу «Червоний екскаватор» 125 тис. крб. економії. За роки семирічки на заводі було запроваджено 50 раціоналізаторських пропозицій В. Семинського, які дали багато тисяч карбованців економії. Десятки цінних раціоналізаторських пропозицій В. Семинського з великим економічним ефектом були запроваджені на багатьох підприємствах Києва, України, а також усієї країни.

Широко розгорнулась у місті творча ініціатива трудящих, які докладали всіх зусиль, щоб внести гідний вклад у всенародну боротьбу за успішне виконання накреслень XXI з'їзду КПРС. Активну участь у цій боротьбі взяли комсомольці. За почином комсомольських організацій заводів і будов у місті були створені школи передового досвіду. На заводі «Червоний екскаватор» таку школу очолив депутат Верховної Ради УРСР, лауреат Державної премії В. К. Семинський, на «Арсеналі» ім. В. І. Леніна — член Президії Верховної Ради УРСР, Герой Соціалістичної Праці Г. Я. Царик. В будуправлінні № 3 тресту «Київхрещатикбуд» на чолі школи став Герой Соціалістичної Праці, бригадир комплексної бригади П. О. Степанчук. Бюро міськкому КП України влітку 1959 року схвалило це цінне починання новаторів і запропонувало створити такі школи на всіх передових підприємствах міста.

Гаряче схвалення серед трудящих Києва знайшов патріотичний почин вишневолоцької ткалі В. Гаганової. Понад 300 бригадирів і новаторів виробництва київських підприємств перейшли за її прикладом працювати у відстаючі бригади і на дільниці, щоб вивести їх у число передових. Серед них І. Крахмальний — машиніст паровозного депо Київ-Пасажирський, М. Корх — бригадир конвейєру фабрики ім. Р. Люксембург, депутат Верховної Ради УРСР, Є. Шкробко — бригадир формувальників заводу «Червоний екскаватор», та багато інших.

На початку 1959 року колективи підприємств Києва на своїх зборах обговорили і прийняли зобов'язання по достроковому виконанню плану першого року семирічки. Наполеглива творча праця дала свої результати, і ці зобов'язання були виконані достроково. 16 грудня 1959 року, на чотири дні раніше, ніж це передбачалося взятими зобов'язаннями, план по випуску промислової продукції підприємствами міста був виконаний. Загальний обсяг промислового виробництва підприємствами міста у порівнянні з 1958 роком зріс на 12 проц., понад план було випущено на 627 млн. крб. продукції. Широке розгортання різних форм соціалістичного зма-

гання, розвиток руху винахідників і раціоналізаторів сприяли значному зростанню продуктивності праці і зниженню собівартості продукції. В 1959 році в столиці налічувалось понад 24 тис. винахідників і раціоналізаторів, які внесли тисячі цінних пропозицій. У виробництво було запроваджено близько 25 тис. пропозицій, що дало 119 млн. крб. умовної річної економії.

Широкі кола трудящих все активніше брали участь в управлінні роботою підприємств. Широкого розповсюдження набули громадські огляди по виявленню і використанню внутрішніх резервів виробництва. На підприємствах міста були створені і почали діяти громадські комісії сприяння технічному прогресу, які стали ефективною і дійовою формою залучення трудящих до розв'язання важливих виробничих проблем. Так, на заводі «Червоний гумовик» раціоналізатори і винахідники створили 5 машин нової конструкції, понад 55 верстатів, 32 нові пристрої і 16 приладів. Завдяки широкому впровадженню автоматики та потокових і конвейєрних ліній на тих же площах обсяг виробництва зріс у 1960 році на 40 проц., а продуктивність праці — на 25 процентів.

Перед липневим (1960 р.) Пленумом ЦК КПРС колективи багатьох заводів Києва виступили з патріотичним почином провести огляд впровадження нової техніки. Бюро міськкому партії схвалило цю ініціативу і запропонувало всім трудящим міста включитись у цю роботу.

Велику допомогу підприємствам подавали колективи вчених, які впровадили у виробництво багато нових матеріалів, нову технологію, нові машини і механізми. Так, у 1959 — першій половині 1960 року тільки на машинобудівних заводах міста було впроваджено понад 50 нових машин і механізмів, що заощадило державі 2 млн. карбованців.

Широкому впровадженню нової техніки і передової технології сприяли створені на ряді підприємств Києва спеціальні конструкторські групи і бригади по механізації та автоматизації виробничих процесів та комісії по технічному прогресу.

Поліпшення технології, технічний прогрес викликали необхідність дальшого підвищення кваліфікації робітників і збільшення у виробництві питомої ваги інженерно-технічних працівників. Так, у 1955—1960 рр. в Києві кількість спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою зросла з 60,9 тис. до 110,8 тис. чоловік.

1960 рік був ознаменований новими трудовими успіхами киян. Річний план по випуску валової продукції підприємства міста виконали достроково, 24 грудня, а до кінця року було випущено ще багато надпланової продукції. У порівнянні з 1959 роком обсяг промислового виробництва в цілому по місту зріс на 11,4 проц., а за два роки семирічки — на 26,1 проц. проти передбачених планом 23,2 проц. За 1960 рік на підприємствах міста була здійснена комплексна механізація і автоматизація основних виробничих процесів у 16 цехах, на 32 виробничих дільницях, було запроваджено 128 автоматичних, напівавтоматичних і конвейєрних ліній, модернізовано 1900 одиниць устаткування. Все це дало змогу значно підвищити продуктивність праці, яка за два роки семирічки зросла на 11,5 проц., тоді як планом зростання передбачалося на 10,5 проц. Тридцятитисячна армія винахідників і раціоналізаторів внесла багато цінних пропозицій, запровадження яких дало 12,8 млн. крб. умовної річної економії[1].

Новим трудовим і політичним піднесенням зустріли кияни, як і всі радянські люди, початок третього року семирічки. Це було викликано постановою січневого (1961 р.) Пленуму ЦК КПРС про скликання 17 жовтня 1961 р. чергового XXII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. На зборах і мітингах виробничники міста брали на себе зобов'язання виконувати норму семигодинного робочого дня за шість годин. Бригадир шліфувально-фрезерувальної бригади заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького В. Бахмут за дорученням свого колективу звернувся із

[1] Київський облпартархів, ф. 1, оп. 20, спр. 210, арк. 119; Київ у цифрах, стор. 46.

закликом до всіх виробничників міста включитись у змагання за дострокове завершення річного плану до дня відкриття XXII з'їзду КПРС. Цей почин був підхоплений бригадою токарів «Арсеналу» ім. В. І. Леніна на чолі з Г. Я. Цариком та іншими виробничими колективами.

XXII з'їзд КПРС на багатьох підприємствах був зустрінутий видатними трудовими перемогами. Вже 25 вересня підприємства Києва завершили план дев'яти місяців по випуску продукції. Понад план було випущено на 34,7 млн. крб. продукції, що перевищувало взяті зобов'язання майже в три рази. Завдання по підвищенню продуктивності праці було перевиконано на 1,8 проц. 50 підприємств міста достроково виконали план десяти місяців 1961 року.

За почином москвичів у період підготовки до з'їзду в місті широко розгорнувся рух за поліпшення якості продукції, за подовження гарантійних строків для випущення виробів. Включившись у це змагання, колектив заводу «Точелектроприлад» домігся збільшення гарантійних строків на вимірювальні прилади з 12 до 18 місяців, а на трансформатори струму — з одного до двох років.

Про нові видатні досягнення рапортували з'їздові і колективи наукових установ Києва. Так, керівники Українського інституту синтетичних надтвердих матеріалів та інструментів Держплану УРСР доповіли XXII з'їзду КПРС, що колектив інституту вперше в Радянському Союзі розробив технологію дослідно-промислового виробництва штучних алмазів і в подарунок XXII з'їздові КПРС достроково виготовив 2000 каратів штучних алмазів.

Широкий розмах соціалістичного змагання, розвиток творчої ініціативи трудящих, прагнення новими трудовими перемогами відзначити XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, який затвердив нову Програму партії і закликав радянських людей докласти всіх зусиль на розв'язання завдань комуністичного будівництва, дали чудові наслідки. Вже 22 грудня 1961 року виробничники міста рапортували про дострокове виконання річного плану по випуску валової продукції. За загальним обсягом виробництва план 1961 року був виконаний на 103 проц. Понад план було виготовлено більше як на 46,4 млн. крб. продукції. Слід відзначити, що більше 70 проц. надпланової продукції було випущено за рахунок вдосконалення виробництва і підвищення продуктивності праці. Винахідники і раціоналізатори за 1961 рік дали умовної річної економії на суму 16,5 млн. крб., що значно перевищувало взяті зобов'язання.

На промислових підприємствах успішно здійснювалось технічне переозброєння виробництва. Якщо в 1957 році на машинобудівних заводах Києва не було жодної автоматичної лінії, налічувалось лише 33 потокові лінії, то тільки за один 1961 рік у місті 3 підприємства були повністю механізовані й автоматизовані; введено в дію 106 потокових, конвейєрних і автоматичних ліній. За 1961 рік на підприємствах міста було створено й освоєно випуск 120 зразків нових машин, верстатів, апаратів і точних електроприладів.

Новими трудовими подвигами зустріли кияни день виборів до Верховної Ради СРСР, які відбулись 18 березня 1962 року, а також розгорнули соціалістичне змагання на честь 45-х роковин Великого Жовтня. Так, колективи заводів «Точелектроприлад», «Укркабель», ім. Лепсе, Дарницького шовкового комбінату, швейної фабрики ім. Смирнова-Ласточкіна, взуттєвої фабрики № 1 та інших підприємств, готуючись до річниці Жовтня, взяли на себе нові підвищені зобов'язання і включились у всенародний похід за економію і бережливість, виступили із закликом дати країні більше продукції при найменших затратах. Ця ініціатива була схвалена бюро Київського обкому КП України, яке запропонувало партійним, профспілковим і комсомольським організаціям підприємств міста й області організувати масовий похід за суворий режим економії і бережливість, проти марнотратства і безгосподарності, за підвищення продуктивності праці, зниження витрат виробництва.

З чудовою ініціативою виступили робітники заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна,

які на початку семирічки дали слово боротись за виконання її за шість років, і це зобов'язання вони успішно виконували. План трьох з половиною років по обсягу виробництва був ними виконаний на 118 проц., по підвищенню продуктивності праці — на 111 проц., а по випуску валової продукції завод за цей час досяг рівня 1965 року. Борючись за дострокове виконання завдань семирічки, виробничники «Арсеналу» звернулись до всіх працівників металообробної промисловості міста та області із закликом домогтись збільшення випуску продукції за рахунок технічного переозброєння виробництва. «Ми певні,— писали арсенальці — що колектив кожного підприємства має можливості власними силами провести роботу по технічному переозброєнню виробництва і на цій основі взяти на себе підвищені зобов'язання. Так давайте ж, товариші, якнайповніше використаємо невичерпні можливості та резерви для дальшого зростання продуктивності праці, збільшення випуску продукції на основі технічного переозброєння виробництва! Хай колектив кожного підприємства перегляне плани механізації і автоматизації з тим, щоб забезпечити краще використання внутрішніх резервів»[1]. Цей почин був широко обговорений і підхоплений багатьма підприємствами міста.

Робітники та інженерно-технічні працівники київських підприємств відшукували нові резерви, щоб без додаткових коштів домогтись значного підвищення випуску продукції. Чимало, наприклад, зробили в цьому напрямку виробничники регенераторно-гумового заводу. За 1959—1962 рр. вони дали країні на 9,5 млн. крб. надпланової продукції. Майже 70 проц. приросту продукції було досягнуто завдяки підвищенню продуктивності праці.

Виробничники Києва, включившись у змагання на честь 45-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції, виконали програму дев'яти місяців по випуску валової продукції 24 вересня, а по більшості найголовніших виробів — 25 вересня 1962 року. Річний план по валовій продукції підприємства міста виконали на 104 проц., а продуктивність праці зросла на 7,3 проц. Найкращих результатів по випуску продукції і підвищенню продуктивності праці досягли колективи машинобудівного заводу ім. М. І. Калініна, «Укркабель», регенераторно-гумового, трикотажної фабрики ім. Р. Люксембург та інші. Лише запровадження пропозицій раціоналізаторів дозволило одержати по підприємствах міста 16,7 млн. крб. умовної річної економії.

З початку 1963 року за прикладом луганчан виробничники Києва розгорнули рух за «українську годину». На заводі ім. Лепсе з перших днів нового року більш як дві тисячі робітників виконували змінне завдання за шість годин, причому за останню годину в зміні лепсівці виготовляли стільки запасних частин, яких вистачило б для укомплектування 95 тракторів «Беларусь», 12 самохідних комбайнів «СК-3» та багатьох інших сільськогосподарських машин. 400 робітників комбінату штучного і синтетичного волокна в рахунок «української години» за рік додатково дали продукції на 225 тис. крб.[2]. Бригада комуністичної праці заводу «Укркабель» на чолі з П. Заложем за одну «українську годину» додатково випускала 2400 м, а за місяць — 60 тис. м кабеля.

На будовах міста широко запроваджувалась прогресивна форма організації праці — комплексні бригади, більшість яких була переведена на госпрозрахунок, що дозволило на 10—12 проц. підвищити продуктивність праці, поліпшити якість робіт і заощаджувати значну кількість будівельних матеріалів. Особливо хороших результатів досягли госпрозрахункові комплексні будівельні бригади, очолювані Героєм Соціалістичної Праці П. О. Степанчуком, заслуженим будівельником УРСР П. А. Рахубою та інші. В цих бригадах робітники опанували кілька спеціальностей і завжди могли прийти на допомогу товаришу[3].

---

[1] Газ. «Вечірній Київ», 31 серпня 1962 р.
[2] Київський облпартархів, ф. 9938, оп. 1, спр. 131, арк. 17.
[3] Київський облпартархів, ф. 9938, оп. 1, спр. 121, арк. 22—23.

Восени 1963 року в Києві зародився чудовий рух, який одержав назву боротьби за «київський процент». 16 вересня було опубліковано звернення працівників заводу порціонних автоматів ім. Ф. Дзержинського і трикотажної фабрики ім. Р. Люксембург до всіх виробничників міста з пропозицією розгорнути змагання за дальше надпланове зниження собівартості продукції. В зверненні говорилось, що колектив заводу порціонних автоматів ім. Ф. Дзержинського в п'ятому році семирічки збільшив випуск продукції на 28 проц., головним чином за рахунок підвищення продуктивності праці, і в той же час знизив собівартість продукції на 13,9 проц., що дало з початку 1963 року 77 тис. крб. надпланової економії. На трикотажній фабриці ім. Р. Люксембург вже в 1962 році був досягнутий рівень останнього року семирічки за обсягом виробництва, приріст продукції йшов за рахунок зростання продуктивності праці, а від зниження собівартості було одержано за сім місяців 1963 року 91 тис. крб. надпланової економії. Підрахувавши свої можливості, колективи цих підприємств взяли на себе нові підвищені зобов'язання і закликали всіх трудівників міста на кожному виробничому місці відшукувати можливості знизити собівартість продукції. Було підраховано, що зниження собівартості продукції на промислових підприємствах міста лише на один процент понад план може зекономити державі 15 млн. крб. на рік — це й була вагома ціна «київського проценту», за який закликали боротися ініціатори змагання.

Бюро Київського промислового обкому КП України на другий же день після опублікування звернення схвалило цей чудовий почин, відзначивши, що нова трудова ініціатива має велике політичне і народногосподарське значення. Вона дозволить заощадити мільйони карбованців, за рахунок яких країна одержить додатково багато екскаваторів, верстатів, кабеля, точних приладів, товарів народного споживання та іншої промислової продукції. Київський процент,— зазначалось у постанові бюро обкому партії,— повинен стати вагомим внеском трудящих Київщини у боротьбу радянського народу за створення матеріально-технічної бази комунізму.

Цінність змагання за «київський процент» полягала у тому, що в цій формі поєднувалось і змагання за економію матеріалів і сировини, і за удосконалення виробництва та підвищення продуктивності праці за рахунок впровадження нової техніки і технології, і за економне витрачання палива, електроенергії та інше. Таким чином, боротьба за «київський процент» носила всебічний характер і в той же час мала дуже конкретну форму, ставлячи конкретні завдання перед кожним підприємством, цехом, дільницею, бригадою, зміною, перед кожним робітником та інженерно-технічним працівником. Так, наприклад, ініціатори змагання — виробничники трикотажної фабрики ім. Р. Люксембург — заощадили за 8 місяців 1963 року 106 тис. крб., у тому числі на сировині — 44 тис. крб., на паливі, електроенергії і воді — 22 тис., на впровадженні нової техніки — 40 тис. карбованців.

У змаганні за «київський процент» чітко виявилось нове, комуністичне ставлення до праці, втілення в життя вказівки В. І. Леніна про те, що комунізм починається там, де з'являється самовіддана турбота рядових робітників про збільшення продуктивності праці, про збереження кожного пуда хліба, вугілля, заліза, інших продуктів. Тому не випадково в умовах розгортання всенародної боротьби за найкраще виконання накреслених Програмою КПРС завдань по створенню матеріально-технічної бази комунізму почин ініціаторів змагання за «київський процент» знайшов гаряче схвалення і підтримку на всіх підприємствах міста. Більше того, колективи підприємств інших промислових центрів України, дізнавшись про почин киян, підтримали їх ініціативу і запропонували розгорнути змагання за «український процент». Так змагання за «київський процент», почавшись на трикотажній фабриці ім. Р. Люксембург і заводі порціонних автоматів ім. Ф. Дзержинського, було підхоплено тисячами виробничників фабрик і заводів Києва, а потім і сотнями тисяч трудівників усієї республіки.

Ініціатори змагання за «київський процент» успішно виконували свої зобов'язання. На трикотажній фабриці ім. Р. Люксембург справжнім штабом боротьби за

надпланове зниження собівартості продукції стало громадське бюро економічного аналізу, яке вивчало можливості дальшого зниження витрат. Так, довгий час у швейному цеху спостерігались перевитрати допоміжних матеріалів. Члени бюро з'ясували, що це було наслідком недбайливого ставлення окремих робітниць до розкрою тканин, відсутності дійового контролю за витрачанням матеріалів. За пропозицією бюро було змінено систему подачі тканини для розкроювання. Раціоналізаторами цеху був встановлений спеціальний дисковий ніж для механічного обрізування трикотажного полотна. Становище змінилось, і цех домігся щорічної економії двох тонн цінної сировини. Всього за 1963 рік фабрика внесла на рахунок «київського процента» 134 тис. карбованців.

На заводі порціонних автоматів ім. Ф. Дзержинського виробничники внесли на рахунок «київського проценту» 140 тис. карбованців.

Активно включились у змагання за «київський процент» виробничники ряду інших підприємств Києва. Так, на заводі «Укркабель» колектив дротового цеху вжив заходів до вдосконалення технологічного процесу і організації праці і на цій основі зумів, навіть при переході на виготовлення більш складної продукції при тій же кількості робітників, збільшити випуск продукції на 10 проц., добитись зростання продуктивності праці на 12 проц. і одержати від зниження собівартості виробів 45 тис. крб. економії. На заводі були створені економічні школи для робітників, систематично відбувалися виробничі наради. З творчим натхненням працювали члени бригад комуністичної праці механіків-складальників «Арсеналу» ім. В. І. Леніна на чолі з Героєм Соціалістичної Праці В. П. Філіповим. Здійснюючи рішення листопадового (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС, бригада запровадила прогресивні норми виробітку і запропонувала переглянути старі норми. Було вивільнено два чоловіка, а продуктивність праці при цьому збільшилась на 10 проц. На кінець 1963 року бригада домоглась зниження собівартості продукції на 14,6 проц. Була перебудована робота дільниць за принципом самоуправління, що дало можливість вивільнити майстра і одночасно підвищило роль бригадира і кожного робітника. На «Арсеналі» ім. В. І. Леніна почався рух за право називатись майстром «золоті руки». Це звання присвоювалось тим кадровим робітникам, які мали великий технічний досвід, передавали його іншим та працювали з власним клеймом.

22 квітня 1964 року в урочистій обстановці арсенальцям було вручено Червоний прапор і свідоцтво про присвоєння колективу заводу високого звання підприємства комуністичної праці. Знатний робітник заводу Г. Я. Царик, виступаючи на мітингу, що відбувся з цього приводу, говорив: «Боротьбу за почесний прапор заводу комуністичної праці почали багато років тому наші батьки. Це був шлях наполегливої праці, творчих шукань, знаменних перемог. Але високе звання наш колектив сприймає як аванс. Попереду — нові перемоги, нові звершення»[1].

Суднобудівники орденоносної «Ленінської кузні», включившись у змагання, дали слово за 1963 рік внести в рахунок «київського процента» 210 тис. крб. зекономлених коштів. Своє зобов'язання вони виконали з честю і внесли у фонд «київського процента» 621 тис. крб. На регенераторно-гумовому заводі лише перший цех завдяки поліпшенню технології заощадив велику кількість дорогих барвників, знизив собівартість продукції і вніс за 1963 рік 234 тис. карбованців.

В боротьбі за надпланове зниження собівартості промислової продукції були досягнуті чималі успіхи, які були результатом творчого натхнення та ініціативи виробничників. У виробництво почали все ширше запроваджуватись нові матеріали. Так, на заводі «Кінап» 90 найменувань деталей почали виготовляти з синтетичних матеріалів, що дало заводу в 1963 році 80 тис. крб. економії при збереженні 38 т металу. На заводі «Точелектроприлад» з 1959—1963 рр. з пластмас почали виготовляти близько тисячі деталей. За ці роки на заводі було пущено спеціальний цех пластичних мас з конвейєром і автоматизацією виробничих процесів. На заводі «Транссигнал» було освоєно виготовлення 132 деталей з синтетичних матеріалів.

[1] Газ. «Вечірній Київ», 23 квітня 1964 р.

Літак-гігант «Антей» у польоті.

«Антей» на аеродромі Ле Бурже (Франція). 1967 р.

Київський ордена Леніна державний університет ім. Т. Г. Шевченка
(ліворуч Центральна наукова бібліотека АН УРСР).

Успішно працювали виробничники «Червоного гумовика», які вже 9 грудня виконали план 1963 року і дали до кінця року надпланової продукції більше ніж на 1,3 млн. крб. Великий вклад зробили раціоналізатори і винахідники. Слюсар І. Денисенко запропонував нову технологію вулканізації тканини для одягу, в результаті чого було одержано на 16 тис. крб. умовної економії. Інженери заводу М. Пржебильський, С. Юдіна, Н. Полянінкова та інші розробили технологію, яка дозволила замінити рослинне масло нехарчовими продуктами. Це дало на 17 тис. крб. економії і зберегло багато цінного харчового продукту. На рахунку слюсаря В. Кучменка налічувалось 103 впроваджені пропозиції, які дали 47 тис. крб. умовної річної економії.

Змагання за «київський процент» стало важливим кроком на шляху здійснення завдань семирічки. Промислові підприємства і будови міста по загальному обсягу промислової продукції виконали планові завдання 1963 року на 103 проц. Трудящі Києва внесли на рахунок «київського процента» 16 млн. карбованців.

Досконалішим стало технічне озброєння київських підприємств, на яких тільки за 1963 рік було введено 177 поточних і механізовано-поточних та автоматичних ліній, комплексно автоматизовано 24 цехи і 37 дільниць[1]. Найкращих результатів у виконанні планових завдань по випуску валової продукції в 1963 році домоглися — Київський вагоноремонтний завод, «Укркабель», «Більшовик», швейна фабрика «Україна» та інші підприємства.

З новою силою соціалістичне змагання за «київський процент» розгорнулось в 1964 році, коли в похід за надпланове зниження собівартості продукції активно включились вже трудівники 329 промислових підприємств міста.

Чималу роль в розв'язанні різних питань удосконалення виробництва відігравали створені на підприємствах міста на громадських засадах конструкторські бюро, бюро економічного аналізу, громадські технологічні бюро, ради раціоналізаторів і винахідників тощо. Працюючи під керівництвом партійних і профспілкових організацій, вони в значній мірі допомагали адміністрації у відшукуванні нових резервів для дальшого розвитку виробництва. Так, громадське конструкторсько-технологічне бюро, створене на заводі «Арсенал» ім. В. І. Леніна, внесло і допомогло запровадити у виробництво ряд пропозицій, які заощадили за 1963 рік понад 40 тис. крб. Дев'ять громадських конструкторських бюро на заводі «Точелектроприлад», які об'єднували більше ста робітників та інженерно-технічних працівників, зекономили в 1963 році 50 тис. крб. державних коштів.

Велику допомогу підприємствам міста надавав створений при редакції «Вечірнього Києва» громадський інститут економічного аналізу і впровадження передового досвіду. Так, наприклад, цим інститутом була вивчена виробнича діяльність колективів Дарницького заводу залізобетонних конструкцій Держтрансбуду та заводу залізобетонних виробів № 2 тресту «Буддеталь» і розроблені конкретні рекомендації по дальшій механізації виробничих процесів і впровадженню прогресивної технології. Завдяки здійсненню цих рекомендацій виробничники обох підприємств лише з березня по жовтень 1964 року досягли значних успіхів: собівартість одного кв. м багатопорожнистих панелей знизилась майже на 70 проц., зменшились витрати пари і електроенергії, а у фонд «київського проценту» було внесено 52,3 тис. карбованців.

В ході розгортання боротьби за дострокове виконання завдань семирічного плану на підприємствах міста зароджувались нові форми соціалістичного змагання, що було яскравим проявом творчої ініціативи трудівників Києва.

Цінний почин виявила начальник зміни обробного цеху Київського комбінату штучного волокна Г. О. Романенко, склавши особистий план на рік, в якому було конкретно обумовлено її внесок у фонд семирічки. За прикладом Г. О. Романенко такі плани були складені багатьма інженерами і техніками комбінату. Основна

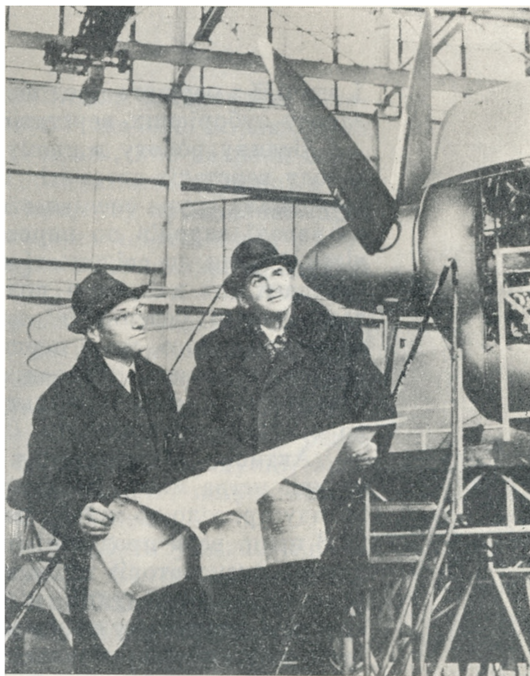
[1] Київ у цифрах. Статистичний збірник. К., 1966, стор. 48.

увага в цих зобов'язаннях приділялась питанням підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, впровадження нової техніки і прогресивної технології, передового досвіду новаторів виробництва. Враховуючи важливість підвищення ролі і відповідальності інженерно-технічних працівників на виробництві, бюро Київського промислового обкому КП України схвалило ініціативу Г. О. Романенко і запропонувало всім партійним організаціям виробничих колективів міста і області широко поширити цей почин.

З великим інтересом зустріли трудівники Києва звістку про досвід новочеркаських електровозобудівників, які удосконаленням системи оперативно-планового керівництва виробництвом, домоглися значних успіхів у роботі підприємства. Такий метод безперервного оперативного внутрізаводського планування став запроваджуватись виробничниками мотоциклетного заводу, заводів «Більшовик», верстатів-автоматів ім. М. Горького, кондитерської фабрики ім. К. Маркса, тютюнової фабрики, м'ясокомбінату та інших київських підприємств. Завдяки цьому чіткішим став ритм виробництва, зменшувались непродуктивні простої, підвищувався рівень завантаження верстатів і апаратів. Значних успіхів у цьому домоглися виробничники мотоциклетного заводу. До запровадження методу безперервного оперативно-планового керівництва завод працював вкрай неритмічно. В 1963 році, наприклад, в першу декаду місяця випускалося ледве 10 проц. місячного плану, в другу — близько 25 проц., а решта планового завдання виконувалась в третю декаду, що викликало штурмовщину, перевитрати фонду заробітної плати, зниження якості продукції тощо. Використавши досвід новочеркаських новаторів, мотоциклетобудівники, керовані партійною організацією, ввели щоденне підведення підсумків соціалістичного змагання і виконання виробничих завдань, що давало змогу оперативно впливати на хід виробництва, вживати заходів для ліквідації перебоїв у роботі. Вже після трьох місяців роботи по-новому було в основному покінчено з неритмічністю. Починаючи з другого півріччя 1964 року на заводі в першу декаду випускалось вже близько 31 проц. місячного плану, в другу — понад 32 проц. і в третю — 37 проц. В результаті значно поліпшилась якість продукції, зменшились випадки рекламацій на випущені заводом вироби, а втрати від браку в 1964 році скоротились у порівнянні з 1963 роком на 36 проц. Не стало перевитрат фонду заробітної плати, в два рази скоротились непродуктивні витрати, а затрати на один карбованець товарної продукції знизились на 5 проц. Завдяки цьому завод одержав у 1964 році 167 тис. крб. надпланових прибутків, а в цілому впровадження нового методу оперативного планування дало заводу щорічну економію у 193 тис. карбованців.

Влітку 1964 року за почином робітників московських підприємств виробничники заводів «Точелектроприлад», порціонних автоматів ім. Ф. Дзержинського та інших розгорнули соціалістичне змагання за випуск всієї продукції без збитку.

Одним з найважливіших резервів техніко-економічних показників роботи підприємств є невпинне підвищення якості продукції, збільшення її надійності та довговічності. Тому так гаряче підтримали кияни славний почин московських і ленінградських робітників, які виступили із закликом випускати продукцію високої якості, що відповідає кращим світовим стандартам. Розвиваючи цей патріотичний заклик, колектив заводу «Червоний екскаватор» виступив з ініціативою розгорнути соціалістичне змагання під девізом: «Новаторське спорядження — кожному верстату, новаторські методи — кожному робітнику». На багатьох підприємствах робітники активно включились у боротьбу за краще використання техніки, за широке впровадження передових методів праці. З метою підвищення надійності і довговічності продукції на металообробних підприємствах міста було створено понад 40 лабораторій, груп і бюро надійності, які проводили роботи по аналізу технічного рівня продукції своїх підприємств, вносили пропозиції щодо підвищення якості продукції. Так, на заводі «Червоний гумовик» лабораторія надійності у співдружності з вченими Київського державного університету та деяких науково-дослідних

Зборочний цех авіаційного заводу. Генеральний конструктор Антонов О. К. (справа). 1966 р.

установ провела ряд пошуків по сполученню каучуків з іншими полімерами. За пропозицією лабораторії були внесені зміни у технологічний процес виготовлення гумово-технічної продукції, що значно її поліпшило.

Боротьба за високу якість київської марки супроводжувалась все ширшим використанням досягнень науки і техніки. Київський редукторний завод вперше в країні перейшов на виготовлення у серійному виробництві редукторів із зчепленням Новикова, які мають значні переваги перед редукторами із евольвентним зчепленням. Нові редуктори мали потужність на 40 проц. більшу, причому габарити їх були меншими, а строк служби довшим. За своїми техніко-економічними показниками київські редуктори не поступалися кращим світовим зразкам[1].

Новатори корпусної дільниці «Ленінської кузні» разом з вченими Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона широко запровадили електрозварювання в середовищі вуглекислого газу та аргоно-дугове зварювання блоків з алюмінієвих сплавів. В результаті — майже вдвоє зросла продуктивність праці електрозварювальників, ліквідоване жолоблення зварних конструкцій, що є найстрашнішим браком у суднобудуванні. На заводі почали широко застосовуватись зварювальні автомати і напівавтомати. Це не тільки значно поліпшило якість продукції, а й полегшило підготовку кадрів електрозварювальників: на автоматах робітники могли працювати вже після 2—3 місяців навчання, тоді як раніше так звані електрозварювальники-«ручники» готувалися по 2—3 роки.

В боротьбі за якість продукції, за підвищення продуктивності праці виробничники Києва, як і інших промислових центрів країни, почали широко застосовувати штучні алмази. Так, на заводі верстатів-автоматів ім. М. Горького тільки за 1963 і 1964 роки застосування штучних алмазів дало 105 тис. крб. економії. Партійні організації міста, дбаючи про дальший прогрес, вживали заходів для поширення використання штучних алмазів. Так, наприклад, в Жовтневому районі, в якому зосереджені найбільші підприємства Києва, в 1963 році штучні алмази застосовувалися лише на 14 підприємствах, а після великої роботи, проведеної райкомом партії, число таких підприємств у 1964 році збільшилось вдвоє.

Нове трудове і політичне піднесення викликали у киян рішення жовтневого і листопадового (1964 р.) Пленумів ЦК КПРС. Трудівники міста, як і всі радянські люди, гаряче схвалювали курс партії на дальший розвиток і суворе дотримання ленінських норм партійного життя і принципів керівництва і давали слово працювати ще краще, щоб з честю виконати поставлені партією завдання.

План по загальному обсягу промислової продукції за 1964 рік був виконаний підприємствами міста на 102 проц. Значного перевиконання плану по випуску валової продукції досягли трикотажна фабрика ім. Р. Люксембург, заводи електровимірювальної апаратури, Київський електровагоноремонтний, регенераторно-гумовий та інші підприємства.

Завершальний рік семирічки трудівники Києва зустріли новими трудовими перемогами, проявляючи творчу ініціативу у відшуканні нових резервів виробництва. З початку 1965 року в місті поширився рух за бездефектне виготовлення продукції

---

[1] Київський облпартархів, ф. 9938, оп. 1, стр. 279, арк. 88.

і здачі її з першого пред'явлення, розпочатий за почином колективу Саратовського заводу зуборізних верстатів.

Велику роботу в цьому напрямку провели партійна організація і керівництво заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького. Для вивчення досвіду саратовців туди виїжджала група спеціалістів, пропозиції якої були покладені в основу вироблених на заводі заходів по впровадженню цього методу. Партійні і профспілкові активісти довели до свідомості кожного працівника заводу суть нового методу та його переваги для дальшого поліпшення роботи на кожному робочому місці. Ці заходи дали чудові результати: вже перші кроки по впровадженню досвіду саратовців привели до того, що з першого пред'явлення на заводі почали здавати відділу технічного контролю 80 проц. продукції проти 60 проц., як це було раніше. Значно підвищилась загальна культура виробництва, понад 130 робітників одержали право на особисте клеймо.

Активно включились у змагання за бездефектне виготовлення продукції інші підприємства міста. На заводі «Ленінська кузня», наприклад, впровадження цього методу привело до здачі з першого пред'явлення ВТК в першому кварталі 1965 року 98,3 проц. всієї продукції (проти 90,6 проц. в першому кварталі 1964 р.). На «Червоному екскаваторі» після того, як колектив включився у змагання за бездефектне виготовлення продукції, кількість виробів, що здавалася з першого пред'явлення, зросла в середньому по заводу до 80 проц., а в таких провідних цехах, як механічні, інструментальний, ковальсько-термічний, металоконструкцій — до 95 проц. всієї продукції.

Технічний прогрес, що відбувався на підприємствах і будовах міста в роки семирічки, вимагав невпинного вдосконалення і дальшого розвитку наукової організації праці. З кінця 1964 — початку 1965 року на підприємствах Києва почали організовуватись спеціальні лабораторії і групи наукової організації праці (НОП). На кінець 1965 року такі лабораторії були створені на 32 найбільших підприємствах міста. Прагнучи зробити гідний внесок у створення матеріально-технічної бази комунізму, вдумливо вивчали внутрішні резерви підприємства виробничники заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького. Створена на заводі лабораторія НОП у першому півріччі 1965 року провела 205 фотографій робочого дня представників різних професій, що дало змогу не взагалі, а на науковій основі, з точністю до десятих частин процента визначити втрати робочого часу та знайти їх причини. В результаті такого ретельного аналізу були вироблені конкретні пропозиції, які допомогли організувати працю з максимальним використанням кожної робочої хвилини. На комбінаті штучного волокна лабораторія НОП провела дослідження стану організації праці, використання устаткування, технології виробництва тощо. Здійснення лише частини намічених заходів дало за перше півріччя 1965 року 64 тис. крб. економії.

Натхненна, творча праця трудівників Києва увінчалася великою перемогою. Виробничники промислових підприємств виконали завдання семирічного плану за шість з половиною років і достроково, 22 грудня, завершили план 1965 року. Річний план був виконаний по загальному обсягу промислової продукції на 103 проц., причому понад план було виготовлено продукції на 60 млн. крб. Кращих показників у виконанні плану 1965 року досягли заводи «Червоний гумовик», «Ленінська кузня», мотоциклетний, порціонних автоматів ім. Ф. Дзержинського, верстатів-автоматів ім. Горького, кондитерська фабрика ім. К. Маркса, взуттєва фабрика № 6 та інші підприємства. Протягом року від зниження собівартості продукції було одержано понад 11,1 млн. крб. надпланової економії, а від запровадження майже 30 тис. пропозицій новаторів виробництва — 16,8 млн. крб. умовної річної економії[1].

Широко розгорнувши масове соціалістичне змагання, трудівники Києва, очо-

[1] Київ у цифрах, стор. 47, 48.

любані міською партійною організацією, значно перевиконали встановлені семирічним планом завдання. Успіхи в розвитку промисловості значною мірою були досягнуті за рахунок значного зростання продуктивності праці, яка за роки семирічки зросла на 36 проц. За рахунок такого зростання продуктивності праці в період 1959—1965 рр. було одержано 55 проц. загального приросту промислової продукції. Цікаво відзначити, що чисельність працюючих в промисловості міста з 1940 по 1965 рік збільшилася тільки у 2,5 раза, тоді як випуск промислової продукції за цей час збільшився у 8,8 раза[1].

В роки семирічки невпинно зростала технічна озброєність київських підприємств. За цей час в Києві було комплексно механізовано та автоматизовано 9 промислових підприємств, 99 цехів, 210 дільниць, впроваджено 767 потокових та автоматичних ліній[2]. Так, тільки на заводі «Червоний екскаватор» було створено 26 потокових ліній. Завдяки цьому випуск екскаваторів у 1959 —1965 рр. зріс у 2,8 раза. Продуктивність праці на заводі зросла майже вдвоє, а собівартість продукції знизилась на 22 проц. Київські екскаватори стали більш досконалими, потужнішими і завоювали визнання не тільки в нашій країні, а й за її рубежами.

Технічний прогрес промислових підприємств міста не міг бути успішно здійснений без дальшого підвищення кваліфікації виробничників. За роки семирічки пройшли навчання на різних курсах підвищення кваліфікації 753,2 тис. робітників і службовців, що майже у 2,4 раза більше, ніж за роки п'ятої п'ятирічки (1951—1955 рр.). Значно зросла чисельність спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих у народному господарстві міста. Так, у 1965 році їх було 197,4 тис. чоловік, або в 1,7 раза більше, ніж у 1959 році, і майже в 5 разів більше, ніж у довоєнному, 1940 році.

Підвищення кваліфікації і загальноосвітнього рівня виробничників Києва сприяли дальшому розвиткові їх творчої ініціативи. Більше ніж 30-тисячний загін винахідників і раціоналізаторів міста вніс за роки семирічки понад 314 тис. раціоналізаторських пропозицій. Понад 200 тис. з них були запроваджені у виробництво, що дало економію у розрахунку на рік 108,3 млн. крб.

В цілому промисловість міста за роки семирічки значно зросла. В цей же період у Києві були введені в дію 11 великих державних підприємств, в тому числі два домобудівні комбінати, завод безалкогольних напоїв, фабрика кольорового друку, хлібозавод та інші. Поряд з цим була проведена реконструкція існуючих підприємств, оснащення їх новою технікою[3]. Велика робота була проведена щодо піднесення якості, надійності і довговічності київських виробів. Переважна кількість найважливіших виробів київських підприємств зараз відповідає сучасному технічному рівню. Серед них — літаки АН, траулери заводу «Ленінська кузня», токарні автомати, редуктори із зчепленням Новікова, екскаватори, вимірювальні прилади, жіноче взуття та багато інших виробів. Київська продукція знайшла широке визнання не тільки в народному господарстві нашої країни, а й в багатьох країнах світу. Вироби з маркою київських підприємств експортуються у 70 країн світу.

Роки семирічки характерні для Києва, як і для інших міст нашої Батьківщини, дальшим зростанням темпів житлового будівництва. Якщо в 1959 році — першому році семирічки — загальна площа введених у дію житлових будинків (споруджених державними і кооперативними підприємствами та населенням при допомозі держави) становила 786,3 тис. кв. метрів, то в 1962 році вона досягла 1217,2 тис. кв. метрів. Розмір житлового фонду Києва вже в 1962 році перевищував удвічі довоєнний рівень. Всього за роки семирічки було введено в дію 7463,7 тис. кв. метрів житлової площі. Загальний обсяг капіталовкладень у житлове будівництво становив 670 млн. крб.

---

[1] Київ у цифрах, стор. 14, 24.
[2] Там же, стор. 48.
[3] Там же, стор. 51, 52.

Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв виступає на урочистих зборах, присвячених врученню місту Києву медалі «Золота Зірка».

860,5 тис. чоловік одержали квартири в нових будинках або розширили свою житлову площу в старих. А це значить, що майже дві тритини киян за роки семирічки справили новосілля або значно поліпшили свої житлові умови[1].

Як і в попередні роки, в період семирічки виробничники Києва подавали в порядку шефства велику допомогу трудівникам сільського господарства.

Широко серед виробничників міста розгорнувся рух за надпланове виробництво машин і агрегатів для сільськогосподарського виробництва. Це було гідною відповіддю київських трудівників на рішення січневого (1961 р.) Пленуму ЦК КПРС, який обговорював питання дальшого розвитку сільського господарства в країні.

Ця шефська допомога набувала все більш широкого розмаху. В 1964 році за ініціативою колективів заводів «Червоний гумовик» і «Ленінська кузня» розгорнулось соціалістичне змагання за подання допомоги підшефним колгоспам і радгоспам у спорудженні зрошувальних систем. Включившись у це змагання, тільки трудящі Подільського району міста збудували системи для зрошування 806 га, трудящі Жовтневого району — для зрошення 555 га. Всього ж за допомогою шефів у Київській області за 1964 рік було збудовано системи для зрошування близько 14 тис. гектарів.

У відповідь на рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС і квітневого Пленуму ЦК КП України в місті розгорнувся рух за подання максимальної допомоги колгоспам і радгоспам Київської області в докорінному піднесенні сільськогосподарського виробництва, у вирішенні основних питань зміцнення матеріально-технічної бази підшефних колгоспів і радгоспів. Для координації і оперативного керівництва цією роботою в усіх районних комітетах партії в місті були створені спеціальні шефські комісії. За 1965 рік кияни допомогли побудувати у підшефних колгоспах і радгоспах області 72 приміщення для кормоцехів, обладнати 97 кормо-

---

[1] Народне господарство міста Києва. К., 1963, стор. 56.

цехів, спорудити сотні силосних траншей. За рахунок внутрішніх резервів підприємства міста виготовили 1300 машин і апаратів для механізації трудомістких процесів на тваринницьких фермах. Транспортні організації міста подали значну допомогу трудівникам села у перевезенні врожаю зернових і технічних культур, в заготівлі овочів і картоплі.

Трудівники та інтелігенція міста провадили велику роботу по наданню допомоги селу в піднесенні культурно-освітнього рівня колгоспників і робітників радгоспів. Так, протягом 1965—1966 рр. колектив Київської державної консерваторії організував лише у Фастівському районі 10 університетів культури. Чотири роки працює організований на громадських засадах працівниками Палацу культури заводу «Більшовик» університет культури в радгоспі «Бучанський» Києво-Святошинського району. Будівельно-монтажне управління № 14 тресту «Київміськбуд-1» у с. Карлівка Макарівського району в 1965 році допомогло спорудити Палац культури на 600 місць. Державна бібліотека ім. КПРС лише за 1965 рік передала бібліотекам сіл Київської області понад 3600 примірників книг. Творчі спілки письменників, композиторів, художників, а також київські театри, колективи вищих учбових закладів, науково-дослідних установ міста беруть активну участь у проведенні масово-політичної та культурно-освітньої роботи серед сільських трудівників. Лише під час проведення в 1966 році Декади української літератури, присвяченої 50-річчю Великого Жовтня, в області на 69 літературних вечорах виступили понад 150 київських письменників.

Всебічна шефська допомога киян сприяє успішному виконанню трудівниками орденоносної Київщини накреслень партії по дальшому розвитку сільського господарства і піднесенню матеріального добробуту радянських людей, по ліквідації істотних відмінностей між містом і селом.

* * *

В обстановці всенародного політичного і трудового піднесення, викликаного підготовкою до XXII з'їзду КПРС і XXII з'їзду КП України, кияни, як і весь радянський народ, зустріли двадцяті роковини з дня початку Великої Вітчизняної війни. Цей день виявився для киян особливо знаменним: за проявлений героїзм в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками під час оборони столиці Радянської України в липні—вересні 1941 року Указом Президії Верховної Ради СРСР місто-герой Київ було нагороджено другим орденом Леніна, а для нагородження учасників героїчної оборони була встановлена медаль «За оборону Києва».

На багатолюдних мітингах і зборах трудівники підприємств, будов і установ міста висловлювали свою глибоку вдячність Комуністичній партії і Радянському урядові за високу оцінку ратного подвигу столиці України.

В дні святкування 20-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 травня 1965 року за видатні заслуги перед Батьківщиною, мужність і героїзм, виявлені трудівниками міста Києва в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, місто-герой Київ було нагороджено медаллю «Золота Зірка». 23 жовтня 1965 року у святково прикрашеному Жовтневому палаці відбулось урочисте засідання Київського міського комітету КП України і міської Ради депутатів трудящих разом з представниками громадських організацій, Радянської Армії та Військово-Морського Флоту, присвячене врученню містові-героєві медалі «Золота Зірка». Вручаючи медаль, Перший секретар ЦК КПРС, член Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєв від

Пам'ятна медаль, присвячена 20-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників. Лицьова і зворотна сторони медалі. 1963 р.

Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест і колишній командир 1-ї Чехословацької окремої бригади, що брала участь у боях за Дніпро, генерал армії Людвік Свобода у Ново-Петрівцях. 1963 р.

імені Центрального Комітету Комуністичної партії, Президії Верховної Ради і Уряду Радянського Союзу сердечно привітав трудящих столиці України, весь український народ з високою нагородою.

Гаряче вітали киян з нагородою всі радянські люди. Всенародне визнання видатного героїчного подвигу трудящих Києва і високе звання міста-героя були сприйняті киянами як великий аванс. У відповідь на це трудящі Києва помножили свої зусилля у боротьбі за дострокове виконання семирічного плану, за виконання накреслень XXII і XXIII з'їздів Комуністичної партії Радянського Союзу.

2. КИЯНИ ВТІЛЮЮТЬ У ЖИТТЯ НАКРЕСЛЕННЯ П'ЯТИРІЧКИ

Всенародним визнанням успіхів, що досягнуті трудящими столиці Української РСР за роки семирічки, є нагородження 20 підприємств і організацій міста-героя, а також численного загону передовиків виробництва орденами і медалями Радянського Союзу.

За дострокове виконання семирічного плану і досягнуті успіхи в дальшому поліпшенні якості продукції, удосконалення техніки і технології виробництва орденом Леніна були нагороджені колективи Головкиївміськбуду, заводу «Більшовик», Дарницького шовкового комбінату, Київського м'ясокомбінату. Орден Трудового Червоного Прапора засяяв на прапорах заводу «Червоний екскаватор», комбінату хімічного волокна, заводу «Точелектроприлад», кондитерської фабрики ім. К. Маркса, швейної фабрики ім. Смирнова-Ласточкіна, тресту «Південзахтрансбуд». 20 кращих із кращих трудівників Києва удостоєні високого звання Героя Соціалістичної Праці, і серед них — робітниця заводу «Більшовик» Н. І. Марченко, слюсар-інструментальник «Точелектроприладу» В. Г. Коробейченко, директор заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького П. П. Тарасинкевич, крутильниця комбінату хімічного волокна С. С. Вербицька, швея-мотористка фабрики ім. Смирнова-Ласточкіна Т. В. Биченок, розкрійниця 6-ї взуттєвої фабрики О. С. Ануфрієва, столяр меблевої фабрики ім. В. Боженка В. М. Куценко, директор заводу «Червоний екскаватор» К. В. Урусов, бригадир штукатурів тресту «Київміськбуд-4» Г. М. Сіра, машиніст листоформових машин комбінату азбоцементних виробів І. С. Кравченко та інші.

Кияни, гаряче схваливши історичні рішення XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України і успішно виконавши завдання семирічного плану, з новою силою приступили до здійснення плану восьмої п'ятирічки.

Як і по всій країні, в Києві найширшої популярності набув заклик москвичів і ленінградців, які вирушили в похід за використання усіх резервів виробництва, щоб достроково виконати накреслені XXIII з'їздом КПРС плани нової п'ятирічки. Бригада шліфувальників ім. XXIII з'їзду КПРС мотоциклетного заводу під керівництвом Р. А. Іванової виступила з пропозицією розгорнути соціалістичне змагання на честь 50-річчя Радянської держави і зобов'язалась до знаменної дати виконати 2,5-річні програми і випустити на 10 тис. крб. надпланової продукції. Цей почин був підхоплений всім колективом мотоциклетного заводу, виробничики якого стали ініціаторами початку соціалістичного змагання в місті за створення фонду ім. 50-річчя Великого Жовтня. Мотоциклетобудівники зобов'язались до дня історич-

Прапор ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС, яким нагороджено Українську РСР. 1967 р.

Л. І. Брежнєв прикріплює орден Жовтневої Революції до прапора Української РСР на урочистих зборах ЦК КП України та Верховної Ради Української РСР, присвячених 50-річчю Української Радянської Соціалістичної Республіки. 23 грудня 1967 р.

ної дати в житті радянського народу випустити понад план 500 мотоциклів, у тому числі 250 — із зекономленого металу та матеріалів; за рахунок раціонального господарювання, економних витрат сировини, матеріалів, теплоенергетичних ресурсів добитися надпланових прибутків у сумі 170 тис. крб., шляхом дальшої комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів підвищити рівень продуктивності праці на 12 проц., поширити рух раціоналізаторів і запровадити не менш 770 пропозицій з умовною річною економією на суму 400 тис. крб. і домогтися в 1967 році здачі не менш 85 проц. продукції з першого пред'явлення. Патріотичну ініціативу мотоциклетобудівників гаряче підтримав колектив 4-ї взуттєвої фабрики, який зобов'язався із зекономлених матеріалів і сировини виготовити додатково 170 тис. пар взуття, впровадити у виробництво 420 раціоналізаторських пропозицій. Бюро міського комітету КП України схвалило цінну ініціативу колективів мотоциклетного заводу і 4-ї взуттєвої фабрики і зобов'язало райкоми партії, партійні, профспілкові і комсомольські організації, господарських керівників промислових підприємств, будов і транспорту міста широко розгорнути серед трудящих змагання за створення фонду надпланової продукції ім. 50-річчя Великого Жовтня, за успішне виконання планів нової п'ятирічки.

Слідом за ініціаторами змагання в похід за створення фонду ім. 50-річчя Великого Жовтня рушили колективи заводів «Більшовик», «Червоний гумовик», бавовнопрядильної фабрики, трикотажної фабрики «Киянка» та інших підприємств міста.

Заспівувачами соціалістичного змагання за право називатись колективом ім. 50-річчя Великого Жовтня в місті стали бригада фрезерувальників депутата Верховної Ради УРСР І. І. Радзієвського і бригада слюсарів-монтажників Героя Соціалістичної Праці М. Р. Молодченка заводу «Ленінська кузня». У відкритому листі до трудящих столиці України вони закликали розгорнути соціалістичне змагання за почесне звання бригад, колективів, дільниць і цехів ім. 50-річчя Великого Жовтня. Бригада І. І. Радзієвського дала слово виконати п'ятирічку за три з половиною року, а до славного ювілею дати норму 2 років і 8 місяців, внести у фонд ім. 50-річчя Великого Жовтня надпланових виробів на 8 тис. крб., дбайливо витрачати сировину і матеріали. Такі ж високі зобов'язання взяли слюсарі-монтажники М. Р. Молодченка.

Виступ суднобудівників одними з перших підтримали виробничники заводу «Червоний екскаватор» і 1-ї взуттєвої фабрики, а за ними — заводів верстатів-автоматів ім. Горького і «Більшовик», фабрики ім. Смирнова-Ласточкіна, автоколони № 2240, Метробуду, будівництва Київської комсомольської ГЕС, Інституту надтвердих сплавів і матеріалів та багато інших[1].

Підсумки першого року нової п'ятирічки є яскравим свідченням того, що слово київських виробничників не розходиться з ділом. Промислові підприємства виконали план роботи 1966 року достроково. Високих показників у виконанні плану досягли редукторний завод (рішенням уряду він був перетворений у показово-дослідне підприємство країни), 6-а взуттєва фабрика, заводи мотоциклетний, «Більшовик» і верстатів-автоматів ім. Горького, швейна фабрика ім. Смирнова-Ласточкіна, м'ясокомбінат та інші підприємства. Ініціатор соціалістичного змагання за створення фонду ім. 50-річчя Великого Жовтня — колектив мотоциклетного заводу — завершив план першого року п'ятирічки вже 20 грудня і дав 470 надпланових мотоциклів, значно перевершуючи взяті зобов'язання.

Герой Соціалістичної Праці С. Вербицька. 1967 р.

[1] Журн. «Комуніст України», 1966, № 11, стор. 40—41.

За рахунок державних коштів, а також коштів населення і з допомогою державного кредиту в 1966 році були введені в експлуатацію житлові будинки загальною площею 1084,4 тис. кв. м. В нові впорядковані квартири переселились 85 тис. чоловік.

Змагання виробничих колективів за гідну зустріч славного 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції спрямовується міською партійною організацією на успішне перетворення в життя рішень вересневого (1965 р). Пленуму ЦК КПРС по поліпшенню управління промисловістю, вдосконаленню планування та посиленню економічного стимулювання промислового виробництва. Під керівництвом і за допомогою міського комітету КП України в місті провадиться велика всебічна організаційна і масова робота по забезпеченню успішного виконання накреслених партією заходів. Перші кроки по цьому шляху свідчать про те, що дальше удосконалення управління економікою відкриває нові широкі можливості для розвитку ініціативи підприємств, використання внутрішніх резервів і підвищення ефективності виробництва. Так, тільки на 6 підприємствах міста — арматурно-машинобудівному і мотоциклетному заводах, м'ясокомбінаті, фабриках тютюновій, трикотажній «Україна» і швейній «Жовтень» — після переходу на нову систему господарювання у квітні 1966 року знайшли можливості для збільшення обсягу реалізації продукції на 4,7 млн. крб. Протягом перших місяців роботи в нових умовах доходи цих 6 підприємств зросли на 1,5 млн. крб. проти відповідного періоду у попередньому році, до впровадження нової системи господарювання. Зростає матеріальна заінтересованість виробничників у поліпшенні роботи підприємств: тільки за перше півріччя фонд матеріального заохочування, задоволення соціально-культурних потреб і розвитку виробництва на згаданих підприємствах зріс більше ніж на 1 млн. крб., помітно зросла і заробітна плата робітників. За перші п'ять місяців роботи по-новому ці підприємства дали державі майже 2 млн. крб. прибутків — більше, ніж було передбачено попереднім завданням, в тому числі надпланових прибутків 687 тис. карбованців[1].

Широким фронтом розгорнулась у місті підготовка до переведення на нові умови планування і економічного стимулювання вже не окремих підприємств, а цілих галузей промисловості, що почало здійснюватись з другого півріччя 1967 року. В зв'язку з цим міський і районні комітети партії, первинні партійні організації разом з виробничниками наполегливо працюють над узагальненням набутого досвіду, домагаючись поширення його на всіх підприємствах міста, звертаючи увагу на усунення недоліків у роботі окремих підприємств.

На початок 1968 року за новою системою планування та економічного стимулювання в місті вже працювало 167 підприємств і організацій, у тому числі 120 заводів і фабрик, які випускали більше половини загального обсягу промислової продукції. Все це позначилось на значному поліпшенні роботи всієї промисловості міста. Так, за попередні п'ять років (1960—1965 рр.) фондовіддача в місті знизилась майже на 10 проц., а за 1966—1967 рр. вона почала в цілому по місту зростати, причому на підприємствах, що стали працювати по-новому, фондовіддача підвищилась від 5 до 15 проц. Продуктивність праці в промисловості міста за два роки нової п'ятирічки зросла на 10,8, а прибутки на 35,6 процента.

XXIII з'їзд КПРС. У залі засідань. Зліва направо: токар київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна Герой Соціалістичної Праці Г. Я. Царик, генеральний конструктор літаків Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської премії О. К. Антонов, голова колгоспу ім. Жданова Герой Соціалістичної Праці О. Г. Бузницький. 1966 р.

[1] Журн. «Комуніст України», 1966, № 11, стор. 41.

XXIII з'їзд КП України. Із звітною доповіддю виступає перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест. 1966 р.

Віддаючи всі свої сили та енергію успішному виконанню накреслених партією завдань, трудящі міста-героя новими трудовими звершеннями зустрічали п'ятдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Саме в дні підготовки до ювілею завершилося навчання «Дніпро», яке було бойовим звітом Радянської Армії своєму народові, Центральному Комітетові КПРС, Радянському урядові. Огляд військ, що брали участь в цьому навчанні, відбувся на околиці Києва 1 жовтня 1967 року. Багато представників трудящих міста-героя заповнили в цей день трибуни.

На центральній трибуні під час огляду були Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв, Голова Ради Міністрів СРСР О. М. Косигін, Голова Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгорний, Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест, секретар ЦК КПРС Д. Ф. Устинов, Голова Ради Міністрів УРСР В. В. Щербицький, Голова Президії Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченко, Міністр оборони Маршал Радянського Союзу А. А. Гречко, перший заступник міністра оборони СРСР, начальник Генерального штабу Маршал Радянського Союзу М. В. Захаров, начальник Головного політичного управління Радянської Армії та Військово-Морського Флоту СРСР генерал армії О. О. Єпішев, члени і кандидати в члени Політбюро ЦК КП України В. І. Дрозденко, Н. Т. Кальченко, І. К. Лутак, О. П. Ляшко, М. О. Соболь, О. А. Титаренко, І. С. Грушецький, В. К. Клименко.

Поруч з ними — вищий командний і начальницький склад Збройних Сил СРСР, Маршали Радянського Союзу і родів військ, командуючі військами і члени Військових Рад — начальники Політуправлінь ряду військових округів.

Великі торжества відбулися у Києві під час святкування 50-річчя Великого Жовтня, що стало бойовим оглядом досягнень соціалізму. 5 листопада 1967 року тут відбулось спільне засідання Центрального Комітету Комуністичної партії України і Верховної Ради Української РСР, на якому з доповіддю «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» виступив член Політбюро ЦК КПРС Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест.

В урочистому засіданні, тепло зустрінуті присутніми, взяли участь делегації Італійської комуністичної партії, Ліванської комуністичної партії, Комуністичної партії Австрії, Комуністичної партії Венесуели, Гватемальської партії праці, Комуністичної партії Канади та інші.

З великим піднесенням учасники урочистого засідання прийняли вітальний лист ЦК КПРС, Президії Верховної Ради РСР, Раді Міністрів СРСР: «В братній сім'ї народів між рівними рівна, між вільними вільна пишно розквітла Радянська Україна — писали вони. — Під зорею Жовтня вона здобула свободу і стала високорозвинутою соціалістичною державою. В її досягненнях відбиваються грандіозні звершення всього Радянського Союзу. Тепер Україна — це край могутньої індустрії, великого соціалістичного сільського господарства, передової науки і культури».

Чудовою демонстрацією торжества дружби народів було урочисте відзначення п'ятдесятиріччя Радянської України. З великою радістю і гордістю дізналися трудящі України про високу оцінку революційних заслуг українського народу, його вклад у боротьбу за комунізм і нагородження України орденом Жовтневої революції.

19 грудня відбулося урочисте засідання Київського обкому і міськкому партії, обласної і міської Рад депутатів трудящих, присвячене 50-річчю Радянської України. В президії засідання були член Політбюро ЦК КПРС, Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест, перший секретар Київського обкому партії Ф. П. Головченко, голова облвиконкому І. П. Лисенко, перший секретар Київського міськкому КП України О. П. Ботвин, члени бюро обкому і міськкому партії, виконкому обласної і міської Рад депутатів трудящих, ветерани партії, знатні люди міста-героя і області. Доповідь про 50-річчя Української Радянської Соціалістичної Республіки зробив перший секретар Київського обкому партії Ф. П. Головченко.

На засіданні з промовою виступив товариш П. Ю. Шелест. За дорученням ЦК КП України, Президії Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР тов. П. Ю. Шелест вручив області і місту Києву пам'ятні ювілейні медалі «На відзнаку 50-річчя Української РСР».

В Жовтневому палаці культури 23 грудня 1967 року зібралися члени і кандидати в члени ЦК КП України, члени Ревізійної комісії КП України, депутати

Колона старих комуністів на демонстрації на Хрещатику. 1967 р.

Святкування 50-річчя Радянської України. На урядовій трибуні. 24 грудня 1967 р.

Верховних Рад СРСР і УРСР, ветерани партії, активні учасники Жовтневої революції і громадянської війни, керівні працівники республіканських міністерств, відомств і організацій, передовики промисловості і сільського господарства, діячі науки і культури, представники всіх областей України, громадськості, воїни Радянської Армії, члени делегацій Російської Федерації, столиці нашої Батьківщини— міста-героя Москви, славного міста Леніна — колиски Великої Жовтневої соціалістичної революції міста-героя Ленінграда, Білорусії, Узбекистану, Грузії, Казахстану, Азербайджану, Литви, Молдавії, Латвії, Киргизії, Таджикистану, Вірменії, Туркменії, Естонії, міста-героя Волгограда, фортеці-героя Бреста, а також делегації від Товариства об'єднаних українських канадців і Ліги американських українців.

З доповіддю «П'ятдесят років Радянської України» виступив член Політбюро ЦК КПРС Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест, який після закінчення доповіді вручив присутньому на урочистому засіданні Генеральному секретареві ЦК КПРС Л. І. Брежнєву трудовий рапорт Української РСР.

На засіданні з промовою виступив Л. І. Брежнєв, який на закінчення свого виступу під овацію всього залу оголосив привітання ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР Центральному Комітетові КП України, Президії Верховної Ради УРСР і Раді Міністрів УРСР, в якому зокрема сказано: «Під керівництвом партії Леніна в одному строю з революційними масами всього російського пролетаріату і селянства трудящі України встановили владу Рад і в запеклих сутичках з класовим ворогом відстояли її. Сповнений свідомості життєвої необхідності братнього союзу народів у боротьбі за вільне і щасливе життя, трудовий народ України був серед ініціаторів створення могутнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік». За дорученням Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєв вручив орден Жовтневої революції.

З гарячими і сердечними вітаннями на адресу українського народу на засіданні виступили керівники делегацій, які прибули на ювілейні торжества.

З великим піднесенням учасники урочистого засідання прийняли вітального листа ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Раді Міністрів СРСР. «Робітничий клас, колгоспне селянство, інтелігенція Радянської України в цей святковий день урочисто заявляють,— писали учасники об'єднаного урочистого засідання ЦК КП України та Верховної Ради УРСР в листі Центральному Комітетові КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Раді Міністрів СРСР, — що вони будуть завжди вірні безсмертним ідеям марксизму-ленінізму, пролетарському інтернаціоналізму, дружбі народів Союзу РСР, віддадуть всі свої сили боротьбі за торжество комунізму».

Трудівники Києва відзначили всенародне свято звитяжною працею і новими успіхами у виконанні планів п'ятирічки. У фонд ім. 50-річчя Великого Жовтня кияни внесли близько 50 млн. крб. надпланової економії. Всі підприємства міста з честю виконали виробничі плани та ювілейні зобов'язання і забезпечили виконання плану двох років п'ятирічки по загальному обсягу промислового виробництва на 21 день раніше встановленого строку.

Самовіддана праця трудівників Києва дістала високу оцінку партії і уряду. Колективам авіаційного заводу, комбінату хімічного волокна, 1-ї взуттєвої та 5-ї швейної фабрик було присвоєно почесне ім'я 50-річчя Великого Жовтня, а колективу 6-ї взуттєвої фабрики — ім'я 50-річчя Радянської України. 19 підприємствам і організаціям міста було вручено на вічне зберігання пам'ятні прапори ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. 16 колективів були удостоєні пам'ятних Червоних прапорів ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів республіки і Укрпрофради.

За самовіддану працю 20 підприємств та організацій столиці України нагороджено орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. Понад 10 тис. передовиків виробництва, працівників науки, культури і мистецтва, ветеранів партії і революції нагороджено орденами та медалями Радянського Союзу.

З незгасною енергією трудилися над здійсненням виробничих завдань комуністи. Вони особистим прикладом, пристрасним словом мобілізували трудящих на боротьбу за підвищення продуктивності праці, за збільшення виробництва продукції та зниження її собівартості.

За роки нової п'ятирічки міська партійна організація кількісно зросла в основному за рахунок припливу до партії кращих робітників провідних професій, організаційно зміцніла. На її обліку близько 147 тис. комуністів.

Партійні організації проводять велику роботу по прискоренню науково-технічного прогресу, впровадженню у виробництво досягнень науки і техніки, докорінному поліпшенню якості продукції. І, як наслідок, на передових заводах і фабриках міста освоюється випуск досконалих виробів. Кращим з них присвоєно державний «Знак якості».

Міський і районні комітети партії вивчають і поширюють передовий досвід заводів і фабрик. З цією метою було проведено ряд галузевих семінарів, конференцій, засідань ділових клубів, у роботі яких брали участь редакції «Экономической газеты», «Правды Украины», «Вечірнього Києва», вчені, відповідальні працівники Держплану УРСР, міністерств і відомств.

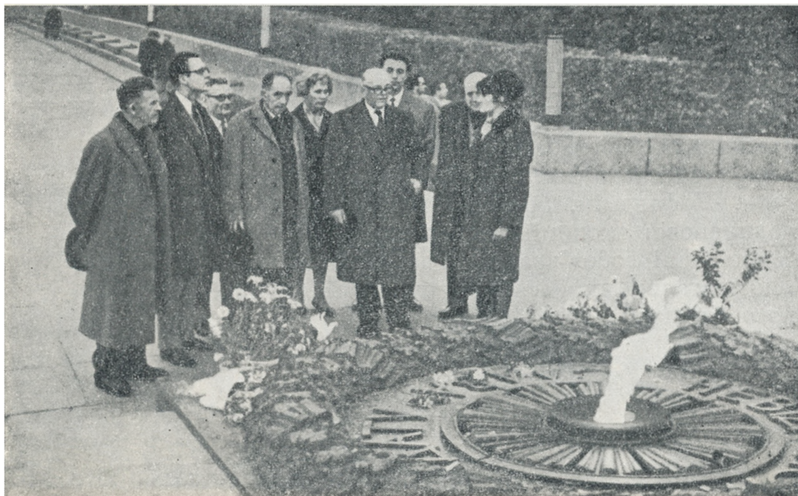
Партійні організації Залізничного, Печерського та Шевченківського районів виявили цінну ініціативу по впровадженню форм масової роботи за місцем проживання населення, в яких вдало поєднуються політичний вплив з добре організованим дозвіллям.

Виходячи з настанов XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України, партійні організації міста посилили виховання трудящих у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, у дусі непримиренності до будь-яких проявів буржуазної ідеології.

Надійним помічником міської партійної організації є комсомол. Комсомольська організація міста налічує понад 220 тисяч чоловік.

Поліпшують свою роботу в справі керівництва промисловістю і комунальним господарством районні і міська Ради депутатів трудящих, пожвавилась робота профспілкових організацій підприємств, організацій, установ та навчальних закладів.

Представники комуністів Франції у Києві. 1966 р.

У лютому 1967 року в Києві відбулося засідання Державного комітету по цивільному будівництву і архітектурі при Держбуді СРСР. На засіданні були присутні партійні і радянські керівники міста і області, представники Держ-

Керівники Комуністичної партії України із старими більшовиками.
4 липня 1968 р.

Будинок Ради Міністрів УРСР.

плану, міністерств і відомств республіки, архітектори Москви і Києва. Було розглянуто і схвалено генеральний план дальшого розвитку столиці України і приміської зони, за яким визначено контури майбутнього Києва.

Зустріч Генерального секретаря ЦК КПРС тов Л. І. Брежнєва на київському вокзалі. 22 грудня 1967 р.

За розвитком промисловості місто Київ стане одним з найбільших у Радянському Союзі центрів точного машино- і приладобудування, науково-технічного прогресу і підготовки висококваліфікованих кадрів. Значно збільшиться також кількість підприємств побутового обслуговування. Щодо нових заводів і фабрик інших галузей промисловості, то вони будуть розміщуватись в приміській зоні — у Фастові, Василькові, Броварах, Борисполі, Обухові, Димері і селищі Пісківка, які значно розвинуться. Київ буде оточений промисловими містами-супутниками, які утворять сузір'я оновлених міст з єдиною радіально-кільцевою системою шляхів.

Відбудуться значні зміни і в розташуванні існуючих київських підприємств.

Набирає темпів житлове і культурно-побутове будівництво. В нинішній п'ятирічці трудящі міста одержать 4200 тис. кв. м житла, або приблизно 140 тис. квартир. Мальовничі пригороди — Теремки, Феофанія, Біличі — відведені для створення в них великих комплексів наукових закладів. Першочерговими для будівництва будуть житлові масиви Березняки і Микільська Слобідка. Буде споруджено також 100 дитячих комбінатів, садків і ясел, 15 шкіл, 280 магазинів, 10 критих ринків, багато медичних, побутових об'єктів. Із закладів культури будуть споруджені драматичний театр, театр естради і мініатюр, кіно-концертний зал, 11 кінотеатрів, бібліотека Академії наук УРСР на 20 млн. книг, будинки актора, композиторів, товариства «Знання», клуб Аерофлоту тощо.

Утвориться новий громадський центр міста. Зараз він знаходиться на правому березі Дніпра. Надалі до нього буде включено новий, багатий своєю архітектурою висотний масив навколо станції метро «Лівобережна», де розміщуватимуться різні республіканські, обласні і міські установи, культосвітні заклади, готелі, ресторани, кафе тощо. Це призведе до переміщення загальноміського центру і на лівий берег Дніпра. Обидва береги об'єднаються в один архітектурний ансамбль, а ріка Славутич стане його основною композиційною віссю.

Група учасників повстання проти Центральної ради на заводі «Арсенал» біля пам'ятника арсенальцям. Зліва направо: П. І. Максименко, М. М. Животенко. В. Д. Єфімов, О. Л. Чумачов, В. І. Стригін, С. В. Калиновський, О. Ф. Єрема-Єременко, В. О. Баскаков, Ф. В. Грабар, Л. А. Піорко, М. Д. Шафранський, С. М. Афанасенко, О. Є. Кураков, В. О. Скринський. 1967 р.

* * *

За останні роки на основі широкого міжнародного співробітництва Радянського Союзу ширяться і міцніють зарубіжні економічні і культурні зв'язки столиці Радянської України — міста-героя Києва [1].

Слава київської виробничої марки, викована натхненною героїчною працею трудівників заводів і фабрик Києва, відома в багатьох країнах. Нині для експорту 44 промислові підприємства міста-героя дають вироби для 62 країн Європи, Азії, Америки і Африки. Серед них вироби заводів «Більшовик», «Червоний екскаватор», «Точелектроприлад», «Укркабель», верстатів-автоматів ім. М. Горького, «Арсенал» ім. В. І. Леніна, «Ленінська кузня» та інші. Землерийні машини київських екскаваторників працюють в 35 країнах. Під прапорами Гвінеї, Занзібару, Об'єднаної Арабської Республіки та багатьох інших країн ведуть рибний промисел траулери, вироблені «Ленінською кузнею». На заводах братніх соціалістичних країн, а також Фінляндії, Італії, Австрії, Данії, ФРН використовують токарні автомати і напівавтомати верстатобудівників столиці Радянської України.

Велике значення для поширення економічних зв'язків киян з зарубіжними країнами мають міжнародні ярмарки і виставки. Продукція київських підприємств за останні (1960—1967 рр.) 8 років експонувалась більше як на 100 міжнародних

---

[1] Питання зарубіжних економічних і культурних зв'язків Києва висвітлюються за матеріалами збірника «Наша Київщина», К., Політвидав України, 1968, брошури К. Колосової «Міжнародні культурні зв'язки України», К., Політвидав України, 1965. Крім того, використані окремі матеріали поточних архівів Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (звіти про роботу Товариства та інші.), Київського міського комітету КП України, відділу зовнішніх зв'язків виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих.

ярмарках і виставках в Лейпцігу і Будапешті, Кабулі і Токіо, Марселі і Брюсселі, Загребі і Пловдиві, Парижі і Брно та багатьох інших містах різних країн світу. Значний інтерес представників зарубіжних фірм і численних відвідувачів викликали вироби київських підприємств, що демонструвались на Всесвітній виставці в канадському місті Монреаль в 1967 році. Висока якість багатьох виробів киян була відзначена дипломами, медалями і спеціальними нагородами.

Зміцненню економічних зв'язків і відносин дружби та взаєморозуміння сприяють численні зарубіжні виставки, які щороку організуються в Києві. Успішно пройшли влітку 1966 року Всесвітній конгрес і виставка птахівництва, в якій взяли участь 20 країн світу. За час роботи цієї виставки в Києві її відвідало близько мільйона чоловік.

Все тіснішими стають економічні зв'язки київських трудівників з спорідненими підприємствами братніх соціалістичних країн.

44 підприємства, установи і учбові заклади Києва листуються з 58 адресатами з братніх країн соціалізму. Так, завод верстатів-автоматів ім. М. Горького встановив тісні зв'язки з своїми друзями верстатобудівниками з німецького міста Лейпціга, були налагоджені зв'язки з колективами машинобудівних заводів ЧССР. «Міцна дружба допомагає гори зрушити з місця»,— писали киянам робітники верстатобудівного заводу «ТОС-Челаковице» з м. Жебрак (ЧССР) в 1964 році. Дружба, що зав'язалася між цими заводами, давала позитивні наслідки. Кияни перейняли у чеських товаришів систему розміщення верстатів і домоглись підвищення продуктивності праці по заводу в середньому на 3,5 проц. В свою чергу чеські трудівники домоглись поліпшення виробничих процесів завдяки запровадженню за досвідом киян засобів алмазної заточки інструментів. Такі ж дружні відносини встановились між приладобудівниками київського заводу «Точелектроприлад» і празького заводу «Кржижик-Сміхнув» в ЧССР. З великим інтересом читали болгарські друзі вміщену

Учасники республіканського фестивалю біля пам'ятника В. І. Леніну. 1967 р.

Делегація Комуністичної партії Канади у Києві. 1966 р.

в журналі «Българо-съветска дружба» в 1964 році статтю директора 1-ї київської взуттєвої фабрики П. Тарасюка «Нові форми змагання за комуністичну працю».

Хороші виробничі зв'язки були встановлені між комунальниками Києва і Німецької Демократичної Республіки. Завдяки вивченню і запровадженню досвіду німецьких друзів на вулицях Києва стали встановлюватись нові світильники, що дає річну економію в 109 тис. крб., запроваджуватись нові форми організації роботи трамваю (річна економія по Києву від цього досягає близько 875 тис. крб.) тощо. В свою чергу німецькі комунальники уважно вивчали досвід комплексного озеленення міст, застосування автоматичного приладу по управлінню мережею вуличного освітлення тощо.

Високо оцінили дружбу з київськими будівельниками лейпцігські товариші. Директор будуправління при Лейпцігській окружній раді Д. Науман підкреслював: «Обмін досвідом між «Головкиївбудом» і Лейпцігським окружним будівельним управлінням допомагає нам в успішному будівництві. На нас велике враження справила чітка підготовка будівельних майданчиків, наукова організація праці на них, широке застосування нової будівельної техніки».

Яскравим прикладом наукових зв'язків є співробітництво інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР з центральним інститутом зварювання в Галлі і Лейпцігським інститутом зварювання. Завдяки обміну досвідом з патонівцями в Німецькій Демократичній Республіці було досягнуто близько 1 млн. марок щорічної економії.

Ширяться і культурні зв'язки Києва з зарубіжними країнами. Книги з маркою київських видавництв надсилаються до 73 країн світу. Твори київських провідних письменників знають і люблять численні зарубіжні читачі.

З справжнім тріумфом проходять зарубіжні гастролі таких славетних творчих колективів столиці Радянської України, як театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка, Державного українського народного хору ім. Г. Верьовки, Заслуженого ансамблю танцю УРСР під керівництвом П. Вірського. Поряд з професіональними творчими колективами в зарубіжних країнах успішно виступали кращі представники художньої самодіяльності київських підприємств, установ, організацій і учбових закладів. Так, з великим захопленням зустрічали італійські глядачі виступи народного ансамблю «Дарничанка» та інших учасників міської художньої самодіяльності в «Дні України і Києва», що проводились у Флоренції в березні 1968 року.

У свою чергу кияни тепло зустрічають виступи ряду визначних артистів і творчих колективів з-за кордону — драматичного театру з італійського міста Туріна і Словенської опери, симфонічних оркестрів з США і Англії, багатьох видатних митців з різних країн.

Бажання народів жити в мирі і дружбі, краще пізнати один одного знайшло яскравий вияв ще й у такій формі культурного співробітництва, як поріднені міста.

Київ зміцнює свої дружні відносини з містами-побратимами — Лейпцігом (Німецька Демократична Республіка), Краковом (Польська Народна Республіка), Тампере (Фінляндія). Тулузою (Франція), Кіото (Японія) та іншими. В липні 1967 року

Київ відвідала делегація міста Флоренції (Італія), яка підписала договір про дружбу між Києвом і Флоренцією.

Дбаючи про посилення таких зв'язків в ім'я зміцнення миру в усьому світі і дружби між народами, виконком Київської міської Ради депутатів трудящих приділяє багато уваги питанням розширення дружніх відносин з містами-побратимами. За останні роки Київ відвідали більше як по 20 делегацій з Лейпціга і Кракова, 6 делегацій з Тампере, 2 делегації з Тулузи і делегація з Флоренції. З 1962 року за ініціативою виконкому Київської міськради почався широкий обмін інформаційними матеріалами про роботу окремих галузей міського господарства і культури (так, до міст, з якими Київ має договірні відносини про дружбу, були в останні роки направлені матеріали про організацію роботи бібліотек, про організацію медичного обслуговування, про зелену зону Києва та інші).

Київська міськрада і громадськість міста взяли активну участь у проведенні 28 квітня 1968 року Всесвітнього дня споріднених міст під знаком солідарності з героїчним народом В'єтнаму і підтримки його справедливої боротьби проти американських агресорів.

Голова Президії Верховної Ради Української РСР Д. С. Коротченко вручає орден Леніна учаснику революційних боїв 1917—1918 р. у Києві В. О. Баскакову. 1967 р.

Розвиткові дружніх відносин, зміцненню справи миру і дружби між народами сприяє діяльність Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами та колективних членів цього товариства, якими стали багато з колективів підприємств, установ і учбових закладів Києва. Велику роботу проводять республіканські і міські відділення товариств дружби народів Радянського Союзу з народами Болгарії, ДРВ, КНР, МНР, Польщі, Угорщини, НДР та інших країн.

За ініціативою республіканських і міських організацій дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами в Києві систематично провадяться різні заходи з метою кращого ознайомлення киян з життям зарубіжних народів, зміцнення дружби і співробітництва між народами — вечори і місячники дружби, виставки, виступи представників делегацій та інші.

Разом з республіканськими відділеннями дружби редакція газети «Вечірній Київ» систематично проводить конкурси і вікторини, присвячені братнім соціалістичним країнам. Ці конкурси і вікторини користуються великим успіхом серед киян і сприяють кращому ознайомленню з життям братніх народів.

Великим успіхом користувались малюнки київських дітей, надіслані на конкурс «Дружба», присвячені Українській РСР, і в якому брали участь діти споріднених міст — Лейпціга, Києва, Праги, Кракова. Ці малюнки демонструвались 7—14 травня 1968 року в Лейпцігському історичному музеї.

Київ став одним з визначних центрів міжнародного туризму. Лише за 1967 рік у місті побувало близько 100 тис. іноземних гостей з 60 країн світу, в тому числі з 25 країн Європи, 16 — Азії, 10 — Америки, 8 — Африки, з Австралії та жителі Океанії.

З братніх країн соціалізму до Києва прибувають поїзди дружби, яких привітно зустрічають київські трудівники.

З дружніми візитами Київ відвідують численні офіціальні і громадські делегації, що приїздять до нашої країни.

■

Урочистий вечір, присвячений дружбі російського, українського і всіх братніх радянських народів, у Жовтневому палаці культури. 6 жовтня 1967 р.

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ КИЄВА В ПЕРІОД ЗАВЕРШЕННЯ ПОБУДОВИ СОЦІАЛІЗМУ І РОЗГОРТАННЯ КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА (1945—1968)

1. НАРОДНА ОСВІТА

Комуністична партія і уряд, поряд з відбудовою промисловості й міського господарства і дальшого його розвитку, багато уваги приділяли культурному будівництву в столиці Радянської України, зокрема народній освіті.

Основні завдання післявоєнної п'ятирічки в галузі шкільного будівництва полягали в тому, щоб у 1950 році довести кількість семирічних і середніх шкіл по Союзу РСР до 193 тис., охопивши навчанням до 31,8 млн. дітей, забезпечити загальне обов'язкове навчання дітей з семирічного віку як у місті, так і на селі. Крім того, передбачалось на основі широкої організації шкіл робітничої і сільської молоді забезпечити навчання тієї частини молоді, яка у зв'язку з Вітчизняною війною і тимчасовою окупацією ряду районів не могла здобути освіти.

Незважаючи на труднощі післявоєнного часу, кияни досягли серйозних успіхів у галузі народної освіти вже в перший рік п'ятирічки. В 1945/46 навчальному році в Києві працювало 100 шкіл, з них 73 середні (59 336 учнів), 18 семирічних (7135 учнів) і лише 9 початкових (1314 учнів). У школах міста працювало 2681 учитель. Спостерігалось зростання шкіл спільного навчання. В 1945 році в Києві їх налічувалось 25. Це свідчило про те, що роздільне навчання не виправдовувало себе.

Під керівництвом партійних організацій у 1945/46 навчальному році була проведена значна робота по забезпеченню необхідних умов для навчання дітей-сиріт і дітей фронтовиків. Так, у Радянському районі через відділ народної освіти 894 учні одержували безплатно гарячі сніданки, 750 учнів — одяг і взуття. При 6-й школі Шевченківського району працювала їдальня для 350 дітей-сиріт. У Московському районі було забезпечено гарячими сніданками 450 учнів. Багато шкіл залучили на допомогу дітям великі кошти шефських організацій та батьківських комітетів.

У Києві в перші післявоєнні роки велась велика робота по відбудові навчальної бази шкіл, і все ж зростання шкільної мережі було недостатнє, порівнюючи

із зростанням кількості учнів. Так, у 1947 році в 16 шкільних приміщеннях роботу проводили по дві школи. Багато шкіл працювало у дві, а то і в три зміни. Крім того, не вистачало підручників і навчального приладдя. Все це не могло не впливати негативно на хід навчально-виховної роботи, на засвоєння учнями матеріалу і навіть на стан їх здоров'я.

Районні партійні організації, відділи народної освіти докладали багато зусиль, щоб забезпечити нормальну роботу шкіл. У 1950 році було ліквідовано заняття в третю зміну і реорганізовано частину початкових шкіл у семирічні, а семирічні — в середні. Остання обставина дала можливість не переводити учнів в інші школи після закінчення ними четвертих і сьомих класів, що мало особливо велике значення для дітей, які жили на околицях міста.

Крім загальноосвітніх середніх шкіл, у 1950 році в Києві було 29 технікумів, в яких навчалось 13 332 учні на стаціонарі і 950 — заочно. В 16 дитячих будинках перебувало 1534 вихованці; 67 дитячих садків відвідувало 6120 дітей.

Ще більш величні завдання постали перед працівниками народної освіти в п'ятій п'ятирічці. Як і в попередні роки, школи Києва, виконуючи рішення Комуністичної партії з ідеологічних питань, підвищували рівень всієї навчально-виховної роботи. Здійснювались завдання, поставлені XIX з'їздом КПРС, особливо щодо розгортання політехнічного навчання.

Піклування про сиріт було і залишилось одним з першорозрядних у діяльності шкіл та органів народної освіти. Завдяки активній участі громадськості, особливо батьківських комітетів при школах, багато дітей-сиріт змогли здобути семирічну і середню освіту.

В 1950—1955 рр. школи Києва зустрілися з труднощами, які були результатом недавньої війни. Починаючи з 1948/49 навчального року в київських школах різко зменшилась кількість дітей у перших класах. Якщо в 1944/45 навчальному році до перших класів було прийнято 18 085 учнів, то в 1951/52 році — 7990, в 1952/53 — 10 107, і тільки в 1954/55 навчальному році кількість учнів перших класів становила 15 660 чоловік. Це пояснюється тим, що в роки війни народжуваність різко скоротилась. Таке становище вносило в шкільну роботу чимало як організаційних, так і чисто педагогічних труднощів.

Величезної ваги завдання були поставлені перед працівниками школи XX з'їздом КПРС щодо поширення середньої освіти, ліквідації певного відриву навчально-виховної роботи від життя, корінного поліпшення справи політехнічного навчання і трудового виховання учнів. Підвищенню рівня шкільної роботи сприяло те, що за роки п'ятої п'ятирічки у Києві збудували 18 нових шкіл. Відповідно зросла кількість учнів. На кінець п'ятирічки, в 1955/56 навчальному році в Києві всіх загальноосвітніх шкіл (разом із школами залізничного транспорту та інших відомств) налічувалось 163, в них навчалося 121 338 учнів. Крім того, в місті працювало 53 загальноосвітні середні школи робітничої молоді, в яких було до 7500 учнів, 31 технікум, де вчилось стаціонарно 22 155 учнів і заочно — 3010, 8 технічних училищ з 1543 учнями, 8 будівельних училищ з 1341 учнем, 7 ремісничих училищ з 1867 учнями, залізничне училище, в якому налічувалось 472 учні, спеціальне ремісниче училище з 297 учнями та 2 художні училища, де було 352 учні. Відповідно до рішень XX з'зду КПРС на початку 1956/57 навчального року в Києві відкрито 3 школи-інтернати. На кінець 1955/56 навчального року, коли

На практичних заняттях у шкільній майстерні. Школа № 7. 1955 р.

країна вступила в боротьбу за розв'язання величних завдань шостої п'ятирічки, в школах Києва системи міського відділу народної освіти працювало 6454 вчителі, більшість з яких мала спеціальну педагогічну освіту.

У київських школах на початку 1956/57 навчального року працювало 133 комсомольські організації, які налічували в своїх лавах 20 365 комсомольців, 144 піонерські дружини, в яких було 49 490 піонерів. Цей актив допомагав педагогам здійснювати великі і благородні завдання комуністичного виховання дітей.

Одним з важливих факторів боротьби за успішність учнів є культура педагогічної праці, її стиль, традиції. Включає вона в себе багато різноманітних чинників, однак вирішальними, як показує досвід, є три: єдині довготривалі і вимогливі до себе і учнів педагогічні колективи, широка, творча та висококваліфікована педагогічна діяльність кожного педагога зокрема, згуртована, наполеглива боротьба за знання самих учнів. Це видно на прикладі роботи педагогічного колективу 78-ї середньої школи, очолюваного заслуженою вчителькою школи УРСР членом КПРС Г. В. Семенцовою. Ядром, навколо якого створювався педагогічний колектив школи, були педагоги-комуністи. Найхарактернішим у його роботі вже в перші повоєнні роки було поєднання високих вимог до себе і учнів з педагогічними заходами в усіх ланках навчального і виховного процесу.

Різностороння творча робота велась у багатьох школах Києва. Такі педагоги-майстри, як О. В. Пасхіна (6-а школа), Е. Л. Приступова (65-а школа), П. В. Гусак (141-а школа), М. І. Салтиков (61-а школа) та багато інших, не тільки добивались глибоких знань своїх учнів, а й узагальнювали свій досвід на сторінках педагогічної преси, науково-методичних збірників, у брошурах. Уже в перших, випущених після війни збірниках Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР надруковані праці О. В. Пасхіної, Е. Л. Приступової, М. І. Салтикова та інших.

Серед київських педагогів провідне місце займали заслужені вчителі школи УРСР, які подавали зразки наполегливої творчої роботи по озброєнню учнів знаннями. На початку 1960 року це почесне звання мали 62 вчителі, в т. ч. П. А. Горбатий, Г. М. Дубовик, В. В. Бодрова, Л. М. Олесюк, Р. Г. Числовська та інші. Вони спрямовували всі свої зусилля на виховання гідної зміни будівників комуністичного суспільства.

Прикладом хорошої організації позакласної та позашкільної роботи стала 45-а середня школа. Тут поряд з наполегливою боротьбою вчителів за глибокі й міцні знання проводились пам'ятні зустрічі піонерів і комсомольців із знатними людьми міста. На піонерських зборах не раз бували двічі Герой Радянського Союзу відомий партизанський командир С. А. Ковпак, мати Гулі Корольової — улюбленої героїні юних читачів книжки «Четверта висота», молодогвардієць Арутюнянц та інші. Організовувались хвилюючі зустрічі учнів школи з молоддю країн народної демократії, досвідченими виробничниками і молодими новаторами заводів «Ленінська кузня» та «Більшовик». Учителі і учні протягом двох років готували виставку, присвячену 300-річчю возз'єднання України з Росією. Із зібраних матеріалів була потім оформлена постійно діюча виставка документів, фотоматеріалів, дитячих робіт, подарунків школі на тему «Наш рідний Київ».

Після XX з'їзду КПРС партійні і радянські організації, педагогічні колективи шкіл Києва працювали над поліпшенням всієї системи навчально-виховної роботи, зміцненням матеріальної бази шкіл, впровадженням політехнізації. На початку 1958/59 навчального року в Києві в системі міського відділу народної освіти працювало 158 шкіл, у т. ч. 3 школи-інтернати, 57 вечірніх середніх шкіл робітничої молоді. В 1956—1958 рр. у загальноосвітніх середніх школах було створено і добре обладнано 509 навчальних кабінетів. Лише в 1958 році додатково організовано 38 навчальних кабінетів. За той же період при школах збудовано і обладнано 237 майстерень. У всіх середніх школах учні 8—10 класів проходили виробниче навчання на фабриках, заводах, у виробничо-навчальних майстернях. Для проведення з учнями практичних занять з біології і сільського господарства при 109 школах

Юннати школи № 14 — учасники Всесоюзної сільськогосподарської виставки. 1955 р.

створено навчально-дослідні ділянки і сади. При 17 середніх школах збудовані теплиці та оранжереї, де учні 5—9 класів протягом навчального року провадили досліди з ботаніки, основ дарвінізму, вирощували квіти та інші культури. З метою поліпшення політехнічного навчання школи придбали 128 кіноустановок та іншу проекційну апаратуру. Шкільні бібліотеки значно поповнились художньою, науково-популярною та іншою літературою. На початку 1959/60 навчального року в шкільних бібліотеках налічувалось понад 1,4 млн. томів книг.

Матеріальна база шкіл створювалась насамперед за рахунок державних асигнувань, які зростали з кожним роком. Поряд з цим велику допомогу школам подавали промислові підприємства та організації, зокрема колективи заводів «Ленінська кузня», «Більшовик», «Точелектроприлад», «Арсенал», Дарницький шовковий комбінат та інші. Це сприяло здійсненню завдань політехнічного навчання і підготовки учнів до практичної діяльності на виробництві.

Здійснюючи програмні завдання семирічного плану, уряд рік у рік збільшував асигнування на народну освіту. Так, у 1959 році на дальший розвиток народної освіти в Києві було асигновано 251,8 млн. крб., в 1960 — вже 325,4 млн. крб. Якщо за 1956—1958 рр. збудовано 20 нових двокомплектних шкіл, 2 школи-інтернати, 32 майстерні, то в одному лише 1959 році до початку навчального року введено в дію 16 нових шкільних приміщень, гуртожиток для школи-інтернату на 300 місць, 11 шкільних майстерень тощо. Ще більшого розмаху набуло шкільне будівництво в 1959—1965 рр. Внаслідок цього в 1967/68 навчальному році в Києві діяли 207 загальноосвітніх шкіл (середніх і восьмирічних), у яких навчалося 166 400 дітей, 63 школи робітничої молоді (разом з заочними), де було 41 480 учнів. У школах працювало 11 050 учителів. Крім того, в спеціальних школах у 1967/68 навчальному році працювало 340 учителів. Таким чином, у ювілейному 1967 році у всіх загальноосвітніх школах Києва вели педагогічну роботу 11 390 вчителів, у т. ч. 90 заслужених учителів школи УРСР.

Велике значення для дальшого розвитку народної освіти мають рішення XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України, а також документи III Всесоюзного і III Республіканського з'їздів учителів. У цих важливих документах накреслено шляхи дальшого розвитку народної освіти, визначені конкретні завдання переходу до загальної обов'язкової середньої освіти. Про успішне виконання цих накреслень свідчить те, що вже в 1967 році 90 проц. випусників 8 класів Києва було залучено до продовження навчання в середній школі.

Рік у рік зростає в школах міста рівень загальної і педагогічної культури. Так, за видатні досягнення в справі навчання і комуністичного виховання учнівської молоді 82-у середню школу в 1966 році нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Високу успішність і глибокі знання забезпечують учителі школи Л. І. Кириленко, Л. Ф. Великохатська, В. Г. Сергієнко, В. П. Адамовська та інші.

Наприкінці 50-х і особливо на початку 60-х років значного розвитку набули школи подовженого дня. Педагогічні колективи цих шкіл організовували роботу так, щоб якнайширше охопити своїм впливом все життя учнів.

Партійні організації міста, відділи народної освіти, педагогічні колективи шкіл велику увагу приділяють вихованню дітей в дусі комуністичної моралі і радянського патріотизму.

Школи встановлюють широкі зв'язки з підприємствами, науково-дослідними установами, військовими частинами. Цьому, зокрема, сприяють походи піонерів

по місцях бойової слави. Так, улітку 1966 року юні корчагінці 71-ї школи ім. Миколи Островського з берегів Дніпра пройшли по бойовому шляху гвардійської Червонопрапорної ордена Суворова Таманської дивізії, а потім крокували на Красній площі в Москві під прапором цієї дивізії. І коли вони разом з багатьма іншими юними патріотами проголошували слова клятви: «Батьківщино, ми будемо зміцнювати і примножувати твою велич натхненною працею, кипучою енергією молодості творити майбутнє», то ці слова стали для них сповненими конкретним і важливим змістом їх щоденного життя: у навчанні, праці, громадській діяльності.

2. ВИЩА ШКОЛА І НАУКА

Проявом повсякденного піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про вищу школу було невпинне зростання асигнувань на відбудову зруйнованих під час війни вузівських приміщень, спорудження нових будинків, на підготовку кадрів молодих спеціалістів. У 1946 році в столиці України працювало 23 вузи, в яких навчалось 22 770 студентів. У цьому ж році загін фахівців, що закінчили вищі учбові заклади Києва, становив 2157 чоловік. У 1947 році відновив роботу інститут цивільного повітряного флоту. В один вуз були об'єднані інститути цивільних інженерів та інженерно-будівельний. В 1948 році відкрито педагогічний інститут іноземних мов.

У післявоєнні роки широко розгорнулось будівництво спеціальних приміщень для вищих учбових закладів, споруджено нові корпуси для автошляхового і медичного інститутів, технологічного інституту харчової промисловості, народного господарства, консерваторії. Тільки в 1949 році Міністерство вищої освіти СРСР виділило на капітальне будівництво Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка 5340 тис. карбованців[1].

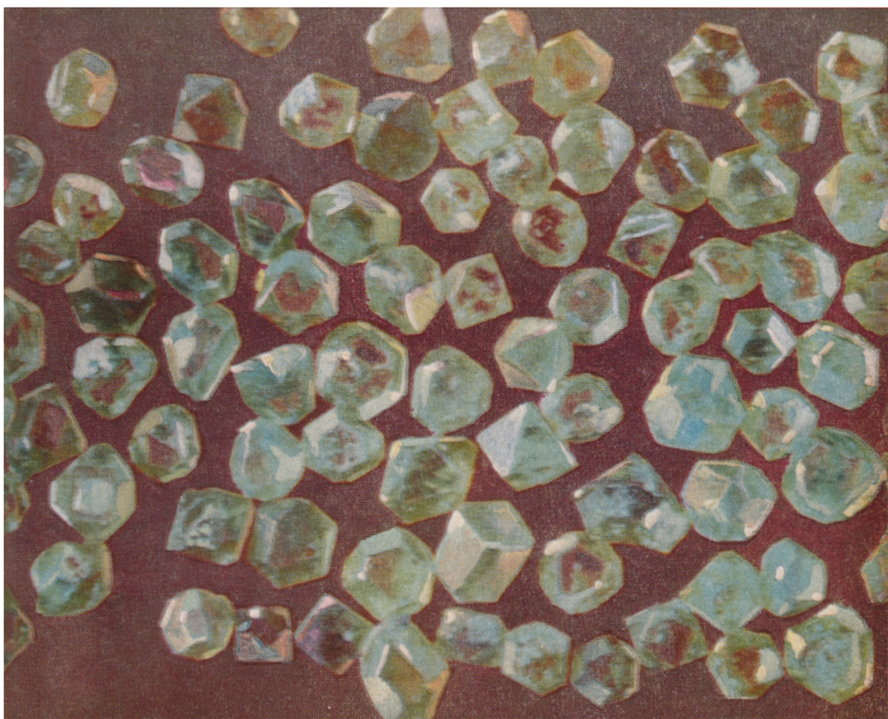
Велика увага приділялася зміцненню науково-педагогічних кадрів вузів. У 1947/48 навчальному році в Київському державному університеті працювало 33 дійсні члени і члени-кореспонденти АН УРСР, понад 100 докторів наук і професорів, понад 150 кандидатів наук і доцентів; кафедри очолювали вчені з світовим ім'ям: президент АН УРСР академік О. В. Палладін, академіки М. О. Лаврентьєв, О. М. Динник, члени-кореспонденти АН СРСР О. І. Білецький, М. М. Боголюбов, Л. А. Булаховський та інші. В політехнічному інституті в цей час працювало 6 дійсних членів АН УРСР, 20 докторів наук, 34 професори, 77 доцентів[2].

Одночасно приділялась увага поліпшенню учбово-педагогічного процесу та вихованню студентів у вузах. 12 вересня 1947 року ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову «Про поліпшення викладання і політико-виховної роботи у вищих учбових закладах УРСР». Під керівництвом партійних організацій педагогічні колективи вузів міста здійснили ряд важливих заходів, спрямованих на поліпшення навчальних планів і програм, підвищення успішності студентів, зміцнення навчально-виробничої бази інститутів. Посилився і зв'язок вузів з виробництвом. Так, учені Київського політехнічного інституту почали розробку важливих проблем з сучасного турбобудування, радіозв'язку, створення нових електричних машин. Київський сільськогосподарський інститут у порядку шефства над колгоспами Бориспільського району Київської області склав карту грунтів колгоспних масивів і дав до неї агровиробничу характеристику. Кафедри фінансово-економічного інституту (з 1960 року — інститут народного господарства) подали значну наукову і технічну допомогу заводу «Транссигнал» у боротьбі за виконання п'ятирічного плану. Внаслідок виявлення на підприємстві резервів підвищення продуктивності праці було одержано 2 млн. крб. надпланових нагромаджень. Колективу фабрики

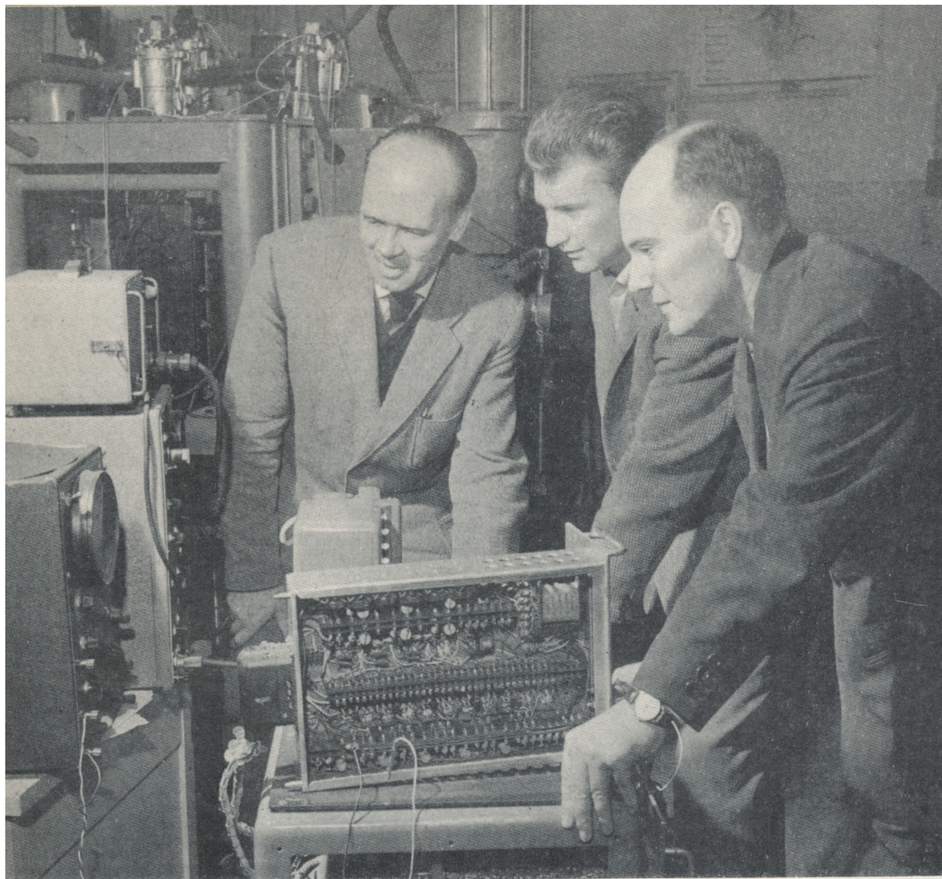
[1] О. Н. Зубань. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти (1945—1952 рр.). Львів, 1967, стор. 158.

[2] Газ. «Правда Украины», 20 листопада 1948 р.

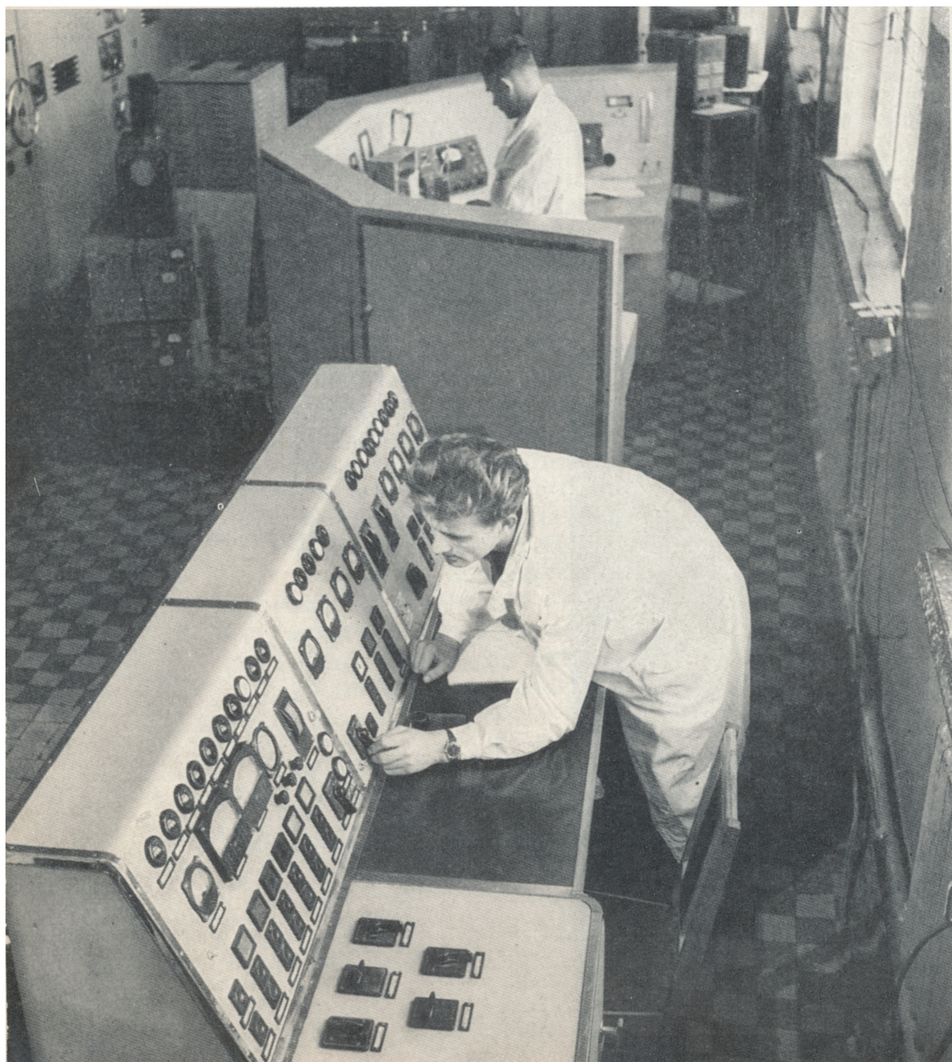
В одному з цехів дослідного заводу інституту надтвердих матеріалів та інструменту. Зліва направо: головний інженер заводу О. І. Мойсєєв, майстер виробничої дільниці Г. С. Бобкова, директор інституту Герой Соціалістичної Праці В. М. Бакуль, начальник лабораторії О. Й. Прихна. 1968 р.

Київські синтетичні алмази.

В лабораторії ордена Трудового Червоного Прапора Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона. 1967 р.

За пультами циклотрона Інституту фізики АН УРСР.

ім. Смирнова-Ласточкіна науковці цього інституту допомогли перевести цехи на господарський розрахунок та вирішити ряд інших виробничих проблем.

М. М. Боголюбов.

За досягнуті успіхи в справі підготовки кадрів для народного господарства і у зв'язку з 50-річчям існування в 1948 році Президія Верховної Ради СРСР нагородила Київський політехнічний інститут орденом Леніна. Високими урядовими нагородами було відзначено і велику групу науковців інституту. В цьому ж році орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено сільськогосподарський інститут, що також святкував своє 50-річчя.

Успішна відбудова вузів міста за роки четвертої п'ятирічки дала можливість значно збільшити випуск спеціалістів для різних галузей народного господарства. Так, у 1950 році кількість випускників київських вузів у порівнянні з 1946 роком зросла більш як у 2 рази і становила 4590 чоловік.

Дальшого розвитку вища освіта на Україні, і зокрема в Києві, набула в роки п'ятої п'ятирічки (1951—1955 рр.). За цей період вузи республіки дали країні 200 тис. молодих спеціалістів, з них 35 тис.— вищі учбові заклади столиці України. У 1955/56 навчальному році в київських вузах налічувалось 54,8 тис. студентів. Це більше, ніж у Франції, Бельгії, Голландії, Швеції, Норвегії, Туреччині, Греції разом узятих[1].

Велике значення для дальшого розвитку вищої школи мала постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС від 30 серпня 1954 року «Про поліпшення підготовки, розподілу і використання спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою». Виконуючи її, колективи київських вузів здійснили чималу роботу по удосконаленню учбового процесу: були укрупнені кафедри і факультети, переглянуті програми і навчальні плани. Щоб забезпечити підготовку спеціалістів більш широкого профілю, об'єднано споріднені вузи. Так, у липні 1954 року на базі сільськогосподарського і лісогосподарського інститутів створено Українську сільськогосподарську академію (в 1957 році до її складу увійшов і ветеринарний інститут). Технологічний інститут силікатів та інститут кіноінженерів були влиті в політехнічний інститут як його факультети, а стоматологічний інститут об'єднано з медичним.

Розширився і зміцнів інститут інженерів цивільної авіації. Починаючи з 1954 року прийом до інституту збільшився в 4 рази. В цьому ж році створено тут аспірантуру. За досягнуті успіхи в галузі підготовки спеціалістів для цивільного повітряного флоту в 1956 році інститут був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Важливі завдання перед вузами країни поставив XX з'їзд КПРС. У рішеннях з'їзду вказувалось на необхідність всемірно поліпшувати якість підготовки спеціалістів, наблизити вузи до виробництва. З'їзд підкреслив також, що постановка навчальної роботи у вищих учбових закладах повинна відповідати сучасному рівню техніки[2].

Міська партійна організація подала велику допомогу вузам Києва в перебудові навчально-виховного процесу, налагодженні тісних контактів між інститутами і найбільшими підприємствами міста. Так, молодь, що навчалась у технологічному інституті легкої промисловості, проходила практику на 20 заводах і фабриках Києва, здобуваючи тут виробничі кваліфікації. Оволодівали робочими професіями також студенти автошляхового, політехнічного, інженерно-будівельного та інших інститутів міста.

---

[1] Газ. «Известия», 28 грудня 1955 р.
[2] Резолюції XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1956, стор.17—18.

33 8-266

Значною подією в житті вищої школи України було святкування в 1959 році 125-річного ювілею Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Указом Президії Верховної Ради СРСР університет нагороджено орденом Леніна. Центральний Комітет КП України і Рада Міністрів Української РСР надіслали колективу університету привітання, в якому говорилось: «Київський університет є один з найстаріших вищих учбових закладів України. Його багаторічна історія нерозривно пов'язана з розвитком передової суспільно-політичної думки і революційно-визвольної боротьби на Україні. Університет вніс значний вклад у розвиток радянської науки, в справу підготовки науково-педагогічних кадрів та спеціалістів для народного господарства і культури нашої країни»[1].

У зв'язку з технічним прогресом, що набрав широкого розмаху в період розгорнутого будівництва комунізму в країні, XXI з'їзд КПРС звернув увагу на необхідність збільшити підготовку кадрів у системі заочного і вечірнього навчання. Здійснюючи постанови партії, чимало вузів Києва відкрили нові вечірні і заочні відділення, загальнотехнічні та загальнонаукові факультети, збільшили прийом молоді, що поєднувала навчання з роботою на підприємствах і в колгоспах. У 1960 році молодь, яка навчалась у вузах без відриву від виробництва, становила половину всіх студентів України. Лише в Київському державному університеті на заочному і вечірньому відділеннях налічувалось 7 тис. студентів.

Рік у рік розширювалась діяльність київських вузів. Якщо в 1958/59 навчальному році кількість студентів дорівнювала 64,1 тис. чоловік, то в 1960/61 навчальному році вона зросла до 71 тис. чоловік. У 1958 році вузи Києва випустили 8952 спеціалісти, а в 1960 році — 10 219; в 1958 році було 1105 аспірантів, а в 1960 році — 1852[2].

Український народ завжди вважав своїм інтернаціональним обов'язком подання всебічної допомоги іншим народам у розвитку їх національної культури, науки, освіти. В 1960 році при Київському університеті відкрито підготовчий факультет, на якому почали навчання студенти з багатьох країн Європи, Азії, Африки і Латинської Америки. Чимало студентів з різних країн світу згодом було прийнято і в інші вузи Києва.

Велику роль у справі дальшого розвитку вищої школи в роки семирічки відіграли постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по поліпшенню підготовки науковців і науково-педагогічних кадрів» (1961 р.), «Про дальший розвиток науково-дослідної роботи у вищих учбових закладах» (1964 р.), «Про заходи по поліпшенню підготовки спеціалістів і вдосконаленню керівництва вищою і середньою спеціальною освітою в країні». Виконуючи ці постанови, партійні організації Києва подавали колективам вузів конкретну, дійову допомогу. Особлива увага приділялася добору науково-педагогічних кадрів, комплектуванню вузів студентами за рахунок кращих людей з виробництва, удосконаленню навчальних планів і програм у відповідності з найновішими досягненнями вітчизняної і зарубіжної науки, організації виробничої практики студентів, ширшому залученню їх до активної участі в науково-дослідній роботі.

Особливо тісні зв'язки з виробництвом у процесі виконання планів науково-дослідної роботи встановили кафедри політехнічного інституту. У співдружності з конструкторами, інженерами і раціоналізаторами Харківського турбогенераторного заводу ім. С. М. Кірова, київських заводів «Більшовик» і «Ленінська кузня», Сестрорецького інструментального заводу ім. Войкова було розроблено ряд важливих проблем, що дозволило суттєво вдосконалити виробничі процеси.

Великий загін науковців Української сільськогосподарської академії поряд з підготовкою молодих спеціалістів вирішував важливі й відповідальні завдання в галузі дальшого розвитку сільського господарства.

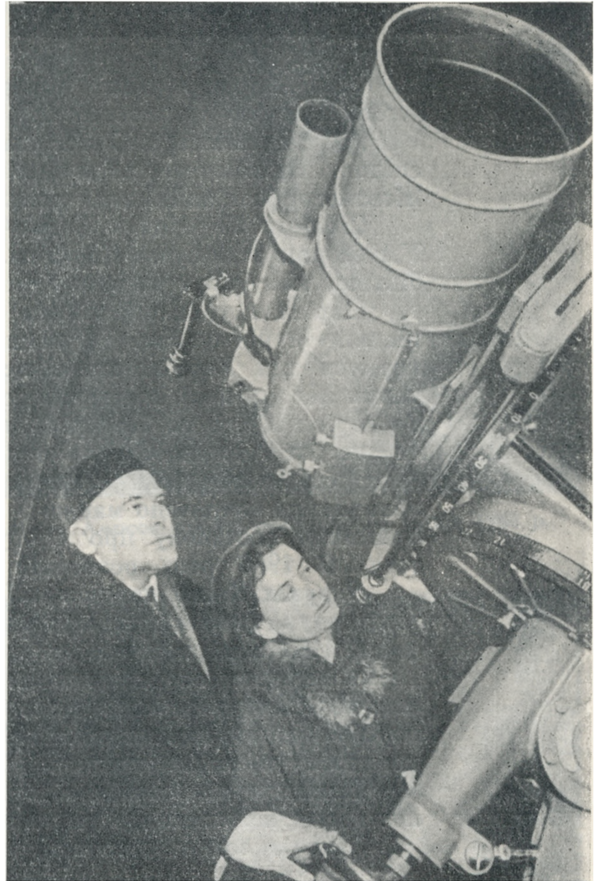
[1] Газ. «Радянська Україна», 25 вересня 1959 р.
[2] Київ у цифрах, стор. 130, 140, 143.

Про розмах науково-дослідної роботи яскраво свідчать такі цифри: з 1957 по 1967 рр. науковці академії захистили 25 докторських, 216 кандидатських дисертацій. Видали 48 наукових збірників, 88 підручників, 102 монографії. Протягом семирічки економічний ефект від впровадження результатів наукових пошуків учених і студентів академії становив 40 млн. карбованців.

Науковці державного університету успішно здійснювали важливі дослідження в галузі фізики, хімії, математики, біології, суспільних наук. Київський університет зайняв провідне місце в країні у вивченні оптичних та електронних властивостей напівпровідників, що має величезне значення для розвитку нових галузей науки.

Невпинно зростала в ці роки і кількість випускників київських вузів. У 1965 році, наприклад, було підготовлено 13 430 спеціалістів для народного господарства. А всього за роки семирічки випущено 72 тис. молодих фахівців.

Величні перспективи дальшого розвитку вищої школи в нашій країні були накреслені в прийнятій на XXII з'їзді КПРС Програмі КПРС і в рішеннях XXIII з'їзду партії.

С. К. Всехсвятський — професор КДУ ім. Т. Г. Шевченка біля дзеркального телескопа. 1959 р.

Визначаючи завдання партії в справі виховання молодих кадрів, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв у звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їзду партії говорив: «Країна черпає кадри для господарської, партійної, державної, дипломатичної, військової роботи, всієї громадської діяльності головним чином з числа спеціалістів, підготовлених вищою школою. Наші спеціалісти повинні не тільки досконало володіти своєю справою, але й знати закони суспільного розвитку, внутрішньої, зовнішньої політики, мати широкий кругозір. Без глибокого вивчення марксистсько-ленінської теорії, без ясного розуміння політики партії і держави не може бути хорошого спеціаліста»[1].

Велику, плідну роботу по ідейному загартуванню студентів київських вузів, по формуванню марксистсько-ленінського світогляду і високих моральних якостей у спеціалістів провадять понад 650 викладачів, що працюють на 56 кафедрах суспільних наук.

Разом з усім радянським народом колективи київських вузів з великим піднесенням готувалися до 50-річчя Великого Жовтня. Йшла наполеглива боротьба за підвищення успішності студентів, глибоке засвоєння ними навчальних програм, широке розгортання науково-дослідної роботи. Так, учені технологічного інституту легкої промисловості, йдучи назустріч славному ювілею, в березні 1966 року виступили з закликом до всіх вузів столиці України посилити всебічну допомогу в технічному прогресі і взяли на себе конкретні зобов'язання. Цю ініціативу схвалив і підтримав Київський обком партії.

За великі успіхи в підготовці кваліфікованих кадрів для народного господарства і культури нашої країни і в розвитку науки на честь 50-річчя Великого Жовт-

---

[1] Газ. «Радянська Україна», 30 березня 1966 р.

ня Київський державний університет і Київський політехнічний інститут нагороджені Пам'ятним прапором ЦК КП України, Президії Верховної Ради Української РСР, Ради Міністрів УРСР та Української республіканської Ради професійних спілок. Київському політехнічному інституту присвоєно ім'я 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Столиця України — Київ — є одним з найбільших у країні вузівських міст. У 1968 році в 19 вузах Києва налічувалось понад 146 тис. студентів. Це майже вдвічі більше, ніж було студентів у всіх вищих навчальних закладах дореволюційної Росії.

Партія і уряд виявляють велике піклування про дальше розширення матеріально-технічної бази київських вузів. За 1954—1966 рр. споруджено нові учбові корпуси для Української сільськогосподарської академії: тут створено понад 30 нових лабораторій, придбано нового наукового обладнання майже на мільйон крб. За період з 1960 по 1967 рік площа учбових корпусів університету збільшилась на 16 тис. кв. метрів. Стали до ладу хімічний корпус, лабораторія ядерної фізики, метеороспостерігальна станція у Трипіллі. За семирічку на придбання нового обладнання витрачено майже 5 млн. крб. ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову про спорудження нових приміщень Київського університету. В 1965 році розпочато будівництво першої черги аудиторного корпусу.

У вузах Києва працюють 7636 викладачів. Серед них — 591 професорів і докторів наук, 2995 кандидатів наук і доцентів.

В 1967 році науковці київських вузів працювали над 1720 темами з найважливіших народногосподарських проблем. Понад 10 тис. студентів брали участь у роботі наукових товариств. Колективи вузів вносять свій гідний вклад у всенародну боротьбу за виконання рішень XXIII з'їзду КПРС, планів п'ятирічки, за побудову комунізму в нашій країні.

Невідкладні потреби відбудови і дальшого розвитку народного господарства поставили великі завдання перед ученими Києва.

Завдяки заходам, вжитим партією і урядом, уже на початку 1948 року науково-дослідні установи АН УРСР, які розміщені в Києві, не тільки відновили свою довоєнну науково-технічну базу, а й значно розширили її. Асигнування на розвиток науки в республіці невпинно зростали. Якщо в 1945 році бюджет Академії становив 57,5 млн. крб., то 1947 році бюджетні асигнування перевищували 100 млн. карбованців[1].

У своїй практичній діяльності київські вчені керувались рішеннями з'їздів і пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, які визначали шляхи дальшого розвитку комуністичного будівництва і завдання науки у створенні матеріально-технічної бази комунізму.

Одним з основних завдань перших післявоєнних років було забезпечення наукових установ Києва висококваліфікованими кадрами. В 1946—1950 рр. 344 співробітникам та аспірантам АН УРСР було присвоєно звання кандидата наук, а 48 науковим працівникам — доктора. В 1948 році обрано 25 нових дійсних членів і 28 членів-кореспондентів АН УРСР[2]. Вже на початку 1949 року Академія наук УРСР мала в своєму складі 40 науково-дослідних установ, в яких працювало 1300 наукових співробітників, у т. ч. 84 академіки і 89 членів-кореспондентів[3].

Після війни в Академії наук був створений відділ сільськогосподарських наук, відділ технічних наук значно розширився.

Виходячи з необхідності розробки проблем ефективного використання матеріальних ресурсів, у 1947 році було прийнято рішення про відновлення діяльності Ради по вивченню продуктивних сил УРСР. Рада очолила діяльність по координу-

---

[1] Друга сесія Верховної Ради УРСР. 25—28 червня 1947 р. Стенографічний звіт. К., 1947, стор. 71.
[2] Історія Академії наук Української РСР, кн. 1, К., 1967, стор. 152—153.
[3] XVI з'їзд КП(б)У. Матеріали з'їзду. К., 1949, стор. 90.

ванню досліджень в інститутах АН УРСР та в інших установах. Це мало велике значення для розвитку народного господарства України.

Київські науковці, виконуючи завдання, поставлені партією перед усім радянським народом, вносили свій вклад у будівництво соціалізму. Так, у період четвертої п'ятирічки київські вчені провели цінні дослідження в галузі автоматики і телемеханіки. Інститути відділу технічних наук розробили технологію виплавки надміцного чавуну, виготовили нові електровимірювальні прилади. Співробітники інституту економіки, спеціалісти сільського господарства разом з ученими відділу сільськогосподарських наук АН УРСР здійснювали серйозну науково-дослідну роботу на ланах колгоспів і радгоспів України. Результати цих досліджень були впроваджені у виробництво. Вчені з Інституту мікробіології виготовили новий антибіотичний препарат мікроцид, який широко застосовується в лікувальній практиці, розробили способи бактеріального удобрення грунту.

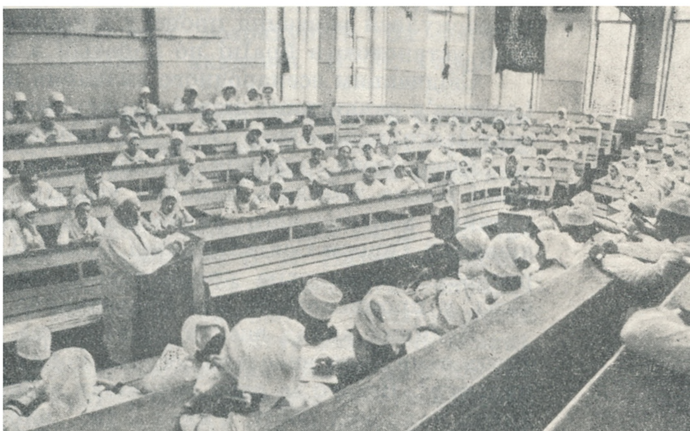
Відбудова народного господарства, зруйнованого війною, завершилась завдяки успішному виконанню четвертої післявоєнної п'ятирічки. Україна вступила в новий етап соціалістичного будівництва, нові завдання постали і перед ученими Києва.

Курс на технічний прогрес значно підвищував роль науки в суспільному житті країни. Наука мала давати рекомендації, які б забезпечували швидке піднесення матеріального і духовного життя народу. Виникла потреба значно розширити наукові дослідження. У зв'язку з цим у Києві створюється кілька нових науково-дослідних установ. Серед них — Інститут металофізики, Інститут металокераміки і спеціальних сплавів.

Для успішного здійснення курсу партії на круте піднесення соціалістичного землеробства і громадського тваринництва при Президії АН УРСР в 1951 році був створений Комітет надання наукової допомоги колгоспам і радгоспам. У цей же період плідно працював Комітет сприяння будівни-

Професор М. М. Амосов робить операцію на серці. 1966 р.

Заслужений діяч науки УРСР професор М. С. Коломійченко читає лекцію студентам. 1967 р.

Український науково-дослідний інститут надтвердих матеріалів. Дільниця виготовлення інструментів з синтетичних алмазів. 1967 р.

цтву гідроелектростанцій, каналів й зрошувальних систем, очолюваний президентом АН УРСР О. В. Палладіним.

У 1954 році трудящі нашої Батьківщини широко відзначали 300-річчя возз'єднання України з Росією. До цієї знаменної дати вчені Києва у співробітництві з істориками АН СРСР видали тритомний збірник історичних документів «Воссоединение Украины с Россией», колективну монографію «Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією».

Враховуючи визначний вклад учених Києва в розвиток радянської науки, партія і уряд нагородили в 1954 році велику групу науковців орденами і медалями, а через рік Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона, який дістав широке міжнародне визнання, був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

В період п'ятої п'ятирічки в Києві був створений перший в республіці обчислювальний центр, який став центром розвитку кібернетики. Вчені Києва почали працювати над створенням першої в СРСР електронно-обчислювальної машини. В 1960 році в Києві введено в дію один з найкращих у світі експериментальних ядерних реакторів. Він дав можливість розширити фронт досліджень з ядерної фізики[1].

Українські вчені-медики внесли великий вклад у найрізноманітніші галузі медицини. В 1959 році в Києві створено перший у нашій країні Науково-дослідний інститут геронтології і експериментальної патології. В столиці України широко розгорнулося вивчення процесу старіння людського організму. Інститут став першою установою в країні по боротьбі з передчасною смертю.

Свідченням всенародного визнання досягнень учених Києва в боротьбі за життя і здоров'я радянських людей є присудження двом ученим-киянам хірургу М. М. Амосову і отоларингологу О. С. Коломійченку Ленінської премії.

Виконуючи рішення з'їздів партії, величні накреслення семирічного плану, вчені Києва добились чималих успіхів у різних галузях науки. Зокрема, колектив учених Українського науково-дослідного інституту надтвердих матеріалів, очолюваний Героєм Соціалістичної Праці В. М. Бакулем, вперше в Радянському Союзі розробив технологію промислового виробництва штучних алмазів, застосування яких у промисловості має надзвичайно велике значення.

Великий вклад внесли вчені Києва і в розвиток сільського господарства. Протягом семирічки виведено десятки нових цінних сортів різних сільськогосподарських культур[2]. Всього за роки семирічки вчені Академії наук УРСР завершили 2500 важливих наукових робіт, з яких 2 тис. впроваджені у виробництво. В цей період науковці захистили 200 докторських і 1500 кандидатських дисертацій.

Піднесенню рівня наукової роботи в республіці сприяло повсякденне піклування партії та уряду. Рік у рік зростали державні асигнування АН УРСР. Якщо в 1959 році вони становили 22,6 млн. крб.[3], то в 1968 році — близько 80 млн. карбованців.

За останні роки почали діяти ще 7 нових інститутів. Справжні наукові містечка виросли в Святошині, Новобіличах, Голосієві, Дарниці, Феофанії. Всього в 200 науково-дослідних закладах Києва в 1968 році працювало близько 25 тис. науковців.

Київ справедливо вважається одним з основних кібернетичних

Директор Інституту фізики АН УРСР лауреат Ленінської премії, академік А. Ф. Прихотько (справа) приймає іноземну делегацію. 1967 р.

[1] Ф. Д. Овчаренко. Українська радянська наука. К., 1967, стор. 30.

[2] Л. А. Шевченко. Розвиток української радянської культури. 1959—1965 рр. К., 1967, стор. 61.

[3] Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 56, спр. 1, арк. 132.

Президія Академії наук УРСР. 1966 р.

центрів Радянського Союзу. Інститут кібернетики АН УРСР, створений в 1961 році, нині є головною організацією в нашій країні по створенню автоматизованих систем проектування електронно-обчислювальних машин, а також по опрацюванню і впровадженню спеціальних систем сіткового планування і управління. Тут створені напівпровідникова керуюча машина широкого призначення «Дніпро» та малогабаритна машина «Промінь». В 1963—1964 рр. в Інституті кібернетики було створено машину «Мир», яка призначена для інженерних розрахунків. За видатні досягнення в дослідженні теорії цифрових автоматів академік В. М. Глушков удостоєний Ленінської премії.

Великий внесок зробили київські вчені у розвиток найважливіших напрямів сучасної фізики, зокрема ядерної фізики. Наукові співробітники Інституту фізики АН УРСР створили нові зразки потужних лінійних прискорювачів для вивчення атомного ядра. Їх праці дістали світове визнання.

Загальновідомі заслуги колективу Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона, очолюваного лауреатом Ленінської премії, академіком Б. Є. Патоном. Інститут не тільки розробив нові передові методи зварювання, а й допомагає впровадженню їх у виробництво, що дає величезну економію державі. У співдружності з рядом науково-дослідних організацій і кафедрами вузів інститут розв'язав великі проблеми, створив нові, невідомі за рубежем способи зварювання. Більш як з 900 заводами, будовами і проектними організаціями країни він підтримує постійні ділові зв'язки. Високу оцінку діяльності цього наукового закладу дав липневий Пленум ЦК КПРС (1960 р.).

Визначною віхою в житті радянського народу став XXII з'їзд КПРС. У новій Програмі КПРС, прийнятій з'їздом, важливе місце займають питання науки, її ролі в комуністичному будівництві. «Справа честі радянських учених,— сказано в Програмі,— закріпити за радянською наукою завойовані передові позиції у найважливіших галузях знання і зайняти провідне становище у світовій науці по всіх основних напрямах».

Велику увагу питанням дальшого розвитку радянської науки приділив XXIII з'їзд КПРС і XXIII з'їзд КП України. Рішення з'їздів і нові завдання п'ятирічного плану в галузі розвитку радянської науки стимулювали розширення мережі наукових установ АН УРСР.

Одне з провідних місць у вітчизняній і світовій науці займають розташовані в Києві інститути АН УРСР, що працюють у галузі комплексного вивчення фізичної природи твердих тіл. За теоретичні і експериментальні роботи в галузі дослідження взаємодії світла з молекулярними кристалами академікам АН УРСР О. С. Давидову і А. Ф. Прихотько та іншим ученим було присуджено Ленінську премію.

Створений на базі Інституту металокераміки і спецсплавів потужний науковий центр — Інститут матеріалознавства — є головною науковою дослідною устано-

вою в Радянському Союзі по розробці наукових проблем порошкової металургії. Його колектив провадить роботи по впровадженню нових технологічних процесів і освоєнню нових матеріалів у машинобудуванні і металообробці[1]. За успіхи в розвитку матеріалознавства і підготовку наукових кадрів інститут нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Складні завдання хімізації промисловості і сільського господарства розв'язали столичні інститути хімічного профілю. Зокрема, велике теоретичне і практичне значення мають досягнення академіка АН УРСР О. В. Кірсанова. Його відкриття в галузі органічної хімії удостоєні Золотої медалі ім. Л. І. Менделєєва, а академіки АН УРСР О. І. Бродський та Є. Є. Шилов за дослідження механізмів хімічних реакцій — премії ім. Л. В. Писаржевського.

Важливе народногосподарське значення мають науково-дослідні роботи Інституту газу АН УРСР, які широко використовуються в машинобудівній, металургійній, будівельній та багатьох інших галузях промисловості. За 1960—1965 рр. інститут впровадив у виробництво 57 робіт з загальним економічним ефектом понад 21 млн. карбованців[2].

Значно розширив коло своїх досліджень Інститут біохімії, очолюваний О. В. Палладіним. Вчені інституту велику увагу приділяють вивченню біосинтезу білка — основного носія життя, детально досліджуються нуклеїнові кислоти. Важливе теоретичне і практичне значення мають праці інституту по розробці біохімії вітамінів, експериментальні дослідження яких уперше в СРСР розробив О. В. Палладін.

Нові, високоефективні антибіотики, які знайшли широке визнання в медицині (сальвін, біцерин, гелоргін та інші), створили вчені Інституту мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного.

Київ став центром приладобудування. В цьому велика заслуга вчених АН УРСР, які у співдружності з виробничиками створюють найскладніші прилади.

Дослідний завод Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона виготовляє у великій кількості різноманітні електрозварювальні апарати і установки. Його продукцію можна зустріти в Англії, Індії, Японії, ОАР, Австралії, Данії, Фінляндії, Франції, Швеції, Чехословаччині, Болгарії, на Кубі та в багатьох інших країнах.

Враховуючи великий вклад у справу розвитку науки і техніки і підготовку наукових кадрів, Президія Верховної Ради СРСР нагородила Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона орденом Леніна.

Столиця Радянської України стала одним із основних центрів СРСР у розвитку суспільних наук. Київські філософи, історики, економісти, юристи, літератори написали ряд фундаментальних праць, що є цінним вкладом у марксистсько-ленінську теорію. Так, у 1961 році вийшли з друку «Нариси з історії Комуністичної партії України», в 1965 році завершено видання Української Радянської Енциклопедії — першої справді наукової енциклопедії українського народу, створено ряд праць, які розкривають видатну роль В. І. Леніна в боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна проведено грунтовні дослідження під загальною назвою «Ленін і Україна». Актуальні проблеми сучасності висвітлені в численних монографіях, статтях, брошурах київських науковців.

Інститут економіки АН УРСР досліджує проблеми здійснення господарської реформи в країні, розробляє науковообгрунтовані рекомендації по удосконаленню планування та матеріального стимулювання виробництва. Чимало змістовних праць присвячено закономірностям розвитку літератури, мови, мистецтва.

---

[1] Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. Розквіт культури, стор. 82—83.
[2] Історія Академії наук Української РСР, кн. 1, стор. 248.

Ювілейні загальні збори Академії наук УРСР, присвячені 50-річчю встановлення Радянської влади на Україні. 18 грудня 1967 р.

Ряд узагальнюючих праць з суспільних наук створено до 50-річчя Великого Жовтня. Серед них п'ятитомне видання «Українська РСР у період розгорнутого будівництва комунізму», монографія «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», шеститомна «Історія українського мистецтва», фундаментальні праці «Розвиток народного господарства Української РСР» і «Розвиток української культури за роки Радянської влади» та інше.

Академія наук УРСР — мозковий центр України — об'єднувала в 1968 році 60 наукових закладів, в яких працювало більш як 22 тис. чоловік, у т. ч. 114 академіків. 155 членів-кореспондентів, до 600 докторів та близько 3 тис. кандидатів наук[1].

Постійно міцніють зв'язки вчених Києва з зарубіжними колегами. Якщо в 1959 році зарубіжні країни відвідало 79 науковців АН УРСР, то в 1967 році вже 362 вчені побували в 32 країнах світу й були учасниками різноманітних міжнародних наукових форумів. У тому ж році установи АН УРСР відвідало 800 зарубіжних учених і фахівців.

Визначні досягнення вчених Києва привертають увагу наукової громадськості зарубіжних країн. АН УРСР була учасником міжнародних виставок і ярмарків у США, Бельгії, Японії, Італії, Угорщині, Польщі та в інших зарубіжних країнах.

Київські вчені постійно беруть активну участь у державному та громадсько-політичному житті країни. Так, академіки Б. Є. Патон і О. Є. Корнійчук обрані XXIII з'їздом КПРС членами Центрального Комітету КПРС. До складу ЦК КП України обиралися академіки АН УРСР О. К. Антонов, М. П. Бажан, І. К. Білодід, П. А. Власюк, В. М. Глушков, О. Є. Корнійчук, Ф. Д. Овчаренко, О. В. Палладін, Б. Є. Патон, О. Н. Щербань, С. М. Ямпольський, члени-кореспонденти АН УРСР Ю. М. Даденков, А. Т. Чеканюк. Багато київських учених є депутатами Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, місцевих Рад депутатів трудящих.

За останні 3 роки велика група українських учених, і серед них багато киян, були удостоєні звання лауреатів Ленінської премії. Серед них академік В. М. Глушков, академік АН УРСР Ю. О. Митропольський, члени-кореспонденти АН УРСР Є. П. Кирилюк, Є. С. Шабліовський та інші. В Академії наук УРСР працює 13 Героїв Соціалістичної Праці, 37 лауреатів Ленінської премії і 52 лауреати Державної премії. Багато київських учених нагороджено орденами і медалями.

Відзначаючи видатні заслуги вчених Академії наук республіки в розвитку науки і техніки, у будівництві комунізму в нашій країні, Центральний Комітет

---

[1] Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 74, спр. 1, арк. 289.

КП України, Президія Верховної Ради Української РСР, Рада Міністрів УРСР і Українська республіканська Рада професійних спілок нагородили Академію наук Пам'ятним Червоним прапором.

Вчені міста-героя Києва разом з усіма трудящими безустанно борються за виконання величної програми побудови комунізму в нашій країні.

3. ЛІТЕРАТУРА

Активними помічниками партії в ідеологічному і культурному вихованні трудящих після Великої Вітчизняної війни були київські літератори.

Літературне обличчя Києва визначалося передусім діяльністю письменників, що жили й працювали в місті, і зокрема роботою Спілки письменників України. Крім президії та правління, у ній створюється ряд комісій та секцій (прози, поезії, драматургії, дитячої літератури, теорії літератури і критики), які мали всебічно сприяти творчості членів Спілки та початкуючих авторів. На засіданнях комісій і секцій обговорювалися рукописи, видані книги, проблеми розвитку окремих жанрів. Згодом була організована військова комісія, по зв'язках із зарубіжними митцями, бюро по пропаганді художнього слова та інші.

6 грудня 1948 року відкрився II з'їзд письменників України. На ньому, як і на всіх наступних письменницьких форумах, були присутні керівники Комуністичної партії та уряду Радянської України, представники трудящих, діячі мистецтва і культури, делегації письменників братніх народів.

У жовтні 1954 року відбувся III з'їзд письменників, який висвітлив значні досягнення української літератури за минулі 6 років і водночас викрив недоліки і окремі помилки, що мали місце в цей період. У роботі з'їзду брали участь видатні сучасні письменники М. Шолохов, С. Смирнов, В. Закруткін, П. Бровка, А. Кешоков, Я. Насирлі.

10 березня 1959 року відкрився IV з'їзд письменників України, на якому було простежено основні тенденції у розвитку мистецтва слова на новому етапі, що характеризувалися передусім посиленням його гуманістичного й аналітичного пафосу, заглибленням у складні життєві процеси часу, дедалі частішим звертанням до проблем етики й моралі. ЦК Комуністичної партії України у привітанні IV з'їзду письменників, високо оцінивши роботу літераторів республіки, закликав керівні органи Спілки «...вміло спрямовувати ініціативу широкої літературної громадськості по зміцненню зв'язків з життям, з практикою комуністичного будівництва, більше уваги приділяти творчій роботі, питанням виховання літературної молоді»[1].

Через сім з половиною років, у листопаді 1966 року, письменники України зібралися на V з'їзд своєї організації, на якому обговорювались перспективи дальшого розвитку сучасного мистецтва слова, а також стояло питання про необхідність підвищувати ідейно-естетичні критерії при оцінці нових художніх творів.

У дні роботи з'їздів трудящі Києва зустрічалися з гостями та українськими письменниками на вечорах дружби братніх літератур. Ці зустрічі стали традиційними, вони свідчать про зміцнення дружніх зв'язків між національними літературами Радянського Союзу, між усіма народами неосяжної Соціалістичної Вітчизни.

На об'єднаному пленумі правлінь Спілки письменників СРСР і Спілки письменників України, присвяченому 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. Зліва направо: О. Гончар, К. Федін, М. Стельмах, М. Тихонов. 1964 р.

[1] IV з'їзд письменників Радянської України. Матеріали з'їзду. К., 1960, стор. 4.

Українські письменники на Декаді українського мистецтва і літератури в Москві у 1951 р. Зліва направо: С. Олійник, П. Тичина, П. Воронько, А. Шиян, О. Вишня, Я. Шпорта, П. Козланюк.

Між з'їздами письменників періодично скликалися пленуми правління СПУ та наради, які відігралі значну роль у літературному житті республіки. Лише за 1945—1955 рр. у Києві відбулося понад 20 нарад — дитячих письменників, критиків і літературознавців, молодих авторів, прозаїків, нарисовців, перекладачів, на яких обговорювались актуальні питання розвитку літератури.

Безперервно збільшувалось число членів СПУ. Якщо, наприклад, до IV з'їзду письменницька організація прийшла в кількості 520 чоловік, то перед V з'їздом у її складі було вже близько 800 чоловік. Найбільше в літературу приходять випускники університету та педагогічного інституту, де є спеціальні факультети, які готують висококваліфікованих філологів і журналістів. До того ж, тут є літературні студії, що об'єднують здібну молодь, дають їхнім творам першу путівку в життя. Після війни університет закінчили Б. Степанюк, Н. Тихий, М. Гірник, Ю. Мушкетик, Т. Коломієць, В. Симоненко, Б. Олійник, А. Косматенко та багато інших, які нині активно працюють на літературній ниві. Викладачі обох вузів видали чимало цінних досліджень, присвячених вітчизняному і зарубіжному мистецтву слова.

Численні студії, гуртки і об'єднання працюють також на заводах, великих будовах, у палацах піонерів.

Велику роль у вихованні нових літературних сил відіграють періодичні видання — «Літературна газета» (з 16 лютого 1962 р. «Літературна Україна»), літературно-художні та громадсько-політичні журнали «Україна», «Вітчизна», «Радуга», «Всесвіт». Питання марксистської критики і літературознавства широко висвітлюються в новому журналі «Радянське літературознавство». Значною подією в житті столиці був вихід газети «Вечірній Київ» (з 1 червня 1951 р.), яка друкує багато віршів, нарисів, оповідань, статей київських авторів.

У повоєнний час, як і раніше, систематично святкувались у Києві ювілеї видатних українських, російських та зарубіжних письменників: 150-річчя з дня народження А. Міцкевича (1948 р.), 150-річчя з дня народження О. Пушкіна (1949 р.), 100-річчя з дня народження Панаса Мирного (1949 р.), 125-річчя з дня народження Л. Толстого (1953 р.), 250-річчя з дня народження Д. Гурамішвілі (1955 р.) та інші. Особливо широко відзначалися 100-річчя з дня народження І. Франка (1956 р.) та 150-річчя з дня народження (1964 р.) і 100-річчя з дня смерті (1961 р.) геніального

сина українського народу Т. Г. Шевченка. На ювілейні пленуми СПУ, сесії, наукові конференції збиралися письменники і вчені з республік Радянського Союзу, з багатьох країн Європи, Азії, Америки. 29—30 травня 1964 року у Києві відбувся Міжнародний форум діячів культури, присвячений 150-річчю з дня народження великого Кобзаря. Ухвала про форум була прийнята на засіданні ЮНЕСКО. В його роботі взяли участь учені та митці з 43 зарубіжних країн та представники братніх народів СРСР. На форумі виступили М. Бажан, Л. Новиченко, К. Четтерджі (Індія), Я. Івашкевич (Польща), Д. Вігореллі (Італія), В. Макдональд (Канада), Р. Кент (США), А. Курелла (НДР), Т. Курода (Японія), С. Русакієв (Болгарія) та інші видатні діячі культури світу.

Великими ювілейними вечорами та статтями у пресі були вшановані талановиті митці наших днів: І. Кочерга, М. Рильський, П. Тичина, М. Бажан, А. Головко, П. Панч, В. Сосюра, О. Корнійчук, А. Малишко, М. Стельмах.

Першорядне значення для взаємозбагачення культур мали декади й тижні української літератури та мистецтва у Москві і в союзних республіках, а російської та інших братніх літератур — на Україні. Провідні мистецькі колективи Києва, великі групи письменників демонстрували свої здобутки перед трудящими інших республік. З великим успіхом пройшли на Україні тижні білоруської, литовської, таджицької та інших літератур, у яких взяли участь, зокрема, М. Танк, А. Кулешов, П. Бровка, І. Шамякін, Е. Межелайтіс. В різний час гістьми киян були К. Федін, К. Паустовський, О. Фадєєв, О. Твардовський, І. Еренбург, М. Ісаковський, Ю. Смуул та багато інших письменників.

Часто відвідують столицю України зарубіжні літератори. Нині немає більш-менш відомої літератури, представники якої не побували б у Києві. Вже 1945 року наше місто приймало англійського прозаїка Д. Ліндсея, корейського письменника Лі Гі Єна, англійського драматурга і прозаїка Д. Б. Прістлі, у жовтні 1953 року — делегацію польських літераторів, у вересні 1955 року — групу єгипетських журналістів, восени 1958 року — італійських поетів. Літератори столиці України неодноразово зустрічалися також з письменниками Болгарії, Румунії, Данії, Угорщини, США, Франції, НДР, Японії, Індії та інших країн світу, які залишили багато захоплених відгуків про давнє і вічно молоде місто над Дніпром.

Міжнародний форум діячів культури, присвячений 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. Виступає Рокуелл Кент. 1964 р.

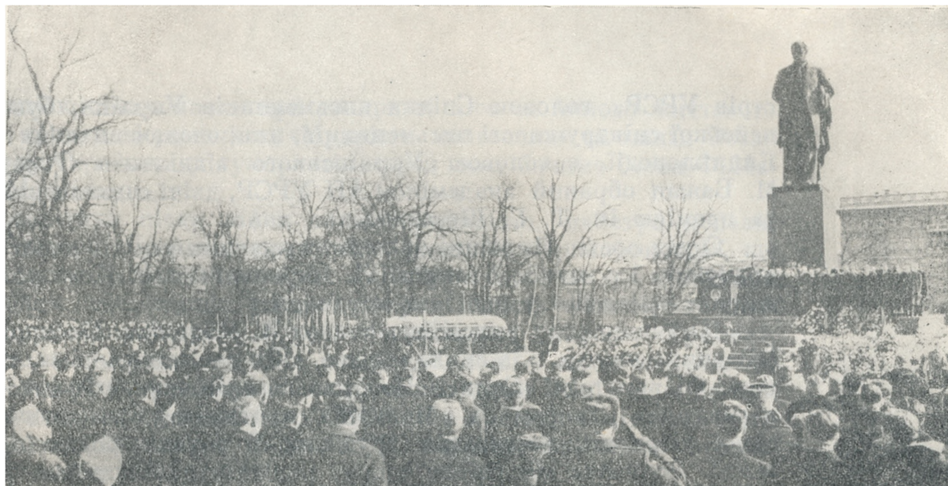
Так, Д. Ліндсей назвав столицю України «прекрасним містом, одягненим у зелень і квіти». Відомий індійський поет А. С. Джафрі сказав на вечорі у клубі Спілки письменників: «Я в захопленні від прекрасного Києва, в якому чудово поєднуються сива давнина і бадьора молодість»[1]. Видатний турецький письменник Назим Хікмет, що неодноразово відвідував наше місто, говорив: «Київ люблю... Він мені до душі — живий і самобутній». Кубинський поет, художник і фольклорист С. Фейхоо писав про столицю України: «Київ вразив мене своєю красою. Я захоплений його стародавньою і разом з тим сучасною атмосферою»[2]. Таким же захопленням сповнені і слова турецького новеліста-сатирика А. Несіна: «Київ — чудо! І це не моя ввічливість. Дні, які я прожив у Києві, — найпрекрасніші».

Столицю України в повоєнні роки відвідали також Ж.-П. Сартр (Франція), Л. Стоянов, Г. Караславов (Болгарія), Е. Штріттматтер (НДР) та інші.

У столиці України нині працює один з найчисленніших у Радянському Союзі (понад 400 чоловік) загін членів Спілки письменників. Літератори-кияни збагатили вітчизняну

[1] «Літературна газета», 11 серпня 1955 р.
[2] Газ. «Літературна Україна», 30 червня 1964 р.

Мітинг представників громадськості Києва з делегаціями братніх союзних республік біля пам'ятника Т. Г. Шевченку. 9 березня 1964 р.

культуру творами, що мають неперехідну ідейно-мистецьку вартість. У післявоєнні роки кілька збірок нових поезій видав корифей української радянської літератури П. Тичина («І рости і діяти», «Могутність нам дана», «Ми — свідомість людства» та інші). У своїх віршах і поемах поет порушив важливі теми часу: оспівав дружбу між народами («Москва», «Вазов в Одесі»), звеличив історичну діяльність Комуністичної партії («З партією ми єдині», «Гімн партії»), пристрасно відгукнувся на події громадського і культурного життя у нас і за кордоном. За великі заслуги в галузі літератури П. Тичині було присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці.

Натхненно і невтомно трудився на ниві літератури й науки талановитий майстер слова М. Рильський. У повоєнні роки він створив такі книги поезій, як «Мости», «Братерство», «Далекі небосхили», «Троянди і виноград», «Голосіївська осінь», видав кілька збірок статей: «Дружба народів», «Література і народна творчість», «Наша кровна справа», розвідки про Адама Міцкевича, велику кількість перекладів з російської, білоруської, польської, французької та інших мов. Тематичне коло поезій М. Рильського, як і коло його наукових інтересів, надзвичайно широке. Очолюючи Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, М. Рильський віддавав багато енергії підготовці та виданню наукових праць з питань фольклору, історії живопису, етнографії, музики, кіно. М. Рильський — лауреат двох Державних і Ленінської премій.

Плідно працював після війни видатний український лірик В. Сосюра. Крім кількох видань вибраних творів, він опублікував книги «Щоб сади шуміли», «Зелений світ», «За мир», «Щастя сім'ї трудової» та інші. Твори поета сповнені синівської любові до Радянської Батьківщини, до рідної природи. Особливо популярна серед читачів інтимна лірика В. Сосюри. 1963 року він відзначений республіканською премією ім. Т. Г. Шевченка.

Багатьма новими високохудожніми творами збагатив поезію у повоєнні роки М. Бажан. Віршами з книги «Англійські враження» була розвінчана і прикута до ганебного стовпа людиноненависницька мораль буржуазного Заходу, фальш і облуда збанкрутілої цивілізації прославленого Альбіону. Книга «Біля Спаської вежі» присвячена дружбі українського і російського народів. У поемі «Міцкевич в Одесі» поет тонко передав складність і багатство духовного світу генія польської літератури, його незгасну любов до народу, волі, краси. Цикл поезій М. Бажана «Італійські зустрічі» був результатом кількох відвідин поетом Італії. Повсюдне схвалення здобула його перекладацька діяльність, зокрема переклади книг «Фархад і Шірін» Алішера Навої і «Давітіані» Д. Гурамішвілі. Поет бере активну участь у громадському й науковому житті країни. Він працював заступником голови Ради Міні-

стрів УРСР, головою Спілки письменників України, був віце-президентом Європейської співдружності письменників, нині очолює видання Української Радянської Енциклопедії, є головою Українського відділення Товариства «СРСР — Італія». М. Бажан обраний академіком АН УРСР, двічі відзначений Державними преміями та премією ім. Т. Г. Шевченка.

Серед поетів старшого покоління значних успіхів досяг М. Терещенко. Активно працював і в поезії, і в прозі Л. Первомайський. Його роман «Дикий мед» здобув широке визнання у нас і за кордоном.

На повну силу розквітнув талант А. Малишка. Поет опублікував кілька збірок («Весняна книга», «За синім морем», «Що записано мною», «Полудень віку», «Рута»), поем («Прометей», «Сини», «Це було на світанку», «Франко в Криворівні»), статей, перекладів. Творам А. Малишка притаманне романтичне утвердження радянської дійсності, поетизація трудових і ратних подвигів народу, краси рідної землі. Водночас він гнівно таврує новітніх паліїв війни, різноманітних душителів усього світлого і людяного. Поет створив лібретто до опери Ю. Мейтуса «Молода гвардія» та Г. Майбороди «Арсенал» (разом з О. Левадою). А. Малишко відзначений двома Державними і Шевченківською преміями.

Остаточно як поет сатиричного і гумористичного складу визначився після війни С. Олійник. Його книги «Мої земляки», «Наші знайомі», «Який Сава, така й слава», «П'яні вовки» та інші сподобалися читачам різноманітністю тем, злободенністю, пафосом утвердження комуністичної моралі, простотою форми, близької до народного гумору. Поет обраний депутатом Верховної Ради СРСР.

Активно працювали в повоєнні роки в галузі сатири і гумору С. Воскрекасенко, Д. Білоус, В. Лагода, Ю. Кругляк, А. Косматенко.

Значний внесок у радянську літературу зробили київські поети — П. Усенко, П. Воронько, П. Дорошко, М. Нагнибіда, О. Підсуха, Л. Забашта, І. Гончаренко, М. Ушаков, Л. Вишеславський, Б. Палійчук, В. Кондратенко. У 1958 році до Києва переїхав із США М. Тарновський. Міцніють голоси молодих поетів, що прийшли в літературу за останні 10—15 років (Д. Павличко, Т. Коломієць, В. Коротич, Б. Олійник та інші).

Великих творчих успіхів досягли київські прозаїки. А. Головко опублікував роман «Артем Гармаш», у якому перед читачем постала картина напружених боїв за владу Рад на Україні в грудні 1917 року. П. Панч завершив багатолітню роботу над історичним полотном «Гомоніла Україна». Йому належать також повісті «Червоні галстуки», «Ерік шукає щастя», ряд оповідань, книга про минуле «На калиновім мості», за яку письменник був відзначений премією ім. Т. Г. Шевченка. Інтенсивною у повоєнні роки була діяльність Ю. Смолича. Він написав кілька великих романів («Ми разом були в бою», «Світанок над морем», «Мир хатам, війна палацам», «Реве та стогне Дніпр широкий»), книг нарисів, памфлетів, оповідань, виступав як критик і публіцист.

Недовго, але плідно працював після війни талановитий романіст, драматург і новеліст Ю. Яновський. Романом «Мир» (перша редакція мала назву «Жива вода») він поклав початок правдивому відтворенню складних і тяжких доль наших сучасників, що винесли на своїх плечах найстрашнішу за всю історію людства війну. Збірка «Київські оповідання» Ю. Яновського була відзначена Державною премією. В багатьох театрах Радянського Союзу з успіхом ішла його п'єса «Дочка прокурора».

З прозаїків старшого покоління великий внесок в українську літературу зробили також Іван Ле (історичний роман «Хмельницький», книга «Право молодості»), С. Скляренко (романи «Святослав» і «Володимир»), О. Копиленко (роман «Земля велика» та кілька збірок для дітей), І. Сенченко (книги «Мої приятелі», «Рубін на Солом'янці», «На Батийовій горі») та інші.

Як і раніше, величезною любов'ю читачів користувалися твори Остапа Вишні — гуморески, усмішки, фейлетони. Загальне визнання їх народом пояснюється прин-

циповою, партійною позицією письменника при розкритті того чи іншого життєвого явища (книги: «Зенітка», «Вишневі усмішки», «Мудрість колгоспна» та інші). Остап Вишня створив цілу школу українських гумористів, серед яких бачимо імена Ф. Маківчука, Є. Кравченка, М. Білкуна.

По-справжньому розквітнув після війни талант романіста, майстра новели, громадського діяча О. Гончара. Почавши славетним романом «Прапороносці», що гідно увічнив визвольну місію радянських воїнів, які ціною свого життя здобували волю європейським народам, письменник згодом створив повість «Нескорена полтавчанка» («Земля гуде»), романи «Таврія», «Перекоп», «Людина і зброя», «Тронка», цілу низку високопоетичних оповідань. У них оживають події і люди недалекого минулого, повнокровно б'ється духовний пульс сьогоднішніх днів. Нині твори автора «Прапороносців» добре відомі у всіх республіках СРСР та в країнах соціалістичного табору. О. Гончар — депутат Верховної Ради СРСР, лауреат Ленінської премії, двох Державних та Шевченківської премій.

Поет і нарисовець, збирач народної творчості М. Стельмах уже після виходу першого роману «Велика рідня» став в один ряд з кращими романістами Радянського Союзу. Наступні книги М. Стельмаха — «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль», «Правда і кривда» та інші — засвідчили прихід у радянську прозу митця, якому під силу розв'язання найскладніших ідейно-художніх завдань. Романи М. Стельмаха видані багатьма мовами світу. Письменник відзначений Ленінською та Державною преміями, обраний депутатом Верховної Ради СРСР.

Повість «Молодість» О. Бойченка — одного з найактивніших організаторів і керівників комсомолу на Україні — одразу ж привернула загальну увагу читачів, особливо молодих. У ній правдиво і схвильовано розповідається про самовіддану боротьбу комсомолу й молоді міста під керівництвом Комуністичної партії за перебудову суспільного життя на Україні в перші післяжовтневі роки.

Українська проза в повоєнний період збагатилася також талановитими творами Л. Смілянського, А. Шияна, О. Ільченка, В. Козаченка, Я. Баша, В. Собка, Н. Рибака, В. Кучера, М. Руденка, Ю. Збанацького. Прийшло у прозу молоде поповнення — П. Загребельний, Ю. Мушкетик, О. Сизоненко, В. Земляк та інші.

Плідно працювали у прозі А. Турчинська, Д. Бедзик, О. Гуреїв, П. Автомонов, Л. Серпілін, Д. Ткач, Д. Міщенко, А. Хижняк, О. Полторацький, А. Хорунжий. Систематично виходили книги місцевих російських прозаїків: Ю. Чорного-Діденка, М. Дубова, В. Кисельова, П. Сєверова, К. Кудієвського та інших.

Чимало творчих перемог здобули в повоєнні роки київські драматурги. Це стосується передусім доробку видатного радянського драматурга О. Корнійчука. В п'єсах «Макар Діброва», «Калиновий гай», «Крила», «Чому посміхалися зорі», «Над Дніпром» автор поставив актуальні питання сучасності, викрив прояви косності, бюрократизму, недовіри до людини, схиляння перед буржуазною культурою. Він виступав також з публіцистичними та літературознавчими статтями (книга «Разом з життям»). О. Корнійчук — Голова Верховної Ради УРСР, член Всесвітньої Ради Миру. В 1960 році йому була присуджена Ленінська премія «За зміцнення миру між народами». Український драматург відзначений п'ятьма Державними преміями, йому присвоєне високе звання Героя Соціалістичної Праці.

Почесне місце в драматургії повоєнного періоду посідають п'єси І. Кочерги «Істина» та «Порок», В. Минка «Не називаючи прізвищ» та «Мовчати заборонено», О. Левади «Фауст і смерть», В. Собка «За другим фронтом», Є. Кравченка «Комсомольська лінія», М. Зарудного «Веселка», «Марина», О. Коломійця «Фараони». В цьому жанрі успішно працювали також В. Суходольський, О. Ільченко, Л. Дмитерко, Я. Баш, Ю. Буряківський.

Інтенсивно розвивалась у Києві література для дітей та юнацтва. Крім представників старшого покоління — Н. Забіли, О. Іваненко, М. Пригари, В. Бичка, І. Неходи, тут бачимо і чимало нових імен: М. Познанська, Г. Бойко, Л. Письменна

та інші. Набирає сили наукова фантастика (книги В. Владка, В. Бережного) та пригодницька література (Ю. Дольд-Михайлик).

Чималу частку в розвиток літератури внесли й київські перекладачі О. Кундзич, М. Лукаш, О. Синиченко, критики, які активно сприяли збагаченню мистецтва слова,— С. Крижанівський, Л. Новиченко, М. Сиротюк, М. Шамота, Б. Буряк, В. Іванисенко і літературознавці О. Білецький, Є. Шабліовський, Є. Кирилюк, А. Іщук, Н. Крутікова, М. Бернштейн та інші.

Письменники столиці України в післявоєнний період багато зробили для художнього увічнення трудових і ратних подвигів народу, який перший на нашій планеті став на шлях побудови комуністичного суспільства.

4. МУЗИЧНА КУЛЬТУРА

У міру визволення України від фашистських загарбників Комуністична партія і Радянський уряд вживали дійових заходів до відновлення роботи культурно-освітніх і мистецьких установ.

Партія і уряд у післявоєнні роки велику увагу приділяли професійній музичній освіті, розвитку мережі нижчих, середніх і вищих закладів, покликаних готувати кадри для професіональних і самодіяльних художніх колективів, театрів, концертних організацій, а також педагогів і організаторів мистецького процесу. В Києві, одному з найбільших центрів професіональної музичної освіти, діє 14 районних музичних шкіл-семирічок, 5 вечірніх шкіл загальної музичної освіти, спеціальна музична середня школа ім. М. В. Лисенка, Київське музичне училище ім. Р. Глієра.

Київська державна консерваторія ім. Чайковського щорічно забезпечує художні колективи України висококваліфікованими спеціалістами — співаками, оркестрантами, педагогами, теоретиками, готує композиторів і музикознавців. Серед викладачів консерваторії багато відомих діячів мистецтва, артистів, композиторів. Тут довгі роки працювали видатні митці: М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, З. Гайдай, М. Вериківський, Г. Верьовка, П. Козицький, Б. Лятошинський. Велику роботу по вихованню диригентів провадить В. Тольба, хормейстерів — О. Міньківський; на вокальному факультеті кадри співаків готують М. Донець-Тессейр, Д. Євтушенко. Майбутніх композиторів і теоретиків виховують досвідчені майстри — композитори Л. Ревуцький, А. Штогаренко, Г. Таранов, М. Дремлюга, В. Кирейко, А. Коломієць, М. Завалишина. Особливу роль у підготовці музично-творчих кадрів відіграла довгорічна педагогічна праця Л. Ревуцького. Це його учні прославили українську музичну творчість і своєю натхненною працею і досвідом підтвердили вірність принципам реалізму і народності. Серед них композитори-піснярі П. Майборода і А. Філіпенко, автори багатьох великих музично-сценічних творів Г. Майборода, Г. Жуковський, А. Свєчников, В. Гомоляка. З творчої школи Л. Ревуцького вийшли також М. Дремлюга, С. Жданов, О. Зноско-Боровський, В. Рождественський, А. Коломієць та багато інших.

У післявоєнні роки добре себе зарекомендувала оперна студія Київської державної консерваторії. В репертуарі цього художнього колективу були такі цікаві вистави, як «Запорожець за Дунаєм» у першій авторській редакції С. Гулака-Артемовського, опера «Лісова пісня» В. Кирейка, чимало творів російської та зарубіжної класичної музики.

Державні художні колективи, що постійно перебувають у Києві, є справжньою окрасою національного мистецтва Радянської України. Державний український народний хор ім. Г. Верьовки, яким нині керує заслужений діяч мистецтв УРСР А. Авдієвський, у своєрідній, неповторній манері співу несе в народні маси сучасну радянську пісню, чудові зразки народної творчості. Державна українська капела

Київський державний ордена Леніна академічний український театр ім. Івана Франка.

Пам'ятник О. С. Пушкіну.

Площа ім. Калініна.

Виставка досягнень народного господарства УРСР. (Загальний вигляд).

Пішохідний міст через Дніпро.

Павільйон машинобудування на Виставці досягнень народного господарства УРСР.

Київський Палац піонерів та школярів ім. 20-річчя ЛКСМУ.

бандуристів, очолювана народним артистом СРСР О. Міньківським, внесла в мистецтво епічний стиль мужності і героїки, збагатила його своєрідним тонким українським гумором. Масове поширення в багатьох районах республіки самодіяльних і професійних народних хорів і ансамблів бандуристів зобов'язане зразковій роботі цих двох колективів. Державний український ансамбль танцю під художнім керівництвом народного артиста СРСР П. Вірського користується великою любов'ю масового глядача і спеціалістів-професіоналів. Мистецьке обличчя цього талановитого колективу визначається яскравим динамізмом, великою винахідливістю і справжнім творчим горінням у поєднанні з високою професійною технікою виконання. Державна академічна хорова капела «Думка» (художній керівник народний артист УРСР П. Муравський) веде велику і корисну роботу по пропаганді творчості українських радянських композиторів і класичної спадщини. Всі ці колективи з великим успіхом виступали в багатьох зарубіжних країнах, гідно відстоюючи честь радянського реалістичного мистецтва.

Л. М. Ревуцький — академік, народний артист СРСР, композитор.

У Києві постійно виступає в концертах Державний симфонічний оркестр УРСР, яким у повоєнні роки керували народний артист СРСР Н. Рахлін, народний артист УРСР С. Турчак, пізніше — В. Кожухар. По радіо виступає симфонічний оркестр Комітету по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів УРСР, яким довгий час керував народний артист СРСР К. Симеонов, а тепер — заслужений артист республіки В. Гнєдаш.

Велику концертну роботу провадить Київська державна філармонія. В її складі працює кілька високохудожніх ансамблів: квартет баяністів, струнний смичковий квартет та інші. В концертах філармонії виступають всі міські художні професіональні колективи, артисти Київського театру опери та балету, кращі артистичні сили республіки. Налагоджено постійний обмін художніми колективами і солістами між братніми республіками. Протягом повоєнних років кияни познайомились з окремими хоровими капелами, симфонічними оркестрами, камерно-інструментальними ансамблями та видатними солістами різних галузей виконавського мистецтва соціалістичних та ряду капіталістичних країн. Київська філармонія провадить значну музично-лекційну роботу в клубах, навчальних закладах Києва та селах області й республіки. Справі естетичного виховання трудящих служать також міський та районні народні університети культури, створені за ініціативою міськкому і райкомів Комуністичної партії України.

Значна роль в обміні художніми силами в межах республіки і Радянського Союзу належить «Укрдержконцерту». В складі цієї організації є чимало талановитих виконавців.

Рік у рік зростає плеяда талановитих майстрів, що прославляє українську вокальну школу. Переважна більшість їх працювала або нині працює в столичному театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, що зайняв одне з провідних місць у Радянському Союзі. З великою пошаною треба згадати імена корифеїв, яких смерть вирвала з мистецьких рядів,— це М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, Ю. Кіпоренко-Даманський, З. Гайдай, О. Ропська, М. Ворвулєв. Довгі роки окрасою театру були такі видатні співаки, як Б. Гмиря, П. Білинник, М. Гришко, М. Роменський. Пізніше в театр прийшли чудові співаки: Є. Чавдар, Л. Руденко, Н. Гончаренко, Н. Місіна, Б. Руденко, Т. Пономаренко, Є. Мірошниченко, Д. Гнатюк, К. Огневий, В. Тимохін, Ю. Гуляєв, А. Кікоть та ін. Сильний склад виконавців оперного театру дав можливість значно поліпшити якість вистав і розширити репертуар. Крім відомих творів зарубіжної і російської класики, були здійснені поста-

 34 8-266

новки майже всіх опер М. Лисенка («Тарас Бульба», «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Енеїда», три дитячі опери — «Коза дереза», «Пан Коцький» та «Зима і весна»), а також російських і зарубіжних класиків («Іван Сусанін», «Аскольдова могила», «Борис Годунов», «Хованщина», «Демон», «Євгеній Онєгін», «Пікова дама», «Ріголетто», «Травіата» та інші). Українські радянські композитори знайшли в театрі найщиріший прийом і велику допомогу всього творчого колективу, зокрема диригентів О. Климова, В. Тольби, Я. Карасика, режисерів М. Стефановича, В. Скляренка, балетмейстера В. Вронського, художників-декораторів А. Петрицького, О. Хвостова, Ф. Нірод. Театр поставив нові опери київських композиторів «Молода гвардія», «Зоря над Двиною» Ю. Мейтуса, «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, «Милана», «Арсенал», «Тарас Шевченко» Г. Майбороди, «Наймичка» М. Вериківського, «Честь», «Від щирого серця», «Перша весна» Г. Жуковського та інші.

Балетне мистецтво столичного театру також заслуговує високої оцінки завдяки неабиякій майстерності режисерів-балетмейстерів і виконавців. Серед видатних артистів балету повоєнних років слід назвати А. Васильєву, Л. Герасимчук (померла в 1959 р.), Є. Єршову, сестер О. і В. Потапових, А. Бєлова, М. Апухтіна. На сцені театру поставлені класичні балети: «Лебедине озеро», «Спляча красуня», «Щелкунчик», «Дон-Кіхот», кращі балети українських радянських композиторів, у т. ч. «Лілея» К. Данькевича, «Лісова пісня» М. Скорульського, «Маруся Богуславка» А. Свєчникова, «Ростислава» Г. Жуковського, «Чорне золото», «Кіт у чоботях» В. Гомоляки.

Київський театр музичної комедії поставив велику кількість класичних оперет: «Циганський барон», «Летюча миша», «Сільва», «Весела вдова» та інші, а також російських і українських радянських композиторів: «Холопка» Н. Стрєльникова, «Біла акація» І. Дунаєвського, «Трембіта», «Поцілунок Чаніти» Ю. Мілютіна, «Весілля в Малинівці», «Червона калина» А. Рябова, «Володимирська гірка» В. Лукашова, «Бажаємо щастя» О. Сандлера, нові музичні комедії В. Лукашова, С. Жданова, О. Сандлера, А. Філіпенка, В. Рождественського, Я. Цегляра та інших.

Величезну роботу по пропаганді світового музичного мистецтва провадить українське радіо. Редакція музичного мовлення Комітету по радіомовленню і телебаченню передає по трьох програмах понад 6 тис. концертів на рік. У його фондах зберігається близько 60 тис. записів музичних творів класиків, радянських композиторів, народних пісень, виступів майстрів мистецтв, художньої самодіяльності.

Протягом останніх років розгорнула художню роботу Київська студія телебачення. Вона також транслює найбільш цікаві концерти, постановки музичних театрів Києва, Москви, столиць братніх республік.

У знаменні дні 300-річчя возз'єднання України з Росією Державний академічний Великий театр Союзу РСР здійснив першу за свою історію гастрольну подорож до Києва, де показав опери «Декабристи» Ю. Шапоріна, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Іван Сусанін» М. Глінки та ряд інших постановок. У свою чергу Київський академічний театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка дав у приміщенні Великого театру в Москві кілька своїх спектаклів.

Театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Сцена з балету «Лілея». 1966 р.

Державна капела бандуристів. 1951 р.

Такий обмін творчими візитами сприяв розвитку музичної культури двох братніх народів.

Серйозним внеском у зміцнення інтернаціональних культурних зв'язків і дальше зближення музичних культур братніх народів були декади і дні літератури і мистецтва в Москві. Друга декада української літератури і мистецтва, що відбулась у 1951 році, продемонструвала перед трудящими столиці успіхи, досягнуті українським мистецтвом у перші повоєнні роки. Третя декада відкрилась у Москві 12 листопада 1961 року. Майже всі столичні сцени були віддані в розпорядження театральних і концертних колективів України. Проходили численні зустрічі українських письменників, художників, композиторів і виконавців з трудящими Москви. Київський театр опери та балету показав московським глядачам кращі свої постановки. У тематичних і збірних концертах брали участь Державний симфонічний оркестр УРСР, Державний заслужений ансамбль танцю УРСР, Державна заслужена академічна капела УРСР «Думка», Державна капела бандуристів УРСР, Державний український народний хор. Колектив артистів естради України підготував велику програму під назвою «Везли естраду на декаду». В численних концертах брали участь самодіяльні художні колективи Києва. Досягнення українських митців широко освітлювала преса.

Блискучим виявом дружби народів і творчих взаємозв'язків братніх культур були дні УРСР і РРФСР, які проводились у Москві та Києві з нагоди 50-річчя Радянської влади. Під час численних театральних вистав, концертів і творчих зустрічей діячів мистецтва Росії та України демонструвалися кращі досягнення обох народів у галузях оперного, балетного мистецтва, вокальної, хорової та інструментальної музики.

Важливим центром музично-творчої думки на Україні є Спілка радянських композиторів України, очолювана видатним композитором, народним артистом СРСР, лауреатом Шевченківської премії Г. І. Майбородою. Вона об'єднує понад 160 композиторів і музикознавців республіки.

Комуністична партія і уряд Радянського Союзу, високо оцінюючи музично-творчу діяльність композиторів, постійно піклуються про добробут наших митців, створюють необхідні умови для пропаганди кращих музичних творів. До послуг

українських композиторів — художні концертні організації, професійні та самодіяльні колективи, театри, радіо і телебачення, концертні зали, видавництва, в т. ч. створене нещодавно спеціальне видавництво «Музична Україна». Серед композиторів Києва 10 лауреатів Державної премії, 3 лауреати Шевченківської премії, 3 народні артисти СРСР, 4 заслужені артисти, 15 заслужених діячів мистецтв. Багато композиторів нагороджено орденами та медалями Союзу РСР.

У квітні 1962 року відбувся черговий IV-й з'їзд композиторів і музикознавців України, де митці республіки підсумовували творчі досягнення в різних жанрах музичної творчості. Між з'їздами регулярно відбуваються пленуми і творчі наради з прослухуванням та обговоренням музичних творів різних жанрів.

Українська РСР по праву пишається визначними досягненнями композиторів у пісенно-хорових жанрах. За післявоєнні роки написано багато пісень, які яскраво відобразили повнокровне життя радянського народу, його трудові діла на фронті будівництва комунізму.

Чудові патріотичні пісні створив композитор А. Філіпенко — «Комуністичній партії хвала», «З іменем Леніна», «Славлю мою Батьківщину», «Пісня бригад комуністичної праці» та багато інших. В його піснях щиро і задушевно виявляються риси радянської героїки, епічної величі, а пісні для дітей сповнені непідробного оптимізму, життєрадісного відчуття.

Надзвичайно популярні пісні П. Майбороди. Важко знайти самодіяльний колектив або гурток молоді, які в концертах або на дозвіллі не співали б пісень цього видатного пісняра-лірика — «Колгоспний вальс», «Київський вальс», «Ми підем, де трави похилі» і знамениту «Пісню про рушник», створену у співдружбі з видатним українським поетом А. Малишком. Пісенна творчість П. Майбороди була відзначена Державною та Шевченківською преміями.

Плодотворну творчу працю проводив композитор Г. Верьовка. Його пісні «Дівчата з Донбасу», «Шахтарочка» та багато інших — справжні перлини, що розвивають традиції соковитих «гуртових» народних пісень, українських частівок та коломийок. Творчість Г. Верьовки відзначена Державною премією. Стали відомими й нові талановиті автори масових пісень: І. Шамо («Ой вербиченько», «Не шуми, калинонько», «Марш друзів миру»), К. Домінчен («Пісня комуністичних бригад», «Марш космонавтів», «Україно, сонячна земля», «Краю мій рідний»), О. Білаш («Ясени», «Два кольори», «Спят мальчишки»). У пісенному жанрі успішно працюють композитори К. Данькевич, М. Дремлюга, Г. Жуковський, М. Жербін, А. Лазаренко, Я. Цегляр, Т. Шутенко.

Мають досягнення київські композитори і в жанрі сольної пісні й романсу. Особливо популярні солоспіви Ф. Надененка на слова М. Лермонтова, О. Пушкіна, І. Франка. В романсовій ліриці композитор успішно розвивав стильові риси вокальної музики російського класичного солоспіву. В ліричних піснях і романсах Г. Майбороди на тексти І. Франка, П. Тичини, В. Сосюри та інших радянських поетів наспівна і виразна методика продовжує багато в чому лінію лисенківських солоспівів. Багато працює в цьому жанрі Ю. Мейтус. Його пісні й романси на тексти татарського радянського поета Муси Джаліля є своєрідними музично-психологічними оповіданнями (романси «Щастя», «Пісня дівчини», «Червона ромашка»).

Дні української культури в Москві. Учасники української делегації у Кремлі. 11 вересня 1967 р.

Г. І. Майборода — народний артист СРСР, голова правління Спілки композиторів України.

П. І. Майборода — заслужений діяч мистецтв УРСР, композитор.

А. Я. Штогаренко — заслужений діяч мистецтв УРСР, композитор.

Камерна інструментальна музика українських композиторів розвивається на засадах програмності і народності. Одним із вдалих зразків програмної камерної музики є струнний квартет А. Філіпенка «Легенда про героїв-партизанів» (1948 р.), відзначений Державною премією. Успішно працюють у жанрі інструментальної музики композитори І. Шамо (фортепіанний цикл «Пісні друзів» на теми народних мелодій соціалістичних країн), О. Зноско-Боровський (українська сюїта для скрипки і фортепіано, струнний квартет «В Туркменії»), М. Сільванський (цикл «Картини рідного міста», «24 фортепіанні п'єси»), М. Дремлюга (сюїта «Веснянки»), П. Глушков (п'єси для скрипки і камерні інструментальні ансамблі). Цікавим здобутком у цьому жанрі є «Вірменські ескізи» — квартет для струнних інструментів А. Штогаренка.

У жанрі вокально-симфонічному багато працює композитор Г. Жуковський. Його поема «Слався, Вітчизно моя» (слова П. Глазового) відзначена Державною премією. Зміст поеми відображає боротьбу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Композитор написав ряд інших вокально-симфонічних творів: «Шумить Дніпро» (слова П. Тичини), кантату «Дружба народів» (слова Т. Масенка) і кантату «Жовтневі новели» (слова І. Неходи). Написана К. Данькевичем ораторія «Жовтень» на слова радянських поетів розкриває різні сторони радянського життя: боротьбу за владу Рад, мирну працю людей, захист Соціалістичної Батьківщини. Значний успіх мала кантата К. Домінчена «Труд і мир» (слова Д. Луценка). Вона була відзначена на Міжнародному огляді музичних творів соціалістичних країн у Бухаресті. З інших творів цього жанру слід відмітити поему «Запорожці» Г. Майбороди (слова Л. Забашти), «Монолог Тараса Бульби» Л. Ревуцького (на слова М. Рильського) за повістю М. Гоголя, кантату «Пам'яті більшовика» П. Козицького на слова М. Рильського.

Хороше враження справляють нові твори у цьому жанрі — кантати, присвячені пам'яті Т. Г. Шевченка: А. Філіпенка «Дума про безсмертного Кобзаря» (слова П. Тичини), М. Дремлюги «На оновленій землі» (слова І. Франка, В. Бичка і В. Сосюри), К. Домінчена «Вольний син і вольна мати» (слова В. Бичка) і патріотична кантата «Дума про рідну землю» Г. Жуковського (слова В. Багмет), а також ораторія-пісня «Київська епопея» С. Жданова на слова Б. Палійчука.

За післявоєнні роки українські композитори, зокрема кияни, написали дуже багато симфонічних творів різних жанрів: симфонії, симфонічні поеми, увертюри, сюїти, симфонічні картини, твори для кіно і театру. Значне місце в програмній симфонічній музиці зайняла тема «війни і миру». Радянські композитори, відображаючи в симфонічній музиці боротьбу і перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, завжди, як правило, торкалися теми мирної праці, протиставляючи образи творення образам руйнування.

Для симфонічних творів, написаних після рішення Комуністичної партії про музику, характерна глибока народність, демократизм виражальних засобів, доходливість і значна технічна майстерність. Так, у симфонічній поемі «Щорс» (1949 р.), присвяченій 30-річчю з дня загибелі М. Щорса, А. Свєчников втілив ідею боротьби радянського народу з ворогами соціалістичної революції в буремні роки Жовтня. Поема була відзначена Державною премією.

На воєнну тему написані «Партизанські картини» (1957 р.) для фортепіано і оркестра А. Штогаренка. Вони розкривають бойове життя, побут і світ переживань народних месників. Образи народних месників знайшли також відображення в багатьох інших творах симфонічної музики, наприклад, в увертюрі «Партизани» (1962 р.) В. Рибальченка. У 2-й симфонії (1950 р.) Г. Майбороди передане глибоке філософське узагальнення світу переживань радянської людини, яка пройшла через лихоліття війни і впевнено, із світлою мрією приступила до мирної творчої праці.

Цілком природно, що найбільше місце в симфонічній музиці українських композиторів посідають теми, зв'язані з мирним будівництвом, життям і побутом радянських людей, з молодістю Радянської Батьківщини. У цих творах переважають образи, породжені ідеями життєствердження, оптимізму, типовими для соціалістичного суспільства. Такі настрої виразно звучать у творах «Святкова увертюра» (1949 р.) К. Домінчена, «Свято» (1960 р.) Я. Лапінського. Окремі частини чи епізоди симфонічних творів втілили образи святкових, тріумфальних настроїв: 1-а симфонія (1952 р.) В. Гомоляки, програмні поеми Г. Таранова, симфонічні поеми «Портрет дівчини — героїні праці» і «Рідні простори» з циклу «Батьківщина» (1959—1962 рр.) М. Дремлюги та багато інших творів. Чимало творів присвячено образам радянської молоді. Це, зокрема, 1-а симфонія (1961 р.) С. Жданова, «Молодіжна увертюра» (1962 р.) Л. Колодуба та інші.

Серйозним внеском до української симфонічної музики є «Сюїта пам'яті Лесі Українки» (1950 р.) А. Штогаренка, яка була відзначена Державною премією.

У післявоєнні роки почався інтенсивний обмін музичним матеріалом між східними і західними українськими землями. Темі возз'єднання України в єдиній соціалістичній державі композитор Б. Лятошинський присвятив симфонічну поему «Возз'єднання» (1949 р.), де використано коломийкові наспіви і танцювальні мотиви української «троїстої музики». Великою популярністю користується «Гуцульська рапсодія» (1950 р.) Г. Майбороди, написана на основі ліричних і танцювальних пісень і коломийок та відомої пісні «Верховина». В «Закарпатських ескізах» (1950 р.) В. Гомоляка сполучає елемент розробки закарпатського фольклору з розкриттям програмних задумів, присвячених малюнкам природи і праці. («Закарпатські ескізи» були відзначені Державною премією). З останніх творів цього циклу слід відмітити «Карпатську рапсодію» (1960 р.) композитора Л. Колодуба. Вона також побудована на матеріалі музичного фольклору.

Протягом останніх років українські композитори розширюють творчі зв'язки з діячами мистецтва різних країн, намагаються зрозуміти, усвідомити і оволодіти художньою творчістю різних народів, використати їх прогресивні досягнення у своїй музиці. Цікава в цьому відношенні праця композитора Б. Лятошинського, який створив ряд великих творів, пов'язаних із життям і культурою дружньої Польщі: програмну симфонічну поему «Гражина» (1955 р.) на сюжет твору А. Міцкевича, поему «На берегах Вісли» (1958 р.). В його «Слов'янському концерті» для фортепіано і оркестру (1950 р.), «Слов'янській увертюрі» (1961 р.) та 5-й симфонії проведено ідею дружби і братерства слов'янських народів. Слов'янські мотиви знайшли широке відбиття у програмному творі «У Польщі» та «Болгарській поемі» М. Дремлюги. Благородній темі інтернаціональних зв'язків присвячена сюїта «Дружба» (1960 р.) К. Домінчена. (Її програмні частини «Карнавал», «Болгарський танець», український хоровод «Марена» і «Гопак»).

Пленум правління Спілки композиторів України. 6 грудня 1967 р.

Київські композитори зробили знатний вклад у розвиток оперного мистецтва. В повоєнні роки на сцені театрів були показані такі визначні опери: «Молода гвардія» (1947 р.) за сюжетом однойменного твору О. Фадєєва, «Зоря над Двиною» (1954 р.) за романом «Північна Аврора» М. Нікітіна, «Украдене щастя» (1959 р.) за п'єсою І. Франка — композитора Ю. Мейтуса; «Богдан Хмельницький» (1951 р.) за п'єсою О. Корнійчука, «Назар Стодоля» (1959 р.) за п'єсою Т. Шевченка — К. Данькевича; «Милана» (1957 р.), лібретто А. Турчинської, «Арсенал» (1960 р.), лібретто А. Малишка і О. Левади, «Тарас Шевченко» (1964 р.) — Г. Майбороди; «Лісова пісня» (1958 р.) за п'єсою Лесі Українки — композитора В. Кирейка; «Честь» (1958 р.), «Перша весна» (1959 р.) — Г. Жуковського; «Собака на сіні» (1949 р.) за п'єсою Лопе де Вега, «В степах України» (1956 р.) за п'єсою О. Корнійчука — композитора О. Сандлера. Як і симфонічна музика, оперна творчість українських композиторів у своїй основі ідейно цілеспрямована, за тематикою і сюжетами зв'язана з найактуальнішими проблемами сучасності або визначними подіями минулого.

З балетів київських композиторів слід відмітити «Лілею» К. Данькевича з її високогуманним змістом, поетичну «Лісову пісню» М. Скорульського, насичену прекрасними фольклорними елементами, майстерно розробленими в масових та індивідуальних танцях, а також музику балету «Тіні забутих предків» і одноактний балет «Відьма» В. Кирейка.

Важливим показником стану музичної культури народу є художня самодіяльність трудящих. У Києві успішно працюють Центральний будинок народної творчості та обласний Будинок художньої самодіяльності професійних спілок, що подають систематичну допомогу робітничим і сільським самодіяльним колективам, забезпечують їх репертуаром, провадять широкий обмін досвідом, організовують показові концерти, огляди, олімпіади. В 1962 році при Київській державній консерваторії ім. П. І. Чайковського створено народну консерваторію з трирічним курсом навчання, в якій учасники художньої самодіяльності підвищують свою кваліфікацію на вокальному, фортепіанному, диригентсько-хоровому і оркестровому відділах.

Розвитку самодіяльного мистецтва сприяє нова концертна організація — Обласна народна філармонія, створена на громадських засадах у 1960 році. Навколо неї об'єднались кращі солісти, ансамблі і колективи Київської області, вона систематично проводить безплатні концерти в місті, колгоспах і радгоспах області. Деякі колективи художньої самодіяльності Києва демонстрували свою творчу роботу в ряді зарубіжних країн: в НДР, Австрії, Болгарії, Польщі, Чехословаччині.

Серед робітників і службовців Києва є чимало аматорів-музикантів, які виявили неабиякий хист до музичної творчості. За допомогою професіоналів-композиторів вони оволодівають певними фаховими знаннями і технікою композиції. Кращі твори самодіяльних композиторів виконують гуртки і професійні колективи, часто звучать вони і по радіо.

Видавництво «Музична Україна» друкує збірники пісень і хорів самодіяльних композиторів, які створили ряд хороших пісень про життя і побут киян. Серед них — «Пісня про будівельників Києва», написана головою Республіканського товариства пожежників Л. Васильківським, лірична пісня «Київ вечірній» стар-

шого інженера-конструктора заводу «Більшовик» В. Костенка. Відомі також пісні і хори самодіяльних композиторів — робітників, інженерів і службовців — А. Андрієвського, Є. Лапченка, Я. Бородянського, Р. Слуцького та інших.

Київ — один із провідних центрів мистецтвознавчої і науково-критичної думки. Відділ музикознавства Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР покликаний узагальнювати досягнення музичної культури і творчості українських композиторів, провадити наукові дослідження в галузі естетики, історії і теорії музики, розвивати українську музичну фольклористику. Інститут видає журнал «Народна творчість та етнографія», який постійно публікує наукові дослідження з питань фольклору, зв'язків професійної музики з народною. Газета «Культура і життя» і журнал «Мистецтво» друкують статті, присвячені важливим проблемам музичного мистецтва, освітлюють музичне життя республіки. Ряд цінних монографій і наукових записок видали наукові працівники і педагоги Київської консерваторії ім. П. Чайковського.

Діячі професійного і самодіяльного мистецтва, композитори Києва, розуміючи величні завдання, накреслені в Програмі Комуністичної партії, роблять все від них залежне, щоб з честю виконати свої зобов'язання щодо дальшого розвитку культури і мистецтва Радянської України.

5. ТЕАТР

Перемога над фашистськими загарбниками була початком періоду відбудови не тільки зруйнованого війною господарства, а й відновлення повнокровного культурного життя країни.

Театр як мистецтво ні на хвилину не міг втрачати свого основного змісту й призначення — всюди і за всяких умов бути ідейним вихователем мас, провідником політики партії і Радянської держави. Саме такі завдання в усій їх вагомості і складності постали після вигнання фашистів перед українським театром, як і перед всією багатонаціональною радянською театральною культурою.

Київським театральним колективам після повернення в рідне місто довелося налагоджувати заново організаційно-матеріальну базу, укомплектовувати штати, здобувати театральне майно, сценічний гардероб тощо. А головне, створювати новий репертуар. Але в перші післявоєнні роки в театрі дали себе відчути деякі хибні тенденції — окремі митці вважали, що відтепер театральна афіша має складатися з п'єс у значній мірі розважальних. Внаслідок цього театри знизили до деякої міри вимогливість при підборі репертуару.

Постанова ЦК ВКП(б) «Про репертуар драматичних театрів і заходи до його поліпшення» і рішення ЦК КП(б)У «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР» (1946 р.) справедливо вказували на незадовільний стан репертуару і поставили перед драматургами та працівниками театрів завдання — і далі прагнути до створення яскравих, повноцінних у художньому відношенні п'єс і вистав про життя радянського суспільства, про людину-трудівника.

Вказівки партії творчі працівники київських театрів сприйняли як програму боротьби за піднесення ідейно-художнього рівня сценічного мистецтва.

Перебудова в роботі театрів позначилася насамперед на більш інтенсивній підготовці нових спектаклів на сучасну тематику. На сцені театру ім. І. Франка з'явилися такі вистави, як «Молода гвардія» за О. Фадєєвим, «Макар Діброва», «Калиновий гай», «Крила» О. Корнійчука, «Щастя» П. Павленка, «За другим фронтом» В. Собка, «Професор Буйко» Я. Баша, «Не називаючи прізвищ» В. Минка; у театрі ім. Лесі Українки: «Звичайна людина» Л. Леонова, «Російське питання» К. Симонова, «За тих, хто в морі» Б. Лавреньова, «Під золотим орлом» Я. Галана, «Роки блукань» А. Арбузова, «В добрий час» В. Розова та інші. Вони з великою

ідейною глибиною і художньою правдою відображали героїзм радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни та в післявоєнний період відбудови народного господарства, викривали ворожу діяльність паліїв війни, гостро висміювали пережитки міщанської психології у свідомості деякої частини інтелігенції, показували хвилюючі сторінки минулого українського народу.

З великою художньою силою знову розкрився багатогранний талант О. Корнійчука. Постановка його нових п'єс «Макар Діброва» та «Калиновий гай» на сцені театру ім. І. Франка — найбільші творчі досягнення колективу в цей період (режисер Г. Юра, художник А. Петрицький, виконавці головних ролей: А. Бучма — Макар Діброва, В. Добровольський — Кіндрат Тополя, Н. Ужвій — Ковшик, Ю. Шумський — Романюк, П. Нятко — Ага Щука, О. Кусенко — Василина). У них яскраво відбиті прагнення і воля народу до зміцнення Соціалістичної держави. П'єси розкривають життя і натхненний труд простих радянських людей. Життєва правдивість, глибока ідейність, партійна цілеспрямованість та високий художній рівень сценічного втілення цих п'єс забезпечили їм широке визнання і заслужені нагороди.

У післявоєнні роки були заново поставлені п'єси російської та української класичної драматургії.

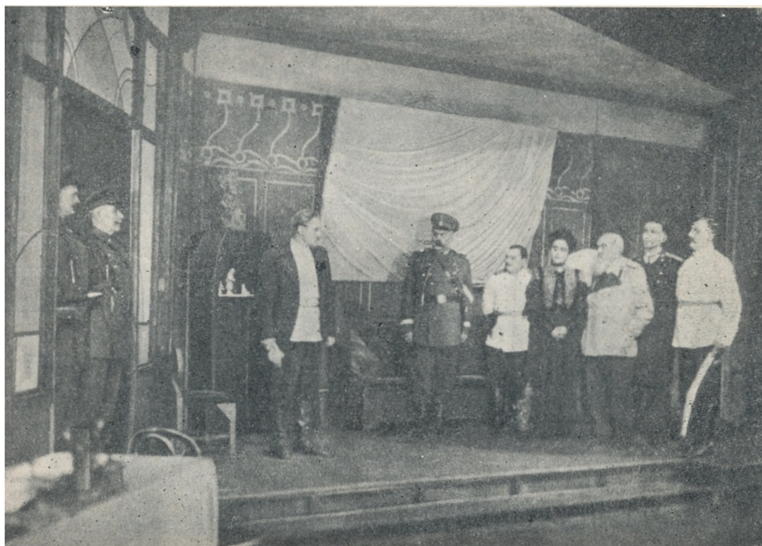
Після тривалої перерви, у 1947 році, в Києві відновив роботу Республіканський театр юного глядача. Усвідомлюючи свої особливо важливі ідейно-виховні завдання, театр підбирав п'єси на актуальні теми. Такі вистави, як «Нескорена Полтавчанка» П. Лубенського, «Комсомольська лінія» Є. Кравченка, «Як гартувалася сталь» за М. Островським, «Атестат зрілості» Л. Гераскіної, «Гастелло» І. Штока, «Тімур та його команда» за А. Гайдаром, «Її друзі» В. Розова, «Червоний галстук» С. Михалкова, кликали юнацтво на трудові подвиги в ім'я Батьківщини, сприяли формуванню його характеру і світогляду, прищеплювали почуття дружби і товариської взаємодопомоги.

У режисурі названих вистав (В. Довбищенко, О. Соломарський, О. Заброда), в акторському виконанні дедалі відчувалось зростання майстерності, вдумливий підхід до аналізу образів. Своєю творчістю театр відповідав тим важливим завданням виховання молодого покоління, яке ставили перед ним партія і народ.

Визначною подією в театральному житті столиці республіки була Декада російського мистецтва і літератури, що відбулась у зв'язку з святкуванням 300-річчя возз'єднання України з Росією (1954 р.). Виступи колективів Малого театру і МХАТ'у, театру ім. Єрмолової, Центрального дитячого, ім. Ленінського комсомолу, а також Великого театру Союзу РСР, а українських митців у Москві та Ленінграді мали величезне значення для творчого взаємозбагачення і обміну досвідом.

До 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 40-річчя Радянської влади на Україні київські театри прийшли із значними досягненнями. Зокрема, український театр ім. І. Франка здійснив постановку героїчної драми «Дума про Британку» Ю. Яновського, яка розповідає про полум'яні роки революційної боротьби на Україні (режисер Г. Юра) і нової сатиричної комедії О. Корнійчука «Чому посміхалися зорі» (режисер М. Крушельницький). Під час Всесоюзного фестивалю драматичних театрів і музикальних колективів, присвя-

Театр ім. Лесі Українки. Сцена з вистави «Вороги» М. Горького. 1951 р.

ченого 40-річчю Радянської влади, вони були відмічені дипломами першого ступеня.

Театр юного глядача виставою «Ім'ям революції» М. Шатрова (режисер О. Соломарський) воскресив епізоди революційної боротьби народу і незабутній образ Володимира Ілліча Леніна (у виконанні В. Зубарєва); «Казка про Чугайстра» П. Воронька розповідала про партизанську боротьбу в Закарпатті проти фашистських загарбників під час Великої Вітчизняної війни.

Надаючи величезного значення справі розвитку мистецтва соціалістичного реалізму, Комуністична партія знову і знову нагадувала митцям про їхній громадський обов'язок — створювати такі твори, «які покоряли б глибиною і правдивістю відображення життя, силою ідейного пафосу, високою художньою майстерністю, активно допомагали б формуванню духовного обличчя будівника комунізму»[1]. Щоб успішно виконати ці благородні завдання, київські митці повинні були досконаліше оволодівати творчим методом соціалістичного реалізму, глибше вивчати досягнення прогресивних майстрів зарубіжного театру. Драматургів і митців сцени попереду чекали неабиякі труднощі, які полягали в необхідності як ніколи глибокого художницького проникнення в дійсність, у духовний світ радянської людини, в явища суспільно-етичного характеру. Драматурги, режисери, актори, художники шукали драматургічні і сценічні засоби та форми відображення конфліктів і характерів нашого життя, дум і почуттів сучасника. Деяка повільність у розв'язанні згаданих проблем, викликана складністю завдань і процесами творчого усвідомлення їх художниками, була цілком закономірною. Тим-то на сценах київських театрів у 50-і роки ішли переважно класичні п'єси. Однак у режисерському прочитанні їх все яскравіше відчувався пошук, сміливе дерзання, спроба по-новому побачити і розкрити вже відомий сюжет. Одночасно в репертуарі театрів з'являється й чимало нових творів українських драматургів.

Естетично нове в українській драматургії і в сценічному мистецтві рік у рік стає відчутнішим. Воно яскраво виявилось у творах О. Левади «Фауст і смерть» і О. Корнійчука «Сторінка щоденника». Трагедія Левади була однією з перших спроб торкнутися досі невідомої в драматургії сфери високого людського інтелекту, що знаходить нині свій вияв у досягненнях світової науки. Це зобов'язало автора до шукань і відповідної нової сюжетної структури конфлікту, і до нових художніх і сценічних форм його драматичного вирішення. У «Сторінці щоденника» автор надзвичайним художнім проникненням у найпотаємніші глибини людської душі ніби запрошував глядача разом з ним подумати і збагнути, як складалися долі різних представників нашого суспільства в роки Великої Вітчизняної війни і в мирний післявоєнний період.

Відрадним явищем у театральному житті Києва були ще дві нові вистави франківців, здійснені ними в 1965 році — «Антигона» Софокла (режисер Д. Алексідзе) та «Правда і кривда» М. Стельмаха (режисер В. Скляренко). В основу першої лягла перлина давньогрецької драматичної поезії. Вперше поставлена на сцені українського радянського театру, «Антигона» виявилась духовно близькою і зрозумілою радянському глядачеві, доброю школою вдосконалення акторського мистецтва.

Драма «Правда і кривда» епічним розмахом подій і художніми особливостями ріднилася з характером і стильовим напрямом театру ім. І. Франка.

Театр ім. І. Франка. Сцена з вистави «Калиновий гай» О. Корнійчука. 1950 р.

[1] Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966, стор. 185.

Отже, українська драматургія і театр ідуть і далі в напрямі поглибленого оволодіння новою поетикою сучасного сценічного мистецтва.

«Органічною частиною культурного життя країни,— сказано в Тезах ЦК КПРС до 50-річчя Радянської влади,— стало масове самодіяльне мистецтво. Мільйони радянських людей, беручи участь у самодіяльних колективах, розвивають свої таланти і естетичні смаки. Художня самодіяльність — чудовий засіб прилучення народних мас до культурних цінностей, гармонійного розвитку людини»[1].

Могутнього злету набуває духовна культура народу в післявоєнний період. Лише в самому Києві налічувалося близько 70 самодіяльних драматичних колективів.

Театр юного глядача. Сцена з вистави «Ім'ям революції» М. Шатрова. 1957 р.

Народилося і нове явище в мистецькому житті республіки — самодіяльні народні театри. Грунтуючись на добровільній творчій основі, вони зосереджують у своїх колективах найвидатніші народні таланти. У 1959 році за постановою Міністерства культури УРСР двом драматичним колективам Києва — Палацу культури працівників харчової промисловості і клубу Трамвайно-тролейбусного управління присвоєно назву «Самодіяльний народний драматичний театр». У 1967 році таких народних театрів у місті налічувалось уже шість.

Значно зросла виконавська майстерність самодіяльних митців. Їм під силу великі і складні драматичні твори. Розширилась жанрова різноманітність репертуару. Все більшу увагу самодіяльних митців привертають твори громадського звучання, які оспівують героїку будівництва комунізму, поезію вільної праці і дружбу народів.

Чудовою традицією стали творчі звіти учасників художньої самодіяльності України. У Києві постійно провадяться міські, обласні та республіканські огляди і фестивалі самодіяльного мистецтва.

Духовні здобутки українського народу за 50 років яскраво продемонстрував Республіканський фестиваль самодіяльного мистецтва, заключний тур якого проходив у столиці УРСР.

Історична дата в житті нашої країни — 50-річчя Радянської влади — викликала в театральному житті республіки нове творче піднесення. Йдучи назустріч знаменитому ювілею, театри готували вистави за новими п'єсами, спеціально написаними драматургами до ювілею, тримали іспит на Республіканському огляді кращих вистав до 50-річчя.

Театр ім. І. Франка зустрів свято виставою нової драми М. Зарудного «Сині роси» (режисер Є. Головатюк), до 50-річчя Радянської влади на Україні — новою комедією О. Корнійчука «Мої друзі» (режисер В. Лизогуб); театр ім. Лесі Українки — п'єсою з радянської російської класики «Розлом» Б. Лавреньова (режисер Д. Алексідзе); Театр юного глядача ім. Ленінського комсомолу — виставою «Юність батьків» за Б. Горбатовим (режисер О. Барсегян).

Незабутні сторінки великої історії, яскраві драматичні конфлікти жовтневих подій воскресили на сцені ці вистави. Водночас у них торжествувало мистецтво соціалістичного реалізму — мистецтво партійної пристрасті, життєвої правди.

---

[1] 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 44.

6. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Перша післявоєнна Восьма українська художня виставка, відкрита у Києві в дні Жовтневих свят 1945 року, наочно довела, що в роки війни мистецтво київських художників зміцніло щодо комуністичної ідейності і професіональної майстерності. З представлених на виставці кращих творів насамперед слід згадати «Портрет двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора С. А. Ковпака» О. Шовкуненка, «Портрет поета-партизана П. Воронька» В. Костецького, картини «Ворог наближається» Т. Яблонської, «Подвиг сержанта Я. С. Приходька», Ф. Самусєва; серед графічних творів виділялись офорти «Дорога на Бровари», «Вітер» М. Дерегуса, ліноритн «Жюрі» і гуаш «Люблю і пишаюся» В. Литвиненка та фронтові малюнки «У хвилину відпочинку» і «Ось вона, Шпрее» Г. Меліхова, а також «Зимовий шлях», «На Уралі» І. Плещинського. З творів скульптури увагу глядачів привертали мармуровий бюст композитора Л. Ревуцького роботи О. Ковальова, портрет президента Академії наук О. Богомольця, виконаний Л. Муравіним, та погрудний образ Т. Г. Шевченка в інтерпретації М. Лисенка. На виставці були також представлені макети постановок київських художників театру і вироби київських майстрів народного і промислового мистецтва.

Дальші досягнення київських художників зумовлені загальним післявоєнним піднесенням і творчим поривом народу у відбудові народного господарства і української радянської культури.

Протягом 1945 року відновили свої експозиції київські державні музеї українського, російського, західного і східного мистецтва. З цього року починає виходити газета «Радянське мистецтво» (пізніше мала назву «Радянська культура», тепер — «Культура і життя»). З 1946 року став знову випускати творчі кадри Київський державний художній інститут. У 1949 році в столиці був урочисто відкритий Державний музей Т. Г. Шевченка.

Творче піднесення київських митців яскраво проявилось на Дев'ятій українській художній виставці, відкритій у Києві в 1947 році і присвяченій 30-м роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції. На цій та послідуючих художніх виставках (у зв'язку з Декадою українського мистецтва та літератури в Москві 1951 року, на XI художній виставці, присвяченій 300-річчю возз'єднання України з Росією) з'явились нові значні твори, які високо піднесли рівень українського мистецтва.

Серед численних творів живопису на теми Великої Вітчизняної війни виділялася картина В. Пузиркова «Чорноморці», в якій розкрито типові риси героїчних радянських моряків. С. Отрощенко відтворив у картині «Партизани» образи народних месників, мужніх партизанів України, які нещадно громили ненависних окупантів. В. Задорожний створив героїчні образи краснодонців у їх передсмертний час. Його картина «Вони безсмертні» була відзначена в 1955 році на Міжнародному фестивалі молоді у Варшаві. Г. Яблонський у картині «Наші в Празі» правдиво показав пам'ятні травневі дні 1945 року, коли радянських танкістів радо зустрічало все населення визволеної Праги. Картина П. Сулименка «Прапор перемоги» присвячена героїчному штурму Сапун-гори в Севастополі. Художник В. Костецький у картині «Повернення» показав зворушливу сцену зустрічі воїна-фронтовика

«Чорноморці». Худ. Пузирков. 1947 р.

з своєю сім'єю після переможного закінчення Вітчизняної війни.

Окремі київські живописці присвятили свої твори темі післявоєнної відбудови народного господарства. З картин на індустріальні сюжети слід виділити «Молоді кадри Донбасу» П. Депутатової та «На вахті миру» І. Тартаковського. Багато київських живописців працювало над темою відбудови колгоспного села. Так, О. Максименко в картині «Господарі землі» змалював учасника Вітчизняної війни, який, повернувшись у рідні місця, де ще недавно гриміли бої, разом з товаришами-колгоспниками оглядає широкі, незасіяні лани. Картина художниці Т. Яблонської «Хліб» вигідно виділялася серед багатьох творів на колгоспну тематику тим, що в ній правдиво оспівано красу і велич, злагодженість і радість вільної колективної праці. Деякі з живописців звернулись до побутового жанру. Найбільш вдалі полотна створив С. Григор'єв. Його картина «Прийом до комсомолу» правдиво відтворює момент хвилюючої для молоді події — прийому до лав Ленінської Комуністичної Спілки Молоді. У картині «Обговорення двійки» художник підняв тему дружби і виховної сили колективу школи. Визначним твором жанрового живопису є картина Т. Яблонської «Весна». В ній радує глядача щасливе мирне життя міської дітвори.

Портрет двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора С. А. Ковпака. Худ. О. Шовкуненко. 1945 р.

Значних успіхів добилися київські живописці у творах на історичну тематику. Визначне місце тут зайняла картина Г. Меліхова «Молодий Тарас Шевченко у художника Брюллова». Серед творів живопису, що появились у Києві до 300-річчя возз'єднання України з Росією, виділялись картини М. Хмелька «Навіки з Москвою, навіки з російським народом», М. Дерегуса, С. Рєпіна і В. Савенкова (на цю ж тему) і В. Задорожного «Богдан Хмельницький залишає в заставу кримському хану свого сина Тимоша».

З картин на тему боротьби за владу Рад заслуговують на увагу передусім картини «До Петрограда!» О. Лопухова і «Трипільська трагедія» Ю. Киянченка.

Художньо виразні портрети виконали в цей час О. Шовкуненко (портрети партизанки М. Вовчик, сталеварів Ф. Трушина і П. Кочеткова) та І. Тартаковський (портрети композитора Л. Ревуцького та старшого майстра заводу ім. Дзержинського Ф. Трушина). До кращих портретів слід віднести і картину Г. Світлицького «Чайковський на Україні».

Серед творів київських пейзажистів виділяються полотно «Біля кримських берегів» В. Пузиркова та краєвиди М. Глущенка — «Ранок на Дніпрі», «Київська осінь». Цінний вклад у розвиток мистецтва пейзажу внесли видатні майстри етюду О. Шовкуненко («Дуби», «Розлив»), П. Сулименко (етюди моря) та інші.

Київські живописці брали активну участь у монументальному оформленні Будинку культури в Новій Каховці, павільйону Української РСР на Всесоюзній виставці досягнень народного господарства в Москві та станції «Київська-кільцева» Московського метро ім. В. І. Леніна.

Високо піднялось також мистецтво художників театру. В київському оперному театрі А. Петрицький талановито оформив постановку опери «Богдан Хмельницький», а у Великому театрі Союзу РСР — оперу «Декабристи». Живописні декорації до опер «Тарас Бульба» і «Галька» створив О. Хвостенко-Хвостов. У театрах Києва успішно працювали В. Меллер, М. Духновський, Л. Писаренко та інші. Зросла і майстерність художників кіно, зокрема М. Уманського, Б. Нємечека, В. Мигулька та інших.

«Хліб». Худ. Т. Яблонська. 1959 р.

Графічне мистецтво у післявоєнні роки представлене у Києві політичним плакатом, сатиричним рисунком, книжковою і станковою графікою. Воно охоплює різні жанри і майже всі види графічних технік. Бурхливе зростання літератури і науки викликало піднесення мистецтва ілюстрації та оформлення книг. Кращими ілюстраціями того часу були акварелі І. Їжакевича до «Енеїди» І. Котляревського, виконані ним разом з художником Ф. Коновалюком. Ілюстрації до «Кобзаря» Т. Шевченка, дереворити до повісті І. Франка «Борислав сміється», ілюстрації до творів Лесі Українки, оповідань А. Тесленка, повістей О. Кобилянської, до творів українських радянських письменників О. Гончара, С. Скляренка, О. Іваненко та інших створив В. Касіян. Художник М. Дерегус виконав велику кількість ілюстрацій до творів класиків української і російської літератури. Заслуговують на увагу його ілюстрації до «Тараса Бульби», до «Українських історичних дум і народних пісень», до повістей Т. Шевченка, роману Л. Толстого «Війна і мир», а також до творів українських радянських письменників, зокрема до «Переяславської Ради» Н. Рибака.

Здібними ілюстраторами проявили себе також художники А. Резніченко, В. Литвиненко, С. Адамович, І. Філонов.

З творів київських художників-живописців, які звернулися до ілюстрування книг, заслуговують на особливу увагу акварелі Г. Меліхова до роману С. Злобіна «Степан Разін», ілюстрації О. Хвостенка-Хвостова до повісті В. Короленка «Сліпий музикант», В. Полтавця — до «Прапороносців» Гончара та інші.

Одним з найважливіших засобів агітації і пропаганди є плакатне мистецтво. Саме тому Комуністична партія приділяла й приділяє особливу увагу цьому найбільш масовому виду образотворчого мистецтва. Постанова ЦК ВКП(б) «Про недоліки і заходи поліпшення видання політичних плакатів» у 1948 році та Всесоюзна конференція з питань політичного плаката, що відбулася в Москві 1951 року, допомогли добитись злому на цій ділянці мистецтва. В Києві над плакатами працювали в основному молоді митці, виховані Київським художнім інститутом.

Починаючи з 1949 року сталось помітне зрушення, яке знайшло свій вияв у розширенні тематики та ідейній поглибленості, у виробленні специфічної плакатної мови. Часте обговорення творчих питань, республіканські конкурси на кращі плакати, виставки і т. п.— все це сприяло загальному піднесенню плакатного мистецтва.

При Спілці художників у Києві було створено спеціальну секцію художників-плакатистів. Видавництва Києва щороку збільшували випуск плакатів, рік у рік зростав їх ідейний і художній рівень. Про це свідчили, зокрема, такі роботи, як

«Захист Вітчизни є священний обов'язок кожного громадянина СРСР» Ф. Самусєва, «Любимій Вітчизні хліб першого обмолоту здамо достроково» В. Задорожного, плакат В. Яланського на слова В. І. Леніна «Нашу мирну політику схвалює величезна більшість населення землі». Серед творів, у яких вдало вирішувалась специфіка плакатної форми, слід згадати плакати дипломантів Київського художнього інституту О. Долотіна — «1917—1955», О. Капітана — «Станемо новоселами!», Е. Коткова — «Кожен колос — за мир голос», Т. Хвостенко — «Хліб — сила і міць держави», Є. Кудряшова — «Ленінізм живе і перемагає».

Успішно розвивалась у Києві політична карикатура, представлена передусім сатиричним журналом «Перець», навколо якого згуртувалися талановиті карикатуристи: О. Козюренко, В. Гливенко, В. Литвиненко, Б. Шаповал та інші.

У станковій графіці післявоєнного часу розроблялися в серіях і окремих творах теми Великої Вітчизняної війни, відбудови країни, праці й побуту радянських людей.

О. Пащенко виконав серії кольорових ліноритів на теми архітектурних пам'ятників старого Києва, відбудови Дніпрогесу, металургійних заводів Придніпров'я, будівництва Кременчуцької ГЕС; у техніці офорта, акварелі та кольорових олівців — краєвиди Дніпра та окремі пейзажі. Тема відбудови країни звучить також в офортах П. Куценка («Колгоспна Чапаєвка»).

Історична тема представлена творами В. Касіяна, зокрема серією офортів «Ленін і Україна». До 300-річчя возз'єднання України з Росією появилась оригінально задумана серія офортів О. Данченка «Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр.». Темі визвольної війни присвячена також серія малюнків І. Селіванова «Нескорені».

Виразні портрети засобами графічного мистецтва створили Г. Гаркуша — «Портрет В. І. Леніна» та В. Касіян — портрети народних художників О. Кульчицької та І. Їжакевича.

Значних успіхів у післявоєнні роки досягли київські скульптори, які виконали численні скульптурні пам'ятники, портретні бюсти і групові скульптурні композиції. У столиці споруджено пам'ятник Миколі Щорсу; автори його — київські скульптори М. Лисенко, В. Бородай і М. Суходолов. Статую Тараса Шевченка для пам'ятника, спорудженого в Палермо, поблизу міста Торонто в Канаді, як подарунок від Української РСР українським канадцям, виконали скульптори М. Вронський та О. Олійник. Горельєфний портрет Давида Гурамішвілі для монумента на його могилі в Миргороді виконав Я. Ражба. У Києві поставлено півфігурний пам'ятник Івану Франку роботи молодих скульпторів А. Білостоцького і О. Супрун. В Одесі споруджено півфігурний пам'ятник герою революції 1905—1907 рр. Г. Вакуленчуку та надмогильний пам'ятник академіку В. П. Філатову роботи київського скульптора О. Ковальова.

На ряді художніх виставок високу оцінку дістали статуї діячів культури, вчених, революціонерів. Сюди належать виконана П. Мовчуном у мармурі статуя В. Бєлінського та бюст М. Салтикова-Щедріна, мармурова статуя молодого Т. Шевченка роботи І. Гончара, статуя Т. Шевченка в роки після заслання М. Ковтуна. Серед численних зображень В. І. Леніна виділяються статуя, виконана М. Декерменджі та композиція скульптора О. Олійника «Ходак у Леніна».

До числа кращих скульптурних композицій, показаних на художніх виставках, належали також група «Ленін і Горький» роботи І. Кавалері-

«Т. Г. Шевченко». Худ. В. І. Касіян. 1960 р.

В. З. Бородай — народний художник УРСР, голова Спілки художників України.

дзе, кінна група «Перед битвою» (Богдан Хмельницький, Максим Кривоніс та Іван Богун), створена А. Білостоцьким та О. Супрун. Вдале декоративне рішення двох погрудь «Сестри», що символізують собою дружбу України й Росії, знайшла в майоліці Г. Петрашевич.

Серед великого числа творів портретної скульптури помітне місце займають портрети Героїв Соціалістичної Праці Олени Хобти у виконанні О. Ковальова, Героя Соціалістичної Праці Л. Водолаги роботи О. Олійника.

Високого рівня досягло в Києві в післявоєнні роки українське декоративно-ужиткове мистецтво. Про це свідчать великі республіканські виставки українського народного мистецтва і художньої промисловості, показані в Києві й Москві. При Державному музеї українського мистецтва в Києві в цей час було організовано окремий філіал народного і декоративного мистецтва. Зміцнилась співдружність художників-професіоналів і народних митців у створенні тематичних килимів. Так, килим «Визволення України» виконано за картоном художника Д. Шавикіна, «Портрет В. І. Леніна» витканий за картоном М. Попенка майстром О. Кулик. З'явились орнаментальні килими з гербами союзних республік та Української РСР. Внеском у розвиток українського радянського мистецтва стали настінні декоративні розписи Галини і Віри Павленків, Поліни Глущенко, Параски Власенко, твори майстра керамічної скульптури Омеляна Железняка та майстра різьби по дереву Петра Верни.

Новими творчими здобутками позначений розвиток образотворчого мистецтва в Києві на сучасному етапі — в період розгорнутого будівництва комунізму в нашій країні. Розширилось і поглибилось розуміння методу соціалістичного реалізму, що стало результатом значного підвищення творчої активності радянських митців, пошуків і знаходження нових засобів художньої виразності, глибшого використання традицій дожовтневого, радянського і зарубіжного мистецтва.

Одним з найхарактерніших явищ розвитку мистецтва 1956—1967 рр. є створення сприятливих умов для широкого виявлення і розвитку творчих індивідуальностей митців. Важливою і відмітною рисою розвитку є більш повне виявлення у творах цього періоду принципів народності і національної своєрідності мистецтва.

Успішному розвитку образотворчого мистецтва у Києві сприяли такі фактори, як дальше ідейно-творче зростання колективу київських митців, поповнення його новими, молодими силами, головним чином вихованцями художніх вузів республіки, а також діяльність місцевих мистецьких установ та організацій — Спілки художників України, науково-дослідних інститутів і художніх учбових закладів, музеїв, періодичних і постійно діючих виставок, відкриття у Києві за рішенням уряду Української РСР Республіканського виставочного павільйону.

Розвитку мистецтва допомагали творчі контакти київських митців з художниками всіх областей і міст України, братніх республік, прогресивними зарубіжними митцями, участь у численних художніх виставках.

У 1956—1967 рр. київські митці були учасниками багатьох місцевих, республіканських, всесоюзних, зарубіжних та міжнародних художніх виставок, зокрема таких, як Перша виставка української естампової графіки, експонована 1956 року в Києві, Москві та Ризі; ювілейна республіканська художня виставка, присвячена 40-річчю Великого Жовтня (1957 р.), республіканська художня виставка «Радянська Україна» (1960 р.), республіканська художня виставка 1961 року, присвячена XXII з'їзду КПРС та XXII з'їзду КП України, ювілейні республіканські виставки живопису, графіки, скульптури, присвячені 100-річчю з дня смерті (1961 р.) та 150-річчю з дня народження (1964 р.) Т. Г. Шевченка; ювілейна республіканська

Першотравнева демонстрація на Хрещатику. 1968 р.

Фізкультурний парад на Центральному стадіоні. 1967 р.

Київський Палац спорту.

художня виставка 1967 року, присвячена 50-річчю Великого Жовтня, всесоюзні виставки естампа 1958, 1962 і 1967 рр., всесвітні виставки у Брюсселі 1958 року та на ЕКСПО-67 в Монреалі. Велика виставка української радянської графіки демонструвалась у 1956 році у Варшаві та в 1959 році в Бухаресті. В Чехословаччині, в Болгарії та Румунії експонувались графічні твори В. Касіяна, М. Дерегуса, О. Пащенка. З успіхом пройшли у Виставочному залі Спілки художників України персональні виставки київських художників К. Агніта-Слєдзєвського, Д. Безуглого, М. Глущенка, Г. Петрашевич, Т. Яблонської та інших. У Москві, Ленінграді, Харкові, Києві, Донецьку і Львові в 1966—1967 рр. була показана персональна виставка творів В. Касіяна з нагоди його 70-ліття. Виставки засвідчили дальший зріст ідейної і фахової майстерності київських митців, появу нових творчих індивідуальностей. Багато київських художників удостоєні урядових нагород, почесних звань, дипломів. Так, В. Касіян нагороджений орденом Леніна. Йому першому з українських художників надано почесне звання лауреата премії ім. Т. Г. Шевченка; Ф. Ніроду — звання народного художника СРСР; почесного звання лауреата премії ім. Т. Г. Шевченка удостоєні також М. Приймаченко (1965 р.) — майстер народного декоративного розпису, О. Кульчицька (1966 р.) і народні майстри тканин рушників Г. Верес та А. Василащук (1967 р.).

В. І. Касіян — народний художник СРСР.

Найбільше уваги у своїй творчості київські митці приділяли відображенню радянської дійсності та історико-революційних подій. Тематика творів визначалась підготовкою до ювілейних дат: 50-річчя Великого Жовтня і піввікового ювілею встановлення на Україні Радянської влади, 100-річчя з дня смерті і 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, 100-річчя з дня народження І. Франка. Активно готуються художники відзначити 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Так, історико-революційна тематика знайшла своє переконливе відбиття у таких творах, як «Перший комсомольський осередок на селі» В. Чеканюка, «Вручення партквитка» В. Костецького. Серед визначних творів живопису, присвячених В. І. Леніну, картини «Смольний. 1917 рік» С. Гуєцького, «В робочій сім'ї» М. Кривенка, «Розмова з Леніним» В. Хитрикова, «У хвилину відпочинку» І. Тартаковського. В ці твори художники вклали багато душевного тепла, показали органічний зв'язок вождя з народом. Подіям, що передували Великому Жовтню, присвятили свої картини П. Носко («Окопна правда») та О. Лопухов («Арешт Тимчасового уряду»). Романтикою громадянської війни сповнене полотно В. Шаталіна «Долинами, узгір'ями...».

Помітне місце належить творам на теми сучасності. Багатьом з них, як, наприклад, «Донецькі шахтарі» В. Черникова, «Весняне сонечко» Т. Яблонської, «На місці минулих боїв» В. Задорожного, властиві філософська проникливість і глибока людяність у розкритті образу сучасника.

Широке відбиття знаходять образи сучасників і в працях портретного жанру: «Доярка» Ф. Самусєва, «Портрет генерал-лейтенанта А. Фроленкова» С. Григор'єва, «Портрет письменника Ю. Збанацького» В. Костецького та інші.

Серед численних творів пейзажного жанру заслужену популярність завоювали праці Є. Волобуєва — «Ранок», Д. Шавикіна — «Вечір на Дніпрі», М. Глущенка — «Ранок на морі».

Помітно зріс у ці роки інтерес художників до монументального живопису. Київські митці багато працювали над оформленням громадських будов, вокзалів, готелів, шкіл, магазинів тощо. В результаті появились на виставках такі мозаїки, як «Урожай», «Кобзар» С. Кириченка та Н. Клейн, декоративні панно в Палаці піонерів у Києві (художники Ю. Мельничук та А. Рибачук), панно-триптих «Виногра-

 1/4 35 8-266

дарство України» на Виставці передового досвіду в народному господарстві УРСР (художник В. Бондаренко), а також ряд інших праць.

До кращих здобутків українського театрально-декораційного мистецтва цього часу належить оформлення таких опер, як «Арсенал» Г. Майбороди (художник Ф. Нірод), «Енеїда» М. Лисенка (художник Л. Писаренко), вистави «Юність Полі Вихрової» (художник М. Духновський), які засвідчили високий професійний рівень київських майстрів театрального живопису.

Високу оцінку радянського та зарубіжного глядача одержала діяльність київських художників у галузі кіномистецтва. Особливо значний успіх мав фільм «Тіні забутих предків» в оформленні художника Г. Якутовича.

Вагомий вклад у розвиток сучасного українського і всього радянського мистецтва внесли київські художники-графіки. Так, у галузі станкової графіки було створено чимало високохудожніх праць, таких, як «В. І. Ленін і народ» В. Касіяна, «Арсенал повстав» І. Селіванова, «Перед пуском води. Кременчуцька ГЕС» О. Пащенка, «Аркан» Г. Якутовича, «Колгоспне село» Г. Гаркуші та інші.

У графічних серіях та окремих творах, виконаних у найрізноманітніших техніках — лінориту, офорту, літографії, акварелі, малюнка олівцем і тушшю тощо, знайшли відбиття теми боротьби трудящих за владу Рад на Україні, в роки Великої Вітчизняної війни, життя і творчої праці радянських людей.

Багато художньо виразних, змістовних творів, присвячених життю і творчій діяльності Т. Шевченка та І. Франка, київські майстри графічного мистецтва показали на художніх виставках з нагоди 100-річчя з дня смерті (1961 р.) та 150-річчя з дня народження Т. Шевченка (1964 р.), 100-річчя з дня народження І. Франка (1956 р.): триптих «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте» В. Куткіна, «Пам'ятник Т. Г. Шевченку в Києві» В. Литвиненка, ілюстрації до оповідання І. Франка «Ріпник» А. Базилевича та інші.

Талановиті ілюстрації до творів радянських і зарубіжних письменників, класиків світової літератури виконали київські художники. Особливу увагу привертають ілюстрації А. Базилевича до роману Г. Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський», І. Селіванова — до роману А. Головка «Бур'ян», В. Куткіна — до книги О. Гончара «Тронка» та інші.

Широкої популярності набули плакати київських митців Ю. Мохора, О. Терентьєва — «Комунізм — це молодість світу і його будувать молодим», В. Кармазина — «Слава мислям, діям і звершенням торжествуючого соціалізму!», Ф. Глущука — «Роботящим умам, роботящим рукам...»

«Перший комсомольський осередок на селі». Худ. В. Чеканюк.

Про дальший зріст ідейного й художнього рівня творчості київських художників-плакатистів свідчать також тематичні серії плакатів, такі, як «Слава героям громадянської війни» О. Семенка, де показано бойових полководців В. Чапаєва, М. Щорса, Г. Котовського та О. Пархоменка; до 40-річчя ВЛКСМ — Т. Лящука на тему про п'ять орденів героїчного комсомолу, плакати «Мир» Г. Горобієвської.

Київські скульптори створили ряд праць, які засвідчили дальше зростання фахової майстерності, збагачення пластичної мови, розширення кола творчих інтересів митців. Так, цінним здобутком радянської монументальної скульптури стали пам'ятники В. І. Леніну в Харкові (скульптори М. Вронський, О. Олійник), пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Москві (скульптори М. Грицюк, Ю. Синь-

кевич, А. Фуженко), О. Пушкіну в Києві (О. Ковальов), пам'ятник Возз'єднання України з Росією в Переяславі-Хмельницькому (скульптори В. Винайкін, В. Гречаник).

Плакат. Худ. Ю. Мохор, О. Терентьєв. 1959 р.

Високу оцінку радянського і зарубіжного глядача одержали такі скульптурні композиції, як «Після громадянської» Л. Сабанєєвої, «Ланкова» В. Клокова, а також скульптурні портрети: В. І. Леніна (скульптор В. Зноба), Героя Соціалістичної Праці Н. Заглади (Г. Кальченко), композитора Л. Ревуцького (В. Бородай).

Досягнення в галузі художньої промисловості пов'язані передусім з широким використанням київськими митцями народних мотивів і активною участю в роботі київських підприємств художньої промисловості майстрів українського народного мистецтва, зокрема К. Білокур, П. Власенко, М. Приймаченко (декоративний живопис), О. Саєнка (аплікація), Т. Мороз, М. Пономаренко (текстиль), Д. Головка, О. Железняка, З. Охрімович (кераміка) та інші.

Всенародне свято 50-річчя Великого Жовтня і 50-річчя встановлення Української Радянської держави художники Києва зустріли новими творчими досягненнями. На ювілейній художній виставці 1967 року в Києві було показано багато нових, різноманітних за тематикою і манерою виконання творів київських майстрів живопису, графіки і скульптури.

Серед них твори, присвячені В. І. Леніну: картини М. Кривенка — «За ленінським мандатом», В. Хитрикова — «Заповіти Ілліча», скульптура М. Вронського «В. І. Ленін», серія кольорових ліноритів І. Батечка «По ленінських місцях».

Великому Жовтню, боротьбі за владу Рад проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції присвятили свої картини В. Чеканюк («За землю»), М. Чепик («Гвардійці Жовтня»), В. Полтавець (триптих «Олександр Пархоменко»), М. Родін (серія офортів «Велика Жовтнева соціалістична революція»).

Героїчній боротьбі радянського народу проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни присвячені полотна В. Пузиркова «Безсмертя», серія літографій М. Попова «Роки окупації», серія кольорових ліноритів Г. Малакова «Київ у грізний час».

Серед великої кількості творів живопису на теми соціалістичного будівництва привертають увагу полотна «Будівники» В. Одайника та «Перші комунари» Г. Васецького.

Образи борців за владу Рад, народних героїв часів національно-визвольної боротьби українського народу проти польських, турецьких і татарських поневолювачів, образи видатних діячів культури та наших сучасників знайшли відображення в таких творах, як картина «Жовтень» О. Лопухова, лінорит «Герой Перекопу» В. Касіяна, малюнок «Червоноармієць» В. Куткіна, в скульптурних портретах В. Антонова-Овсієнка роботи О. Скоблікова, Я. Гамарника роботи Г. Кальченко, скульптурних композиціях «Батьки й сини» А. Білостоцького, О. Супрун, «Усть-Ілім» В. Клокова, «Ватажки Коліївщини — Гонта і Залізняк» І. Гончара.

Картини рідної природи натхненно відтворили у своїх пейзажах живописці С. Кошовий, П. Сулименко, М. Глущенко, С. Шишко, майстри графічного мистецтва В. Литвиненко, П. Куценко, С. Маркін.

З новими цікавими ілюстраціями та оформленнями виступили майстри книжкової графіки А. Базилевич — автор ілюстрацій до поеми І. Котляревського «Енеїда», Г. Якутович — автор ілюстрацій до збірки оповідань М. Пригари «Козак Голота»,

1/2 35 8-266

А. Пономаренко — автор суперобкладинки до видання творів Г. Хоткевича і дереворитних ілюстрацій до повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків».

Художньо-виразні плакати показали на виставці київські майстри плакатного мистецтва О. Семенко — «Слава Радянській Україні!», О. Ворона — «Дружба», Ю. Рубашов — «Чуєш, Вітчизно, ми перемогли!» та інші.

Ювілейна художня виставка 1967 року переконливо засвідчила високий рівень розвитку образотворчого мистецтва, визначну роль київських художників у піднесенні українського радянського образотворчого мистецтва.

Нині в Києві живе і творить близько половини всіх членів Спілки художників України, яка налічує понад півтори тисячі чоловік. Серед них багато талановитих митців, творчість яких завоювала широке визнання радянського і зарубіжного глядача.

7. КІНО

Відродження художньої кінематографії в Києві у перші післявоєнні роки відбувалося у складних умовах. Треба було відбудувати кіностудію, обладнати її, забезпечити творчими кадрами. У ці роки художнім керівником студії став А. Бучма, який одночасно багато знімався.

Ранні післявоєнні фільми Київської студії «Третій удар» (1948 р.) І. Савченка, «Подвиг розвідника» (1947 р.) Б. Барнета були присвячені темі Великої Вітчизняної війни.

У «Третьому ударі» режисерові вдалося показати грандіозний масштаб битви за визволення Криму, в якій виявилась перевага Радянських Збройних Сил над добірними фашистськими військами.

Герої фільму «Подвиг розвідника» — прості радянські люди, які ведуть боротьбу в глибокому тилу ворога. В обстановці постійної небезпеки розкривається характер радянського розвідника майора Федотова (артист П. Кадочников), його духовна краса. Вчинками радянського патріота керують безмежна любов до Вітчизни і висока комуністична ідейність.

Акторський ансамбль, що включав видатних майстрів кіно і театру А. Бучму, М. Романова, В. Добровольського, Д. Милютенка, В. Халатова та інших, зумовив високий рівень виконання як великих, так і малих ролей.

Найвидатнішим явищем в українському кіномистецтві перших післявоєнних років був художній фільм І. Савченка «Тарас Шевченко» (1951 р.). У яскравих художніх образах фільм відображав суспільні суперечності середини XIX століття, розкривав психологію передових борців за визвольні ідеї, показував долю українців і росіян, зв'язаних спільністю національних і класових інтересів.

Виконавець ролі Тараса Шевченка кіноактор С. Бондарчук створив образ людини непохитного духу, великих пристрастей і високих прагнень. Яскраві й художньо переконливі образи солдата Скобелєва (М. Кузнецов), майора Ускова (Д. Милютенко), маленького киргиза (Л. Файзієв) та інші. Фільм пройнятий ідеями братерської дружби поневолених, але волелюбних народів царської Росії.

Для характеристики персонажів і подій фільму велику роль відігравала виразна, пройнята народними мелодіями музика Б. Лятошинського.

У ці роки на Київській кіностудії працював режисер-мариніст В. Браун, який поставив фільми «В далекому плаванні» за мотивами оповідань К. Станюковича, а також «Голубі дороги» та «У мирні дні», присвячені радянським військовим морякам.

50-і роки посідають важливе місце у розвитку українського кіно. У зв'язку з загальними змінами в суспільно-політичному житті країни після XX—XXII з'їздів КПРС збільшується виробництво картин, формується нове, молоде покоління

кінематографістів. На студію приходять нові сценаристи, режисери, оператори, художники, композитори, зокрема О. Левада, Д. Павличко, В. Івченко, В. Денисенко, Ю. Лисенко та інші. Поступово розвиваються та остаточно оформлюються такі художні напрями, як психологічний, героїко-романтичний та поетичний.

Кадр з фільму «Подвиг розвідника». 1947 р.

У першій половині 50-х років кінематографічна продукція Київської кіностудії досить різноманітна. Тут знімаються, по-перше, фільми-спектаклі: «Мартин Боруля» Г. Юри та О. Швачка, «Діти сонця» М. Красія, «Любов на світанні» О. Швачка тощо. Знімаються фільми-концерти, екранізуються літературні твори, особливо п'єси українських драматургів: «Калиновий гай» О. Корнійчука (режисер Т. Левчук), «Назар Стодоля» Т. Шевченка (режисер В. Івченко), твори М. Горького — «Мальва» (режисер В. Браун) і «Мати» (режисер М. Донський), «Педагогічна поема» А. Макаренка (режисер О. Маслюков, М. Маєвська) та багато інших.

Кінематографісти прагнуть відобразити на екрані сучасну дійсність, створити образ радянської людини. Однією з перших картин на сучасну тематику була «Доля Марини» (режисер В. Івченко). Продовжуючи важливі традиції кіномистецтва 30-х років — створення яскравого людського характеру, картина мала й дещо нове. Це — моральний (а не виробничий) аспект зображуваних подій та характерів. У фільмі протиставлені два образи — працьовитої колгоспниці Марини (артистка К. Литвиненко) та її чоловіка — кар'єриста Терентія (М. Гриценко). Глибина і правдивість конфлікту, поєднання ліризму та гумору, поетичність пейзажів, яскраве акторське виконання (Л. Биков, Н. Копержинська, М. Задніпровський, Б. Андрєєв, Ю. Тимошенко) — все це вигідно відрізняло «Долю Марини» від попередніх картин.

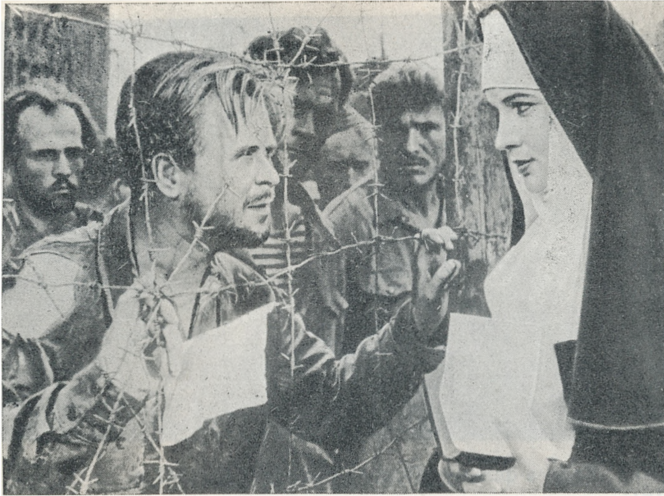
У другій половині 50-х років на Київську кіностудію приходять випускники ВДІКу, учні І. Савченка — О. Алов, В. Наумов, С. Параджанов, з іменами яких пов'язане створення цікавих кінострічок.

Картини О. Алова і В. Наумова, присвячені революційним подіям на Україні, становленню Радянської влади у перші післяжовтневі роки, гостро драматичні, експресивні, романтичні. У фільмах «Тривожна молодість» (1955 р.) за сценарієм В. Бєляєва і М. Блеймана та «Павло Корчагін» (1956 р.) за сценарієм К. Ісаєва вони продовжують героїко-романтичні традиції українського радянського кіномистецтва.

Напередодні 40-річчя Жовтневої соціалістичної революції київські митці створили ряд картин, присвячених подіям революційних років. Серед них кіноповісті «Круті сходи» С. Навроцького (1957 р.), «Правда» І. Шмарука, В. Добровольського за сценарієм О. Корнійчука (тут вперше в українському кіно створено образ В. І. Леніна у виконанні Г. Юченкова), «Народжені бурею» Я. Базеляна і А. Войтецького та інші. У 1959—1960 рр. вийшли нові епіко-героїчні твори: кіноповість «Киянка» Т. Левчука та кінодума «Кров людська — не водиця» М. Макаренка за романом М. Стельмаха. Кращі твори історико-революційної теми цього періоду позначені поглибленням трактовки образу людини, створенням яскравого героїчного образу українського народу.

Традиції героїко-романтичного мистецтва, традиції Довженка, Кавалерідзе, Савченка особливо яскраво виявились у творчості режисерів-романтиків, зокрема В. Івченка в таких його картинах, як «Іванна» і «Надзвичайна подія».

У фільмі «Іванна» (1959 р.) відтворено гострий конфлікт двох світів, світорозумінь, втілений в образах митрополита Шептицького (Д. Степовий) і юної, чистої душею української дівчини Іванни (Інна Бурдученко). Фільм цей яскраво націо-

Кадр з фільму «Іванна». 1959 р.

нальний, самобутній, присвячений корінним інтересам народу, який самовіддано боровся проти фашистської навали і одночасно проти уніатської церкви. На Всесоюзному кінофестивалі 1960 року в Мінську фільм одержав II премію.

У кіноповісті «Надзвичайна подія» (за сценарієм В. Калініна, Д. Кузнецова, Г. Колтунова) показано героїзм радянських людей у боротьбі з чанкайшістськими загарбниками. Основою сюжету став реальний факт — захоплення чанкайшістами радянського танкера «Туапсе». Конфлікт картини складний і гострий. Триває довга і напружена боротьба екіпажу за повернення додому. На долю кожного випали складні і важкі випробування. І більшість членів екіпажу з честю витримали цей іспит. Картина удостоєна диплома II ступеня на другому Всесоюзному кінофестивалі у Києві (1959 р.).

Серед фільмів 50-х років про Велику Вітчизняну війну на Київській кіностудії було створено багато стрічок, але тільки після «Іванни» процес осмислення теми війни виступає в іншому, більш глибокому аспекті, а героїко-романтична традиція збагачується новими рисами сучасного кінематографа: документальною достовірністю, психологізмом, лаконізмом. Яскравим прикладом цього був фільм «Три доби після безсмертя» (1963 р.) режисера В. Довганя за сценарієм К. Кудієвського, одного з учасників оборони Севастополя. У фільмі відтворені драматичні події виходу групи захисників міста з оточення. В ньому показаний колективний портрет радянських людей, але кожний з них окреслений сугубо індивідуально. Цей принцип характерний також для героїчної драми «Два роки над прірвою» (1966 р.) Т. Левчука. Фільм присвячений драматичним подіям боротьби київського підпілля з фашистами. Двобій Івана Кудрі (А. Барчук) з гітлерівцем Міллером (М. Гриценко) — це поєдинок двох світоглядів, двох принципів, які характеризують різні суспільні явища. І морально перемагає той, за ким світлі ідеали людства. Перемагає Іван Кудря, хоч його чекає смерть. Фільм побудований на документальному матеріалі. На зональному кінофестивалі 1967 року в Тбілісі фільм одержав диплом II ступеня.

Подіям Великої Вітчизняної війни присвячені також психологічна повість «Перевірено — мін немає» Ю. Лисенка, З. Велемировича (спільно з «Ловченфільм», Югославія, 1965 р.), пригодницька стрічка «Їх знали тільки в обличчя» (1966 р.) А. Тимонішина, поетична фреска «Хто повернеться — долюбить» (1967 р.) Л. Осики та інші.

У 60-і роки поглиблюється також трактовка сучасних проблем, вирішення образу героя-сучасника. Кіномистецтво все в більшій мірі стає аналітичним. Цей процес пов'язаний з творчістю, насамперед, Ю. Лисенка, який після епіко-романтичних картин «Гроза над полями» і «Таврія» створює тонкі психологічні фільми «Літак відлітає о 9-й» (1960 р.) і «Ми, двоє чоловіків» (1963 р.).

Серед картин про сучасність привертають увагу гостротою конфліктів такі різні за своєю стилістикою фільми, як «Хочу вірити» (1964 р.) і «Всюди є небо» (1966 р.) М. Мащенка, «А тепер суди» (1966 р.) В. Довганя, «Берег надії» (1967 р.) М. Вінграновського, «Циган» (1967 р.) Є. Матвєєва. Всі вони проблемні, деякі з них аналітичні, їх ідейно-художні якості залишили далеко позаду невиразні або помпезні стрічки, які робилися кілька років тому.

У 1964 році створено цікаву картину «Тіні забутих предків» за однойменною

повістю М. Коцюбинського (режисер С. Параджанов, оператор Ю. Ільєнко, художники Г. Якутович і М. Раковський, композитор М. Скорик). На Всесоюзному кінофестивалі 1966 року в Києві фільм буд нагороджений.

Важливу роль у розвитку українського кіно відіграла широкоформатна картина «Сон» (1964 р.) режисера В. Денисенка за сценарієм, написаним спільно з Д. Павличком (оператор М. Чорний, композитор О. Білаш, 1964 р.), присвячена показові формування світогляду поета-революціонера Т. Г. Шевченка. Творці картини «Сон» по-новому підійшли до вирішення образу історичного героя. Це фільм-роздум про роль і відповідальність митця перед своїм народом, в якому по-новому трактується проблема особистої свободи людини в суспільстві. Герой — молодий Шевченко (І. Миколайчук) — конфліктує не тільки з царизмом, він знаходиться у трагічному конфлікті із своїм кріпосним оточенням (сцени в людській). І саме це допомагає йому зрозуміти, що особиста свобода в суспільстві, де в неволі знаходиться твій народ, — фікція, сон, а не дійсність.

Традиція, що стверджується фільмом «Сон», надзвичайно важлива для сучасного українського кіно, для рішення проблеми зображення героя, який не тільки діє, а й широко мислить. Вона розвивається в історико-революційних фільмах, що створені після «Сну». Серед них «Гадюка» за повістю О. Толстого (1965 р.) і «Десятий крок» (1967 р.) В. Івченка, «Загибель ескадри» В. Довганя за сценарієм О. Корнійчука (1965 р.) і, особливо, «Бур'ян» молодого режисера А. Буковського за романом А. Головка (1966 р.).

Однак постановники розуміли, що для мистецтва 60-х років важливим є показ внутрішнього світу героїв. На екрані з'являються цікаві, близькі нам образи комісара Оксани в «Загибелі ескадри» (С. Коркошко), червоноармійця Ольги Зотової в «Гадюці» (Н. Мишкова), сільського комуніста Давида Мотузки (І. Миколайчук) в «Бур'яні». Всім їм притаманне почуття особистої відповідальності за долю революції, долю народу. Вони віддають все боротьбі за світлі ленінські ідеї, за торжество правди і справедливості на землі.

Режисер В. І. Івченко нагороджений у 1967 році Шевченківською премією за створення кінокартини «Гадюка», а артистка Н. Мишкова на Всесоюзному кінофестивалі 1966 року в Києві одержала Почесний диплом за виконання ролі Ольги Зотової.

За останні роки київські кіномитці створили кілька цікавих стрічок для дітей та юнацтва, зокрема пригодницькі «Юнга із шхуни „Колумб"» і «Акваланги на дні», романтичну «Казка про Хлопчиша-Кибальчиша» режисера Є. Шерстобітова, «Серед добрих людей» Є. Брюнчугіна і А. Буковського.

Київська кіностудія випустила також кілька комедійних стрічок. Популярні серед глядачів були такі кінокомедії, як «Літа молодії» О. Мішуріна, «Катя-Катюша» Г. Ліпшиця, «Їхали ми, їхали» Ю. Тимошенка і Ю. Березіна, «За двома зайцями», «Ключі від неба» В. Іванова.

У 50-х роках було створено кілька історико-біографічних фільмів, зокрема «Іван Франко», «Григорій Сковорода», «Олекса Довбуш», «Вогнище безсмертя», які при всіх своїх пізнавально-позитивних рисах багато в чому ілюстративні.

Серед різноманітних жанрів знаходимо також музичні кінотвори: фільми-опери («Наймичка»), фільми-балети («Лілея»), фільми-концерти («Таланти і поклонники») та інші.

Кадр з фільму «Їх знали тільки в обличчя». 1966 р.

Інтенсивно розвивається в Києві документальна та науково-популярна кінематографія. Щорічно кияни створюють близько сотні науково-популярних фільмів і понад 100 кіножурналів та короткометражних документальних стрічок. Хронікально-документальні картини стали літописом життя Радянської України. У післявоєнні роки вони зафіксували відбудову республіки у фільмах «Україна відроджується» Г. Тасіна, «Відбудова Донбасу» М. Білінського, «Дніпрогес» О. Подгорецької. У 50-і роки документалісти розповіли про славні діла радянських трудівників, зафіксували життя різних міст і сіл республіки в картинах: «Місто безсмертної слави» М. Слуцького, В. Небери, «У місті Львові» І. Гольдштейна, «Місто металургів» Л. Френкеля, «Київ — місто-герой» Р. Фощенка, «Живи, Україно!» та «Україна, 1960» М. Юдіна і в багатьох інших.

У 60-і роки документальна кінематографія відходить від оглядовості, стаючи більш аналітичною, ліричною, навіть поетичною. Вона знаходить поезію в образах людей, в суворості та героїчності їх праці. До таких стрічок належать, зокрема, «Кораблі не вмирають» М. Юдіна, «Син солдата» Р. Нахмановича, «193 дні» і «Керманичі» І. Грабовського, «Соната про художника» В. Шкуріна, «Василь Порик» А. Слісаренка, «Люди над хмарами» А. Фернандеса.

У науково-популярній кінематографії знаходять своє відображення важливі проблеми сучасної науки (атомної фізики, електроніки, біології, кібернетики, медицини, автоматики), питання суспільних наук, мистецтва. Широку популярність і визнання здобули такі картини, як «Вони бачать знову» (1947 р.), «По слідах невидимих ворогів» (1955 р.) і «Портрет хірурга» (1964 р.) М. Грачова, «Атом допомагає нам» (1958 р.), «На межі життя» (1965 р.) П. Зінов'єва; «Таємниця алмаза» (1965 р.) К. Лундишева, «Наша Україна» (1967 р.) Л. Удовенка, «Гімнаст» (1966 р.) Т. Золоєва, «Нашому тренеру» (1965 р.) Ф. Соболєва, «Сьогодні з Павлом Вірським» (1966 р.) В. Хмельницького, «Ульянови в Києві» (1964 р.), «Наш Рильський» (1966 р.) Л. Островської, «Амвросій Бучма» (1960 р.), «Слово про Ігоря Савченка» (1965 р.) Г. Крикуна, «Олександр Довженко» (1964 р.) і «Брат Леніна» (1967 р.) Є. Григорович та багато інших.

30 науково-популярних фільмів киян здобули понад 40 нагород — призів на Всесоюзних і Міжнародних кінофестивалях, Ломоносівських премій і спеціальних дипломів різних установ та організацій.

У Києві розвивається ще одна галузь кінематографічного мистецтва — українська мультиплікація, яка має великий успіх у дитячого та дорослого глядача. У 1960 році вийшов перший у післявоєнні роки мультфільм «Пригоди Перця» ветерана цієї галузі кіно на Україні І. Лазарчука. З того часу створено вже багато мультиплікаційних картин, зокрема «Веснянка» (1961 р.), «Микита Кожум'яка» (1965 р.), «Маруся Богуславка» (1966 р.) Н. Василенко; «Зелена кнопка» (1965 р.), «Злосний розтрощувач яєць» (1966 р.) І. Гурвич, «Ведмедик і той, що в річці живе» (1966 р.) А. Грачової (фільм одержав Гран-прі «Золотий башмачок» на Міжнародному кінофестивалі дитячих фільмів 1967 року в м. Готвальдові, Чехословаччина) та інші.

Крім цих студій, у Києві працюють також «Телефільм» (з 1966 р.) і студія сувенірних кінокартин.

Інтенсивному розвитку кінематографічного життя в Києві сприяють діяльність Спілки кінематографістів України, творча робота кінофакультету при Київському інституті театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого, а також розробка історичних і теоретичних проблем у відділі кінознавства

Кінотеатр «Київ». 1967 р.

Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР ім. М. Т. Рильського.

За останні 10 років у Києві видано велику кількість історико-теоретичної, мемуарної, популярної літератури з питань кіномистецтва. Виходять журнал «Новини кіноекрана» і газета «На екранах Києва», питання кіно висвітлюються також у журналі «Мистецтво». Велику роботу для популяризації кіномистецтва провадить Київське бюро кінопропаганди.

Кінематографічне життя Києва багате й різноманітне. Кожного дня загоряються екрани 65 державних кінотеатрів. Провадяться Всесоюзні кінофестивалі, дні братніх культур, тижні зарубіжних фільмів, наукові конференції, симпозіуми з питань кіно.

Творчу працю кінематографістів Києва високо оцінив уряд Радянської України. Напередодні 50-річчя Великого Жовтня Київська кіностудія науково-популярних фільмів нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, а кіностудія ім. О. Довженка одержала на вічне зберігання пам'ятний Червоний прапор ЦК КПУ, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради.

Українська кінематографія, пройнята ідеями інтернаціоналізму, завжди розвивалася у творчій співдружності з кінематографією всіх братніх республік, особливо з кінематографією великого російського народу.

8. АРХІТЕКТУРА

Більш як 2 роки тривала фашистська окупація Києва, яка завдала місту величезної шкоди. Гітлерівці майже цілком зруйнували Хрещатик і прилеглі вулиці — Карла Маркса, Енгельса, Свердлова, Жовтневої революції, площу Калініна. Всього спалено і зруйновано в місті 1742 житлові будинки і 940 будинків державних і громадських установ. Загарбники знищили понад 1000 підприємств, спалили головний корпус університету, висадили в повітря видатний пам'ятник українського зодчества — Успенський собор Києво-Печерської лаври.

Відбудові підприємств, житлового фонду та реставрації значних пам'ятників архітектури столиці Української РСР допомагали всі народи Радянського Союзу. З усіх кінців країни прибували сюди архітектори, інженери та будівельники. Безперервним потоком приходили в Київ ешелони з матеріалами та найновішим технічним устаткуванням. Відбудова Києва набрала широкого розмаху. Ще йшла війна, а уряд Радянської України вже оголосив всесоюзний конкурс на складання проекту забудови Хрещатика. В ньому взяли участь архітектори Києва, Москви, Ленінграда і Харкова. На підставі кращих пропозицій, виявлених під час конкурсу, остаточний варіант забудови Хрещатика виконав колектив «Київпроекту» за участю архітекторів О. В. Власова, А. В. Добровольського, В. Д. Єлізарова, О. І. Заварова, О. І. Малиновського та Б. І. Приймака.

У проектах всіх творчих колективів, що брали участь у конкурсі, Хрещатику відводилась основна роль: він повинен перетворитись на всенародний форум, виконувати функції центральної міської площі, де відбуваються мітинги і демонстрації, а також масові гуляння у дні загальнонародних свят.

Виходячи з цього, під час реконструкції Хрещатика за рахунок зруйнованих будівель його ширину збільшили у 2 рази, порівняно з довоєнним часом. Крім того, вздовж вулиці на природній терасі було прокладено широкий бульвар, що створив зелену смугу перед жилими будинками. В затінку дерев поставлені лави для відпочинку.

Архітектурне обличчя Хрещатика утворюють багатоповерхові житлові і громадські споруди. Перші поверхи їх облицьовані червоним гранітом, а стіни верхніх поверхів одягнені світлою керамікою, що надає спорудам легкості й урочистості.

У 1949 році був затверджений урядом генеральний план відбудови Києва, який передбачає значну реконструкцію місцевих площ, розширення зони зелених насаджень та поліпшення санітарно-гігієнічних умов життя населення.

Характерною рисою забудови Києва після війни є гармонійний розвиток архітектури, благоустрою і озеленення міста. Як тільки закінчилась Велика Вітчизняна війна, силами населення було розбито і засаджено гідропарк на Трухановому острові, озеленено схили Дніпра, прокладено паркову дорогу від стадіону «Динамо» до Аскольдової могили, збудовано за проектом архітекторів О. В. Власова, О. І. Заварова та М. А. Пінчука Зелений театр на 4100 місць, для якого використано стару кріпосну підпірну стіну, що надає амфітеатру особливого, романтичного вигляду. Одночасно з відбудовою міста проводилась відбудова і реставрація пам'ятників архітектури і культури, пошкоджених фашистами в роки окупації. Зокрема, було відновлено ансамбль Києво-Печерської лаври, собор і трапезну Видубицького монастиря, колишній царський палац та інші видатні споруди.

Довоєнний Київ був значно менший сучасного. Весь його житловий фонд становив 6660 тис. кв. метрів. За 20 післявоєнних років введено в дію 10917,4 тис. кв. метрів. А коли врахувати, що фашисти під час окупації зруйнували 40 проц. житла міста, то виходить, що за 20 років, які минули після переможного завершення Великої Вітчизняної війни, зведено майже два з половиною довоєнних міста.

Понад 50 проц. нового житлового будівництва в Києві розміщено великими масивами на вільних територіях. Якщо в 1956 році будувався лише один житловий масив — Першотравневий, то в 1965 році їх було вже 14. Для більшої компактності житлові масиви все більше забудовуються будинками підвищеної поверхності, що вносить нові риси в архітектуру міста.

Одним з найбільш перспективних районів щодо розвитку житлового будівництва є Дарниця, де розміщена чверть всієї промисловості Києва. Цей район має хороші грунтові та санітарно-гігієнічні умови (поблизу великий лісовий масив і річка). Саме тут збудовано кілька великих житлових масивів. На території між поселенням Воскресенської слобідки і хутором Куликовим виник великий Воскресенський масив. Перша черга будівництва становить 212 тис. кв. метрів житлової площі. Далі намічена реконструкція прилеглих до масиву поселень, які забудовані переважно одноповерховими будинками.

Біля Русанівської затоки на лівому березі Дніпра споруджено Русанівський житловий масив. За допомогою механізмів за кілька місяців тут був намитий шар пісчаного грунту, що захистив цей район від дніпровської весняної повені.

Близькість Дніпра з його островами і пляжами, чудові природні умови, зручні житла, хороший зв'язок міським транспортом з центром міста перетворили Русанівку на один з кращих житлових районів Києва.

Обсяг житлового будівництва на територіях масивів характеризується такими показниками: Першотравневий, Дарницький, Русанівський та масив на північ від Броварського шосе мають 1345 тис. кв. метрів (понад 300 тис. кв. метрів кожен), Відрадний, найбільший у Києві,— 720 тис. кв. метрів. Великі також масиви Воскресенський (250 тис. кв. метрів), Новобіличі (200 тис. кв. метрів), Нивки (144 тис. кв. метрів) та інші[1].

До початку житлового будівництва на цих масивах були виконані першочергові роботи по спорудженню магістральних мереж, джерел теплопостачання, лі-

Зруйнована гітлерівцями Успенська церква в лаврі. 1943 р.

[1] О. І. Заваров. Актуальні питання планіровки і забудови Києва. Журн. «Вісник Академії будівництва і архітектури УРСР», 1962, № 4, стор. 10.

ній міського транспорту тощо. При забудові нових великих масивів застосовуються сучасні прогресивні методи планування мікрорайонів та їх озеленення. Запроваджується також нова система організації обслуговування жителів.

Бульвар Лесі Українки. 1967 р.

Одночасно з освоєнням нових територій і спорудженням великих житлових масивів розгорнулись роботи по реконструкції старих кварталів міста з метою більш ефективно використати території забудованої частини і змінити застарілий малоповерховий житловий фонд новими багатоповерховими будинками. За післявоєнні роки було реконструйовано центр міста — Хрещатик і деякі прилеглі до нього квартали, а також ділянку бульвару Шевченка від площі Перемоги до шляхопроводу.

Поступово змінюють свій вигляд вулиці Червоноармійська, Урицького, Фрунзе, проспекти 40-річчя Жовтня і Брест-Литовський, бульвар Шевченка та інші. Тут зводяться будинки в 9 і 16 поверхів.

Збудовані нові магістралі — бульвар Дружби народів, вулиця Кіквідзе, бульвар Лесі Українки, де на місці старих дерев'яних будівель зведено благоустроєні багатоповерхові будинки. Невеликі підприємства місцевої промисловості, які були розміщені тут, перенесено на нові площі. Але, незважаючи на розгорнуте житлове будівництво, густота заселення Києва ще велика — в 1964 році на одного мешканця припадало 8,2 кв. метра житлової площі.

Споруджено також 3 шляхопроводи, 4 пішохідні переходи, міст через дніпровську гавань на Рибальський півострів. Для поліпшення постачання населення Києва водою побудовано Деснянський водопровід потужністю 200 тис. кубометрів води на добу. Після введення в дію нового водопроводу середнє добове споживання води на душу населення збільшилось з 192 літрів (у 1958 році) до 310 літрів (у 1964 році).

Для забезпечення високих обсягів і темпів будівництва, намічених генеральним планом, велика увага приділялася розвитку будівельної індустрії. В Києві, в районі Телички, виріс ряд заводів, що постачають будівельні деталі і конструкції. Будівництво в наш час принципово відрізняється від того, що було в передвоєнний період. Велика потужність домобудівних комбінатів дозволяє широко розгорнути потокове спорудження житлових будівель, завдяки чому процес їх зведення перетворився на монтаж з готових елементів. У 1962 році 52 проц. загальної житлової площі, зданої в експлуатацію, було споруджено з великих панелей.

Поряд з житловим будівництвом широко розгорнулось будівництво освітніх та культурно-побутових закладів. За роки семирічки у місті споруджено 76 загальноосвітніх шкіл, дитячі заклади на 36 460 місць, лікарні на 2785 ліжок, кілька кінотеатрів[1].

Основним напрямом житлового будівництва в роки нової п'ятирічки, крім реконструкції магістралей міста, лишається забудова масивів. Мало хто з киян знав невеличке село Березняки, розташоване поблизу мальовничого озера Тельбін.

---

[1] Київ у цифрах, стор. 64.

Тепер це місце широко відоме жителям Києва. Тут будується один з кращих житлових масивів. На намитій земснарядами території, що становитиме 400 тис. кв. метрів, виростають багатоповерхові будинки на 52 тис. мешканців. Буде створено 4 мікрорайони з торговельними центрами і підприємствами побутового обслуговування. Мікрорайони в свою чергу підрозділятимуться на групи житлових будинків з населенням 3,5 тис. чоловік у кожній. У центральній частині масиву на березі озера Тельбін запроектовані великі магазини, широкоекраний кінотеатр, клуб.

Один з найбільших житлових масивів — Микільська Борщагівка. По кількості житлової площі (890 тис. кв. метрів) цей масив дорівнюватиме середньому за розмірами місту. В центральній частині його передбачаються громадсько-адміністративний центр і парк, які будуть оточені мікрорайонами з їх культурно-побутовими установами.

Микільська Борщагівка зв'язана з містом двома основними магістралями — Борщагівською вулицею і зовнішньою напівкільцевою швидкісною магістраллю.

В розвитку Києва значна роль відводиться його приміській зоні, що бере на себе дедалі більшу частину загальноміських функцій. Ряд районних центрів і населених пунктів Київщини мають тісні економічні, трудові і культурні зв'язки з Києвом. До того ж вони сполучені з містом електрифікованою залізницею, магістральними автомобільними шляхами, автобусним і річковим транспортом. На базі цих райцентрів і малих міст Діпроміст УРСР намітив створити поблизу Києва кілька міст-супутників.

Стотисячний колектив будівельників Києва з ентузіазмом працює над виконанням величної програми спорудження житлових будинків, культурно-освітніх та комунально-побутових закладів. В місті виросли майстри будівельного виробництва. Широко відомі імена Героїв Соціалістичної Праці — бригадира комплексної бригади тресту Київміськбуд № 5 П. О. Степанчука, бригадирів-монтажників Г. І. Донця, В. І. Ягоди, а також заслужених будівельників республіки Г. М. Сірої, Г. М. Волокушина, О. С. Коханця, О. М. Мартиченко, П. А. Рахуби і багатьох інших передовиків.

За успіхи, досягнуті в житловому і культурно-побутовому будівництві в столиці України, багатотисячний колектив Головкиївміськбуду нагороджений в 1966 році орденом Леніна.

Велика увага при будівництві нових житлових масивів і реконструкції старих районів приділяється озелененню міста. У Києві на кожного жителя припадає 18 кв. метрів насаджень загального користування в забудованій частині і 350 кв. метрів лісопаркових насаджень в межах міської смуги. Територія Києва дорівнює 77 тис. га, близько 60 проц. цієї території займають зелені насадження. Київ — один із самих озеленених міст у світі.

Кращий зелений масив, безперечно,— придніпровські парки. Сюди входять: Центральний парк культури і відпочинку, що об'єднує Володимирську гірку, Піонерський, Першотравневий і Радянський парки, Аскольдова могила і зелені схили Дніпра. В 1959 році закінчені роботи по будівництву меморіального парку Вічної Слави, який разом з республіканським ботанічним садом також входять у систему придніпровських парків. На Трухановому острові знаходиться Дніпровський гідропарк, який зв'язаний з містом пішохідним мостом.

Крім загальноміських парків по берегах і на островах Дніпра, створено районні парки культури і відпочинку: в Московському районі — ім. М. Рильського, в Жовтневому — ім. Ленінського комсомолу, в Подільському — ім. Фрунзе. Розгорнулось будівництво парків і в інших районах. Громадські сади жилих районів, районні і міські парки, сквери, бульвари, зелені масиви лісопарків органічно входять у розгалужену систему місць відпочинку населення.

Ширина зеленого пояса Києва досягає кількох десятків кілометрів. Приміські ліси оточують місто майже замкненим колом. Найбільші з них Голосіївський, Пущоводицький, Берковецький, Святошинський, Котовський, Боярський, Дарницький,

Палац піонерів і школярів. 1965 р.

Броварський та Ірпінський. До зеленого пояса входять також пойми Дніпра і Десни, на яких створюються лугопарки: Наталка-Оболонь, Чорторий, Покал і Жуків Острів.

Зростання території і чисельності населення вимагало дальшого розвитку і організації міського транспорту. Збільшилась протяжність тролейбусних і трамвайних ліній. Зокрема, побудовано трамвайні лінії до житлового масиву Відрадне, по Староводницькій вулиці, продовжена лінія в Дарниці до хутора Червоного. Введено нові тролейбусні лінії: Кабельний завод — площа Космонавтів, площа Калініна — вул. Щусєва, площа Толстого — заповідник «Лавра». Трамвайний парк за 7 років збільшився на 142 вагони, тролейбусний — на 319 машин. У 1965 році трамваями і тролейбусами було перевезено понад 500 млн. пасажирів. Автобусами — 198,7 млн. пасажирів.

Головні транспортні магістралі Києва мають 3 кільцеві і 7 радіальних напрямків. Магістралі радіальних напрямків продовжують зовнішні автомобільні шляхи, що підходять до Києва з усіх боків. Магістралі кільцевих напрямків побудовані з метою розвантажити центр міста від зовнішніх транзитних і автомобільних потоків. Але дальший розвиток наземного транспорту в місті виявився неможливим у зв'язку з недостатньою пропускною спроможністю площ (Поштової, Ленінського комсомолу, Автовокзальної) і ряду вузлів перетину Хрещатика з вулицями, що йдуть перпендикулярно до нього, а також Червоноармійської вулиці. Київ розташований, як відомо, на горбах, що дуже утруднює зв'язок між деякими районами. Виявилося, наприклад, неможливим пересікти Хрещатик трамвайною або тролейбусною лінією. В 1944 році, коли був оголошений конкурс на складання проектів нових будівель на центральній магістралі столиці, деякі архітектори пропонували перекинути через Хрещатик величезний міст, щоб установити прямий зв'язок між Софійською площею і Печерськом.

У зв'язку з забудовою нових житлових масивів в умовах швидкого зростання населення постало питання про будівництво найбільш надійного і швидкохідного транспорту — метрополітену. В дореволюційному Києві про це не могли і мріяти. Кажуть, що в 1913 році один з членів Київської думи, ознайомившись у Парижі з метрополітеном, впевнено заявив: «Річ для Києва неможлива... Хіба що, через віки»[1]. Але соціалістична дійсність випередила віки.

В 1944 році, коли ще на фронтах Великої Вітчизняної війни гриміли гармати, уряд Радянського Союзу ухвалив розпочати підготовчі роботи для спорудження

[1] Газ. «Радянська Україна», 14 серпня 1960 р.

в Києві підземної залізниці. На початку 1945 року було створено Управління «Київметро», яке почало геологорозвідувальні роботи, необхідні для проектування.

В січні 1949 року XVI з'їзд КП(б)У в резолюції відзначив, що найважливішими завданнями партійних і радянських організацій України поряд з відбудовою міст, промислових і районних центрів України, забудовою головної магістралі Києва — Хрещатика, є також розгортання будівництва київського метро. Влітку цього ж року на березі Дніпра, на Хрещатику, у Ботанічному саду і на привокзальній площі з'явились будівельні майданчики метро.

Проект першої лінії метрополітену врахував особливості таких районів Києва, як Жовтневий, Дарницький і Печерський, де найбільш широко велось промислове і житлове будівництво. Напрямок генеральної траси метро визначився потребами розвитку міста, до якого тепер був приєднаний і район Дарниці, що розташований на лівому березі Дніпра[1].

Понад 400 підприємств України та інших союзних республік допомагали споруджувати метро. Вагони будувались у Москві на Митищенському заводі, ескалатори — в Ленінграді і Москві, трансформатори в Запоріжжі, Свердловську та Єревані, мармур видобували в Закарпатті й на Уралі, люмінесцентне освітлення робили в Ризі. Московські і ленінградські метробудівці передавали свій досвід, який допоміг київським робітникам і спеціалістам освоїти підземні роботи і дати зразки високої продуктивності праці, зразки сміливого розв'язання багатьох технічних завдань[2]. Зокрема, завдяки застосуванню збірного залізобетону замість чавунних тюбінгів, не тільки була виключена трудомістка операція — болтове з'єднання, а й зекономлено на кожному метрі перегінного тунелю 5 тонн металу.

За самовіддану працю 300 кращих будівельників Київського метрополітену були нагороджені орденами і медалями. З кращі метробудівці — Д. К. Масько, І. М. Міщенко та С. М. Харченко — удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці, а весь колектив «Київметробуду» нагороджений орденом Леніна[3].

Будівництво метро в Києві провадиться у три черги. Траса першої дільниці першої черги, що зв'язала найважливіші пункти Києва від залізничного вокзалу до Печерська на березі Дніпра, була урочисто відкрита 6 листопада 1960 року. Напередодні 46-роковин Великого Жовтня і 20-річчя визволення Києва від німецько-фашистських загарбників введено в дію другу дільницю метрополітену, траса якого пролягла від вокзалу до заводу «Більшовик».

Кожна станція, кожен вестибюль має своє архітектурне рішення. Так, наземний вестибюль станції «Вокзал» вмонтовано в будівлю приміського залізничного вокзалу. Станція «Університет» побудована на місці входу в Ботанічний сад ім. академіка О. В. Фоміна. Світла споруда наземного вестибюля станції облицьована зовні інкерманським каменем, а всередині світлим мармуром. Станція «Хрещатик», де в майбутньому перетинатимуться лінії метро другої і третьої черги, вкомплектована в будинок ресторану, що знаходиться на Хрещатику навпроти вулиці Свердлова. Вона має і другий похилий хід, який виводить пасажирів до Жовтневого палацу культури. Тема оформлення станції «Арсенальна» — боротьба робітників-арсенальців за владу Рад. Наземний павільйон станції знаходиться на площі біля пам'ятника арсенальцям. Станція «Дніпро» розташована на

Річковий вокзал. 1965 р.

[1] Журн. «Наука і життя», 1960, № 11, стор. 19.

[2] Газ. «Радянська Україна», 5 листопада 1960 р.

[3] Київський метрополітен. К., 1962, стор. 3, 29—30.

правому березі Дніпра. З посадочної платформи відкривається чудовий дніпровський краєвид. Тема оформлення станції — праця, мир, спорт. Наземна станція «Політехнічний інститут» облицьована керамічною плиткою. Стіни підземних залів опоряджено світло-рожевим мармуром, а пілони прикрашають витончені респіри. Архітектурне оформлення станції «Завод „Більшовик"» виконано з кольорової кераміки. Фасадна частина має круглу форму. Вдале поєднання різних барв справляє враження художньо виконаних килимів. Метробудівці разом з мостовиками спорудили міст через Дніпро, по якому від станції «Дніпро» голубий експрес біжить на лівий берег Дніпра, де споруджені 4 станції: «Гідропарк», «Лівобережна», «Дарниця» і «Комсомольська». А від станції «Завод „Більшовик"» траса метро піде в бік Святошина.

Введення в дію першої черги метрополітену значно поліпшило транспортний зв'язок між віддаленими районами міста. Якщо в 1961 році послугами метро скористалося близько 30 млн. пасажирів, то в 1965 році — 60,4 млн. чоловік.

У розвитку архітектури Києва післявоєнного періоду є певні етапи, які відбивають загальні тенденції розвитку міста і пошуки нового архітектурного стилю в країні.

У забудові Києва 1945—1955 рр. характерне намагання всіляко збагатити зовнішній вигляд споруди, надати їй помпезного вигляду за допомогою великої кількості прикрас (башт, колон, арок, карнизів). Стіни облицьовували дорогою декоративною керамікою і гранітом. Так, зокрема, оформлені будинок консерваторії на площі Калініна, житлові будинки на Хрещатику, Виставка передового досвіду в народному господарстві УРСР, цирк, Інститут народного господарства УРСР на Брест-Литовському шосе та багато інших. Житлові будинки розміщувались переважно в центральних районах на окремих вільних ділянках або на місці знесених старих будівель.

Центральний Комітет КПРС і Рада Міністрів Союзу РСР у 1955 році прийняли постанову «Про усунення надмірностей в проектуванні і будівництві», в якій викрито недоліки і помилки в справі будівництва. Партія і уряд спрямували зусилля архітекторів та будівельників на створення зручного і дешевого житла для трудящих. Вирішенню цієї проблеми сприяв розвиток будівельної індустрії, яка давала можливість широко розгорнути фронт робіт. А це порушувало традиційні принципи проектування окремих будівель. Архітектор мусив тепер орієнтуватися на впровадження в життя типових проектів і прогресивних конструкцій, на створення цілих житлових районів з комплексом культурно-побутових закладів.

Новий напрям в архітектурі, широке використання залізобетону, легких конструкцій та великих засклених площин внесло свіжість і почуття сучасності в архітектуру Києва.

До перехідного типу архітектури слід віднести 16-поверховий готель «Москва» (1954—1961), споруджений у центральній частині міста за проектом архітекторів А. В. Добровольського, А. Я. Косенка, А. М. Мілецького, Б. І. Приймака та В. А. Сазанського. Будівля, поставлена на високому горбі, стала домінуючою серед інших будов площі Калініна. Центральна частина має 16 поверхів, бокові — 12 поверхів. Стіни облицьовані світлою керамічною плиткою. На 16-му поверсі розмістилось кафе і видова площадка.

Значною і виразною спорудою є 12-поверховий готель «Дніпро» на площі Ленінського комсомолу, збу-

Школа № 80 на бульварі Дружби народів. 1956 р.

дований за проектом В. Д. Єлізарова, Н. Б. Чмутіної та Я. Л. Красного. Центральна частина готелю, поставлена по лінії зрізаного кута, звернута на площу і відкриває ансамбль Хрещатика. Бокові частини зв'язують композицію готелю з сусідніми будинками. Для оформлення інтер'єрів широко застосовані скло, дзеркальні вітрини, художня кераміка, слоїстий пластик. Будова майже повністю змонтована із збірних індустріальних конструкцій.

Рис нової архітектури Хрещатику надав ресторан «Метро» з укомпонованим наземним вестибюлем метрополітену. Прості і засклені площини стін і глибока лоджія на верхньому поверсі, що розрахована на гру світлотіні, вносять своєрідний оригінальний елемент у попередню забудову, що оточує ресторан «Метро», не порушуючи єдності ансамблю центральної магістралі.

В 1961 році став до ладу автовокзал, збудований на проспекті 40-річчя Жовтня за проектом архітекторів А. М. Мілецького, Е. А. Більського та І. Н. Мельник. Чітка, максимально лаконічна форма вокзалу з простим завершуючим карнизом, вдало знайдені пропорції будівлі справляють приємне враження. У вокзалі є зал чекання, буфет і готель. Інтер'єри оформлені декоративною мозаїкою. Слідом за автовокзалом здано в експлуатацію новий річковий вокзал, збудований за проектом В. І. Гопкала, В. Є. Ладного, Г. М. Слуцького та М. С. Кантор. Автори дотримувались класичної схеми композиції, але в модернізованих стриманих формах. Зали оформлені декоративними панно, присвяченими історії Києва: «З варяг у греки», «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ», «Встановлення Радянської влади на Україні», а також на теми «Дніпро індустріальний» і «Дніпро — відпочинок».

Недалеко від міста, на шосе Київ — Харків, завершено будівництво Бориспільського аеровокзалу — повітряних воріт Києва. Зовні він нагадує велетенський повітряний лайнер, який завжди напоготові вирушити в далеку путь. Це один з найбільших аеровокзалів у Радянському Союзі. У ньому можуть розміститись 4 п'ятиповерхові житлові будинки. За годину він здатний пропустити 1600 пасажирів.

З урахуванням усіх видів послуг сплановано зали, де розміщуються квиткові каси, довідкове бюро, міський і міжнародний вузли зв'язку. В залі чекання встановлені потужні кондиціонери, які підтримують постійну температуру. В правому і лівому стометрових бокових корпусах-крилах розміщені електрифікована фабрика-кухня, ресторан, пошта та інші побутові служби.

Русанівський житловий масив. 1966 р.

Для пасажирів споруджені красиві тераси для прогулянок, з яких добре видно, як стартують і йдуть на посадку повітряні кораблі. Для працівників аеровокзалу зведено 11-поверховий диспетчерський пункт, який обладнано найновішою технікою. Праворуч від головного будинку порту розташоване житлове містечко.

Вигідно виділяється на Повітрофлотському проспекті новий корпус інженерно-будівельного інституту. Його громадське і функціональне призначення підкреслюється крупними членуваннями обсягів, виділенням центральної частини та великими вікнами, що дають багато світла в аудиторії, кабінети та лабораторії. Автори проекту архітектори Л. Б. Каток, В. І. Гопкало, М. Р. Ліберберг, А. А. Дубінська, І. Б. Фокічева та інженер Л. Є. Лінович створили один з кращих у місті сучасних будинків вищого навчального закладу.

Значні, сучасні за формами та обладнанням споруди виросли в багатьох районах. Зокрема, на Печерській площі споруджено Будинок проектних організацій, на площі Перемоги — найбільший у республіці універмаг. Створено новий тип будинків шкіл, поліклінік, торговельних установ.

Серед нових будівель слід назвати чудовий подарунок Радянської влади дітям — Палац піонерів, зведений на місці Микільського монастиря поруч з парком Слави, недалеко від старовинного ансамблю Києво-Печерської лаври.

Автори проекту Палацу піонерів архітектори А. Мілецький, Е. Більський, інженери А. Печонов і Л. Лінович, художники А. Рибачук та Ю. Мельничук використали всі новітні матеріали і засоби художньої виразності, щоб створити красиву зручну споруду.

Композиція палацу спрямована на повне єднання з мальовничим парковим оточенням. Великі бетонні плити перед головним фасадом, водний басейн з фантастичним мозаїчним дном та піднесений вгору флагшток у вигляді обеліску роблять площу перед палацом урочистою. Архітектура палацу базується на контрастах великих площин з грубою фактурою дрібного природного каменю та прозорого скла. В палаці можуть перебувати одночасно 2500 дітей. Тут є актовий зал, кімнати для роботи гуртків, студій, обсерваторія тощо.

У післявоєнні роки в Києві збудовано кілька стадіонів, а найбільші стадіони довоєнного періоду — Республіканський та «Динамо» — грунтовно реконструйовано і розширено.

Готель «Дніпро». 1967 р.

Ескалатор на одній з станцій київського метро. 1966 р.

В 1958—1960 рр. за проектом архітекторів М. Г. Гречини, О. І. Заварова та інженера В. І. Реняха збудовано Палац спорту — світлу чотириповерхову споруду з скла і алюмінію. Тут одночасно можуть тренуватися представники різних видів спорту, не заважаючи один одному. У палаці проводяться змагання хокеїстів і фігуристів, виступають артистичні групи «Балет на льоду». Головна арена оточена з чотирьох боків високими трибунами, які вміщують 12 тис. глядачів. Палац має свій мікроклімат, що робить його приємним місцем відпочинку в будь-яку пору року.

В умовах забудови районів стандартними будівлями архітектори Києва надають кожному житловому масиву своєрідних рис. Так, масив Нивок пересікає широкий проспект Щербакова, а масив на Русанівській затоці відокремлений прекрасною набережною. Всі масиви озеленені.

Істотним недоліком у забудові житлових масивів є обмежена 5-поверхова висота споруд. З 1965 року почали споруджувати 9-поверхові будинки баштового типу, що внесло в силует міста певну різноманітність. Надалі передбачається спорудження 14—16-поверхових житлових будинків.

Перший післявоєнний генеральний план забудови Києва успішно виконано. В 1966—1967 рр. інститут «Київпроект» за участю Науково-дослідного інституту містобудівництва та інших проектних організацій склав новий генеральний план розвитку міста. Рада Міністрів УРСР затвердила його в листопаді 1967 року. Розробкою генерального плану керувала авторська бригада у складі головного архітектора міста Б. І. Приймака, архітекторів Г. М. Слуцького, В. М. Гречини, Н. Г. Мусатової, І. П. Бронштейна, І. Л. Казимірова, А. Б. Григорянц, Я. Б. Левітана.

Новий генеральний план передбачає дальший розвиток Києва — столиці Радянської України, одного з великих індустріальних, науково-технічних і культурних центрів нашої країни. Передбачається дальше зростання населення міста, але більш повільними темпами, ніж досі. В 1968 році воно перевищило 1400 тис. чоловік, а в 1980 році досягне 1800 тис. чоловік. Житловий фонд міста за цей період зросте з 12 млн. кв. метрів до 21,6 млн. кв. метрів.

Територіальний розвиток Києва запроектовано як на правому, так і на лівому березі Дніпра з засвоєнням під забудову заплави ріки, де методом гідронамиву утворюють великі масиви з підняттям території забудови вище рівня весняної повені. Дніпро стане головною архітектурно-композиційною віссю міста.

Центральний район Києва намічається забуду-

вати багатоповерховими будинками адміністративно-господарських установ, наукових та інших закладів.

Розвиватиметься мережа столичного метрополітену за схемою трьох діаметрів, що будуть перетинатися в центрі міста. Територію Києва переріжуть магістралі швидкісного міського транспорту.

Багато уваги в генеральному плані приділяється озелененню міста, утворенню здорових умов побуту, праці та відпочинку киян. Промислові підприємства, що порушують санітарний режим жилих районів, будуть поступово виведені на інші площі. Промислове будівництво в місті обмежується; воно здійснюватиметься переважно в місцях приміської зони, зручно сполучених з Києвом електрифікованими залізницями та автомобільним транспортом.

За роки Радянської влади, і особливо за післявоєнний період, Київ прикрасився чудовими монументами, які увічнюють у пам'яті поколінь видатних історичних діячів та знаменні події. У березні 1939 року в парку напроти університету було відкрито пам'ятник Т. Г. Шевченкові, виконаний скульптором М. Г. Манізером. У 1946 році на початку бульвару Шевченка відкрито пам'ятник організатору Комуністичної партії Володимиру Іллічу Леніну. Скульптура В. І. Леніна з червоного граніту виконана С. Д. Меркуровим. Великий вождь зображений в момент, коли він звертається до народу з промовою.

Значними художніми якостями відзначається пам'ятник М. Ф. Ватутіну, відкритий на його могилі в Радянському парку в січні 1948 року. Скульптор Є. В. Вучетич створив яскравий образ радянського полководця, з ім'ям якого тісно пов'язана героїчна боротьба Червоної Армії за визволення Києва від німецько-фашистських загарбників.

Легкістю силуету та витонченими пропорціями відзначається пам'ятник герою громадянської війни М. О. Щорсу, встановлений на перехресті бульвару Шевченка і вулиці Комінтерну. Створили пам'ятник скульптори В. Бородай, М. Лисенко та М. Суходол.

У сквері біля театру ім. І. Франка в 1956 році відкрито пам'ятник великому українському письменнику-революціонеру Івану Франку. Бронзове погруддя письменника, виконане скульпторами А. Білостоцьким та О. Супрун, відтворює образ людини в момент глибоких роздумів над долею свого народу. Енергійно стиснута ліва рука письменника підкреслює внутрішню силу, непохитність і рішучість у боротьбі за щастя людства.

В 1962 році відкрито пам'ятник великому російському поету О. С. Пушкіну, створений скульптором О. О. Ковальовим. Короткий напис на п'єдесталі «Пушкіну — український народ» підкреслює, що цей пам'ятник є даниною дружбі українського і російського народів.

Серед пам'ятників Києва особливе значення має пам'ятник Вічної Слави, створений у вигляді архітектурно-паркового ансамблю, де поховані генерали і офіцери Радянської Армії, що загинули у Великій Вітчизняній війні. Цей некрополь споруджено за проектом архітекторів А. М. Мілецького, В. В. Бакланова, В. І. Новикова та скульптора І. Г. Першудчева. У 40-і роковини Жовтневої соціалістичної революції над могилою невідомого солдата встановлено гранітний обеліск і запалено Вічний вогонь. Кияни, численні гості і туристи столиці Радянської України приходять на це священне місце над високими кручами Дніпра вклонитися пам'яті тих, хто віддав своє життя за честь і процвітання нашої Батьківщини.

* * *

Довгий і славний шлях пройшов древній Київ. Великий Жовтень відкрив перед ним неосяжні простори щасливого, вільного життя.

Під керівництвом Комуністичної партії соціалістичний Київ — столиця Радянської України — розцвів і перетворився в одне з найкрасивіших міст Європи і всього світу.

З року в рік змінюється обличчя орденоносного міста-героя Києва, зростає його роль у економічному, науковому і культурному житті нашої Батьківщини, зміцнюються і розширюються його міжнародні зв'язки.

Перетворюючи в життя рішення XXIII з'їзду КПРС та XXIII з'їзду КП України, борючись за дострокове завершення завдань п'ятирічки, трудящі столиці України успішно несуть ударну трудову вахту, беруть на себе нові підвищені соціалістичні зобов'язання до сторіччя з дня народження В. І. Леніна. Постанова ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» — стала важливим політичним документом нашого часу. Комуністи міста-героя Києва йдуть у перших лавах борців за успішне виконання економічних, соціально-політичних та ідеологічних завдань, які стоять перед радянським народом. Партійна, профспілкова та комсомольська організації міста всемірно підтримують і розвивають ініціативу трудящих, поліпшують керівництво соціалістичним змаганням.

Київські трудящі підхопили почин робітників, інженерно-технічних працівників та службовців орденоносних заводів — «Арсеналу» імені В. І. Леніна, «Ленінської кузні» і «Більшовика»,— які виступили з ініціативою широкого змагання на честь славного ленінського ювілею.

Щодалі швидшими темпами зростає місто. Все більше і більше в його силует вписуються висотні новобудови. Будівельники переходять на швидкісні методи зведення будинків, удосконалюють виробничі процеси, борються за поліпшення якості нових споруд.

Змагання за комуністичне ставлення до праці стало справді всенародним рухом, воно визначає трудовий ритм міста-героя — жити і працювати по-комуністичному! Цей крилатий девіз надихає тисячі ентузіастів на нові трудові звершення.

Натхненною працею і трудовими звершеннями зустрів 220-тисячний загін комсомольської столиці України славне 50-річчя ВЛКСМ. Стала до ладу остання черга Київської комсомольської ГЕС. Молоді гідробудівники відзначили свій славний ювілей достроковим пуском завершального 20-го агрегату ГЕС.

Молодь міста-героя бере найактивнішу участь у всенародному патріотичному змаганні за дострокове виконання завдань п'ятирічки, за гідну зустріч 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

З великими творчими досягненнями назустріч ленінському ювілею йдуть колективи наукових і культурних закладів міста. Вчені створюють нові машини і прилади, допомагають поліпшувати технологічні процеси на підприємствах, передають наслідки своїх наукових досліджень і відкриттів з багатьох проблем галузей знань. Вузи столиці ведуть напружену роботу щодо поліпшення підготовки майбутніх висококваліфікованих спеціалістів.

Гідно відзначає ленінський ювілей творча інтелігенція Києва. Українська літературна лениніана поповнюється новими художніми творами. Леніну присвячують свої кращі твори київські театри, кінематографісти, художники, скульптори, композитори.

Повнокровним, напруженим, творчим життям живе древнє і вічно молоде місто Київ. Столиця Радянської України, двічі орденоносне місто-герой упевнено крокує в майбутнє. Примножуючи багатства народу, трудящі вносять гідний внесок у велику справу побудови комуністичного суспільства в нашій країні.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Б

В

Г

Д

Е

Є

Ж

З

І

Ї

Й

К

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Я

■

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Е

Є

Ж

З

І

К

Л

М

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Щ

Ю

Я

■

ЗМІСТ

■

ИСТОРИЯ ГОРОДОВ И СЕЛ УССР

КИЕВ

(на украинском языке)

Зав. редакцією «Історії міст і сіл УРСР» *В. Г. Ткаченко*
Редактори: *Денисова В. Н., Колядкін В. В., Лотоцька О. П., Руденко В. П., Яковлєва Г. І.*
Художник *В. І. Юрчишин*
Художній редактор *Ю. С. Яхніс*
Технічний редактор *Г. С. Дерев'янко*
Редагування карт: *Є. В. Мержвинський*
Коректори: *Вечеря В. О., Кофман І. М., Левіна В. М., Макарова О. А.*

В тексті вміщено 327 фотоілюстрацій, 3 карти, 16 кольорових та 1 чорно-біла вклейки. Том здано до набору 4/VI — 1968 р., підпис. до друку 8/X — 1968 р. БФ 05203. Тираж 15 000. Формат $84 \times 108^{1}/_{16}$, фіз.-друк. арк. 36,75+2,25 вклейок. Умовно-друк. 61,74, обліково-видавничих арк. 67,95. Зам. № 8-266. Ціна в оправі 3 крб. 60 коп.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.